

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MŰLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XIX

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST FŐVÁROS TANÁCSA VÉGREHAJTÓBIZOTTSÁGÁNAK
KIADVÁNYA

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XII

1957

Szerkeszti:
A „BUDAPEST TÖRTÉNETE” SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA

Elnök:
PESTA LÁSZLÓ

Titkár:
GEREVICH LÁSZLÓ

EMBER GYŐZŐ, FEJÉR KLÁRA, FÜLEP FERENC, GYÖRFFY GYÖRGY,
MÁLYUSZ ELEMÉR, MÁTRAI LÁSZLÓ, ORTUTAY GYULA, PAMLÉNYI ERVIN,
PATEK ERZSÉBET, RÉTI LÁSZLÓ, SÁNDOR VILMOS, SZÉKELY GYÖRGY,
SZŐNYI JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR, VAYER LAJOS, WELLMANN IMRE

Segédtitkár:
KUBINYI ANDRÁS

© Akadémiai Kiadó Budapest, 1957

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
A szerkesztésért felelős: Fehér József — Műszaki felelős: Kondor Árpád
A kézirat beérkezett: 1957. VII. 8. — Terjedelem: 50 A/5 ív + 55 ábra
Akadémiai Nyomda, Budapest — 42990/57 — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Székelgy György</i> , A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei	7
<i>Kubinyi András</i> , A kincstári személyzet a XV. század második felében ...	25
<i>Nagy István</i> , Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében	51
<i>Nagy Lajos</i> , Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században	133
Gyömrői Sándor , A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig	197
<i>Zakariás G. Sándor</i> , Adatok Buda építészetiéhez a XIX. század első felében	279
<i>Lakatos Ernő</i> , Budapestkörnyék 1848-ban	313
<i>Berlász Jenő</i> , A Ganz-gyár első félszázada 1845—1895	349
<i>Tóth András</i> , Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849—1876	459
<i>Lenkei Andorné</i> , A Budapesti Történeti Múzeum kialakulása	495
Könyvismertetések	
A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból (<i>Fügedi Erik</i>)	521
Isztorija Moszkvi. Tom I. (<i>Bélay Vilmos</i>)	548
O. Laszczyńska: Rachunki. I—II. (<i>Kubinyi András</i>)	562
Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien. 1947—1954. (<i>Kubinyi András</i>)	566

СОДЕРЖАНИЕ — TABLE DES MATIÈRES INHALTSVERZEICHNIS — TABLE OF CONTENTS

<i>Gy. Székely</i> , Die Frage der Kontinuität der Siedlungen in Pannonien und die Anfänge der Städteentwicklung in Ungarn (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	21
<i>A. Kubinyi</i> , Le personnel de la trésorerie à la fin du XV ^e siècle (Résumé en français)	46
<i>I. Nagy</i> , Der Haushalt und die Schulden der Stadt Buda in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	128
<i>L. Nagy</i> , Agriculture in the town of Pest during the 18th century (Summary in English)	191
Ш. Дьёмрей , Возникновение и роль торгового капитала в г. Пешт-Буда до 1849 г. (Резюме по-русски)	274

<i>G. S. Zakariás</i> , Beiträge zur Frage der Architektur Budas in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	309
<i>E. Lakatos</i> , La Région de Budapest en 1848 (Résumé en français)	346
<i>J. Berlász</i> , Die ersten fünfzig Jahre der Ganz-Werke 1845—1895 (Zusammenfassung in deutscher Sprache)	451
<i>A. Tom</i> , Университетская библиотека и венгерская научная жизнь в 1849-1867 гг. (Резюме по-русски)	489
<i>A. Tóth</i> , La Bibliothèque universitaire et la vie scientifique en Hongrie, de 1849 à 1876 (Résumé en français)	491
<i>A. Lenkei</i> , Возникновение Исторического музея в г. Будапешт (по-венгерски)	495
<i>A. Lenkei</i> , Die Entstehung des Historischen Museums von Budapest (ungarisch)	495
Рецензии — Revue de livres — Bücherbesprechung — Book-review (по-венгерски — en hongrois — in ungarischer Sprache — in Hungarian)	521

A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei

A városok kontinuitásának és a római—bizánci világnak összefüggései nemcsak az érdekelt külföldi országok tudományában aktuális kérdések, hanem régóta foglalkoztatják a magyar tudományos életet is. Az elmúlt tíz évben lefolyt régészeti és művészettörténeti kutatások ellenére, a magyar történelem egyik legbonyolultabb problémájának a magyar föld IV—X. századi története, a pannóniai települések utóéletének feltárása bizonyult. Tekintettel a kérdéskör tárgyainak egész Európában való elterjedésére, mind módszertani szempontból, mind pedig párhuzamok szempontjából fontos a kontinuitás kérdései körül régóta húzódó vita jelenlegi állásának rövid áttekintése, hogy a pannóniai anyagból is könnyebben tudjunk törvényszerűségeket levonni.

A kontinuitás kérdését Dopsch és iskolája 1919—20 óta nagy lendülettel és még a polgári történetírásban is bírált túlzott általánosításokkal dolgozta fel. Ezzel a leplezetlenül egyoldalú irányzattal bizonyos kérdésekben vitatkozva foglalkozott a kontinuitás problémáival 1921 óta H. Aubin, aki már területenként megkülönböztette és mérlegelte a kontinuitás különféle tényezőit, bizonyítékait. Megállapításai szerint a római—germán összefüggések a Rajnavidéken csak az élet azon alacsonyabb szféráira terjednek ki, amelyek túléltek a népvándorlás viharát és hatottak a germán hódítókra, mint a szőlőművelés, városi falak, erős kőépületek. A római élet felépítménye azonban — kivéve az egyházat — egészében megsemmisült. A legutóbbi évek polgári történetírása — melynek már mélyreható marxista kritikával is számolnia kell — a kontinuitás általánosságban hangoztatása helyett fokozottan kényszerül az egyes jelenségek egyenkénti és területenkénti vizsgálatára. Különösen a belga történetírás mutat fel megbízható eredményeket. A modern német polgári kutatók közül Eugen Ewig is megállapítja, hogy a rajnai városok és erődök — általa elfogadott — kontinuitásával szemben a villákat messzemenően megzavarta a népvándorlás. Más bizonyítékokból is következteti, hogy a Rajnavidék lakosságának felső rétege elvándorolt. Franz Petri, aki az eltűnt rajnai kontinuitáselmélet és a túlbecsült áruforgalom felfogásának képviselője, állításainak alátámasztására már egy olyan terület gazdaságához kívánja kapcsolni Trier vidékének forgalmát, ti. Aquitaniához és Dél-Gallia más olyan részeihez, ahol a szov-

jet történettudomány is elfogadja a régi gall-római városok fennmaradását és úgy véli, hogy a korai középkorban a többi galliai körzetet gazdaságilag megelőzte.

Dél-Franciaország mellett Itália az a terület, ahol a városias települések bizonyos fennmaradása *felülmúlta* a Szajna, a Rajna—Mosel és a Duna vidéke településeinek koraközépkori alacsony színvonalát. Ezt a különbséget a modern polgári történetírás is hangsúlyozni kénytelen. Ennek jelentősége annál nagyobb, ha figyelembe vesszük, hogy Észak-Itália városainak piackörzete is rendkívül szűk körre szorult vissza a keleti gót uralom alatt, s egy polgári történetíró szavai szerint csak Ravennában maradtak „a pénzgazdálkodásnak nyomorúságos maradványai”. Ez tehát az az Alpokon túli terület, amelyről (kifejezetten Észak-Itáliáról) Edith Ennen mégis megállapítja, hogy ott a kontinuitás közvetlen, precíz és mint szabályt lehet leszögezni.

A gazdasági változásokat — a Dopschtól képviselt elmélettől eltérően — ugyancsak differenciáltabban elemzi az újabb polgári történetírás. Így figyelembe veszi az érmék VII. századi változásait az aranypénzekről az ezüst irányába, ami viszont cáfolja a korai feudalizmus egykor feltételezett méretű árutermelését, s megvilágítja a pénzforgalom összezsugorodását, a visszaesést a természeti gazdálkodásba. A régi aranypénzt a korai frank birodalomban előbb angolszász és friz ezüstpénzek, majd az utolsó Merovingok ezüsterméi váltották fel.¹

A Rajnavidék kontinuitás-problémáinak ismerete a pannóniai kutatás szempontjából különösen fontos. Összefüggéseikre a német történetírás is felfigyelt. Harald von Petrikovits a Rajna és a Duna menti római városok koraközépkori továbbéléséről tárgyalva megállapítja, hogy ezek nem mint valódi városok éltek tovább, hanem „külváros-szerű” szinten. Szempontunkból lényeges, hogy Ennen — a maga lazább mércéjével is — úgy beszél a Rajna- és a Dunavidék kontinuitásáról, mint amely vitatott, törekeny, töredékes, s csak egyes elemekben fordul elő.²

A pannóniai települések kontinuitásának kérdésével természetesen régóta foglalkozik a *magyar tudomány* is. Már Kresznerics Ferenc nyelvészeti író egy 1811-i levelében összefüggést sejtett a fenékpusztai római „Castella” és a Keszthely név között. Rómer Flóris pedig feltételezte már, hogy a pesti Belváros topográfiája egy római ellenerődnek megfelelően alakult.³ Azóta számos régész és művészettörténész mellett több történész is foglalkozott a problémakörrel. A múlt század végén Márki Sándor rámutatva a pannóniai városok leégésére és szenvedéseire a hun birodalomban, egyúttal hangoztatta, hogy a városokat kímélniük kellett a hódítóknak, mert félnomád létükre elsősorban a közeleső városok ipara és kereskedelme által fedezhették szükségleteiket. Ezt a meggondolást éppúgy méltánylandónak tarthatjuk, mint Márkinak azt az észrevételét, hogy a frank korban „poetica licentia” arról beszélni, hogy ekkor újult volna meg romjaiból Győr és Buda.⁴

A szellemtörténeti irány térhódítása idején Pleidell Ambrus — jellegzetesen a polgári elméletek szélsőséges formáját véve alapul — Dopsch folytonossági elmélete nyomán azt vallotta, hogy „A magyarországi városfejlődés alapjait tehát — mint a római birodalom romjain kialakult országokban mindenütt — a régi római városok képezték”. Pleidell szerint egyebek mellett Esztergom, Székesfehérvár, Győr és Zágráb városok római eredetűek, latinoknak nevezett lakóik pedig római népmaradványok voltak.⁵ A nagy tudományos apparátussal kifejtett véleményt még abban az évben visszautasította Nagy Lajos, a kitűnő régész: nem tudott egyetérteni rómaiak jelenlétének feltételezésével Pannóniában és Aquincum környékén a honfoglalás korában. Nagy Lajos viszont a római élet, kultúra folytonosságáról, vagy más népelemek által való átmentéséről beszélt Fenékpusztán, Pécsen, Szombathelyen, Mitrovicán (Sirmium) a népvándorlás bizonyos vagy egész időszaka alatt. Területegységenként vizsgálta a kérdést Nagy Tibor, aki egymástól szétválasztva, példákkal illusztrálta a kontinuitás lehetőségeit Pannónia földjén.⁶ Nem fogadta el Pleidell véleményét László Gyula sem. László elismerte a dunántúli városoknál a hely folyamatosságát, de ezt az úthálózati csomópontok és a tájegységközpontok változatlan jelentőségével, valamint a készen talált megfaragott kőanyag szerepével magyarázta.⁷ Paulovics István viszont Szombathely, Dercsényi Dezső pedig Pécs tekintetében a negyvenes évek elején Pleidell álláspontjához közeledett.⁸

A marxista magyar történetírás jelentős szintézise, Molnár Erik magyar társadalomtörténete Magyarországot azok közé az országok közé sorolta, amelyekben a római rend erősebb gyökereket nem vert. Helyesen mutatott rá, hogy a római korszak ipari városainak el kellett pusztulniuk a hun—germán—avar—szláv évszázadok alatt, mert ezekben a mezőgazdaság termelői minden bizonnyal lesüllyedtek arról a színvonalról, amely ipari városok fennállásának feltétele. E helyes megfontolások mellett sem lehet egyetérteni vele abban, hogy általánosította a pannóniai városok pusztulásáról, ill. a pannóniai római városok lakosságának elköltözéséről szóló forrásadatok érvényét. Abban viszont egyetértünk, hogy a városok római nevének (Siscia⁹ és Sirmium kivételével) eltűnése a latin nyelvű lakosság megmaradását cáfolja.¹⁰ Egy 1954-ben lefolyt régészeti vitában Radnóti Aladár helyesen mutatott rá, hogy a városi kontinuitás Magyarországon nincs meg, nem általánosítható. Beszélt viszont földrajzi kontinuitásról, amit előmozdított a római úthálózat. Rámutatott arra, hogy az antik építőanyag kitermelésének lehetősége is vonzotta a városi települőket, s beszélt olyan településekről, ahol a lakosság — összetételében ugyan állandóan váltokozva — bizonyos települési állandóságot mutat.¹¹ Az alábbiakban mint középkori történész teszek kísérletet a kontinuitás különböző elemeinek értékelésére, s azoknak a törvényszerűségeknek a vázolására, amelyek a középkori városias településeket létrehozzák.¹²

Mindenekelőtt a források azon helyének értelmezésére térek ki, ahol Anonymus a Pannónia földjén lakó rómaiakról beszél, ill. a rómaiak

pásztorairól. Ma feltételezzük, hogy a Dunántúlt mint a rómaiak letelepítését a XI. századi Gesta jelölte meg, amire Ricardus jelentése és Spalato-i Tamás (pascua Romanorum), valamint a Chronicon Rhythmicum Sitticense (Romanorum pascua) említései jogosítanak fel. Valószínű, hogy Anonymus a rómaiak pannóniai uralmára utaló régi magyar feljegyzést azért elevenítette fel, mert az adószedő pápaságra célzott szatirikus tiltakozásában: „hiszen épen most is a rómaiak legelnek Magyarországra javaiból”.¹³ Hasonlóképpen nem tartjuk latinoknak középkori városaink Latini elemeit, akiknek pl. XIII. századi esztergomi pecsétje és ugyanakkor említett esztergomi utcája középkori bevándorlókra vonatkozik.¹⁴

A modern kutatás a pannóniai római települések és a romanizált elemek visszaszorulását nem pusztán a népvándorlás pusztításaiból vezeti le. Legújabban vették vizsgálat alá a IV. századi Pannónia lakosságának *belső mozgását* és a települések változásait. Megállapítható, hogy a provinciában a római villákat védekezés céljaira megerősítették, pl. a hosszúhetényi római villa lakórészét két, hatszögletes toronnyal látták el. A határok mentén széles sávban katonákat telepítettek, továbbá szarmatákat és germánokat is. A határok mentén a belső és külső lakosság közötti különbség kezdett elmosódni. A IV. század folyamán a limes mögöttes területén élő lakosság egy része a provincia belsőbb területeire kezdett visszahúzódní. A hirtelen ellenséges támadások ellen a betörési pontoktól távolabb eső, fallal megerősített, táborszerű települések alakulnak ki, ahová szükség esetén a környező terület lakói is behúzódhatnak.¹⁵ A limes melletti városok — valószínűleg az említett ténnyel összefüggésben — hanyatlanak. Aquincumban dűledező épületeket javítatlanul laknak, barbár tűzhelytípust használnak, gabonát otthon őrölnek. A lakosság a városfalaktól távolabb eső lakásait lassanként feladja, s a *települések részben kiürülnek*. Ezt a folyamatot mutatja, hogy Aquincumban közvetlenül a városfalak mellé temetkeztek, sőt a római uralom végén a legiós tábor mellett a katonai város házai közé, sőt lakóépületbe is helyeztek sírokat. A canabae lakossága valószínűleg a táborba költözött. De a dunai szigeten a helytartói villa közelébe is temetkeztek.¹⁶ Pannónia egyik legbiztosabban polgári jellegű városa, Savaria (Szombathely) iparos- és kereskedő-negyedének helyén már a IV. században temetkeznek és sír-épületek kerülnek egyes utak helyére. Ez a folyamat jelzi Savaria pusztulását, amit a hun invázió után, 455-ben földrengés tetőzött be. Savaria kontinuitásának felfogását cáfolják az ásatások, az előkerült középkori erősítés ugyanis falával és árkával kettévágta az ókori város egyik legfontosabb keresztény kultuszhelyét.¹⁷

A pannóniai városok területi összehúzódása nem speciális folyamat, párhuzamait a bizánci és levantei városok kivételével a birodalom valamennyi részén megtaláljuk. Így zsugorodott össze — városfalainak tanúsága szerint — az I. századi afrikai Leptis Magna 250 és 365 közt, hogy Justinianus korára megint a felére csökkenjen. Nem töl-

tölték ki többé a későantikban használt területüket a népvándorláskor észak-galliai és rajnai városai sem, amelyeknek népessége a III. század végétől, a IV. század első felétől ugyancsak tovább csökkent.¹⁸

Radnóti Aladár a Pannónia belsejében a IV. század derekán kialakuló új központok telepítését összekapcsolta korábbi municipális városok sorvadásával. Radnóti az ásatások topográfiai eredményei alapján felismerte a Keszthelytől délre eső Fenékpusztát, a Balatontól délre fekvő Ságvár, a limestől 20 km-re eső, észak-dunántúli Környe, valamint a Somogy és Tolna megyék határán levő Felsőheténypusztát s a Győrtől délnyugatra fekvő Kisárpás táborhoz hasonló elrendezésű, bástyáktól védett, utak mellett fekvő későrómai erődök összefüggéseit. Mindezek a IV. század második harmadában váltak fontos központokká. A fenéki erőd lakói mezőgazdaság mellett egyszerűbb iparokat (kovács, ács, bogárnár, tímár) is űztek. Fenékpusztán és Ságváron keresztény egyházközség is volt. A topografikus kutatás mellett Radnóti helyesen jelölte meg a temetők analizálását, mint amely közelebb vihet az átmeneti korszak megértéséhez. Ez a módszerbeli közeledés lehetővé tenné a provinciális és népvándorláskori régészet, valamint a történészek fokozott együttműködését az V—X. század kutatásában.¹⁹ Egyelőre megállapítható, hogy a későrómai kevert lakosság túlélte a népvándorlás hun szakaszát. Pl. a csákvári későrómai temető sírjai közt hun tárgyakat találtak. További vizsgálatra szorul azonban, milyen összefüggésben van a belső pannóniai települések fejlődésével a hun uralom bukása után befogadott keleti gótok megszállása elsősorban a Balaton környékén. Fontos körülmény, hogy a Balaton környékén bontakoznak ki a fenékpusztai, majd zalavári gőcpontok a későbbi századokban.

Közben a limes menti pannóniai városok pusztán átmeneti lakhelyül szolgáltak a vándorló népeknek, emellett csekély számú helybeli lakosság tengődését tételezhetjük fel. *Aquincum katonavárosi amfiteátrumának* húsz mellékbejáratát már a IV. század második felében elfalazták, s így körerődítménnyé alakították. Utóbb a longobárdok csak átmenetileg használhatták. Egy longobárd kincsleletet az amfiteátrum déli főkapujának padlózata alól tártak fel az újabb időkben. A népvándorlás idején a kapun át aligha zajlott le sűrű forgalom.²⁰ Ezután már csak a magyar időkben bukkan fel az amfiteátrum, amely a XVII. század elejéig állhatott fenn. Feltehető, hogy a honfoglaló magyarok 900 körül erődként használták. A honfoglaló Kuszán (a középkori magyar hagyományban Kurszán) vezér vehette birtokába, akiről a várat Anonymus Kurszán várának nevezte, s hasonló néven a XIV. századi okleveles anyagban is előfordult. Befolyásolta Óbuda topográfiájának kialakulását (újkori házcsoport is épült rá), kontinuitásról azonban az amfiteátrummal kapcsolatban nem beszélhetünk.²¹

Külön kell foglalkoznom azokkal a településekkel, amelyek területileg összezsugorodva és a *termelőerők alacsonyabb szintjén*, de tartósan fennmaradtak. *Sirmium* a népvándorlás során hun kézre jutott. A város a VI. században gepida, majd avar uralom alá került. E változások so-

rán a régi lakosság visszahúzódott a Mala Mitrovica nevű szigetre, amely a Száva vonalától északra lakó nomádokkal szemben némi védelmet jelentett. Végül is azonban a bizánci lakosság a várost kiűrtette, s a települési kontinuitást a város nevével együtt a környékre költözött szlávok tartották fenn.²²

Mialatt az avar támadások hozzájárultak Sirmium összezsugorodásához, az avar—bizánci háborúk hozzájárultak a *Dunántúl délkeleti szegletében*²³ a települések — bár megváltozott népességű — továbbéléséhez. E kivételes körülmények okozzák, hogy az e területen nagy nép-sűrűségben élő avarok egyes települései római telepek helyén jelentkeznek. Avar temetők gyakran két-három kilométer távolságra fekszenek egymástól. Ellend községben egy km² területen római telep épületmaradványai, két avarkori és két Árpád-kori temető feküdtek. Itt Árpád-kori sírban átlukasztott római pénzeket találtak gyöngysorban, s a koponyán avar hajdíszt fektet. Gyód avarkori temetőjében egy férfi-sírban római bronzpénzt leltek.

A Dél-Dunántúl legfontosabb helye és útgócponja a későrómai időktől kezdve Sopianae volt, a mai Pécs. Nevezeteseek későrómai keresztény temető-területének maradványai, melyek feltehetően 380 után freskóval gazdagodtak. A Maros torkolatától kiinduló dunántúli utat a hunok is használatba vehették. A környék későbbi betelepültségét mutatják a pécsüzögi hun aranylelet, longobárd ékszerek a köztemetőből, valamint az avarkori leletek (Gyárváros, köztemető, szőlőhegy) sora. A pécs-gyárvárosi keresztény temetőből VII. századi keresztény triumfális képpel díszített női mellboglár került elő. Feltételezhetjük a szlávok itteni szerepét is. Forrásadat szerint a IX. század derekán *Quinque Basilicae*-ben templomot szenteltek fel. Egyes művészettörténészek feltételezték, hogy ez a frank—szláv-kori bazilika a mai székesegyház nyugati részének alapját alkotta. Régészetiileg a feltevéseknek csak az a része igazolódott, hogy bizonyos ókeresztény kultuszhely utolsó freskórétege a korai Árpád-korig elnyúló használatról tanúskodik. Továbbá a IX. század derekáról építészeti töredék is maradt fenn bizonyítékkul. Pécsen ill. környékén tehát *különböző népek* tartottak fenn bizonyos települést, de ha építkeztek is a római uralom bukása után, az új város-maggá — mint olykor Nyugaton is — az antik *falakon kívüli* későrómai keresztény temető épületei váltak.²⁴

Szekszárdon bizonyos települési folytonosságra utalnak: egy későrómai ókeresztény kősírláda, hun sírlelet, Szekszárd melletti (Cinkavölgy, Csátár, Gyűszűkút) avarkori temetők, majd egy VII—VIII. század folyamán átalakított ókeresztény sírkápolna, melyet a XI. században templommá bővítettek ki.²⁵ Az ókori Intercisa (a mai *Sztálinváros*) római katonai táborában jellegzetes hun áldozati üst, itteni veret-műhelyben hun ötvösízlés érvényesülése, majd avar temető, s római ház törmelékében lelt avarkori nyílhegy mutatja, hogy a terület a népvándorlás során nem volt lakatlan.²⁶ A római Campona (a mai *Nagytétény*) táborába hunok telepedtek, szláv kerámiát is találtak, majd a honfoglaló magyar-

ság telepedett a tábor maradványaiba.²⁷ A római *Ulcisia castra* (a mai *Szentendre*) későrómai sírjai az V. század elejéig terjedtek, a tábor későrómai tornyának belsejében sártapasztásos kunyhó faldarabjai utalnak bizonyos szegényes életre a tábor elhagyása után, majd avarkori lelet is került elő.²⁸ Mindezekben az esetekben szó lehet települési folytonosságról, de eddig nem sikerült kimutatni városias telep fennmaradását.

Pleidell felfogásával szemben régészetileg megállapítható, hogy *Székesfehérvár* esetében antik előzmény nem tehető fel. Fejér megye nagyszámú temetőiben kimutathatók ugyan az avarok mellett a római-kori lakosság leszármazottai, germán, valamint szláv elemek is, de *Székesfehérvár* esetében a szlávoknak volt jelentős szerepük.²⁹ Ezt már a város neve (illetőleg a magyar név szláv változata) is mutatja, amely 1192-ből eredő egyházi forrásbar (*Census Romanae Sedis in Hungaria*) még mint *castrum Belegrade* (*Bellegrave*)³⁰ szerepel. A honfoglalás előtti szláv földvár létét a várost körülvevő régi temetők tömeges szláv leletei igazolják.

Pécsen kívül különösen a Balaton környékén beszélhetünk bizonyos fokú települési folytonosságról. A *fenékpusztai római castrum*, ill. annak környéke a régészeti adatok (házak, sírok, fém- és kerámialeletek) szerint egymást váltó és részben összeolvadó népelemek megszakítás nélküli lakóhelye volt az V–IX. században. A *fenékpusztai* kézművesek készítményei a későrómai bronzművesség formáiból vezethetők le. A *fenékpusztai* és a keszthelyi Dobogómagaslaton kiásott fibulák az avar műiparba vezetnek át, megállapítható ugyanakkor a fémművesség ábrázolásbeli eldurvulása a lemezdedékek során. Az avar foglалás sem szüntette meg a *fenékpusztai* telepet; sírleletek, valamint építészeti emlékek folyamatos településre utalnak: a VII. században, az avarkorban építették át az ottani bazilikát.³¹ A Keszthely környéki kultúra avar–szláv világa később *Zalavárott* (*Mosaburg*) folytatódott, amit a leletek kapcsolatai bizonyítanak. További régészeti feladat a kultúra központjának ezt az áthelyezkedését feltárni és megmagyarázni. Fontos kérdés itt a *mocsarasodás*, amely a római kori szabályozások félbeszakadásának volt következménye. Zalavár területileg közel fekszik *Fenékpusztához*, a IX. századi sírleletek is a két hely kapcsolatait mutatják. A zalavári szláv föld- és faerőd jellegzetes mocsárvár, neve latin forrásban is *urbs Paludarum*. Az itt lelt kis papucsos ekevas, sertés- és marhacsontok a megtelepült társadalom viszonylag magas termelőerőire vallanak. Ez a magyar honfoglalást megérő korai feudális központ minden jel szerint a Keszthely környéki kultúra utolsó gócpontja volt.³² A római épületek e vidéken való tartós felhasználására utalnak Pais Dezső megállapításai szerint a Keszthely és Keszthely dunántúli helynevek is, amelyek a latin *castellum* szláv közvetítésre valló átvételei.³³

Az avar–római, avar–bizánci művészeti, műipari kapcsolatok ugyancsak fontos elemét alkotják a magyar régészeti, művészettörténeti kutatásoknak, Pulszky Ferencről László Gyuláig,³⁴ s ez a kutatás

szervesen érintkezik a csehszlovákkal.³⁵ A korai Árpád-kor bizánci kapcsolatainak kutatása az utóbbi években szintén megélné, és többek között jelentős egyháztörténeti és művészettörténeti megállapításokra vezetett. A XI. századi tihanyi és zebegényi görög remeteségekre, a benecések és baziliták tihanyi együttélésére érdekes párhuzamok Itália és Marseille. A szávaszentdemeteri egyház és Árpád-kori birtokviszonyai, amelyeket Györffy György tárt fel, a magyar—bizánci kapcsolatok fontos mozzanatai.³⁶

Kevésbé megvilágított kérdések a korai városfejlődés kapcsolatai a római provincia topográfiai adottságaival, úthálózatával, épületmaradványaival és emlékéanyagával. Ezen a téren a régészet és a művészettörténet több lényeges megállapítást és számos szórványadatot nyújtott, azonban történeti összefüggéseikben e kérdések koránt sincsenek feltárva. Kétségtelen, hogy az egykori római provincia emlékéanyaga *passzív alapul* szolgált a városok és egyházaik építészeti kiképzéséhez. Magában a fővárosban sem beszélhetünk azonban építészeti kontinuitásról. Az avar és magyar település nagyrészt elkerülte a római beépített területet. Már megemlítettem Kurszán várát. A kőből épült Aquincum mint Attila városa szerepel Anonymusnál, amit Árpád vezér és kísérete annak ellenére, hogy részben földig romokban hevert, csodálattal szemlélte.³⁷ A római emlékek nagy része azonban pusztán határjelül szolgált. Így az Árpád-kor végén „öreg kőoszlopot” és „nagy kőoszlopot” (valószínűleg római mérőföldkő) említenek Buda környéki határjelekként,³⁸ 1355-ben római vízvezeték romjai mentén (per murum dirutum) vonul egy óbudai határrész. Valószínűleg e vízvezeték pilléreinek kőanyagából építették a ferencrendiek egy kőfalukat.³⁹ (Közbevetőleg jegyzem meg, hogy Sirmium római kori vízvezetékének kőpillérei 1200 körüli oklevélben mint aqueductus Kwarok (kőárok) szerepelnek.)⁴⁰ Az óbudai főtérén egyházi épület romjaiból Árpád-kori töredékekkel együtt római köveket is felhasználtak későgótikus építkezés során.⁴¹ A csillaghegyi római őrtorony falaiból kiszedett köveket a középkorban templomépítéshez hordták el, részben a helyszínen faragták ki e célra. (Igazolja, hogy egy gótikus darabot ott is felejtettek.)⁴² Másodlagosan használták fel a székesfehérvári bazilika alapfalaiban levő római köveket is, amelyeket odahurcolt anyagnak kell tekintenünk. A székesfehérvári Szt. István szarkofág is aquincumi eredetű, budai mészkőből készült római sírból lett átfaragva.⁴³ Az esztergomi kőtárban is találunk római sírkőből átfaragott középkori kőemléket. Horváth Henrik azt is kimutatta, hogy a XII. század második felében a pannóniai provinciális szobrászat emlékei erős hatással voltak a román stílusú épületplasztika fejlődésére.⁴⁴

További problémakör a középkori építkezésekben feltárt *római alapok, útrészek, vízvezetékek* kérdése. Óbudán római eredetű épületcsoport romjai helyén Árpád-kori temetőt találtak, ahol a római falmaradványok között helyezték el a holttesteket. Egyes esetekben koporsó helyett római épületek romjaiból vett kövekkel szegélyezték a halottakat.⁴⁵ Egy Óbuda területén feltárt kolostor lakói épen maradt

római vízvezetékét használták, amely az egyik ház pincéjében fennmaradt.⁴⁶ A Vízivárosban XIII. századi templomfalak részben római tetőcserepek befalazásával készültek s a kövek között a templom alá nyúló római út burkolatköveit is felhasználták.⁴⁷ A Tabánban későrómai őrtorony romjához építettek középkori falat.⁴⁸

Igen fontosak a középkori forgalom megélénkülése idején a *római utak*. Ezzel a jelenséggel Nyugat-Európában is találkozunk.⁴⁹ A középkori magyar oklevelekben a római utak maradványai különféle neveken fordulnak elő: az öttevény út, öttevényes út kővel borított utat jelent,⁵⁰ amin kettős, sőt hármas kavics- és kötörmelék-rétegű alépítményre helyezett egymáshoz illő, durván megdolgozott burkoló kőlapokat kell értenünk. Ilyenek töredékét Szombathelyen is feltárták.⁵¹ A „kövesút” középkori okleveleinkben zúzott kővel burkolt műutat jelent, ami a római utak későbbi formája.⁵² Szerepel még a Varasd melletti via levata, ami a római utak töltésszerű építését világítja meg.⁵³ A „királyuta” (megfelel a balkáni via regis, carski put elnevezéseknek) további oklevelen megjelölése a római útmaradványoknak.⁵⁴

A hazai városfejlődés passzív elemei azok a *római castrumok*, amelyekbe — bizonyítható települési folytonosság nélkül — a középkorban ismét betelepültek és építkeztek. Ezek azonban egyéb feltételek megléte nélkül városfejlődést nem eredményeztek. A *visegrádi* Sibrikdombon a régészek római castrumot tártak fel, amelyet a IX. századi szláv kerámia, valamint a helynév tanúsága szerint szlávok is felhasználtak.⁵⁵ A mai *Pest szívében* a római castrum (Aquincum túlparti erődje) pusztán topográfiai szempontból befolyásolta a város fejlődését, középkori betelepülése azonban gazdasági tényezők, köztük a dunai átkelőhely következménye. A castrum a mai belvárosi templom helyén és szomszédságában állott, és a régészek feltárták IV. századi építkezéseit. Középkori felhasználására Anonymus utal, aki szerint a X. századi Taksony vezér a Pestnek nevezett várat bevándorló izmaelitáknak adta. Ez a hagyomány nemcsak a castrum koraközépkori használatára, de egyúttal ennek a kereskedelemmel való összefüggésére is mutat. A castrum egy részében, falára ráépülve korán templom állott, itt helyezhették el a vértanú Gellért püspök holttestét. A pesti castrum egyik tornyának kitörő kapuját utóbb szűkebbre falazták, aminek kronológiája vitás, számomra legmeggyőzőbb a XII. századvégi datálás. A román stílusú építkezésekre utal, hogy a castrum táborfalát építőkövek nyerésére elbontották, másfelől a templom kriptájában levő román szentély alapfalán a kövekre római habarcsmaradványok tapadnak.⁵⁶

Az építkezések, a topográfiai alakulás e vázlatos vizsgálatai átvezetnek a XII. századi *mezővárosi fejlődés* korszakába, amelyben a középkori magyar városfejlődés gyökerezik. A XII. század derekán író Abū Hāmid al-Andalusī arab író bejárva Magyarországot, a „bāšgird”-ok által lakott „Unkūriját”, annak 78 városáról emlékezik meg. (Ezek tulajdonképpen megyeszékhelyeket jelentenek.) Abū Hāmid megállapítja, hogy minden városnak vannak erődítményei, kerülete, falvai, he-

gyei, erdei és számtalan kertje. Ezek közül 4 városba jutott el és tapasztalatai során utal a nemesfémbányászatra, valamint bizonyos áru- és pénzviszonyokra is: állatok, méz, rabszolgák eladására.⁵⁷ Egyes magyarországi mezővárosokat szicíliai kortársa, az arab al-Idrīsī 1154-ben írt földrajzi munkájában név szerint jellemez. A délvidéki Bács városáról megemlíti, hogy vannak benne piacok és vásárok, továbbá iparosokról is megemlékezik, valamint megművelt földekről. Megállapítja róla, hogy „az árak benne mindig alacsonyok a náluk levő gabona sokasága miatt”. Ugyanő Sopron mezővárosról mint jelentős városról ír, amelynek megművelt és termékeny környéke, látogatott vásárai, magas házai vannak;⁵⁸ al-Idrīsī térképe megemlékezik Pestről (Best) is, amely mint az áruforgalom egyik központja kelthette fel figyelmét. Mai fővárosunk akkori alkotóelemeit jellegzetes módon nem a római maradványok, hanem a gazdasági tényezők, köztük a *dunai révátkelőhelyek* kezdték fölvirágoztatni. 1148-ban II. Géza király okleveléből megismerjük a Gézavásárát (forum Geycha), e budai (óbudai) piachelyet, továbbá a pesti és kerepesi rév bukkannak elő. A koraközépkori Buda magva pedig szintén révhely melletti település volt, Kelenföld néven.⁵⁹ A XII. században mint forgalmas központot jellemzik a nyugati források Esztergomot, „Magyarország metropolisát”. A krónikák mint agrártermékek szárazföldi és vízi forgalmának lebonyolítóját tüntetik fel. Tudjuk, hogy itt működött a pénzverde. A XII. század hatvanas éveitől pénzület pedig német piaci kapcsolatra, esetleg a pénzbevéltő hivatal működésére utal.⁶⁰

A mezővárosokat nem a római épületek, nem a királyi és egyházi intézmények, nem a külföldi kereskedők jelenléte tette városokká. De a XII. századba nyúlnak vissza a városi iparosodás előzményei, amelyek majd a XIII. században valódi városokat alakítanak ki. Az *iparosodás* kiterjedésére némileg utal az első országos szabályozás a XII. század elejéről, Kálmán törvényének 34. cikkelye, amely szerint ha valaki saját és házilag termelt dolgaiból (domesticis rebus) ad el valamit a vásáron, Szt. István törvénye szerint fizessen vámot. Ezen részben ipari termékek piaci eladását érthetjük. Az iparos egyik fontos típusa Magyarországon is a *vándoriparos*. Ennek a típusnak nyomát III. Lucius pápa egyik dekretálásában fedezhetjük fel, az 1180-as évekből. A pápa az esztergomi érsektől értesült egy magyarországi szokásról, hogyan fizetik egyházi terheiket azok, akik szép számmal az egyik püspök egyházmegyéjéből a másikéba vándoroltak át (de parochia unius episcopi in alterius diocesim transferatur) és ott hosszabb ideig (per multa tempora) tartózkodtak. A kapcsolatos vitából kiderül, hogy itt részben iparűzésből (artificio) eredő tizedekről is szó van kereskedelmi (negotiatione) és mezőgazdasági (agricultura) tevékenység mellett.⁶¹ A háziiparost és a vándoriparost váltja fel a XIII. század jóval ismertebb gazdasági fejlődése és osztályharcai során a *városi polgár*. A város befogadja ezeket az elemeket és védelmet nyújt nekik. Jól szemlélteti ezt a folyamatot egy városház-felirat a XIII. század második feléből (az Országos Történeti

Múzeumban), amely valószínűleg Budáról való :

Gaudeat
his sospes
veniens
huc civis
et oспes
ac veni
am lapsi
capiant
et pre
mia iusti.⁶²

J E G Y Z E T E K

¹ *Edith Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953, 85, 86, 233. — *Eugen Ewig*, Das Fortleben römischer Institutionen in Gallien und Germanien. Relazioni. Volume VI. Firenze 1955, 588—589. — *Franz Petri*, Zum Stand der Diskussion über die fränkische Landnahme und die Entstehung der germanisch-romanischen Sprachgrenze. Rheinische Vierteljahrsblätter 1950—51. Bonn 75—76, 80. — *A. P. Levandovszkij*, Ob etnyiceszkom szosztavje imperii Karolingov. Voproszi Isztorii 1952, 7. sz. 121, 122. — *Hans Hochholzer*, Das geschichtliche Raumgefüge der Kulturlandschaft Oberitaliens. Historische Zeitschrift, B. 181. Heft 1, Februar 1956. 16. — *Arthur Suhle*, Deutsche Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis zum 15. Jahrhundert. Berlin 1955, 20, 21.

² *Harald von Petrikovits*, Das Fortleben römischer Städte am Rhein und Donau im frühen Mittelalter. Trierer Zeitschrift 19, 1950. — *E. Ennen* i. m. 233.

³ — *Pais Dezső*, Keszthely. Magyar Nyelv 1955. 97—98. — *Nagy Lajos*, Pest város eredete. Tanulmányok Budapest múltjából III. köt. 1934, 13.

⁴ *Márki Sándor*, A középkor kezdete Magyarországon. Századok 1890, 311—312, 321.

⁵ *Pleidell Ambrus*, A magyar várostörténet első fejezete. Századok 1934, 279, 292 stb. — Esztergomról már itt leszögezhetjük, hogy — bár a múlt század végi ásatások fényt derítettek római és középkori építmények összefüggésére — kontinuitásról nincs szó. A későn feljegyzett régi hagyomány is Géza fejedelemnek tulajdonította az esztergomi vár építését. *Tóth Zoltán*, A Hartvik-legenda kritikájához. Bp. 1942, 123.

⁶ *Nagy L.*, Pest város eredete. 8, 21. Vö. *Nagy Tibor* cikkét : Zum Problem der Kontinuität in Pannonien. Vom Geist der ungarischen Kunst 1942. — Bírálta *Pleidell* elképzeléseit *Kving Miklós* is, Századok. 1940. 221.

⁷ *László Gyula*, Budapest a népvándorlás korában. Budapest az ókorban. II. rész. Bp. 1942, 784.

⁸ *Paulovics István*, Savaria-Szombathely topográfiája. Szombathely 1943, 10, 62—63. *Dercsényi Dezső* ismertetése, *Gosztonyi Gyula*, A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs 1939. c. munkájáról. Századok 1943, 481.

⁹ *Sziszek (Sisak)* avarkori leletei a lakottság folytonosságára is utalnak. *Dezső Csallány*, Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Bp. 1956, 202.

¹⁰ *Molnár Erik*, A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949, 96—97, 241—242. — Hogy Pannónia még a Rajnavidékek és a nyugati Dunavidék kontinuitásánál is alacsonyabb szinten áll, azt mutatja a városnevek eltűnése is. Amott ugyanis a nevek folytonossága az általános, s kivétel Strasbourg-Argentorate és Salzburg-Juvavum. *Eugen Ewig* i. m. 588—589.

¹¹ Radnóti Aladár, Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztály Közleményei V. köt. 1—4. sz. Bp. 1954, 507.

¹² A jegyzetekben közölt publikációk mellett haszonnal tanulmányoztam az egyes részkérdésekre Csallány Dezső, Gerevich László, L. Kovrig Ilona, Mócsy András, Radnóti Aladár és Cs. Sós Ágnes egyéb cikkeit, előadásait, ismertetőit, valamint az Országos Történeti Múzeum, a székesfehérvári, pécsi és sztlálinvárosi múzeumok anyagát, ill. kiállításainak útmutatóit.

¹³ Pais Dezső, Magyar Anonymus. Bp. 1926, 34, 82, 86, 89. — Gombos, Cat. Font. III. 2047, 2223, Szentpétery: SRH. II. 606, vö. C. A. Macartney, „Pascua Romanorum.” Századok 1940. és Györffy György, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948, 22—23. — Molnár Erik i. m. 341. és Györy János, Gesta regum—gesta nobilium. Bp. 1948, 35.

¹⁴ A pecsét az Országos Történeti Múzeumban. — Esztergomi „vicus Latinorum” 1242. évi oklevélben. Illés József, Bevezetés a magyar jog történetébe. Bp. 1930, 377—379. — Székesfehérvári „latinok” 1226. Erdélyi László, A pannóniai főpátság története. I. Bp. 1902. 90. sz. okl.

¹⁵ Nagy Tibor hozzászólása Radnóti Aladár előadásához, MTA II. Oszt. Közl. V. k. 1—4. sz. 516.

¹⁶ Nagy Lajos, A budai hegyvidék újabb szórványos sirleletei. Budapest Régiségei XIV. 1945, 535.; Szilágyi János, Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1936—1942. évek folyamán. Budapest Régiségei XIII. 1943, 345—346.; uő., Aquincum helyrajzi képe a legújabb kutatások alapján. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján 1955.; uő.: A római-kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951—53. években. Budapest Régiségei XVI. 1955, 393, 395, 403, 407, 409.; Sz. Póczy Klára, Római épületek Óbudán a Kiscelli u. 10. sz. alatt. Budapest Régiségei XVI. 1955, 59—60, 61, 63—66, 69. — A táborba való visszahúzóds, sőt ott temetkezés a IV. század végi Carnuntumban érdekes párhuzam. Szilágyi János ismertetése E. Swoboda, Carnuntum, seine Geschichte und seine Denkmäler. Wien 1953, c. munkájáról. Budapest Régiségei XVI. 1955, 436.

¹⁷ Paulovics I. i. m. 10.; Radnóti Aladár, Pannóniai városok... 499, 503, 506.

¹⁸ F. G. M. ismertetése R. G. Goodchild és J. B. Ward Perkins, The Roman and Byzantine defences of Leptis Magna. (Pap. Brit. School Rome 21, 1953.) c. tanulmányáról. Historische Zeitschrift B. 180, 1955, 168., Gisela Vollmer, Die Stadtentstehung am unteren Niederrhein. Bonn 1952, 2., E. Ewig i. m. 588—589., Walther Gerlach, Die Entstehungszeit der Stadtbefestigungen in Deutschland. Leipzig 1913. 42.

¹⁹ Radnóti Aladár, Pannóniai városok... 494—496, 499—500.; uő., A Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciája Budapesten. Klny. MTA II. Oszt. Közl. Bp. 1956, 339.

²⁰ László Gy., Budapest a népvándorlás korában. 783—784., Szilágyi János, Az aquincumi amfiteátrumok. Bp. 1956, 8, 20.

²¹ Pais D., Magyar Anonymus 83, 123., Moravcsik Gyula, Árpád 894. évi vezértársának neve. Magyar Nyelv 1931, 85, 89., Gyóni Mátyás, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp. 1943, 72—73., Gárdonyi Albert, Óbuda és környéke a középkorban. Budapest Régiségei XIV. 1945, 579. — Rupp Jakab, Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. Archaeologiai Közlemények 1866, 91., László Gy., Budapest a népvándorlás korában 783—784., Györffy György, Kurszán és Kurszán vára. Budapest Régiségei XVI. 1955, 9, 16—17, 20., Szilágyi János, Az aquincumi amfiteátrumok. 20—21.

²² Györffy György, A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. Klny. MTA II. Oszt. Közl. 1953, 326—327.

²³ L. Kovrig Ilona, Az avarkori emléanyag időrendi kérdéseiről. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955.

²⁴ *Ortvay Tivadar*, A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Bp. 1890, 20—21., *Kádár Zoltán*, Pannónia keresztény emlékeinek kapcsolatai az ókor és a középkor triumfális művészetéhez. Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára. Bp. 1942, 6—7, 14., *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 782—783., *Dercsényi Dezső* id. ism. Századok 1943, 479—480., *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok... 507., *D. Csallány* i. m. 178—179., *Dercsényi Dezső—Pogány Frigyes*, Pécs. Bp. 1956, 13—20. — Településeknek a régi város szélén levő szakrális központok köré való átcsoportosulására *E. Ewig* i. m. 588—589. is rámutat. *E. Ennen* i. m. 86. általánosabban fogalmazza meg a jelenséget: a települési mag egy nagyobb vagy kisebb téren belül ide-oda tolódik.

²⁵ *Dercsényi Dezső*, Az Árpád-kori magyar művészet problémái. Antiquitas Hungarica I., 1947, 89., *D. Csallány* i. m. 194.

²⁶ *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok... 504.; *D. Csallány* i. m. 108—109.

²⁷ *Fülep Ferenc*, A nagy-tétényi római tábor ásatásai. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955.

²⁸ *Nagy Tibor*, A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól. Budapest Régiségei, XIII. 1943, 392—393., *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 8.

²⁹ A Székesfehérvár szláv előzményeire vonatkozó kutatások Fehér Géza nevéhez fűződnek. Az antik előzmény hiányát és a szlávok jelentős szerepét a városfejlődésben Székesfehérvár mellett Veszprémre vonatkozóan is hangsúlyozza *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok... 507.

³⁰ *Endlicher*, *Rer. Hung. Mon. Arp. Sangalli* 1849. vö. Veszprémi püsp. Római Oktl. I. köt. Bp. 1896, 6.

³¹ *Márki S. i. m.* 319., *László Gyula*, Adatok az avar kori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz Bp. 1935, 4., *Kádár Z. i. m.* 9., *Radnóti Aladár*, Pannóniai városok... 501—505., *Nagy Tibor* hozzászólása 519.

³² *Fehér Géza*, Zalavári ásatások (1951—1952). Archaeologiai Értesítő 1953, 1. sz., uő.: Les fouilles de Zalavár (1951—1953). Acta Archaeologica Acad. Sc. Hung. 1954. Fehér Gézának az ásatási anyagból levont következtetéseivel több ponton nem értek egyet. Zalavár jelentőségét kiemelte *László Gyula*, A korai középkor régészeti kutatásának 10 éve Magyarországon. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955. — A mocsarasodás szerepét a földrajzi eltolódásokban *E. Ewig* i. m. 588—589. is kiemeli.

³³ Fejtegetéseit a szintén római erődre visszamenő szerbiai Kostolac név is támogatja. *Pais Dezső*, A római castellum szláv—magyar folytatásai. Magyar Nyelv 1949. és 1951, uő.: Survivances slavo-hongroises du castellum romain. Acta Linguistica Acad. Sc. Hung. 1954, uő.: A római castellum tárgyi és nyelvi folytatásaihoz. Antik Tanulmányok 1955.

³⁴ *Pulszky Ferenc*, A magyarországi avar leletekről. Bp. 1874, 12., *Márki S. i. m.* 318—319., *László Gyula*, Adatok az avar kori műipar ó-keresztény kapcsolataihoz. Bp. 1935, 4, 27—28, 48. A római hagyomány fennmaradása, a bizánci művészet hatása, utánzása s továbbfejlesztése azonban olyan kérdések, amelyek tulajdonképpen tárgyamtól elvezetnek. Hasonlóképpen csak megemlítem, hogy az avar—szláv kerámia Árpád-kori összefüggéseit is kutatják.

³⁵ A dunántúli iparújság koraközépkori századaira vallott felfogásunkkal lényegében egyezik *Bedřich Svoboda* tanulmánya, aki a dél-szlovákiai Zemianský Vrbovok bizánci mestertől származó leletéről értekezett: Poklad byzantského kovotepce v Zemianském Vrbovku. Památky Archeologické XLIV, 1953. sešit I. A lelet bizánci érméről ugyanott *Pavel Radomešský* írt.

³⁶ *Dercsényi Dezső*, Visegrád műemlékei. Bp. 1951, 12., *Komjáthy Miklós*, A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. Levéltári Közlemények XXVI. 1955., *Györffy Gy. i. m.*

³⁷ *Pais D.*, Magyar Anonymus 82. Vö. *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 784., *Dercsényi Dezső*, XI. századi királyi kőfaragóműhely Budán. Budapest Régiségei XIII. 1943, 278.

³⁸ *B. Szabó*, Pest m. tört. okl. emlékei. 157. sz.

³⁹ *Rupp Jakob*, Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. *Archaeologiai Közlemények* 1866, 91., *Gárdonyi Albert*, Óbuda és környéke a középkorban. *Budapest Régiségei* XIV. 1945, 575—576.

⁴⁰ *Györffy Gy.* I. m. 91—94.

⁴¹ *Dercsényi D.*, XI. sz. kir. kőfaragóműhely... 258—259.

⁴² *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 8.

⁴³ *Nagy Emese*, A székesfehérvári István koporsó keletkezése. *Művészettörténeti Értesítő* 1954, 104.

⁴⁴ *Dercsényi Dezső*, XI. sz. kir. kőfaragóműhely... 265—267., uő., A székesfehérvári bazilika kőfaragványai. *Emlékkönyv Gerevich Tibor születésének hatvanadik fordulójára*. Bp. 1942, 33.

⁴⁵ *Garády Sándor*, Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931—1941. *Budapest Régiségei* XIII. 1943, 234.

⁴⁶ *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 9.

⁴⁷ *Garády Sándor* i. m. 206., uő., Jelentés az 1936—1942. évben végzett ásatásokról. *Budapest Régiségei* XIII. 1943, 417. — Óbudán hasonló jelenség *Szilágyi János*, A rómaiakori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951—53. években. *Budapest Régiségei*. XVI. 1955, 395.

⁴⁸ *Nagy Lajos*, A középkori Kelenföld (Tabán) rómaiakori hagyatéka. *Budapest Régiségei* XIII. 1943, 455.

⁴⁹ Régi római út helyén vezetett pl. a Köln—Brügge fontos új kereskedelmi útvonal. *V. L. Kerov*, K voproszu ob uszilenijii ekszpluacii kresztjansztva v juzsnihi Nyiderlandah (Belgii) i szevernoj Francii v szereginye XIII veka. *Szrednyije veka*. *Szbornyik* VII. Moszkva 1955, 72. Más Rajna-környéki példa *G. Vollmer* i. m. 64—65.

⁵⁰ *Glaser Lajos*, A római utak nevei középkori okleveleinkben. *Magyar Nyelv* 1931, 317—318. Glaser ennek a szónak latin variánsait mint „via... cementario opere supereffusa” és „murata via” adja. További variáns a „fundata via” kifejezés, amely Varasd környékén 1258. évi oklevélben bukkan elő, mivel 1372-ben egy oklevél a Varasd—Ludbreg utat, mint „magnam viam fundatam Vttonyn vocatam” tartalmazza, ami alighanem elírás vagy hibás olvasás lehet. *Vttouyn* = öttevény helyett. *Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina*. I. Varaždin 1942, 192, ill. 19. sz. oklevél.

⁵¹ *Paulovics I.* i. m. 11, 58.

⁵² *Glaser* i. m. 318.

⁵³ *Glaser* i. m. 319. Ennek az útnak neve Varasd 1209. évi kiváltságlevelétől kezdve több XV. századi oklevélben is szerepel. *Poviestni spomenici slobodnoga kraljevskoga grada Varaždina*. I. 1, 61, 179, 183, 192. sz.

⁵⁴ *Glaser* i. m. 318.

⁵⁵ *Dercsényi Dezső*, Visegrád műemlékei. Bp. 1951, 10., uő., A visegrádi palota ásatása. Előadás a Magyar Tudományos Akadémia régészeti konferenciáján, 1955.

⁵⁶ *Pais D.*, *Magyar Anonymus*. 100. — *Nagy Lajos*, Pest város eredete. 13, 15—16., *László Gy.*, Budapest a népvándorlás korában. 795—796., *Garády Sándor*, Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931—1941. *Budapest Régiségei* XIII. 1943, 190., *Nagy Tibor*, A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938—1942. évek között végzett kutatásairól. *Budapest Régiségei* XIII. 1943, 366., *Bertalan Vilmos*, A belvárosi plébánia-templom mellett folytatott ásatások 1944 nyarán. *Budapest Régiségei* XIV. 1945, 476, 477., *Dercsényi Dezső*, Az Árpád-kori magyar művészet problémái. *Antiquitas Hungarica* I. 1947, 88. — A XII. század végi kapuszkútás *Moeller István* műgyemeli tanár datálása. A bolgár török párhuzamokat nem tartom döntő érveknek.

⁵⁷ *Ivan Hrbek* (Praha), Ein arabischer Bericht über Ungarn. (Abū Hāmid al-Andalusī al Garnāṭī, 1080—1170). A tanulmány a magyar *Acta Orientalia* számára készült, 1955-ben benyújtott kéziratát volt alkalmam felhasználni. Sajtó alatt.

⁵⁸ Györffy Gy. i. m. 340—341., *Mollay Károly*, A vármegye történeti vázlata 1848-ig. *Dercsényi Dezső* szerk., Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1953, 40, 46.

⁵⁹ B. Szabó, Pest m. tört. okl. emlékei. 8. sz., *Rupp Jakab*, Budának és környékének helyirati viszonya a középkorban. *Archaeologiai Közlemények* 1866, 87., *Mályusz Elemér*, A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Szerk. *Székel György*. Bp. 1953, 128., *F. Mihály Ida—Lócsy Erzsébet—Holl Imre*, A középkori Buda és Pest. Bp. 1955, 3, 25.

⁶⁰ *Odo de Deogilo*, De protectione Ludovici VII. *Gombos* Cat. Font. III. 1720., *Vita Conradi archiepiscopi Salisburgensis*. Uo. 2326., *Arnoldus Lubecensis*, *Chronica Slavorum*. *Gombos*, Cat. Font. I. 303. és 305., *Ansbertus clericus Austriensis*, *Gesta serenissimi Romanorum imperatoris Friderici*. Uo. 291—292., *Albertus Milioli*, *Liber chronicae imperatorum*. Uo. 48. — *Király Ferenc*, XII. századi pénzek Magyarországon. Klny. Bp. 1955, 1, 12, 13, 14.

⁶¹ *Walther Holtzmann*, Sozial- und Wirtschaftsgeschichtliches aus Dekretalen. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 1950—51. Bonn. 263.

⁶² Örvendjen | itt épségben | az idejövő | polgár | és vendég nép | és bocsána- | tot a hibázók | találjanak | és jutal-mat az igazak.

Gy. Székely

DIE FRAGE DER KONTINUITÄT DER SIEDLUNGEN IN PANNONIEN UND DIE ANFÄNGE DER STÄDTEENTWICKLUNG IN UNGARN

Die wissenschaftliche Forschung in Ungarn beschäftigt sich seit längerer Zeit mit den Zusammenhängen der Kontinuität der Städte und der römisch-byzantinischen Welt. Trotz der archäologischen und kunsthistorischen Forschungen der letzten 10 Jahre erwies sich die Geschichte des ungarischen Landes vom 4. bis zum 10. Jahrhundert als eines der verwickeltesten Probleme der ungarischen Geschichte. Der Aufsatz gibt einen kurzen Überblick über den gegenwärtigen Stand der Diskussion über die Kontinuität, u. zw. vom methodologischen Standpunkt aus und auch unter Berücksichtigung der europäischen Parallelen. Die bürgerliche Geschichtsschreibung der letzten Jahre, die die marxistische Kritik schon berücksichtigen muss, sieht sich immer mehr genötigt, die Erscheinungen einzeln und für jedes Gebiet gesondert zu betrachten, statt die Kontinuität allgemeinen zu betonen. Das Fortbestehen der städtischen Siedlungen war im frühen Mittelalter in Südfrankreich und in Italien bedeutender als im Seine-Gebiet, im Rhein—Mosel-Gebiet oder in der Donaugegend. Das wird auch von der bürgerlichen Geschichtsschreibung anerkannt. Die Kenntnis der Kontinuitätsprobleme des Rheinlandes ist für die Forschung in Pannonien besonders wesentlich. Der Aufsatz betont, daß selbst Edith Ennen die Kontinuität im Rheinland und in der Donaugegend — trotz ihres weniger strengen Maßstabs — für nicht allgemein anerkannt und vielfach lückenhaft betrachtet.

Der Aufsatz gibt einen kurzen Überblick über die geschichtliche Literatur, die sich mit der Kontinuität der pannonischen Siedlungen befaßt. Zu Anfang der dreißiger Jahre nahm Ambrus Pleidell die extreme Form der bürgerlichen Geschichtsschreibung als Grundlage für seine Betrachtungsweise an. Nach der Auffassung von Dopsch erklärte er, daß die alten römischen Städte den Grund der Stadtentwicklung in Ungarn bildeten und die »Latiner« genannten mittelalterlichen Stadtbewohner Reste der römischen Bevölkerung darstellten. Seine Auffassung wurde schon seinerzeit von mehreren ungarischen Archäologen nicht anerkannt. Erik Molnár, der Vertreter der marxistischen Geschichtsschreibung in Ungarn, wies mit Recht darauf hin, daß die Industriestädte des römischen Zeitalters in den Jahrhunderten der Hunnen, Germanen, Awaren und Slawen notwendigerweise zugrunde gehen mußten, weil hier die Produktivkräfte der Landwirtschaft nicht mehr auf dem Niveau blieben, das die Voraussetzung des Fort-

bestehens der Industriestädte bildet. Aladár Radnóti wies in einem 1954 gehaltenen Vortrag darauf hin, daß die Kontinuität der Städte in Ungarn im allgemeinen nicht besteht, erwähnte jedoch Siedlungen, deren Bevölkerung eine gewisse Beständigkeit bewahrte, wenn sich ihre Zusammensetzung auch veränderte.

Die Abhandlung erörtert die heutige Interpretation der mittelalterlichen Quellenwerke, die sich mit den Römern, den Hirten der Römer und den städtischen Latinern beschäftigen; ferner die Resultate der modernen archäologischen Forschung über die Zurückdrängung der römischen Siedlungen und der romanisierten Elemente in Pannonien. Diesen Prozeß leitet die Forschung nicht bloß aus den Verheerungen der Völkerwanderung ab. Die innere Bewegung der Bevölkerung Pannoniens im 4. Jahrhundert und die teilweise Entvölkerung der Siedlungen (Aquincum, Savaria) wurde ebenfalls untersucht. Der Verfall der früheren Municipalstädte kann mit den neuen Zentren, die im inneren Pannonien in der Mitte des 4. Jahrhunderts entstanden sind — wie z. B. Fenékpusztá — in Zusammenhang gebracht werden (Forschungen Radnóti). Wesentlich ist, daß in den späteren Jahrhunderten die Zentren Fenékpusztá und Zalavár sich in der Gegend des Plattensees entwickelten. Die Abhandlung befaßt sich des weiteren mit der Lage einzelner pannonischen Städte im Zeitalter der Völkerwanderung, die vorübergehend Wohnstätten der wandernden Völker waren und in denen die ortsansässige Bevölkerung weiter ihr Leben fristete (Aquincum, wo die Entwicklung der Topographie von Óbuda durch das Amphitheatrum der Soldatenstadt, die spätere »Kursans Burg« beeinflusst wurde), oder auf verringertem Siedlungsgebiet und auf einem geringeren Niveau der Produktion weiterbestanden (Sirmium und Sopianae-Pécs). Pécs wurde in der spätrömischen Zeit der wichtigste Ort und der bedeutendste Straßenknotenpunkt des südlichen Transdanubiens. Nebst Funden der Hunnen-, Longobarden-, und Awarenzeit wird auch durch erhaltene Bauwerke bewiesen, daß in Pécs und Umgebung Siedlungen verschiedener Völker bestanden. Der Stadtkern wurde aber durch die Gebäude der spätrömischen christlichen Friedhöfe außerhalb der antiken Mauern gebildet. Die Studie befaßt sich dann mit Siedlungen, bei denen nur lückenhafte, aber nicht städtische Kontinuität angenommen werden kann (Szekszárd, Sztálinváros, Nagytétény, Szentendre). Szekesfehervár hat keine antike Vorgeschichte, an seiner Entwicklung wirkten die Slawen mit.

In der Umgebung des Plattensees kann eine gewisse Siedlungskontinuität angenommen werden. Das römische Castrum von Fenékpusztá war nach dem Zeugnis der archäologischen Daten die ständige Wohnstätte der verschiedenen, einander ablösenden und sich mit einander vermischenden Völker im 5—9. Jahrhundert. Das lokale Handwerk sowie die Siedlung, blieb auch nach dem Eindringen der Awaren bestehen. Die awarisch-slawische Welt der Keszthelyer Kultur setzte sich in Zalavár (Mosaburg) fort. Die hiesigen Funde zeugen von verhältnismäßig hohen Produktivkräften einer seßhaften Gesellschaft.

Danach werden die Zusammenhänge der frühen Stadtentwicklung mit den topographischen Eigenschaften, dem Strassennetz, den Gebäuden und anderen Überresten der römischen Provinzen untersucht. Das Material einstige Denkmäler diente als passive Grundlage zur Ausbildung der Architektur der Städte und ihrer Kirchen. Von einer Kontinuität der Architektur können wir auch in der Hauptstadt nicht sprechen. Die awarischen und magyarischen Ansiedlungen lagen im großen und ganzen außerhalb des römischen Gebietes. Die römischen Denkmäler dienten zum großen Teil bloß als Grenzzeichen. Es werden Beispiele für die Verwendung der römischen Steindenkmäler bei den Bauten des Mittelalters angeführt, ferner Fälle der Erschließung römischer Fundamente, Wege und Aquaedukte bei den Bauarbeiten im Mittelalter. Sehr wichtig waren im Mittelalter zur Zeit des Aufschwungs des Verkehrs die römischen Strassen. In den Dokumenten des Mittelalters werden die Überreste der römischen Strassen unter verschiedenen Namen erwähnt, als Öttevény út und ihre lateinische Varianten: via cementario opere supereffusa, murata via, fundata via, ferner kövesút und királyuta.

Passive Elemente der ungarischen Stadtentwicklung sind die römischen Castra, die im Mittelalter — ohne Siedlungskontinuität — Stätten der neuen Ansiedlungen und Bauten wurden (Römisches Castrum auf den Sibrik-Hügel in Visegrád; ein römisches Castrum im Herzen des heutigen Pest). Das römische Castrum in Pest beeinflusste die Topographie der Stadtentwicklung. Seine mittelalterliche Besiedlung war jedoch eine Folge der wirtschaftlichen Faktoren, so z. B. des Donauüberganges. Unser Quellenmaterial (Anonymus) läßt erkennen, daß seine Benützung im Mittelalter mit dem Handel im Zusammenhang stand. Der Verfasser setzt den Zeitpunkt der Verengung eines Ausbruchstores im Turm des Pester Castrums auf das Ende des 12. Jahrhunderts. Die Lagermauer des Castrums wurde zum Zweck der Bausteingewinnung für Bauten romanischen Stils abgerissen.

Die mittelalterliche Stadtentwicklung in Ungarn wurzelt in der Entwicklung der Marktflecken. Der arabische Schriftsteller Abū Ḥamid al-Andalusī, der in der Mitte des 12. Jahrhunderts Ungarn bereiste, erwähnt in seinem Berichte 78 Städte (Komitatsstädte). Er stellt fest, daß jede Stadt Befestigungsanlagen, Dörfer, Berge, Wälder und Gärten besitzt. Er erwähnt die Edelmetallgewinnung, den Waren- und Geldverkehr, den Handel mit Tieren, Sklaven und Honig. Sein Zeitgenosse, al-Idrisī, ein Araber aus Sizilien, erwähnt den Namen einiger Marktflecken, ferner die Märkte, Handwerker und die bebauten Felder des Fleckens Bács in Südungarn. Wie er sagt, seien in dieser Stadt die Preise immer niedrig, da dort Getreide in großer Menge gelagert werde, er erwähnt auch die fruchtbare Umgebung von Sopron, die Märkte und die hohen Häuser der Stadt. Pest (Best) ist ebenfalls als Mittelpunkt des Warenverkehrs erwähnt. Der Aufschwung der Teilstädte der heutigen Hauptstadt Ungarns war nicht durch die römischen Überreste, sondern durch wirtschaftliche Faktoren bedingt. Aus einer Urkunde aus dem Jahre 1148 hören wir vom Budaer (Altofener) Marktplatz (forum Geycha), sowie von den Pester und Kerepeser Fähren. Der Kern des mittelalterlichen Buda: Kelenföld, war ebenfalls eine Ansiedlung unweit einer Fähre. Quellenwerke des 12. Jahrhunderts charakterisieren Esztergom (Gran) als ein lebhaftes Zentrum. Im Falle Esztergoms können wir nicht von der Kontinuität der Römersiedlung reden. Es war in der frühen Arpadenzeit ein Umschlagplatz des Handels mit Agrarprodukten auf dem Land- und Wasserweg. Hier war auch die Münzpräge.

Die Marktflecken wurden nicht durch die römischen Bauten, nicht durch die königlichen und kirchlichen Institutionen und nicht durch die Anwesenheit ausländischer Kaufleute zu Städten. Die Vorgeschichte der Entwicklung des Handwerks in den Marktflecken, wodurch sie im 13. Jahrhundert Städte wurden, reicht bis ins 12. Jahrhundert zurück. Von einer anfänglichen Stufe der Entwicklung des Handwerks meldet Artikel 34 des Gesetzes von König Koloman (Hausindustrie), und die Erwähnung der Wanderhandwerker finden wir in einem Decretale des Papstes Lucius III. An Stelle des Hausgewerbetreibenden und des Wanderhandwerkers tritt im Laufe der wirtschaftlichen Entwicklung und der Klassenkämpfe des bereits besser bekannten 13. Jahrhunderts der städtische Bürger. Der Prozeß, wie die Städte diese Elemente aufnahmen und ihnen Schutz gewährten, wird durch eine Rathaus-Aufschrift des 13. Jahrhunderts, die vermutlich aus Buda stammt, veranschaulicht.

A kincstári személyzet a XV. század második felében¹

A XV. század Európa-szerte fontos korszak az államigazgatás történetében. Ez a kor átmenet a régi, személyes jellegű és az új, hivatali jellegű kormányzat között.² Nálunk Mátyás uralkodásának második felére esik a nagy közigazgatási reform. Ekkor szilárdul meg az a hivatalszervezet, amely megfelelt a központosítás követelményeinek.³ A reform lényeges része volt a pénzügyigazgatás átszervezése. Tanulmányomban az itt foglalkoztatott személyzettel szándékozom foglalkozni.

A hivatali személyzet, a középkori értelmiség egyik jelentős rétege volt, ezért a velük való foglalkozás az értelmiség történeti szerepére is adatokat nyújt. Különösen jelentős ez a probléma éppen Budapest története szempontjából. Középkori fővárosunkban székelte a királyi udvar, ezért itt működtek a központi hivatalok és bíróságok is. Számos tisztviselő, de rajtuk kívül még mások is, akiknek működése szintén az udvarhoz volt kötve, éltek a városban és vittek szerepet annak életében. A pénzügyigazgatás különösen erősen össze volt fonódva a fővárossal. Nemcsak azért, mert központja itt volt, és az egész országból ide futottak be az állami jövedelmek, vagy pedig mert a központon kívül egyéb pénzügyi hivatalok (sókamara, pénzverőkamara, harmincad) is működtek Budán és Pesten, hanem azért is, mert a fővárosi patríciusok előszeretettel vállaltak kincstári hivatalt. A továbbiakban ezért a kincstári személyzet működésének bemutatásával együtt a fővárossal való kapcsolatra is rá kell mutatnunk.

A XV. század közepén a legmagasabb rangú pénzügyi tisztviselő a királyi kincstartó (thesaurarius) volt. Elvben minden állami jövedelemnek az ő kezei közé kellett befutni. A gyakorlatban azonban ez ritkán történt meg: a többnyire főúri származású kincstartóknak a címen kívül csak kevés közük volt a kincstárhoz. Mátyás uralkodása kezdetétől kezd megváltozni ez a kép. Egyre nagyobb befolyása lesz a kincstartóknak a pénzügyek tényleges irányítására, különösen az 1467 és 1472 közt megvalósított sorozatos kincstári reformok óta. Most már egy kialakult pénzügyi főhivatallal találkozunk, amelynek élén a kincstartó áll. Helyettese az alkincstartó, van titkára, vannak jegyzői. A kincstárban működik egy fizetőmester: distributor pecuniarum regiae Maiestatis, és valószínűleg egy vagy több számvevő.⁴ A kincstartótól függnek az erdélyi

és máramarosi sóbányák ispánjai, az egyes városokban elhelyezett sóhivatalok kamarásai, a bánya- és pénzverőkamarák ispánjai, a harmincadosok. A kincstartó nevezi ki többnyire (és mindig neki számolnak el) a jobbágyokra portánként kivetett hadiadó, kamarahaszna, és a városokra egy összegben kivetett adó beszedőit is. Adó- vagy más pénzügyekben akár közvetlenül, akár a kancellária által a kincstartó intézkedik. Az Erdélyben olykor működő erdélyi jövedelemigazgatóság vezetőit (rendesen az erdélyi sókamaraispánok személyében) is ő nevezi ki.⁵

Kevés kincstári hivatal maradt független a kincstartótól. Közvetlenül a királytól függött pl. a budai vár udvarbírája (*provisor curiae castri regii Budensis*⁶), aki tulajdonképpen a királyi uradalmak főjószaigazgatója és mint ilyen, a kunok ispánja volt. A provisor, továbbá a budai várnagyot (aki gyakran azonos volt a provissorral), azután a kincstár jogi tanácsadóját: a *director causarum regalium*-ot⁷ királyi familiarisnak tekinthetjük.

A királyi familiarisoknak (*aulici, aulæ familiares, aulæ milites*) igen komoly szerepük volt mind a köz- és birtokigazgatásban, mind pedig a hadiszervezetben.⁸ Udvari lovagjait nemcsak arra használta fel az uralkodó, hogy ezeket a tisztségeket velük betöltse, hanem olyan közigazgatási feladatra is, amelyre már kialakult szervezet állott rendelkezésére. Így a pénzügyek intézésében is találkozunk olykor udvari familiarisokkal. Pl. városi adót szednek Lengendy István,⁹ Tárczay Tamás,¹⁰ Lónyai Albert,¹¹ míg megyei dicátorok Baczkai Péter és Pécsi György,¹² Félégyházi János¹³ udvari familiarisok.¹⁴ Ezeknek a működése azt mutatja, hogy az államszervezetben még erős a középkori jelleg.

Az *aulicus*okon kívül a király a kancellária és a központi bíróságok jegyzőit is felhasználta pénzügyigazgatási feladatokra. Ezeket gyakran küldték ki királyi emberként hiteleshelyi vizsgálatokhoz, birtokiktatásokhoz stb. is. A nótáriusok ugyan nem a király, hanem valamelyik ítélőmester vagy kancelláriai főhivatalnok familiarisai voltak,¹⁵ mégis úgy értelmezhetjük kincstári szereplésüket, hogy ezek, akik a legfejlettebb hivatalokhoz tartoztak, a központi hatalom képviselőiként működtek. Erre azért volt különösen szükség, mert a reform előtt többnyire az illető megye birtokosai közül jelölték ki az adószedőket.¹⁶ A reform után már nem találkozunk a jegyzők megbízásával.

A reform után a pénzügyigazgatásban lényegében csak olyan embereket látunk, akiket a kincstartó familiarisainak nevez. Beszélhetünk állandó (központi igazgatás és vidéki szervek) és ad hoc megbízatásokat végző alkalmazottakról. Ilyennek tekinthetők az adószedők. Egy-egy évben száz-kétszáz adószedőt kellett kiküldeni (a megyékbe többnyire kettőt-kettőt, a városokba egyet-egyet). Vagy központilag küldte ki saját familiarisait a kincstartó,¹⁷ vagy az illető megye (vagy város) területén működő alkalmazottait bízta meg (pl. sókamaras),¹⁸ vagy pedig az illető megye nemeseiből választotta a dicatort.¹⁹

A familiaris-dominusi viszony²⁰ — a húbéri kapcsolatoknak ez a magyar fajtája — volt a közigazgatás alapja Magyarországon. Ez áll

természetesen a pénzügyigazgatásra is. Élénk fényt vet erre Bornemisza János volt alkincstartó 1490. július 30-án kelt oklevele.²¹ Bornemisza, Nagylucei Orbán kincstartó familiárisa, jegyzője, titkára, majd alkincstartója volt.²²

Elmondja oklevelében, hogy ura őt, mivel ellene és az ország ellen számos kihágást és bűnt követett el, amit Corvin János levele és több hitelt érdemlő személy tanúsága bebizonyított, elfogatta és — ha püspöki méltósága ebben meg nem akadályozta volna — halálbüntetéssel kellett volna sújtania. Később a főpapok, főurak és Buda polgárainak közbenjárására szabadon bocsátotta azzal, hogy Bornemisza tizenhat nap alatt átadja neki birtokai egy részét. Erre kezességet vállalt Bochkay Péter, Csányi Miklós és Rajki Miklós 3000 forint erejéig, amelyre birtokaikat kötik le. Végül kötelezi magát, hogy senkinek sem fog ura akarata ellen szolgálni. Az oklevelet saját és kezesi pecsétjével látja el.

Ulászló király 1490. október 28-án átírva ezt az oklevelet, elmondja, hogy Bornemisza urát, Orbán kincstartót hálátlanul elárulta és rossz hírért költötte, ura őt jogosan börtönbe záratta, és noha familiárisának ellene elkövetett súlyos bűneit szigorúbban kellett volna megbosszulnia, mégis Bochkay, Csányi és Rajki kérésére a Bornemisza oklevelében foglalt feltételek mellett szabadon bocsátotta.

A két oklevél eltérést mutat. Bornemisza szerint ura és az ország ellen követett el bűnöket. Ez utóbbiról nem beszél a király, de pontosan meghatározza a familiárisnak ura ellen elkövetett vétkeit.²³ Tehát — akár fennállott az ország (értsd: a Nagylucei vezetése alatt álló párt) ellen elkövetett bűncselekmény, akár nem — az uralkodó elismerte a dominus azon jogát, hogy nemes familiárisát a király oklevelében foglalt bűnök esetén elfoghassa,²⁴ sőt reá súlyosabb büntetést is kiszabhasson. Ezt a súlyosabb büntetést Bornemisza meg is nevezi: halálbüntetés. Mivel azonban a király ezt nem említi kifejezetten, valószínűnek vehetjük, hogy a magánbíráskodás által kimondott halálbüntetéshez nem járult volna hozzá.²⁵ A dominus csak szabályszerű eljárás alapján ítélt el familiárisát.²⁶ Valószínűleg társasbíróság, „hűbérúri szék” működött itt is, amelyen a többi familiárisával együtt ítéltkezett a szénior.²⁷

A Bornemisza-ügyben, úgy látszik, tanúkihallgatást, sőt oklevelés bizonyítást is alkalmaztak. Érdekes Bochkayék szerepe is. (Itt is ellentmondás van: Bornemisza oklevele szerint csak kezesei, míg a király szerint az ő közbenjárásukra engedi ki Orbán.) Tudjuk, hogy kapcsolatban állottak a kincstárral, éppen ebben az évben. Valószínűleg éppen Bornemisza familiárisai voltak (aki ekkor alkincstartó volt).²⁸ Ez esetben adatunk is bizonyítja a tényt, hogy a familiárisoknak urukért kezességet kellett vállalniuk.²⁹

Az oklevél még arra is támpontot nyújt, hogy a dominus-familiáris viszony megszűnte után is érvényben marad az egyszer letett hűségeskü: ura akarata ellenére másnak nem szolgálhat. Persze lehet, hogy csak az ítélet rendelte ezt el. Bornemisza kiszabadulása után valóban átadta a szóban forgó birtokokat, de nem bízott meg volt gazdájában, és állítólag

félelemből³⁰ Miksa pártjához állott.³¹ A béke után a birtokokat vissza akarta szerezni. A Somogy megyeieket Báthory országbíró, aki elfoglalta a Nagylucseiektől, vissza is adta neki,³² míg a többi ügyében pert indított.³³

A Bornemisza-ügy nem az egyetlen adatunk arra, hogy a kincstartó magának igényeli az ítélkezést familiarisai felett. 1470-ben bevádolják a bécsi városbíró előtt adósságügyben nemes Pekch Pált. A vádlott helyett csak egy levélérkezett a tárgyalásra urától „dem edeln vessten ritter hern Hannsen dem Ernst” a magyar király kincstartójától, amelyben követeli, hogy a szolgája elleni esetleges követelések ügyében előtte folyjon le a tárgyalás. A felperes, egy bécsi polgár, nem ismervén el a magyar joggyakorlatot, nem egyezett ebbe bele.³⁴ Valószínűleg familiarisa volt Nagylucseinek az a nemes Porkoláb László, akit a kincstartó szintén börtönbe vettetett.³⁵ Nem tudjuk ugyan, hogy ezeket a familiarisokat a pénzügyigazgatásban alkalmazták-e uraik, de mégis felhasználhattuk az adatokat azért, mert nem egy kincstartó magán familiárisait is alkalmazta a kincstári igazgatásban.³⁶

A familiarisok pénzben és természetben kaptak fizetést. A pénzügyigazgatásban megkönnyítette ezt a munka természete. Magából az általuk kezelt állami jövedelmekből részesültek a familiarisok, úgy a kamarások és harmincadosok,³⁷ mint az adószedők.³⁸

A familiarisi viszony nem volt egész életre szóló, de az eltávozás előtt a familiarisnak számadást kellett tennie.³⁹ Ennek a kincstárban különösen nagy jelentősége volt, hiszen itt sokszor igen jelentős összegek fordultak meg a familiaris kezén. Fennmaradt egy oklevél, amely fényt vet a számadás módjára. Igaz, nem kincstári ügyről van szó, de a szereplők a kincstárban is működtek. 1483-ban Bajoni Lőrinc, Buda város pénzbírája és esküdtje elnöke alatt Ebendorffer Miklós és Maingos Tamás budai esküdtek megvizsgálják Angelo budai polgár familiarisának, Weis Kristófnak számadását. Angelo talán azonos a kincstári ügyekben is szereplő Cantzlyr Angelus budai polgárral.⁴⁰

Ezek az adataink azt hiszem valószínűvé tehetik, hogy a familiaritásnak irodalmunkból közismert többi jelenségei is megvoltak a pénzügyigazgatásban.

Eltérést találunk azonban egy területen. A familiaritas egyik jellemző vonása volt, ha valaki elnyert egy méltóságot, vagy esetleg csak egy egyszerű várnagyságot, akkor saját familiarisaival, akiket nem egyszer saját birtoka kezelőiből válogatott ki, vette körül magát. Pl. az erdélyi vajda az alvajdát nevezte ki familiarisai közül, aki saját helyetteseit saját familiarisaiból választotta ki.⁴¹ Ezek a familiarisok azután szintén eltávoznak uruknak a hivataltól való megválása után.

Ennek a nyomain a kincstárban is feltalálhatók.⁴² Már Hóman Bálint is észrevette azonban, hogy a pénzügyigazgatásban más a viszony az alkalmazottak és főnökük között, mint a közigazgatás egyéb ágaiban, és ez már az újkori munkaadó és munkás viszonyára emlékeztet. Ő azonban csak a kamarabérleteket vizsgálva, ennek az okát elsősorban a bérló

és alkalmazottak közti viszony ideiglenes jellegében látta, de már ő is felismerte, hogy „a kamarai üzem üzleti természete az alkalmazottak ipari és pénzületi tevékenysége és e tevékenységnek hivatásszerű gyakorlása” hozzájárult ehhez.⁴³ Mátyusz Elemér viszont arra mutat rá, hogy egyes familiarisok — éppen a kincstárnál! — ha nem is azonnal, uraik örökébe lépnek.⁴⁴

Ezeket a megállapításokat a pénzügyigazgatásban működő személyek életpályájának vizsgálata is alátámasztja. Mátyás király trónralépésétől a XV. század végéig 450 kincstári alkalmazott nevét ismerjük. A gyéren fennmaradt adatokból kiderül az, hogy több mint negyedrészüik (és ezek mind a vezetőbb állásokban működők), akikről többet tudunk, több kincstartó alatt működnek a kincstárban, vagy — szinte élethivatásnak tekintve a hivatali pályát — egyik központi hivatalból lépnek át a másikba.

Ezek után nem meglepő, ha az összes kincstartók között — sokszor persze csak közvetett úton — kapcsolatokat találunk.⁴⁵ Mátyás első kincstartója, laki Thuz János, egykori Hunyadi familiaris⁴⁶ a Bő nemzetségből, Somogy megyei család sarja⁴⁷ volt.⁴⁸ Noha rövid ideig volt csak a pénzügyek feje, még évek múltán is előad pénzügyigazgatási ügyeket a királyi tanácsban.⁴⁹ Később udvarmester, több ízben bán, tárnokmester.⁵⁰ Közvetlen utódával, Zápolyai Imrével közös birtoka van, ami szorosabb kapcsolatra utal a két személy között.⁵¹ A későbbi kincstartók közül Ernuszt Jánossal közös bányaüzletbe fog⁵² Janus Pannonius bántársa és barátja⁵³ és az összeesküvésben is társa, Zápolyaival együtt: Janus a Thuzok várában hal meg. Öccse, Ozsvát zágrábi püspök Ulászló kincstartója lesz.

Zápolyai Imre deák 1459—64 között állott a pénzügyek élén. Már előtte, és az első időben nagybányai pénz- és országos sókamaraispán.⁵⁴ Később magas méltóságokat nyert el, köztük a nádorságot.

Alkincstartója a valószínűleg Tordáról származó familiarisa, akit sókamaraispánsága alatt vehetett szolgálatába, Bajoni Lőrinc volt.⁵⁵ A névadó Bajont már mint alkincstartó kapja adományul 1462-ben Nagybessenyei Bertalan, budai provisor, későbbi kincstartóval együtt, mint közös birtokot.⁵⁶ Már 1460-ban előad a királyi tanácsban⁵⁷ és azóta is többször.⁵⁸ Amikor dominusa 1464-ben megválna a kincstártól, ő is távozik. Az új kincstartó azonban bajoni birtokostársa, Besenyői eddigi provisor lesz (1464—67). Lőrinc deák barátja kormánya alatt átveszi a szebeni pénzverőkamara vezetését,⁵⁹ egyben Kovács István és Ernuszt Jánossal közösen az ország összes harmincadjainak ispánja lesz.⁶⁰ Később Budára költözik, ahol polgár, esküdt, majd bíró lesz.

1467-ben kezdődnek a kincstári reformok. Ezek kezdetén a pénzügyek vezetését főkincstartói címmel — amit kormánya végén Zápolyai is viselt — az eddig elsősorban a diplomáciában, továbbá a kancelláriákban működő Csezmicsei János, ismertebb nevén Janus Pannonius pécsi püspök vette át (1467—1469?). Élete közismert.⁶¹ A kincstár irányítását Ernuszt Jánossal osztotta meg.⁶²

Ernuszt⁶³ valószínűleg bécsi zsidó eredetű budai polgár, kereskedő volt. Már Mátyás uralkodása előtt szerepel, mint budai polgár a pozsonyi harmincadkönyvben.⁶⁴ 1461-ben már szóbeszéd tárgya, hogy Zápolyai felajánlotta neki a pozsonyi harmincad vezetését.⁶⁵ 1462-ben Mátyás bevásárolni küldi Bécsbe.⁶⁶ 1464-ben, mint láttuk, harmincadispán, 1466-ban körmöci kamaraispán,⁶⁷ majd a kincstári reform egyik megszervezőjeként⁶⁸ 1467-ben Mátyás kinevezi a koronavám (a harmincad új neve) generalis administrator-ának.⁶⁹ Az év végén már kincstartó Janus mellett egészen 1469-ig, amikor egyedül veszi át a kincstár vezetését. Élete végéig kincstartó.⁷⁰ Közben szlavón bán is volt.⁷¹ A későbbi kincstartók közül Nagylucei alkincstartója, Ernuszt Zsigmond püspök pedig a fia volt.

Kálmáncsehi, az ismert bibliofil, ugyan nem volt kincstartó, mégis külön kell róla megemlékeznünk. A Somogy megyei Kálmáncsehiből származó nem nemes Domokos 1450-ben iratkozott be a bécsi egyetemre⁷². Ezután csak 1462-ben találkozunk vele, amikor adót szed. Ekkor már a fehértvári Szt. Miklós egyház prépostja.⁷³ Főnöke ekkor Zápolyai volt. Lehetséges, hogy közben a kancelláriában is működött. 1468-tól a pannonhalmi jövedelmek adminisztrátora.⁷⁴ Ez már Ernuszt kincstartósága idejébe esik, akinek familiarisa volt.⁷⁵ Az ő idejében nyeri a székes-fehértvári prépostságot, az ország egyik leggazdagabb javadalmát, 1474-ben. Eddigi javadalmát Ernuszt másik familiarisa, Nagylucei kapja meg. 1473—75-ben az erdélyi jövedelmek adminisztrátora.⁷⁶ Handó György kincstartósága után szóba kerül mint utódjelölt, de mégsem ő, hanem Nagylucei lett a pénzügyek legfőbb vezetője.⁷⁷ Ezek után diplomáciai küldetéseket végzett, élete végén váradi, majd erdélyi püspök, kalocsai érsek lett, egyben elnyerte a királyi személynökséget is (1495—1501).⁷⁸ A Thuz családnak, Vitéz, Váradi és Filipecz kancellároknak jó barátja volt.⁷⁹

Ernuszt hivatalát Handó György vette át (1476—78). Ő is Kálmáncsehiből származott, mint Domokos.⁸⁰ Lehetséges, sőt valószínű, hogy rokoni kapcsolatban állottak, és egymást támogatták. Nagy humanista volt. Vitéz János egyik neveltje, akinek azonban a bukásába nem bonyolódott be.⁸¹ Gyakran volt Mátyás követe. 1466—68-ig alkancellári rangot viselt,⁸² de utána is befolyással marad a kancellária ügyeire. Kincstartói működéséről számos oklevél maradt fenn.⁸³ 1478-ban kalocsai érsek lett, és elnyerte a főkancellári méltóságot.⁸⁴

A kincstárban utóda Nagylucei Orbán deák,⁸⁵ Pozsony megyei, valószínűleg szintén nem nemes származású egykori Ernuszt familiaris lett. Egyik kedvence volt a hazánkban megforduló olaszoknak.⁸⁶ Ő is a kancelláriából indult el, mint fiatal deák.⁸⁷ Amikor 1468-ban először részesül birtokadományban, még kancelláriai jegyző.⁸⁸ Ezután egyházi javadalmakat szerez, majd átkerül a kincstárba: 1470-ben már Ernuszt familiarisa.⁸⁹ 1472-ben alkincstartó.⁹⁰ A pénzügyigazgatásnál marad Handó idejében is. Főnöke 1476-ban Nyujtódi Miklós tinnini püspökkel és Barachi Mihály deákkal, két ismert kincstári alkalmazottal együtt

adót szedni küldi a szászokhoz.⁹¹ 1478-ban Magyarország összes só- és bányakamaráinak ispánja,⁹² majd 1479-től kincstartó lesz.

Kincstartói működése (1479—90) idején az ország legbefolyásosabb embere, győri, majd egri püspök, a bécsi püspökség kormányzója. Kétszer látja el a tárnokmesteri hivatalt és Mátyás uralkodása utolsó éveiben a nádori bíróság előtt folyó ügyekben a király által kiküldött bíró címmel gyakorlatban a teljes nádori joghatóságot gyakorolja, úgyhogy Bonfini is nádornak nevezi. Ezért ő elnökkölt az 1490-es királyválasztó országgyűlésen is. Számos birtokot szerzett.⁹³ Bornemisza János és Szegedi Lukács kincstartók az ő familiarisai voltak.

Lemondása után Thuz Ozsvát zágrábi püspök, János testvére, Janus és Kálmáncsehi barátja követte a pénzügyek élén⁹⁴ (1490—92). Valószínűleg ő is működött régebben a kincstárban: mert Janus kincstartósága idején egyszer az ő megbízottjai veszik át az adót Besztercén.⁹⁵

Thuz utóda Lukács boszniai püspök lett (1492—94), aki Szegedre való vidéki deákként került állami szolgálatba.⁹⁶ Kezdetben a kancelláriában működött registratorként,⁹⁷ majd 1481-ben már mint Orbán kincstartó familiarisa vesz át városi adót,⁹⁸ 1484-ben sóhivatalnok Erdélyben.⁹⁹ 1494. január 30-án válik meg a kincstártól,¹⁰⁰ később személynök lett.¹⁰¹ Alkincstartója Wemeri Zsigmond későbbi kincstartó volt.

Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, János fia követte a kincstartóságban (1494—96). Már Mátyás korában állami szolgálatban lehetett, de csak annyit tudunk róla, hogy 1486-ban Mátyás rövid ideig rábízta Ausztéria kormányát, Zápolyai István helyett.¹⁰² Az ő kincstartói működése idejéből maradt ránk a becses Ernuszt-féle számadáskönyv. Utódai közül alatta szolgáltak Wemeri Zsigmond, Várday Ferenc,¹⁰³ Batthyány Benedek,¹⁰⁴ és valószínűleg Szalkay László.¹⁰⁵

Közvetlen utóda Wemeri Zsigmond deák, leleszi adminisztrátor, aki előbb Lukács püspök helyettese volt.¹⁰⁶ Ernuszt idejében is megmaradt a pénzügyigazgatásban: 1494-ben az erdélyi szászok,¹⁰⁷ 1495-ben pedig Pozsony és Moson megyék adóját hajtja be.¹⁰⁸ Amikor kiderültek Ernuszt sikkasztásai, őt bízták meg a kincstár vezetésével,¹⁰⁹ először csak adminisztrátori címmel,¹¹⁰ de 1498-ban már a kincstartói címet viseli.¹¹¹

Az utolsó kincstartó a XV. században tolnai Bornemisza János, valószínűleg Kálmáncsehi révén került a pénzügyigazgatásba.¹¹² Nagylucsei alatti szerepéről már szóltunk. Később még nagyobb hatalomra tett szert, budai várnagy, provisor, II. Lajos egyik nevelője lett.

Mátyás trónralépésétől a XV. század végéig 12 kincstartó működött. Közülük közvetlen elődje szolgálatában állott a kincstárban négy, míg további három régebbi kincstartók alatt működött. Egy kincstartó hivatalbalépése előtt budai udvarbíróként kezelte a királyi uradalmakat, míg kettő kancelláriai főhivatalnok volt. A maradék kettő is volt már királyi, illetőleg kormányzói szolgálatban.

Kincstartósága után már nem viselt közhivatalt: hat kincstartó, országos méltóságot viselt három, kancellár vagy személynök lett kettő, budai várnagy és udvarbíró egy.

Ez a felsorolás igazolja, hogy az egyes kincstartók között, sőt a többi központi hivatal személyzete között állandó személyes kapcsolat volt. Ez a viszony állt fenn a királyi birtokigazgatásban elfoglalt személyzettel is. Ezek a jelenségek figyelhetők meg a XVI. században is.

Kérdés azonban az, hogy nemcsak a pénzügyek legfőbb vezetőit választotta-e a király olyan személyek közül, akik már vagy a pénzügyigazgatásban vagy más hivatalban tehetségük tanújelét adták, vagy pedig a hivatalfőnökök is ilyeneket neveztek ki az alájuk beosztott állásokba.

A továbbiakban ezért rövid s teljességre nem törekvő összeállítást nyújtunk a kincstár beosztott hivatalnokairól.

Több kincstartó alatt működött, de tudomásunk szerint más hivatalnál nem: pl. Kovács István,¹¹³ Alagi Bekény Dénes deák,¹¹⁴ Vízaknai Ferenc,¹¹⁵ Barachi Mihály deák,¹¹⁶ Pécsi István deák.¹¹⁷

Szoros kapcsolat állott fenn a pénzügyigazgatás és a királyi kúria személyzete közt. Az ország legfőbb bíróságaiiban (királyi személyes jelenlét, nádor, országbíró), továbbá a kúriához ugyan nem tartozó tárnokszéknél hivatalnokoskodó jegyzők, ítélmesterek, továbbá az alnádor, alországbíró, altárnokmester és a személynök szakemberek voltak. Ugyanígy megvolt a kapcsolat a közigazgatást és diplomáciát végző nagyobb kancelláriával is. A továbbiakban néhány olyan pénzügyigazgatási alkalmazottról szólnunk, akik a bíróságoknál vagy a kancelláriában működtek.¹¹⁸

Kancelláriai, kúriai alkalmaztatás után került a kincstárba: Sunko,¹¹⁹ Félégyházi János,¹²⁰ Etheley Imre,¹²¹ Szakácsy Balázs,¹²² Begáni Ferenc,¹²³ Morgay Gáspár,¹²⁴ Petróczy Henczelffy István.¹²⁵ Ezeken kívül Janus Pannonius, Handó György, Nagylucsei Orbán, a későbbiek közül Beriszló Péter és mások kerültek a kancelláriából a pénzügyigazgatáshoz.

A kincstárból kerültek a kancelláriához vagy bíróságokhoz Mikolai István deák,¹²⁶ Hangácsi Mihály,¹²⁷ Mezőgyáni Máté,¹²⁸ Tolnai Máté,¹²⁹ Szerecsen Lajos¹³⁰ és rajtuk kívül Kálmáncsehi, Szegedi Lukács, majd Várday Ferenc (aki később visszatért) és Szalkay László.

A királyi jószágigazgatással voltak kapcsolatban Neziger János,¹³¹ Zbugyai István,¹³² Kubinyi László deák.¹³³ Besenyői Bertalan is volt provisor, a későbbi kincstartók közül pedig Bornemisza és Batthyány.

Udvari lovag vagy familiaris volt pénzügyi szolgálata előtt vagy után Félégyházi, Hangácsi és Kubinyi is. Hozzájuk számíthatjuk még Snapek (Snaitpekh) Zsigmondot,¹³⁴ Wér Andrást,¹³⁵ Istvánffy Istvánt¹³⁶ és másokat is.

Úgy látszik tehát, hogy valóban valami központi hivatalnokréteggel állunk szemben. Kevés egyetemi végzettségű egyént találunk köztük. A humanista műveltséget nyújtó olasz egyetemeken csak Janus Pannonius, Handó György, Ernuszt Zsigmond¹³⁷ és a későbbiek közül Várday Ferenc¹³⁸ tanult. Jóval több személy járt a bécsi egyetemre. Ezeknek a legnagyobb része azonban csak megkezdte a tanulmányait, és egyetemi

fokozatot nem szerzett.¹³⁹ Az Olaszországban is megfordult kincstartók közül Handó és Ernuszt először Bécsben kezdték tanulmányaikat. Rajtuk kívül Thuz János,¹⁴⁰ Sánkfalvi Miklós alkincstartó,¹⁴¹ Kálmáncsehi, Vízaknai, Kanczler János budai polgár, harmincados,¹⁴² Csányi Miklós, Bornemisza kezese,¹⁴³ Izdenci Benedek sókamarás¹⁴⁴ és mások.

Litteratusi fokozatot is sokan nyertek el. Az egyben a kancelláriákban is szereplő jegyzők, ha egyetemre nem jártak, mind annak tekinthetők.¹⁴⁵ A nem egyetemet végzett kincstartók és helyetteseik többnyire (Zápolyai, Bajoni, Besenyői, Nagylucsei, Bodófalvi,¹⁴⁶ Szegedi, Wémeri, Kubinyi) viselik ezt a címet. Ugyancsak a sókamarások többsége is.¹⁴⁷ A harmincadosok és pénzverőkamaraispánok között azonban jóval ritkébbak a deákok.

A nem litteratus kincstári tisztviselők többsége városi polgár. Maga Ernuszt János is az volt. A harmincadosok közt pl. Budai Kaaz Mihály,¹⁴⁸ Ztoymlych Balázs,¹⁴⁹ Konrád,¹⁵⁰ Neziger Sebold,¹⁵¹ Scharrach Burchard,¹⁵² Kisbán Bálint,¹⁵³ Alföldi Bálint,¹⁵⁴ Harber Mátyás¹⁵⁵ városi polgárok deák cím nélkül. Vannak azonban deákok a harmincados-szervezetben is, (de ezek többnyire nem polgárok) pl. Kecheti Gál deák.¹⁵⁶ A pénzverőkamarások legnagyobb részénél vagy tudjuk polgári eredetüket, vagy német nevük árulja ezt el.¹⁵⁷ A nem litteratus sókamarások szintén többnyire városi polgárok: Szindi Imre,¹⁵⁸ Magyar Antal,¹⁵⁹ Pesti Fejér György¹⁶⁰ és Remek András.¹⁶¹ Ezek a polgárok a városi iskolákban végezheték tanulmányaikat, és ezenkívül a kereskedelemben vagy egyéb üzletekben gyakorlatias nevelésben részesültek.

A nem polgári eredetű hivatalnokok a sóadminisztrációban többségben, míg a harmincadoknál és a pénzverésnél kisebbségben voltak. A megyei adót többnyire ők szedték, míg a városok adóját leginkább a helyi kincstári tisztviselők, elsősorban a harmincadosok vették át. Az uradalmakat szinte kizárólag nem városi eredetű officialisok igazgatták.

A litteratus műveltségű hivatalnokréteg a legkülönbözőbb származású egyéneket foglalta magában. Bárói rendűt igen ritkán találunk közöttük, legfeljebb Ernuszt Zsigmondot és Thuz Osvátot sorolhatnánk közéjük, mert hivatalnokoskodásuk idején családjuk már a bárók közé emelkedett. A középnemesi réteg is csak kevésbé volt képviselve. Nagyobb birtokos — hivatali pályája kezdetén — csak Thuz János, Vízaknai, Várday és a provisorok közül Czobor Mihály és Parlagi László volt. A többséget az egy-két faluval, esetleg csak telekkel rendelkező kisnemesség tette ki: Zápolyai, Bodófalvi, Zbugyai, Kubinyi, Etheley, Bekény és társaik tulajdonképpen csak mint kincstári funkcionáriusok kezdték javaikat növelni. A városi polgár eredetű alkalmazottak között — mint láttuk — kevés volt a litteratus műveltségű. Náluk nagyobb számot tesznek ki a nem nemes és nem polgár deákok. Valószínűleg mind mezővárosi gazdagabb jobbágycsalád leszármazottjai. Ezek egyetemet vagy egyéb iskolát végezve akartak kiemelkedni alacsonyabb jogi helyzetükből. Legnagyobb részük a nemességbe jutott, feudalizálódott, vagy mintegy fizetésképpen egyházi javadalmakat szerzett.¹⁶² Ilyenek

voltak Bajoni, Kálmáncsehi, Handó és valószínűleg Nagylucsei és Bornemisza. Végeredményben tehát megállapíthatjuk, hogy a kincstár személyzete részben zömében deákműveltséggel rendelkező kismanesekből (és nemessé váló jobbágyokból), részben pedig városi polgárokból tevődött ki.

A polgári eredetű hivatalnokok közt a legtöbben Budára vagy Pestre valók voltak. Noha más városok polgárai is tevékeny részt vettek a pénzügyigazgatásban, ezek többnyire csak *saját városukban* működtek. Budai és pesti polgárok ellenben az ország minden részében szerepelnek. Szűcs Jenő is észrevette már a fővárosi polgárok szerepét a pénzügyek kezelésében, azonban szerinte ezek éppen úgy feudalizálódnak, mint a mezővárosi jobbágyszármazásúak.¹⁶³ Városainknál ennek azonban nem igen találjuk nyomát. Szűcs a fővárosról ír, de adatai csak a század első felére vonatkoznak. Korszakunkban tehát meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogyan alakult ez a fővárosban.

Valóban találkozunk feudalizálódó polgárokkal. Legtipikusabb példa erre Ernuszt János. Úgy látszik azonban, hogy a teljes feudalizálódás ritka volt. Más kincstári hivatalnok polgárok is szereznek földbirtokot, esetleg nemességet, de nem adják fel polgárjogukat sem, és továbbra is a városban élnek. Ezt mondhatjuk el Kovács Istvánról, Szegedi Istvánról,¹⁶⁴ Kisbán Bálintról és másokról is. Vannak olyanok is, akikről nem maradt fenn sem olyan adat, amely nemesítésükre, sem pedig olyan, amely további polgári életformájukra szolgáltatathatna bizonyítékot. Kaaz Mihály, Fejér György, Remek András vagy Nagy Fülöp¹⁶⁵ ezek szerint vagy nem szerzett vagyont a kincstárban, vagy pedig azt polgári üzletbe fektette. Ez utóbbi volt a szokásos út a vidéki városoknak a kincstárban működő polgárainál. Ezzel a jelenséggel azonban a fővárosban is találkozunk. Fogelwaider Lénárt,¹⁶⁶ Pemflinger János,¹⁶⁷ Maingos Tamás,¹⁶⁸ Harber Mátyás,¹⁶⁹ Szakácsi Balázs és társaik kincstári megbízatásaik mellett kereskednek, bizonyos fokig az udvari szállító szerepét töltik be. Ez is mutatja, hogy a két fővárosnak hasznára volt az, hogy a pénzügyigazgatás központja körükben működött. Polgáraik könnyű munkaalkalmat, sőt tőkenövelési lehetőséget nyertek, a kincstárral való személyes kapcsolatuk révén jövedelmező állami megrendelésekhez jutottak.

Ezen kívül megfigyelhetjük, hogy a városi patriciátus gyakran töltődik fel a pénzügyigazgatásban működő személyekkel.

Ez az út bizonyos fokig a fordítottja Ernuszt pályájának. Legvilágosabb példánk erre Bajoni Lőrinc élete. A Tordára való Lőrinc deák — kincstári főtisztviselő, aki miután Bajont megszerezte, birtokos nemes lesz, beköltözik Budára, ahol polgár, esküdt, pénzbíró, majd városbíró lett, és közel negyedszázadig vett részt városa vezetésében. Hasonló lehetett nemes Gigei Benedek deák esete, aki erdélyi sókamaraispán volt, és 1483-ban mészárszéket vesz Szegedi Istvántól Pesten.¹⁷⁰ Báti György volt kamarás 1487-ben Pest város bírójá.¹⁷¹ Mikolai István is volt budai bíró.

Ezek a kincstárban is működő polgárok tevékeny szerepet viseltek a város vezetésében. A városbírák közt sok volt az udvari szállító és volt hivatalnok. Az uralkodó befolyása erősebben érvényesülhetett általuk a város életében, hiszen vele kapcsolatban álló emberek voltak. A városnak is hasznára vált azonban ez: ezek a bírák sok mindent ki tudtak járni a városnak, országos befolyású emberek voltak. A város politikai súlya is emelkedett így. Jellemző, hogy a Bornemisza-ügyben külön kiemelik a főpapok, főurak és az ország előkelői mellett *Buda város* polgárainak közbenjárását.

A város életére a központi hivatalok — és ezek közt a kincstár — még azáltal is hatással voltak, hogy sok alkalmazott házat szerzett a fővárosokban. Így a pénzügyigazgatás polgár tisztviselőin kívül háztulajdonos volt Szegedi Lukács,¹⁷² Nagyváti Albert deák, volt sókamaraispán,¹⁷³ Nagylucsei Orbán,¹⁷⁴ Czobor Imre, aki sókamarás is volt,¹⁷⁵ Kubinyi László,¹⁷⁶ Handó György,¹⁷⁷ Kálmáncsehi,¹⁷⁸ Bekény Dénes,¹⁷⁹ Báncsai András deák, budai provisor,¹⁸⁰ Bornemisza,¹⁸¹ Ráskay Balázs budai provisor,¹⁸² Batthyány,¹⁸³ Thuz János,¹⁸⁴ Erchy János Ernuszt familiarisa,¹⁸⁵ Barachy Mihály¹⁸⁶ és mások. Monelli Bernát sókamarást Budán temették el.¹⁸⁷

Mi volt az oka annak, hogy a pénzügyeknél zömében vagy deák műveltségű egyénekkel, vagy városi polgárokkal találkozunk?

A kincstár működéséhez megfelelő képzettségű személyzet volt szükséges. A pénzügyi adminisztráció komoly szakértelmet igényelt. A költségvetések összeállítása,¹⁸⁸ a számadások elkészítése, mind vidéken, mind a központban olyan feladat volt, amelyhez megfelelő tudás kellett. Meghatározott, különleges adminisztráció volt a harmincadokban, a só- és egyéb kamarákban és az adószedésben. Különösen a harmincadosoknak, de a városi sóhivatalok vezetőinek is, ismerniük kellett a napi piaci árakat, a bányakamarák tisztviselőinek a bányászat technikáját is. Ezenkívül szükséges volt a hazai jogrendszer kimerítő ismerete is. Tekintettel kellett lenniük az egyéni és rendi kiváltságokra. A királyi jogokra is gondot kellett viselni; erre ugyan külön tisztviselő, a királyi ügyek igazgatója, ügyelt, de a királyi tanácsban gyakran volt a kincstartó ezeknek az ügyeknek az előadója.¹⁸⁹ Így aztán nem véletlen, hogy a kincstár alkalmazottai vagy deákműveltségű jogászok, vagy kereskedelemmel, bányászattal stb. foglalkozó városi polgárok. A hivatalba a familiaritas által jutottak be. Sok alacsony származású, tehetséges fiatalember, akit mint ügyvédet, birtokkezelő familiarist vagy másként ismert meg ura, került be így a pénzügyigazgatásba, és nyílt meg előtte az emelkedés pályája. Különösen jó példa erre Ernuszt Zsigmond kincstartósága. A nagyúr püspök úgy látszik legalább kétharmad részben saját nagyszámú familiájából állította össze a kincstári személyzetet, azonban távozása után sokan továbbra is a kincstárban maradtak. Az emelkedés lehetősége egyaránt megvolt mind a polgári (l. Ernuszt János), mind pedig a deákrétegnek.

A különbség csak az, hogy az előbbieket — akik állami funkcióik

mellett többnyire saját üzletüket sem adják fel — csak a kincstárban működnek, míg az utóbbiak, akiket hivatalos hivatalnokoknak nevezhetnénk, nemcsak a pénzügyigazgatásban, hanem a kancelláriában és a bíróságoknál is helyet foglalnak.

Tanultságuk, származásuk, hivatali pályájuk nagyrészt azonos. Bónis ezt a réteget „gyakorlati jogászrendnek” nevezi,¹⁹⁰ és mesteri módon jellemzi. A bíróságoknál szinte csak ezekkel a jogászrendi tagokkal találkozunk, a nagyobb kancelláriában is ők voltak többségben, habár itt a diplomáciai ügyekre alkalmaztak olasz egyetemeken végzett humanistákat is.¹⁹¹ Ennek a hivatalnokrétegnek a tagjai gyakran léptek át egyik hivatalból a másikba. A személyzetnek ez a fluktuációja a két főhivatal és a bíróságok között tulajdonképpen a kincstár helyzetéből következett. Ez a szervezet az államkormányzatban a középső helyet foglalta el az államigazgatást intéző nagyobb kancellária, és a bíróságok között. A kincstár a korona jogait a bíróságokon keresztül érvényesítette. Állandó jogi tanácsadója, a jogügyigazgató, és maga a kincstartó is gyakran volt ülnöke a királyi bíróságoknak.¹⁹² Ezért találjuk meg a kincstár vezetőit a kancelláriában és a bíróságokban egyaránt.

Azt hisszük, az előadottak alapján nyugodtan beszélhetünk egy központi hivatalnokrétegről, amely tagjainak familiarisain keresztül állandóan feltöltődött tehetséges, értelmiségi képzettségű, sokszor alacsony származású egyénekkel. A központi hivatalok és bíróságok tagjai egymás mellett működtek, átléptek egyik intézménytől a másikhoz, egy városban éltek, egymással állandó kapcsolatban.¹⁹³

A modern műveltség Budáról kiindulva ezeken a hivatalnokokon keresztül áradt szét az országban. A hivataltól megválva is, kapcsolatban maradtak Budával, a kulturális és hivatali centrummal. Ennek a hivatalnokrétegnek a kulturális élet élesztésén kívül nagy szerepe volt az ország történetében még úgy is, hogy képzettsége folytán megfelelő eszközt nyújthatott a központosító uralkodónak.

J E G Y Z E T E K

¹ Ez a tanulmány tulajdonképpen részlet a szerzőnek a Mohács előtti királyi pénzügyi igazgatásról készülő munkájából. Az itt tárgyalt jelenségek bővebb kifejtését abban kívánom adni.

² Szilágyi Lóránt, A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban. (Bp. 1930.) 3. Az európai fejlődésre 1. *Ember Győző*, Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (Bp. 1946.) 5—22.

³ *Elekes Lajos*, Mátyás és kora. (Bp. 1956.) 128. skk.

⁴ Számvevője volt Beatrix királynénak (*Beveziczky Albert*, Aragóniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Bp. 1914, 255, 301, 304.) és magánosoknak is, ezért biztosra vehetjük, hogy a kincstárban is működött számvevő.

⁵ L. mindezekre részletes adatokkal: A kincstartói hivatal története és fejlődése Mátyás király haláláig c. egyetemi tankönyv-előtanulmányomat a Történettudományi Intézet könyvtárában. Az ott közölt megállapításokat azóta felhasználta *Elekes* i. m. 134. skk. Megjegyzendő, hogy olykor egyes jövedelmi ágak

bérbe voltak adva, ilyenkor a jövedelmeket természetesen nem a kincstartó szedte be.

⁶ A budai provisorra l. pl. *Csánki Dezső*, I. Mátyás udvara. Századok, 1883, 534.

⁷ *Hajnik Imre*, A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899, 182—5.

⁸ *Szekfü Gyula*, Serviensek és familiarisok. Bp. 1912, 78 skk. *Mályusz Elemér*, A magyar társadalom a Hunyadiak korában. Mátyás király emlékkönyv, Lukinich Imre szerkesztésében. Bp. é. n. I. 334—35.

⁹ 1468-ban Bártfán. *Iványi Béla*, Bártfa sz. kir. város levéltára (továbbiakban: Bártfa.) Bp. 1910, I. 1760. sz.

¹⁰ 1472-ben Bártfán. (uo. 1922, 1923. sz.) *Aulae familiaris*: 1474. stb. *Turul.* 1890. 41.

¹¹ 1485: Sopron. *Házi Jenő*, Sopron sz. kir. város története. I/6. 31.

¹² 1476: Zala. *Holub József*, Zala megye története. I. 290.

¹³ 1478: szász adó. *Teleki József*, A Hunyadiak kora. XII. 78. 1469-ben kuriai nótárius volt. (Országos Levéltár, Középkori Gyűjtemény Dl. 18440.) 1482-ben sókamaraispán. (*Szolnok-Doboka vármegye monográfiája* III. 42.)

¹⁴ Ernuszt, a későbbi kincstartó is udvari miles volt először. *Madzsar Imre*, Ernuszt János és háza Budán. Századok. 1918, 56. l. j. Az aulicusok felhasználása a pénzügyigazgatásban már az Anjoukorban is megvolt: *Hóman Bálint*, A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921, 243.

¹⁵ *Mályusz Elemér*, Thuróczy János krónikája. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXVI. 3. sz. Bp. 1944, 6. *Bónis György*, Egy Jagelló-kori magyar jogász. (Petróczi Henczellfy István.) A Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Évkönyve. Bp. 1953, 8. *Elekes* i. m. 134.

¹⁶ Pl. 1459-ben a zalai adószedők a megyebeli nemes [*Csánki Dezső*, Magyarország történeti földrajza. (továbbiakban: *Csánki*) III. 181.] Sithkei Bertalan és Nagyváti Kelemen mester kancelláriai jegyző. Dl. 15418. Gyakran mindkét dicator megyebeli: pl. 1463-ban Szabolcsban: Thegzes Péter és Dersi Gergely. Dl. 55761. Thegzes ugyanakkor szabolcsi alispán: *Zichy Okmánytár* X. 286. Egy Ders Gergely pedig a szabolcsi nemesek névsorában szerepel: uo. 471.

¹⁷ A Zala megyei Usai Gáspár (*Csánki*: III. 193.) igaz, hogy 1485-ben saját megyéjében, Zalában (*Holub* i. m. 291.) de 1488-ban Veszprémben (Dl. 19452.) és 1489-ben Fejérbén adószedő. (Dl. 19499.) A szintén zalai (*Csánki*: III. 155.) Ivánczy László a társa mindkét utóbbi esetben. Szlavónia dicatorai 1490-ben a szintén zalai Rajki Miklós (aki 1487-ben a megye alispánja volt, *Csánki*: III. 176—7.) és Bochkay Péter volt szlavón vicebán. (Több bán alatt pl. 1476-ban Ernuszt bán és kincstartó helyettese: Dl. 94525, 94527, 94530, ura halála után néhány hónapig ő a szlavón bán, Dl. 102190, 1488-ban Geréb Mátyás vicebánja: Dl. 230); (a dicatori adat: Dl. 19674.) Valószínűleg a Zala megyében szintén birtokos Bornemisza alkincstartó familiarisai voltak. (Zala megyei Bornemisza birtokokra: l. *Csánki*: III. 136.)

Az Ernuszt féle 1494—5-ös számadáskönyv is sok adatot nyújt erre. (Eredetije O. Sz. K. Cod. Lat. medii. aevi 411. kiadta: — több sajtóhibával — *Johann Christian von Engel*, Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. I. k. Halle 1797, 17—181.) (A továbbiakban Engel.) A két évben szereplő 91 adószedő közül 46-ról lehet megállapítani, hogy Baranya, Zala, Somogy és Tolna megyében birtokos családok neveit viselik. A Zala megyei birtokos Ernuszt Zsigmond egyben pécsi püspök is volt, és a püspökség birtokai ezekben a megyékben terültek el. Nem egy volt az adószedők közül mindkét évben és más-más megyében dicator (l. idézett előtanulmányom 69. old.). Az adószedők közt szerepel pl. az a Fadan Kristóf, aki 1490-ben a püspök pécsi várához tartozó nemes jobbágyság ispánja (*Csánki*, III. 146. muraközi család sarja volt), és 1496-ban pécsi provisor. (*Levéltári Közlemények* III. 129.) 1494-ben Szatmár (*Engel* 36.) és 1495-ben Bereg és Ugocsa megyék adószedője (uo. 134.).

¹⁸ Neheziger Sebold Kassa és Bártfa adóját szedi 1476—77-ben. *Teleki XI.* 569. *Bártfa* 1997, 1999, 2019. sz. Ugyanakkor kassai harmincados : *uo.* 2021. sz. Utóda Kanczaler János : 1481-ben harmincados : *Történelmi Tár.* (TT.) 1902. 350. *Bártfa* 2204, 2206. sz. 1483: *Iványi Béla*: Eperjes szabad királyi város levéltára. 604. sz. stb. Adót szed a felvidéki városokban : *TT.* 1902. 354. *Bártfa* 2233, 2234. sz. stb. Az erdélyi sókamaraispánok rendszeresen szedik az adót Erdélyben és a szászoknál, pl. Nagy Balázs 1492—94. *Ol.* Filmtár (FT) Beszterce város levéltára. (Továbbiakban : Beszterce) 171, 188. *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens* (továbbiakban *Quellen Sieb.*) I. Nagy-Szeben 1880. 159, 168, 176. — Istvánffy István : 1494—1495, erdélyi sókamara : *Engel* 49, 78, 126 — egyben erdélyi adószedő : *uo.* 38, 149, Vidéki kamarások közül : Gyulay Gáspár és Tolnai Máté külsőszolnoki sókamarasok (*uo.* 150) a megye adószedői 1494 és 1495-ben : *uo.* 25, 130.

¹⁹ 1485-ben Zalában az adószedő az odavaló Pulai Ozsvát. *Holub* i. m. 291. A kincstartó fizette akkor is az adószedőket, amikor a rendek választották : 1474: 5. tc.

²⁰ *Szekfű* i. m.-vén kívül *Mályusz* : Társadalom 318. skk. *Bónis György*, Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár é. n. 217. skk.

²¹ *Dl.* 19665.

²² *L.* idézett előtanulmányom 53. old. 140. j.

²³ A familiaris szolgálatba lépésekor ünnepélyes esküt tesz, hogy dominusa ellen sem szóval, sem tanáccsal, sem tettel nem vétkezik. *Mályusz* : Társadalom, 324.

²⁴ Hogy a nemes familiarist ura elfoghatja, azt Mátyás levele Pálóczy Istvánhoz Bekény Ágoston érdekében is bizonyítja. *Mályusz* : Társadalom 415. old. 61. j. *Bónis* : Hűbériség, 299.

²⁵ *Mályusz* szerint a dominus nem ítélhette nemes familiarisát fej- és jószágvesztésre. (Társadalom, 330.) A *Bónis*-nál felhozott adatok között azonban erre is találunk példát : Bánffy László itéli halálra egyik nemes szolgáját. (Hűbériség, 299.) Úgy látszik azonban, hogy a király valóban nemigen ismerte el a nagyuraknak erre irányuló, meglevő, de valószínűleg a legkritikább esetben érvényesülő jogigényét.

²⁶ Thuz Jánost proskribálják, mert „sine iudicio” vakítottatta meg familiarisait. *vö. Bónis* : Hűbériség, 299.

²⁷ *Mályusz* feltevése (Társadalom, 329), amit *Bónis* is elfogad. (idézett hely.)

²⁸ *L.* 17. j. A kincstárban is megvolt a „hűbéri piramis”. A sókamaraispán familiarisai voltak pl. az alkamarások. (*Vö. Szekfű* i. m. 98 skk.) Adataink ugyan azt bizonyítják, hogy az adószedők magának a kincstartónak az emberei voltak, de azért nem lehetetlen, hogy időnként az alkincstartótól függték.

²⁹ *Vö. Bónis* : Hűbériség, 245.

³⁰ Ahogy egy tanúvallatási jegyzőkönyv elmondja : *Dl.* 19840.

³¹ Ezért elkobozzák birtokait : *Dl.* 19719, 19739. Belefoglalják a Miksával kötött békébe is : *Katona, Stephanus*, *Historia critica regum Hungariae XVII.* 228. *Vö. még Dl.* 19839.

³² *Dl.* 19840.

³³ *Dl.* 19839.

³⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien* (Továbbiakban : *Quellen Wien.*) II/3. 4352. Pekch ura halála után a király szolgálatába lépett. 1479-ben Szklabina vár királyi várnagya. (*Ol.* Fkgy. Révay cs. lt. Litt. fam. Justh, F. I. nr. 1.)

³⁵ *Dl.* 59783.

³⁶ *L.* 17. j.

³⁷ Az 1397. évi Verebi-féle sókamaraszabályzat is kimondja, hogyha a kamaraispán vagy familiarisai sőt szállítanak valahova az országba, ez a só harmincad- és vámmentes. A sőt nyilván fizetesképpen kapták. A szabályzatot kiadta *Wenzel Gusztáv*, Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880, 436—9. 1516-ban, amikor Perényi Gábornak bérbe adják a máramarosi sóbányák felét, az ez alkalommal kiadott kamarakezelési szabályzat kimondja, hogy Perényi

„habere possit suos officiales in tantis salariis et victualibus, quanta officialibus thesaurarii nostri” fizetnek. (Dl. 71145) Ezek szerint fizetést és élelmezést kaptak.

³⁸ Az Ernuszt számadáskönyvben a megyék adójánál stereotip szöveg: *dicatores pro expensis et salariis eorum habuerunt*. Vö. még *Hóman* i. m. 208—9.

³⁹ Vö. *Bónis*, *Hűbériség*, 234—5.

⁴⁰ Dl. 45955. Egyébként Bajoni volt királyi alkincstartó, harmincad- és pénzverőkamaraispán. Maingos szintén szerepel kincstári ügyben is.

⁴¹ Pl. *Szekfü* i. m. 86 skk.

⁴² L. 17. j. Fadant (l. ott.) a Muraközben nagybirtokos püspök először valószínűleg családi birtokai kezelésében tanulta meg értékelni. Kincstartó korában a birtokkezelésben bevált familiarist közhivatali funkcióval látta el.

⁴³ *Hóman* i. m. 208.

⁴⁴ *Mályusz*, *Társadalom*, 322.

⁴⁵ Csak a tanulmányunk számára lényeges adatokat közöljük: nem akarjuk életrajzukat megírni.

⁴⁶ Relator Hunyadi oklevélén: *Teleki* X. 345. *Klebensberg Emlékkönyv* Lukinich Imre szerkesztésében. Bp. 1925, 298.

⁴⁷ *Csánki* II. 699.

⁴⁸ *Theiner*, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II. Róma 1860, 324.

⁴⁹ 1459 elején már volt kincstartó. *Kovachich* M. G. *Vestigia comitiorum*. . . Buda 1790, 353. 1465-ben sötétyben relator: OL. Ft. Pozsony város levéltára (Továbbiakban: Pozsony) 1875 és Beszterce 70. 1466-ban harmincad ügyben intézkedik: Pozsony 4716. 1465-ben a zágrábi harmincados az ő familiarisa: *Thalčić* J. B., *Monumenta historica. . . civitatis Zagrabiae*. . . II. 305—6. Ezért írja aztán róla Bonfini, hogy évekig viselte a kincstartóságot. *Antonius de Bonfinis Rerum ungaricarum decades*, ediderunt J. Fögel, B. Iványi et L. Juhász. Tomus IV. Pars I. Bp. 1941, 105.

⁵⁰ *Iffj. Szentpétery Imre*, A tárnoki télőszék kialakulása. Századok. 1934. Pótfüzet. 522.

⁵¹ *Zichy* X. 83, 88. Zápolyai mint kamaraispán valószínűleg Thuz familiarisa volt.

⁵² *Wenzel* i. m. 163. 2. j. *Madzsar* i. m. 70—71.

⁵³ *Huszt* József, Janus Pannonius. Pécs 1931, 396. 37. j. A két Thuz jó barátságban volt Janus mellett, Vitézzel is; *Gerézdi Rabán*, Egy magyar humanista: Váradi Péter. (Klny. a Magyarságtudomány I. évf. 3. számából) 324.

⁵⁴ Nagybányai kamaraispán: *TT*. 1898, 577 sk, *Zichy* X. 14. *Kaprinai*, *Stephanus*, *Hungarica Diplomatica*. . . Pars II. Vindobonae MDCCCLXXI. 367. Sókamaraispán: *Teleki*: X. 613. OL. Ft. Ds város levéltára. 1458. augusztus 24.

⁵⁵ 1469-ben Tordai Lőrinc deák néven szerepel. Dl. 16812.

⁵⁶ Dl. 45042.

⁵⁷ *Teleki* X. 641.

⁵⁸ *Zichy* X. 280. *Teleki* XI. 62. stb.

⁵⁹ *Teleki* XI. 90.

⁶⁰ *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde (Archiv)* VI. 187. Pozsony 1863.

⁶¹ *Huszt* i. m. Legújabb Janus Pannonius válogatott versei. *Gerézdi Rabán*: Bevezetés. Bp. 1953, 5—30.

⁶² Janus kincstartóságára csak egy adatunk van. 1468 végén a bártfaiak egyik falujuk ügyében Ernuszthoz fordulnak, aki azonban felvilágosítja őket, hogy ez nem a *lucrum camerae*, hanem rendkívüli adó, „*Que ad me non pertinet, sed ad dominum episcopum Quinqueecclesiensem, regie maiestatis summum thesaurarium*” (1468. december 8.) *Bártja* 1760. sz. Senkinek sem tűnt fel eddig, hogy ez az adat Janusra vonatkozik. Ezt először előtanulmányomban mutattam ki (32. o.) amelyet *Gerézdi* már felhasználhatott Janus életrajzában (14.) Nehézséget okoz azonban, hogy Ernusztot, Janus utódát egy adat már 1467-ben királyi kincstartónak nevezi (*Quellen Sieb. I.* 8. 1467. október 25-én), ugyanakkor azonban

Janusnak 500 arft-ot adnak a szászok, „ut in factis provinciae melius suum faciat” (uo. 8—9.). Egy másik oklevél a bártfai adat után néhány nappal (1468. december 15. *Bánffy oklevéltár* II. 110.) szintén kincstartónak nevezi Ernusztot. Azonban úgy hisszük, hogy ezek az ellentmondások csak látszólagosak. Janus ugyanis főkincstartó címet visel, mint Zápolyai kincstartósága végén. Ernuszt nem volt Janus familiárisa, hanem mellérendelt társa, akivel — mint a bártfai adat mutatja — megosztották a kincstár vezetését. A magasabb rangú viseli a summus jelzőt. Ernuszt is tagja lett a királyi tanácsnak, de mivel más a főkincstartó, ezért szerepel, olykor még 1469-ben is csak udvari lovag címével. (L. *Madzsar* i. m. 56. l. j., aki ezt nem értette.)

⁶³ Életére még mindig a legjobb *Madzsar* i. m.

⁶⁴ *Kováts Ferenc*, Nyugatmagyarország áruforgalma a XV. században a pozsonyi harmincadkönyv alapján. Bp. 1902, 144—5.

⁶⁵ Pozsony 4661.

⁶⁶ *Teleki* XI. 29. Besenyői mint provisor fizeti ki.

⁶⁷ OL. Selmechánya város levéltára. II. 796.

⁶⁸ Véleményünk szerint a kincstári reformot Mátyás Ernuszt, Thuz és Janus által dolgoztatta ki. A főszerep Ernuszté volt, de a másik kettőnek — kivált az első időben — a szerepe sem kicsinylendő le.

⁶⁹ 1467 tavaszán: *Wagner, Carolus*, *Diplomatarium comitatus Sarosiensis*. Pozsony és Kassa 1780, 236—8. Pozsony 1895.

⁷⁰ 1493-ban írja róla II. Ulászló, hogy haláláig viselte a kincstartói méltóságot. *MTT.* XII. 134. 1476-ban halt meg. *Madzsar* i. m. 67. Közben állítólag elcsapta Mátyás. L. erre *Madzsar* i. m. 63. skk. és vele szemben *Paulinyi Oszkár*: A középkori magyar résztermelés gazdasági jelentősége. (Klny. a Károlyi Árpád emlékkönyvből.) Bp. 1933, 25. 79. j.

⁷¹ L. erre pl. a 17. j. *Bochkay* az ő vicebánja volt.

⁷² *Schvauf Károly*, Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen Bp. 1892, 111. Életrajzát megírta *Fraknói Vilmos*, Mátyás király magyar diplomatái. Századok 1898, 868—870. *Hoffmann Edith*, Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929, 111—19.

⁷³ *Tóth-Szabó Pál*: A cseh huszita mozgalmak. . . Bp. 1917, 439. *TT.* 1900. 474. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 1898. 477—8. *Wagner* i. m. 123—4. *Teleki* XI. 36. *Bárta* 1401. 1425. sz.

⁷⁴ *Hazai Okmánytár* IV. 423. *Pannonhalmi Rendtörténet* III. 60. l. j. Ez a tisztség nem egyházi, hanem kincstári jellegű volt. A király gyakran nem töltötte be a kegyurasága alá tartozó javadalmakat, hanem a sedis vacante idején adminisztrátorai által a maga részére szedette be a jövedelmeket.

⁷⁵ *Magyar Történelmi Tár* (MTT) VI. 235.

⁷⁶ Beszterce, 125, 126, 703, 704.

⁷⁷ *Bonfini* IV. 103.

⁷⁸ *Szilágyi* i. m. 96.

⁷⁹ *Hoffmann* i. m. 119—20.

⁸⁰ 1451-ben a firenzei egyetemen szerepel Georgius Handó de Czechy doctor in artibus. (*Veress Endre*, Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyvei és iratai. Bp. 1941, 358.) Előtte a bécsi egyetemre járt, akár Kálmáncsehi. A „Czechy” alatt ugyan más Csehi nevű község neve is lappanghatna, azonban Handó öccse, Gergely páduai doktorátusa alkalmával kiírják teljesen: Gregorii Handó de Kalmanczehy. (*Veress Endre*, *Matricula et acta Hungarorum*, I. k. Bp. 1915, 14.)

⁸¹ Élete: *Fraknói* i. m. Századok. 1898. 97—112. *Pulszky Ferenc*: Budapesti Szemle. III. 1873, 286—90. (A Bisticci életrajz magyarul.)

⁸² *Szilágyi* i. m. 11. Egykori olasz életrajzírója, Bisticci szerint a király kancelláriájának élén állott és minden az ő kezén ment keresztül. (*Pulszky* i. m. 288.)

⁸³ DL. 17787, 17820, 18089, 33816., Beszterce 710, 711 stb.

⁸⁴ *Szilágyi* i. m. 8.

⁸⁵ Hosszú ideig tévesen Dóczy néven ismerték. Már régen kimutatták azonban, pl. *Schönherr Gyula*, Nagylucsei Orbán czimereslevele 1480-ból. *Turul.* 1898, 66—68. ennek az elnevezésnek teljes jogosulatlanságát. Noha Orbán és testvérei tíz különböző néven szerepeltek, a Dóczy nevet nem viselték. Történeiszink általában le is szoktak erről a névről, de irodalom- és művészettörténeiszink között még gyakori. Vö. még *Daróczy*, Dóczyak és Nagylucseiek. *Turul.* 1938, 82—83. Működésére l. Csánki, Mátyás. . 533.

⁸⁶ *Horváth János*, Az irodalmi műveltség megoszása. Magyar Humanizmus. Második kiadás. Bp. 1944, 178.

⁸⁷ A király, midőn 1480-ban közös birtokot ad Nagylucseinek és Váradi Péternek, elmondja, hogy mindketten ifjúságuk óta szolgálnak a kancelláriában. *Fraknoi Vilmos*, Váradi Péter kalocsai érsek élete. Századok. 1883. 492. 2. j. és *Gerédy*: Váradi 312. 1.

⁸⁸ Dl. 16653. 88580, 88759.

⁸⁹ Dl. 16833.

⁹⁰ *Turul.* 1938. 83—84.

⁹¹ Beszterce 710.

⁹² D. 16833. 103010.

⁹³ L. idézett tankönyvelőtanulmányom.

⁹⁴ *Fógel József*, II. Ulászló udvartartása, Bp. 1913, 54.

⁹⁵ Beszterce 82.

⁹⁶ *Reisner*: Szeged IV. 90—92. Életét megírta *Borovszky Samu*, Szegedi Baratin Lukács. Századok. 1900, 831—34., azonban a Baratin családdal való azonosítás vitatható.

⁹⁷ *Hajnik Imre*, A királyi könyvek a vegyesházi királyok korszakában. Bp. 1879, 12.

⁹⁸ *TT.* 1902. 347.

⁹⁹ *Herpay Gábor*, Debrecen... város levéltára diplomagyűjteményének regesztái. Debrecen 1916, 213.

¹⁰⁰ *Archiv* I. II. f. 51; 24. 367—8.

¹⁰¹ 1502. *Szilágyi* i. m. 96.

¹⁰² *Quellen Wien.* II/3. 5104.

¹⁰³ Adószedő Komáromban 1495-ben. *Engel* i. m. 130. Királyi titkár is volt: *Fógel* i. m. 48—9.

¹⁰⁴ 1495: Veszprém megye adószedője. *Engel* i. m. 131. Kincstartó, budai várnagy: *Fógel* i. m. 56, 58.

¹⁰⁵ Kincstartó: *Fógel* i. m. 57. Lehet, hogy ő az a László deák, aki 1495-ben Nyitra dicatora. *Engel* 139. Királyi titkár, majd főkancellár is lett.

¹⁰⁶ Dl. 20051.

¹⁰⁷ *Engel* 52.

¹⁰⁸ *Uo.* 144.

¹⁰⁹ *Bonfini* i. m. IV. 272. Miklóssal, a nyitrai püspök testvérevel (Sáncfalvi Zele Miklós későbbi királyi titkár) együtt. (Titkárságára: *Szilágyi* i. m. 23.88. j.) Miklós azonban okleveleken nem szerepel alkincstartóként.

¹¹⁰ Beszterce 195. *Bártfa* 3309 sz.

¹¹¹ *Bártfa* 3393, 3399 sz. stb.

¹¹² Tolna ekkor a fehérvári prépost birtoka volt: *Csánki*: III. 412.

¹¹³ Más néven Kovácsy. Besenyői alatt az ország egyik harmincadispánja és kassai pénzverőkamrás 1464-ben. Pozsony 1863 sz. *Bártfa* 1531. sz. (1465-ben is az és budai polgár. *Bártfa* 1571, 1579. sz. Magyar Numizmatikai Adattár 34, 184—5.) 1466-ban még mindig harmincadispán: *Bártfa* 1649, 1651 sz. 1467 elején úgy látszik még Kassán van [*Thallóczy Lajos*, A kamara haszna (*lucrum camerae*) története. Bp. 1879, 204.], de az év második felében a Janus—Ernusz kormány idejében már Nagybányán működik, ugyancsak pénzverőkamrai ispánként. (*Bártfa* 1699 sz.) 1468-ban egyszerűen egregius Stephanus de Kowachy budai polgár. (Dl. 16625.) 1469-ben a dési és széki sókamrák feje. *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája* III. 42, 391. 1470-ben is Dl. 16960, 1471-ben volt budai bíró Dl. 16626. 1472-ben

újra budai bíró. (Dl. 17323.) Ezentúl is gyakran szerepel, de csak birtokügyeiben. 1483-ban már nem él. (Dl. 18748.)

¹¹⁴ Életét megírta Illésy, A mikófalvi Bekény család leszármazása és története. Bp. 1902, 31—40. Unokatestvérei, Péter kancelláriai jegyző és Pál királyi sáfár révén kerülhetett Budára. Először a budafelhevízi prépostság udvarbírája lett. Sok birtokot szerzett. A kincstárban Nagylucsei familiarisaként működött. 1479-ben és 1486-ban városi adót szed. (Bártfa, 2095, 2451 sz.) 1487-ben Baranya megye dicatora. (Dl. 19271, 19305.) Ernuszt Zsigmond idejében még a kincstárban volt: 1494-ben Sáros megye királyi adószedője. Engel 30.

¹¹⁵ Előkelő szász nagybirtokos család sarja. (Turul, 1897. 26—28. Magyar Családtörténeti Szemle, 1942, 251—3.) 1472-ben beiratkozik a bécsi egyetemre: (Schrauf Károly, A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve. Bp. 1902, 31.) Mint Vizakna birtokosa és királybírája közbenjár 1491-ben az ottani sóbányászok ügyében. (MGT SZ. 1897. 91. skk.) Sógorai: Parlagi György, Altenberger Tamás és Dési Péter, mind működtek a kincstárban. Vizaknai Orbán idejében került a pénzügyigazgatáshoz. 1485-ben, mint a kincstartó embere városi adót szed. (Eperjes, 610 sz. Bártfa 2393, 2402, 2406 sz.) Ugyanebben az évben az egyik Parlagival közösen testvérré fogadják Orbán helyettesét, Bodófalvi Ferencet. (Csáky Oklevéltár, I. 462—3.) 1493-ban Lukács püspök kincstartót örökbefogadja. (Dl. 26455.) 1494 elején a szászoknál jár, valószínűleg adóügyben. (Quellen. Sieb. I. 162, 163.) Ernuszt Zsigmond idején is a kincstárban marad: 1495-ben Zala megyében adószedő (Engel 141.)

¹¹⁶ Handó alatt 1476-ban Nyujtódival és Nagylucseivel együtt adót szed a szászoknál. (Beszterce 710.) Ekkor valószínűleg ők az erdélyi jövedelmek adminisztrátorai. Nagylucsei idejében is Erdélyben szed adót 1479-ben (Dl. 101772.) 1484-ben Laki Tamással és Zöld Istvánnal együtt újra az erdélyi jövedelmek adminisztrátora. (Quellen. Sieb. I. 101, 103.) 1487-ben Baranyában dicator (Dl. 19271. 19305.), 1492-ben újra Erdélyben találjuk kamaraispánként. (Beszterce 185, 177, Dl. 17217.)

¹¹⁷ 1476-ban, Handó főnöksége alatt a szász adó ügyében jár el. (Teleki XI. 574.) 1478-ban erdélyi kamarás. (Uo. XII. 79.) Orbán idejében is dési sókamarás: Szolnok-Doboka i. m. III. 42.)

¹¹⁸ Nem választjuk külön a kettőt, mert a jegyzők között, akiknek a nevét többnyire onnan ismerjük, hogy királyi emberként kiküldetéseket hajtottak végre, nagyon ritkán van említés arról, hogy melyik intézmény jegyzője.

¹¹⁹ Kijelölt királyi ember a kúriából kiküldve: Dl. 45042. (azonban nem jegyző!) 1475-ben Szlavónia harmincadosa. (Dl. 230.)

¹²⁰ L. 13. j.

¹²¹ 1482-ben személynöki jegyző. (Dl. 37653.) 1485-ben kincstartói familiarisként veti ki a szászokra az adót. (Quellen. Sieb. I. 107.)

¹²² 1462-ben még csak írnok a kancelláriában, de 1463-ban már jegyző. (Dl. 45042.) 1494-ben mint pesti polgár Gömör és Torna megyében. (Engel 32.) 1495-ben pedig Borsodban dicator. (Uo. 138.) Ugyanakkor bort vásárol az udvarnak. (Uo. 178.)

¹²³ Kúriai jegyző 1492-ben. (Károlyi Oklevéltár. III. 9.) 1495-ben dicator Szepesben. (Engel 133.)

¹²⁴ Kúriai jegyző 1483, 1484, 1489: (Bártfai Szabó László, Pest megye történetének okleveles emlékei. Bp. 1938, 1101, 1106. Dl. 71016.) 1494-ben királyi levelet kézbesít Corvinnak (ezek a kézbesítők többnyire kincstartói familiarisok!). (Engel 58.) 1495-ben Győr megyében adószedő. (Engel. 135.)

¹²⁵ Élete: Bónis, Petróczy i. m. 1495-ben kúriai jegyző, utána alispán Vas megyében, majd Bornemisza kincstartó familiarisa (ügyvéde). 1503-ban szolnoki sókamarás, 1505-től királyi jogügyigazgató, majd ítélmester.

¹²⁶ 1461-ben szebeni pénzverőkamaraispán. (Dl. 15622. Kaprinai i. m. II. 500—1.) 1466-ban Besenyői alatt kőrmöci pénzverőkamaraispán (Numizmatikai Közöny 1955/56.30.) Ugyanakkor belekeveredik egy Csongrád megyei hatalmas-

kodásba. (Dl. 45510.) Később budai bíró lesz, majd 1471-ben altárnokmester. (Bártfa 1815. sz.)

¹²⁷ Ernuszt alatt 1475-ben erdélyi sókamaraispán. (Beszterce 707.) 1478-ban már nem az. (Szolnok Doboka III. 12, 42.) A nyolcvanas évek végén Nagylucsei pénzt küldet vele : Dl. 37673. 1492-ben már alnádor. (Dl. 19839.) Közben Mátyás aulicusa is volt. (Csánki : Mátyás 537.)

¹²⁸ 1480-ban kassai vicesókamarás, tehát nem közvetlen kincstartói familiaris. (Bártfa, 2138. sz.) 1492-ben kúriai jegyző. (Károlyi III. 9.) 1504—11-ig személynöki ítélőmester. (Szilágyi i. m. 111. 50. j.)

¹²⁹ Szolnoki sókamara 1495-ben. (Engel 150.) és mint ilyen 1494 és 1495-ben Külső-Szolnok megye adószedője (Engel 25, 130.), később kancelláriai jegyző, majd pannonthalmi apát. (Főgel i. m. 50. 6. j. Pannonthalmi Rendtörténet III. 65.)

¹³⁰ Mint tolnai és somogyi birtokos (Csánki III. 476. II. 698. — ugyanitt birtokos a pécsi püspökség is : uo. III. 473. II. 691.) Ernuszt pécsi püspök familiarisa lehetett, aki kincstartónak kineveztetvén, pénzügyigazgatási megbízásokat adott neki. 1494-ben Szlavónia (Engel 37.) és 1495-ben Szatmár adószedője. (Uo. 145. és Dl. 46327.) 1505-ben alországbíró. (Kovács M. G., Supplementum ad vestigia comitiorum. II. 334.) 1507-ben újra a kincstárnál van ; erdélyi sókamaraispán. (Beszterce. 264.)

¹³¹ 1461—63 sz. kassai pénzverőkamaraispán (MGTSZ. 1902. 248—9. M. Num. Ad. 182. 183. Dl. 70266. Bártfa 1391.) Ernuszt idejében 1469-ben újra az (Num. Közl. 1955/56. 30.), 1470-ben városi adót szed. (Bártfa 1789 sz.) 1471-ben diósgyőri várnagy és borsodi ispán. (Dl. 17179., 17220.)

¹³² Diósgyőri várnagy 1472-ben (Bártfa 1869, 1898. . .) Ernuszt alatt 1475-ben erdélyi sókamaraispán lesz (Beszterce 707.) 1484-ben Orbán kincstartó Kassának elrendeli, hogy bizonyos pénzt neki fizessen ki. (TT. 1902. 362—3.) 1. még Bártfa 2345—48 sz.

¹³³ Élete : Kubinyi Ferenc, A felső-kubinyi Kubinyi család története, Bp. 1901, 37—57. Kubinyi Miklós, A felső-kubinyi Kubinyi család leszármazása. Bp. 1906, 9—14. 1492-ben nagybányai pénzverőkamaraispán, 1494—95-ben valószínűleg ő az a László deák, aki az aulikusok fizetését intézi (Engel, 122, 153) és Pilis megye adószedője. (Uo. 31, 131.) Wémeri idejében 1497-ben distributor pecuniarum Regie Maiestatis címet visel (ugyanaz volt Ernusztnál is.) (OL. Fkgy. Kubinyi család árvaváraljai levéltára. Várgede Fasc. I. Nr. 34.) és még ez évben alkinstartó lesz. A következő évben királyi udvari familiaris (Kubinyi lvt. Deménfalva Fasc. 3. nr. 5.) 1500—1513 a budai vár provisorja és a kunok ispánja.

¹³⁴ 1482—1485 pozsonyi harmincados. (Teleki XII. 231. Pozsony 2045, 2047. stb.) 1487-ben — úgy látszik — még Nagylucsei familiarisa, a király Bécs adóját az ő kezeihez rendeli kifizetni. (Quellen. Wien. II. 5232.) 1495-ben már Ulászló embere, aki Németországba küldi. (Engel 151. 153.) 1497-ben újra kincstartói funkciója van : a pannonthalmi apátság javainak adminisztrátora. (Házi I/6. 164.)

¹³⁵ A Hunyadi birtokok igazgatásában kezdte pályáját. 1470-ben Szilágyi Erzsébet csahacsúdi (Zichy XI. 63.), 1482-ben debreceni ispánja (Zichy XI. 307—8, 316, 330.) 1494—5-ben Ernuszt familiarisa. 1494-ben Szabolcs megye és a szászok adóját szedi be. (Engel, 36. 75.) 1495-ben is a szászoknál jár, (Quellen Sieb. I. 185.) 1509-ben Lajos ifjabb király főétekfogója és familiarisa. (Turul 1905. 84. 6.)

¹³⁶ Baranya megyei család sarja, 1492—3-ban a megye alispánja volt. (Csánki II. 549.) Amikor a megye legnagyobb birtokosa, a pécsi püspök Ernuszt kincstartó lett, az erdélyi sókamarak élére állítja, ahol 1496-ig marad. (Engel, 49, 78, 126, Quellen Sieb. I. 213.) 1508-ban a királyi gyermekek főudvarmestere. (Főgel 41.)

¹³⁷ 1470-ben iratkozik be Bécsben (Schrauf, Bécsi egyetem. 113.), de 1473-ban már Ferrarában tanul. (Veress, Olasz egyetemek. 171.)

¹³⁸ 1500-ban Páduában. (Veress, Olasz egyetemek 171.)

¹³⁹ Olyan egyének, akik beiratkoztak a bécsi egyetemre, később minden egyetemi cím nélkül szerepelnek.

¹⁴⁰ 1439-ben iratkozik be a bécsi egyetemre Johannes Tuzz de Lota, (*Schrauf*, Magyarországi tanulók... 90.) A Lota elírás Leta helyett. A Somogy megyei Léta, a Thuzok későbbi előnevét adó Lak és más falvakkal együtt több Bónembeli (köztük a Thuz) család közös birtoka. Ezek a családok 1449-ben lépnek osztályos egyezsége: tehát 1439-ben a későbbi laki Thuz János viselhette a létai előnevet. (*Csánki*, II. 686. Messer család alatt.) Az adata Gerézdi Rabán hívta fel a figyelmet.

¹⁴¹ 1489-ben iratkozott be Bécsben, 1491-ben baccalaureus. (*Schrauf*, Bécsi egyetem. 139, 67.)

¹⁴² 1458. (*Schrauf*, Bécsi egyetem... 100.) Nagylucsei idejében kassai kamarás 1481—83. (*Bártfa* 2204.. 2273. sz. stb.)

¹⁴³ 1455-ben iratkozik. (*Schrauf*, Bécsi egyetem. 95.)

¹⁴⁴ Benedictus Zdeneczposga. (1480: *Schrauf*, Bécsi egyetem 77.) 1494-ben sókamarás (*Archiv* XIV. 281.) Pozsega megyében birtokos az Izdenci, más néven Zdeneci család. (*Csánki*, II. 443, 449.)

¹⁴⁵ Vö. Bónis, Petróczi 6—7.

¹⁴⁶ Nagylucsei helyettese, 1483-ban és 1484-ben magister címmel. (Dl. 18748. Beszterce 143, 144, 147, 148.) 1495-ben deák. (*Borovszky Samu*, Csanád vármegye története. II. 171.) A magister a kúriai jegyzők szokásos címe.

¹⁴⁷ 1459: pl. Tamás deák széki (*Szolnok-Doboka* III. 391.), 1464: Ambrus deák szegedi (Dl. 15970.), 1466: Luzani György deák szondi (Dl. 16374.), 1468: Keszy Balázs deák máramarosi (*Károlyi* II. 389.), János deák gyulafehérvári (Dl. 45327.), Szegedi István deák délvidéki (*Salamon Ferenc*, Budapest története III. 366.), 1471—72: Fodor Albert deák dési (Beszterce 106. *Szolnok-Doboka* III. 42.), Nagyváti Albert deák erdélyi (Beszterce 108, 695 stb.), Dési Péter deák máramarosi (*Mihályi János*, Máramarosi diplomák. Máramarossziget 1900, 537, 542.), 1483—84: Gigei Benedek deák erdélyi (Dl. 18799, *Herpay* 213.), 1491: Máté deák pesti (Dl. 19725.) sókamarások.

¹⁴⁸ Budai harmincados 1462-ben (*Magyar—Zsidó Oklevéltár* IV. 85—86.)

¹⁴⁹ 1467: zágrábi volt harmincados és bíró (*Thalché* VII. 318.)

¹⁵⁰ 1470: Conradus monetarius szebeni polgár. (Beszterce 101.)

¹⁵¹ Kassai harmincados (*Bártfa* 2019, 2021 sz.) háztulajdonos Budán. (*Pataki Vidor*, A budai vár középkori helyrajza. Budapest Régiségei XV. 292. 57. j.)

¹⁵² Pozsonyi polgár (Pozsony 1890.) és harmincados 1472—76. (*Teleki* XI. 477. Pozsony 1994.)

¹⁵³ Budai polgár (Dl. 16030.) (*Héderváry Oklevéltár* I. 426. Birtokot is szerez.) 1482: pozsonyi harmincados. (*Házi* I/6. 9. sz.) Kisbán Ernuszt János kincstartónak egyik legbizalmasabb embere volt. Tanu gazdája végrendeleténél, aki birtokot és ingóságokat hagyományoz neki. Nagy, Zalai oklevéltár, II. 606, 608.)

¹⁵⁴ Székesfehérvári (Dl. 19397, *Quellen*. Wien. 5294, 5313, 5314. sz.), majd soproni polgár (*Házi* I/6. 55. II/5. 10, 16, 21. stb.) soproni harmincados és sókamarás 1485—1492. (*Házi* I/6. 33, 46, 82, 99 stb.)

¹⁵⁵ 1494: budai polgár, soproni harmincados. (*Házi* I/6. 135.)

¹⁵⁶ 1467, 1472. Ernuszt embere, kassai harmincados. (Ol. Ft. Kassa város levéltára Schwartzbach gy. 364. *Bártfa* 1700, 1919.) Egy Gál deák 1488-ban Mátyás törökországi követe. (*Levéltári Közlemények* XXVI. 294.)

¹⁵⁷ *Num. Közl.* 1955—56. 29—30. oldalakon összeállítás van rólok.

¹⁵⁸ 1462: széki kamarás (Beszterce 52.), tordai polgár. (*Turul.* 1889. 82.)

¹⁵⁹ 1465: tordai kamarás. (Beszterce 70.)

¹⁶⁰ 1464—70: vizaknai officialis, erdélyi huszadszedő. (Dl. 45334, Beszterce 686.)

¹⁶¹ 1478—81: budai polgár, fehérvári kamarás. (*Csánki* III. 309. *Bártfa* 2174.)

¹⁶² Gerézdi, Váradi. 313. Ez azonban nemcsak a kancelláriára, de a többi hivatalra is áll.

¹⁶³ *Szűcs Jenő*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 271—2. Ezzel szemben I. Századok 1956, 478.

¹⁶⁴ Mint volt szegedi sókamarás és csongrádi főispán (!), s pesti polgár. (Kovachich M. G., Formulae solennes styli. Pest 1799, 284.) Valószínűleg Szegedre való volt, majd Pestre költözött. A pénzügyigazgatásban vagyont szerez, ezt birtokvásárlásba fekteti, birtokairól hatalmaskodik. (Dl. 18753, 18755, 18758. 18799.) Valószínűleg pesti bíró is egy időben. (István deák pesti bíró : Dl. 18518.)

¹⁶⁵ 1478 : Kiküldve városi adóért. (Házi, I/5. 375.) Budai háztulajdonos. (Pataki i. m. 285. old. 20. j.)

¹⁶⁶ Budai polgár, könyvkereskedő. (Pataki i. m. 285. old. 20. j.) Háztulajdonos Bécsben is. (Quellen, Wien II/3. 5164/2, 5272.sz.), kapcsolatai vannak Sziléziával. (Scriptores rerum Silesiacarum, XIV. Breslau 1894, 49—50.) 1487-ben a király és Orbán kincstartó 10 000 ft-tal tartoznak neki. (Uo. 118.) 1478-ban városi adót vesz át. (Bártfa. 2057.sz.)

¹⁶⁷ Bécsi patricius családból. Unokatestvére Kristóf ott városbíró. (Quellen Wien. II/3. 5221. sz. stb.) Nagylucsei embere, házat ad el neki Budán 1480-ban. (Dl. 18366.) 1481-ben városi adó átvételére küldik ki. (TT. 1902. 346.) 1489-ben Karintiában jár, nyilván mint kereskedő. (Dl. 19529.) 1493-ban budai bíró. (Dl. 20051.)

¹⁶⁸ Nagylucsei küld pénzt Tamás volt budai bíróval. (Dl. 37673.) 1489-ben budai bíró. (Salamon i. m. III. 333—34.)

¹⁶⁹ Ez a budai polgár, más néven Ötvös Mátyás volt Mátyás király egyik udvari szállítója. Háza volt Bécsben is. (Quellen, Wien, II/3 5386 sz.) Orbán a relator egyik ügyében. (Uo. 5230.) 1482-ben szekereket adat neki Pozsony által a király. (Pozsony 2034.) 1488-ban ő bonyolítja le a király olaszországi marhaiüzleteit, amelynek érdekében a király marhakiviteli tilalmat rendel el. (Dl. 19436.) Ulászló idejében harmincadbérlelő. (Engel 18, 127.) Jól jellemzi a kereskedelemnek a pénzügyigazgatással való kapcsolatát Ottó Brunner: „Stets geht der Weg vom Warenhandel, der das Fundament bleibt, zum staatlichen Finanzgeschäft und den damit so eng verbundenen Finanzämtern, zur Erwerbung grundherrlichen Besitzes und zumeist in den Adel” (Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien, 8. 1949/50, 30.) Ez azonban elsősorban az Ernuszt János-féle típusra vonatkozik.

¹⁷⁰ Dl. 18799.

¹⁷¹ Dl. 19334. Valószínűleg a Tolna megyei Báthi családból. (Csánki III. 460.)

¹⁷² Pataki i. m. 283. old. 6. j.

¹⁷³ Uo. 284. old. 9. j.

¹⁷⁴ Uo. és 288. old. 39. j. 295. old. 83. j.

¹⁷⁵ Uo. 286. old. 26. j. 293. old. 75. j. Sókamarás. TT. 1906. 161.

¹⁷⁶ Uo. 288. old. 35. j. 298. old. 106. j.

¹⁷⁷ Uo. 290. old. 50. j.

¹⁷⁸ Uo.

¹⁷⁹ Uo. 291. old. 52. j. 292. old. 62—63. j.

¹⁸⁰ Uo. 291. old. 52. j.

¹⁸¹ Uo. 292. old. 64. j.

¹⁸² Uo. 293. old. 76. j.

¹⁸³ Uo.

¹⁸⁴ Uo. 295. old. 83—84. j.

¹⁸⁵ Dl. 39939.

¹⁸⁶ Hazai Okmánytár I. 379. (Pesten.)

¹⁸⁷ Szendrei János, Monelli Bernát siremléke 1496-ból. (Turul, 1927. 71—6.)

¹⁸⁸ Jövedelemelőirányzat Thuz Ozsvát idejéből. (TT. 1880. 168.) Kiadási előirányzatot találunk az Ernuszt számadások között. (Engel. 127—30.) (L. ezekre „A királyi kincstartók oklevéladó működése Mátyástól Mohácssig” című tanulmányomat. (Levéltári Közlemények, XXVIII. évf. sajtó alatt).)

¹⁸⁹ Szilágyi i. m. 49.

¹⁹⁰ Bóms, Petróczy 7.

¹⁹¹ A nagyobb kancellária jegyzői éppen úgy végeztek kiküldetéseket, mint a kúriai jegyzők. (*Szilágyi*, 117. 134. j.) Nagylucsei, akinek a pályája megegyezik a jogászrendi sémával, a nagyobb kancellária jegyzője volt. A titkárok közt is találunk egyetemet nem végzett egyént, pl. Szalkai László. (Szemben vele *Bónis* i. h.) Ezért teljesen nem tudjuk elfogadni *Kardos Tibor* állítását (Stílustanulmányok Mátyás király kancelláriájából, 5.), mely szerint a két kancellária szellemében valami elkülönülés volt. A nagyobb kancelláriának ugyanis nem fő feladata volt a diplomácia, mint ahogy azt *Kardos* — úgy látszik — gondolja, a fő feladat az ország kormányzása, tehát belügyi volt. Kétségtelen, hogy az egyetemeken jogot végzett egyéneket a diplomáciában foglalkoztatták, és ez szintén a nagyobb kancellária keretein belül történt. A birtokadományozásokhoz, királyi rendeletek kiadásához azonban nem humanista, hanem a *Bónis* által ismertetett litteratus műveltség kellett.

¹⁹² Kincstartó, mint bírótárs: *Szilágyi* i. m. 101.

¹⁹³ *Mályusz*: Thuróczy 16. A bíróságokon kívül a hivatalok alkalmazottjait is ide számíthatjuk.

A. Kubinyi

LE PERSONNEL DE LA TRÉSORERIE A LA FIN DU XVe SIÈCLE

La deuxième moitié du XVe siècle marque une période importante dans l'histoire de l'administration financière en Hongrie. C'est au cours du règne du roi Mathias Corvin que l'organisation des finances se cristallise d'une façon définitive, organisation qui se conservera jusqu'à la catastrophe de Mohács en 1526 et — à l'époque de la principauté indépendante de Transylvanie — même plus longtemps. Le roi Mathias, dès le commencement de son règne, n'a pas négligé l'idée d'une administration centrale des finances, néanmoins la grande réforme calée ne s'est réalisée que plus tard, entre 1467 et 1472. Non seulement certains revenus d'État furent assis sur des bases nouvelles, mais aussi l'administration financière elle-même subit une réforme importante.

Le chef de l'organisation financière était le trésorier royal, *thesaurarius regiae maiestatis*. Le titulaire de ce poste était celui des fonctionnaires royaux qui, après le chancelier, exerçait l'influence la plus marquée, voire même il occupa la première place, comme p. ex. — dans les dernières années de Mathias — Orbán (Urbain) Nagylucsei, évêque de Győr, puis de Eger, et trésorier. Il était aussi membre du conseil royal. Le trésorier était rapporteur des finances publiques soumises à ce conseil. Dans les affaires en question, les documents étaient émis ou bien par la chancellerie au nom du roi marqués par la référence «*ad relationem domini thesaurarii*», ou bien ils étaient faits au nom du trésorier même, sous son sceau de famille, par l'intermédiaire du bureau du trésorier.

Tous les revenus de l'État — à l'exception de ceux des domaines royaux — entraient dans la compétence du trésorier, qui les gérât par une administration appropriée. Les dépenses de la cour royale ainsi que celles de l'État étaient couvertes par ces revenus. Chaque année un budget était dressé au trésor, budget qui tenait compte et des recettes et des dépenses probables. La trésorerie tenait une comptabilité des revenus et des dépenses.

L'administration financière était divisée en une organisation centrale et une organisation de province. Au centre, le trésorier avait sous ses ordres son remplaçant, le vice-trésorier (*vicethesaurarius*), puis un secrétaire, plusieurs notaires, le maître-payeur (*distributor pecuniarum regiae maiestatis*), enfin les comptables.

Dans l'organisation provinciale, il y avait des bureaux permanents ainsi qu'un personnel chargé de commissions temporaires. Le recouvrement des douanes provenant du commerce extérieur (*tricesima*, 1/30; en Transylvanie *vigesima*,

1/20) relevait d'une organisation permanente. Dans ces bureaux de douanes il y avait un chef (tricesimator, dreisker), assisté de plusieurs fonctionnaires. L'administration du monopole royal du sel était particulièrement importante. Les comtes des deux grandes régions productrices de sel gemme (Transylvanie et Máramaros ; comites camerarum salium) ainsi que les dirigeants des chambres de la gabelle (camerarii) dispersées dans le pays relevaient de la trésorerie. En outre, on trouvait dans l'organisation financière les Hôtels des Monnaies ainsi que les Chambres des métaux précieux, présidés par les «comtes des chambres». Tous ces bureaux dépendaient du trésorier. De temps en temps, les organes de l'administration financière en Transylvanie furent soumis à une direction séparée, dont les chefs (administratores proventuum regalium Transylvanensium) relevaient aussi du trésorier.

Les percepteurs des impôts formaient le personnel chargé de commissions temporaires. Il n'existait aucune organisation permanente pour la perception des impôts appliqués d'une part sur les serfs par tenure de serf, d'autre part sur les villes royales libres, puis sur l'ensemble des Saxons de Transylvanie, qui devaient payer leur taxe en une somme globale. La perception des impôts s'effectuait soit par des percepteurs délégués par la trésorerie centrale, soit par les fonctionnaires locaux (par exemple les «tricesimatores» des villes). Comme il a été mentionné plus haut, les domaines royaux ne ressortissaient pas au trésorier, mais au «provisor curiae castri regii Budensis». Celui-ci était directement soumis au roi et faisait partie du conseil royal comme rapporteur des questions relatives à la gestion des domaines.

La forme hongroise des rapports féodaux, la «familiaritas», se manifesta dans l'administration financière également. L'administration hongroise du moyen âge était entièrement pénétrée de l'idée de «familiaritas». Par exemple, le propriétaire foncier gère son domaine par l'intermédiaire de ses «familiares» ; de même, le voïvode de Transylvanie ou le ban de la Croatie utilise ses propres «familiares» pour administrer sa province. Le «familiaris» est obligé d'être loyal envers son «dominus», quoique ce rapport ne soit que temporaire ; en outre, le dominus n'a aucun pouvoir ni sur la propriété nobiliaire du «familiaris», ni sur les «familiares» de ce dernier. Il exerce toutefois une certaine juridiction sur la personne de son «familiaris».

Comme il peut être démontré par l'exemple de la Transylvanie, ce rapport féodal avait son rôle dans l'administration de l'État même. Dans le cas où le roi a relevé de ses fonctions le voïvode ou le ban, le vicevoïvode ou le vice-ban ont également quitté leurs fonctions. La question se pose, comment cette tendance s'est manifestée dans l'administration financière. En effet, il résulte des documents que le trésorier appelle «familiaris» non seulement son substitut, mais aussi son dernier percepteur ou son «camerarius» de la gabelle. Il arrive souvent, que le trésorier choisit un percepteur ou un autre fonctionnaire des finances parmi ses «familiares» employés dans l'administration de son domaine privé. Le trésorier a le droit d'exercer une juridiction même sur ses fonctionnaires «familiares» nobles. A titre d'illustration nous pouvons nous référer à un exemple classique de 1490, quand Orbán Nagylucsei, trésorier renommé du roi Mathias, fait incarcérer son propre remplaçant, János (Jean) Bornemisza, en le condamnant à la cession d'une partie de ses biens. Il est intéressant, toutefois, de noter que Bornemisza, plus tard, fut également nommé trésorier, commandant de la forteresse de Buda, provisor curiae, et devint un des précepteurs du roi Louis II. Selon les attendus du jugement, Bornemisza — d'une façon ingrate — «dominum prodere et de eius fama dignitate et auctoritate... false et indigne obloqui et maledicere solebat».

On peut citer ces faits et d'autres encore pour démontrer que l'idée de la «familiaritas» s'est fait valoir sur le terrain de l'administration financière. En comparaison avec la coutume générale du pays, il y a des traits dissemblants aussi. On a vu que, généralement, le «familiaris» quitte sa charge en même temps que son maître. Dans la plupart des cas, nous trouvons le contraire dans l'admi-

nistration financière. L'étude analyse d'une manière détaillée la carrière officielle des personnes engagées dans le service de la trésorerie, d'où il résulte que, dans leur majorité, ces personnes ont passé leur vie au service de l'un des bureaux centraux.

C'est à peu près la carrière officielle suivante qui peut être considérée comme typique. Quelqu'un est employé — comme le «familiaris» d'un fonctionnaire d'un rang élevé — à l'administration financière, ou à la chancellerie, ou bien à l'un des tribunaux centraux. Il déploie ici ses activités officielles pendant un temps assez long, peut-être sous les auspices de différents «domini». Il est probablement promu au cours de sa carrière : le roi ou un dignitaire supérieur le nomme au poste devenu vacant par la résignation du «dominus», ou bien le fonctionnaire en question est transféré à une autre organisation, pour y continuer son travail dans un grade supérieur. Par exemple, le même Orbán Nagylucsei commença sa carrière à la chancellerie, comme notaire. Après avoir été transféré à la trésorerie, il devint le «familiaris» du trésorier János Ernuszt, puis il atteint le rang de vice-trésorier. Il reste au service de l'administration financière sous les ordres de György (Georges) Handó, ancien vice-chancelier et successeur de Ernuszt, puis, quand son nouveau «dominus» devint chancelier en chef, Nagylucsei obtient la charge de trésorier. — Lukács (Lucas) Szegedi, lui aussi, commença sa carrière à la chancellerie, puis, comme familiaris de Orbán Nagylucsei, il devient le titulaire de plusieurs charges — l'une après l'autre — dans la trésorerie. Puis, deux années après l'abdication de son «dominus», il sera le successeur de ce dernier dans la charge de trésorier, pour devenir plus tard président de la cour de justice royale (*personalis praesentiae regiae in iudiciis locumtenens*). Parmi les fonctionnaires d'un rang moins élevé, László (Ladislas) Kubinyi est — dans le temps où le poste de trésorier est occupé par Lukács Szegedi — «comes» de la chambre de monnaie à Nagybánya. Au moment où son dominus quitte la trésorerie, le nouveau trésorier, Zsigmond (Sigismond) Ernuszt, le fait engager comme «distributor pecuniarum regiae maiestatis» dans l'organisation centrale ; dans cette qualité, il reste d'abord sous le successeur de Ernuszt, Zsigmond Wemer, puis il est promu vice-trésorier. Au moment où son dominus quitte son poste, il est nommé par le roi «provisor» à Buda, et devient, par cette nomination, membre du conseil royal.

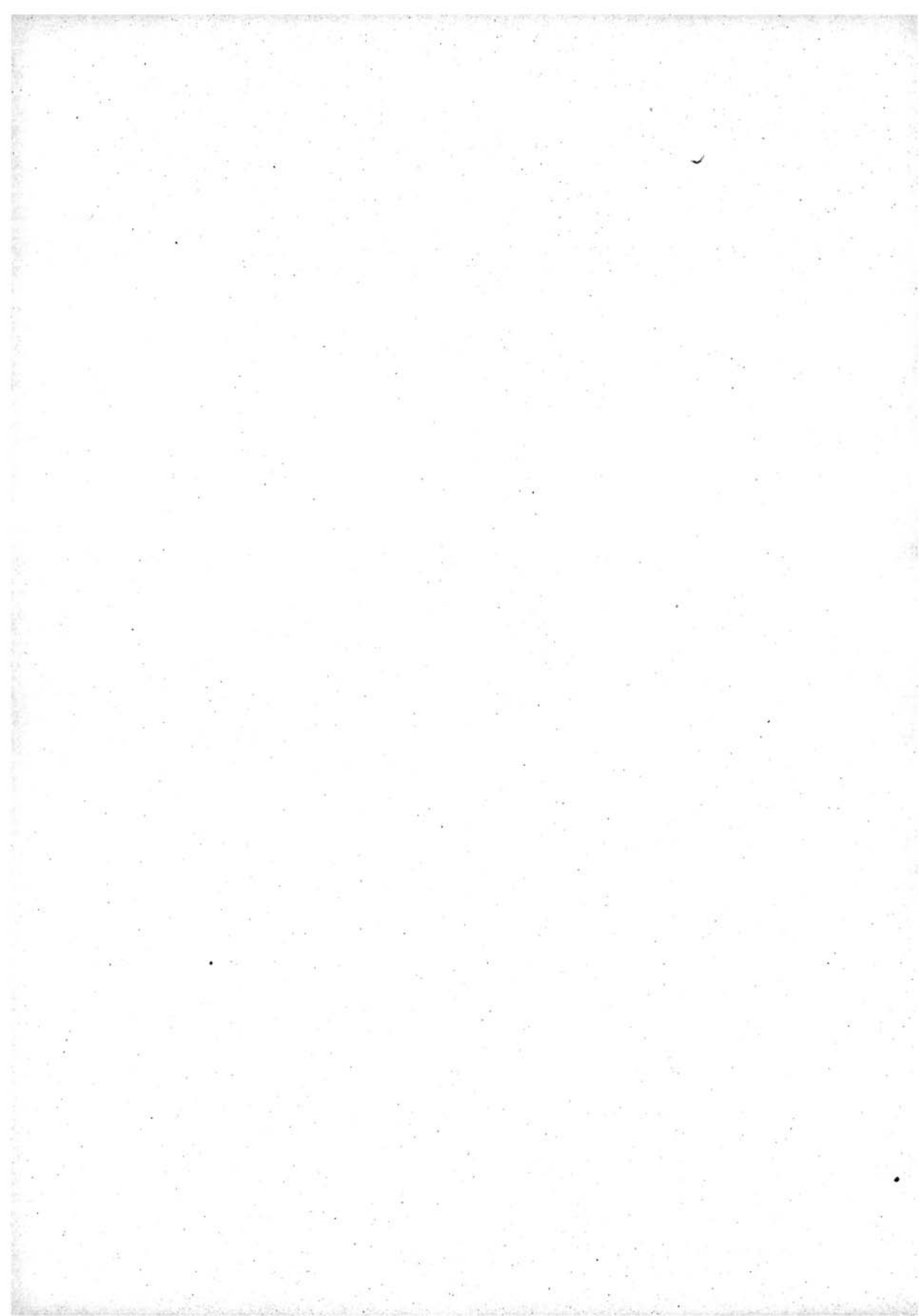
De tout ce qui a été exposé jusqu'ici, il résulte que — dans le cadre des deux organisations bureaucratiques centrales, des cours de justice de la «curia» ainsi que de l'administration des domaines royaux — il est légitime de parler en réalité de carrières bureaucratiques et d'une couche de fonctionnaires se faisant valoir dans la forme de la «familiaritas». Cette couche, dans sa majorité, se recrute parmi les membres de la petite noblesse. Il n'y a que sporadiquement des nobles ayant une propriété moyenne, tandis que les bourgeois des villes, voire les serfs des bourgades ou les serfs villageois sont représentés dans un nombre plus grand. Par exemple, Nagylucsei lui-même appartenait probablement à cette dernière catégorie.

Quant à la qualification des fonctionnaires, on peut constater que, à côté des quelques personnes ayant absolvé l'université, la majorité de cette couche est constituée par les «litterati» qui acquièrent les éléments de la culture dans les écoles du pays même. Cette catégorie est appelée — à justetitre — par l'historien György Bónis «ordre des juristes» (même si cette appellation n'est pas tout à fait exacte au sens strict des mots). C'est seulement parmi les bourgeois des villes que nous ne trouvons pas beaucoup de «litterati». Les bourgeois en question sont, le plus souvent, des commerçants qui ont des rapports avec la trésorerie à titre de fournisseurs de la cour royale. Naturellement, ceux-ci n'ont pas servi dans le cadre des autres organisations, et étaient, dans la plupart des cas, des bourgeois de la capitale.

La capitale était de toutes façons en relation étroite avec l'administration des finances. Bon nombre d'anciens fonctionnaires de la trésorerie, n'étant pas d'origine bourgeoise, s'établissaient à Buda et devenaient des bourgeois. Ce fait est bien illustré par le cas de Lőrinc Bajoni. Celui-ci, substitut du trésorier Imre

Zápolyai, fait l'acquisition de domaines considérables. Même sous l'administration du successeur de Zápolyai, il reste en fonctions dans la trésorerie, puis il acquiert le droit de cité à Buda, il est membre du conseil de la ville pendant un quart de siècle, devient plusieurs fois juge municipal. La plupart des juges de la ville de Buda avaient des relations, de façon ou d'autre, avec la trésorerie. Beaucoup de fonctionnaires ont acquis aussi des maisons dans la ville. Il est à remarquer que le personnel des bureaux centraux avait un rôle important dans la propagation de la culture. La majorité des grands humanistes de l'époque ont travaillé dans un des bureaux dont nous venons de parler.

NAGY ISTVÁN

Buda város gazdálkodása és adósságai a XVIII. század első felében

A szabad királyi városoknak, a feudális kori Magyarország e legfejlettebb városi településeinek gazdaságtörténeti vizsgálatánál fontos, s eddig eléggé figyelembe nem vett feladat magának, a szoros értelemben vett városi gazdálkodásnak, a városi háztartásnak a vizsgálata. A városok s elsősorban a szabad királyi városok ugyanis, a történeti korszak természetének megfelelően, egész sor olyan kiváltsággal, jogosítvánnyal rendelkeztek, amelyek a feudális korszak keretei között is meglehetősen széleskörű „községi” gazdálkodás alapjait vetették meg. Legfontosabb volt ezek közül a szabad királyi kiváltságok értelmében biztosított földesúri jog (ius territoriale), amelynek alapján a város a területén fekvő legértékesebb birtokok, legszámottevőbb gazdasági erőforrások (bánya, vízierő, fürdő stb.) községi tulajdonát igényelhetette magának. Ugyancsak a földesúri joghatóságból származtak a város igen fontos jövedelmei, az ún. kisebb királyi haszonvételek, az italmérés, sör- és szeszfőzés, a téglaegetés, a húskimérés, a halászat, vadászat, a malomjog bevételei. Ehhez járultak a különféle adók, a földadó, házi adó, telek- könyvi díjak, a vámok, a mérlegpénz, mértékhitelesítési illetékek, a rév- díj stb. jövedelmei.¹

A városok e jövedelmi forrásai részben az állami terheket és adókat fedezték,² de jórészüket a város fejlesztésére fordították. A város jövedelmei, gazdagsága döntötték el, milyen mértékben javítható pl. a XVIII. században a város utcahálózata, hozzá lehet-e fogni csatornák építéséhez, a közvilágítás bevezetéséhez, kórházak, szegényházak építéséhez stb. Így a városi gazdálkodás kedvező alakulása sok tekintetben egyenlő volt a város megnyugtató fejlődésével.

Buda város esetében, melynek városi gazdálkodását a XVIII. sz. első felében e tanulmány tárgyalni kívánja, szintén lényegbevágóan fontos a „községi” gazdálkodás fejlődésének kihatása a város általános fejlődésére. A város XVIII. századi történetének számos dokumentuma tanúsítja, mily viszontagságos, keserves harcot folytatott a városi tanács (kivéve akkor, amikor épp ő volt a város válságos gazdasági helyzetének okozója) és a város polgársága a város pénzügyi egyensúlyának megteremtése végett, épp azért, mert ez volt a város fenntartásának, továbbfejlesztésének egyik legfontosabb tényezője. A magyar történet ama

korszakáról van szó, amelyben a töröktől visszafoglalt területek, így Buda gazdasági és társadalmi reorganizációja is folyik. Az ország, így Buda újjáéledését azonban nemcsak a török uralom okozta pusztítás, hanem az országra nehezedő Habsburg elnyomás is akadályozza. Az ország pusztulásából, elmaradottságából származó primitív gazdasági viszonyok, a Habsburg elnyomás különböző politikai és gazdasági rendszabályai, a nemesség és a városi polgárság közötti küzdelem, belső helyi harcok közepette kénytelen a magyar főváros bejárni azt az utat, amelynek célja egyelőre csak a feudális gazdasági és társadalmi fejlődés bizonyos kielégítő eredményének, a szabad királyi városi életforma viszonylag szilárd fokának elérése. Előbb azonban ahhoz azt kellett elérni, hogy Buda (majd testvérvárosai is) a kapitalizmus fejlődéséhez szükséges energiákat magába gyűjtse. Budának a török uralom utáni viszontagságos, nehéz küzdelmekben bővelkedő történetéhez sokatmondó részleteket, értékes és tanulságos következtetéseket adhat a városi gazdálkodás viszonyainak egykorú források alapján való bemutatása.

A városi gazdálkodás a kamarai igazgatás korában

Buda város története a török uralom után szorosan igazodik az országos történet határozottan elkülöníthető egyes szakaszaihoz. Magyarország történetében 1686-tól 1703-ig, Buda visszafoglalásától a Rákóczi-szabadságharc kitöréséig terjedő korszak a török elleni felszabadító hadjáratok, majd a visszafoglalt területeken a neoacquistica commissio működésének, illetve a bécsi kamara által bevezetett kamarai igazgatás (budai kamarai adminisztráció) és a császári katonai uralom leplezetlen érvényesülésének korszaka. 1703-tól 1711-ig, a szatmári békéig az idegen uralom ellen folytatott Rákóczi-szabadságharc áll az országos történet középpontjában. A szatmári béke, amint ez jól ismeretes, megnyitja a Habsburg politikai és gazdasági elnyomás korlátai között a török által elpusztított területek újjászervezésének, a gazdasági élet és a termelőerők lassú fejlődésének³ korszakát.

Mindezek a történeti korszakok pontosan ráillenek Buda fejlődésére is. A Rákóczi-szabadságharc megindulásának éve, 1703 nemcsak önmagában zár le Budán is egy különálló fejlődési szakaszt. Ez az esztendő Buda életében azért is nagy jelentőségű, mert a Rákóczi-felkelés eseményeivel kapcsolatban ekkor jut a város a szabad királyi városi kiváltságlevél birtokába. A Rákóczi-szabadságharc idejét Buda már szabad királyi városként éli át, azonban a városi önkormányzat, a gazdasági élet ki-fejlődését akadályozzák a még kb. 1711-ig fennálló, bár lassan elsenyvedő budai kamarai adminisztráció, de főleg a Várban mint fő császári erősségben székelő várparancsnok uralma, azonkívül a szabadságharc alatt elzárt város gazdasági életének súlyos zavarai.⁴ Buda tulajdonképp 1711 után indul el az adott történeti körülmények között lehetséges normális fejlődés útján.

A városi gazdálkodás magán viseli e különálló történeti időszakaszok fejlődéstörténeti jellegzetességeit. Önként adódik a feladat, hogy először 1711-ig, a városnak a szabad királyi városi rangért és közjogi helyzetéért folytatott küzdelmének idejében megvizsgáljuk a városi gazdálkodás botladozó lépéseit, azt az eredményt és alapot, amelyből az 1711 utáni kedvezőbbnek mondható korszak fejlődésének kellett kiindulnia.

Vizsgáljuk meg először tehát azt, milyenek voltak a város gazdálkodásának körülményei a Rákóczi-szabadságharc kitörésének idejéig, illetve a Lipót-féle diploma kibocsátásáig, azaz 1703-ig. Ezekre a kérdésekre azonban csak annyiban térünk ki, amennyiben ezt fő feladatunknak, a városi gazdálkodás 1711 utáni vizsgálatának a megalapozása szükségessé teszi.

Buda fejlődésére ebben az időszakban elsősorban a bécsi udvari kamara szervének, a budai kamarai adminisztrációnak a fennhatósága nyomja rá bélyegét. A töröktől visszafoglalt területek, így Buda is, amint ismeretes, nem magyar, hanem bécsi hatóságok uralma alá kerültek. A magyar közjog szerinti állapotokat ezeken a területeken nem állították vissza. E területek kormányzására, jövedelmeik behajtására a fegyver jogán az uralkodó tartott igényt. A bécsi udvar — zilált pénzügyeinek rendezése és a török háborúk költségeinek megtérítése céljából — e területek hasznosítását vette tervbe. A lakosságra a császári katonaság eltartásával súlyos terheket rakott.⁵

Mindez a politika mélyreható következményekkel járt Buda további sorsára, s nem utolsósorban a városi gazdálkodás fejlődésére nézve is. E politika következtében a város nem nyerte vissza a közép-korban élvezett szabad királyi városi jogállását, közigazgatási és bíraskodási önkormányzatát. Az újonnan betelepült lakosságra, mely betelepedésekor ingyen házhelyek, telkek kiosztásával kapott ugyan kedvezményeket, a két ízben megadott adómentesség ellenére is súlyos adókat vetettek ki. A budai kamarai adminisztráció az adóterheken kívül azonban főleg a városi jövedelmek kisajátításával bénította meg a város fejlődését. Ellenértékül legfeljebb annyit nyújtott, hogy részben megakadályozta a császári katonaság — közelebről véve a budai várparancsnok — önkényeskedéseit, s a kamaraihoz képest általában súlyosabbnak mondható katonai kizsákmányolást.⁶

A városi gazdálkodást megbénító politikát meglepően mutatja a bécsi kamarának 1686. november 5-én a budai kamarai inspektorátus (neve csak 1690-től kamarai adminisztráció) részére kibocsátott instrukciója. Ennek értelmében Budán a hadijognál fogva minden birtok és jövedelem a kincstár tulajdonába kerül, minden haszonvétel és szolgáltatás az uralkodót, illetve a kincstárt illet meg.⁷ Más véleményt tükröz a város által 1687-ben, a pozsonyi országgyűlés után, az uralkodóhoz felterjesztett eredménytelen memorandum, amelyben Buda kifejti, hogy a város felépítéséhez, gazdaságának megszervezéséhez kiváltságokra, jövedelmekre van szüksége. Ezért többek között adómentesség biztosítását,

birtokok, a fogyasztási adó, a telekkönyvi jövedelmek, a vámszedés átengedését s a vásártartás jogát kéri.⁸

Ebből is látható, hogy a központi kérdés, mely körül a városi gazdálkodás eseményei is csoportosulnak, az egész korszakban a kiváltságok kérdése. A szabad királyi kiváltságok elvesztéséből, illetve vissza nem adásából automatikusan következett a legfontosabb városi jövedelmek hiánya is. Buda névleg ugyan már a század utolsó tizedében szabad királyi városként szerepel, a valóságban azonban nem több, mint egyszerű kamarai város, amely ugyan rendelkezik némi önkormányzattal, hasonlóképp kisebb városi jövedelmekkel is, azonban korántsem a szabad királyi városokhoz hasonlóan. A budai kamarai adminisztráció, illetve a bécsi kamara csak annyi jövedelmet engedett át a városi tanácsnak, amennyit épp jónak látott, s amennyire a városi háztartáshoz multhatatlanul szükség volt.

A kiváltságok hiányából származott elsősorban a városi gazdálkodást legsúlyosabban érintő jogfosztottság, a szabad királyi városi kiváltságokkal együttjáró nemesi rang, földesúri jog s ebből kifolyólag a *ius territoriale* hiánya. A *ius territoriale*-t (a területi joghatóságot) Buda helyett ugyanis a budai kamarai adminisztráció gyakorolta. A városi tanácsnak nem sok befolyása volt pl. a birtokviszonyok kialakítására, az elpusztult város betelepítésének irányítására, a romos házhelyek kiosztására. A kamarai adminisztráció kezében volt a telekkönyv, mely a birtokviszonyok kialakítására és rögzítésére szolgált. Valóban, amint az egykorú császári telekkönyvek is tanúsítják, a telkeket, házakat, szőlőket nem a tanács, hanem a kamarai adminisztrátor „asszignálja” a telepéseknek.⁹

A *ius territoriale* gyakorlásának hiánya egész sor életbevágóan fontos anyagi erőforrástól, jövedelemtől fosztotta meg a várost. A tanács nem volt képes az adminisztrációval szemben ezeket községi tulajdonként magának megszerezni. Mindenekelőtt vonatkozott ez a földbirtokra, amelynek legértékesebb része (a szőlő kivételével) így, az egyébként is aránylag szűk határban, a kamarai adminisztráció tisztviselőinek, de főleg a császári katonatiszteknek kezébe került. Míg az alapos művelést kívánó szőlőket a lakosság akadálytalanul vehette birtokába s maga a város is szerzett magának $4\frac{1}{4}$ hold szőlőt,¹⁰ a szántókat és réteket megszálta a katonaság.¹¹ A városhoz legközelebb eső réteket, a mai Vérmező és a Városmajor környékén pl. a várparancsnokok ragadták magukhoz, s Buda 1700 júniusában azért panaszkodik, mert a Pálvölgy (a mai Pasarét, illetve a Pesthidegkút felé vezető völgy) felé a marhahajtást a várparancsnokok által elfoglalt rétek akadályozzák.¹² Az elfoglalt rétek miatt sok viszálya keletkezett Budának a katonai parancsnokokkal. A földfoglalások miatt Buda a város határán kívül kényszerült birtokok szerzésére, s így próbálta megalapozni a város gazdálkodását. 1695-ben Törökbálint és Feketeszentegyház pusztákat kérte és kapta meg a bécsi kamarától, a birtokok megszerzésében azonban a budai jezsuiták ügyesebbnek bizonyultak. Majd Budaörs és Csék pusztákat vette bérbe gróf

Zichy Ferencről, a gróf azonban, mivel rendetlenül fizettek, a bérletet felmondta.¹³ Megpróbálkozott Buda — ugyancsak eredménytelenül — Kiskovácsi és Páty birtokok megszerzésével is.¹⁴ Föld és birtokok hiánya miatt Buda tehát végeredményben nem tudott gazdaságot berendezni, holott abban az időben egyes városok óriási földterületekkel, hatalmas gazdaságokkal rendelkeztek (pl. az alföldi városok), s városi gazdálkodásuk alapja a földbirtok volt.

A kezében levő földesúri hatalom révén a bécsi kamara, illetve a budai kamarai adminisztráció azonban nemcsak Buda területére, hanem az e területen fekvő legértékesebb anyagi erőforrásokra is kiterjesztette hatalmát. Kirívóan mutatja ezt a budai melegfürdők esete. Közvetlenül a visszafoglalás után Buda híres melegfürdőiből pl. egyetlen egy sem került a város tulajdonába. Budán a török kitakarodásakor létezett öt fürdő közül kettőt, a mai Gellértfürdőt (akkori neve Blockbad, illetve Jungfrau-bad) és a mai Királyfürdőt (akkori nevén Altes Spitalbad) egy 1687. márc. 3-án kelt császári rendelet alapján Illmer Frigyes Ferdinánd, Lipót császár orvosa kapott meg, hármat pedig (a mai Rudas-, Rác- és Császárfürdőket) a császár magának, azaz a bécsi kamarának tartott fenn.¹⁵ A város nyomorúságát feltáró, számos panasz után a bécsi kamara 1691. július 7-én a fürdők közül kettőt, mégpedig a Rudas- és a Rácfürdőt, három esztendőre, helyreállítás kötelezettsége mellett átengedett ugyan a város használatába, de nem a tulajdonába. 1694-ben azonban a fürdőket visszavette. E két fürdőt Buda a kamarai adminisztrációnak 1696. december 1-én kelt, a városnak több fontos kedvezményt és adómentességet adományozó rendelete alapján 3 évi használatra újból megkapta, azonban csak a Rudasfürdőt tudta használni, mert a Rácfürdőt Lipót császár 400 Ft nyugdíj helyett Pergassi Károly kapitánynak adta át. Így végeredményben a város az öt fürdő közül csak a Rudasfürdőt tudta magának megszerezni.¹⁶

Ugyanígy jártak a budaiak a szintén a város territoriumán fekvő, a város gazdasági életére, illetve a városi gazdálkodásra nézve rendkívül fontos ún. Landmühl (a Császármalom) esetében. Ez — a mai Lukácsfürdő helyén állt vízimalom — az egykorú források szerint a török uralom alatt löpormalom volt. Werlein István János budai kamarai inspektor 1687. november 15-én már a malom hasznosítása céljából jelent a bécsi kamarának. Szerinte a Landmühl-t lisztőrlő malommá kellene átalakítani, mivel a melegforrásokból táplálkozó, a malom hajtásához vizet szolgáltatató tó sohasem fagy be, s így a malmot egész éven át üzemben tarthatja.¹⁷ A Császármalom valóban a budai kamarai adminisztráció, illetve a császári főhadbiztosság kezelésébe került, a katonaság számára örültek itt lisztet. A Császármalom a budaiak érvelése szerint régen is a város tulajdona volt, csakhogy a birtokjogot igazoló okmányok időközben elvesztek. Mindezek az érvek persze a bécsi kamarával szemben nem sokat használtak. A malom lefoglalása nemcsak városi jövedelem elvesztését jelentette Buda számára, nehézségeket okozott a város lisztellátásában is. Buda nagyon szegény malmokban (hajómalomokban) még ebben az idő-

ben, úgyhogy 1696-ban a városi tanács Reuther főhadbiztoshoz fordul, hogy engedje meg a budai pékek számára a Landmühl-ben való őrlést, mert Budán nagy liszthiány van és a pékek e miatt drága és rossz kenyeret sütnék.¹⁸

Nem volt semmi jövedelme a városnak ebben az időben a földesúri jog révén szintén őt illető s később jelentős hasznát biztosító dunai átkelésből sem. A Budát és Pestet összekötő hajóhidat (tulajdonképp már az ostrom előtt) a császári katonaság építette fel.¹⁹ A város elfoglalása után a hajóhíd a budai kamarai adminisztráció, illetve a császári hadbiztosság tulajdonába került, s azt főképp a katonaság használta. Az átkelésnél a budai és pesti polgároknak is vámot kellett fizetniük, ami ellen sok panasz hangzott el a városok részéről. A katonaság igényei szerint igazgatott dunai átkelés sok zavart okozott a Buda és Pest közötti forgalomban és jelentős kárt okozott a két városnak. A hajóhíd birtoklásának ügyét Buda és Pest annyira fontosnak tartotta, hogy 1701-ben bérbe vette a bécsi kamarától évi 3000 Ft-ért.²⁰

Amint említettük, a földesúri joghatóság egyik legfontosabb tartozéka, a telekkönyv, szintén nem a város, hanem a budai kamarai adminisztráció birtokába került. A kamarai adminisztrációnak kétségtelen érdeme az, hogy nem sokkal a török kiűzése után Budán és Pesten, az alsó-ausztriai telekkönyvi rendtartás alapján, akkor aránylag modern telekkönyvi igazgatást vezetett be, amely úgyszólván az abszolutizmus koráig a városi telekkönyvvezetés alapjául szolgált. Persze az igazgatási szempontok mellett más célokat is látnunk kell ebben, egyrészt — amint már érintettük — a betelepítés irányításának szándékát, másrészt — s ez a legfontosabb — a számottevő telekkönyvi jövedelmek megszerzését. A városnak igen nagy fájdalmat okozott az, hogy ezeket az akkor annyira a városi kasszába tartozó jövedelmeket a császári telekhivatal szedte be. Budáról és Pestről rendszeresen 1694-től fogva kezdték meg különféle telekkönyvek készítését. A telekkönyvi jövedelmek adókból (föld- és házadó, hegyvám) és különféle telekkönyvi díjakból tevődtek össze. A telekkönyvi jövedelmek közül a föld- és házadó (Grund- und Hausdienst), a szőlő után fizetendő kilenced vagy hegyvám (Bergrecht) kifejezetten a földesuraság elismerése fejében fizetett adók voltak. A telekkönyvi díjakat, mégpedig a telekátírások alkalmával (tulajdonlevelek kiadásakor), az adásvétel és zálogjog bekebelezésekor, betáblázás alkalmával, másolatok, kivonatok kiadásakor szedett díjakat szintén ilyen alapon szedték. Budán, a gyorsan fejlődő szőlőművelés miatt, különösen az 1701-től behajtott hegyvám volt igen sérelmes a városra nézve. A császári telekhivatal pénztárának kimutatása szerint a telekkönyv a budai kamarai adminisztráció jövedelmeit a hegyvám nélkül évente kb. 1000 Ft-tal emelte. A telekkönyv jövedelmei közé tartoztak még a szőlőcsőszadó (Huetgeld) és a szüreti adó is (Lesezettl).²¹

Amint látható, a ius territoriale-nak a kamarai adminisztráció általi bitorlása igen mélyreható következményekkel járt a török uralom után éppen csak tengődő városi gazdálkodásra nézve. Hasonló eredményt

kapunk, ha a szabad királyi városi kiváltságok egy másik igen fontos tényezőjének, a kisebb királyi haszonvételek hovatartozásának kérdését vesszük ilyen szempontból vizsgálat alá.

A szabad királyi városok által élvezett ún. kisebb királyi haszonvételek: a sör- és szeszfőzés, az italkimérés, a mészárszéktartás, a malomtartás, a téглаégetés, halászat, vadászat jogosítványai közül főleg a sörfőzésnek, borkimérésnek, a malomjognak és a téглаégetésnek volt nagy jelentősége a városi gazdálkodás szempontjából, nemcsak a jövedelmek, hanem városi üzemek (sörház, téглаégető, malom) létesíthetése miatt is.²² A haszonélvezetek vagy saját kezelésben, vagy bérlet útján jövedelmeztek a városoknak.

A kamarai adminisztráció a városi kiváltságokkal járó haszonélvezetek jórészt is az osztrák kincstár számára foglalta le Budán. Először is sörházat építtetett a Tabánban, közel a Duna partjához, a Rudasfürdő mellett. A császári sörház, amint nevezték, élvezte a sörfőzés és a szeszfőzés monopóliumát, s Buda kísérlete, hogy legalább a sörfőzést megszerezze magának (a jogosultság nélkül), hosszú ideig eredménytelen maradt. Pedig a kamarai adminisztráció többször bérbe adta, sőt eladásra kínálta a sörházat, többek között a kremsmünsteri apátnak is. Az 1691. évi sikertelen kísérletek után, 1696-ban a város már csak a sörház bérletét szeretné megszerezni, de eme újabb próbálkozását sem koronázta siker. A tanács hajlandó lett volna új sörház építésére is, ezért 1700. március 4-én erre a célra a kamarai adminisztrációtól telket is kért. Ekkor sem ért el semmit, mert 1701. december 23-án újból folyamodik a sörház építésének engedélyezéséért és sörfőzési jogosultságért. Minden hiába, a városi sörház kérdése csak 1711 után oldódott meg.²³ A sörmérésből volt valami jövedelme a városi pénztárnak, mert a vámszedő a sör akója után a sörmérőtől 1 krajcárt szedett. A sörmérésből a sörházon kívül a kamarai adminisztráció még az italkimérés után fizetendő fogyasztási adó (accisa) révén is hasznot húzott.²⁴ Mindez a katonaság jogtalan italkimérésével együtt sok kárt okozott a városnak.

A bormérés jogosultságát szintén a városnak engedték át; a városháza épületében levő kocsmában mérte ki a város saját borait, azonkívül egyéb borokat is.²⁵ A bormérés esetében inkább az előbb említett fogyasztási adó és a katonai markotányosok versenye miatt panaszkodott sokat a tanács a kamarai adminisztrációnál, mert a katonaság adófizetésre nem volt kötelezve, s így olcsóbban mérhette az italt, azonkívül a katonaság, sőt a polgári lakosság fogyasztását is elvonta a városiaktól. Az 1702. és 1703. évi városi kamarási számadásokban vendéglők után szedett díjakkal is találkozunk.²⁶ A város szőlőt, pincéjét és kocsmáját, a város egyéb ingatlanával (ház) együtt egyébként egy külön tiszviselő, az alkamarás kezelte, szemben a főkamarással, aki a pénztár, a pénzjövedelmek kezelője volt.

A borméréshez hasonlóan a város jövedelmét képezte a mészárszéktartás (ius macelli) jogosultságának a haszna is. Persze a mészárosoktól is kért fogyasztási adót a kamarai adminisztráció. A húskimérési

jogosultságát a város községi mészárszékek bérbeadása útján gyakorolta.²⁷

A fogyasztási adóval megterhelt italmérésen és a mészárszéktartási jogon kívül egyéb kisebb királyi haszonvételeknél nemigen mutatható ki, hogy azok a városnak ekkor bármi jövedelmet is hoztak volna. Az egykorú kamarási számadáskönyvek mélységesen hallgatnak pl. a téglaegetés, a malomjog, a halászat hozadékairól. Pedig nyilván ezek a jogok is jövedelmeztek valamit, csak nem a városnak, hanem a kamarai adminisztráció pénztárának.

A téglaegetésről Budán a Rákóczi-szabadságharc előtti időben igen kevés adatunk van. Annyi azonban bizonyos, hogy ez is a császáriak monopóliuma volt, már azért is, mert a Vár katonai újjáépítésénél elsősorban a császári közegeknek volt szükségük téglára. Valóban már 1691-ben arról olvashatunk, hogy a kamarai adminisztráció a katonai kórház létesítése ügyében rendelkezik, melynek helyét nem messze a császári téglaegetőtől jelöli ki.²⁸ A téglaegetés kezdetleges körülményeire és a nagy téglahiányra hívja fel a figyelmet a budai tanács 1695. évi emlékirata a kamarai adminisztrációhoz. Ebben előadják, hogy a Várban és a Vízivárosban sok háznak nincs kéménye, ami állandó tűzveszéllyel jár. A háztulajdonosok nem tudnak kéményt építtetni, mert Budán nagy a téglahiány. Ezért a tanács arra kéri az adminisztrátort, hogy a jezsuiták és Wilfersheimb hadbiztos telke között téglaegető számára térséget jelöljön ki.²⁹ Ha e kezdetleges körülmények között volt is valami jövedelem a téglaegetésből, az csak a kamarai adminisztrációé lehetett, mert a téglaegetők után szedett díj telekkönyvi jövedelemnek számított, ez pedig a császáré volt.

A malmok jövedelmeiről a Császármalom kérdésével kapcsolatban már részben megemlékeztünk. A malmokról szintén kevés adatunk van a kamarai adminisztráció korából. Wabler Ferenc budai polgár 1700-ban szélmalmára 5 évi adómentességet kér. A budai tanács a kamarai adminisztrációnak javasolja az adómentesség megadását, tekintettel arra, hogy Budán kevés a vízimalom. (Landsmühl, ezen patak által hajtott malmot kell érteni, nem pedig hajómalmot. Hajómalmok nyilván voltak a Dunán, de ezek télen a fagy miatt nem működhettek. Ezért volt szükség más malmokra is.) Wabler a kamarai adminisztrációtól meg is kapja az adómentességet, ami mutatja, hogy a malomjogosultság jövedelmei felett is az adminisztráció rendelkezhetett.³⁰ A dunai halászat, főleg a vízafogás haszonélvezetének a jövedelmét szintén a császári kincstár tartotta meg magának.³¹

Természetes, hogy a kisebb királyi haszonvételek nemcsak azért nem voltak a városi gazdálkodás számára hasznosíthatók, mert jórészüket a császári szervek foglalták le. Az újonnan betelepült város, nem utolsósorban a kamarai igazgatás miatt, akkor még olyan szegény volt, hogy pl. sörház berendezésére vagy pl. a hajóhíd felépítésére nemigen lett volna pénze. A város, a lakosság anyagi megerősödését akadályozták a bécsi kamara és a katonaság által kivetett súlyos adók és terhek, a

városnak és lakosságának is fő gondja elsősorban eme adók és szolgáltatások előteremtése volt.

A városi kiváltságok hiánya miatt tehát Buda városa igen komoly jövedelmi forrásoktól és lehetőségektől esett el. Nyilvánvaló, hogy Budán ilyen körülmények között nem lehetett szó komolyabb igényű városi gazdálkodásról. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha a városnak megmaradt bevételeket és az azokból adódó beruházási, gazdálkodási lehetőségeket áttekintjük.

Amint említettük, a kamarai adminisztráció átadott bizonyos jövedelmi forrásokat, elsősorban a város igazgatásának a költségeire, tisztviselők fizetésére, egyéb közszükségletekre. A város gazdálkodása, a pénzügyek kezelése is teljesen a kamarai adminisztráció ellenőrzése mellett folyt, úgyhogy az minden évben felkérte magához az eleinte a város polgármestere, 1694-től pedig a városi főkamrás által összeállított városi számadásokat s ezek alapján rendeletekkel szabályozhatta a bevételek hovafordítását. A kamarai adminisztrátor élt is ezzel a jogával, a tanács ezzel szemben vonakodva teljesítette ezt a kötelezettségét, mert ebben joggal a városi kiváltságok egyik legnagyobb sérelmét látta, s 1694-ben össze is tűzött e miatt a kamarai adminisztrátorral.³²

Összegezzük először a bevételeket. A város legnagyobb bevétele a porció volt (tulajdonképpen contributio), ez azonban nem számított városi jövedelemnek, mert továbbítani kellett a hadikasszába. A porciókontingenst mindenestre a városi tanács osztotta fel a lakosság között, s ő állapította meg az esetleges mentességeket is. A porcióval együtt vetették ki és szedték be a városi háziadót (rendes, rendkívüli adó). Ez már a városé maradt, s ez alkotta a városi gazdálkodás legnagyobb jövedelmét, amelynek jogalapja egy 1688. június 30-i kamarai adminisztrátori rendelet volt. A háziadó a porció összegének kb. egyharmada. 1698-ban pl. 2053, 1699-ben 3095, 1700-ban 2260, 1701-ben 2187 Ft összegben vetették ki a lakosságra. (A porció és a háziadó együttes összege 1698-ban 7863, 1691-ben 8284, 1700-ban 6285, 1701-ben 9423 Ft.)

A porción és a háziadón kívül külön adót fizettek a rácok és a zsidók (összesen 2), mégpedig az ún. védelmi díjat (Schutzthaler). A rácok védelmi díja évi 800 Ft volt, amelyet 1700-ig fizettek a városnak, utána a kamarai adminisztráció szedett be tőlük ilyen címen évi 300 Ft-ot. A rácok ezenkívül kötelesek voltak a városi szőlők művelésére évi 200 Ft robotmegváltási összeget is fizetni. A zsidókat a védelmi díjon kívül meglehetősen magas iparadó lerovására is kötelezték, úgyhogy e nagy adóztatás elől a kamarai adminisztrációnál kerestek menedéket, mint kamarai védett zsidók.³³

Az adón kívül számottevő jövedelmi forrást képeztek a különféle városi vámok, mérlegpénzek, piaci díjak, amelyeket kezdetben piaci helypénz és révdíj, később vásárdíj és kövezetvám címen számoltak el a számadáskönyvekben. E jövedelmeket a városi vámszedő szedte be vagy bérelte, sőt a kikötött hajók után szedett ún. révdíjat (Stegrecht)

a budai harmincados (a kamarai adminisztráció alkalmazottja) is kezelte bizonyos juttatás (discretio) ellenében. Buda 1696-ban megkapja a kövezetvám szedésének jogát és 1701-től kezdve vásárdíjat is szed. A piaci díjak, helypénz, kövezetvám, révdíj és vásárdíj neven szereplő városi vámok az összes bevételeknek kb. több mint egyötödét tették ki, úgyhogy a körülményekhez képest elég tekintélyes összeget jelentettek (kb. 600—700 Ft-ot évente). Budának egyébként 1689-től kezdve hetivásárok tartására, 1696-tól pedig országos vásárok tartására van joga. E fontos, a városi élettel szorosan összefüggő jogosítványok tehát még a kamarai adminisztráció korában a város tulajdonába jutottak, és ezek a jogosítványok alkották a vámok címén beszedett jövedelmek alapját.³⁴

A város legrégibb jövedelmi forrásai közé tartoztak a polgárjog elnyeréséért fizetett díjak. A város kötelékébe újonnan felvett polgár eleinte 5 Ft-ot, később 8 Ft 30 kr-t, 1700-tól kezdve már 20 Ft-ot fizetett; a tanács önkényesen emelte a taksát, nyilván a város jövedelmeinek növelése végett. A polgárok felvételi taksájának emelése sok panaszra adott okot. Polgárnak csak katolikus vallású, elsősorban német esetleg magyar nemzetiségű lakos volt felvehető, a polgárjog megszerzéséhez egyelőre különös vagyoni vagy ehhez hasonló feltételeket nem kötöttek. A rácok mint görögkeleti vagy görögkatolikus vallásúak egyelőre nem lehettek polgárok, ők a város protekturátusa alá tartoztak, amiért a már említett védelmi díjat fizették. Ezek voltak az adókból és a vámokból eredő jövedelmek.

A jövedelmek másik csoportja a kamarai adminisztráció által meghagyott haszonélvezetekből s kisebb, a városokban adódó bérletekből tevődött össze. Legfontosabbak voltak ezek közül az 5 városházi, a 3 várbeli és a 3 vízivárosi városi mézárszék után fizetett bérleti összegek. A városházán egyébként pékek és fűszeresek is béreltek bolthelyiséget. Ezek jövedelme pl. 1692-ben 240 Ft 39 kr, 1695-ben 138 Ft, 1698-ban 265 Ft 15 kr, 1702-ben 374 Ft 44 kr. Állandó, havonkénti jövedelmi forrást jelentettek a piaci bódék bérleti díjai, amelyek 1699-ben csak 25 Ft-ot, 1703-ban azonban már 108 Ft-ot jövedelmeztek a pénztár számára. A városnak falerakótelepe (Holzstadl) is volt, amelyet rendszerint az ácsok vagy fakereskedők béreltek évi 35, illetve 43 Ft-ért.

A városházi kocsmában mérték ki a városi szőlőkben termelt vagy a város által vett borokat. A borból tekintélyes jövedelemre tehetett volna szert a pénztár, de a borok jórészt elajándékozták, vagy tisztviselői fizetésekre használták fel. Így a városi kocsmá jövedelme 1692-ben csak 153 Ft 50 kr, 1696-ban pl. 440, 1698-ban 184, 1700-ban pedig csak 170 Ft, több esztendőben pedig semmi.

Ezek voltak a város bevételei általában 1703-ig; valóban igen kevésnek bizonyultak, nemcsak a városi gazdálkodás kiépítésére, de az elemi szükségletekre sem voltak elegendők.

A városi tanács nem is szűnik meg ezt állandóan felettesei, a bécsi kamara és a budai kamarai adminisztráció tudomására hozni. Sűrűn mennek az emlékiratok, beadványok, s a sok könyörgés, az alattvalói

hűségére, sőt a város némettségére való hivatkozás eredménye néha egy kis engedmény, valamely jövedelmi forrás átengedése. Így került a város használatába 1691-től 1694-ig a két rácvárosi melegfürdő s 1697-ben pedig — amint említettük — újból a Rudasfürdő. A fürdő csak 1700-ban hozott a városnak komolyabb hasznot, 450 Ft-ot, de már 1702-ben pl. 1202 Ft-ot fizetett érte a bérlő. Ugyancsak sok könyörgésre a kamarai adminisztrátor elengedte néha a városi szőlők utáni tizedet (az egyházi tizedet ebben az időben a kamarai adminisztráció szedte be), vagy a városi bor utáni fogyasztási adót. Persze a tanács mindennél sokkal többet kért, de kérelmeinek jórészt sokszor válasza sem méltatták.

Milyen kevés volt a város jövedelme, jól látható ez abból, ha összehasonlítjuk a porció és a városi bevételek összegét. A városi pénztárba 1693-tól 1703-ig összesen 115 132 Ft 36 kr folyt be, ebből a porció 83 725 Ft 30 kr. A város tiszta jövedelme csupán 31 407 Ft 06 kr volt, évi átlagban nem több, mint 3140 Ft. Ez a jövedelem, mégha az akkori Buda esetében csak néhány ezer lakossal rendelkező várossal is kell számolnunk, a város anyagi erőforrásaiból származható jövedelemnek csak igen szerény százalékát tette ki.

Mit lehetett ilyen csekély összeggel elérni? A városi jövedelmek több mint $\frac{2}{3}$ -át tisztviselői fizetésekre kellett fordítani, pedig a város tisztviselői közül nem is kapott mindenki fizetést. A polgármesternek is csak 1695-től van évi 200 Ft fizetése, a tanács tagjai pedig fizetés helyett beérték a porció és a katonai beszállásolás alól való mentességgel. Pedig a tisztviselői kar nem is volt, nem is lehetett nagy létszámú. A tanács pl. megfelelő anyagi eszközök hiányában alig fizetett valamit a városi tanítónak, 20 Ft volt az évi fizetése, holott a hóhér 38-at kapott. Nagyobb beruházások, építkezések nem is voltak 1703-ig Budán. Csupán a városháza építésére fordítottak nagyobb összeget, ami érthető is. Ezenkívül vett a város 79 Ft-ért szőlőt, ellátta a városi szőlők művelésének költségeit, 600 Ft-ért megvette a kamarai harmincadházat, elkészíttette 693 Ft-ért a verpadot. Aránylag sokat költött ajándékokra, tiszteletdíjakra és útiköltségekre, ezek azonban a város szemében igen fontos ügyért, a városi kiváltságokért kiadott összegek voltak. A kiváltságok megszerzésére pedig a város úgyszólván semmi kiadást sem sajnált. A kiadások fedezésére többször már ekkor kölcsönt vett fel a város (1695-ben pl. 1050, 1698-ban 1000, 1702-ben 900, 1703-ban pedig 1800 Ft kölcsön szerepel a számadáskönyvekben), bár a kamarai adminisztrátor tiltotta a kölcsönök felvételét.³⁵

A városi gazdálkodás kezdetleges viszonyai természetesen nem írhatók csupán a bécsi udvar kiváltságokat megvonó politikájának rovására. A török uralom utáni kezdetleges gazdasági viszonyok szintén kihatással voltak a város jövedelmeire. A városnál maradt jövedelmi források többet hoztak volna, ha a város lakói gazdagok és több adót fizethetnek, ha a gazdasági élet vérkeringése nagyobb vámjövedelmeket biztosít a városi pénztárnak. A városi tanács kezében maradt jövedelmi források csekély hozadéka is hozzátartozik tehát a primitív viszonyok

kialakulásához, mint ahogy a későbbi korszakokban is állandóan súlyosan befolyásolja az általános gazdasági helyzet a város gazdálkodását.

Végeredményben tehát megállapítható, hogy elsősorban a bécsi kormány gazdasági politikája miatt Budán a kamarai adminisztráció korában tulajdonképp nem alakulhatott ki szabad királyi városi élet és ennek megfelelő városi gazdálkodás sem. Az átadott kisebb jelentőségű jövedelmekben legfeljebb kezdeményét láthatjuk egy ilyen városi gazdálkodásnak. Budán ekkor nem városi, hanem kamarai gazdálkodást láthatunk, amelynek célja nem a város felemelése, hanem a kincstári jövedelmek biztosítása volt. A szabad királyi városi élet és gazdálkodás kifejlesztése Budán a következő évtizedekre hárult. A további fejlődéshez azonban igen kedvezőtlen előfeltételeket teremtett a kamarai adminisztráció előbb vázolt gazdasági politikája, mert a város teljesen szegényen, lerongyolódva került fejlődésének következő szakaszába, amikor ugyan már hozzájutott a szabad királyi városokat megillető jövedelmi forrásokhoz, azonban olyan terhek és kötelezettségek kíséretében, amelyek meglehetősen súlyos helyzetbe hozták a kamarai igazgatás és a katonaság által majdnem két évtizeden keresztül oly mostoha sorsban részesített városi háztartást.

Pénzügyi válság a Rákóczi-szabadságharc alatt

A kamarai adminisztráció éveiből, bár ekkor a bécsi kamara csak kisebb jövedelmeket biztosított a városi gazdálkodás számára, Buda lényegében különösebb adósságok nélkül lépett a Rákóczi-szabadságharc korába. A kamarai adminisztráció nem engedélyezte kölcsönök felvételét, egyébként a város sem mert komolyabb jövedelmi források híján kölcsönökhöz folyamodni.

A Rákóczi-szabadságharc elején döntő jelentőségű esemény volt hivatva a városi gazdálkodás fejlődésének az eddigiekkel szemben új irányt szabni, mégpedig 1703. október 23-án a Lipót-féle diploma kibocsátása, amely visszaállította Buda szabad királyi városi állapotát. Alapvető jelentőségű tény ez a város fejlődése, s így a városi gazdálkodás szempontjából is. A kiváltságlevél kibocsátásának körülményei ismeretesek. A két város (Buda és Pest) polgárai által közel két évtizeden keresztül szorgalmazott kiváltságok ügyét tulajdonképp a Rákóczi-felkeléssel kapcsolatos események érlelték meg. Egyrészt a forradalmi hangulattól megijedt bécsi kormánynak engedékenységre való hajlandósága, de főleg a háborús időkben a bécsi udvar nehéz pénzügyi helyzete. Az utóbbi miatt a *ius armorum*, azaz a török elleni háborúk költségeit megtérítő ún. fegyverváltság kifizetése ellenében Bécs hajlandónak mutatkozott a négy újszerzeményi városban, Budán, Pesten, Esztergomban és Székesfehérvárott a szabad királyi városi állapotok visszaállítására. Buda vállalta a reá kirótt 8600 Ft fegyverváltság kifizetését, így szabad királyi városi rangját visszanyerte.³⁶

A kiváltságokhoz fűzött remények azonban egyelőre nem valósultak meg. Bár a kiváltságlevél kibocsátásával úgy látszott, hogy megszűnnek azok az akadályok, amelyek a kamarai adminisztráció korában a városi gazdálkodás fejlődését gátolták — a város megkapta a *ius territoriale*-t, az ezzel kapcsolatos telekkönyvi jövedelmeket, a hajóhidat, a söradót és a kamarai adminisztráció birtokában levő kisebb királyi haszonvételeket, a malomtartási jog és a halászat jövedelmét —, a város pénzügyi viszonyai mégsem rendeződtek a Rákóczi-szabadságharc idején. A városi gazdálkodás kifejlődése elé újabb akadályok tornyosultak, amelyek súlyosbították a város pénzügyi nehézségeit. A kiváltságlevél kiadása lényegében nem tudta megállítani azt a válságos folyamatot, amely Buda életében a török uralom utáni újjászületés első évétől kezdve tapasztalható. Ennek okát nem utolsó sorban abban kell látnunk, hogy a kiváltságlevél előnyeit nagyban lerontották azok a súlyos kötelezettségek és terhek, amelyeket a 8600 Ft-ot kitevő *ius armorum*, azonkívül pl. a hajóhíd megváltásáért követelt 2000 Ft lefizetésével a város magára vállalt.³⁷

A városi pénzügyek válságos helyzetét fokozta az is, hogy a kiváltságokkal járó jogokat Buda tulajdonképp csak 1705 szeptemberében, a fegyverválság első részletének kifizetése után kapta meg, így a városi háztartásnak egészen eddig a régi városi jövedelmekre kellett támaszkodnia. A város régi jövedelmi forrásai a Rákóczi-szabadságharc alatt bekövetkezett nehéz gazdasági helyzet miatt elapadtak. A háború alatt megszűnt gazdasági kapcsolatok miatt elszegényedett lakosság nem tudott városi adót fizetni, a kereskedelem megszűnése miatt csökkentek a vámok, a város betelepülése lelassult, így a polgárok felvétele s ezzel a polgárdíjakból eredő jövedelem is kisebb lett. Bizonytalanabbá vált a Rudasfürdő jövedelme és a bolthelyiségek bérének fizetése is.

A Rákóczi-szabadságharc okozta gazdasági krízis — részben a város császárhűségének egyik következménye — tehát főleg a város által kezdetől fogva élvezett jövedelmeket csökkentette. Ez az állapot általában 1709-ig, a kurucok nyomásának enyhüléséig tartott. A régi jövedelmek ekkor kezdenek általában többet hozni. Eddig azonban a régi jövedelmi források csak félannyit jövedelmeztek a városnak, mint a kamarai adminisztráció korában. (Régi jövedelmek összege: 1693-ban 1421, 1696-ban 2891, 1698-ban 2878, 1700-ban 3685, 1704-ben 1424, 1705-ben 1504, 1706-ban 1481, 1708-ban 1552 Ft.) Mindez különösen 1705-ig érintette nagyon súlyosan a városi háztartást, mert a csökkent jövedelmek ellenére a város nyakába szakadtak a kiváltságok kibocsátásával kapcsolatos, már említett terhek, de ezenfelül a császári katonaság eltartásának és a város védelmének a költségei is.

A régi jövedelmi források hozadékának ily csökkenése mellett 1705-től a kiváltságok biztosította új jövedelmek nem voltak elegendők a városi háztartás kiadásainak és a Rákóczi-szabadságharc korában a városra háruló súlyos kötelezettségeknek a fedezésére. Az új jövedelmek

közül csupán a telekkönyvi jövedelmek jelentettek nagy bevételt a város számára. (A telekkönyvi hivatal tiszta jövedelme 1705-ben 1565, 1706-ban 2289, 1707-ben 3147, 1708-ban 2387, 1709-ben 2375, 1710-ben 3024, 1711-ben 3341 Ft, tehát több, mint a város régi jövedelmei összesen.) A jelentékeny összegű söradót a kórház költségei nyelték el, a malomtartási jog, a lágymányosi sziget bére, a vízfogás bérlete pedig nem sokat jövedelmezett a városnak.

Mindennek elsősorban az lett a következménye, hogy a városi célokra fordított kiadások még a kamarai adminisztráció korához képest is lecsökkentek. A bevételek csökkenését elsősorban a városi tisztviselők érezték meg. Fizetésük jórészt elmaradt, a hátralékos fizetéseket a pénztár csak 1709 után tudta folyósítani. Nagyon keveset fordított a város különféle beruházásokra, építkezésekre, csak 1709-től kezdve emelkednek az ilyen irányú kiadások. Csupán a városi szőlők műveléséről gondoskodott behatóan a város, s többet költött még a kamarai adminisztráció korához képest is ajándékokra, jutalmakra és útiköltségekre. Az utóbbi kiadásokra a kiváltságok körüli tárgyalások, pártfogók jóindulatának megnyerése miatt volt szükség.

E megszorítások mellett sem volt lehetséges a pénzügyi egyensúly biztosítása. A város fizetési nehézségei miatt kölcsönökhöz volt kénytelen folyamodni. Míg a kamarai adminisztráció korában felvett kölcsönök nem vonták maguk után a város eladósodását, a Rákóczi-szabadságharc alatt felvett összegek már komoly lépést jelentettek felé. Kölcsönt kellett felvenni mindenekelőtt a fegyverváltság kifizetésére. Először Pfeffershoven tábornok, budai várparancsnok nyitotta ki pénztárcáját és 8%-os kamatra 4000 Ft-ot kölcsönzött a *ius armorum* céljára. A telekkönyvtől, gazdagabb polgároktól, Herusch pesti polgártól felvett további összegekkel törlesztették a fegyverváltság hátralevő részletét. A hajóhid céljára már 1704-ben 2000 Ft adósságot csinált a város. Kölcsönt vett fel a város 1706-ban a császári katonaság ellátására, mivel az erre a célra kivetett adót sürgősen behajtani nem lehetett. Ez 2400 Ft-tal növelte a város adósságait. A városi háztartás szükségleteire is vettek fel pénzt. Bizonyos kiadások ugyanis elkerülhetetlenek voltak, így feltétlenül művelni kellett a komoly jövedelmet biztosító szőlőket. Szüretelni a kuruc becsapások miatt csak katonai biztosítás mellett lehetett, a katonai fedezet költségei (*Bedeckungskosten*) szintén nagymértékben igénybe vették a városi pénztárt. Buda mindinkább adósságokba bonyolódott, úgyhogy 1711-ben már kb. 16 000 Ft adósság és ennek kamatai terhelték a város jövedelmeit. A kölcsönök törlesztéséről egyelőre szó sem lehetett, a kamatok 1710–11-ben a városi jövedelmek 9–10%-át vették igénybe.³⁸ Nem segített ezen az állapoton már az sem, hogy 1709 után a gazdasági élet helyreállításával a városi bevételek megnövekedtek s lassanként túlhaladták a város eddigi jövedelmeit. Az 1709-ben kitört pestis újabb áldozatokat kívánt a pénztártól, s a pestis miatt létesített zár újból megzavarta a város helyreálló kereskedelmi kapcsolatait.³⁹

Buda városi gazdálkodása tehát a kamarai igazgatás korában majd a Rákóczi-szabadságharc idején nem sok sikert könyvelhetett el magának. A török hódoltság után az országban uralkodó kezdetleges gazdasági viszonyok mellett 1703-ig a városi haszonvételeket kisajátító budai kamarai adminisztráció tette lehetetlenné a város pénzügyi viszonyainak javulását. A kiváltságok megszerzése után az ezzel járó terhek, a Rákóczi-szabadságharc korának gazdasági krízise, a császári helyőrség eltartásának, a város védelmének költségei tették válságossá a városi gazdálkodás helyzetét. A város gazdasági törekvéseiben a kiváltságokon kívül alig ért el 1711-ig komolyabb eredményt, ezzel szemben a több mint 16 000 Ft-os adósság súlyos negatívumként nehezedett a város további fejlődésére.

A városi gazdálkodás fejlődése a szatmári béke után

A szatmári békét követő korszakban, amelybe Buda 16 000 Ft-os adósság súlyos örökségével lépett át, megváltozott körülmények, feltételek szabták meg a város és a városi gazdálkodás további fejlődését és sorsát. A Rákóczi-szabadságharc, mely az önálló nemzeti lét politikai és gazdasági alapjait lett volna hivatva lerakni, elbukott. A szabadságharcot követő közjogi kompromisszum következtében az ország újjáépítése a török pusztítás után csak a Habsburg politikai és gazdasági elnyomás állandósuló korlátai között indulhatott meg.

A szatmári békét követő korszak országosan fő jellemző vonása, az előző korokkal szemben mintegy a fejlődés pozitívuma, a gazdasági élet lassú újjászerveződése, a termelőerők fejlődésének lassú, akadozott megindulása.⁴⁰ Ez nem volt lehetséges a neoacquistica korszak kegyetlen katonai uralma, gazdasági kizsákmányolása alatt, s természetesen a Rákóczi-szabadságharc küzdelmei közepette sem. Ez a fejlődés azonban nélkülözte az önálló nemzeti lét alapvető feltételeit, a politikai és gazdasági önállóságot. Ennek következtében az ország elnéptelenedett területeit a bécsi kormány szempontjai szerint telepítették be, a földbirtokokat megbízható aulikusoknak osztották szét. A magyarságot lemondatták a nemzeti ellenállás egyetlen komoly lehetőségéről, az önálló nemzeti hadseregről, s helyébe császári vezetés alatt álló hadsereget állítottak fel, tartottak el a magyar jobbágyság és városi polgárság adóiból, szolgáltatásaiból. A súlyos adókból és terhekből származó állami jövedelmeket nem magyar, hanem birodalmi célokra fordították, főleg a Habsburgok politikai törekvéseivel kapcsolatos hatalmas államadósságok likvidálására. Az ország politikai kormányzása fölé pedig az udvar azzal terjesztette ki hatalmát, hogy a magyar kormányhatóságokat (kancellária, kamara, helytartótanács) valójában a bécsi kormányservek alá rendelte, holott az utóbbiakban a magyarság befolyása és akarata egyáltalán nem érvényesült.⁴¹

A magyar fejlődés eme jellegzetességei a tárgyalt korszakban a városi élet, így Buda fejlődési viszonyaiban is megfigyelhetők. Ilyen

fontos jelenség mindenekelőtt Budán is a gazdasági vérkeringés lassú megindulása. Ez tette lehetővé azt, hogy a városi gazdálkodás a török uralom után a lassú, fokozatos kialakulás, fejlődés útjára lépjen. A fejlődés mellett azonban megnyilvánulnak azok a súlyos zavarok és válságos jelenségek is, amelyeket a bécsi politikai, katonai és gazdasági elnyomás okozott az ország, így Buda gazdasági életében. Buda városi gazdálkodásában ezek a jelenségek a korszak fejlődési viszonyait, a bécsi politika hatását a magyar gazdasági fejlődésre, a városi fejlődésre feltűnő élességgel, szinte iskolapéldán keresztül mutatják meg.

A bécsi politikai és gazdasági elnyomás szerepét Buda városi gazdálkodásában, az 1686-tól 1711-ig terjedő korszak viszonyai között, már jellemeztük. A szatmári béke után megváltozott történeti viszonyok között szintén tüzetesen meg kell vizsgálnunk a bécsi elnyomó politika további hatását a városi gazdálkodás fejlődésére. Ki kell tértünk ezenkívül egy olyan jelenségre is, amelyet eddig a szabad királyi városi élet Budán tapasztalt fejletlensége miatt figyelemre nem méltattunk, mégpedig magának a városi magisztrátusnak a gazdálkodására. A városi tanács gazdálkodási módszerei, a városi önkormányzati jogokkal való visszaélései ugyanis igen nagy mértékben hozzájárultak a városi háztartás súlyos zavaraihoz, szinte felborulásához. A városi tanács ténykedése szintén kapcsolatos az egykorú történeti viszonyokkal, de bizonyos tekintetben véletlen s nem törvényszerű jelensége Buda város közéletének a XVIII. század első felében.

Ilyen körülmények között feladatunk lesz a továbbiakban annak a megvizsgálása, hogyan alakultak ki a városi kiváltságok alapján Buda város jövedelmi forrásai, bevételei most már állandóbb jelleggel. Milyen hasznos kiadásokra fordította a városi tanács ezeket a jövedelmeket, milyen gazdasági, városfejlesztési és egyéb célokat tudott belőlük megvalósítani és ezt hogyan hajtotta végre? Utána megvizsgáljuk azt, hogyan próbálta leküzdeni a város a bécsi gazdasági politika által a gazdasági fejlődés elé gördített akadályokat, milyen hatással voltak ezek a város anyagi helyzetére? Végül azt kell megvilágítani, mi volt a szerepe a városi tanács vagyon- és pénzkezelésének a XVIII. század első felében a városi gazdálkodás kétségtelenül igen nehéz helyzetével kapcsolatban.

A város jövedelmei

Buda 1705-ben tulajdonképp a városi kiváltságok és az azokkal járó jövedelmek tényleges birtokába jutott, mindazonáltal a kiváltságok kérdése ekkor még nem intéződött el végérvényesen. A budai kamarai adminisztráció nem egykönnyen engedte ki a várost joghatósága alól, s a Rákóczi-szabadságharc idején a Lipót-féle diploma rendelkezéseinek tényleges életbeléptetése elé további akadályokat gördített. Az 1705. évi polgármesterválasztás alkalmával emiatt éles összecsapásra

került sor a budai tanács és a kamarai adminisztráció között, melyben a kamarai tisztviselőkre mindig ferde szemmel néző Pfeffershoven budai várparancsnok a tanács oldalára állott és a város lelépő polgármesterét, Bösinger Ferencet, aki a tanács ellen és az adminisztráció mellett foglalt állást, börtönbe vetette⁴². A városi tanács — kiváltságainak védelme céljából — a magyar kancelláriánál, illetve végső fokon Lipót császár özvegyénél, Eleonóra császárnénál keresett oltalmat. A császárné a város panaszait az 1711. évi privilégiumlevélben orvosolta. E privilégiumlevél — az 1703. évi kiegészítője — véglegesen rendezte a kiváltságokkal kapcsolatos jogviszonyokat, véglegesen felszabadította Budát a budai kamarai adminisztráció uralma alól, védelmet ígért a budai katonai parancsnokok beavatkozásaival és hatalmaskodásaival szemben és szabályozta a kiváltságok egyes függőben maradt kérdéseit is. Ezek szerint Buda szabad királyi városi élete a gyakorlatban csak 1711-ben vette kezdetét, ekkor sikerült likvidálni bizonyos mértékben a bécsi kamara fennhatóságát s korlátot emelni némileg a várparancsnokok beavatkozásaival szemben is.⁴³

Az Eleonóra-féle privilégiumlevelet 1711. augusztus 26-án, hat hónappal a szatmári béke megkötése után bocsátották ki. Így könnyen besorolható azok közé a közjogi engedmények közé, amelyeket a császári kormányzat elsősorban a császárhű nemesek vagy várcsok részére tett. Buda császárhűségével a Rákóczi-szabadságharc alatt a bécsi kormány szemében komoly érdemeket szerzett. Nyilván eme érdemei is közrejátszottak a kiváltságlevél megszerzésében. A városi gazdálkodás szempontjából a kiváltságlevél számos rendelkezésének van jelentősége. Így elengedte a városnak még a budai kamarai adminisztráció korából fennálló telekkönyvi díjhátralékokat, végleg átadta a városnak a söradót, megerősítette az 1705-ben átadott jövedelmek, különösen a dunai átkelési jog és a halászat élvezetében. Biztosította a rációk, zsidók és cigányok felett a város joghatóságát és azok adófizetési kötelezettségét. Ugyancsak biztosította a császári tisztek, a kamarai tisztviselők polgári vagyonának adózási kötelezettségét a városi pénztár számára. A svábhegyi vízvezetékét és a dunai vízemelőszerkezetet átadta a városnak,⁴⁴ ezzel szemben kötelezte a várost ezek helyreállítására. A két vízmű helyreállítására elsősorban a Vár és a katonaság vízellátása szempontjából volt szükség. A helyreállítási munkák a városi háztartás számára mindenesetre igen súlyos megterhelést jelentettek az elkövetkező évek során.

A szabad királyi városi kiváltságok szerinti állapot teljes helyreállításával Buda mint „királyi birtok” most már közvetlenül a magyar kormányhatóságok, elsősorban a magyar királyi kancellária, gazdasági és pénzügyi kérdésekben pedig a magyar királyi kamara ellenőrzése alá került. A megszűnt budai kamarai adminisztráció helyett felállított, most már nem a bécsi, hanem a magyar kamara szerveként működő, s a magyar kamarai jövedelmeket kezelő budai kamarai inspektorátussal annyiban volt a városnak kapcsolata, amennyiben a budai kamarai

inspektort, Zennegg Kristóf Györgyöt a magyar kamara bizonyos budai vonatkozású ügyek végrehajtásával megbízta.

Ilyen közjogi keretek között kezdte el a városi magisztrátus működését 1711 után, s ezek a keretek szabták meg a városi gazdálkodás fejlődését is. A városi gazdálkodás, a jövedelmek hovafordításának ellenőrzése most már a magyar kancellária és a magyar kamara feladata lett. E kormányhatóságok a városi közigazgatást és gazdálkodást a tisztújítás alkalmával, általában két évenként leküldött királyi biztosok segítségével ellenőrizték. A királyi biztosokat a magyar kancellária rendelte alapján a magyar kamara küldötte ki.⁴⁵ A gazdasági ügyek intézése egyébként teljesen a városi tanács hatáskörébe került, elvileg a tanácsülés és a polgármester döntött a jövedelmek beszedése, a kiadások jóváhagyása ügyében. A pénzkezelésre, a gazdasági ügyek gyakorlati vezetésére a városnak a tanácstól függő tisztviselői voltak. Ezek a főkamarás (pénztárnok), később az adók (porció, háziadó) behajtásával megbízott adószedő, a vámok beszedésével megbízott vámszedő, a telekhivatali igazgató, aki gondoskodott a telekkönyvi jövedelmek behajtásáról is, a városi házak, ingatlanok, szőlők kezelésével foglalkozó alkamarás. Külön számadói voltak a városi tanács gondjaira bízott, de nem a város jövedelmeit, vagyontát jelentő árvavagyonnak, a kórházi, szegényházi alapítványi pénzeknek, a plébániák vagyonának.⁴⁶ A városi gazdálkodás ellenőrzése a polgárság által ebben az időben még nem volt megoldott kérdés. A városi tanács működését, főleg pénzügyi gazdálkodását ellenőrző választott polgárság intézménye ekkor még nem alakult meg Budán. Létrehoztak ugyan mindjárt 1705-ben egy külső tanácsot, mely később a választott polgárság magját képezte. A külső tanácsot azonban maga a (belső) tanács nevezte ki, az ettől függött, úgyhogy a tanács gazdálkodásának ellenőrzésére nem volt alkalmas. Elvileg a polgárság egyeteme ellenőrizhette a tanács gazdálkodását, a tanács azonban nemigen engedte meg, hogy a polgárság ezzel a jogával éljen. Mindez súlyos visszásságokra vezetett később a városi gazdálkodás vitele terén.

A város jövedelmei az összes egyéb számadásra kötelezett, pénzkezeléssel megbízott tisztviselőktől, illetve hivataloktól (adóhivatal, telekhivatal, vámhivatal) végeredményben a főkamarási hivatalba (Oberkammeramt) gyűltek össze. Ezek szerint a város jövedelmeiről, bevételeiről és kiadásairól a főkamarás által vezetett számadások (Oberkammeramtsrechnung) alapján nyerhetünk világos képet. E számadásokat évenként, bevételi és kiadási tételek szerint szerkesztették.

A város kiváltságaival, közjogi helyzetével kapcsolatos kérdések, a városi gazdálkodást intéző igazgatási szervezet e rövid áttekintése után vizsgáljuk meg közelebbről a város bevételeit az 1711 utáni időszakban. Vizsgálódásunk tárgya elsősorban és döntő súllyal az 1712-től 1737-ig terjedő korszak. Vonatkozik ez nemcsak a városi bevételekre, hanem a városi gazdálkodással kapcsolatos összes kérdésekre is. Az 1737. esztendő ugyanis nevezetes és emlékezetes időpont a város és a városi gazdálkodás fejlődésében. Eddig tart a városi gazdálkodás rendkívül viszontagságos,

súlyos belső társadalmi ellentétekkel és zavarokkal tarkított fejlődési folyamata, melynek végére 1737-ben erélyes intézkedés, a városi tanácsnak a királyi biztos által történt elcsapása tett pontot. Az 1712—1737-ig terjedő korszak különösen alkalmas tehát a városi gazdálkodás jelenségeinek vizsgálatára. Megjegyezzük, hogy a város jövedelmeit és kiadásait részletesen csak 1732-ig tekintjük át, ugyanis az 1732-ig tartó gazdálkodás képezte az 1734—37. évi kamarai vizsgálat tárgyát.

A városi jövedelmek viszonylagos növekedése, mely általában az 1711 utáni korszakot jellemzi, tulajdonképp — amint már említettük — a Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben megkezdődött. A városi bevételek ekkor már elérték az 1702. és 1703. évi összeget, sőt túl is lépték azt. A bevétel 1702-ben 16014 Ft, 1703-ban 10432 Ft, 1710-ben 16633 Ft, 1711-ben 15159 Ft.⁴⁷ Ugrásszerűen emelkedett a városi pénztár bevétele 1712-ben, amikor is a pénztári számadáskönyv 32583 Ft 56 kr bevételt mutat ki. Mindenesetre ez a bevételi összeg már tükrözi a Rákóczi-szabadságharc utáni bizonyos fokig megélenkülő gazdasági életet. A bevétel a következő években nem igen szállt ez alá, hanem ezt inkább fokozatosan túlszárnyalta.

Részletezzük elsősorban azt, hogy miből tevődtek össze ezek a jövedelmek. Nyilvánvaló, hogy a város jövedelmi forrásai egyelőre jórészt azok, amelyek a Rákóczi-szabadságharc alatt voltak, illetve azok, amelyeket a városnak a kiváltságosokkal járó jogosítványok és haszonélvezetek jelentettek. A városi tanács szemmeláthatólag kettős célt tűzött ki maga elé, egyrészt a régi jövedelmi források biztosította bevételek növelését, másrészt azonban új jövedelmi források megszerzését a város számára. Mindezt lehetővé tette részben a város fokozatos fejlődése, ami a jövedelmek automatikus növekedésével járt együtt. Viszont a városi tanácsnak kötelessége volt az is, hogy most már tüzetesen hozzájárasson a privilégiumok alapján a városi gazdálkodás kiépítéséhez.

A régi, 1711 előtt is élvezett jövedelmek közül továbbra is a legfontosabb a porcióval együtt beszedett városi, illetve háziadó. A Rákóczi-szabadságharc alatt, tekintettel a súlyos gazdasági viszonyokra, a császár felmentette a várost a porció alól. Igaz ugyan, hogy a császári katonaság eltartására a polgárságnak kellett rendkívüli adót fizetnie, ez azonban nem érte el sem az 1703 előtti, sem pedig az 1710—11 utáni porció nagyságát. (1705-ben pl. 2503, 1707-ben 897, 1708-ban 2990 Ft.) A súlyos anyagi helyzetben lévő lakosság eme adózás ellen is zúgolódott és számtalanszor felhánytorgatta a tanácsnak a későbbi évek folyamán. A porciót (s a vele együtt beszedett városi adót) a szabadságharc vége felé újból kivetették, mégpedig 1710-ben 7696, 1711-ben 6546 Ft-nyi összegben.⁴⁸

A szatmári béke után rögtön felszökken a porció és a városi adó együttes összege: 1712-ben 15050, 1713-ban 10318, 1714-ben 11821, 1711-ben 18843, 1716-ban 21103, 1717-ben 19399 Ft kerek összegben a főkamaraesi számadáskönyvek szerint. A további években is 17—20000 Ft között szedték be ezt az adót.⁴⁹ A porció tehát súlyos teher, de nem

annyira, mint a kamarai adminisztráció korában, amikor a beszedett porció nem egy esztendőben megközelítette a fenti összegeket, holott a város lakossága akkor jóval kevesebb volt, mint az 1710-es évek után. Összefüggésben van ez azzal is, hogy az egész országra kivetett hadiadó III. Károly alatt általában csak 2,5 millió Ft, tehát kevesebb, mint az I. Lipót-féle abszolutizmus alatt, amikor az országra kivetett contributio általában 3—4 millió Ft volt.⁵⁰

Még kevesebbnek tűnik a lakosságra kivetett porció, ha a porció és háziadó együtt beszedett összegéből levonjuk azt az összeget, amit a tanács városi adó címén tartott vissza. Az egykorú források nem teljesen egybehangzó véleménye alapján úgy látszik, hogy a városi tanács meglehetősen nagy összeget vetett ki a porción felül városi adó címén, amiért a lakosság igen sokat panaszkodott a tanács ellen. Az 1717. évi királyi biztosi jelentés szerint az utolsó öt év alatt (nyilván 1712-től 1716-ig) 88 433 Ft 53 kr-t szedtek be porció gyanánt a városi adóval együtt, és ebből csak 44 312 Ft 52 kr-t fizettek be a hadipénztárba.⁵¹ Az 1721. évi királyi biztosi vizsgálat alatt készült bizonyos kimutatásból kitűnik, hogy a városi adó a porción felül 1717-ben 6447, 1718-ban 6993, 1719-ben 5645, 1720-ban 7476 Ft-ot tett ki kerek összegben.⁵² Ebből nemcsak az látható, hogy a városnak elég magas jövedelme volt a városi adóból, hanem az is, hogy a tanács az államnak beszedett adóval gazdálkodott, azt nem mindig fizette be egyenesen a hadipénztárba, hanem úgy látszik egyéb célokra használta fel. Éppen ezért mondotta ki az 1722. december 15-i királyi biztosi rendelet, hogy ezentúl a hadiadót teljesen külön kell kezelni a város egyéb jövedelmeitől és az a város pénzügyeitől elkülönítve csak tisztán hadicélokra használható fel.⁵³

A fenti és az 1727. május 5-i királyi biztosi rendelet megszorításokat tartalmaz a városi adó kivetésére vonatkozólag is, amennyiben kimondja, hogy ezentúl a tanács csak akkor jogosult a polgárságra külön adót kivetni, ha a város jövedelmei a városi kiadások fedezésére nem elegendők. Úgy látszik, hogy a polgárság panaszai meghozták eredményüket és a város felsőbb hatóságai is megelégtették a lakosság adóztatását.⁵⁴ Mindezeknek a rendelkezéseknek egyik következménye az lett, hogy 1724-től kezdve a főkamarási számadásokból eltűntek a nagy porcióösszegek (csupán az 1724 előtti hátralékokat számolták el itt), s azok a városi adószámadásokban (Steueramtsrechnung) találhatók csak meg. Ez valóban a hadiadó ügyének a városi jövedelmektől való határozott elkülönítését mutatja. Még fontosabb következménye a rendeleteknek az, hogy kb. 1724-től 1734-ig nem vetettek ki a polgárságra városi adót, amint ezt a Budára leküldött kamarai bizottság 1735-ben megállapította.⁵⁵ A városi adó kivetése részben jogtalannak s a polgárságra nézve terhesnek bizonyult, azonkívül — amint látni fogjuk — a tanács egyéb adók címén is igénybe vette a lakosság anyagi erejét.

A városi tanács tehát — amint látható — elég alaposan felhasználta a városi adót a jövedelmek fokozására és pénzügyi műveleteinek céljára addig, míg felsőbb hatóságai ezt a lehetőséget — nem ok nélkül — meg

nem vonták tőle. A porció körüli manipulációkra élénk fényt vetnek 1716-ban a királyi biztos által a tanácsnak feltett kérdőpontok, amelyekben a porcióval kapcsolatban megkérdezték a tanácstól: a porciót, a rendes és rendkívüli adókat milyen összegben vetette ki, hogyan állapította meg az összeget és miként vetette ki? Vajon csak a porció kifizetésére fordította a beszedett összeget vagy pedig más célokra is és melyekre történetesen, mégpedig az egész városi közönség tudtával és beleegyezésével-e?⁵⁶

Természetes, hogy a városi tanács igyekezett a városi adót másféle jövedelmekkel pótolni, s van valami érdekesség abban, hogy éppen a városi adó beszedésének megszűnése után (kb. 1724) jelennek meg egyéb házi (nem állami) adók. Ezek közül az egyiket a főkamarási számadáskönyvek Gewerbsteuernek, Gewerbanschlagnak nevezik (ipari, kereseti adó), 1726-ban 2984, 1727-ben 2886, 1728-ban 2038, 1730-ban 4546, 1731-ben 4852, 1732-ben 4826 Ft az ily címen beszedett összeg. Persze ez az adó sem teljesen a városi kasszába folyt be. Az 1735. évi kamarai bizottság jegyzőkönyve szerint a kamara megállapodott a várossal, hogy ebből az adóból csupán 2000 Ft legyen a városi pénztár jövedelme, a többit a hadipénztárba fizessék be. Sőt 1731-től kezdve az egészet a hadikasszába fizették be.⁵⁷

A városi tanács, amikor nem volt elég pénz a kasszában, szívesen vette igénybe a budai rácok megadóztatásának a módszerét. Épp 1725-ben jelenik meg újból a számadáskönyvekben a rácok védelmi díja, amit 1700 óta a városnak nem fizettek. A rácokra ezt az adót 1725-ben 1771, 1726-ban 1700, 1730-ban 1818 Ft-ban vetették ki, annak ellenére, hogy a budai rác község 1724-ben panaszt emelt súlyos terhei, többek között a védelmi díj ellen is,⁵⁸ sőt 1727-ben a kamara fel is mentette őket a védelmi díj fizetése alól.⁵⁹ A védelmi díjat (Schutzgeld) tulajdonképp minden inquilinus (zsellér) és egyéb nem polgár lakosnak fizetnie kellett, persze az összeg zöme a rácok adójából gyűlt össze. Ez a „Schutzgeld” vagy „protectionalis gaba” fejenként 1 Ft 30 kr-t tett ki.⁶⁰ A budai rácok sokat felpanaszolt terhe volt még a tőlük beszedett ún. kvártélypénz, amelyet a tanács a katonai beszállásolás alatt megrongálódott polgári házak javítására, polgároknak szállásbérek fizetésére, tisztai szállások rendbehozatalára szedett be tőlük. A rácok szálláspénze 1713-ban 1390, 1714-ben 785, a következő években egészen 1723-ig évi 800 Ft volt. Amikor a rácokat 1725-ben védelmi díjjal is megterhelték, a kvártélypénz összege lecsökkent, 1726-ban pl. már csak 175, 1728-ban pedig 100 Ft. Ebből is látható, hogy a tanács többféle címen tudott adót beszedni a lakosságtól, s az adóztatás módzatait változtatta. A nem rác lakosságra kivetett külön kvártélypénzt a számadáskönyvek nem tüntetnek fel, úgy látszik, ilyenféle hozzájárulást a lakosság egyéb része a városi adóba beleszámítva fizetett, amikor ilyen adót egyáltalán fizetnie kellett.⁶¹

Buda régi jövedelmei közül az adók után a vámok jövedelmét kell kiemelnünk, mint az adókhoz hasonló természetű bevételi forrást.

A különféle városi vámok jövedelme, amint már említettük, a Rákóczi-szabadságharc alatt nagyon lecsökkent, csupán 1709 táján, a kereskedelmi kapcsolatok helyreállásakor kezdett ez a bevétel növekedni. Az 1720-as évekig azonban nem mondható túl nagynak a vámok hozadéka, 1713-ban pl. 1193, 1714-ben 1165 Ft, 1715-től 1721-ig a Rákóczi-szabadságharc alatti nívóra süllyedt le. (Legkevesebb 1717-ben, összesen 236 Ft 42 kr.) A vámjövedelmek ilymértű csökkenése valóban meglepően mutatja Buda nagyon vérszegény kereskedelmi életét, amit a számadáskönyveken kívül egyéb források is alátámasztanak. Az 1716. évi királybiztosi vizsgálatnál is keveslik a vámok és vásárok bevételeit, a tanácsnak magának is lesújtó a véleménye a budai vásárokról, amelyek szerinte nem is érdemlik meg a vásár nevet, mert jó, ha egy vásár 6 Ft-ot jövedelmezett. A tanácsnak a királyi biztoshoz intézett válasza szerint igen sokat ártott a budai vásárok jóhírének a budai várparancsnok, ki a vásárra jövő vidéki lakosságot (jobbágyokat) erőszakkal trágya- és fahordásra fogta be s ezzel a vásárosokat elijesztette. A budai harmincados is közreműködött a vásárra jövők elijesztésében a túlzott behajtásokkal.⁶² A vámok és vásárok jövedelme csupán 1722 után emelkedett fel annyira, hogy ebből a város kereskedelmi életének némi fellendülésére lehessen következtetni. A vámok jövedelme ebben az időben általában évi másfélszer Ft körül volt, a 2000 Ft-ot nem érte el egy esztendőben sem. A vámokat (kövezetvám, piaci helypénzek, mérlegdíj, kikötővám vagy révdíj, vásárdíjak stb.) egyébként két vámszedő, a vízivárosi és a tabáni szedte be. A tabáni tulajdonképp bérelte az ottani vámok jövedelmét.⁶³

A vámokhoz hasonló jellegű jövedelem volt a városba behozott sörre, illetve a városban főzött sörre kivetett söradó, az ún. Bieranschlag, azonkívül a Buda területére behozott idegen borok után szedett vám.

A söradót 1703-ban a kiváltságokkal együtt kapta meg a város, s amint említettük, ezt a jövedelmet Budának kórház céljaira kellett fordítania. A szatmári béke után a söradó továbbra is jelentős jövedelmi ágot képvisel, bár a tanács nem mindig engedélyezte idegen sör bevitelét a városba. A városi sörház felépítése után (a Vízivárosban) 1712-ben pl. Buda megtiltotta idegen sör behozatalát s ezt a tilalmat az akónként fizetendő 15 kr söradó ellenében sem volt hajlandó feloldani. Sőt a tanács helybeli sörfőzőknek sem engedélyezte, hogy a helybeli vendéglősöknek sört adjanak el, annyira monopolizálni igyekezett a sörfőzés jogát saját maga számára. A tilalom miatt elsősorban az akkor Budára sört szállító pesti, váci uradalmi, óbudai, szentendrei, ráckevei és budafoki sörfőzők hördültek fel, de panaszt emeltek maguk a budai sörfőzők is, és a királyi biztostól kérték a sörbehozatal zárjának feloldását. A királyi biztos nyomására a tanács a tilalmat megszüntette, bár közben hangoztatta, hogy ökonómiájuk érdekében szabad királyi városoknak ilyesmire joguk van⁶⁴.

A főkamarási számadáskönyvekben 1711 után először 1716-ban találkozunk a söradó tételével, akkor csupán 57 Ft a bevétel. 1717-ben

azonban a bevétel már 5819 Ft, 1718-ban pedig 4669 Ft. A további években már nem ilyen nagy a söradó összege, bár teljesen változó. A söradót a város területére rendszerint az előbb említett vidéki sörházak által behozott és a városban főzött, sőt a sörbehozatal megtiltása miatt elmaradt söradó pótlása végett a bérbeadott városi sörházban főzött sör után is egyformán, akónként 15 kr-jával vetették ki. A városi sörházban főzött sör utáni adót néhányszor a sörház jövedelmei között számolták el, mint pl. 1727-ben. A söradót nem használták fel mindig rendeltetésszerűen kórházi, ill. szegényházi célokra. A tanács 1721. évi közlése szerint pl. a söradókból sok mindenre jutott: városi kiadásokra, a szegényház, a kórház költségeire, alamizsnákra, rabok ellátására, a városháza építési költségeire, mesteremberek fizetésére stb.⁶⁵ Ez az eljárás a kiváltságok értelmében nem volt jogszerű, amiért a polgárság és a királyi biztos meg is vádolta a tanácsot.⁶⁶

A város területére behozott idegen borok utáni vámot a számadáskönyvekben csupán a budai lakosoknak — rendszerint rácoknak — Buda határán túlról, főleg budafoki, budaörsi szőlőikből behozott boraikra vonatkozólag találunk. A ráckevei Savojai- és a budaörsi Zichy-uradalomban ugyanis budai lakosoknak — természetesen jobbágyi kötelezettségek mellett — szőlők voltak, a termést onnan csak borvám ellenében lehetett hazaszállítani. Buda városa egyébként idegen bor behozatalát általában megtiltotta, hogy ezzel a budai boroknak Budán kizárólagos piacot biztosítson. A borvámot csak 1714-től kezdve szedték, azelőtt, elsősorban rác szőlőbirtokokosok, vámmentesen hozhatták be Buda határán kívül termett boraikat. A tanács azonban — a kiváltságokban biztosított joga alapján — 1714-től kezdve akónként 15 kr vámmal terhelte meg ezeket a borokat. A rác lakosság nagyon felzúdul a megterhelésre, fűt-fát megmozgatott, felment egészen a kancelláriáig, azonban a felsőbb hatóságok a budai tanácsnak adtak igazat. A borvám ugyanis szokásos dolog volt, Budafokon pl. Buda borait vámostak meg.⁶⁷ A rácok ügyét a ráckevei uradalom is pártfogolta, s Buda később ügylátszik valamivel mérsékelte a borvámot, mert 1727-ben egy negyed szőlő (800 □ öl) után csupán 1 Ft 15 kr-t kért.⁶⁸ (Egy negyed szőlőn 5 akónál rendszerint több termett.) A főkamarási számadáskönyvekben eleinte a rendkívüli bevételeknél számolták el a borvámot, 1726-tól kezdve azonban külön tételt kapott. A borvám csak néhány száz forintot tett ki évente, tehát nem volt jelentős bevétel.

A város fejlődésével, lakosságának növekedésével kapcsolatosan emelkedést mutat a városi pénztár hagyományos, a polgárdíjakból származó jövedelme is. A polgárdíjakból származó bevétel különféle nagyságú az egyes években. A számadáskönyvek pl. 1712-ben 576, 1714-ben 1356, 1719-ben 394, 1722-ben 221, 1728-ban 1337, 1732-ben 1098 Ft-ot számoltak el ilyen címen. A bevétel egy 1735. évi kimutatás szerint 1724-től 1732-ig 7633 Ft volt, 150 Ft hátralék és 181 Ft behajthatatlan hátralék mellett.⁶⁹ A tanácsnak sikerült elérnie a kamarai adminisztráció korában szokásos polgárdíj felemelését. A polgárdíj 1716-ban pl. egy

polgárfiúttól 12 Ft 30 kr, idegentől 25 Ft.⁷⁰ Ugyanennyi volt a polgárdíj a további években is, csak az újonnan felvett polgároknak e taksán kívül még 2 tűzoltó csöbör fejében 2 Ft 48 kr-t is kellett fizetniök.⁷¹ A városi főkamarási számadáskönyvek 1712-ben és 1713-ban bizonyos Schutzbürgerrecht nevű, a védett polgároktól beszedett polgárdíjakról is beszámolnak.⁷² (Védett polgárok pl. a védelmi díj fizetésére kötelezett rácok voltak.) A polgárdíjak jövedelmét a tanács közlése szerint városi célokra fordították, bár — amint a tanács mondotta — ezt más városokban a tanácsnokok között szokták szétosztani. Úgy látszik a budai tanács is élt ezzel a szokással, mert 1714-ben egy számadási melléklet szerint pl. 14 Ft 9 kr Schutzbürgerrechtet a bevétel után rögtön szét is osztották a tanács tagjai között.⁷³

A polgárdíjakból származó jövedelmet a tanács minden eszközzel emelni próbálta. Ezt a lehetőséget pl. 1714-ben a rendes polgárjog után mindig áhítozó budai rácok fel is használták, s különösen megkönnyítette a helyzetüket az, hogy a tanács akkor igen nagy pénzszűkében volt. A városi kiváltságok értelmében nem katolikust, így pl. görög keleti és görög katolikus rácokat polgárnak felvenni nem lehetett. Ennek ellenére a városi tanács harminc egynéhány görög keleti rácot, egész jó pénzért, kb 900 Ft-ért polgárnak vett fel, azzal az ürüggyel, hogy a városi pénztárnak pénzre van szüksége. A városi tanács eljárása nagy botrányt okozott. A polgárság kiváltságainak sérelmét látta a rácok felvételében, s a város felsőbb hatóságai, elsősorban a magyar kamara éktelen haragra gerjedtek a tanács e pénzszerző akciója miatt. Az 1715. január 24-i keletű kamarai leiratból jól látható, miért haragudott meg ezért a kamara a tanácsra. A budai polgárjog vám-, elsősorban harmincadmentességgel járt együtt. A Tabánban lakó rácok között sok volt az ún. görög kereskedő, akik Belgrád és Temesvár felé a török birodalommal élénk kereskedést folytattak, amiből a kincstárnak, azaz a kamarának jelentős haszna lehetett. A polgárjoggal járó vámmmentesség miatt a kamara elesett ettől a jövedelmétől. Persze a kamara érvei között felemlíti a városi kiváltságok, így a jövedelmek sérelmét, azonkívül azt is, hogy a városi polgárság „tisztos közösséget” eretnekekkel fertőzik meg. Mindenesetre a kamara beavatkozása már későnek bizonyult, mert a tanács a polgárdíjként befizetett összeget visszafizetni nem tudta, így a felvett rácok megmaradtak polgárnak. A kamara — mivel a rácoktól kapott pénztlényegében állami teher, az országgyűlési taksa fizetésére fordították — ezek után megelégedett annyival, hogy a már felvetteket polgárjogukban halálukig megtúrta, de új rác polgárok felvételét szigorúan megtiltotta, „nehogy a katolikus város görög vallásúaktól, vagy eretnekektől megfertőztessék”.⁷⁴ Az egész ügy 1727-ben végül is a budai rácok javára rendeződött, mert az 1727. május 5-i királyi biztosi leirat megengedte, hogy rácokat polgárokkul felvehessenek.⁷⁵ Persze ebben nagy része volt a Budán súlyos terheket viselő rácok állandó panaszainak s az azzal kapcsolatos folytonos zavaroknak és ellenségeskedéseknek.

Tulajdonképp főleg adókból és egyéb díjakból tevődtek össze a városnak talán legnagyobb hasznát hozó, ún. telekkönyvi jövedelmek is. Rámutattunk arra, hogy már a Rákóczi-szabadságharc alatt ez volt a város egyik legkomolyabb bevételi forrása. A szatmári béke után hasonló a helyzet. A telekkönyv jövedelme általában 4—5—6000 Ft-ra emelkedett évente, ami kevés más jövedelmi ágánál tapasztalható. (Pl. 1712-ben 5585, 1713-ben 5892, 1714-ben 5900, 1716-ban 3027, 1727-ban 4268, 1724-ben 6620, 1732-ben 7311 Ft volt a telekkönyv hozadéka.) A hétezeren felüli összeg 1730 után valóban a telekkönyvi jövedelmek terén is határozott emelkedést mutat. Ez tulajdonképp a városi telekkönyvi hivatal összbevételéből a városi pénztárnak, a kiadások leszámítása után beszolgáltatott tiszta jövedelme. Az 1717. évi 6541 Ft összbevételből a városi pénztárnak átadtak 3923 Ft-t, 2125 Ft-ot fordítottak nem rendszeres fizetésekre, a csőszök fizetésére, lőporvételre, út- és kútjavításra, 492 Ft pedig az elengedett hátralék. A városi pénztár tiszta jövedelme az 1718. évi 6973 Ft telekkönyvi összbevételből 4350 Ft, az 1719. évi 6966 Ft összbevételből 3605 Ft.⁷⁶ A telekkönyvi bevételekkel szemben a városi pénztári (főkamarási) számadáskönyveknek csupán 1724-től kezdve vannak a telekkönyvi hivatalra külön kiadási tételei is, amelyek általában másfél ezer forint körül mozognak.

A telekkönyvi hivatalnak magának egyébként külön pénztára volt, amely külön számadásokat vezetett (Grundbuchsrechnung). A telekkönyvi számadásokban megtalálhatók a különféle telekkönyvi adók és járandóságok összeíró, kivetési könyvei is. E különféle számadási segédleteket összevetve, úgy látszik, mintha a telekhivatal talán nagyobb számadási apparátussal dolgozott volna, mint maga a főkamarási hivatal. A telekhivatal vezetője tényleg igen tekintélyes városi hivatalnok volt, 1722-ben pl. őt rendelték ki a városi főkamarás állandó ellenőrzésére is.⁷⁷ A telekhivatali vezető persze ennek ellenére a telekkönyv jövedelmeit a főkamarásnak beszolgáltatni tartozott.

A telekkönyv jövedelme már a kamarai adminisztráció és a Rákóczi-szabadságharc korában is meglehetősen sokrétű volt. A teleklevelekért, záloglevelekért, másolatokért szedett díjak stb. 1711 után is változatlanul megmaradtak. A telekátírás díja (Gewöhrtax, Pfundgeld) 1733-ban pl. 1 Ft 30 kr. A telekadó minden négyszögöl után 3 denár. A hegyvám egy szőlőnegyed után 50 dénár (30 krajcár). Ez önmaga is igen tekintélyes jövedelmet jelentett, mert pl. Budán 1732-ben már 4820 negyed és 6 nyolcad szőlő volt.⁷⁸ Egyébként a hegyvámot, a csőszadót (Huetgeld) és a szüreti adót a telekkönyv „Lesjurien” néven szedte be. A különféle telekkönyvi díjakon és az adókon kívül egyéb jövedelmeket is a telekkönyvi pénztár kezelte. Ide kellett befizetni pl. a tégláégetés, mint regale bérletéért járó ún. „Zieglofenzins”-t, a kőbányák használatáért a „Steinbruchzins”-t, azonkívül főleg külföldre való költözködés esetében a városból kivitt vagyont után fizetendő vagyoni illetéket (ius detractus, Abfahrtgeld). Itt számolták el az eladott városi telkekért kapott, vagy a városra caducitasként háramló ingatlanok eladásából

származó összegeket,⁷⁹ a tabáni birkalegelő bérleti díjait és még esetleg más apróbb bevételeket is. Sőt a telekkönyv intézte az egyházi tized ügyeit is. Ezenkívül a telekkönyvi hivatal Buda város mezőgazdaságát, főleg a szőlőtermelést (szüret, határrendészet, csőszök, utak, kutak javítása) szabályozó intézmény is volt.

Az előbb áttekintett, általában adókból és vámokból összetevődő jövedelmek esetében különösebb gazdálkodási tevékenységet nem fejthetett ki a tanács. Sokkal inkább alkalom nyílt erre a városi birtokokkal vagy a kiváltságok által biztosított haszonvételekkel, beneficiumokkal kapcsolatban. A városi gazdálkodás fejlődése tehát ezen a vonalon sokkal jobban megfigyelhető, ezzel szemben persze alaposabban kielemezhetők a fejlődés korlátai is, amelyek a termelőrök lassú fejlődéséből, s a bécsi adó-, illetve gazdasági politikából adódtak a város gazdasági fejlődése számára.

Említettük, hogy a kamarai adminisztráció korában a ius territorii gyakorlásának a hiánya miatt Buda nem tudott számottevő birtokot szerezni magának, kivéve azt a néhány negyed szőlőt, amiről az előbbieken megemlékeztünk. Birtokokra, elsősorban szőlőre a városnak ezzel szemben szüksége volt, mert nem mondhatott le a bortermelés budai viszonylatban komoly jövedelméről. Magától értetődő, hogy a városnak a mezőgazdaságból származó jövedelme ebben a korszakban is túlnyomórészt a bortermelésből származott. Szőlőállományát a város főleg az örökös nélkül elhalt polgárok hagyatékaiból (caducitas),⁸⁰ kisebb részben pedig vásárlás útján gyarapította. A hagyatékokból származó szőlőket Buda több esetben nem is tartotta meg, hanem azokat, ha a városi pénztár üres volt, gondolkodás nélkül pénzzé tette. A hagyatékok miatt Buda szőlőbirtokainak nagysága állandóan változott, úgyhogy nehéz a szőlők terjedelméről pontos képet kapni. A főkamaraí számadáskönyvek szerint 1718-ban a Székesfehérvári-hegyen (Naphegy) 17 negyed (egy negyed 800□-öl) és a Pálvölgyben (a mai Malinovszki-fasor és a Pasarét mentén húzódó völgy) négy negyed városi szőlőt műveltek meg.⁸¹ A városi szőlők terjedelme 1722-ben kb. változatlanul ekkora, 17 negyed a Székesfehérvári-hegyen, és hozzá a báró Kurtz-féle három negyed és hat nyolcad (egy nyolcad 100□-öl) szőlő.⁸² Egy évtized múlva, 1732-ben sincs sokkal több szőlője a városnak, mégpedig a Székesfehérvári-hegyen 17 negyed, a Svábhegyen egy negyed, a Gellérthegyen 3 negyed, a Ferenchegyen 2 negyed, s a kórház mellett (a mai Széna-tér közelében) 6 nyolcad.⁸³ A városi tanács szőlőt vásárolt 1719-ben, amikor a Sárosfürdőt (Blockbad) tartozékaival, többek között egy szőlővel együtt megvette.⁸⁴ Ugyancsak 3 negyed és 6 nyolcad szőlőt vett 1719-ben özv. Kurtz bárónétól, erről már fentebb megemlékeztünk.⁸⁵ A többi szőlő hagyatékokból származott, kivéve már a kamarai adminisztráció korában és a Rákóczi-szabadságharc alatt szerzett szőlőket.

A körülményekhez képest a városnak így sem volt sok szőleje. Mindenesetre a bor kezelésére és tárolására pincészetet, a bor eladására több kocsmát tartott fenn. A szőlők, a pince és a kocsmák azonban nem

sokat jövedelmeztek a városi pénztárnak. Az eladott borokból származó jövedelem az 1712, 1713, 1729, 1730, 1731, 1732. esztendőben évente néhány száz forint, a többi években pedig semmi. Hová folyt el Buda városának, ha nem is sokra becsülhető, mégis tetemes mennyiségű bora? A városi levéltár számos irata ad erről tájékoztatást. Bort a városi tisztviselők néha fizetésül, egyébként pedig a pénzfizetésen kívül rendszeresen természetbeni járandóság (deputatum) gyanánt kaptak. Azonkívül Buda rengeteg bort osztogatott el ajándék, jutalom, külön juttatás, honorárium alakjában kormányiszéki tisztviselők, császári tisztek, vagy egyéb patrónusok jóindulatának megszerzése céljából,⁸⁶ sőt nem egyszer ezek megvesztegetésére is.

Egyéb földbirtok dolgában a város még rosszabbul állt, mint a szőlők terén. Annyira, hogy a városi gazdálkodás 1711 után még jóideig nem is foglalkozott a szőlőtermelésen kívül más mezőgazdasági ággal. Tudjuk, hogy még a kamarai adminisztráció korában Buda többször kísérelte meg sikertelenül birtokok szerzését, amit akkor még pénz nélkül remélt. Ebben a korszakban szintén voltak ilyen törekvései, ezek azonban rendszerint kisebb-nagyobb pénzáldozatokkal jártak. A városi főkamaraí számadáskönyvekben eleinte csak a kamarai adminisztrációtól átvett, a Gellérthegy alatt levő kis szigetnek, mint kaszáló-nak minimális bérleti díjáról (8,12 Ft) olvashatunk, más hasonló jövedelmeknek alig van nyoma. Pedig a város 1711 után szerzett még néhány kisebb rétet és szántót, pl. a Sárosfürdővel együtt 1719-ben.⁸⁷ Ugyanebben az esztendőben, hogy végre gazdálkodhassék, a tanács nagyobb ingatlanok vásárlására határozta el magát. Az 1719. június 1-i szerződés szerint özv. Kurtz bárónétól 11 000 Ft-ért megvette a már említett szőlőket, azonkívül egy házat az Országúton (a mai Mártírok útja) kerttel, majossal, romos házzal, Hidegkúton egy majort felszereléssel és állatokkal, azonkívül 20 hold szántót és rétet a Gellérthegy mögött. A városnak sok pénzébe került ez a vétel, sőt a fizetés miatt az eladóval hosszú pörbe is keveredett.⁸⁸ Ennek ellenére a számadáskönyvek semmi jövedelmet nem mutatnak ki e birtokokból.

A Kurtz-féle ingatlanok megvétele után 1729-ben került sor, meglehetősen bonyodalmas körülmények között, a Városmajor megvételére. Gróf Daun Henrik József, budai várparancsnok a szerződés értelmében Budának ingyen visszaadta a tőle elvett városi rétet s 3000 Ft-ért eladta a városi réten fekvő vendéglőt, majort és egyéb épületeket, kertet, gazdasági felszerelést, állatokat és szénát.⁸⁹ Buda tulajdonképp csak a Városmajor megvételével jutott olyan gazdasághoz, amely némi jövedelmet is hozott a pénztár számára. A számadáskönyvek 1731-ben 240, 1732-ben 183 Ft-ot tüntetnek fel a gazdaság jövedelmé címén (eladott állatok, kimért borok, némi termés). Más adatok szerint a Városmajor jövedelme 1731-ben 153, 1732-ben 739 Ft.⁹⁰ Későbbi adatok szerint Buda a Városmajorra ráfizetett.⁹¹ A város birtokaira vonatkozólag — kivéve a szőlőket — az 1735. évi kamarai vizsgálóbizottság jegyzőkönyvei nyújtanak pontos adatokat. Ezek szerint 1733-ban Buda allo-

diuma a Városmajor, melyhez 88 hold föld (főleg kaszáló) tartozik, állatállománya 6 ökör, 23 tehén, 368 juh. A városnak volt ezenkívül a Gellért-hegy alatt, Hidegkúton, Budaörsön még 68 hold kaszálója, amely évente 43 szekér szénát adott. A jegyzőkönyv városi erdőről is beszámol, de az erdők a városi tanács közlése szerint semmi jövedelmet nem hoztak. Hasznosításukra az első lépéseket csupán 1730 után kezdték megtenni.⁹²

A városi földbirtokokkal kapcsolatban tehát megállapítható, hogy ezekből ugyan a városi pénztár nem sok hasznot húzott. A bort városi fizetésekre s ajándékokra használták fel, az egyéb birtokok közül csupán a Városmajor hozott az 1730-as években némi jövedelmet. A mezőgazdaság tehát — a tanács erőfeszítései ellenére — a továbbiakban sem vitt jelentős szerepet a város gazdálkodásában, s a városi tanács kétségtelenül megmutatkozó gazdálkodási készségét sem koronázta kellő siker. A bortermelésből a városnak mindenesetre több jövedelmet kellett volna előteremtenie, a mezőgazdaság egyéb ágaiban a szűk határ és a föld terméketlensége miatt úgysem lehetett számottevő eredményt elérni.

Bár Buda határát, földjét mezőgazdasági szempontból (a szőlőművelés kivételével) különösebben kiaknázni nem igen lehetett, a városban voltak más értékes természeti kincsek, melyek a természetet mostohaságát pótolták, mégpedig a melegforrások. A melegforrások mellett épült fürdők közül a kamarai adminisztráció idején csak a Rudasfürdő került a város tulajdonába. A Rákóczi-szabadságharc alatt a fürdő jövedelme szintén lecsökkent. A szatmári béke után pedig az évi 1000 Ft bért a város azért nem kapta teljesen kézhez, mert részben a pestis, részben a bérlő által eszközölt átalakítások miatt a bérleti összeg bizonyos részét elengedték. Így a Rudasfürdő jövedelme 1712-ben semmi, 1713-ban 420, 1714-ben 1150 Ft, 1715-ben semmi, 1716-ban 210, 1717-től kezdve általában évi 1000 Ft, 1728-tól pedig évi 1200 Ft.⁹³ (1722-ben és 1723-ban a bérleti összeget szintén elengedték.) A fürdő bérlője Christen Antal fürdőmester és sebész volt.⁹⁴ Amint látható, a Rudasfürdő állandó és az 1730-as évek vége felé kissé emelkedő jövedelmet biztosított a városi pénztár számára.

A városi tanács a szatmári béke után a többi melegfürdőt is a városnak akarta megszerezni, e törekvése azonban csak a Sárosfürdő (Blockbad, a mai Gellértfürdő helyén) esetében sikerült. Hosszú huza-vona után, bonyodalmas körülmények között — amelyekre még visszatérünk — került a Sárosfürdő 1719-ben a város tulajdonába, persze nem ingyen, mint a Rudasfürdő, hanem 3800 Ft-ért Hölbling Keresztély bécsi kereskedőtől. A fürdővel együtt szőlőt, szántót, rétet és 2 (romos) házat is vett a tanács. Így nem sokat fizetett érte, de a rossz állapotban lévő fürdő nem is ért sokat.⁹⁵ Meglátszik ez a bérleti összegben is. A Sárosfürdőért 1720-ban 116, 1721-ben 20, 1717-ben 280 Ft, 1723-tól kezdve évi 180 Ft, 1728-tól évi 280 Ft bért kapott a város, tehát jóval kevesebbet, mint a Rudasfürdőért. Pedig a vételáron kívül a helyre-

hozatalra is kölcsönt kellett felvennie.⁹⁶ A három másik budai fürdő, a Rácfürdő, a régi Kórházfürdő (később Királyfürdő) és a Császárfürdő ebben az időben a bécsi kamara jóvóltából már magánkézen volt.

Buda tehát a területén fekvő birtokokból, illetve az ott lelhető természeti kincsekből, a kiváltságokkal együtt megkapott földesúri fennhatósága ellenére, csak pénzáldozatok révén tudott új jövedelmi forrásokat a városi gazdálkodás számára megnyitni. Ebből is látszik, hogy a *ius territorii* ilyen vonatkozásban a városnak pénz nélkül nem sokat ért. Hasonló megállapításra juthatunk, ha a kiváltságokkal együtt megkapott egyéb jövedelmi források, az ún. kisebb királyi haszonvételek, a városi beneficiumok által hozott jövedelmek kérdését megvizsgáljuk.

A haszonvételek közül egyik legfontosabb a sörfőzés (és pálinka-égetés) jogosultsága. A kiváltság ehhez 1705 után már megvolt, de nem volt sörház, ahol azt hasznosítani lehetett volna. A város ezért 1711-ben a Vízivárosban (a későbbi „Három nyúl laktanya” helyén) sörház építéséhez fogott hozzá, amelyet 1713-ban már üzembehelyeztek, mert ekkor a jövedelme a számadáskönyvek szerint 608 Ft 1.5 kr volt.⁹⁷ Ehhez Buda 1722-ben megszerezte a régi tabáni császári sörházat, amelynek tulajdonosa közben a Hessen-darmstadti herceg lett. A herceg a sörházat az összes tartozékokkal együtt az 1722. június 11-i szerződés szerint 13 000 Ft-ért adta el a városnak.⁹⁸ Így ez két sörházat is szerzett, de melléje sok adósságot is.

A sörházak felépítése és megszerzése a városi gazdálkodás egyik legnagyobb vállalkozása a szatmári béke után. A városi számadáskönyvek mégsem mutatnak ki ezekkel az áldozatokkal arányban álló jövedelmeket. A sörházak jövedelme a számadáskönyvek szerint 1732-ig : 1714-ben 608, 1715-ben 540, 1716-ban 300, 1719-ben 9353, 1720-ban 1729, 1721-ben 521, 1722-ben 2192, 1723-ban 9657, 1724-ben 7520, 1725-ben 7500, 1731-ben 4096, 1732-ben 3843 Ft, a többi években semmi. E bevételek mellett a városnak a sörházakra kiadásai is voltak. A vízi-városi sörház eleinte Eyerl Mátyás sörfőzőmesternek volt bérbeadva, akinek a sörházban foganatosítandó beruházások miatt eleinte nem nagy bért kellett fizetnie. A sörházban pl. 1717—1718-ban már elég nagy mennyiségű sört főztek, a két évben összesen 45 571 akót. Ebből Eyerl járandósága (minden főzés után 2 akó) 1360, a sörfőző legények járandósága ugyancsak 1360 akó volt. A városi tanácsnokok 288 akót kaptak természetbeni járandóság gyanánt, kamarai tisztviselőknek, katonatiszteknek és más patrónusoknak pedig elajándékoztak (*discretio*) 1720 akót. Eladtak vendéglősöknek összesen 40843 akó sört.⁹⁹ Ebből származott — úgy látszik — az 1719. évi igen magas, 9657 Ft-nyi bevétel. A következő években megint csökkent a bevétel, mert Eyerl sörfőző meghalt, s a város új bérletét egyelőre nem talált, a meglévő sörkészletet adogatták el s a pénzt rendszert befektették a sörházba.¹⁰⁰ A sörfőzés jövedelmei 1723-tól — a darmstadti hercegi sörfőző megvétele következtében — egy ideig erősen emelkedtek. A sörfőzőket a város akkor házikezelésbe vette. A további évek folyamán többször volt arról szó, hogy a sörháza-

kat bérbe adják, mivel (úgy látszik a házikezelés miatt) 1726-tól 1729-ig újból semmi jövedelmet nem hoztak.¹⁰¹ A vízivárosi sörfőzőt 1733-ban Balauff József sörfőzőnek 3000 Ft-ért adták bérbe, a tabáni sörfőző ekkor nem volt üzemben.¹⁰²

A sörházak a városnak rengeteg pénzbe kerültek, úgyhogy a fent ismertetett jövedelem nem ért fel a költségekkel. Hogy miért nem tudott a tanács a sörfőzőkkel eredményesen gazdálkodni, annak számos oka volt. A piac nem hiányzott a sör fogyasztásához, ilyen panaszokról nem tudunk. Ezzel szemben egyes iratok arról számolnak be, hogy Budán nem tudták a sört olcsón előállítani, mert a sörházakat nagy költséggel építették fel és tartották fenn. A sörfőzés nyersanyaga drágább volt, mint falun; a város a céhszabályok értelmében csak jó sört főzhetett, amihez drágább kerti komlót kellett használnia. A fa is drága volt Budán. Azonkívül a szakképzett személyzet is többbe került, mint vidéken. Mindezeket az érveket a budai tanács hozta fel akkor, amikor Pest megye a saját, olcsóbb sörárakat megállapító árlimitációját Budára akarta kényszeríteni. A város erélyesen védte a magasabb budai sörárakat, s ezt kiváltságaira hivatkozva el is érte.¹⁰³ A sörházakból azonban a magasabb árak mellett sem tudott nagyobb jövedelemre szert tenni. Nem is volt ez lehetséges, mert a sörházaknál a városi tanács egyes tagjai súlyos visszaéléseket követtek el. Erre azonban a későbbiekben térünk ki részletesen.

A város másik, nagyobb igényű és komolyabb összegeket hozó beneficiuma a Pest városával közösen birtokolt hajóhíd volt. A hajóhíd jövedelme lényegében a dunai átkelésért szedett vámbevétel, de azonkívül a két város tulajdonában lévő hídmű használatáért befolyó jövedelem is. A Rákóczi-szabadságharc alatt a hajóhíd nem sokat jövedelmezett, ezzel szemben megváltása céljából — amint említettük — Buda 2000 Ft-os kölcsönt vett fel. A kiadások a hajóhídra e kölcsön nélkül is túlhaladták a bevételeket. A szatmári béke után — a szükséges reparációk miatt — a hajóhíd jövedelme eleinte nem emelkedett túl magasra, 1717-től kezdve azonban rendszeren befolyt az évi 1500 Ft bérleti összeg.¹⁰⁴ Ez a bevétel 1720 után 2000 Ft fölé (pl. 1726-ban 2460) és 1730 után néha 3000 Ft fölé is emelkedett. Ez a jövedelem eléggé biztosnak látszott, mert a városi számadáskönyvek szerint kiadás a hajóhídra ezekben az esztendőekben alig volt. A hajóhidat (a régi katonai szerkezetűt) Lenner János pesti bíró bérelte, eleinte évi 3000 Ft-ért, amelynek felét Buda városa kapta meg.

A város egyéb haszonvételei az előbb említetteknél jóval kevesebbet jövedelmeztek. Néhány száz forintot jelentettek a városi pénztár számára a mészárszéktartási jogosultság alapján a városi mészárszékek után szedett díjak. Ez a jövedelem emelkedett, mert a lakosság szaporodásával a mészárszékek száma is nőtt. A város 1713-ban egy mészárszék után 20 Ft-ot kért. A Várban 2, a Vízivárosban 5, a Tabánban 8 mészárszék volt (összesen 15). A mészárszékek száma 1733-ban már 26 volt, a bevétel utánuk pl. 1732-ben 395 Ft.¹⁰⁵

Hasonlóan szerény, de állandó bevételt jelentettek a város számára a malomdíjak. A dunai hajómalmok mindegyikéért a céhes molnárok évi 5 Ft-ot fizettek. Ez a bevétel 1712-ben 80 Ft, 1732-ben évi 110 Ft, amiből lehet a malmok számára következtetni. Maga a város is építtetett hajómalmokat a tabáni sörház mellett, két városi malom jövedelmeként a főkamrási számadáskönyvek 1731-ben 240 Ft 55 kr-t és 1732-ben 183 Ft 44 kr-t számoltak el.¹⁰⁵

A városi haszonvételek közé vehetők Budán a kőbányák jövedelmei is. A harmincas évek elején 5 kőbánya volt Budán. Ezek közül a svábhegyi kőbánya volt a legnagyobb, mely a haszon hatodrésze fejében 1729-ben 75, 1730-ban 165, 1731-ben 200 és 1732-ben 250 Ft-ot jövedelmezett. A többi négy kőbányáért (a Gellérthegyen, a Svábhegy mögött, a Mátyáshegyen, az Orbánhegyen, s a Józsefhegyen) a bérlők egyenként évi 10–20 Ft-ot kitevő ún. „Steinbruchzins”-t fizettek,¹⁰⁷ amelyeket a telekkönyvi jövedelmek között számoltak el.

A város haszonvételei közé tartozott a halászat joga is. A halászatot illetve a vizafogást teljesen elhanyagolták. Még a Rákóczi-szabadságharc idején a Gellérthegy alatt vizafogót építettek, melynek béreként 1711-ben 100 Ft folyt be. A későbbi évek folyamán a vizafogóból semmi jövedelme nem volt a városnak, ami a tanács helytelen gazdálkodását mutatja, s kb. évi 200 Ft haszon elmaradását jelentette.¹⁰⁸ A tanács az 1716. évi királyi biztosi vizsgálatnál is e könnyed felelettel intézte el a halászat kérdését: „Sicut nulla Budae piscatura, ita modo nullus proventus.”¹⁰⁹

Évente néhány száz forint városi bevételt jelentettek az üzlet-helyiségek, a kenyérárusító bódék, a piaci elárusítóbódék, a falerakóhely után szedett bérleti díjak. Az üzletek és az árusító bódék után a legtöbbet 1728-ban kapott a városi pénztár, 608 Ft 23.5 kr-t. Meg lehet még említeni a vízivárosi vízműért szedett csekély bérösszeget (pl. 1715-ben 25 Ft Piaty Pétertől).

Meglehetősen magas bevételeket számoltak el évenként a főkamrási (pénztári) számadáskönyvek az ún. „rendkívüli jövedelmek” c. bevételi tételben. Ide általában azokat a jövedelmeket írták be, amelyek nem jelentettek rendszeres bevételeket a város számára. Megtörtént azonban, hogy az ide bevezetett bevételek később külön bevételi tételt kaptak. Mindez részben az egykorú főkamrási számadáskönyvek évenként nem egyöntetű, többször bizony összevisszaságot eláruló szerkesztésének a következménye volt. E miatt a „rendkívüli bevételek” alatt nagyon sokféle, s nem egy esetben külön tételbe kívánczó bevételt találhatunk. Itt számlálták el pl. a vallásos célzatú hagyatékok, a caducitasok utáni, a városi házak béréből befolyó, a legelőbérek utáni, a katonaságnak adott szolgáltatások (service) megtérítéséből befolyó, a rácok budafoki borai után szedett borbevételi vámból befolyó, a sóeladás bérbeadásából származó jövedelmeket. Ezek közül pl. a behozott borok utáni és a sóeladás bérletéből keletkezett jövedelem később külön bevételi tételt kapott. A „rendkívüli bevételek” alatt pl. 1719-ben

2506, 1720-ban 2751 és 1728-ban 2441 Ft-ot számolt el a pénztár (főkamarási hivatal).¹¹⁰

Van a városi számadáskönyveknek mindezekén kívül még egy, talán a porció kivételével a legnagyobb összegeket felmutató „bevételi tétele”, mely a város által felvett kölcsöntőkéket tünteti fel. Tanulságos bizonyítéka annak, hogy a városi tanács a városi gazdálkodás vitelénél ilyen „bevételek” igénybevételével is élt. A felvett kölcsönök jelentőségéről, a városi gazdálkodásban vitt szerepéről azonban másutt, külön fejezetben emlékezünk meg. A kölcsönöket tulajdonképp nem is lehet városi bevételeknek, jövedelmeknek minősíteni.

Buda városa bevételi forrásainak, jövedelmeinek eme áttekintéséből megállapítható, hogy a városi gazdálkodás a szatmári béke után valóban lassú fejlődésnek indult. A bevételi források száma megnövekedett, az egyes jövedelmi ágak hozadéka általában évről-évre nagyobb lett.

A szatmári béke után a termelőerők lassú fejlődésének megindulása tehát a városi gazdálkodás fejlődésén is lemérhető. A város bevételei 1711 után kétségtelenül ezt bizonyítják. A városi pénztár összbevétele 1712-től kezdve, leszámítva a felvett kölcsönöket és az előző évi pénztári maradványt, évenként forintokban a következőképp alakult:

1712	23 743	1719	42 221	1726	21 451
1713	22 384	1720	33 550	1727	19 568
1714	24 699	1721	28 945	1728	21 289
1715	27 602	1722	31 880	1729	18 328
1716	27 222	1723	29 908	1730	20 037
1717	34 516	1724	24 493	1731	24 728
1718	32 182	1725	27 090	1732	25 776

Az évi bevételek általában magasan felülmúlják a Rákóczi-szabadságharc alatti bevételeket. Ezek évenként kb. 1720-ig emelkedést mutatnak. Az 1725 utáni aránylag kisebb összegek nem a tényleges bevételek csökkenését mutatják, hanem azt, hogy a porció ekkor már nem igen szerepelt a városi bevételeket feltüntető főkamarási számadáskönyvekben. Az 1719. évi 42 221 Ft-ot kitevő összbevételből pl. 20 601 Ft volt a porció, és a háziadó, amely csak részben (a városi adó összege révén) volt a városé. Az 1728. évi 21 289 Ft-nyi bevételből a porció (tulajdonképp hátralék) csak 138 Ft. Persze a porció a kiadási tételekben sem szerepelt, s így 1725 után aránylag azok is csökkentek.

A városi gazdálkodás fejlődése természetesen csupán a városi bevételek alapján le nem mérhető. Egyelőre azonban annyit meg lehet állapítani, hogy a bevételek aránylag biztos és szilárd emelkedése csak azon jövedelmi ágaknál volt tapasztalható, amelyek a város növekedésével, a lakosság szaporodásával voltak kapcsolatosak, így pl. az adóknál és vámoknál. Az egyéb városi gazdasági ágaknál (mezőgazdaság, a haszonvételek gyümölcsöztetése) a nagyobb bevételeket csak pénzázdozatok, beruházások révén lehetett elérni. A városi kölcsönök, amelyeket e

fejezetben csak érintettünk, főleg ezekkel a befektetésekkel kapcsolatosak. A városi gazdálkodás állapotáról teljes képet tehát csak akkor kapunk, ha a városi kiadásokat, a kölcsönök szerepét és a gazdálkodásra kiható egyéb körülményeket is tüzetesen megvizsgáljuk.

A város kiadásai

A városi kiadások tárgyalásánál célunk először is az, hogy a városi gazdálkodást most a kiadások, az egyes kiadási ágak szempontjából tekintsük át, ami természetesen hozzátartozik a városi gazdálkodás teljes képéhez. Ezzel kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, miképpen fedezték a város bevételei a mindennapi városi közigazgatás költségeit, melyek voltak az erre fordított kiadások? Továbbá milyen állami és közterheket kellett teljesíteni e jövedelmekből? Mik voltak a városi gazdálkodást fejlesztő kiadások? Mit fordítottak a városfejlesztésre, tehát bizonyos intézmények (kórház, szegényház) létesítésére, utcakövezésre, középületek emelésére, mindarra, ami a városiasodással kapcsolatos? Végül meg kell állapítani azt, hogy a jövedelmek elegendőek voltak-e mindezekre a célokra, a bevételeket és a kiadásokat egyensúlyban lehetett-e tartani, s végeredményben a városi gazdálkodás hogyan töltötte be feladatát az adott történeti körülmények között?¹¹¹

A város igazgatásával kapcsolatos kiadások közül a legfontosabbak a tisztviselői fizetések és a személyi kiadások. A város növekedésével a városi alkalmazottak száma is emelkedett, ezzel kapcsolatban természetesen a kiadások is nagyobbak lettek. A főkamarási számadáskönyvek szerint 1712-ben összesen 5011, 1731-ben már 8599, 1732-ben pedig 7911 Ft-ot adtak ki fizetések címén. Az alkalmazottak fizetése a városi jövedelmek igen tekintélyes részét emésztette fel. Az 1712. évi tényleges városi bevétel 23 743 Ft volt, ebből kifizettek porcióra 5854 Ft-ot, maradt tehát 17 889 Ft, amiből csupán a rendszeres illetményekre 5011 Ft-ot kellett kifizetni. Az 1731. évi tényleges 24 728 Ft-os városi bevételből 8599 Ft jutott az alkalmazottak fizetésére, kb. a jövedelmek egyharmadát kellett tehát fizetésekre fordítani. A városi tanácsot a túl magas fizetések miatt a polgárság igen sokszor bepanaszolta. A tanács tagjainak ugyanis a fizetéseken kívül természetbeni járandóságokból és mellékesekből is tekintélyes jövedelmeik voltak.

A városi igazgatásra fordított kiadások külön részét jelentették a telekkönyvi hivatal adminisztrációjára s a telekkönyvi hivatal meglehetősen sokrétű teendőire fordított összegek. Ezeket először a tisztviselői fizetések között számolták el, mint ahogy a vámhivatal és adóhivatal kiadásai is itt találhatók meg. A telekkönyvi kiadások 1724-től kezdve külön tételt kaptak, a rendszeres tisztviselői illetmények kivételével, melyeket továbbra is a fizetések között számoltak el. A telekkönyvi hivatalra fordított kiadások tehát részben fizetések (a telekhivatali vezető, írnok, csőszök, kerülők fizetései), továbbá a telekfelmérésekre, telekbecs-

lésekre kiadott alkalmi összegek, majd utak és kutak javítására, dobosokra (a szüret kihirdetésére), szüreti cédulák kiosztására s egyéb hasonló dolgokra kifizetett díjak voltak. Ezek az összegek 1724 után évente kb. másfélezer forintot tettek ki.¹¹²

A városi alkalmazottak jövedelmeit növelték a napidíjak és az útiköltségek, amelyek néhány évben több ezer forinttal is megterhelték a városi pénztárt. Itt számolták el a város országgyűlési követének a kiküldetési költségeit is. A napidíjak és útiköltségek pl. 1714-ben 3141, 1718-ban 3357, 1722-ben 1753, 1726-ban 1623 Ft-ra is felmentek. A városi követekre pl. 1712-ben 3832 Ft-ot költöttek.

Hasonlóan tekintélyes összegeket emésztettek fel a különféle ajándékok, discretiók, jutalmak, amelyeket a város patrónusainak (főbb állami tisztviselők, katonatisztek), de maguknak a városi alkalmazottaknak is juttatott. A honoráriumok, discretiók évente több száz forintot nyeltek el, de néha az ezret is túlhaladták, mint pl. 1724-ben (1021 Ft) és 1727-ben (1204 Ft). Kézpénzen kívül főleg bort, de egyebet is adtak ajándékkul.

A városi igazgatással kapcsolatos kisebb kiadásokat jelentettek a kéményvizsgálóknak fizetett díjak (1713-ban pl. 24, 1717-ben 12 Ft), az évente postaköltségekre, irodaszerekre költött néhány száz forint, a rabok eltartására fordított 50 forintot is alig meghaladó összegek. Ez utóbbiak tehát a városi kasszát nem terhelték meg túlságosan.

A kiadások következő csoportját alkották az állami és közterhek. A legfontosabbról ezek közül, a porcióról, a bevételeknél már megemlékeztünk, s ott jeleztük, hogy a porció tulajdonképp csak a városi kasszán átfutó összeg volt, nem a város jövedelmeiből, hanem a lakosság adójából tevődött össze. A városi gazdálkodásra nehezedő közterheket itt csak röviden érintjük, mert az ezekkel kapcsolatos, a városi gazdálkodást és a város fejlődését különösen érintő problémákra külön fejezetben térünk ki. A porción kívül a várost súlyosan érintő teher volt ebben a korszakban az ún. országgyűlési taksa (diaetalis taxa), melyet néha ugyan városi adó alakjában a lakosságra is kivetettek, de általában nem erre a célra befolyt adóból, hanem a város jövedelmeiből fizették ki. Az országgyűlési taksát a szabad királyi városoknak minden országgyűlés alkalmával fizetniük kellett, mégpedig az országgyűlés, illetve az ott tartózkodó királyi udvartartás költségeire. Ezt a hozzájárulást a városoknak mint királyi jószágoknak, régi szokás és törvény szerint kellett leróniuk.¹¹³ Már itt meg kell jegyeznünk, hogy a diaetalis taxa címén kiadott összegeket a főkamarási számadáskönyvek nem számolták el pontosan, a kifizetett összegeknél sokkal kevesebb szerepel itt, úgyhogy a valódi összeget más iratokból kellett megállapítani.

A közterhek közül igen súlyosak voltak a katonaság számára adott szolgáltatások, mégpedig a katonai szállások javításának, szálláspénzek fizetésének, kaszárnyák javításának, továbbá a garnizon részére a vízfordásnak, s főleg a svábhegyi és a dunai vízmű építésének költségei.

A kiadások következő csoportjának vehetjük azokat az összegeket, amelyeket a városi gazdálkodás fejlesztése, kibővítése céljából fektettek be. Ezeket az egyes városi gazdasági intézmények karbantartására, javítására, illetve a városi gazdálkodás bizonyos költségeire fordították. Itt is megállapítható az, hogy a főkamarási számadáskönyvek az ilyen célra kiadott összegeket a ténylegesnél sokkal kisebb mértékben tüntetik csak fel. Kezdve a város földbirtokain, nem találjuk meg pl. a Kurtz-féle ingatlanvásárlásokra kiadott összegeket, vagy a Városmajor megvétele történt kiadásokat. A Városmajorral kapcsolatosan találunk ugyan 1730-ban 836, 1731-ben 71, 1732-ben 103 Ft-nyi kiadást, de ezek az ottani gazdaság szükség szerinti napi költségeire vonatkoznak.

A szőlőműveléssel kapcsolatban az figyelhető meg, hogy bár a város a boreladásból vajmi kevés jövedelmet mutatott fel, a kiadások a szőlőművelésre mégis tetemesek voltak, évente kb. 500 Ft-ot tettek ki.¹¹⁴ Hozzá kell tenni ehhez még a város egyik alkalmazottjának az alkamárásnak fizetését is, aki elsősorban a városi szőlészet teendőivel volt elfoglalva.

A fürdőkkel kapcsolatos kiadások a Rudas- és a Sárosfürdő között oszlanak meg. Itt meg kell említeni, hogy a Sárosfürdő vételárát a számadáskönyvek a kiadásokban feltüntették. A Sárosfürdőre 1719-ben 4114 Ft 20.5 kr-t adtak ki, ebben benne van a fürdőért és tartozékaiért kifizetett 3800 Ft egy része is, amelyet a város kölcsönök alapján teremtett elő. A többi esztendő kiadási összegeit a Rudas- és a Sárosfürdő esetében is a fürdők karbantartására, javítására fordították. Főleg a Rudast építette ki a város, ezeket a munkákat a bérlőkkel végeztette el. A Rudas törökfürdője mellé 1715-ben külön fürdőt is építettek, 1729-ben pedig a fürdőben már a következő osztályok vannak: 1. Rundelbaad, 2. közös nagyfürdő, 3. Mittlere Baad (középfürdő), 4. Solium novum (újfürdő).¹¹⁵

A két városi sörházra vonatkozóan a számadáskönyvek elég tekintélyes összegű kiadásokat tartalmaznak, azonban ezek a kiadások is inkább a sörházak javítására, bővítésére, a sörfőzéshez szükséges nyersanyagok beszerzésére fordított költségek. A vízivárosi sörház felépítésével, főleg pedig a tabáni sörház megvételével kapcsolatos igen nagy kiadásokat a főkamarási számadások azonban legfeljebb csak részben tüntetik fel, a sörházakkal kapcsolatos nagy költségek máshonnan derülnek ki. A sörházakkal együtt számolták el a városi ún. Rossmühl (lómalom) és a két városi dunai hajómalom építésének, üzemeltetésének (a hajómalmok be- és kihúzása) kiadásait is.¹¹⁶

A hajóhídra a számadáskönyvek 1719-ben 135, 1727-ben 156, 1732-ben pedig 564 Ft kiadást tüntetnek fel. Ez meglehetősen csekély összeg. Itt általában azt a gyakorlatot követték, hogy ha a bérlőnek a hídmű karbantartásával kapcsolatosan kiadásai voltak, azokat a bérösszegeből vonták le, de a kiadásokat a kiadási tételeknél nem jegyezték fel. Ez főleg az 1710-es években tapasztalható. (L. a hajóhíd bevételeit ezekben az időkben.)

A téглаégetésből mint fontos haszonvételből a városnak legfeljebb a telekkönyvi jövedelmek közé befizetett ún. „Zieglofenzins” révén volt valami jövedelme, amelyek magánkézen lévő téглаégetők után jártak. Városi téглаégetésből a pénztárnak semmi jövedelme sem volt. Ezzel szemben a kiadási tételek között találkozunk a téглаégetés céljára kiadott összegekkel. Ez Budának a városi téглаégetés megszervezésére irányuló törekvéseit mutatja. A város 1714-ben a Kneissl-féle örökségből 250 Ft-ért vett egy téглаégetőt, ezt az aktust örökíti meg az 1714. évi számadáskönyv 137 Ft 20 kr-t feltüntető kiadási tétele. (Arról, hogy a város a teljes összeget kifizette volna, a számadáskönyvek nem adnak további felvilágosítást.) Ezt a téглаégetőt később a város a katonaságnak kényszerült átadni.¹¹⁷ A városi tanács 1729-ben újból téглаégető felállításával próbálkozott, mégpedig a Városmajor mellett és a Gellérthegy alatt, s ilyen célra 1730-ban 184 Ft 42 kr-t, 1732-ben pedig 49 Ft 35.5 kr-t adott ki.¹¹⁸

A számadáskönyvek kiadási tételeiből az is kiderül, hogy a városnak lóistállója és lófogatái is voltak, amelyeket különféle városi fuvaroknál használt fel. A lóistálló építésére, lovak, szekerek vásárlására, szénavételre aránylag nagy összegeket adott ki a város. (1724-ben 559, 1726-ban 1025, a további években is több száz forintot.)¹¹⁹

A városi gazdálkodással kapcsolatos kiadások közé kell sorolnunk az iparosoknak, kereskedőknek, fuvarosoknak kifizetett összegeket. Ezek a városi munkákhoz, építkezésekhez szükséges beszerzések, kézműves munkák, ezekkel kapcsolatos fuvarok, a városi igazgatáshoz szükséges mindenféle bevásárlások költségei voltak. Az 1720-as évek végén e kiadások elég nagy összeget emésztettek fel, pl. 1730-ban 1720, 1731-ben 1975, 1732-ben 2147 Ft-ot utaltak ki kerek összegben iparosoknak és kereskedőknek. A kiadások vonatkozhattak a szegényháza, kórházra, egyéb intézményekre, bár ezek költségeire külön kiadási tételeket is találhatunk.

Aránylag kevés jutott a kiadásokból városi közcélokra, középületek emelésére, közintézményekre, utcakövezésre stb., tehát olyan dolgokra, amelyek a „városiasodással” kapcsolatosak. E kiadások közül elsősorban a városháza építésének költségeit kell megemlíteni. A városházára pl. 1727-ben 1432, 1728-ban 2313, 1729-ben 2403 Ft-ot fordítottak. Ebben az összegben benne foglaltatnak egyéb városi házak javítására fordított kisebb összegek is.

Sok szó esett ebben az időben a város egyik fontos közintézményéről, a kórházról. A városi kiváltságok megadásakor a város a söradó jövedelmét azzal a feltétellel kapta meg, hogy azt kórházi célokra kell fordítania. A kórház (a városi lövőhely mellett a Szegényház-utca sarkán) ennek ellenére igen kezdetleges állapotban volt, 1718-ban ugyan szegényházzal bővítették ki, s így a kórház és a szegényház egy tető alá került, de nem a városi jövedelmekből, hanem inkább a kórházra hagyott összegekből, alapítványokból és közgyűjtésből.¹²⁰ Annak ellenére, hogy söradóból a számadáskönyvek szerint bizonyos években elég tekintélyes

összegeket vettek be, a kórházra fordított kiadások — főleg 1720-ig — minimálisak. (Csupán 1716-ban 12 Ft 30 kr.) A kórházi célokra, szegény betegek ellátására szükséges forintokat a tanács gyűjtés révén szerezte meg,¹²¹ ezeket a főkamarási számadáskönyvekbe — úgy látszik — nem vezették be. Az 1720-as években találkozunk csak a kórházzal kapcsolatos nagyobb kiadásokkal (1724-ben 405, 1725-ben 588, a továbbiakban évi 96, 1731-ben és 1732-ben évi 1096 Ft), de ezek is a betegek ellátására, nem pedig a kórház fejlesztésére kiadott összegek. A kórház 1730 után a sörfőzőház béréből 1000 Ft-ot kapott, ezen kívül alapítványi tőke, szőlők (hagyatékokból) és adományok jelentették fenntartásának eszközeit. A kórházban 1734-ben pl. csak 8 férfit, 4 nőt és 5 gyermeket ápol-
tak.¹²²

Voltak a városnak egyházi célú kiadásai is, így pl. 1712-től 1716-ig nagyobb összegeket adott ki a Szentháromság-émlékmű felépítésére (az 1709—12. évi nagy pestisjárvány idején tett fogadalmával kapcsolatosan), amelyre már az előző évtizedekben is sokat költött a tanács. Kisebb összeget adott ki 1719-ben a Szentkereszt-kápolna építésére és a plébánia-templom toronyórájának javítására. Egyházi ill. vallásos célú kiadások voltak a „pia legata” néven kifizetett összegek, melyeket misék mondatására, árvagyerekeltartására, vallásos célú hagyatéki szőlők megművelésére, egyházi ünnepségek költségeinek fedezésére stb. fordítottak. E tételnél több esetben csak az egyházra hagyományozott különféle hagyatéki összegeknek, amelyeket a város vett át, az örökhagyó akaratára szerinti kiadásáról volt szó.

Rendszeres kiadásai voltak a városnak már ebben a korban az utcák karbantartására és kövezésére. Ezek az összegek külön tételben inkább csak 1724-től kezdve jelennek meg, azelőtt a „rendkívüli kiadások” tételénél szerepeltek. Meg kell említeni, hogy a tanács a városi lövőhely céljaira is kiadott 1713-ban 524 Ft 32 kr-t.

A főkamarás külön tételben számolt el az 1709-től 1713-ig tartó nagy pestisjárvány költségeiről, melyek bizony a városi pénztárt nagymértékben vették igénybe. A Tabánban, a Vízivárosban és egyéb külvárosokban dúló járvány 1709. november 1-től 1711 végéig 16 270 Ft-ot emésztett fel, ehhez 1712-ben még 1336, 1713-ban 561, 1715-ben 55 Ft kiadás járt. (Vesztéglőhelyek létesítése, a vesztéglőben lévők és az elzárt városrészek élelmezése, gyógyszerek, orvosi költségek, a kórház költségei, a város elzárása céljából szervezett őrszemélyzet fizetése stb.)¹²³ A pestis — amint látható — a városi gazdálkodás viszonyait eléggé súlyosan befolyásolta. Különösen nehéz helyzetet teremtett Budán az, hogy a Rákóczi-szabadságharc alatti gazdasági válságot tulajdonképp újabb válságos időszak követte. A pestis miatt elzárt városban a termelés megbénult, s a kereskedelmi kapcsolatok újból megszakadtak.

A főkamarási számadáskönyvek a bevételekhez hasonlóan meglehetősen nagy összegeket tartalmaznak a „rendkívüli kiadások” című tétel alatt. Ide az évenként rendszeresen nem ismétlődő kiadások kerültek, sokszor olyanok, amelyek aztán néhány év múlva külön kiadási

tételt kaptak. A városi számadáskönyvek már említett rendszertelen szerkesztését mutatja az, hogy olyan kiadásokat, amelyeknek egyébként külön tételük volt, nem a megfelelő tételnél, hanem itt könyvelték el. A számadások zavaros és nem egyöntetű szerkesztése a városi bevételek és kiadások áttekintését az egykorú vizsgálatoknál is nagyon megnehezítette. Az 1720. évi számadáskönyvben pl. 18 oldalt foglalnak el a rendkívüli kiadások, „Extra Ordinari Unkosten”, és 3822 Ft 36.5 kr-t tesznek ki. A kiadási tételek száma 96. Itt aztán mindenféle kiadás található, pl. a városháza részére vett tüzelőfa ára, napszám és fuvarbér, alamizna, ajándékok, kiküldetési díjak, órajavítás és misék költségei, szegényházi ápolási díjak, adósságtörlesztés, apróbb megbízások díjazása, iparosmunkák bére, a hóhér és a hóhérlégények díjai, adóösszeírók díjai, hivatali szolgák jutalmazása, tűzoltószeretek felügyeletének díjazása, szőlőmunkák, muzsikások bére stb. Amint látható, ilyen kiadásokkal már más tételeknél is találkozunk. Nem kell csodálkozni tehát azon, ha a rendkívüli kiadások az évi 1000 Ft-ot is meghaladták, sőt nem egy esetben 2—3000 Ft fölé is emelkedtek.

Végül van a kiadások között egy olyan tétel, melynek jelentőségét különösen ki kell emelni, mégpedig a város által törlesztett tőkék és kifizetett kamatok tétele. A tisztviselői fizetések és a porció mellett ez volt a pénztár harmadik legnagyobb kiadása. Világosan látható ebből is, hogy a kölcsönök igen fontos szerepet játszottak Buda gazdasági életében. E bonyolult kérdés elemzésére azonban majd — amint ezt már a bevételeknél is jeleztük — külön fejezetben térünk ki.

A kiadások áttekintése után összefoglalólag azt lehet megállapítani, hogy a város jövedelmeinek tekintélyes részét az adminisztráció költségei, az állami és közterhek nyelték el. A megmaradt részből elsősorban a városi gazdálkodás fejlesztésére törekedett a tanács. Így érthető, hogy meglehetősen kevés jutott egyéb városi célokra, középítkezésekre, a város szépítésére, szegénygondozásra, egészségügyre, iskolákra stb. Buda városa tehát nagyobb szabású városfejlesztési terveket egyelőre nem tűzhetett maga elé.

Hátra van most már annak megállapítása, miképpen fedezték a város bevételei az előbb felsorolt kiadásokat, hogyan alakult a városi háztartás egyensúlya? A főkamarási számadáskönyvek adatait figyelembe véve, a válasz erre a kérdésre nem mondható éppen kedvezőtlennek. A számadáskönyvek szerint az évi bevételek és kiadások általában egyensúlyban voltak. A városi gazdálkodás minden évben inkább felesleggel, mint hiánnyal zárult. A számadáskönyvek pénztári hiányt 1712-től 1732-ig csak a következő években tüntetnek fel.

1712	965 Ft	1720	498 Ft
1713	101 "	1722	319 "
1714	61 "		

Tekintettel arra, hogy az előző évi hiányt a következő évben mindig fedezték (kiadásba helyezték), tulajdonképp deficitről nem is beszélhe-

tünk. A többi évben a zárszámadások mindig (néhány száz forintos, egy-két esetben ezer forintot is meghaladó) pénztári felesleggel zárultak. A felesleget a következő évben mindig bevételezték. Az 1732. esztendőben 154 Ft 3 kr-t vételeztek be előző évi pénztári maradványként, ami azt jelzi, hogy az előző évek gazdálkodása az 1732. évi állapot szerint nem mutatott fel hiányt.

A városi háztartás egyensúlyának helyzete már kevésbé látszik ilyen egyszerűnek, ha a város által felvett és visszafizetett tőkéket vesszük figyelembe. A városi bevételeket ugyanis erősen emelték az évről-évre felvett nagy összegű kölcsönök, melyeket nem lehetett a tényleges jövedelmek közé számítani. A számadáskönyvek kiadási tételeiben szereplő kölcsöntörlesztések és kamatok azonban helyrebillenteni látszanak ezt a felvett tőkékkel megingatott egyensúlyt. Buda városa 1712-től 1732-ig — a számadáskönyvek szerint — 101 583 Ft kölcsönt vett fel, kifizetett ezzel szemben 159 691 Ft-nyi tőketörlesztést és kamatot. (A számadáskönyvek a tőketörlesztést és a kamatokat együtt tartalmazzák.) Mivel a városnak 1711-ben kb. 20 000 Ft-nyi adóssága volt, az 1732-ig felvett tőke kb. 120 000 Ft, a visszafizetés kamatokkal együtt pedig kb. 160 000 Ft. A város által fizetett kamatok bizonyára rengeteg pénzt nyeltek el, mégsem látszik valószínűnek az, hogy — legalábbis a számadáskönyvek adatai szerint — Buda adósságainak törlesztését túlságosan elhanyagolta volna. A számadáskönyvek tehát a városi háztartásban különösebb zavarokra nem mutatnak.

Sajnos, a valóságban a városi gazdálkodás helyzete egyáltalán nem alakult ilyen tűrhetően. A kiadások ismertetésénél nem egyszer hangoztattuk, hogy a számadáskönyvek többször nem tüntetnek fel olyan kiadásokat, amelyeknek egyéb városi iratokban nyoma van. Ezek az összegek pedig a kiadásokat több esztendőben a bevételek fölé emelték volna. Valószínűnek látszik, hogy a felvett kölcsönöket sem könyvelték el mindig. Végeredményben a számadáskönyvek adatai nem egyeztethetők össze más forrásokból származó értesülésekkel, melyek ebben az időben Buda városának fokozatos és nagymértékű eladósodásáról, ezzel kapcsolatban a városi élet súlyos megrázkódtatásairól, a polgárság és a városi tanács ádáz küzdelmeiről, botrányos események sorozatáról számolnak be.

A városi gazdálkodás tehát — ez már most is megállapítható — a nagyobb jövedelmek, a fejlődés e kétségtelen momentuma ellenére sem tudott a Rákóczi-szabadságharc alatt szerzett adósságaitól megszabadulni, sőt — amint majd látni fogjuk — újabb adósságokba bonyolódott. Ezt a rendkívül kedvezőtlen körülményt a városi tanács, mely a város súlyos anyagi helyzetében szintén ludas volt, igyekezett a rendszeres vizsgálatra kerülő számadáskönyvekben, ahogy lehetett, elleplezni. Persze ezzel legfeljebb a felelősségre vonás elé gördített akadályokat, a városi pénztár súlyos helyzete, fizetéseképtelensége előbb-utóbb úgyis napvilágra került. Mindez a számadáskönyveket a bevételek és kiadások megközelítően pontos méreteinek megállapítására alkalmatlanná

tette. Egyéb forrásokhoz kell fordulnunk, hogy a városi gazdálkodás hitelesebb képét megrajzolhassuk. Erre a gazdálkodást ellenőrző közegek jelentései látszanak alkalmasnak. A polgárság panaszai, a rendszeres királyi biztosi vizsgálatok ugyanis nem hallgattak a város súlyos pénzügyi nehézségeiről, sőt a legnagyobb nyomatékkal szóba hozták ezeket, valahányszor csak lehetett. Ez az út könnyebbnek látszik a városi háztartás egyensúlya valóságos helyzetének megrajzolására, bár a gazdálkodás viszonyainak ismertetésénél a nem teljesen hiteles számadáskönyvek adatai sem nélkülözhetők. A következőkben tehát főleg a polgárság panaszait, a királyi biztosok vizsgálatait tartalmazó források alapján kíséreljük meg a város eladósodásának, az eladósodás okainak megállapítását. Fontos és lényeges adatok meríthetők ezeken kívül azokból az iratokból is, amelyek a város eladósodásának egyéb, nem a tanács gazdasági politikájával kapcsolatos okairól adnak számot, s ilyeneket a magisztrátus — nem véletlenül — elég gondosan s elég nagy számmal hagyományozott az utókorra.

Buda eladósodása

A Rákóczi-szabadságharc végén Buda meglehetősen nagymértékű eladósodása már eléggé ismeretes volt a város polgársága, sőt a város felsőbb hatóságai előtt is. A város polgársága elsősorban a vállára nehezedő súlyos terhek miatt figyelt fel a városi gazdálkodás nem kielégítő menetére. A súlyos terheket részben az adósságok révén már akkor zilált helyzetbe került városi háztartás folytonos nehézségei miatt kellett viselnie. Tapasztalnia kellett, hogy a városi jövedelmek s a polgárságnak akkor csak bizonyos sejtése szerint felvett kölcsönök, a lakosságra kivetett súlyos adóterhek ellenére a tanács képtelen az állami kötelezettségeket, a porciót és az országgyűlési taksát fedezni. A tisztújítások alkalmával leküldött királyi biztos, ebben az időben Zennegg Kristóf György budai kamarai inspektor, szintén hasonló megállapításra jutott. A kancelláriától kapott instrukció elsősorban azt hagyta meg a királyi biztosnak, vizsgálja meg, mi az oka annak, hogy Buda képtelen az állami adókat kifizetni? Vajon a tanács által felhozott indokok, a Rákóczi-felkelés pusztításai vagy az utána következő pestis, majd a dunai árvíz okoznak-e nehézségeket, vagy a fizetéseképtelenségnek más okai vannak? A polgárság panaszos beadványaiból, a királyi biztosi vizsgálatok irataiból, a tanácsnak az ellene felhozott vádakra, vizsgálatokra adott válaszirataiból, nem különben a város nehéz gazdasági helyzetét, szegénységét a felsőbb hatóságok előtt vázoló emlékiratokból, jelentésekből Buda akkori fejlődésének sok lényeges vonását tartalmazó képe rajzolódik ki előttünk. Ezek szerint a város akkori közállapotának két jellemző vonását lehet megfigyelni, az egyik a városi tanács és a polgárság közötti ellentétekből fakadó belső harc, a másik a város pénzügyi viszonyainak, gazdasági helyzetének állandóan fokozódó romlása.¹²⁴

Mindezek a körülmények, ha nem is teljes részletességgel, fényt vetnek Buda város eladósodására, az adósságok összegére, a kölcsönökkel kapcsolatos manipulációk szövevényeire is. Említettük azt, hogy Buda városának a Rákóczi-szabadságharc végén kb. 16 000 Ft adóssága volt. Az adósságok összegét azonban, tekintettel arra, hogy a főkamarási számadáskönyvek minden kölcsönről sem akkor, sem később pontos felvilágosítást nem nyújtottak, tulajdonképp ennél nagyobb összegre becsülhetjük. Legalábbis ennél magasabb összegre következtethetünk a polgárság 1711. évi panaszbeadványából, az ezzel kapcsolatos kamarai felterjesztésből és az 1712. évi királyi biztosi vizsgálat irataiból. Ezekből az tűnik ki, hogy a városi tanács a kb. évi 20 000 Ft-ra rúgó jövedelmek ellenére ez ideig kb. 80 000 Ft-nyi kölcsönt vett fel, s a városnak ennek következtében 1711-ben már kb. 20 000 Ft-nyi adóssága volt. Mindezeket az adósságokat a városi tanács a polgárság tudta és beleegyezése nélkül halmozta fel. Épp ezért a polgárság a tanácshoz benyújtott pontjaiban többek között azt a követelést is előadta, hogy a számadásokat a tanács évenként pontosan készíttesse el, városi kiadás polgármesteri aláírás és a tanácsulási jegyzőkönyvbe való bevezetés nélkül meg ne történhessék, továbbá a felvett tőkéket, a hátralékokat a tanács a polgársággal mindig közölje.¹²⁵ Zennegg Kristóf György királyi biztos szintén szövéttette az adósságokat. A városi tanácsnak azt az állítását, hogy a város a súlyos porció, a beszállásolás, egyéb terhek és az elemi csapások miatt adósodott el, azzal a nevezetes mondással utasította vissza, hogy a várost nem a császár tette szegénnyé, hanem a város urai. („Der Kayser habe die Statt nicht armb gemacht, habe Herr von Zennegg gemeldet, sondern Eure Herren haben sie armb gemacht.”) Zennegget a tanácsnak főleg ama érvelései dühítették fel, amelyekkel a városra kivetett adók kifizetésének lehetetlenségét próbálták bebizonyítani. Ezzel kapcsolatban 1712. május 9-én a magisztrátushoz fenyegető hangú rendeletet intézett, ebben szigorúan meghagyta, hogy a városra kivetett országgyűlési taksa első részlete fejében a város — most már a harmadik felszólításra — 2000 Ft-ot egy napon belül fizessen ki, különben az executiót nem a már „kiszipolyozott polgárságra”, hanem a „nemes, okos és előrelátó” tanácsra fogja kiküldeni addig, míg ki nem derül, hová adták ki a város jövedelmeit, a behajtott adókat és a felvett kölcsönöket?¹²⁶

Mindezek az adatok nemcsak arra mutatnak rá, hogy Buda súlyos adósságokba keveredett, hanem arra is, hogy fizetési kötelezettségeinek eme kölcsönök ellenére sem tudott eleget tenni. A városi háztartást ettől kezdve állandóan elmerüléssel fenyegető hajóval hasonlíthatjuk össze, amelyet csak újabb és újabb kölcsönökkel lehet felszínen tartani. Az adókat sürgető rendeleteken kívül a hitelezők is szorongatják a várost. E ek kielégítésével, a kamatokkal ugyanannyi baja van, mint az adókkal. Albrecht János György császári kapitány 1000 Ft-ot kölcsönzött Budának, s ennek visszafizetését kéri 1711. december 26-án. A város a törlesztést 1712 szüretjére igéri. Igérete ellenére adósságát erre az időpontra nem tudja visszafizetni. Albrecht és Albrechtné Bécsből küldöz-

get sürgető, sokszor erélyes hangú leveleket, melyekben Budát okolják, hogy Pozsonyban tanuló lányuk a kölcsön vissza nem fizetése miatt szükségét szenved. A sürgetések ellenére a kölcsön törlesztésére csak 1714-ben került sor.¹²⁷ Ugyancsak türelmet és haladékot kellett kérnie Budának Zuana bécsi kamarai tanácsostól, Werleth ráckevei uradalmi inspektortól, akik szintén a város hitelezői voltak.¹²⁸ A régi kölcsönöknek újakkal való törlesztése a városnál annyira szokásba jött, hogy ez már szinte a városi gazdálkodás alapvető vonásává vált. Persze a hitelezők rohamait Buda önmagában így sem tudta feltartóztatni. Már ekkor felsőbb hatósági védelemre volt szüksége, nehogy a hitelezők a betáblázott, rendszerint a legfontosabb haszonvételi forrásokat elárvereztessék. Buda 1713-ban kért először adósságaira moratóriumot, bécsi ágensének nagyon lelkére kötötte a moratórium minél előbbi kieszközölését.¹²⁹ A városi háztartásnál valóban súlyos bajok lehettek, mert a magyar kancellária 1713-tól 1718-ig évről-évre megadta Budának a moratóriumot, mely nélkül Buda városi gazdálkodása valószínűleg összeomlott volna. Ilyen súlyos volt tehát már ekkor a helyzet Budán, pedig a város eladósodásának még csak kezdetén állunk.¹³⁰

Természetes, hogy az újabb és újabb fizetnivalókkal küszködő, egyik kölcsöntől a másik által megszabaduló városi háztartás adósságai az évek folyamán elég gyors ütemben növekedtek. Hozzájárult ehhez, hogy a tanács új jövedelmi források megnyitására is kölcsönöket igyekezett szerezni. Ehhez minden alkalmat felhasznált, 1715-ben pl. az árvaszámtartó azt panaszolta fel, hogy a tanács kölcsönveszi az árvapénzeket, s ezek után csak 5%-os kamatot fizet, holott e pénzekért mások 7—8%-os kamatot is adnának, aminthogy a város is egyéb tőkékért 6, 7 sőt 8%-os kamatot fizetett.¹³¹ (Pl. Pfeffershoven tábornok 8%-ot kapott.) A város kölcsöneivel kapcsolatban az 1717. évi királyi biztosi vizsgálat alkalmával nyerünk újabb adatokat. A városi tanácsot bepanaszoló polgárság szerint Buda adóssága ekkor már kb. 30 000 Ft volt, melynek 8%-os kamatja 2400 Ft-ot tett ki évente.¹³² Tehát Buda adósságai 1711 óta kb. egyharmadával növekedtek meg. Részletesebb adataink vannak a kölcsönökről 1717-től 1720-ig. A királyi biztosnak adott válaszok szerint Buda e négy év alatt 10 089 Ft 49 kr kölcsönt vett fel, ugyanakkor tőketörlesztés és kamat fejében visszafizetett 29 842 Ft 28,5 kr-t.¹³³ Ebből látható, hogy ezekben az években a tanács nagyobb gondot fordított az adósságok likvidálására, ami végül is azt eredményezte, hogy az adósságok emelkedésének üteme némileg csökkent.

A városi gazdálkodás körüli nehézségek, a polgárság és a tanács közötti ellentétek végül is olyan méreteket öltöttek, hogy 1722. november 20-án rendkívüli időben küldtek királyi biztosokat Budára. A városi számadások felülvizsgálata alapján sok minden kiderült, többek között az is, hogy Buda adósságai 1722-re már 34 432 Ft-ra növekedtek. Más adatok szerint a város adóssága 1723-ban már 49 975 Ft 8 kr volt.¹³⁴

Az 1722—23. évi vizsgálatokra kiküldött királyi biztosok erélyes intézkedésekkel próbálták gátat vetni a város további eladósodásának,

illetve kísérletet tettek a városi gazdálkodás viszonyainak rendezésére.¹³⁵ Ezek az intézkedések azonban nem tudták a város további, még nagyobb mértékű eladósodását megakadályozni. A polgárság panasza 1722-ig általában az volt, hogy a városi tanács a polgárság beleegyezése nélkül halmozta föl a kölcsönöket, s meghallgatása nélkül adta ki tetszés szerinti célokra. A választó polgárság intézményének megszervezése után az adóssághkötelezvényeken a tanácsé mellett most már a választó polgárság neve is ott szerepel, mégsem lehetett a további bajoknak elejét venni.

A nagy összegű kölcsönök felvételének ideje csak most következik el. A pénz az előző kölcsönök törlesztésére, a házi kezelésbe vett sörh. zak céljaira, a Kurtz-féle adósságok törlesztésére, országgyűlési taksára kellett, legalábbis a városi adóssághkötelezvények szerint. Buda tanácsa most már többnyire csak nagyobb összegekkel operál. A régi Pfeffershoven-féle adósságok törlesztésére pl. Szeleczy Márton táblai ülnök, Pest megyei földbirtokostól 1725-ben és 1726-ban, három alkalommal összesen 9060 Ft-ot vett fel. A kölcsönt a hajóhíd jövedelmére táblázták be és 1731-ben fizették vissza a váci káptalantól felvett újabb kölcsön összegéből. A váci káptalan egyébként már 1725. december 12-én 5500 Ft-ot folyósított a városi pénztárnak. Ballauf József városi sörfőzőmester 4000 Ft, Scopek Ferenc Pest városi tanácsnok pedig 3000 Ft kölcsönt nyújtott 1726-ban Buda városának. Tehát csupán e két esztendőben több, mint 20 000 Ft-tal növekedik Buda adóssága, pedig csak a nagyobb kölcsönöket említettük meg. A következő esztendőben a pálos szerzetesrend Buda újabb hitelezője, 10 000 Ft-os hatalmas összeget kölcsönöz hat évre a városi pénztárnak régi adósságok kifizetése céljából (certa quaedam debita a privatis hinc inde contracta exsolvere cupientibus). Ugyanabban az évben még több ezer forintnyi egyéb kölcsön folyik be a városi pénztárba. A Kurtz-féle ingatlanok vételárának kifizetésére 1727-ben és 1728-ban a budai Szentháromság-kongregációtól 3000 Ft-ot, a váci káptalantól 2000 Ft-ot, Daun várparancsnoktól 3000 Ft-ot vettek fel. A Kurtz-féle ingatlanok megvásárlásából 1728. július 9-én Budának még 5027 Ft 54 kr tartozása maradt fenn.¹³⁶

Mindezeket a kölcsönöket csupán Buda nagyméretű eladósodásának illusztrálására soroltuk fel, az összes kötelezvények számbavételére sem terünk, sem módunk nincs. Buda város levéltárának megfelelő iratcsomója (Misc. ant. 77.) az 1712-től 1732-ig terjedő időből több mint 70 ilyen kötelezvényt tartalmaz, bár a kötelezvények száma ezzel még korántsem mondható teljesnek. A város 1731-re annyira elmerült az adósságokban, régi és újabb hitelezői annyira szorongatták, hogy a magyar kamarától és a kancelláriától kért engedélyt újabb kölcsönök felvételére. Enélkül az erősen megterhelt városi jövedelmekre újabb hitelezőket nem könnyen kapott volna. Az 1731. június 22-i királyi rendelet a magyar kamara közbenjárására Buda városának mint királyi jószágoknak további fennmaradása és fenntartása céljából 14 000 Ft-nyi kölcsön felvételére adott engedélyt, hogy ezekből előbbi hitelezőit kielégítse.¹³⁷ Eme engedély alapján Buda 1731-ben a veszprémi káptalantól 8000, a váci kápta-

lantól 4000, Arbay János váci préposttól 1200, Billard Ferenc főhadbiztostól 2000 Ft kölcsönt vett fel. A kötelezvények alapján úgy látszik, hogy Buda túllépte a 14 000 Ft-os határt. A város adóssághkötelezvényeinek iratcsomója az 1732. esztendőn túl nem tartalmaz újabb darabokat,¹³⁸ a további adósságcsinálásnak erélyes felsőbb hatósági beavatkozás, az egész városi igazgatásnak és gazdálkodásnak szigorú vizsgálata, s a budai tanács ezzel kapcsolatos bukása vetettek véget.

Az 1723-tól 1732-ig felvett kölcsönök a város adósságait hatalmas mértékben megduzzasztották. Erre az 1734. évi, Buda város gazdálkodási és igazgatási viszonyait megvizsgáló kamarai bizottság működése során derült fény. E vizsgálat kimutatta, hogy Buda város adósságai 1734-ben összesen 99 684 Ft 48 kr-t tettek ki,¹³⁹ amely abban az időben nagy összeg volt, a város évi jövedelmének több mint háromszorosa.

Az 1711-től 1732-ig kb. 20 000 Ft-ról kb. 100 000 Ft-ra növekedő adósság élesen rávilágít Buda városi gazdálkodásának válságára. Más kép tárul tehát elénk, mint amelyet a városi számadáskönyvek átvizsgálása nyomán az előbbieken a városi háztartásról nyertünk. A városi jövedelmek emelkedése, amely a szatmári béke után Budán valóban tapasztalható volt, 1711-től 1732-ig legfeljebb 50%-osnak vehető, ezzel szemben a városi adósságok az 1711. évinek kb. négyszeresére növekedtek. A magyarországi városok ebben az időben a súlyos adóterhek miatt általában el voltak adósodva, de Buda adósságai ezek mellett szinte példa nélkül állnak. Az adósságok nemcsak a város fejlődését akasztották meg, hanem Buda szabad királyi városi létét is veszélyeztették. Valóban Buda városi élete súlyos válságot élt át az 1730-as években, mindent meg kellett tenni azért, hogy a város fejlődése normális útra terelődjék. Ezzel magyarázhatók a példátlanul szigorú felsőbb hatósági vizsgálatok is.

Buda 1732 után már nem vett fel komolyabb összegű kölcsönöket, s hozzákezdett a nagy adósságteher törlesztéséhez. A törlesztés terén nem sokat érhettek el, mert a város jövedelmeiből csak a kamatok fizetése volt lehetséges, ezek pedig kb. 6000 Ft-ot tettek ki évente. A város adósságai körül 1740-ig annyiban tapasztalható javulás, hogy valóban sikerült leállítani a város további, most már végzetessé válható eladósodását. Buda adósságairól csak 1743-ból, amikor már új magisztrátus vezette a város igazgatását, van kimerítően pontos jegyzékünk. E jegyzék szerint Buda adósságai 1741-ben 101 843 Ft 4 kr-t, 1743-ban pedig 100 505 Ft 44 kr-t tettek ki. A hitelezők között 1743-ban a következők szerepeltek a legnagyobb összegekkel: a veszprémi káptalan 8000, a váci káptalan 12 600, Berkes váci prépost 3000, a pesti pálosok 10 000, Trameshaussen százados 5000, Batthyány grófnő 5000, a nagyvárad káptalan 6000 Ft-tal. Ezekkel együtt Buda összesen 47 hitelezőnek tartozott kisebb-nagyobb összegekkel, a hitelezők között voltak a városi árva-, szegényházi és a plébániai alapok pénztárai is.¹⁴⁰

A bécsi gazdasági politika és a városi jövedelmi források

Buda főváros városi gazdálkodásának súlyos helyzete, a 100 000 Ft-os adósság nem mindennapos jelenségnek számított abban a korban. Nemcsak a városi polgárság, hanem a kormányzások, a magyar kancellária és a kamara is sokat foglalkoztak ezzel a számukra többször érthetetlennek látszó körtünettel. A polgárság a tanácsot, a tanács a felettes hatóságok adóztatását, a katonaságot, a várost ért természeti csapásokat, a kormányzások többnyire szintén a városi tanácsot okolták az adósságok miatt. Meg kell hagyni, hogy mindegyik mondott valamit az igazságból.

A város nagymértékű eladósodásának okait vizsgálva tulajdonképp vissza kell nyúlnunk a kamarai adminisztráció korába. Buda városának közvetlenül a török uralom utáni helyzetével kapcsolatban részletesen kifejtettük, hogy a bécsi kamara elsősorban a város területén levő anyagi javak, jövedelmi források elvételével tette lehetetlenné komoly városi gazdálkodás kialakulását. A városi kiváltságok tényleges megadásakor, 1705-ben, ezeknek a jövedelmi forrásoknak tulajdonképp automatikusan a város tulajdonába kellett volna kerülniök. Ebben az időben Buda azonban már ilyen téren befejezett tényekkel találta magát szemben, mert a kamarai adminisztráció által elvett jövedelmi források túlnyomó hányadát, így a fürdőket és a sörházat, a bécsi kamara rendszerint eladogatta. E jövedelmi források nélkül pedig Budán a városi gazdálkodást megfelelő színvonalon kiépíteni nem lehetett.

A városi gazdálkodás számára létfontosságú jövedelmi forrásokkal kapcsolatban Budának 1711 után kétféle választása volt. Vagy továbbra is idegen kézen hagyja ezeket s ezáltal igen lényeges bevételek lehetőségétől fosztja meg a városi pénztárt, vagy pedig megpróbálja e haszonvételeknek bármi áron, módon való visszaszerzését. Mivel az első út a városi gazdálkodás kiépítéséről való lemondást jelentette volna, Buda nem tehetett mást, mint hozzálátott ahhoz, hogy a kiváltságokhoz megszerezze a privilégiumokkal járó vagyoni forrásokat, illetve visszaváltssa azoktól, akiknek a bécsi kamara ezeket eladogatta. A szatmári béke utáni korszak története Budán bővelkedik ilyen visszaváltási kísérletekben. A városi bevételek és kiadások ismertetésénél megemlékeztünk azokról az eredményekről, amelyeket a tanács az új jövedelmi források megszerzése, megnyitása terén elért. Nem tértünk ki azonban részletesen arra, hogy milyen körülményekkel járt ez a városi háztartás egyensúlyára nézve? Azt sem vizsgáltuk meg még, vajon sikerült-e Budának a kamarai adminisztráció által elvett jövedelmi forrásokat, akár áldozatok árán is, teljes mértékben visszaszerezni, s ezzel a kamarai adminisztráció korának bűneit valamiképp helyrehozni? E kérdések vizsgálata megadja az első választ arra, miért kellett Buda városának a török uralom után teljesen eladósodnia.

E visszaváltási processzust Buda 1711 után több ingatlanféleséggel, jövedelmi forrással kapcsolatban megindította. Rendkívül sokat-

mondóak és érdekesek azok az erőfeszítések, amelyeket a tanács a város különleges természeti kincseinek, a melegfürdőknek a megszerzéséért kifejtett. Figyelemre méltó az a körültekintés és ravaszkodás is, mellyel a tanács egy-egy ilyen ügyhöz hozzálátott. A magántulajdon, márpedig a fürdők 1711 után a Rudast kivéve mind magántulajdonban voltak, sérthetetlen volt még a városi kiváltságok alapján álló tanács számára is. Nem lehetett tehát csak egyszerű elhatározással, akár vétel útján is, a fürdőket a város számára megszerezni, ehhez várni kellett a megfelelő alkalomra. Persze ez a lehetőség nem minden esetben érlelődött meg.

A szatmári béke után, bonyolult körülmények között, először a Sárosfürdő (akkori nevén Blockbad, illetve Jungfraubad) megszerzésére nyílt alkalom. A Sárosfürdőt Lipót császár 1687. március 3-i rendelete alapján Illmer Frigyes Ferdinánd, a császár orvosa kapta meg, majd az 1690. november 17-i végrendekezés szerint a fürdőt ennek fia, Illmer Károly ügyvéd örökölte bizonyos tartozékokkal és egyéb budai ingatlannal együtt.¹⁴¹ Illmer Károly örökös nélkül halt meg, s így Buda a fürdőre és tartozékaira caducitas jogcímén akarta a kezét rátenni. Sajnos a városnak nem volt ekkora szerencséje, mert közben kitudódott, hogy Illmer budai ingatlanait 1711. május 15-én, bizonyos adósságainak törlesztése fejében, Hölbling (Hölbling) Keresztély bécsi kereskedőnek, Hölbling János budai építőmester fiának engedte át.¹⁴² Minderről Budát nem értesítették, s így a tulajdonos-változást a telekkönyvben sem vezették keresztül. A tanács ennek alapján ragaszkodott az Illmer-féle hagyatékhoz, mint caducitashoz s nem volt hajlandó Hölbling Keresztélynek a Sárosfürdőről, a kapcsolatos ingatlanokról és két várbeli házról az ingatlanlevelet (Gewöhrbrief) kiadni. Hölbling ezzel szemben azt kívánta, hogy a város vagy az ingatlanleveleket adja ki, tehát ismerje el tulajdonjogát az említett ingatlanokra, vagy pedig fizesse meg Illmer 4000 Ft-os adósságát, melynek fejében ő (Hölbling) a fürdőt s tartozékait megkapta. Hölbling Keresztély a bécsi kamarához fordult panaszával. Ott elismerték igényét a Sárosfürdőre és a többi ingatlanra. Elismerték azonban azt is, hogy a területén fekvő bármily ingatlan eladása esetén a városnak elővételi joga van. Így Buda a fürdőt és az ingatlanokat a 4000 Ft kifizetése ellenében megtarthatja.¹⁴³ A bécsi kamara átiratára a magyar kancellária ilyen értelemben utasította Budát, úgyhogy a városnak le kellett mondania a hön óhajtott caducitasról. A Sárosfürdő és a többi Illmer-féle ingatlan átengedése ügyében 1719. március 10-én egyezett meg Hölbling Keresztéllyel. Az egyezés szerint a fürdőért, szántóért és szőlőért, 2 házért 3800 Ft-ot kellett fizetnie.¹⁴⁴ A Rudas (Bruckbad) mellé a városnak tehát sikerült megszereznie a Sárosfürdőt is. A császári eladományozás miatt ezt azonban már csak a fürdő visszavásárlása révén tudta megoldani. A vételár kifizetésére, a fürdő rendbehozatalára kölcsönöket vett fel, újabb adósságokba keveredett. Íme tehát az első adalék ahhoz, miért növekedtek Buda adósságai 1711 után a neoaquistica gazdasági politika miatt.

Hasonló események játszódtak le az ún. régi kórházfürdő körül. (A mai Királyfürdő, a XVIII. században bérlője, Sprenger vízivárosi bíró után Sprengerbadnak is hívták. Későbbi tulajdonosa, a Königs család után kapta a Királyfürdő nevet.) A török uralom után a császár ezt a fürdőt is orvosának, Illmer Frigyesnek ajándékozta el, aki után fia, Illmer Károly ügyvéd örökölte. Illmer Károly a fürdőt 1703. szeptember 3-án 5000 Ft-ért Pfeffershoven tábornok budai várparancsnoknak adta el.¹⁴⁵ Így vándorolt tehát Buda eme fontos jövedelmi forrása egyik császári kezéből a másikéba. Pfeffershoven tábornok 1714 május havában meghalt. Özvegye, aki Bécsben lakott, értékesíteni akarta volt férje budai ingatlanait, s a fürdőt Aigner Lénárt fürdőmesternek és sebésznek szándékozott eladni.¹⁴⁶ Buda városa megint az elővételi jog alapján próbálkozott a fürdő megszerzésével, amely szerinte eredetileg is a város tulajdonába tartozott s attól nem jogos úton fosztották meg. Megtagadta tehát a Pfeffershovenné és Aigner között kötött adásvételi szerződés tanácsi jóváhagyását, s ehhez ürügyül felhasználta azt is, hogy a tábornoknéval épp ekkor a férjétől megvett rét miatt összekülönbözött. Pfeffershoven tábornok ugyanis az általa mint várparancsnok által elfoglalt rétet a városnak 500 Ft-ért eladta. Regal várparancsnok azonban ezt a rétet, amelyet szerinte a mindenkori várparancsnok használatára jelöltek ki, a budaiaktól erőszakosan visszavette. A városi tanács, mivel a jogtalanul eladott rét miatt kárt szenvedett, megtagadta a kb. 12 000 Ft-ot kitevő Pfeffershoven-féle adósságok kamatainak fizetését és a fürdő adásvételi szerződésének jóváhagyását.¹⁴⁷ Az ügy megint végigjárta a bécsi kamarát, a magyar kancelláriát. Pfeffershovenné közben nem mulasztotta el, hogy Buda városát — melynek férje szerinte annyi jót tett — csúf hálátlansággal vádolja meg. A tőkék felmondásával, perrel fenyegetődött, a moratórium feloldásával. Az ügyet 1718-ban kancelláriai rendelettel zárták le, amelyben Buda városát kötelezték a tőkék törlesztésére, a kamatok fizetésére, megengedték, hogy a rétek miatt 300 Ft (?) követelését az adósságból levonja. Biztosították ugyancsak a fürdőre a városnak a földesúri joghatóságából származó elővételi jogát.¹⁴⁸ Buda tehát megvehette volna a régi kórházfürdőt is, ezt azonban súlyos adósságai miatt nem tudta megtenni. Pfeffershovenné ugyanis, akinek férje kb. 12 000 Ft-ot hitelezett a városnak, nem volt hajlandó a fürdőt a városnak eladni. A tábornokné vélekedését találóan jellemzi megbízottjának, Stettner budai hadipénztári igazgatónak a kijelentése: minek akar Buda fürdőt vásárolni, ha annyi tartozása van.¹⁴⁹ Nem is került ez a fürdő sohasem a város kezébe. Buda nem tudta tovább a fürdő értékesítését megakadályozni, azt Aigner Lénárt, a fürdő akkori bérlője, 1718-ban 5000 Ft-ért valóban megvásárolta a tábornoknétól, s ezzel a kórházfürdő ügye tulajdonképp Buda teljes kudarcával záródott le.¹⁵⁰

A kórházfürdő visszaváltásának ügye tehát Buda részéről nem sikerült. A többi fürdő, vagyis a mai Császár- és a Rácfürdő esetében a város ennyire sem tudta megingatni az akkori birtokosok tulajdonjogát. A Rácfürdőt 1696 óta Pergassi kapitány és örökösei birtokolták. A Csá-

szárfürdőt 1702-ig a bécsi kamara, illetve a budai kamarai adminisztráció használta, majd 1702-ben teljesen elhanyagolt állapotban adta el Ecker János fürdősmesternek, a fürdő akkori bérletjének.¹⁵¹

A budai fürdők esete rendkívüli mértékben jellemző a városi gazdálkodás akkori körülményeire. Akár azt nézzük, hogy a Rudasfürdő mellé a város csak pénzáldozat árán tudott újabb fürdőt a városi gazdálkodás számára megszerezni, akár azt, hogy a többi 3 fürdő hasznáról a város most már kénytelen volt végleg lemondani, a következtetés végeredményben egyértelmű. Mind a két körülmény elősegítette a városi háztartás krízisének elmélyülését, s hozzájárult Buda eladósodásához.

A fürdőket a szatmári béke után már magánkézből kellett a városnak visszaszereznie. Volt azonban Budán olyan haszonvételi forrás is, amelyet még 1711 után is a bécsi kamara használt, mégpedig a Császármalom. Buda 1712-ben a magyar kancellárián, tehát legfontosabb felsőbb hatóságán keresztül kérte a bécsi császári kamarát, hogy a pestis, árvíz, tűzvész, állatvész stb. által tönkretett várost segítse ki a malom átadásával. A malom — Buda érvelése szerint — azelőtt is a városé volt, a város területén fekszik, tehát tulajdonképp a budaiak jogos tulajdona. A kancellária támogatta a bécsi kamaránál a kérést, de eredménytelenül. Amint Budának 1722-ben a bécsi kamarához felküldött újabb kérelméből kitűnik, a város továbbra is állandóan zaklatta Bécsset ezzel a kérésével. Sikert az ígéretet megkapni, hogy eladás esetén övé legyen az elővásárlási jog.¹⁵² Mindezek ellenére a Császármalom sohasem került a város tulajdonába, s jövedelmével sohasem járult hozzá — bármennyire is fáj ez a budaiaknak — a város bevételeinek növeléséhez.

A bécsi gazdasági politikának a városi gazdálkodást gátló, a város eladósodását előmozdító szerepét talán legjobban a sörházak esetével domboríthatjuk ki. Amint erről már szólottunk, a kamarai igazgatás korában a sörfőzést teljesen a császáriak monopolizálták maguknak, s ők építették fel Tabánban a sörházat is. A sörfőzésből eredő komoly jövedelmek miatt Buda a sörház megvételére, kibérlésére is hajlandó lett volna. Láthattuk, hogy számtalan kísérlete eredménytelen maradt.¹⁵³ A bécsi kamara 1702-ben a sörház eladására határozta el magát. Buda meg is becsültette a sörházat 11 684 Ft 48 kr értékben. Mivel azonban pénz híján csak bort ígért a bécsi kamarának, a vétel nem sikerült. Végeredményben a bécsi kamara bizonyos adósságok törlesztése fejében 1708-ban a sörházat a hessen-darmstatti hercegnek engedte át.¹⁵⁴ Így tehát ez a fontos gazdasági intézmény a bécsi kamara jóvoltából szintén az ország határán kívül talált gazdára. Az idegen sörház Buda városi kiváltságainak súlyos sérelmét jelentette, ezért a város már 1711-ben tárgyalta a hessen-darmstatti herceggel a sörház megvétele ügyében. Úgy látszik nem tudtak megegyezni, mert a város külön sörházat építtetett a Vízivárosban (a Három nyúl kaszárnya helyén), hogy ott gyakorolhassa sörfőzési jogosultságát. Persze a városi és a város területén levő idegen sörház között állandó súrlódások voltak, amelyeknek kiküszöbölése végett Buda 1718-ban bérbevette a tabáni sörházat. Végeredményben

itt sem lehetett más megoldást találni, mint a sörház jó pénzért való megváltását. Az 1722. június 21-én Bécsben tartott tárgyalások szerint Buda a hercegi sörházat összes felszerelésével és tartozékaival együtt 14 000 Ft-ért vette meg.¹⁵⁵ A vételárat teljesen kölcsönökből teremtette elő, a legnagyobb összeget, 6000 Ft-ot, Kahr Konrád, a külső tanács tagja bocsátotta a város rendelkezésére. A hercegi sörház megvétele súlyos és hosszantartó terhet jelentett a városi gazdálkodás számára, megvételéből 1730-ban még mindig 9644 Ft adóssága volt a városnak. A két sörház egyébként is talán a legnagyobb mértékben járult hozzá az eladósodáshoz, mert 1730. december 31-én a sörházi adósságok összesen 26 588 Ft 1,5 kr-t tettek ki.¹⁵⁶

A bevételek és kiadások ismertetésénél megemlíttük azt, hogy a városi gazdálkodáshoz szükséges földbirtokokat szintén pénzáldozatok árán kellett a városnak megszereznie, a kiváltságok révén élvezett földesúri joga ellenére. Itt is jórészt az történt, hogy a kamarai adminisztráció korában, ha nem is maga az adminisztráció, de ennek tisztviselői, azonkívül a császári katonatisztek foglalták le a legértékesebb földeket, amelyekre nemcsak a városi gazdálkodásnak, hanem magának a lakosságnak is szüksége lett volna. A szatmári béke után — persze pénzért — ezek a birtokok is részben vissza-visszakerültek a város tulajdonába, ugyanúgy, mint az egyéb jövedelmi források. E jelenségek közül a legértékesebb talán az a hosszú jogvita, amelynek eredményeképp Buda a Városmajort megvette.

A városnak magának 1700 körül alig volt még földbirtoka, amikor már a Vár alatt a Naphegytől kezdve egészen a pálvölgyi kőhídig elterülő, a városhoz legközelebb eső szántókat és réteket a „nagyurak” (kamarai tisztviselők és katonatisztek) vették birtokukba, főleg a várparancsnokok szereztek meg itt-tartózkodásuk alatti használatra. E, csupán a mindenkori várparancsnoknak lefoglalt területből, Pfeffershoven tábornok 1703. október 7-én a mai Városmajor táján elterülő 35 holdat jogtalanul magántulajdonként vett birtokba, s erről teleklevelét adatott ki magának. Ezt a területet, a császáriak Budán bevezetett szokása szerint, nyugalomba vonulása után 500 Ft-ért a városnak adta el. A város örült ennek az aránylag olcsó vételnek, mert ha fizetnie kellett is, az összeg nem volt nagy. Ám a város határában lefoglalt földek visszaváltása nem mehetett ilyen könnyen és egyszerűen. Pfeffershoven utódai Regal, Löffelholz és Daun várparancsnokok kétségbevonták Pfeffershoven tulajdonát az eladott birtokokra, s kijelentették, hogy a Vár alatt a Svábhegyig terjedő 58,5 hold terület a mindenkori várparancsnok használatára jelöltetett ki, ezt Pfeffershovennek nem volt joga eladni. Buda minden tiltakozása ellenére a földeket maguknak foglalták le. Ebből aztán egészen 1729-ig húzódó veszekedés támadt, amelyben a bécsi haditanács a várparancsnok véleményét, a magyar kancellária és az 1723. évi országgyűlés Buda igazát támogatta. Az ügy végül is 1728-ban a város és Daun gróf közötti egyezséggel fejeződött be. A meg egyezés szerint Buda megkapta a Pfeffershoven tábornoktól 1703-ban

megvett 35, illetve a későbbi állítások szerint a város szerencséjére 58,5 holdnak minősített, s addig vita tárgyát képező területet, ebből azonban 11 holdat ingyen átengedett Daunnak azzal a feltétellel, hogy áthelyezése után ez a városra száll vissza. Ugyancsak megkapta ebből a területből Daun gróf a Vártól nyugatra fekvő 5 holdat (a mai Városmajort), amelyen időközben majort, kertet, gazdaságot rendezett be, mégpedig azzal, hogy e gazdasága eladása esetén Budának elővételi joga legyen. Daun grófot 1729-ben Budáról elhelyezték, így a 11 hold a város tulajdonába került vissza, az 5 holdas gazdaságot pedig Daun 3000 Ft-ért tényleg a városnak adta el. Ez lett a későbbi Városmajor. Így Buda még aránylag szerencsésen megoldotta a várparancsnokok által lefoglalt, a Vártól (a Vérmező kivételével) a Svábhegyig húzódó terület visszaszerzését, mert mindössze 3500 Ft-ot fizetett érte, ami az épületekkel és felszereléssel együtt nem mondható magas árnak az említett területért.¹⁵⁷

Már nem kötött ilyen aránylag olcsó vásárt Buda akkor, amikor megvette Kurtz báró, volt kamarai adminisztrátor budai ingatlanait. Itt is tulajdonképp olyan birtokok megvételéről volt szó, amelyeket Kurtz hivatali állásánál fogva, a többi császári tisztviselőhöz hasonló módon szerzett Budán. A Kurtz-féle ingatlanokért összesen 11 000 Ft adóssága lett a városnak. A birtokok közül csupán a hidegkúti major volt a város területén kívül, a többi Buda territoriumán feküdt.¹⁵⁸

A szabad királyi városi kiváltságokkal járó haszonvételek kisajátításával, illetve ezek hasznosításának meggátolásával a szatmári béke után is lépten-nyomon találkozunk. Ilyen téren, a budai kamarai adminisztráció megszűnése után, az elnyomó hatalom helyben székelő képviselője, a budai várparancsnok és a császári katonaság járt elől. A katonaság éppúgy, mint a Lipót-féle diploma kibocsátása előtti időben, bort és sört mért, mészárszéket tartott, s ezek után semmit sem fizetett a városnak, a kiváltságok értelmében e jogosítványok haszonélvezőjének. A katonaság nem törődött pl. a borbehozatali, a sörbehozatali vámmal, a különféle piaci vámokkal. Ezzel nemcsak az e vámok fizetésére kötelezett lakosságnak okozott nehézségeket, hanem a városi pénztárt is súlyosan megkárosította.¹⁵⁹

A kiváltságokkal járó haszonvételekkel kapcsolatban a császári katonaság a legnagyobb visszaéléseket a téglaegetésnél követte el. Budának a kamarai adminisztráció idején és a Rákóczi-szabadságharc alatt a téglaegetésből semmi jövedelme nem volt. Budán 1710 körül két téglaegető található, mind a kettő magántulajdonban. Az egyiket (a mai Vérmező út és a Várfokegyház utca sarkán) Renner Simon kőművesmester, a másikat (a mai Moszkva téren) Kneissl Márton ácsmester birtokolta. A város ezekből csupán a regale bérletéért a telekkönyvi pénztárba fizetett ún. „Zieglofenzins” révén élvezett némi jövedelmet. A szatmári béke után a budai tanács egyik legfőbb feladatának tekintette azt, hogy a városi kiváltságokkal kapcsolatos eme igen fontos jogosítványt házi kezelés útján, tehát városi téglaegető felépítésével hasznosítsa. Ezért

1714-ben megvette a Kneissl-féle téглаégetőt, hogy ebből lassan komoly igényű városi téглаégetőt fejlesszen ki. A császári katonaság, mégpedig Regal budai várparancsnok, azonban ezeket a számításokat keresztülhúzta. Regal 1715-ben a budai Vár építéséhez a Vár alatt fekvő téглаégetők egyikének megszerzését tűzte ki célul, s mivel a Renner-féle égető megszerzésével nem boldogult, a város tulajdonában levőt szemelte ki magának. Buda minden tiltakozása, a városi gazdálkodás súlyos helyzetére való hivatkozása ellenére, 1715. március 28-án kénytelen volt átadni a téглаégetőt. Bár az átadás bérlet formájában történt (később a bérlő a várparancsnokság helyett a magyar kamara lett), s Budának megígérték, hogy az erősítési építkezések után a téглаégetőt visszakapja, visszaszerzése a városnak sohasem sikerült. A város 1729-ben a Városmajor mellett, majd a Gellérthegy déli oldalán próbálkozott újból téглаégető létesítésével, a katonaság azonban mindkét esetben újból megíúsította a kísérleteket. Így állott elő az a különös helyzet, hogy Budának az egyik legfontosabb városi haszonvételből úgyszólván semmi jövedelme sem volt.¹⁶⁰

Az előbb ismertetett adatok alapján is elég világosan látható, milyen szerepet játszottak a városi gazdálkodás válságában, a város eladósodásában a bécsi neoacquistica politika, majd ennek következtében a város területén levő gazdasági javak visszaváltásának, visszavásárlásának kényszere és egyéb körülmények. A Sárosfürdőért, a darmstadti hercegi sörházért, a Városmajorért és a körülötte fekvő földekért, a Kurtz-féle ingatlanokért összesen 32 300 Ft-ot fizetett ki Buda. Mindezt túlnyomórészt kölcsönökből teremtette elő, tehát a nagy városi adósságok elég tekintélyes hányada innen származott. A város a haszonvételeknek a katonaság általi jogtalan használata és kisajátítása folytán is tekintélyes jövedelmeket veszített el.

Az állami és katonai terhek

Azok a terhek, amelyek a különféle adók, szolgáltatások, kvártély címén neheztek a városi gazdálkodásra, ebben a korban igen nagy szerepet játszottak nemcsak Buda, hanem egyéb városok eladósodásában is. A városok gazdálkodásának ellenőrzésére a magyar kancellária 1690 óta éppen ezért küldött ki királyi biztosokat, mert a legtöbb város a nagy adósságok miatt ingatlanait kénytelen volt eladni vagy elzálogosítani, minek folytán jövedelmei megcsappantak, s a szabad királyi városi életforma fenntartására képtelen lett.¹⁶¹ Ezekről a terhekről a városi bevételek és kiadások ismertetésénél némi áttekintést már adtunk. Megemlégtettük, hogy a város legnagyobb adóterhe a hadiadó, egykorú szóval a contributio volt, amelyet Budán a források általában csak porció néven emlegetnek. (A porció tulajdonképp csak a katonaság természetbeni ellátására adott élelem, takarmány volt, amelynek értékét a contributióból levonták. A contributio megmaradt összegét az illetékes hadi-

pénztárba kellett befizetni.) A hadiadót azonban nem is annyira a városi gazdálkodásra, mint inkább a lakosságra nehezedő tehernek minősítettük. Mégsem különíthető el teljesen a városi bevételektől és kiadásoktól, mert a város ebben az időben az államnak járó hadiadót nem közvetlenül a polgárságtól befolyt összegből, hanem a városi bevételek évi egész összegéből fizette ki. Így megtörtént az, hogy a lakosságtól befolyt adót elköltötték egyéb célokra, s amikor a hadbiztosok a porcióquantumot követelték, a városnak nem volt miből fizetnie. Az is megtörtént, hogy elemi csapások miatt a porciót a város nem tudta időben beszedni a lakosságtól, holott a hadipénztár a befizetési határidővel nem várt. Ilyen esetekben a városi pénztár kölcsönökre! segített magán, ezért fordult elő, hogy kölcsönt kimondottan porció céljára is felvettek, mint pl. 1716-ban, amikor az executiót 800 Ft-nyi kölcsönrel hárították el, vagy 1731-ben, amikor a contributio-hátralékhoz épp maga Billard Ferenc főhadbiztos nyújtott 2000 Ft-nyi kölcsönt. A porció tehát a város zavaros anyagi helyzete mellett szintén növelte az adósságokat és kamatokat, tehát így közrejátszott a város eladósodásában.¹⁶²

A porció miatt sokat panaszkodott a város a kamaránál és a kancelláriánál, többször adóelengedést is sikerült kieszközölnie, így pl. a nagy 1709—12. évi pestis, majd a dunai árvíz után, majd az 1723. évi tűzvész alkalmával. A porcióval kapcsolatos sirámok azonban nem hasonlíthatók össze azokkal, amelyek egy másik, rendkívüli természetű adóteherrel, az országgyűlési taksával kapcsolatban hangzottak el. A szabad királyi városok számára a minden országgyűlés idején jövedelmeik arányában megállapított ún. „diaetalis taxa”¹⁶³ nem jelentett állandó terhet, de az időnként kifizetendő taksa-összegek elég magasak voltak ahhoz, hogy a város évi költségvetésében nagy zavarokat okozzanak. Az egyéb terhek mellett az országgyűlési taksa időnként olyan váratlan és kellő fedezettel nem bíró kiadásnak látszott, amely pl. Budánál mindig a legnagyobb kétségbeesést okozta. Buda városára 1732-ig: 1708-ban 8000, 1712-ben 8000, 1714-ben 2666, 1722-ben 10 000, 1728-ban 5000 Ft országgyűlési taksát vetettek ki, összesen tehát 33 666 Ft-ot.¹⁶⁴ A városi tanács mindig kétségbeesítő siránkozások és a legnagyobb gyötrelmek közepette nyögte ki ezt az adót, a kamara és kancellária pedig fenyegetődzések, szidalmak kíséretében csikarta ki tőle a taksát, rendszerint kisebb részletekben. A budai kamarai adminisztrációhoz, a magyar kamarához mindjárt 1709-ben megindultak az 1708. évben kivetett taksa elleni panaszos beadványok. Ezekben a tanács kifejtette, hogy a város nyomora, pénztelensége oly nagy, hogy nem 8000 Ft-ot, de még 800-at sem tudna kifizetni. Ezt azonban a város felsőbb hatóságai nem értik meg, hanem executióval fenyegetik a tanácsot.¹⁶⁵ Az 1712. évben kivetett újabb 8000 Ft még az 1708. évinél is nagyobb kavarodást idézett elő. Az ez évi királyi biztos, Zennegg Kristóf György budai kamarai inspektor a kamarától és a kancelláriától egyenesen azt a szigorú utasítást kapta, hogy a diaetalis taksa behajtásáról minden áron gondoskodják. Zennegg az utasítás értelmében, sőt még azon túlmenő buzgalommal

járt el, a fizetni képtelen tanácsot keményen ostromozta, a tanácsosokat executióval fenyegette, Pfeffershoven várparancsnoktól karhatalmat akart kérni. Hiába volt minden igyekezete, a város nem bírta a kivetett összeget előteremteni. A tanács kétségbeesésében odáig ment, hogy „térden állva (flexis genibus) könyezve, könyörögve” kérte a kivetett összeg kétharmadának elengedését,¹⁶⁶ mert — amint mondta — a városnak pénze nincs, a sok csapás miatt „egyedül a gyászos és szerencsétlen szabadság” maradt meg számára, melyen nyilván a sok terhet nyakába zúdító városi kiváltságokat értette.¹⁶⁷ Az 1714. évben kivetett taksa körül is nagy zavarok voltak, a várost akkor perrel fenyegették fizetési kötelezettségének nem teljesítése miatt.¹⁶⁸

Az országgyűlési taksát általában a város, a községi adóba beleszámítva, szintén kivetette a lakosságra, külön alapot az ily címen begyűlt összegekből azonban nem létesített, úgyhogy a kamara követelése esetén a város egész jövedelméből fizette ki az esedékes összeget. Persze a városi pénztár úgyszólván sohasem volt abban a helyzetben, hogy a kivetett taksa összegét folyósítani tudta volna, emiatt diaetalis taksa céljára többször vettek fel kölcsönt. A megmaradt kötelezvények szerint 1712-ben 1000, 1723-ban 3000, 1726-ban 4000, 1728-ban 1000 Ft-nyi kölcsönt, tehát összesen 9000 Ft-ot kellett felvennie ilyen okokból.¹⁶⁹ Majdnem bizonyos, hogy főleg az 1711 utáni rendkívüli szorult helyzetben a tanács ezen felül is kölcsönökhöz nyúlt. Mivel az 1732-ig kivetett összesen 33 666 Ft-nyi összegből a város könyörgésére a kancellária több mint 14 000 Ft-ot elengedett, a fennmaradó összeget a tanács tehát jórészt kölcsönökből egyenlített ki.¹⁷⁰ Az a körülmény pedig, hogy Budának ily nagy összegű országgyűlési taksát hajlandók voltak elengedni, valóban a városi pénztár rendkívül kétségbeejtő állapotát mutatja. A városnak az elengedések után is elég nagy hátraléka maradt.

A porció és az országgyűlési taksa mellett sokat szenvedett a város a császári katonaság elhelyezésével, ellátásával kapcsolatos különféle terhek, kötelezettségek miatt. A városi kiváltságok megadásakor a bécsi kamara többféle katonai terhet a városra hárított, mégpedig azzal az indoklással, hogy ezentúl a budai kamarai adminisztráció jövedelmeit a kiváltságok értelmében a város fogja élvezni, vállalja el tehát a volt kamarai adminisztráció e jövedelmekkel kapcsolatos kötelezettségeit is. Ez az érvelés persze hamis volt, mert a kamarai adminisztrációnak e kötelezettségek teljesítésére az összes kamarai jövedelmek, tehát nagyobb összegek állottak a rendelkezésére, mint Budának.

A magyar kamarának egy 1712. évi rendelete bővebben kifejti, milyen kötelezettségek voltak ezek. Eszerint Buda városa elvállalni tartozik minden olyan javítást vagy azok költségeit, amelyek a Várnál (kivéve a kimondottan erődítési jellegűeket), a garnizon, illetve a tisztek szállásait adó épületeknél, legyenek ezek akár magánépületek is, előadódnak. Sőt a kiváltságok megszerzésekor a város azoknak a kamarai épületeknek a gondozását, javítását is elvállalta, amelyek azelőtt a budai

kamarai adminisztráció gondozásába tartoztak. Mindezek elvégzésére Buda szerződésben kötelezte magát.¹⁷¹

E kötelezettségekből, melyeket Buda a kiváltságok biztosítása érdekében, különösebb alku és ellentmondás nélkül vállalt el, számos, a városi háztartást súlyosan érintő kiadás keletkezett, nem egyszer a fenti szerződés nem egészen pontos rendelkezéseiből kifolyólag. Zennegg kamarai inspektornak 1710-ben meghagyták, hogy a budai laktanyákat a kamara költségén, a budai kamarai inspektorátus jövedelmeinek felhasználásával javíttassa ki. Zennegg a fenti szerződésre hivatkozva e munkálatokat azonban nem a kamarai jövedelmekből, hanem a város költségén végeztette el. Így az 1709—1710. évi laktanyatatarozások 2129 Ft 26 kr-al terhelték meg a városi pénztárt.¹⁷² A tanács több panasziratban kérte e költségek megtérítését, a visszafizetésről azonban az egykorú források nem tudósítanak. Úgy látszik azonban, hogy a kincstári költségén épített kaszárnyák tatarozását nem írta elő kimondottan a szóban forgó szerződés. A kaszárnyák javítása 1718-ban újból esedékké vált, s ennek kapcsán a magyar kancellária megint figyelmeztette a várost, hogy a privilégiumok kibocsátása idején a polgárság, a katonai beszállásolástól való felmentése ellenében, a laktanyák javítását magára vállalta. Buda válaszában tagadta ilyen értelmű egyezmény megkötését, szerinte ilyen egyezményt sem a budai kamarai adminisztrációval, sem mással nem kötött, s kérte a kamarát, hogy e tehertől mentesítse az amúgyis túlterhelt várost.¹⁷³ A felterjesztés eredményes lehetett, mert újabb laktanya-javítási költségekről a források nem adnak számot.

E tiltakozás meglehetősen indokolt volt, mert a katonai beszállásokkal kapcsolatban úgyszólván állandó kiadások voltak. A városi polgárság egyáltalán nem mentesült a katonai beszállásolás terhétől, így a laktanyák tatarozását a fenti címen kívánni tőle tényleg jogtalan eljárásnak minősülhetett. A polgári házakba beszállásolt katonák után fizetett kvártélypénzek, azonkívül a tiszti lakások fenntartására és tatarozására kiadott költségek évről-évre komoly összegekkel terhelték meg a városi pénztárt, mert a szóban forgó egyezmény eme kötelezettségét Budának szigorúan teljesítenie kellett. A császári tisztek és legénység szállásaira 1721-ben pl. 2228 Ft-nyi összeget fizettek ki.¹⁷⁴ A folytonos katonai átvonulások és megpihenések miatt pl. 1729-ben 6 kompánia időzött Buda elővárosaiban.¹⁷⁵ A katonai kvártély, közelebbről véve a tiszti szállások fenntartásának terhe az 1723. évi országgyűlésen is a város egyik „speciale gravamen”-e volt. Ebben előadták, hogy a tiszteket, akiket nagy számban és tartósan vezényeltek Budára, a romos Várban csak a legnagyobb költségek és nehézségek mellett lehet elhelyezni. Az országgyűlési gravamen a tiszti szállásokra kiadott összeget kb. évi 2000 Ft-ra becsülte, s az egész beszállásolási ügy megoldása céljából a romos Vár állami költségén való helyreállítását ajánlotta.¹⁷⁶

Elsősorban a katonaság ellátásával kapcsolatos kötelezettségek és terhek közé kell sorolnunk azokat a kiadásokat is, amelyek Budára a Vár vízellátását szolgáló két vízmű helyreállítása következtében hárultak.

A svábhegyi források vizét a Várba vivő vízvezeték és a dunai vízemelő-szerkezet az ostrom alatt használhatatlanná vált, helyreállításuk a kamarai adminisztráció idején pénz hiánya, de a kamarai adminisztráció hanyagsága miatt is, nem történt meg. Az 1711-ben, Eleonóra császárnő által kibocsátott, a szabad királyi városi kiváltságokat véglegesen biztosító privilégiumlevél a két vízművet a városnak adta át, de kötelezte a várost a kiváltságok alapján befolyt jövedelmekből ezek sürgős helyreállítására is.¹⁷⁷ A városi gazdálkodás állandó nehézségei miatt a helyreállítási munkálatok azonban igen nehezen indultak meg, 1714-ben a kancellária már sürgeti a munkálatok megindítását, s a következő években is egymást érik a vízművek kijavításának befejezését szorgalmazó leiratok.¹⁷⁸ A munkához végül tüzetesebben 1716-ban fogtak hozzá, a svábhegyi vízvezetékét Kerschensteiner Konrád jezsuita szerzetes és a dunai vízemelő-szerkezetet (a mai Lánchídfőnél) Caspar Jakab lakatosmester hozta rendbe. A két vízmű nagyjából 1718-ra elkészült.¹⁷⁹

Az egykorú források egyöntetűen arról tanúskodnak, hogy a két vízmű helyrehozatala nagyon igénybe vette a városi pénztárt. A fő-kamarási számadáskönyvek szerint 1715-ben 1216, 1716-ban 1217, 1717-ben 2065, 1718-ban 5703, 1719-ben 3600 Ft-ot költöttek a vízművekre, s a továbbiakban is a karbantartás és a javítás általában 500 Ft-on felüli állandó kiadást jelentett évente. Buda, mint minden komolyabb vállalkozásánál, itt is kölcsönökhöz folyamodott. Az ilyen célra felvett kölcsönök sorát Zennegg Kristóf György budai kamarai inspektor 1715-ben folyósított 1500 Ft-os kölcsöne nyitotta meg.¹⁸⁰ Az 1721. évi királyi biztosi vizsgálatnál a tanács akképp nyilatkozott, hogy a két vízmű helyreállítása a városnak igen sokba került, és emiatt a város adósságokba keveredett.¹⁸¹ A vízművek kijavításával kapcsolatos költségeket tetézte még az is, hogy az építés ideje alatt a várbeli katonaság vízszükségletét a város tartozott vízfűvarozással ellátni. Ez a vízhordás elég tetemes összeget emésztett fel, a számadási könyvek 1714-ben 550, 1715-ben 2136, 1716-ban 1671, 1717-ben 2779, 1718-ban 1260, 1719-ben 787, 1720-ban 273 Ft vízfűvarozási kiadást tüntetnek fel, tehát nem sokkal kevesebbet, mint a vízművek helyreállítási költségei. A polgárság szerint az ilyen vízhordás napi 8,5 Ft-ba került.¹⁸²

Budának tehát elég sok baja volt a Várban székelő császári katonasággal és annak igényei miatt, bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy a vízművek helyreállítása a városnak is elsőrendű érdeke volt. A Vár újjáépítésével, rendbehozásával kapcsolatos igények azonban a további években is súlyos kötelezettségeket róttak a városra. A Várnak és a királyi palotának 1715-ben, a kincstár költségén megindult újjáépítése anyagiak fogytán 1724-ben megakadt. A haditanács a budai várparancsnokon és a magyar kamarán keresztül megpróbálta a várost anyagi hozzájárulásra bírni. Daun gróf várparancsnok a beszállásolás alól való mentesítés ígéretével tett kísérletet a városnál. A város most már megelégedve az állandó közmunkákat, határozottan és erélyesen utasította vissza ezeket a próbálkozásokat. Kifejtette, hogy a város anyagi ereje

nagyon csekély ilyen teher elvállalására. Mégha a városnak annyi jövedelme volna is, mint amennyit a haditanács feltételez, akkor sem vállalhatna olyan kötelezettséget magára, amelyekkel a kincstár, a vármegyék anyagi ereje sem tud megbirkózni. Buda városi jövedelmei nem közmunkákra valók, hanem belső városi kiadások fedezésére, s arra sem elegendők. Hogy a tanács jól, vagy rosszul gazdálkodik, az a legmagasabb elbírálás alá tartozik, ezért a tanács a felelősséget vállalja. A Vár felépítésének terhe tönkretenné a polgárságot. A beszállásolás pedig — amint az eddigi gyakorlat is mutatja — nem szűnne meg, legfeljebb a beszállásoltak cserélődnének ki. A haditanács továbbra is próbálkozott, Buda válaszában felhozta a vízművek helyreállításának, a vízfordásnak, az 1723. évi tűzvésznek a kiadásait, s mindezekkel kapcsolatban a város súlyos eladósodását. Végül Buda 1725. január 27-én magához a királyhoz fordult panaszával, s ezzel ez az ügy be is fejeződött.¹⁸³

A bécsi hatóságok a visszafoglalás óta ismételten megpróbálták tehát a Vár helyrehozásának és újjáépítésének bizonyos költségeit a városra áthárítani. Az ilyenfajta igényeknek a végsőkéig való fokozását jelentette a haditanácsnak s a bécsi kamarának fent említett próbálkozása. A tanács és a városi polgárság határozott ellenszegülése is azt mutatja, hogy a bécsi körök a hűrt ilyen téren túlfeszítették. A város élete úgyszólván a katonaság befolyása és igényei ellen folytatott állandó küzdelemben telt el.

A városi magisztrátus hűtlen vagyonkezelése

A városi gazdálkodás súlyos helyzetének, az eladósodás okainak teljes feltárása céljából meg kell még vizsgálnunk azt is, milyen szerepe volt ebben a városi magisztrátus vagyonkezelésének, a városi jövedelmekkel való sáfarkodásának. A városi tanács gazdálkodása ebben a korban a polgárság és a városi magisztrátus közötti viszálykodások és a rendszerint ezek miatt lefolytatott királyi biztosi, kamarai vizsgálatok középpontjában állt. A polgárság és a tanács közötti ellentétek fő oka az volt, hogy a tanács önkényesen, a polgárság véleményének meghallgatása, érdekeinek figyelembevétele nélkül igazgatta a várost, kezelte a város jövedelmeit. A polgárságnak ama törekvéseit, hogy az az igazgatás és gazdálkodás menetét ellenőrizhesse, teljesen elnyomta, s ilyen szempontból számos esetben a városi kiváltságok intézkedéseivel is szembehelyezkedett. Megkönnyítette a tanács eme magatartását az a körülmény is, hogy Budán ekkor még nem volt olyan önkormányzati testület, amely a városi gazdálkodás ügyeibe beleszólhatott volna. Ilyen testület (a választott polgárság, százas polgárság) az ország majdnem minden városában működött ebben az időben. Budán ekkor e testület magját képező ún. külső tanács létezett csak, ezt a belső tanács nevezte ki, így a lakosság érdekeinek képviselőjére nem volt alkalmas.¹⁸⁴ A város lakossága, polgársága így lényegében nem sokat tudott a város vagyonkezelé-

séről, nem lehetett áttekintése a jövedelmekről és a kiadásokról, pedig e jövedelmek jórészt az ő adóiból, a rá kivetett terhekből tevődtek össze, s ezeknek a terheknek mértékét döntő módon szabta meg a városi háztartás biztos vagy bizonytalan helyzete.

A városi tanács meglehetősen korlátlan hatalmának egyik forrása részben a XVIII. századi városi igazgatási szervezet volt. A városigazgatást vezető tanács állandó, a polgárság által életfogytiglan megválasztott tagokból, tanácsnokokból tevődött össze. A polgármestert és a bírót ugyan két évenként újból választották, azonban mindig csak a tanács-tagjai közül, s a lelépő polgármester és bíró továbbra is a tanács tagja maradt.¹⁸⁵ A tanács korlátlan hatalmát növelte ezenkívül az is, hogy nemcsak a külső tanácsosokat, hanem a város egyéb tisztviselőit (szindikusz, főkamrás, telekhivatali igazgató stb.), a külvárosi bírakat, esküdteket is ő nevezte ki, sőt ebben az időben az elhalálozás révén megüresedett tanácsnoki állásokat sem választás útján, hanem kinevezéssel töltötték be. Budán ilyen körülmények között egymás érdekeit támogató, sőt egymással rokonságban levő klikk kezébe került a hatalom, mely annak révén, hogy a városnak a kiváltságokat megszerezte, a város korlátlan urának, a budai kamarai adminisztráció jogutódjának képzelte magát. E klikkel szemben szintén befolyásos és gazdag városi polgárokból álló csoport állott, mely egyelőre ugyan a város vezetéséből kimaradt, de az abban való részvételért, főleg a kiváltságok biztosította önkormányzati jogai (a tanács választásának, a városi gazdálkodás ellenőrzésének, az adóterhek szétosztásának joga) alapján az uralmon levő tanácsi klikk ellen szívós harcot indított meg. Támogatta ezt a küzdelmet a város nem polgárjogú, szegény lakosságának széles tábor, amely a zsarnokoskodó, megvesztegethető, pártosan bíraskodó, fennhéjázó s a súlyos terheket főleg a lakosságra áthárító magisztrátussal szintén mélységesen elégedetlen volt.¹⁸⁶

A tanácsellenes párt nem csinált titkot abból, hogy véleménye szerint a tanácsbeli urak a felelőtlen, helytelen gazdálkodáson felül még meg is lopják a várost, s ez az oka a város eladósodásának, a túlságos nagy terheknek. Ilyen véleményének főleg 1710 után adott hangot a kancelláriához eljuttatott emlékiratokban, de főleg a tisztújítás alkalmával leküldött királyi biztosok előtt. A magyar kamara és a magyar kancellária a polgárság és a tanács között állandóan fokozódó ellentétek miatt gyakran kényszerült királyi biztosok leküldésére. A királyi biztosok szinte évenként megismétlődő látogatásának fő oka azonban az volt, hogy Buda a reá kirótt adókat és egyéb terheket igen rendszertelenül fizette, sőt többször képtelen volt ezek kifizetésére. A királyi biztosok főleg ilyen szempontból vizsgálták meg a városi gazdálkodás helyzetét és a tanács vagyonkezelését.

A városi tanács a polgárság és a királyi biztosok folytonos vádjai, vizsgálatai következtében tulajdonképpen két tűz közé szorult. Ennek ellenére igen soká tudta leplezni a nyilvánvaló visszaéléseket, ügyesen a kuruc pusztításokra, a pestisre, az árvízre, egyéb elemi csapásokra

hivatkozott, s nagyobb ellenállás esetén ajándékokkal, borral csitította a kamara vagy a kancellária tisztviselőinek haragját. Jellemző eset erre pl. 1715-ben a gyors pénzszerzés céljából a kiváltságok rendelkezései ellenére polgárrá felvett rácok esete. A városi tanács 100 Ft discretiót ígért a kamara alelnökének, ha a rácok polgárrá való felvételét jóváhagyja.¹⁸⁷ A discretio különben is a város rendszeres, a számadáskönyvekbe felvett kiadási tétele volt.

A városi polgárság először 1711-ben vádolta komolyabb formában a tanácsot a pénzügyek gyanús kezelésével. Megjegyezte pl., hogy Sauttermeister Frigyes volt polgármester hitelezett a városnak, s a kölcsönöket tanúsító számadási kivonatokat ő maga mint polgármester hagyta jóvá, tehát saját maga ügyében gyakorolt hatósági funkciót.¹⁸⁸ A következő évben Zennegg Kristóf György királyi biztos gyanúsította meg súlyosan a tanácsot, amikor kimondta, hogy a várost nem a császár, hanem saját urai tették tönkre. Zennegg egyébként is nagyon ellenségesen viselkedett a tanáccsal szemben, 1710-ig ugyanis az akkor megszűnt budai kamarai adminisztráció vezetője volt, s így nem jó szemmel nézte Buda szabad királyi városi rangra történt emelését. Ki is jelentette, hogy Buda nem egészen jogszerű módon jutott a kiváltságokhoz (per fas et nefas). Jó alkalmat látott tehát a vizsgálatnál arra, hogy a városi tanácson üssön egyet. A tanács fel is jelentette őt a magyar kancelláriánál, hogy a magisztrátussal még a régi kamarai stílusban (nach alten Cameral Stylo) beszél.¹⁸⁹ Zennegg eme véleményéből az szűrődik ki, hogy szerinte Buda a kiváltságok megszerzésével kapcsolatos kalandos vállalkozások miatt jutott súlyos gazdasági helyzetbe.

A további években, főleg az 1715. és az 1717. évi tisztújítás alkalmával hangzott el sok panasz a városi tanács ellen. A polgárság az 1715. május 2-án kelt panaszbeadványában többek között azt kifogásolta, hogy a tanács tagjai adómentességet élveznek, a tanácsban két sógor és két fivér van, a gyakori küldöttségek a városi pénztárt módfelett megterhelik, a tanács a polgárság tudomása nélkül vesz fel kölcsönöket, s a polgárság nem tudja, mire fordították a kölcsönvett összegeket. Kifogásolták továbbá, hogy a tanács alacsony kamatra kölcsönveszi az árvapénzeket, a polgárokat katonai szállásadásra és kvártélypénz fizetésére is kötelezi. Túl magasnak vélték a városi tisztviselők számát és a fizetéseket. Az 1717. évi tisztújítás alkalmával a királyi biztos jelentés beszámol a tanács elleni kifogásokról. A jelentés szerint a helytelen gazdálkodás és a polgársággal való rossz bánásmód az ellentétek fő oka. A polgárság teljesen ki van zárva a város ügyeinek intézéséből, a tanács csupán a saját érdekeinek megfelelő rendelkezéseknek szerez érvényt. A sörvámot a tanács nem kórházi célokra fordította, a vízműveket nem a telekkönyvi jövedelmekből, hanem a lakosság különadójából állította helyre. A hadiadó címén beszedett összegnek csak a felét fizették a hadipénztárba.¹⁹⁰ A polgárság szóvátette a folyton emelkedő adósságok ügyét is, Zennegg királyi biztos pedig hosszú faggatás alá vette a tanácsot a városi gazdálkodás részleteinek kivizsgálása céljából. A tanács a sok-

szor kellemetlen kérdésekre immel-ámmal, leplezett vagy nem leplezett sértődöttséggel, sőt ingerültséggel válaszolt.¹⁹¹ A számadáskönyvek — a királyi biztos szerint — tele vannak különféle megtévesztő, jogtalan, nagy összegű kiadásokkal, s a lehető legnagyobb összevisszaságban tartalmazzák a különféle tételeket.¹⁹²

A polgárság panaszai, a királyi biztosok kifogásai ellenére a magyar kamara és a kancellária kb. tíz évig nem tett komolyabb intézkedéseket a városi igazgatás és gazdálkodás ügyeinek a rendezésére. Az erélyes beavatkozást pedig tovább halogatni nem lehetett, mert a tanács és a polgárság, a céhek között a viszályok annyira elfajultak, hogy a város két pártra, egy tanácsira és egy polgárra szakadt. Ezeknek a fejleményeknek a hatására a magyar kamara végre elhatározta magát a városi tanács elleni tüzetes vizsgálatra, s rendkívüli időben (tehát nem tisztújítás alkalmával), 1722. november havában báró Maholányi Tamás és Jeszenszky István kamarai tanácsosok személyében királyi biztosokat küldött ki Budára. A királyi biztosoknak elsősorban a város igazgatása körüli belső ellentéteket, majd a városi gazdálkodást kellett alaposan megvizsgálniuk. A város igazgatása körüli bajok fő okát abban látták, hogy a polgárság eddig nem vett részt kellő mértékben a tanács megválasztásában és a gazdálkodás ellenőrzésében. E bajokat úgy szüntették meg, hogy 1722-ben létrehozták, más városok mintájára, a választott polgárság intézményét, s erre ruházták a tanács megválasztásának, a lakosság ügyei képviseletének, a városi pénzügyek ellenőrzésének a jogát. A városi háztartás megfelelő ellenőrzésére elrendelték, hogy a városi számadásokat ezentúl a választott polgárság tagjaiból és tanácstagokból álló vegyes bizottság elé kell terjeszteni, utána vizsgálja felül azokat a tanács, a számadóknak végleges felmentését azonban csak a királyi biztos adhat. Rendezték továbbá a hadiadó különkezelésének ügyét, az adó-kivetést. Meghagyták a tisztviselői fizetéseket, azonban leszállították a különjárandóságokat, s korlátozták a városi alkalmazottak adómentességét. Részletesen szabályozták a tisztújítást, megtiltották, hogy a tanács tagjai számadói tisztet lássanak el. Elrendelték az árvaügyek intézésének és az igazságszolgáltatásnak újabb reformját, intézkedtek a magyar nyelv megfelelő oktatása ügyében stb.¹⁹³

Az 1722 novemberében, majd az 1723. évi tisztújításra leküldött királyi biztosoknak (mindkét esetben báró Maholányi és Jeszenszky kamarai tanácsosok) kétségtelenül legfontosabb feladatuk a gazdálkodás megvizsgálása s annak megállapítása volt, mennyiben felel meg a valóságnak a polgárságnak s az eddigi felsőbb hatósági vizsgálatoknak az a vádja, hogy a tanács felelőtlenül, rosszul gazdálkodik, sőt meglopja a várost. Amint a királyi biztosoknak a kamarához és ennek alapján a kamarának a kancelláriához intézett jelentéséből látható, a vizsgáló közegek meglehetősen alapos munkát végeztek, s tanácsot ért vádak — sajnos — beigazolódtak. A királyi biztosok munkájukat először 1722. november 20-án kezdték el, s az eljárásukról szóló jelentés egy kötetnyi iratanyagot tesz ki. (Ezt 1723. március 11-én küldték el a kancelláriá-

nak.) A jelentésben a királyi biztosok mindenekelőtt azt emelték ki, hogy a városi számadásokat teljes rendetlenségben és zavaros állapotban találták. Ezekből a számadásokból a városi bevételek fajait és mennyiségét megállapítani nem lehetett, úgyhogy külön kellett összeállítani a város jövedelmi forrásait. Az így összeállított jövedelmekkel kapcsolatban a tanáccsal közölték megjegyzéseiket, de erre a tanács válasza annyira homályos volt s annyira nem segített a nehézségek megoldásában, hogy e zavaros összevisszaság útvesztőiben a bizottság a bevételek és kiadások megállapításának munkájában képtelen volt előrehaladni. Épp ezért az 1717—21. évi számadások megvizsgálását a legközelebbi tisztújításra halasztották el, hogy addig a számadásokat a megfelelő számadók hozzák rendbe és azokat a megfelelő mellékletekkel is lássák el.

A jelentés beszámol a polgárságnak (communitas) a tanács ellen felhozott több súlyos vádjáról. Többek között arról, hogy a tanács tagjai nem elégszenek meg az esetről esetre befolyó mellékes, irodai bevételekkel (accidentia), hanem még a városi jövedelmekből is részesülnek, s ezek a jövedelmi források nem a városnak, hanem a tanácstagoknak hoznak hasznot. Ezért a tanácstagoknak kisebb fizetéssel kellene megelégedniök, s a mellékes jövedelmek közül csupán a bírságokkal. A városi tanács ezzel szemben ragaszkodott meglehetősen nagy összegű mellékeseihez, amit borban, sörben, disznóban, tűzifában kapott meg, mert szerinte ezeket az 1718. január 17-i tanácsülés határozata alapján a communitas jóváhagyta. A polgárság szerint azonban a határozatot nem a communitas (a város közönsége, a polgárság egyeteme) hagyta jóvá, hanem csak a külső tanácsnak a magisztrátussal tartó 17 tagja. A királyi biztosok megállapították, hogy a mellékes jövedelmek kb. 7000 Ft-ot tesznek ki évente. Ez nem egyszer felülmúlta a rendes tiszti fizetések évi összegét. A fizetésekre a pénztár pl. 1720-ban 5070, 1721-ben 7205, 1722-ben 5614 Ft-ot adott csak ki. A fizetések körüli visszaélések megszüntetése céljából egyelőre azt rendelték el, hogy további szabályozásig a tanácstagok vegyék fel fizetésüket és természetbeni járandóságukat. Adómentességet csak 6 negyed szőlő és lakóházaik után élvezzenek. A bírságok, caducitasok s egyéb rendkívüli jövedelmek felvételétől pedig tartózkodjanak.¹⁹⁴

A tanács visszaéléseiről a királyi biztosok az 1723. évi tisztújításról beszámoló 1723. december 31-i jelentésükben tájékoztatták a kamarát, illetve a kancelláriát. Eddig ugyanis befejezte munkáját az 1717—21. évi városi számadások átvizsgálására és ellenőrzésére kirendelt városi bizottság. Ennek alapján részletes áttekintést nyertek a bevételekről és kiadásokról, megállapították az indokolatlanul kiadott összegeket, mindazokat a károkat, amelyeket a városi tanács az említett években okozott a város számára.

A jelentés szerint a tanács legszembevetőbb visszaélései a következők voltak: Először is az álláshalmazások. Egy személy több állást töltött be s ezért több fizetést is vett fel. Így pl. Dillmann Sebestyén egyszerre húzott tanácsnoki és főkamarási fizetést. Wolff Gáspár tanácsnok

és kórházi gondnok volt egyszerre. Keppeler Rüdiger Gáspár pedig bíró, tanácsnok és telekhivatali prefektus volt egy személyben, így három fizetést kapott. Általában a tanács majdnem minden tagja legalább két fizetést biztosított magának.

Nagy visszaéléseket tapasztaltak a városi szőlők és a bortermés körül. A szőlőkre a tanács évente több mint 500 Ft-ot költött, ezzel szemben a bortermés arra sem volt elegendő, hogy a tanácsnokok és a városi tisztviselők deputatumát (természetbeni járandóságok) kielégítse. Nem lévén a városi pincében elegendő bor, a borjárandóságot a tisztviselők pénzben vették fel, egy akót azonban 5—6 Ft értékben számoltak el, holott a bor ára 1 és 1,5 Ft-nál több nem igen volt. Ajándékokra, jutalmakra szánt borokat a polgármester és a bíró pincéjéből vettek meg, s egy akó borért 10—15 Ft-ot is elszámoltak.

A jutalmak ügyében a tanács felfelé s önmaga felé is nagyon bőkezű volt, úgyhogy ez a városnak rengeteg pénzét nyelte el. Hasonlóan pazarlás folyt az útiköltségek és a kiküldetési díjak terén is. A tanácstagok olyankor is felvették a napidíjat, amikor Pestre mentek üdvözölni a kollégákat névnap vagy születésnap alkalmával.

A város adósságai körül a legnagyobb zürzavarok voltak. A felvett kölcsönökről semmiféle kimutatás sem állott rendelkezésre, úgyhogy egy kancellistával kellett ezeket külön jegyzékben összeállíttatni. Sok kölcsönről nem lehetett megállapítani, hogy mikor, milyen célra, milyen kamatra vették fel, ami mögött persze nagy visszaélések rejtőzhettek.

A legnagyobb méretű visszaéléseket a városi sörháznál fedezték fel. Megállapították, hogy a városi sörháznak 1717—18-ban a megvett árpakészletből összesen 67 205,5 akó sört kellett volna főznie, holott a sörfőző csupán 40 843 akó főzését mutatta ki. Az elmaradt 26 362,5 akó sör (akónként 1,5 Ft-jával) révén 39 543 Ft 45 kr kár érte a várost. A bizottság, mivel az árpa különféle minőségű volt s nem egyformán adta a sört, ezt a kárt csupán 26 004 Ft-ban állapította meg. Így is a sörházi visszaélések kerültek az első helyre a visszaélések listáján. Ezeket az üzelmeket a sörfőzővel kötött szerződéssel leplezték, akit a szerződésben csak kb. 40 000 akó sör leadására köteleztek, a többlet a sörfőzőé és a tanácstagoké maradt, s ezt saját zsebükre eladták. Annak ellenére, hogy a sörfőző csak 40 843 akó főzését mutatta ki, a szállító jegyzéke szerint csupán Buda területén 45 571 akó sört adtak el az említett években városi sör gyanánt.¹⁹⁵

Megállapították a királyi biztosok azt is, hogy általában igen ritkák a számadások hiteles mellékletei. A polgárokat mértéktelenül megadóztatták, hogy a tanácsbeliek adómentessége biztosítható legyen. A természetbeni kiadásokról egyáltalán nem vezettek számadásokat. A magisztrátusnak mindig volt pénze a saját felesleges pénzügyi műveleteire, de a kamatokra, a kézművesek fizetésére alig. A tanács megvett egy házat 5300 Ft-ért és néhány év múlva ugyanazt eladta 1025 Ft-ért. Drága pénzen megvásárolták a Sárosfürdőt, s csupán 180 Ft évi bért kapnak érte.¹⁹⁶

A vizsgáló királyi biztosok tehát az 1717—21. évi számadásokban tekintélyes összegű, a várost megkárosító, nem indokolt kiadásokat találtak. Mivel a kiadásokért a tanács volt felelős, kimondották, hogy a tanács köteles ezeket megtéríteni. A nem indokolt kiadások a legfontosabb számadási ágazatokban pl. a következők voltak: ¹⁹⁷

A főkamarási számadásoknál	9865 Ft	33,5 kr
Az alkamarási "	3427	" 15 "
A telekkönyvi "	163	" 23 "
A kórházi "	301	" 58,5 "
Az adóhivatali "	868	" 49 "
A szegényházi "	4	" — "
A tanácsnokok által jogtalanul élvezett adómentesség	1009	" 35 "
A Freydenberg-féle per költségei	6134	" 15 "
A Kurtz-féle ingatlanok megvétele miatti per	7658	" 48 "
A sörházi visszaélések	26004	" 59 "
A söradóval elkövetett visszaélések	3049	" 39 "
A sörházi számadásoknál mutatkozó hiány	1252	" 59 "

A vizsgáló bizottság végeredményben az öt év számadásaiból 59 762 Ft hiányt állapított meg. (A fenti kimutatás végösszege ennél valamivel kevesebb.) Valószínű, hogy hasonló eljárással az 1717 előtti számadásokban is kisebb-nagyobb hiányokat lehetett volna találni. A várost megkárosító kiadásokért a felelősséget egyelőre pontosan megállapítani nem tudták. Addig, amíg ez megtörténik, a tanács tagjainak vagyonát zár alá helyezték. A kamara e súlyosan terhelő tények ellenére sem kívánta a városi tanács elmozdítását, csupán azt, hogy szigorú rendszabályokkal az igazgatás és gazdálkodás rendes és becsületes vite-
lére szoríttassék. ¹⁹⁸

A tanács és a polgárság közötti harcban tehát a polgárság az 1722—23. évi vizsgálatok alkalmával fényes győzelmet aratott, bár a tanács számára egyelőre csak kilátásba helyezett büntetés nem mondható túlságosan súlyosnak. A királyi biztosok intézkedései elsősorban Vánossy Ferenc főbíró ellen irányultak, aki a polgárság és a királyi biztosok véleménye szerint egyaránt a visszaélések fő okozója volt. Valóban a budai közállapotok romlása 1711 után időben is Vánossy működésével kapcsolódik össze. Vánossyt, mint jogi szakembert (Juris utriusque licentiat), 1711. július 1-én alkalmazta a tanács szindikusnak. ¹⁹⁹ Már az 1717. évi királyi biztosi vizsgálat alkalmával sok volt a panasz ellene. Összeférhetetlen, fennhéjázó, zsarnokoskodó, haszonleső természetével nemcsak a polgárság soraiban, hanem magában a tanácsban is súlyos viszályokat okozott. Budán idegen (német) jogszokásokat és rendszabályokat vezetett be, mint jogász magánügyeket is vállalt. A polgárság

tudta nélkül pert indított a pestiek ellen a budai szőlők után fizetendő porció miatt, s ezzel a várost sok felesleges kiadással terhelte meg. Jogtudományi doktorságára hivatkozva a tanácsban is korlátlan érvényt szerzett akarátának. Kapzsiságára jellemző, hogy mint jegyző (szindikusz) a legkisebb ügyekért is irodai taksát kért.²⁰⁰ Ő volt egyébként Baiz János Keresztély polgármesterrel együtt a sörházi visszaélések egyik főszereplője, ugyanis ők ketten voltak a városi sörház igazgatói. A királyi biztosok meg is jegyezték 1723-ban, hogy mindketten szegényen jöttek Budára, azóta pedig meggazdagodtak.²⁰¹ Vánossy ezenkívül merész ember is volt. 1718-ban pl. kijelentette, hogy a császár nem parancsol Budán, császári rendelet ide, császári rendelet oda, a városi tanács úgy cselekszik, ahogy azt jónak véli.²⁰² A polgárság vezetői igen rossz véleménnyel voltak róla, Matthy szószóló pl. 1723-ban kijelentette, hogy minél nagyobb gazember, annál nagyobb a szerencséje.²⁰³

A városi tanács, Vánossyval az élén, mindent megtett azért, hogy a magisztrátust elmarasztaló kamarai határozatokat megváltoztassa. Az agyafúrt Vánossyt 1723 végén már Bécsben találjuk. A kamara írja a kancelláriának, hogy Vánossy és Mayerberg Ferenc tanácsnok, nem elégedvén meg a királyi biztosok működésével, a városi communitas tudta nélkül Bécsbe, a kancelláriához mentek ahelyett, hogy a királyi biztosok üdvös intézkedéseit végrehajtanák, amivel a rend és nyugalom helyreállhatna végre Budán. A magyar kamara kéri a kancelláriát, hogy Vánossykat ne fogadja, hanem börtönbüntetés terhe mellett küldje őket vissza, nehogy a szegény város bécsi tartózkodásuk és manipulációik miatt újabb költségekbe keveredjen.²⁰⁴ A küldöttség 1724 júliusában és szeptemberben is Bécsben van, a császári kamarával is tárgyalnak, most a magyar kancellária ír át a császári kamarának Vánossy hazaküldése ügyében. Közben Budán nagy volt a felháborodás, szeptemberben a visszatérő Vánossy megvédésére katonaságot rendel ki a kancellária.²⁰⁵

Vánossy valóban rendkívüli ügyességéről és agyafúrtságáról tett tanúságot, mert a vizsgálatokat véglegesen lezáró 1727. május 5-i kancelláriai rendelet, valószínűleg az ő közreműködése folytán, megváltoztatta az 1723. évi királyi biztosi intézkedéseket. E rendelet szerint a városi tanács a Buda visszafoglalása óta folytatott gyakorlat szerint gazdálkodott, amit sohasem kifogásoltak, s a város jövedelmeit kimutathatólag magáncélokra nem használta fel. A tanács gazdálkodása tehát a városnak kárt nem okozott, ezért a tanács tagjai kártérítésre nem kötelezhetők. A számadóknak meg kell adni a végleges felmentést, s a tanács tagok vagyona a zár alól feloldandó. A város adósságai — a rendelet szerint — nem a tanács helytelen gazdálkodásából keletkeztek. A kölcsönöket az országgyűlési taksára, a Kurtz-féle ingatlanok, a darmstadti hercegi sörfőző megvételére kellett felvenni. Vánossyt ellenfelei igaztalanul vádolták, ezért bocsánatot kell tőle kérniök. A tanács ellen támadó polgárok ügyében pedig Pest, Esztergom, Székesfehérvár 2—2 tanácsnokból álló városközi bíróság hozzon ítéletet.²⁰⁶

Amint a kancelláriai rendeletből kivehető, a tanács sajátmaga tisztázására, rendkívül ügyesen, főleg azokat az indokokat hozta fel, amelyek valóban közreműködtek Buda eladósodásában. A sörfőző megvétele, a birtokok vásárlása, az adóterhek miatt felvett kölcsönök tényleg nem voltak a tanács rovására írhatók. Kétségtelen az is, hogy az 1723. évi vizsgálatoknál a tanács ellen felindult polgárokból álló számadás-vizsgáló bizottság meglehetősen szigorúan járt el az indokolatlan kiadások megállapításánál. A kancelláriai határozat azonban mégis helytelen és igazságtalan volt, mert a város tönkremenésében, eladósodásában a városi beneficiumok visszavásárlásának költségei és a súlyos adóterhek mellett a tanács felelőtlen gazdálkodása, hűtlen vagyonkezelése is közreműködött. Ezt a további események teljesen igazolták.

Buda magisztrátusa nem tanult a történetekből, hanem Vánossyval az élén, akit érdemeiért 1727-ben polgármesternek is megválasztottak, tovább folytatta bűnös üzemeit. Közben persze a választott polgárság sem nézte tétlenül a dolgokat. A kamarának tudomására jutott, hogy a városi számadásoknál 1724-től kezdve megint súlyos mulasztások történtek, az ellenőrzéseket nem tartották meg. Az 1724—30. évi számadások megvizsgálására a választott polgárságból ellenőrző bizottságot küldtek ki, ennek a munkáját azonban a tanács megakadályozta, úgyhogy a bizottság működését csak az 1732. december 22-i királyi rendelet szigorú utasítására tudta érdemben megkezdeni. A vizsgálat 1733. június 29-én fejeződött be és a számadásokban nagy hiányokat és hátrálékokat talált. A tanácsot kétszer is a hiányok megmagyarázására, indokolására hívták fel, a tanács a magyarázattal azonban adós maradt.²⁰⁷

A város korrupt vezetősége a felelősségre vonást most már nem kerülhette el. A magyar kamara 1737-ig a vizsgálatot befejezte, a királyi ítélet kihirdetésére 1737 októberében került a sor. A városi tanácsnak nemcsak az újabb, hanem régebbi bűneiért is bűnhődnie kellett. A kormányhatóságok, végre ráébredvén a Budán történt események nem mindennapi jelentőségére, kemény és emlékezetes megtorlásra szánták el magukat. A királyi ítélet végrehajtására a kancellária magát a magyar kamara elnökét, gróf Erdődy Györgyöt küldte le, a királyi biztos személyével is kifejezésre akarván juttatni az eljárás komolyságát és jelentőségét. A kamarai elnök szeptember 30-án érkezett Budára és az ügy fontosságát kidomborító külsőségek mellett október 3-án hirdette ki az ítéletet a polgárság képviselői és a tanács előtt. A királyi ítélet mindenekelőtt azt emelte ki, hogy Budán a polgárság és a tanács közötti viszálykodások és ellentétek, a tanács visszaélései oly nagy méreteket öltöttek, hogy azok már nemcsak a király és a kormányhatóságok előtt, hanem az egész országban ismeretessé váltak. Ezért a királyi biztos és az egyéb rendeleteket semmibe vevő városi magisztrátusnak a megbüntetését rendelték el. Az ítélet a tanács visszaéléseit csak sommásan tartalmazza, azonban ebből is kiderülnek a tanács főbb bűnei. A városi tanács először is rosszul gazdálkodott. Felsőbb rendelkezések és tilalmak ellenére önhatalmúlag, jogtalanul vett fel napidíjakat és útiköltségeket. Indokolatlanul engedte

el a hegyvámot és a szüreti adót. Teljesen elhanyagolta a számadások vitelét, s emiatt nagy hátralékok keletkeztek. A város régi adósságait nemcsak hogy nem törlesztette, hanem a kamara tudta és beleegyezése nélkül újakat vett fel, s annyi adósságot halmozott össze, hogy ezzel a városnak sok ezer forint kárt okozott. A bíraskodás terén is súlyos mulasztások terhelték a tanácsot. A periratokat a bírói taksa lefizetése után, sőt rendeletekre sem küldték tovább, az ügyek elhúzásával sok peres fél kárt szenvedett. E visszaélések miatt a királyi rendelet az egész tanácsot megfosztotta állásától, s kötelezte a városnak okozott károk megtérítésére. Az ítélet külön kitért a főbűnös Vánossy Ferencre, aki ekkor tanácsnok volt. Vánossyt, aki juttatásokkal és megfélemlítéssel az egész tanácsot a maga pártjára állította s ezzel a közügyeket úgy intézte, mint a sajátjait, a fenti büntetésen felül még az összes városi hivatalok viselésének jogától, sőt az összes városi jogoktól is örökre megfosztották.²⁰⁸ Az ítélet kiirdetése után az állásától megfosztott tanácsot a városháza terméből kiutasították, s a királyi biztos a jelenlevő polgársággal új tanácsot választatott meg.²⁰⁹

A régi tanács által okozott károk megállapítása már az új tanács kötelessége lett. A királyi biztos felügyelete alatt ehhez a munkához hivatalba lépése után rögtön hozzá is fogott. A kiküldött számvizsgáló bizottság először is megvizsgálta a jogtalanul felvett fizetések, a kiküldetési díjak és adósságok ügyét. A királyi biztos a városnak sok kárt okozó Városmajort és a Kurtz-féle ingatlanokat el akarta árvereztetni.²¹⁰ Végeredményben az elmozdított tanács által okozott károkat 15 439 Ft 19 kr-ban állapították meg, tehát jóval kisebb összegben, mint 1723-ban. Ebből az összegből 1738. január 17-ig 10 225 Ft 25 kr-t, illetve 1749-ig 11 588 Ft-ot hajtottak be. A megállapított kár teljes összegéhez a város azonban sohasem jutott hozzá, mert egy 1749. évi királyi rendelet alapján az elmarasztaltaknak, illetve örököseiknek a hátralevő összeget elengedték, sőt a már befizetett 11 588 Ft-nak a felét is visszajuttatták. Az elmozdított tanácsnak tehát sikerült ismét, ha nem is megváltoztatni, de legalább enyhíteni a kirótt büntetést.²¹¹

Az 1737. évi vizsgálat a visszaélésekben nemcsak magát a tanácsot (polgármester, bíró és tíz tanácsnok), hanem úgyszólván az egész magisztrátust bűnösnek találta. Emiatt a magisztrátust feloszlatták, elbocsátottak néhány kancellistát, több hegymestert, szolgát, éjjeli őrt és darabontot.²¹² Az árvapénzeknél és adóhivatalnál nagyobb szabású sikkasztásoknak jöttek a nyomára. Göltl János árvaszámtartót már az 1737. októberi királyi biztosi látogatás előtt felszólította a tanács, hogy számoljon el az árvapénzekről. Göltl a felhívásnak nem tett eleget, ezért még 1737-ben elmozdították állásából. A vizsgálat Göltl ügyében 1742-ig tartott. Buda 1742. március 31-én jelentette a kancelláriának, hogy Göltl árvahivatali prefektus az árvapénzekből 1731-től 1738-ig 1454 Ft-ot fordított saját céljaira és ezért börtönbe vetették. Ezen felül porcióval, telek-könyvi tartozásokkal és szőlőjének megművelésére a városi pénztárból kölcsönvett összeggel is adós maradt a városnak, ezekkel együtt tarto-

zása 1607 Ft-ra növekedett. Kártérítés céljára minden vagyonát lefoglalták, az eladott ingóságok nem is voltak elegendők a fenti összeg fedezésére.²¹³

Még a régi tanács indított eljárást hűtlen pénzkezelés miatt Fridl Antal adószedő ellen. A Göltl és Fridl ellen indított vizsgálatokkal a hasonló visszaélésekben később szintén elmarasztalt városi vezetőség — úgy látszik — érdemeket akart szerezni a városi gazdálkodás viszonyait épp ekkor vizsgáló kormányhatóságok előtt. Ezért Fridl Antalt az adószámadásokban tapasztalt hiányok miatt már 1737 áprilisában börtönbe vettette.²¹⁴ Az 1729—34. évi adószámadások átvizsgálásakor ugyanis kitűnt, hogy Fridl 10 179 Ft-tal nem tudott elszámolni. Ebből 3723 Ft Fridl hanyagsága miatt behajtatlan hátralék, 6456 Ft pedig a hiányzó összeg volt. A sikkasztó adószedő egészen haláláig a börtönben maradt. A magyar kancellária 1741-ben érdeklődött a Göltl és a Fridl-ügy iránt, Buda ekkor közölte, hogy a Göltl-ügy még nem nyert befejezést, de Fridl már a túlvilágon számol be tetteiről, mert 1741. december 8-án meghalt. Örökösei 1742-ben kérték a hátramaradt vagyonból a város kielégítése után örökrészük kiadatását.²¹⁵

A hivatali visszaélések és sikkasztások nem tartoztak tehát a ritkaságok közé Budán ebben az időben. Az adókkal, egyéb terhekkel, természeti csapásokkal sújtott városnak 27 évig kellett arra várnia, hogy a város vagyonát elherdáló magisztrátusától megszabaduljon. Nem kétséges, hogy az előbb felsorolt visszaéléseknek nagy része volt a város eladósodásában, bár eztösszecszerülleg pontosan kimutatni nem lehet. A kormányhatóságok végeredményben sem az 1722—23. évi, sem pedig az 1737. évi vizsgálat alkalmával nem jártak el elég szigorúan a városi tanáccsal szemben. Az első esetben az összes kártérítést, az 1737. évi vizsgálat után pedig a kártérítés kétharmadát elengedték. A hivataluktól megfosztott tanácstagok közül egynehány erkölcsi elégtételt is kapott, mert az 1737-ben elbocsátott tanácstagok közül Dillmann Sebestyént és Sauttermeister Józsefet 1739-ben újból tanácsnokká, sőt Sauttermeister 1741-ben polgármesterré is megválasztották.²¹⁶ Igaz, hogy ezek nem is annyira a visszaélésekben való részvételük, mint inkább a dolgok elhallgatása miatt kerültek kollégáik sorsára. Mi fékezte a kancelláriát és a kamarát a büntetések teljes szigorral való végrehajtásában, arra az egykorú források nem adnak tájékoztatást. Nyilván közrejátszottak ebben a tanács egyes tagjainak kitűnő összeköttetései, a bőséges ajándékok, de ezek mellett az is, hogy a város eladósodását mindig meg lehetett indokolni olyan objektív tényekkel, mint amilyeneket a városra kivetett adók, katonai terhek, vagy a jövedelmi források elvétele jelentettek a városi gazdálkodás számára. Ezeknek a felmentést biztosító körülményeknek a fedezete mellett a városi magisztrátus majdnem három évtizedig meglehetősen szabadon folytathatta üzemeit Budán.

Felmerülhet még az a kérdés is, mi lehetett az oka annak, hogy a XVIII. század első felében Buda vezetése éppen ilyen korrupt tanács kezébe került. A már eddig felsorolt indokok, tehát a városi kiváltságok

megszerzésével kapcsolatban a tanácsnak jutott hatalom, 1723-ig az ezt fékező választott polgárság hiánya, vagy a tanácsnoki tisztségeknek és egyéb városi hivataloknak holtig való viselhetése, nem elegendő a Budán történt események teljes megértéséhez. Mindehhez hozzájárultak a várost vezető egyének személyi tulajdonságai, jellemvonásai is. Ismeretes előttünk az, hogy a töröktől visszaszerzett területekre jövő császári tisztek, kamarai tisztviselők Magyarországot mennyire a gyors vagyonszerzés, a harácsolás honának tekintették. Sok kétes jellemű szerencsevadász özönlött el a számtalan lehetőséget kínáló magyar vidékeket. Ezek az újjászervezés, újjátelepítés zavaros, ki nem alakult viszonyai között bátrabban nyúltak meg nem engedett módszerekhez. Ez a mentalitás a Budára jött új telepesek egy részét is megfertőzhette. A kamarai tisztviselők a török uralom után buzgón gondoskodtak saját jövedelmeik növeléséről; a hatalmat a kamarai adminisztrációtól átvevő városi tanács — úgy látszik — ilyen szempontból is az adminisztráció örökösének érezte magát. A saját érdekeit mindenek elébe helyező, pénzsóvár hivatalnok egyik típusa volt Vánossy Ferenc, de a többiek sem vetették meg a könnyű vagyonszerzés lehetőségét. Baiz János Keresztély polgármester pl. 1711-ben összeveszett a tanáccsal és lemondott hivataláról. Szolnokra ment el kincstári gabonabiztosnak, később azonban visszajött, s újból a tanács tagja, majd polgármester lett.²¹⁷ Budán — úgy látszik — jobban megtalálta számításait. Bár 1726-ban meghalt, az 1737. évi vizsgálat alkalmával őt is elmarasztalták s a városnak okozott károkat özvegyének kellett megtérítenie.²¹⁸ Még az aránylag eléggé megbecsült Keppeler Rüdiger Gáspár sem mentesült a visszaélések vádjától. Keppeler 1695-től kezdve számos városi tisztséget töltött be, volt árvaszámtartó, alkamarás, telekhivatali prefektus, jegyző, író, helyettes polgármester, már 1711-ben a tanács tagja lett. A polgárságból kirendelt számadási ellenőrök 1732-ben az ő telekhivatali igazgatósága idején vezetett telekkönyvi számadásokban is 4547 Ft hiányt találtak. Keppeler a számadásvizsgálókat bepanaszolta a tanácsnál. A tanács, e régi tagjának gyanúsítása miatt, erőlyesen kikelt az ellenőrző bizottság ellen. Kijelentette, hogy Keppeler mindig a legbecsületesebben és a legpontosabban vezette a számadásokat, ő róla senki sem mondhatja, hogy hűtlenül kezelte a város pénzét, s hogy ebből bármit saját céljaira fordított volna. Épp ezért megértik Keppeler fájdalmát emiatt, hogy őt az egyoldalúan, jogtalanul kijelölt vizsgáló bizottság — nem tudni, milyen okból — a fenti összegben elmarasztalta.²¹⁹

Az adósságok kifizetése.

A városi jövedelmeket kisajátító bécsi gazdasági politikának, a különféle adóknak és katonai terheknek, a városi magisztrátus visszaéléseinek és hűtlen vagyonkezelésének ismertetésével bemutattuk Buda török hódoltság utáni történetének ama jelenségeit, amelyek a városi

gazdálkodás válságának és a város eladósodásának tényleges okozói voltak. A török uralom örökségeként az országban uralkodó fejletlen gazdasági viszonyok még fokozták e három tényező hatását a városi gazdálkodás körülményeinek kedvezőtlen alakulására. A további eladósodásnak 1737 után gátat vetettek ugyan az erélyes kormányhatósági beavatkozások, azonkívül az is, hogy a jövedelmi források visszaváltása az 1730-as években nagyrészt már befejeződött, s a lassú fejlődés, a lakosság szaporodása a városnak (főleg az adók révén) mind nagyobb jövedelmeket biztosított. Az 1730-as évekig felhalmozott kb. 100 000 Ft-os adósság azonban fojtogató kötélként szorult továbbra is Buda nyakára, s elég hosszú idő múlt el addig, míg az adósságok nyomasztó terhetől meg tudott szabadulni.

Amint említettük, az 1733. évi kb. 100 000 Ft-os összegben felül a következő években a város adósságai már nem igen emelkedtek. Nem is emelkedhettek, mert a kamara és a kancellária új kölcsönök felvételét a legszigorúbban megtiltotta. A tilalmat a kormányhatóságok nagyon komolyan vették. Jól látható ez abból a nagy hűhóból, amelyet a kancellária 1737—38-ban a Coopmann Ferenc Bernátnak adott adósságkötelezvény miatt csapott. Coopmann Buda bécsi haditanácsi ágense volt, s mivel a város a tiszteletdíját és napidíjait már rég nem folyósította, az elmaradt összegekről 10 000 Ft-os kötelezvényt állított ki a számára. A kötelezvény kiállítását összekötötték egy kis kölcsönüzlettel is, mely szerint Coopmann kötelezte magát arra, hogy Budának 3000 Ft-os kölcsönt nyújt. A városi tanács számtalan dorgáló leiratot kapott e kölcsönügylet miatt, pedig itt nem kölcsön felvételéről, hanem adósság törlesztéséről volt szó.²²⁰

Az 1743. esztendei kimutatás után²²¹ 1749-ből áll rendelkezésünkre újabb kimutatás a város fennálló adósságairól. Az adósságok összege ekkor még mindig 100 420 Ft 41 kr volt.²²² A főkamarási számadáskönyvek szerint ez az állapot 1753-ig tartott, ekkor tüntetnek fel ugyanis a kiadásokban a törlesztett tőkék tétele alatt olyan összeget, amely az évi 6—7000 Ft-ot kitevő kamatokon felül komolyabb tőkevisszafizetésről is tanúskodik. (A számadáskönyv szerint 1753-ban 17 691 Ft-ot adtak ki tőketörlesztésre és kamatokra.) A 100 000 Ft-os adósság kamatai tehát 20 évig kötötték le a város jövedelmeinek elég tekintélyes részét s lényegében újabb, több mint 100 000 Ft-os terhet jelentettek a város számára, mivel a 100 000 Ft 20 évi kamatja 6% mellett 120 000 Ft-ot tett ki. (Buda általában 6—7—8%-os kamatra vette fel kölcsöneit, a törvényes kamat a 6%-os volt. Az ennél nagyobb kamatra felvett kölcsönök kamatait a város — hitelezőinek, pl. Pfeffershovennének nagy elégedetlenségére²²³ — később 6%-ra szállította le. A kamat nem törvényes, leplezett formáira is találunk Budán eseteket. A számadáskönyvek több helyen tanúskodnak arról, hogy egyes hitelezők a várostól discretiót, jutalmat kaptak.)

A XVIII. század közepére Buda és a többi szabad királyi városok gazdasági megerősödése elérte azt a fokot, hogy az adósságok rendszeres

törlesztésére gondolni lehetett. Ezt a célt tűzte ki a magyar kamara 1749. április 19-i rendelete is, amelyben Budát, a többi szabad királyi várossal együtt, felszólították, hogy ezentúl a kamaton kívül tőkét is törlesszenek, s általában minden erejükkel az adósságok kifizetésére és a városi jövedelmek növelésére törekedjenek.²²⁴ A kamara intenciójának megfelelően Buda 1753 után valóban hozzálátott az adósságok rendszeres törlesztéséhez. Ettől kezdve az évi számadásokban a visszafizetett tőkék mindig felülmúlták a felvett kölcsönök összegét, s így a 100 000 Ft-os adósság lassan fogyni kezdett. Erről a számadáskönyvek megfelelő tételei győzhetnek meg bennünket. Ezek szerint Buda 1753-tól 1758-ig felvett 28 440 Ft összegű kölcsönt, ezzel szemben visszafizetett 99 656 Ft tőkét és kamatot.²²⁵ Ez 1758-ig több mint 40 000 Ft adósság visszafizetését jelentette.

Buda adósságait a változó körülmények között még hosszú ideig fizethette volna, azonban 1758-ban egy a városra nézve rendkívül szerencsés esemény a városi háztartás állapotában gyökeres változást idézett elő. Ebben az esztendőben (1758. június 25-én) ugyanis örökös nélkül meghalt Bernucca Péter, a város vagy talán az egész ország akkor leggazdagabb kereskedője. Bernucca Péter Buda tekintélyes polgára, 1737 óta a tanács tagja, számos esetben Buda készséges hitelezője volt.²²⁶ Halálával vagyonát caducitasként túlnyomórészt a város, részben a kincstár örökölte.

A Bernucca-féle vagyon felől mesés hírek keringtek az országban. A kancellária egyik leiratában is úgy vélte, hogy ez a vagyon kb. fél-millió forintba becsülhető. A városi tanács és a magyar kamara megbízottai össze is veszték a hagyaték leltározása körül, ugyanis a kamarai tisztviselők felsőbb rendelet nélkül láttak hozzá a vagyon leltározásához, ezt pedig a tanács megakadályozta. Ilyesmin természetesen a hagyaték leltározása és megbecsülése nem múlhatott. Buda 1758 szeptemberében már a hagyaték összegének hovafordításáról számolhatott be a kancelláriának. E kimutatás szerint a Bernucca-hagyaték összesen 203 815 Ft 56 kr-t tett ki. (A vagyon nagyságáról keringő hírek tehát meglehetősen túlzottak voltak.) Ebből a kincstár az ingóságok harmadrésze fejében kapott 56 391 Ft 48 kr-t, az oldalági rokonok, a temetési költségek, a kegyes hagyatékok és az adósságok kifizetése után a városnak maradt összesen 116 937 Ft 6 kr-ja. Ebből az összegből Buda fennálló adósságaira kifizetett 57 165 Ft 16 kr-t, 20 000 Ft-ot adott az uralkodónak kegyes célzatú kölcsön céljára, s mindezek levonása után a városi pénztárnak még maradt tisztán 39 771 Ft 49 kr-ja.²²⁷

Buda e hagyaték révén a török uralom után először került igen kedvező anyagi helyzetbe. Eddig csak adósságai voltak, most fölös pénzre is szert tett. Végeredményben gazdálkodását a kiváltságokkal kapott igen fontos joga hűzta ki a hínárból. A caducitasok a városnak eddig is hoztak némi jövedelmet, 1724-től 1757-ig pl. összesen 26 491 Ft-ot, ez az összeg azonban eltörpül a Bernucca-hagyaték mellett.²²⁸

A tanács a városi pénzügyek e kedvező viszonyai között először is önmagáról kívánt gondoskodni. Elérkezettnek látta az időt, hogy

régi kívánságát, a tisztviselői fizetések felemelését végre is megvalósítsa. A tisztviselői fizetéseket 1723 után ugyanis leszállították,²²⁹ majd 1743-ban újból rendezték.²³⁰ A további időkben a város nehéz pénzügyi viszonyai miatt a tisztviselői fizetések kívánt felemeléséhez a kancellária és a kamara nem járult hozzá. A Bernucca-hagyaték birtokában a tanács megragadta a kedvező alkalmat, s 1759 februárjában a kancelláriához, majd 1760 január 21-én a kamara elnökéhez, Grassalkovich Antalhoz fordult a fizetések felemelése végett. Kérelmében hosszadalmasan ecsegtelte a tanács rendkívül fárasztó, küzdelmes munkáját, amelyért eddig a megérdemelt fizetést nem kapta meg. Mivel a Bernucca-hagyatékból Buda nemcsak adósságait, hanem összes adóhátralékait is kifizette, s a városnak ezenfelül még pénze is maradt, a kamara 1760. szeptember 5-én a tisztviselői fizetések felemeléséhez hozzájárult.²³¹

A Bernucca-hagyaték birtokbavétele szinte egyedülálló momentum Buda történetében. Míg a magisztrátus 1737 előtti visszaélései sok kárt okoztak a városnak, 1758-ban — mintegy kárpótlásul — a tanács egy tagjának vagyona tette lehetővé Buda pénzügyi viszonyainak rendezését. A városi kiváltságok, amelyekért Buda annyi áldozatot hozott, annyi terhet vállalt, ezen a ponton tehát igen értékesnek bizonyultak. A pénzügyi válságból Buda talán a Bernucca-hagyaték nélkül is kilábalhatna, hiszen 1758-ban a város adósságainak már majdnem felét letörlesztette. A városi gazdálkodás megszilárdulásának folyamata azonban ekkor még inkább elhúzódott volna, márpedig a város fejlődését befolyásoló adósságok felszámolása már nagyon időszerűvé, nagyon sürgetővé vált. Ez ugyanis egyenlő volt a szabad királyi városi állapot végleges kifejlődésével, amelyhez Buda már amúgyis túl későn jutott hozzá, akkor, amikor a városi fejlődésben a privilégiumok lassan mellékes szerepet kezdenek játszani, sőt hovatovább a fejlődés kerékkötői lesznek.

*

A XVIII. század második felében a nagy adósságterhek kifizetésével Buda városa történetének rendkívül válságos korszaka záródott le. A városi gazdálkodás e korszakban igen fontos szerepet játszott a város általános fejlődésében. Az a küzdelem, amelyet Buda polgársága a szabad királyi városi életforma tényleges megvalósításáért a bécsi hatalom szervei és a városban önkényesen uralkodó tanácsi klikk ellen folytatott, a városi gazdálkodás kérdéseivel kapcsolatban vált a legélesebbé. Ez a küzdelem végül is a város győzelmével végződött, de közben a városi gazdálkodás súlyos helyzete több vonatkozásban megakadályozta azt, hogy Buda az adott történeti korszak által nyújtott fejlődési lehetőségeket a megfelelő mértékben kihasználja, s további fejlődéséhez nagyobb erőforrásokat gyűjtsön magának.

A XVII. század végén és a XVIII. század első felében, a magyar városi élet akkori fejlettségét véve figyelembe, Budán megtalálhatjuk a fejlődés lehetőségeit. A gazdasági és kereskedelmi élet fejletlensége miatt Magyarországon ekkor még nem érvényesültek kellőképp az élénk,

az egész országot behálózó gazdasági vérkeringésből, ennek következtében a piac kialakulásából, az ipari fellendülésből adódó városfejlesztő erők, melyek pl. Pestet a XVIII. század második felétől kezdve Buda fölé emelték. A hegyektől körülvett, ezért zárt és védett Budát, mely különben is az ország egyik közigazgatási (például a kamarai adminisztráció, 1711-től kezdve a kamarai inspektorátus székhelye) és katonai központja volt, az új telepések szívesebben keresték fel, mint a nyílt területen fekvő és kevésbé védett Pestet. A telepésekre azonban a legnagyobb vonzóerőként hatott Buda határának a szőlőtermelésre való kitűnő alkalmassága. A XVIII. században főleg ezért tudott Buda nagyobb jelentőségre szert tenni, mint a mocsaras és terméketlen határu Pest. Pest kedvezőbb helyzete az ipar és kereskedelem szempontjából, ekkor még kellően nem érvényesült.

A kedvező lehetőségekre támaszkodva, a fentiekben részletesen tárgyalt okok miatt Buda mégsem tudta városi gazdálkodását a megfelelő mértékben kifejleszteni. Ez pedig lényeges kihatással volt a városiasodásra, utcák építésére, középületek emelésére, városi intézmények létesítésére stb. Lehetetlenné vált bizonyos városi tőke felhalmozódása is, ennek segítségével pedig Buda az ipart és kereskedelmet nagyobb mértékben fejleszthette volna.

A városi gazdálkodás súlyos helyzete a század elején nagy ütemben meginduló városi fejlődést több szempontból visszavetette. Buda közigazgatási szervezete a század elején jóval fejlettebb volt, mint Pest városáé, a tisztviselői fizetések is jóval magasabbak voltak. A XVIII. század második felében a fizetésük felemelését kérő budai városi alkalmazottak már Pest városára hivatkoznak, ahol a fizetések nagyobbak, mint Budán, és a pesti fizetések nivójára kérik a budai fizetéseket is felemelni.²³² Más szempontból is észre lehet venni a fejlődés mértékének csökkenését. A század elején, 1720-ban még Buda az ország legnépesebb városa, 12 324 lakossal. A század második felére Pozsony és Debrecen már megelőzte Budát, 1777-ben Pozsony népessége 28 737, Debrecené 25 747, Budáé pedig 22 019 fő. Pest lakossága ugyanebben az időben 2713 főről 13 021 főre emelkedett.²³³ A népesség csökkent mértékű szaporodása kapcsolatban van Budán a városi háztartás súlyos helyzetével is. Az 1720-as években pl. a nagy adóterhek és az elszegényedés miatt a Budán letelepedett lakosság egy része Temesvár és Belgrád felé vándorolt tovább.²³⁴

Buda a XVIII. században az ország valóságos fővárosává, az országnak minden tekintetben első városává szeretett volna felemelkedni. Hogy ezt a célját nem érthette el, abban közrejátszott a városi gazdálkodásnak az előbbieken ismertetett válságos fejlődése is.

JEGYZETEK

- ¹ *Csizmadia Andor*, A magyar városi jog. Kolozsvár 1941, 53—54, 85. és *Felhő Ibolya*, A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. Levéltári Közlemények. 1946. 218.
- ² *Felhő Ibolya* i. m. 216, 225, 234.
- ³ *Wellmann Imre*, A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Századok, 1955. 4—5. sz. 551.
- ⁴ *Nagy István*, Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956, 66—68. (A továbbiakban: Buda adóterhei.)
- ⁵ Ld. erre *H. Pálffy Ilona*, A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky-Emlékkönyv. Bp. 1937., *Hóman—Szekfü*, Magyar történet. 2. kiad. Bp. 1935, IV. köt. 238, 242—43. és *Mód Aladár*, 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. 7. kiad. Bp. 1954, 66.
- ⁶ *Nagy István*, Buda adóterhei. 34—36. és *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai a XVII. sz. végén. Századok (1916) (továbbiakban: Buda város közigazgatása), 480—481.
- ⁷ *Bánrévy György*, Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936, 268—70.
- ⁸ *Nagy István*, Buda adóterhei. 36—37.
- ⁹ Az 1696 után a kamarai adminisztráció által szerkesztett, ún. Gewöhrprotocolokban (a tulajdonjogot biztosító, ún. ingatlanleveleket tartalmazó telekkönyvek) az egyes tételeknél sűrűn fordul elő a kamarai adminisztrátor asszignációjára mint a tulajdonjog alapjára való hivatkozás. Pl. 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Prothocoll über die Weingarten 1696—1705. Érdekes ebből a szempontból Buda levele a pozsonyi káptalanhoz, amelyben a Budán háza után földet, szőlőt kérő káptalant a kamarai inspekcióhoz utasítja azzal, hogy a házzal járó szőlő, kert, szántó kiosztása a kamarai inspekció hatáskörébe tartozik. Budai Ltár. Corr. mag. 1689. augusztus 9.
- ¹⁰ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 596.
- ¹¹ Ld. erre 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Gewöhr Prothocoll über die Gärten, Wissen und dergleichen Grundstückh. 1697—1705.
- ¹² *Gárdonyi Albert*, A Krisztinaváros településtörténete. Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1934, 25.
- ¹³ *Nagy István*, Buda adóterhei. 65. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1698. január 7, 24., Acta adm. cam. 1702 máj. 5.
- ¹⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. jan. 31.
- ¹⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Miscellanea antiqua (továbbiakban Misc. ant.) 223. 1698. szept. 24. keletű irat másolatban.
- ¹⁶ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 494—95. Kunszt János, A Rudas-gyógyfürdő monográfiája. Bp. 1947, 17—18. és Orsz. Ltár. Magyar kamara, Óbuda. felterjesztések. 1768—77. A 424.
- ¹⁷ ifj. *Csemegi József*, A budai Császármalom eredete. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. 1942. okt. 4. 154—158. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 294. 1722. ápr. 28.
- ¹⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1696. dec. 30., Corr. mag. 1696. dec. 20.
- ¹⁹ *Bánrévy György* i. m. 251.
- ²⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1700. júl. 20., júl. 27., 1701. febr. 5. és Acta adm. cam. 1703. ápr. 2.
- ²¹ *Kovács Lajos*, Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Szentpétery-Emlékkönyv. Bp. 1938, 207—229. és *Nagy István*, Buda adóterhei. 62—64.
- ²² *Csizmadia Andor* i. m. 54.
- ²³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1691. aug. 11., 29., 1696. máj. 30., 1700. márc. 4. és 1701. dec. 23.

- ²⁴ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 497, 618.
- ²⁵ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 501.
- ²⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár., Oberkammeramtsrechnung. 1702. év 14 fol. és 1703. év 21. fol.
- ²⁷ Ld. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung köteteit az 1690-es évekből.
- ²⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1691. dec. 22.
- ²⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1696. dec. 19.
- ³⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1700. május 14.
- ³¹ *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a törökuralom után. Bp. (1935), 145.
- ³² *Kovács Lajos*, A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi vizsgálja. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. Bp. 1940, 30.
- ³³ *Nagy István*, Buda adóterhei. 55, 59. és *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása. 493, 498.
- ³⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1689. jan. 1. és Páncélszobai iratok. Történeti értékű okmányok 14. *Lipót* oklevele Budának az országos vásártartási jog megadásáról. 1696. máj. 6.
- ³⁵ Általában a város bevételeire és kiadásaira *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai c. művet használtam, jórészt ennek adatain alapulnak a fejezet egyéb részei is. Vö. még *Pásztor Mihály* i. m. 204—221.
- ³⁶ *Pásztor Mihály* i. m. 171—184. és *Kovács Lajos*, Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején. Bp. 1937, 13—14. Kny. a Domanovszky-Emlékkönyvből.
- ³⁷ Vö. *Kovács Lajos*, Buda város pénzügyei. 6—8.
- ³⁸ Vö. *Kovács Lajos*, Buda város pénzügyei. 8, 11—20. A már a kamarai adminisztráció korában élvezett jövedelmi források évi hozadékát *Kovács Lajos* „Bevételek” c. melléklete alapján és *Gárdonyi* Buda közigazgatása stb. c. m. 587. alatti kimutatása alapján állítottam össze. A telekkönyvi jövedelmek évi tiszta összegét *Kovács* tanulmányának „Bevételek” és „Kiadások” c. mellékletei segítségével számítottam ki.
- A gazdasági válságra ld. ezenkívül : 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1706. máj. 31., katonai terhekre Corr. mag. 1707. okt. 23., okt. 31., nov. 14., a szüretelés katonai biztosítására Corr. mag. 1707. nov. 16.
- ³⁹ 1709. nov. 1-től 1711. febr. végéig 12 943 Ft 12 3/4 kr-t adott ki a város a pestis miatt. Budai Ltár. Corr. mag. 1711. aug. 29.
- ⁴⁰ *Wellmann Imre* i. m. 551.
- ⁴¹ Vö. *Hóman—Szekfű*, Magyar történet. 340—41, 352—54. és *Pach Zsigmond Pál*, Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952.
- ⁴² *Aldásy Antal*, Polgármester-választás Budán 1705-ben. Századok (1906), 22—40.
- ⁴³ *Pásztor Mihály* i. m. 190—191.
- ⁴⁴ Uo. 191—195.
- ⁴⁵ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai a XVIII. század elején (továbbiakban : Budapest közállapotai). Kny. a Városi Szemle XXXI. évf.-ből. 4—5.
- ⁴⁶ Buda város levéltára őrzi a különféle, a városi gazdálkodás ügyeivel foglalkozó tisztségek, hivatalok iratait, számadásait. A főkamarai tisztséggel kapcsolatos iratsorozat az Oberkammeramtsrechnung, az adószedő tisztségével a Steueramtsrechnung, a vámszedőével a Vámhivatali számadások, a telekhivatali tisztséggel a Grundbuchsrechnung, az alkamarási tisztséggel az Unterkammeramtsrechnung stb.
- ⁴⁷ *Kovács Lajos*, Buda város pénzügyei. Bevételek c. melléklet.
- ⁴⁸ Uo.
- ⁴⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung kötetei a megfelelő évekből.
- ⁵⁰ *Hóman—Szekfű* i. m. 354—55.
- ⁵¹ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litterae Camerae Hungaricae. 1714. év 34. sz.

- ⁵² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1720. máj. Saját számításaim szerint az ott található kimutatás adataiból.
- ⁵³ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 10.
- ⁵⁴ Uo. 14.
- ⁵⁵ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Protocoll Comm. Civ. 1735. okt. 18. 43. pont.
- ⁵⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1716. dec. 13.
- ⁵⁷ A megfelelő évekből a budai főkamarási számadáskönyvek és Orsz. Ltár. Magyar kamara. Protocoll Comm. Civ. 1735. okt. 12. 19. pont.
- ⁵⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. nov. 50. 1724. júl. 31.
- ⁵⁹ *Gárdonyi*, Budapest közállapotai. 14.
- ⁶⁰ Orsz. Ltár. Magyar kamara Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 12. 19. pont.
- ⁶¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Ld. az Oberkammeramtsrechnung köte- teit a megfelelő évekből.
- ⁶² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1716. okt. 31.
- ⁶³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung. 1717. fol. 11.
- ⁶⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1712. jún. 12., Misc. ant. 22. 1713. márc. 31.
- ⁶⁵ Uo. Misc. ant. 650. 1721. máj. hó.
- ⁶⁶ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 7.
- ⁶⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 608. 1714. máj. 19. Vö. *Dvihalý Anna*, A budai szőlőművelés története. Bp. 1932, 92—93.
- ⁶⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung. 1727. fol. 8.
- ⁶⁹ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 17.
- ⁷⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. a. 650. 1716. okt. 31. 19. pont.
- ⁷¹ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 17.
- ⁷² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung 1712., 1713. év
- ⁷³ Ua. 1714. évi mellékletek 9. szám.
- ⁷⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. nova 50. 1715. febr. 19., 1724. júl. 31.
- ⁷⁵ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 14.
- ⁷⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. a. 650. 1721. május.
- ⁷⁷ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 10.
- ⁷⁸ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 8, 17, 31.
- ⁷⁹ Ld. Budai Ltár. Grundbuchsrechnung. 1731. év.
- ⁸⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1716. okt. 31.
- ⁸¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung 1718. 339. sz. melléklet.
- ⁸² Uo. 1722. fol. 84.
- ⁸³ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 8. 3. pont.
- ⁸⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 223. 1711. máj. 15. és 1719. márc. 10.
- ⁸⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 245. 1719. jún. 1. Szerződés.
- ⁸⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1716. okt. 13.
- ⁸⁷ L. a 75. sz. jegyzetet.
- ⁸⁸ L. a 76. sz. jegyzetet.
- ⁸⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 111. 1729. okt. 5.
- ⁹⁰ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 8. 1. pont.
- ⁹¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jegyzőkönyv. 1737. okt. 11.
- ⁹² L. a 83. sz. jegyzetet.
- ⁹³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1721. máj.
- ⁹⁴ Uo. Oberkammeramtsrechnung. 1713. fol. 8.
- ⁹⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 223. 1719. márc. 10. (Az egész aktacsomó a Sárospárdó megvételére és előzményeire vonatkozik.)
- ⁹⁶ L. a 94. sz. jegyzetet.
- ⁹⁷ *Kovács Lajos*, Buda város pénzügyei. 18. és Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung 1711. év 140. sz. melléklet, és 1713. év.
- ⁹⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 99. 1722. jún. 11.
- ⁹⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 18. 1718. év.
- ¹⁰⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1721. május hó.

- ¹⁰¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 18. 1725. júl. 21., 1731. máj. 31.
¹⁰² Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 8. 2. pont.
¹⁰³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 18. 1724. jún. 20. és a következő iratok.
¹⁰⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1716. okt. 31. és 1721. május hó. Egyébként 1. az Oberkammeramtsrechnung megfelelő kötetét.
¹⁰⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung. 1713. fol. 12—14. és Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 8. 4. pont.
¹⁰⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung a megfelelő évekből.
¹⁰⁷ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 12. 11. pont.
¹⁰⁸ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 25. 13. pont.
¹⁰⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1716. okt. 13.
¹¹⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung a megfelelő évekből.

¹¹¹ A város kiadásaira 1. az Oberkammeramtsrechnung megfelelő kötetében a „kiadások” c. részeket.

¹¹² Buda város alkalmazottai 1711 után a következők voltak: Polgármester, bíró, bírósági titkár és a törvényszéki szolgák, a szindikusz és a kancellistái, kvártélymester, főkamrás, alkamrás, tanácsnokok, telekhivatali vezető és írnok, csőszök és kerülők, vámszedő, vásárbíró, orvos, a bécsi és a pozsonyi ágens, adóbeszedő és adóhivatali szolga, városi őrmester és helyettese, tanácsi szolgák, iskolamester, városi bába, éjjeli őrök, hóhér és segédei. Rendszeres fizetést kaptak a templomi muzsikuskok, a templomszolgák. A főbb tisztviselők és alkalmazottak a következő fizetést kapták:

Polgármester	évi 200 Ft	10 akó bor és 24 Ft tűzifára
Bíró	évi 150 Ft	10 akó bor és 24 Ft tűzifára
Szindikusz	évi 400 Ft	10 akó bor és 24 Ft tűzifára
Bírósági titkár	évi 300 Ft	
Cancellista I.	évi 100 Ft	
Cancellista II.	évi 75 Ft	
Telekhivatali vezető	évi 302 Ft	
Főkamrás	évi 150 Ft	
Alkamrás	évi 100 Ft	
Vámszedő	évi 160 Ft	
Vásárbíró	évi 100 Ft	
Orvos	évi 150 Ft	

A tanácsnokok csak 1718-tól kezdve kaptak évi 150 Ft fizetést. A polgármester, bíró, főkamrás, akik tanácsnokok is voltak, ezt a tanácsnoki fizetést is húzták. — Budai Misc. ant. 650. 1716. okt. 13. és a számadáskönyvek.

¹¹³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 95. 1709. febr. 4., 1712. máj. 3., 1721. szept. 30.

¹¹⁴ Szóvátette ezt az 1724. évi kamarai bizottság is. Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litterae Camerae Hungaricae (továbbiakban: Litt. Cam. Hung.) 1724. év 11. sz. 23. lap. E szerint a városi szőlőtermelésre több mint évi 500 Ft-ot költöttek.

¹¹⁵ Kunszt János, A Rudas-gyógyfürdő monográfiája. Bp. 1947, 17—18.

¹¹⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung 1731. fol. 45—46.

¹¹⁷ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1724. év 11. sz. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung. 1714. fol. 100.

¹¹⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung. 1730. fol. 45—46.

¹¹⁹ Uo. 1724. év fol. 86.

¹²⁰ Ifj. Könyves Tóth Kálmán, Budapest községi népjólét- és kórházügyének rövid története 1686-tól napjainkig. Bp. 1929. 218—19.

- ¹²¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1716. okt. 13.
¹²² Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 19. 44. pont
¹²³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1711. aug. 29. és a számadás-
könyvek.
¹²⁴ *Gárdonyi*, Budapest közállapotai 5. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc.
ant. 650. 1712. máj. 9., Misc. ant. 170.
¹²⁵ Uo., illetve Misc. ant. 650. 1711. dec. 14.
¹²⁶ Budai Ltár. Misc. Ant. 650. 1712. máj. 5. és máj. 9. keletű iratok.
¹²⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 4.
¹²⁸⁻¹²⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1713. febr. 20., márc. 3., aug. 16.
¹³⁰ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Conc. Exp. 1713. 49 ex Majo, 1714.
73 ex Junio, 1716. 38 ex Julio, 1717. 50 ex Decembri.
¹³¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1715. év.
¹³² Uo. és Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1717. év 34. sz.
¹³³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1721. május hó.
¹³⁴ *Gárdonyi*, Budapest közállapotai. 9. 11. és Orsz. Ltár. Magyar kancellá-
ria. Litt. Cam. Hung. 1724. év 11. sz. 142—43 lapon.
¹³⁵ Uo. 11—13.
¹³⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 77. Buda adósságairól kiállított
kötelezvények.
¹³⁷ *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bp.
1899. II. köt. 347—48.
¹³⁸ L. a 136. sz. jegyzetet.
¹³⁹ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735. okt. 21.
¹⁴⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 55.
¹⁴¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 223. 1698. szept. 24.
¹⁴² Uo. 1711. máj. 15.
¹⁴³ Uo. 1716. ápr. 3. és 1718. szept. 19., okt. 21.
¹⁴⁴ Uo. 1719. márc. 10.
¹⁴⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Gewöhrprotocoll. Wasserstadt. 1696. fol.
56. és Gewöhrprotocoll. Wasserstadt. Liber primus. fol. 48. 1713. ápr. 17.
¹⁴⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 403. 1714. június hó.
¹⁴⁷ Uo. Misc. ant. 403. 1716. júl. 29., 1718. aug. 27.
¹⁴⁸ Uo. Misc. ant. 403. 1718. szept. 3., a kancelláriai rendelet, 1719. márc. 16.
¹⁴⁹ Uo. Misc. ant. 403. 1718. okt. 23.
¹⁵⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Gewöhrprotocoll. Wasserstadt. Liber I. fol.
127—1719. jún. 17.
¹⁵¹ Ifj. *Mádai Lajos*, A Császárfürdő monográfiája. Bp. 1927. 8—9.
¹⁵² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 294. 1712. nov. 22. és 1722. ápr.
28. A Császármalom a mai Lukácsfürdő helyén állott, a XVIII. sz. II. felében mint
kincstári tulajdon az óbudai koronauradalomhoz került. A szabadságharc után
egy óbudai molnár vette meg, s ő létesítette helyén a fürdőt is.
¹⁵³ L. 23. sz. jegyzetet.
¹⁵⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 99., 1702. és 1722. jún. 11.
¹⁵⁵ Uo. Misc. ant. 99. 1718. év és 1722. jún. 11.
¹⁵⁶ Uo. Misc. ant. 99. 1722. márc. 1. és Misc. ant. 18. 1731. febr. 1.
¹⁵⁷ *Gárdonyi Albert*, A Krisztinaváros településtörténete. Tanulmányok
Budapest múltjából III. köt. Bp. 1934. 25—33.
¹⁵⁸ L. a 79. számú jegyzet alatt említett iratok adatait.
¹⁵⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1721. jún. 23.
¹⁶⁰ *Nyitrai Elek*, Építkezések és tégláégetők Budán a szatmári békét követő
korban. Építészettörténeti és Elméleti közlemények. 3. sz. (Kézirat gyanánt.)
Bp. 1954. 22—26, 32—33. és Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735.
okt. 12.
¹⁶¹ *Gárdonyi Albert*, A vármegye és a város társadalma. Magyar Művelődés-
történet. IV. köt. 328—329.
¹⁶² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 77. 1716. febr. 26., 1731. szept. 30.

- ¹⁶³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 95. 1709. febr. 4.
¹⁶⁴ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1736. okt. 29.
¹⁶⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1709. ápr. 3. és Misc. nova 49.
1709. ápr. 5.
¹⁶⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1712. május 3, 8., Misc. ant.
95. 1712. máj. 14., júl. 5.
¹⁶⁷ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litterae Civitatum 1714. év 357. sz.
¹⁶⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 95. 1715. okt. 18. 23.
¹⁶⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 77. 1712. júl. 23., 1723. jan. 8.,
1726. jan. 8., 1728. márc. 14.
¹⁷⁰ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1736. okt. 29.
¹⁷¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1712. (közlebbi nélkül).
¹⁷² Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litterae Civ. 1710. év 229 sz. és 1. sz.
Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 66. 1710. aug. 5., dec. 1.
¹⁷³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 66. 1718. szept. 14., dec. 12.
¹⁷⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1721. május hó.
¹⁷⁵ Uo. Misc. ant. 650. 1721. jún. 23.
¹⁷⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 95. 1722. júl. 17.
¹⁷⁷ *Tóth Andrásné Polónyi Nóra*, A mérnöki szervezet kialakulásának előz-
ményei Budán és Pesten. Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. Bp. 1956, 81.
¹⁷⁸ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Conc. Exp. 1714. 4 ex Julio, 1715. 73
ex Jan., 1717. 60 ex Febr., 1717. 78 ex Majo.
¹⁷⁹ *Tóth Andrásné Polónyi Nóra* i. m. 81, *Zakariás G. Sándor*, Adatok a
budavári kutak történetéhez. Kny. Budapest Régiségei XVII. kötetéből. Bp.
1956, 299—300.
¹⁸⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 77. 1715. ápr. 4., 1717. máj. 11.
¹⁸¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1721. jún. 23.
¹⁸² Uo. Misc. ant. 650. 1715. után.
¹⁸³ *Bánrévy György*, A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt.
Tanulmányok Budapest múltjából. I. k. Bp. 1932, 37—39.
¹⁸⁴ *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. II. köt.
235—36.
¹⁸⁵ *Peisner Ignác*, Budapest a XVIII. században. Bp. 1899, 65—67.
¹⁸⁶ *L. Schmall Lajos* i. m. II. k. 237 és *Gárdonyi*, Budapest közállapotai.
5, 6, 9. A város nem polgárjogú lakosságának tanácsellenes voltát ugyan e két
szerző külön nem emeli ki, de elég, ha utalunk a meglehetősen jogfosztott állapot-
ban levő, polgárnak fel nem vehető, súlyos adókat fizető rác lakosságra, mely
ebben az időben sok panaszt adott be a városi tanács ellen, s sérelmeit részben az
1727. május 5-i királyi biztosi rendelet orvosolta is. *Gárdonyi*, Budapest köz álla-
potai. 14. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. nov. 50.
¹⁸⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. nova 50. 1715. febr. 19.
¹⁸⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 170. 1711. dec. 14.
¹⁸⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1712. máj. 2—4.
¹⁹⁰ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai 6—7.
¹⁹¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 650. 1717. év.
¹⁹² Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1717. év 34. sz. 1717.
nov. 18.
¹⁹³ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 9—12.
¹⁹⁴ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1723. év 4. sz.
¹⁹⁵ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1724. év 11. sz.
¹⁹⁶ Orsz. Ltár. Magyar kamara. Exp. Cam. 1724. III. 4. C. 2.
¹⁹⁷ Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1724. év 11. sz.
¹⁹⁸ *Gárdonyi*, Budapest közállapotai. 11, 12. Orsz. Ltár. Magyar kamara.
Exp. Cam. 1724. III. 4. C. 2.
¹⁹⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1711. júl. 1.
²⁰⁰ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 7.
²⁰¹ L. a 196. sz. jegyzetet.

- 202 *Gárdonyi*, Budapest közállapotai. 24.
 203 *Schmall Lajos* i. m. II. köt. 243.
 204 Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1724. év 32. sz.
 205 Orsz. Ltár. Magyar kanc. Conc. Exp. 1724. 61 ex Aug., 1724. 123 ex
 Sept., 1724. 135 ex Sept.
 206 *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 13—17.
 207 Uo. 24., Orsz. Ltár. Magyar kancellária. Litt. Cam. Hung. 1734. év 3. sz.
 208 1. sz. Áll. Ltár. Budai tanácsi jegyzőkönyvek. 1737. okt. 3. 355 l.
 209 Uo. és *Schmall Lajos* i. m. II. k. 244—46.
 210 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Tanácsi jegyzőkönyv. 1737. okt. 11. 365. l.
 211 *Schmall* i. m. II. k. 246—47., a kárterítési összegek visszafizetésére lásd
 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 103, 104, 105.
 212 *Schmall* i. m. II. köt. 246.
 213 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 184. 1737. aug. 12., 1741. ápr.
 11 és máj. 26., 1742. márc. 31.
 214 1. sz. Áll. Ltár. Budai tanácsi jegyzőkönyvek. 1737. márc. 26. és ápr. 15.
 215 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 153. 1737. ápr. 29., 30., 1741. dec.
 23., 1742. máj. 12.
 216 *Schmall* i. m. II. köt. 246.
 217 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1712. jan. 20., 1714. júl. 20.
 218 *Schmall* i. m. II. k. 247, 289.
 219 1. sz. Áll. Ltár. Budai tan. jegyzőkönyv. 1732. márc. 21. 121—122.
 220 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 76.
 221 L. a. 140. jegyzetet.
 222 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 37.
 223 1. sz. Áll. Ltár. Misc. ant. 403. 1718. szept. 3.
 224 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 57.
 225 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Oberkammeramtsrechnung 1753—1758. év.
 226 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 37.
 227 Uo. Misc. ant. 37. 1758. szept. 9.
 228 Misc. ant. 37. és Orsz. Ltár. Magyar kamara. Prot. Comm. Civ. 1735.
 okt. 14.
 229 *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 15.
 230 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 404.
 231 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. 37. 1760. jan. 22. és Cameralia
 ant. 404.
 232 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cameralia ant. 69, 407.
 233 *Gárdonyi Albert*, A vármegye és a város társadalma. Magyar Művelődés-
 történet. IV. köt. 325—27.
 234 *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai. 17.

I. Nagy

DER HAUSHALT UND DIE SCHULDEN DER STADT BUDA IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 18. JAHRHUNDERTS

Mit dem Ende der Türkenherrschaft begann für Buda ein neues Leben. Nach ihrer Neubesiedlung mußte die Stadt die Privilegien einer königlichen Freistadt wiedergewinnen, die im Ungarn des 17. und 18. Jahrhunderts immer noch die Grundbedingungen des städtischen Lebens bildeten. Während der Neuorganisation und des Wiederaufbaus des städtischen Lebens galt es große Schwierigkeiten zu überwinden. Schon die primitiven Lebensverhältnisse, eine Folge der Türkenherrschaft, stellten die Stadt Buda vor ungewöhnlich große Aufgaben; darüber hinaus aber hinderte auch der politische und wirtschaftliche Druck des Hauses Habsburg das erneute Aufblühen der Stadt.

Durch Untersuchung der Verhältnisse in der städtischen Bewirtschaftung lassen sich wichtige Einzelheiten der Geschichte der Stadt im 18. Jahrhundert beleuchten. Dank den Privilegien, die Buda als königliche Freistadt besaß, verfügte sie über manche Berechtigungen und Nutzungsrechte, die nebst anderen wirtschaftlichen Gegebenheiten die Entwicklung einer ziemlich ausgedehnten städtischen Bewirtschaftung ermöglichten. Die Verhältnisse in der Kommunalwirtschaft geben stets ein treues Bild von der jeweiligen Entwicklungsstufe einer Stadt in den verschiedenen kleineren Zeitabschnitten ihrer Geschichte.

Während der sogenannten »neoacquistischen« Periode (1686—1705), also unmittelbar nach der Türkenherrschaft, war einer normalen Wirtschaftsentwicklung der Weg versperrt, weil Buda nicht im Besitz seiner Privilegien war, unmittelbar der Oberhoheit der Budaer Kammeradministration unterstand und überdies schwere, von der Wiener Hofkammer aufgebürdete Steuerlasten zu tragen hatte. Der überwiegende Teil der der Stadt gebührenden Einkünfte wurde von der Wiener kaiserlichen Schatzkammer »iure armorum« (»mit dem Recht der Waffen«) beschlagnahmt und der Rest genügte kaum, um die damals noch ganz anfänglichen Haushaltungskosten zu bestreiten.

Als Buda seine freistädtischen Rechte im Jahre 1703 durch das Diplom Leopolds endlich zurückerhielt und sich als Gegenleistung zur Zahlung eines Lösegeldes (ius armorum) in der Höhe von 8600 Gulden als Beitrag zur Deckung der Kosten der Türkenkriege verpflichtete, war die Stadtkasse leer. Zwischen 1703 und 1711 wurde die weitere Entwicklung der städtischen Bewirtschaftung durch den von Rákóczi geführten nationalen Freiheitskrieg und auch durch die Kaisertreue Budas in jener Zeit ungünstig beeinflußt. Während des Freiheitskrieges verschlimmerten die Wirtschaftskrise, der Abbruch der Handelsbeziehungen, sowie die Unterhaltungskosten der in Buda einquartierten kaiserlichen Garnison nur noch mehr die wirtschaftliche Lage der Stadt, obwohl Buda eben im Jahre 1705 in den Besitz der mit den städtischen Privilegien verbundenen wichtigsten Einnahmequellen, wie z. B. Grundbuchtaxen, Schiffsbrückenzoll, Bierzoll und andere Nutzungsrechte, gekommen war. Inmitten der ungünstigen Verhältnisse genügten jedoch diese Einkünfte keineswegs zur Deckung der erwähnten Lasten und Verpflichtungen. Buda sah sich deshalb gezwungen, Anleihen zu machen. Bis 1711 stiegen die Stadtschulden bis auf einen Betrag von ungefähr 17—20 000 Gulden an.

Erst in der Zeit nach dem Frieden von Szatmár (1711), der den Freiheitskrieg unter Rákóczi beendete, konnte eine allmähliche Entwicklung in der Kommunalwirtschaft einsetzen. Als die Kriegszeiten vorüber, die Privilegien endgültig gewonnen waren und die wirtschaftliche Neubelebung das ganze Land durchpulste, war auch für Buda die Möglichkeit einer wirtschaftlichen Entwicklung gegeben. Aber der unglückliche Ausgang des Freiheitskrieges brachte es mit sich, daß diese Entwicklung nur innerhalb der Schranken verlaufen konnte, die durch die anhaltenden politischen und wirtschaftlichen Unterdrückungsmaßregeln des Wiener Hofes gesetzt wurden. Wohl hat die Stadt nebst ihren freistädtischen Privilegien auch ihren im ungarischen Staatsrecht anerkannten Rechtsstand wieder erhalten: sie war als Krongut nicht den Wiener Behörden, sondern den ungarischen Amtsstellen unterstellt; da aber die städtischen Eigentümer — besonders in der Zeit der Budaer Kammeradministration (1686—1710) — von den Wiener Behörden enteignet worden waren und die Stadt auch weiterhin drückende Staats- und Kontributionsabgaben zu leisten hatte, konnten die zerrütteten Finanzangelegenheiten der Stadt auch in der Folge nicht geordnet werden. Die Stadteinkünfte wuchsen zwar in direkter Proportion mit der Stadtentwicklung, doch nahmen auch die Schulden in weit größerem Maße zu.

Nach 1711 setzten sich im allgemeinen die städtischen Einkünfte folgendermaßen zusammen: Kommunalsteuer, die zusammen mit der Kontribution eingehoben wurde, andere Steuern (Gewerbesteuer, Schutzgeld), verschiedene Zölle (Marktzoll, Weinzoll, Bierzoll), Bürgertaxen, Grundbuchtaxen, endlich Einkünfte, die aus den Stadtgütern, Weinbergen, den Budaer Thermalbädern, der Bierbrauerei, aus

dem Brückenzoll der Donau-Schiffsbrücke und aus kleineren Pachten einfließen. Diese Einnahmequellen waren der Stadt hauptsächlich durch die städtischen Privilegien gesichert. Im Interesse der Erwerbung gewisser Einnahmequellen (wie u. a. Ankauf von Gütern, Bau eines Brauhauses, Kauf der Thermalbäder) mußte die Stadt schwere Opfer bringen. Die administrativen Ausgaben bildeten den weitaus größten Teil der Kommunalauslagen. Große Summen hatte die Stadt auch für die Erwerbung der erwähnten Einnahmequellen auszugeben. Aber die drückendsten Lasten des Stadthaushaltes waren wohl die Staats- und Kriegsabgaben. Nach diesen Ausgaben blieb der Stadt kaum mehr etwas für Zwecke der Stadtentwicklung, wie z. B. für den Bau von öffentlichen Gebäuden, Spitalern, Armenhaus, Straßenpflasterung usw. Diesen Anforderungen der Stadtentwicklung vermochte der damalige Haushalt Budas nur ungenügend zu entsprechen.

Im allgemeinen genügten die Kommunaleinkünfte nicht einmal für die erwähnten Ausgaben. Neben dem steten Anwachsen der Einkünfte nahm Buda zu seinen in 1711 schon bestehenden Schulden immer weitere Anleihen auf. Diese Schulden erreichten in den dreißiger Jahren des 18. Jahrhunderts die Höhe von 100 000 Gulden, etwa das Dreifache der jährlichen Kommunaleinkünfte. Die große Schuldenlast ist der schreiende Beweis, wie außerordentlich kritisch die Lage der Budaer Kommunalwirtschaft war.

Diese Eigenarten und Schwierigkeiten in der Entwicklung Budas sind aufs engste mit den damaligen geschichtlichen Verhältnissen in Ungarn verknüpft. Fragt man nach den Ursachen, denen die kritische Lage der Kommunalwirtschaft zuzuschreiben war, so muß man vor allem die auch in Buda klar hervortretenden Züge der Wiener Wirtschaftspolitik ins Auge fassen. Wie bereits erwähnt, verfügten die Wiener Ämter (die Hofkammer und die ihr unterstehende Budaer Kammeradministration) über die wichtigsten Einkunftsquellen der Stadt, verkauften sie aber im Laufe der Zeit, so daß diese Einnahmequellen, die auf Grund der königlich-freistädtischen Privilegien Buda gebührten, von der Stadt erst zurückerworben werden mußten. Diese Rückkäufe verwickelten die Stadt in weitere Schulden.

Die großen Lasten der Kontribution und der Staatsabgaben vermehrten ebenfalls die Kommunalschulden. Für dieses Zeitalter ist übrigens im allgemeinen die Verschuldung der ungarischen Städte infolge der drückenden Steuerlasten kennzeichnend. Um den vielerlei Verpflichtungen, wie: Kontribution, Dieten- taxen, Quartiergeld, Instandhaltung der Offiziersquartiere und — in Budas besonderem Fall — Wiederherstellung der in die Burg führenden beiden Wasserleitungen, Wasserversorgung der Soldaten (mittels Wasserwagen) u. a. m., nachkommen zu können, war die Stadt sozusagen immer auf Anleihen angewiesen.

In der Verschlechterung der Lage der Kommunalfinanzen war auch der Umstand ausschlaggebend, daß der damalige Magistrat den Aufgaben keineswegs gewachsen war. Während der Stadtrat der Bevölkerung große Lasten aufbürdete, wirtschaftete er selbst gewissenlos, vergeudete die Einkünfte, ja bestahl die Stadt. Infolge der damals noch unvollkommenen städtischen Verwaltungsorganisation vermochte eine Ratsherrenclique zur Herrschaft zu gelangen und eine unbeschränkte Macht über die Stadt auszuüben. Dem Beispiel der kaiserlichen Beamten folgend betrachteten die Ratsherren die Kommunaleinkünfte als eine Goldgrube und suchten aus ihrem Amt einen möglichst großen Nutzen zu ziehen. So ergaben sich in Buda in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts sehr schlechte Verhältnisse. Wegen der Willkür des Rates, der Veruntreuung des Kommunalvermögens und der Verschuldung der Stadt kam es zwischen der Bürgerschaft und dem Rat zu Streitigkeiten, die im ganzen Land Ärgernis erregten. Die kritische finanzielle Lage, in der sich die Stadt befand und die Streitigkeiten zwischen dem Rat und der Bürgerschaft zwangen die höheren Obrigkeiten des öfteren, Untersuchungen in der Kommunalwirtschaftsführung vorzunehmen. Zu diesen Untersuchungen wurden königliche Kommissäre, in schwereren Fällen Kammerkommissionen entsandt. Als man während der Untersuchungen im Jahre 1722—23 erstmalig versuchte, die Finanzen der Stadt von Grund auf zu ordnen, wurden

in den Kassenrechnungen ein Kassenmanko und überflüssige Auslagen von 59 762 Gulden festgestellt; zur Erstattung dieser Summe wurde das Vermögen der Mitglieder des städtischen Magistrates beschlagnahmt.

Nach vielen Bemühungen gelang es aber dem Stadtrat eine Abänderung des königlichen Straferlasses von 1723 zu erwirken. Im königlichen Erlaß vom 5. Mai 1727 wurde der städtische Magistrat von der Anklage der Vermögensveruntreuung freigesprochen und der Entschädigungspflicht enthoben und darüber hinaus im Prozeß zwischen der Bürgerschaft als Kläger und dem Rat letzterem rechtgegeben.

Diese befremdliche und ungerechte Verfügung rettete aber den Budaer Magistrat nicht vor der wohlverdienten Strafe. Im Oktober 1737 enthub der königliche Kommissär den städtischen Magistrat, der, als ob nichts geschehen wäre, auch weiterhin das Kommunalvermögen veruntreute und unterschlug, seines Amtes und verpflichtete ihn zur Zahlung einer Entschädigungssumme von 15 439 Gulden.

Die Hauptursachen der Verschuldung Budas hat man somit einerseits in der Wiener Wirtschaftspolitik, die den Verlust der Kommunaleinkünfte mit sich brachte, und in den großen Steuerlasten, andererseits aber in den vom städtischen Magistrat verübten Mißbräuchen zu suchen. Die Absetzung des Stadtrates im Jahre 1737, das energische Eingreifen der Obrigkeit und die endliche Abwicklung der Rückkäufe der enteigneten Einnahmequellen geboten der weiteren Verschuldung der Stadt Einhalt, die in der Folge schon verhängnisvoll hätte werden können. Die Zinsen und Amortisationsverpflichtungen der Schulden von etwa 100 000 Gulden belasteten aber noch an die 20 Jahre lang (1733—1753) den Stadthaushalt. Während dieser zwanzig Jahre hatte Buda allein für die Zinsen annähernd 120 000 Gulden zu zahlen. Erst von 1753 an ermöglichte die wirtschaftliche Gesundung Budas eine langsame Schuldentilgung. Schließlich befreite nach vielen Wechselfällen ein außerordentlich glückliches Ereignis die Stadt von ihren Schulden. Im Jahre 1758 erbte sie nämlich gemäß den Privilegien als Caduzität das Vermögen des reichen, ohne Erben verstorbenen Budaer Kaufmannes Peter Bernucca. Diese Erbschaft ermöglichte die vollständige Tilgung der Schulden und brachte darüber hinaus der Stadt noch eine große Summe Geldes ein.

Nach Beendigung der Türkenherrschaft (1686) ordneten sich die Verhältnisse in der Budaer Kommunalwirtschaft erst in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in zufriedenstellender Weise. Die schweren wirtschaftlichen Verhältnisse hemmten in mancher Hinsicht die Entwicklung der Stadt. Darum hat Buda, das infolge seiner günstigen Lage, seiner vorzüglichen Weinkultur und anderer Faktoren über gewaltige Entwicklungsmöglichkeiten verfügte, die reifere Entwicklungsstufe einer königlichen Freistadt erst ziemlich spät erreicht, und zwar zu einer Zeit, als die auf Privilegien beruhende, feudale städtische Lebensform im Lauf der geschichtlichen Entwicklung auch in Ungarn allmählich der Auflösung entgegenging.

Mezőgazdaság Pesten a XVIII. században

Azok a látképek, melyeket a török uralom alól való felszabadítás utáni Budáról készítettek a különféle nemzetiségű, érdeklődésű és tehetségű rajzolóknak, a török Buda vagy a rombadőlt vár érdekes és szomorú képe mögött mellékesen csak illusztráció- vagy magyarázat-képpen ábrázolják a Duna balpartján a budai várhoz képest szinte meg-lapuló kis, jelentéktelen Pest várát, gyenge falaival s néhány tornyával. A város falain kívüli terület ezeken a látképeken sivár pusztaság, melyre csatát ritkán, leginkább poroszkáló lovasokat rajzoltak. Emberi munka, művelés nyomai sehol sem láthatók, s e képek mai szemlélői előtt fel-vetődik a kérdés a rajz hűségét vagy a rajzoló érdektelenségét illetően.¹

A látképek nem, a térképek² azonban a város alaprajzán kívül már a város falain kívüli területeket is ábrázolják: a Pestre különböző irányokból — Vác, Kerepes, Szolnok és Soroksár felől — befutó ország-utakat, melyeknek itteni találkozásai a térképek szemlélői számára világos magyarázatot adnak Pest város jelentőségéről s fejlődésének lehe-tőségeiről. Hajszálerek ezek az utak, melyeken keresztül a város élete különféle vidékek gazdasági életével van összekötve, melyek sorvasztják vagy táplálják a várost, a forgalommal koronként bizonyítékokat adván kisebb vagy nagyobb területek virágzásáról vagy sorvadásáról.

A török alóli felszabadítás után megtelepedő lakosok s az előző idők-ből itt maradt néhány rác és török Pestjére ezek a hajszálerek ekkor messzi vidékek pusztaságainak a hírét hozhatták csak, parlagon maradt földek, elhagyott legelők, elvadult rétek, s lakatlan falvak hírét. S ezért az újonnan ide telepedő iparosok, akiknek munkaalkalmak bőven adód-hattak, lehetőségek már kevésbé, kereskedők, akiknek árujánál csak a vásárló volt kevesebb, kóborló jobbágyok, akiket a falusi kiszolgálta-tottságból és nyomorból a város emléke s a kövekből gyorsan építhető házak lehetősége vonzott ide, — a felszabadítást követő években, sőt évtizedekben, az élet lehetőségeit próbálgatva, a pusztaságok hírét hozó utak helyett kénytelenek voltak a várost környező területekre fi-gyelni, s amit az ipar és a kereskedelem ilyen szűkös körülmények között nem tudott biztosítani számukra, azt megkísérelték elérni a föld-ből. Így, az egykor virágzó város, mely híres volt gazdagságáról, forgal-máról, vásáraitól, ezekben az évtizedekben, egy nagy pusztaság közepén,

a középkori város topográfiai keretei között, kis, szegény, mezővárosi jellegű településként indult el, s amikor elkezdte és folytatta sok esztendőszünettel a szabad királyi városi rang elnyeréséért, életének jellemző vonása nem a városiasság, hanem a mezőgazdaság erősödése volt. Ebben a tanulmányban ennek a mezőgazdaságnak Pest város életében játszott szerepét vizsgáljuk meg.³

A mezőgazdaság szerepének vizsgálata, meghatározása egyébként is fontos kérdése a várostörténetnek. Ugyanis a városok nemcsak falakkal körülvett emberi települések, s a városok határa sohasem és seholsem az a fal, melyet a polgárok házaik védelmére emeltek, erősítettek állandóan, hanem ezen a falon túl ott van a határ, a maga esetenkénti változatosságával, különféle művelési ágak számára hasznosítható részeivel. Szántók, szőlők, kertek, rétek, legelők, majorságok, erdők ott találhatók minden város körül, régen is, ma is. Ezeknek a művelése a város lakóinak a joga és a feladata. S ha jól tudjuk is azt, hogy a város az ipari és a kereskedelmi tőke felhalmozódásának a színtere, s hogy a város nagysága a munkamegosztás (ipar-mezőgazdaság) egyik eredménye, figyelembe kell vennünk azt is, hogy a mezőgazdaságnak a város életében milyen szerepe van. S hogy ez a szerep a századok folyamán miként alakult, változott, az a város fejlődése szempontjából lényeges kérdés.

I. Mezőgazdaság 1686-tól 1711-ig

Pest város határának középkori kiterjedéséről s ezzel kapcsolatban a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek helyéről és nagyságáról, s a mezőgazdaságnak a város középkori életében játszott szerepéről nem sokat tudunk. Néhány szűkszavú okleveles adaton s az utazók feljegyzésein kívül — melyek földművelésre is utalnak — csak feltételezéseink lehetnek arról, hogy Pest városa a többi magyarországi városhoz hasonlóan szintén végigjárta — már a középkor folyamán is — a fejlődésnek azt az útját, melyet az iparnak és a kereskedelemnek a mezőgazdaság rovására történő fokozatos erősödése jellemez,⁴ s melynek során a mezőgazdaság jelentősége ha vissza is szorul, a mezőgazdasági területek művelése tovább folyik.

Pest városának Mátyás-korabeli ipari-kereskedelmi fellendülése⁵ visszaszorította a mezőgazdaság jelentőségét a város életében. A török uralom évtizedei alatt, s valószínűleg mint az országban másutt is, különösen a tizenöt éves háború idején Pest városának határa, széles környékével együtt, pusztasággá vált.⁶

A nagy pusztulás után a XVII. század folyamán, békésebb körülmények között, miként a század végén és a XVIII. század elején még élt lakosoknak a határjárások és a határok megállapítása alkalmából tartott tanúkihallgatásai során tett vallomásaiból⁷ tudjuk, a pesti törökök és a birtokjogukat érvényesítő magyar földesurak jóváhagyásával és engedélyével, a pesti határban éppúgy, mint a környező pusztaságokon, a mezőgazdaság bizonyos mértékben ismét erőre kapott.

„A töröknek nem köllött a szántás” — vallották a régi emberek 1721-ben egy tanúkihallgatás során. Szántást a török idők alatt csak a cinkotai lakosok csináltak, akik a törökök engedélyével „a Rákos vize mentén egészen a török rétekgig szánthattak”.

Nagyobb jelentőségű volt a rétművelés. A réteket a törökök a maguk számára foglalták le, hiszen lovaik ellátására nagy mennyiségű szénáról kellett gondoskodniok. Használták tehát a Rákos patak mindkét felén levő réteket, valamint az üllői és gyömrői országút mellett, a Kákás tó, Békás tó, Látóhegy és a Ceglédi halom környékén és a Duna partján levő gubacsi rétet is. A pesti török sereg alacsonyabb és magasabb rangú katonái közösen birtokolták ezeket a réteket. A kaszáást és a széna behordását többnyire a környékbeli falvak (Keresztúr, Kóka, Monor stb.) jobbágyaival végeztették a törökök. Előfordult az is, hogy a szénát bőven termő rétek egy részét a jobbágyfalvak árandába kivették a törököktől.

A határ legnagyobb része azonban legelő volt. A török — bár csekély mértékben maga is legeltetett — a homokbuckás területeket a környékbeli falvak jobbágyságának pásztorkodás céljára bérbeadta. Így a kókaiaiak, üllőiak, de legfőként a némediek bérelték a szentlőrinci pusztát, a cinkotaiak pedig a csömöri és szentmihályi pusztát. S amikor a réteket már lekaszálták, a némediek, cinkotaiak a Rákosig járhattak marháikkal. Legeltettek a mai Kőbánya területén is, hol már ekkor is fejtettek követ, s a török uralom utolsó évtizedeiben a pesti rácok a mai Óhegy és Újhegy déli lejtőin szőlőket is kezdtek telepíteni. Ezek a szőlők a hatalmas pesti pusztaságban távoli szemléző számára azonban csak alig észrevehető foltok lehettek.

Pestet a felszabadulás idején ábrázoló látképek tehát a valóságot mutathatták, amikor a város falain kívüli területet sivár pusztaságnak rajzolták. Ezen a pusztaságon, melyet a felszabadítás esztendei még sivárabbá tehettek, kellett az újonnan települő pesti lakosoknak mezőgazdasági igényeiket kielégíteni. Az igények kielégítését azonban különösen befolyásolta, sőt gátolta az a körülmény, hogy a török uralom alatti gazdálkodási mód következtében Pest város határviszonyai teljesen összezilálódtak. A középkor folyamán ezen a területen létezett, de azóta már elpusztult néhány falunak (Kőér, Szentfalva, Jenő, Szentlászló, Újbécs) legfeljebb itt-ott templomromban maradt csak emléke, Pesttel érintkező határainak nem. S amikor a török uralom alatt a szentlőrinci, szentmihályi puszták bérletéről hallunk, s arról, hogy a Rákosig, a Dunáig jártak a bérelt pusztákon a marhák, — határjelekről, melyek Pestet a környező falvaktól megkülönböztették volna, nem tudunk, csupán réttilalmazó földhányásokról, hiszen a töröknek az egész határból csak a rét volt fontos. Ezek a réttilalmazó földhányások sok vitának lettek alapjai a XVII. század végén és a XVIII. század elején, midőn a város és a környező falvak, puszták földesurai ebben a bizonytalan állapotban igyekeztek a maguk számára lehetőleg nagyobb és értékesebb területeket biztosítani.

Ennek a birtokbizonytalanságnak a következményeit a XVII. század végi új pesti lakosok elevenen érezték. Ennek következtében ugyanis igen kicsiny lehetett az a terület, amellyel a pesti polgárok — a kamarai adminisztráció hallgatólagos vagy szóbeli jóváhagyásával — szabadon rendelkeztek.

Az igények pedig a lakosság számának növekedésével együtt emelkedtek. A rombadőlt városban megtelepedett új lakosok élére 1687. október 6-án már bírót állított Werlein budai kamarai inspektor.⁸ A lakosság száma fokozatosan emelkedett. 1703-ig 483 polgárt vettek fel a város kötelékébe.⁹ Az egyes időszakokban a városi lakosság számának megállapítása azonban nagy nehézségekbe ütközik, mert a különféle összeírások nem tartalmazznak pontos adatokat. Az 1696-os összeírás szerint Pesten 182 saját házzal bíró és 22 háznélküli polgár lakott, s 36 olyan személy is bírt polgári házat, aki nem tartozott polgári jurisdictio alá (nemeselek vagy katonai szolgálatban levők). Ezeken kívül, bár néven nem neveztek, de felsoroltak 120 lakót.¹⁰ Az 1701. évi portióösszeírás szerint 224 a családok, 278 a gazdák (Wirth) száma. 1703-ban már 342 házat és 386 családot írtak össze.¹¹ Ezeknek az adatoknak alapján Pest város lakossága 1696-ban kb. 1300 főre, 1703-ban pedig kb. 2000 főre becsülhető.¹²

Pesten általában szegénysorsú lakosok telepedtek meg. A tehetősebbeket, főleg az iparosokat és kereskedőket sokkal inkább vonzotta Buda: az adminisztráció székhelye, a központ, a védettség, a vár újjáépítési munkájával kapcsolatos munkaalkalmak, s nem utolsósorban a híres — a török uralom alatt is művelt — szőlők,^{12a} melyek igen rövid idő alatt, ha nem is jólétet, de biztonságos megélhetést adhattak a megtelepedő lakosságnak. S jóllehet a felszabadítás utáni katonai terhek egyaránt sanyargatták Buda és Pest lakóit, a pesti lakosokat, szegényebb sorsúak lévén, érzékenyebben érinthették ezek, mint a budaiakat.

Mivel ennek a tanulmánynak nem célja a felszabadulás utáni viszonyokat, s azoknak a város lakosságára, gazdasági életére való hatását tüzetesen felderíteni, — a szegénység indoklására szeretnénk csak egy adatot felhozni. Tudnivaló, hogy a Pesten (s másutt is) megtelepedő új lakosok számára a kamara öt évi adómentességet biztosított, hogy ez alatt az idő alatt a telepések új lakóhelyeiken megerősödhesselek, házat építhessenek, szóval gyökeret verjenek. Hogy ez alatt az öt esztendő alatt a valóságban mit jelentett az adómentesség, azt elpanaszolta a pesti polgárság a tanácshoz benyújtott emlékiratában,¹³ annak kapcsán, hogy a kamarai adminisztráció a tized beszédésével kapcsolatban rendeletet adott ki. Bizonyára ismeretes — írták a pesti lakosok —, hogy a szabad évek alatt is a szegény polgárok évről-évre, télen-nyáron szenvedtek a császári fuvartól, a gyakori beszállásolásoktól, az átvonulásoktól, táborozásoktól, rongálódtak házaik, pusztultak terményeik, a legelők, a rétek, a szőlők, — olyannyira, hogy a polgárok saját életük és kevés állatjuk fenntartására a szükségeseket kénytelenek másutt beszerezni. S mind-

ezeken felül még a portiót is fizetniük kellett. S a panasz ezzel kapcsolatban: a gazdagabbak és a hatalmasabbak, akiknek a legnagyobb házaik és a legjobb szántóik vannak, nem fizetnek. A szegényebb polgároknak pedig, akiknek a földből, melyet nekik jogosan bírniok kellene, semmi hasznuk és jövedelmük nincs, minthogy a határ kiosztása még mindig nem történt meg. Ami kevés szántója és rétje a szegényebb polgárságnak van, azt idegen földön, készpénzért kell megszereznie.

Akik birtokoltak földet a pesti határban, azok a prima possessio jogán birtokolhatták, s az 1690-es években ide telepedő lakosoknak a tanács — noha 1688 óta szabadon, az adminisztráció beleszólása nélkül rendelkezhetett a földekkel¹⁴ — nem juttatott művelésre alkalmas területeket. Mindenesetre a polgárságnak 1690 előtti földfoglalása éppen úgy a föld felé való fordulást mutatja, mint a szegényebb polgárságnak a panasza amiatt, hogy nem jutottak földhöz. A panasz ugyanakkor a határ elégtelenségére is utal. Ezekben az években a tanács a kamarának arról is panaszodik többek között, hogy a jó polgárság növekedését akadályozza az az állapot, hogy a városban igen sok helyet „liderlich” rácok és magyarok foglalnak el, akik sem építkezni, sem contributiót fizetni nem tudnak.¹⁵ A határ elégtelensége: ez volt a fő oka annak, hogy a szegényebb polgárság részéről a szántóföldekkel és a rétekkel kapcsolatban a fenti panasz felmerülhetett.

A birtokbizonytalanság kérdése veti fel a szőlők kérdését is. A török uralom utolsó éveiben már voltak szőlők Kőbányán. Ez a terület — értékénél fogva — a pesti határ legvitatottabb része volt a XVII. század végén, tehát a szőlőművelés folytatását az újonnan települő lakosok nem kockáztathatták meg, s emiatt igen jelentős jövedelemtől estek el. Ezért kénytelenek voltak a lehetőségekhez képest a budai szőlőhegyeken szerezni maguknak parcellákat,¹⁶ s ugyanakkor a budaiakkal együtt a ráckevei uradalom csepeli szőlőhegyén, a mai Budafok területén a régi pusztaszőlők felújítása és újabb telepítése révén szőlőterületüket növelni.¹⁷ Ezek a pillanatnyi szükségletet ki tudták elégíteni, de nem oldhatták meg azt a kérdést, hogy Pest városa saját szőlőhegyén elégítse ki az egyre növekvő igényeket. A század végén azonban — a birtokbizonytalanság ellenére — főként a pesti rácok, ezt is megkockáztatták.¹⁸

A birtokbizonytalanság miatt igen kevés volt a legelő is. Néhány évvel később a polgárság úgy emlékezett vissza az 1690-es évek első felére, hogy „a polgárok állatait, melyek a várostól kissé messze legeltek, a szomszédos parasztok csaknem naponta elzalogolták”.¹⁹ A szűk határok közé szorított Pest városa a birtokviszonyok rendezéséig kénytelen volt úgy megalkudni, hogy későbbi perbeli ellenfeleinek egyikétől, a Wathay-családtól bérelt legelőt. 1695. április 24-én kötötték meg az első legelő-árendálási szerződést.²⁰ A szerződés szerint a város az alsónémediekkal együtt közösen bírta egy esztendeig Szentlőrinc, Gubacs és Péteri (Soroksárpéteri) pusztákat. A bér évi 25—25 tallér volt. A bérletet való-

színűleg évről évre meghosszabbították. 1701-ben a pestiek az alsónémediektől függetlenül bérelték a pusztákat évi 52 és 1/2 forintért és 1 mázsa faggyúért.

Mindezeknek a kérdéseknek — legalábbis a város szempontjából való — megoldását jelentették volna a birtokbizonytalanság felszámolása következtében a város tulajdonába kerülő területek. A török uralom után a Pesttől délre eső puszták: Soroksár, Gubacs, Péteri, Szentlőrinc és Szentmihály, a Wathay-család birtokában voltak. Pesttől keletre a keresztúri legelőknak Osztroluczky János volt a gazdája, Cinkotái pedig Beniczky Tamás. Káposztásmegyeren, Palotán és Fóton pedig Újfalu János volt a birtokos.²¹

A határok első kijelölése 1695. szeptember 26-án történt meg.²² A kijelölést északon a mai újpesti szigetnél kezdték el, s a határ a Vácra vezető országúton keresztül nagyjából a mai határvonalnak megfelelően haladt délkelet felé. Palota és Szentmihály határán átszelte a Nádas tó nevezetű vízállást. Megállapították a Pest és Szentmihály közötti határt is, s a határ egész hosszában elhelyezték a határjeleket. Elhatárolták a várostól Keresztúrt is, de innen tovább, Szentlőrinc és Gubacs felé a határ kijelölését Cinkota és Szentlőrinc földesurainak ellentmondása miatt későbbi időre halasztották el.

Ez a határjárás, mely 700 forintjába került a városnak,²³ félelmenyt hozott: a pesti határnak csak a Kerepesi országúttól északra eső része került véglegesen a város tulajdonába. A kamarai adminisztráció jóváhagyásával történő határjárás után az adminisztráció a város tulajdonába került területek kiosztását a tanácsnak átengedte. A tanács évekig gyakorolta ezt a jogát zavartalanul, szőlőket, réteket, szántókat, majorságokat osztott ki, rendelkezett a kiosztott földek felett, a Rákoson néhány malmot építtetett, amelyek után évente bért szedett. S jöllehet a határ déli része még továbbra is bizonytalan volt, a Wathay-család többszöri tiltakozása²⁴ ellenére, az itteni területeket is birtokba vették: kaszálták a réteket, telepítettek szőlőt, fejtettek követ, s legeltettek a füves pusztaságon. A határ végleges kijelölése, s a terület biztosítása sem az 1703. május 7-én ismételt megtartott határjárás²⁵ alkalmával, sem I. Lipót 1703. október 23-i kiváltságlevelében nem történt meg.²⁶ A határjárás alkalmából ismét csak a Káposztásmegyer, Palota és Cinkota felé eső határokat állapították meg, a kiváltságlevél pedig a mai Lipótváros és Angyalföld területén volt középkori falvak, Szentlászló és Burgundia (minden valószínűség szerint Jenő község)²⁷ területét adta Pest városának.

Hogy miként használta ezt a területet a város lakossága, s milyen megélhetési lehetőségeket tudott biztosítani, arra vonatkozólag igen kevés adatunk van ebből a korszakból.

A rétek a Rákos patak mellett terültek el, felosztásukra a Rákóczi-szabadságharc előtt többször is sor kerülhetett. Az 1701. évi kiosztás listája fenn is maradt.²⁸ Eszerint 1701. június 29-én 385 darab rétet osztottak ki. Ezt a kiosztást már minden valószínűség szerint a császári

telekkönyv végezte.²⁹ Egy-egy parcella nagyságára vonatkozólag sincsenek adataink.

A réteket éppen úgy, mint a *szántóföldeket* a háztulajdonosoknak osztották ki.³⁰ A szántóföldek elhelyezkedésére vonatkozólag sincsenek adataink. A szántóföldeknek az 1710-es évekbeli elhelyezkedéséből, visszafelé következtetve feltételezhető, hogy közvetlenül a város közelében, a későbbi külvárosi területen már ekkor is lehettek szántóföldek. S mivel már 1696-ban 871 pozsonyi mérővel elvetett szántóföldet írtak össze a pesti határban, valószínű, hogy a város közvetlen környékén kívül másutt is (talán a Törökstrázsán) lehettek a pestieknek szántóföldjeik. Az 1701-ben említett „Feldbau Ordnung” szerint hármast vetésforgó volt. A föld egyharmadát téli, egyharmadát nyári gabonával vetették be, a többit parlagon hagyták (gedungt und Prag ligen).³¹ A földekbe búzát, rozsot (főként ezt a kettőt), árpát, zabot és kölest vetettek.³² A termésre vonatkozólag csak az 1696-os összeírásból következtethetünk. 871 köböl elvetett mag ekkor 3166 köböl termést adott.³³ Ezek szerint több mint háromszoros volt a termés, de ha leszámítjuk a katonaság pusztításait, amelyekre 24 esetben figyelmeztet az összeírás, akkor átlagban négyszeres termésről beszélhetünk.³⁴ Termelési adataink vannak még 1701-ből és 1703-ból is, de ekkor az összeírások nem közlik az elvetett mag mennyiségét, csak a termést.³⁵

	1701. év	1703. év
	pozsonyi mérő	
Búza és rozs	974	900
Árpa	127	214
Zab	15	138
Köles	—	10
Összesen	1116	1262

A *majorok* minden valószínűség szerint a mai Teréz- és Józsefváros területén, azokon a helyeken lehettek, ahol könnyen elérhető vizet találtak, tehát a Rákos-árok mellett³⁶ és az Illés kútja környékén. 1696-ban már három felépített major volt, s ötöt építeni kezdtek. 1703-ban tíz majort írtak össze, s ezeken kívül volt még a városi major is.³⁷

Kerteket a polgárok először bent a városban foglaltak maguknak: pro culina. 1696-ban ezek a kertek (115 darab) mind bent a városban, a házak mellett találhatók. Ha ennyi kert, legyenek azok bármily kicsinyek is, elért a falakon belül, a város igen gyér beépítésű lehetett. A XVIII. század első éveiben azonban a gyarapodó lakosság szükségleteire a városon kívül, a szántóföldek között is osztott ki kerteket a császári telekkönyv, minden valószínűség szerint a városhoz legközelebb eső részeken.³⁸

Szőlők az 1696-os összeírás szerint még nem voltak a pesti határban. A városi tanács által kiosztott pusztaszőlőket³⁹ 1698-ban kezd-

ték művelni a pesti rácok.⁴⁰ A szőlők száma évről évre növekedett, és 1701-ben, mikor a katonaság által okozott károkat összeírták, a kőbányai szőlőbirtokosok között a rácokon kívül már magyarok és németek is szerepeltek.⁴¹ 1701-ben a város tulajdonában is volt kőbányai szőlő, és volt városi vincellér is.⁴² 1701-ből van adatunk arra vonatkozólag, hogy a tanács meghatározta a szüret napját.⁴³ A kőbányai, vagy miként ekkor mondták, a kőbánya melletti szőlők⁴⁴ számát és nagyságát meghatározni nem tudjuk, mert az 1703. évi összeírásban, mely a budai és csepeli szőlőket megemlíti, nem találkozunk a kőbányai szőlőkkel. Ennek oka csak az lehet, hogy ezek a szőlők ekkor még a szokásos öt évi adómentesség miatt nem kerültek be az adóösszeírásba.

A határ legnagyobb részét *legelő*nek használták. Az állattartás méreteiről azonban csak igen kevés adatunk van, de abból, hogy a városi tanács milyen fontosnak tartotta a legelőterület biztosítását a város számára — még árendálás útján is, arra következtethetünk, hogy az állattenyésztés a város polgárságának igen fontos jövedelmi forrása volt. Állatösszeírás csak két esztendőből maradt ránk, eszerint:

	1701. év	1703. év
Ökör	146	114
Tehén	518	610
Borjú	143	—
Ló	203	151
Birka	824	1245
Összesen	1834	2120

Ezek az összeírások azonban nem adnak teljes képet a pesti állattenyésztés méreteiről, mert az ökrök, tehenek és lovak száma csak a háznál tartott állatok számát mutatja, a ridegen tartott állatokról az összeírásban nem esik szó, pedig elképzelhetetlen, hogy ilyenek ne lettek volna a pesti határban. A birkák száma a többi magyarországi városhoz viszonyítva feltűnően sok.

*

Pest város határának művelhető területeit az újonnan települő lakosság csak fokozatosan, sok nehézséggel megküzdve vehette birtokába. A birtokbavételt és annak ütemét azonban nem mindig a lakosság igénye szabta meg, hanem közrejátszottak olyan külső tényezők (birtokbizonytalanság, a tanács vagy a kamarai adminisztráció akadékoskodásai), amelyek legyőzése nem kis fáradságába vagy anyagi áldozatába került a lakosságnak. A város lakosságának erőfeszítései a mezőgazdasági művelésre alkalmas területek biztosítására és birtokbavételére, arra figyelmeztetnek, hogy a város életében a mezőgazdaságnak jelentős szerepe kellett hogy legyen.

Ebből az időszakból csak egy olyan összeírás áll rendelkezésünkre, amelyből ennek a szerepnek megvizsgálását megkísérelhetjük. Ezt az összeírást a nádor rendeletére a budai tanács készítette 1696. október 8-án, tehát olyan időpontban, amikor a város mezőgazdasága még meglehetősen kezdetleges állapotban volt, és az összeírók szerint a város nagy része még romokban hevert. Ezért, ha az összeírás alapján a város szegénységének a képét kellene megrajzolni, sokkal több és biztosabb adatot kaphatnánk, mint amit az összeírás a mezőgazdaság és az ipar-kereskedelem viszonyának vizsgálatához ad. — 1696-ban a város lakosságának foglalkozás szerinti megoszlása a következő volt:

	Ház- tulajdonos	Lakó	Összesen
Tisztviselők, nemesek	29	4	33
Iparosok	89	29	118
Kereskedők	17	2	19
Városi alkalmazottak	4	3	7
Napszámosok	7	58	65
Fuvarosok	12	5	17
Hajósok	13	1	14
Gazdálkodók	15	1	16
Bormérők	10	2	12
Egyéb	23	15	38
Összesen	219	120	339

Ennek az összeírásnak az alapján állapította meg Gárdonyi Albert: „Minthogy a város területe mezőgazdasági művelésre nem volt alkalmas, az új telepések csaknem kizárólag az iparosok és a kereskedők sorából kerültek ki.”⁴⁵ Azonban, mint a fenti kimutatásból kiderül, 1696-ban a lakosságnak alig valamivel több mint 40%-a volt iparos vagy kereskedő. Ez így is elég csekély szám, de ha még utánanézzünk annak, hogy miként lehetett ebből az iparból vagy kereskedelemből megélni, akkor a kép még vigasztalanabb lesz. Ugyanis 13 iparosnál (kőművesek, szabók, mészáros, takács, csizmadia, szűcs stb.) az összeírás megjegyzi, hogy nem gyakorolják iparukat, vagy csak alig-alig élnek meg belőle. S az összeírás szerint 26 iparosnak és 8 kereskedőnek szántóföldje is volt. S minden valószínűség szerint a szántóföldek és rétek kiosztása során az 1696 utáni években az iparosok és a kereskedők is jóval nagyobb számban jutottak ilyen területekhez. Ez az 1701. évi rétkiosztási listával bizonyítható is, amelyben már 50 körül jár a réttel bíró iparosok száma.⁴⁶ S ehhez még hozzá kell vennünk azt is, hogy az 1696-os összeírás szerint 19 iparos (3 szabó, 2 csizmadia, 2 szűcs, 2 halász, 2 kádár és 1—1 ács, csiszár, kovács, kőműves, asztalos, szíjjártó, bádogos, gombkötő) és 2 kereskedő foglalkozása mellett bor- és pálinkakereskedést is űzött, saját vagy vásárolt borokat és pálinkákat mérve ki. A csepeli szőlőtelepítések után, s a kőbányai szőlőművelés megkezdésével a XVIII. század első éveiben

ezeknek a bor- és pálinka-árusítással is foglalkozó iparosoknak és kereskedőknek a száma erősen megnövekedhetett. Tehát Gárdonyinak Pest város XVII. század végi ipari és kereskedelmi jellegét illető véleménye nem állja meg a helyét már akkor sem, ha csak az 1696-os összeírás alapján a lakosság foglalkozási megoszlását vizsgáljuk, s különösen akkor nem, ha ehhez még figyelembe vesszük a város 1696 utáni fejlődését.

Igaz ugyan, hogy az 1696-os összeírás szerint a kizárólag mezőgazdaságból élők száma meglehetősen kevés. Szántófölddel is csak a lakosság 33%-a bírt. Ezek közül

26 iparos	248	köböl	vetés
6 tisztviselő, nemes	225	"	"
8 kereskedő	86	"	"
13 földműves	178	"	"
9 fuvaros	91	"	"
5 bormérő	12	"	"
5 egyéb	34	"	"
<u>72</u>	<u>874</u>	"	"

A szántóföldek mennyisége a következő években még emelkedhetett, erre azonban adataink nincsenek. Néhány adattal mégis támogatni lehet azt a feltevést, hogy a mezőgazdaságnak ebben az időszakban egyre fokozódó szerepe volt a város életében.

Az egyik adat az 1701. évi rétkiosztás listája,⁴⁷ mely szerint a pesti polgárok (háztulajdonosok) közül 182-nek osztottak ki egy vagy több rétparcellát. Az ebből az esztendőből ránk maradt portióösszeírás összeállítása szerint az adózó gazdák száma 278 volt, tehát ezeknek 65%-a bírt réttel. A másik adat a lakosság nemzetiségi megoszlásából következtethető ki. Az 1696-os összeírás adatai szerint a szántóföldtulajdonosok $\frac{2}{3}$ -ad része magyar vagy rác nemzetiségű volt.⁴⁸ S míg az összeírás szerint a német nemzetiségű lakosságnak 22,7%-a foglalkozott szántófölddel, addig a magyar nemzetiségű lakosságnak 60%-a. Az 1696 utáni években a város magyar és rác nemzetiségű lakossága erősen megnövekedett. 1701-ben már azt írta a városi tanács, hogy „a várost túlnyomóan magyarok és rácok lakják”.⁴⁹ A réttulajdonosok 1701. évi nemzetiségi megoszlása a következő volt:

német	74	40.7	%
magyar	50	27.5	"
rác	47	25.2	"
egyéb	11	6.6	"

összesen 182

A túlnyomórészt magyar és rác lakosságú városokban a réteknek alig több mint felét birtokolták csak a magyarok és a rácok. Nagy részük

tehát szegény zsellérember lehetett, akiknek már nem jutott a városi határból, vagy akiknek szegénységük miatt nem osztottak. Annyi azonban bizonyos, hogy a magyar és rác nemzetiségű lakosság számának növekedése a mezőgazdasági érdekű lakosság növekedését jelentette. S valószínű, hogy az 1699-ben tervezett külváros-alapítás gondolata is a mezőgazdasággal foglalkozó napszámos magyaroktól és rácoktól indult ki.⁵⁰ Bár a kérést ekkor a polgárok és a zsellérek (Bürger wie auch Inwohner) terjesztették elő, valószínű, hogy a városban házzal bíró polgárok napszámosaik számára kívántak a szántóföldek közelében állandó megtelepedést biztosítani, miként ez az 1730-as években a Lerchenfeld külváros megalapításakor hasonlóképpen meg is történt. 1699-ben azonban a külváros-alapítás a kamarai adminisztráció akadékoskodásai miatt nem valósult meg.

*

Ilyen állapotban volt Pest város határa a Rákóczi-szabadságharc előtt. 1704 elején jelentek meg a kurucok először Pest falai alatt és sarcolással fenyegették meg a várost. Károlyi Pest alatt elvonuló serege pedig felgyújtotta a rákosi malmot. Ettől kezdve a szabadságharc egész ideje alatt szinte egymást érték a kuruc portyázások. A város azonban labanc hűségen maradt. A háborús viszonyok megbénították az ipart és a kereskedelmet, s megakadályozták az állattenyésztést, a földművelést és a szőlőművelést.⁵¹ A szabadságharc ideje alatt erősen csökkent a város lakosságának száma. A csepeli szőlők művelése közben 1705. május 20-án 400 budai és pesti polgár és szőlőmunkás vesztette életét.⁵² 1703-tól 1709-ig a fegyverfogható emberek száma a városban 1200-ról 200-ra esett; elfogás, lemészárlás vagy elköltözés következtében.⁵³ Főleg a magyarok száma fogyatkozott meg erősen.

Az 1709. december 23-i összeírás szomorú képet fest az elpusztult városról. 168 lakott, 83 elhagyott és 68 összedűlt ház volt ekkor a városban,⁵⁴ s a polgárok sora erősen megritkult, s annak is, kit fegyver, betegség vagy éhség el nem ragadott, vagy máshová költözni nem kényszerített, alig maradt valamije; „legtöbben oly szegények, hogy bár hűséggel kitartottak uralkodójuk mellett, koldulva kénytelenek megszerezni mindennapi kenyerüket”.⁵⁵ A földeket, szőlőket nem tudták művelni, az ellenségtől való félelem miatt kaszálatlanok maradtak a rétek, a majorokat és a malmokat a kurucok felégették és elpusztították. „Pest a XVIII-ik század elején, ha ily kevéssé illett be városnak, falunak is igen szerencsétlen volt, — azaz : ha kereskedése és ipara majd semmi, mezei gazdasága s külső birtoka még rosszabbul állott” — írta az 1709-es összeírás alapján annak első ismertetője, Salamon Ferenc.⁵⁶

A kurucok által szorongatott, pusztuló város 1710-ben, midőn a kuruc csapatok ismét megjelentek a város falai alatt, oltalomlevelet kért és kapott Rákóczitól. Az oltalomlevél megengedte a pestieknek „magok határában mindenféle marháiknak szabados pascualtatását, szántó-öld eiknek, réttyeiknek és szőlőhegyeiknek minden akadál nélkül való

miveltetését és azoknak a hasznoknak s gyümölcsöknek bétakarétását, úgy mindazonáltal, hogy a marháik között más idegen helységbélieknek és császár szolgálattyaiban valóknak marhájok ne egyelítessék, másként ezen protectionk semit sem fogna használni. Tartozni fognak mind eők is a haza szükségére illendőképpen succurálni.”⁵⁷ A Rákóczi-szabadságharc egy év múlva elbukott, így a kurucoktól későn kért protectionak már nem sok hasznát vehették a pestiek. Ily rövid idő alatt a pusztulás mélységeibe zuhant város nem tudott erőre kapni. S különösen akkor és azért nem, mert a kurucok ostromzárát 1710—1711-ben a pestis járvány⁵⁸ miatti vesztégzár váltotta fel, s a kuruc protectiolevél által nyert reménység helyébe ismét a bizonytalanság, a szenvedés, a pusztulás lépett.

II. Mezőgazdasági művelés alatt álló területek 1711-től 1800-ig

A pestis utáni első összeírást, mely a város nyomorult állapotáról fest szomorú képet, 1712. január 29-én készítette a városi tanács. 141 polgár volt ekkor a városban, akik legnagyobbrészt koldus szegénységben éltek, s közülük csak 48-an gyakoroltak valamiféle ipart. Kereskedő (quaestor) egyetlen egy sem volt a városban.⁵⁹ Hogy 93 polgár mivel foglalkozott és miből élt, arról az összeírás nem ad felvilágosítást. A 125 pesti mérővel elvetett szántóföldből semmi esetre sem tudtak megélni és nem sok állat eltartására volt elég az az 50 kocsi széna sem, amelyet a réteken kaszálhattak. A pesti szőlőhegyet még ekkor sem művelték, csak a budai hegyekben levő szőlőiket. Ilyen viszonyok mellett valószínű, hogy az összeírásban szereplő 34 inquilinusnál több lakó nem volt a városban, ugyanis a lakók számának növekedése mindig a város gazdasági fellendülésével volt összefüggésben.

Ezek az adatok így szárazon, egymás után felsorolva, magyarázat nélkül is beszédes bizonyosságai a város nyomorult állapotának. De ez az összeírás is csak pillanatnyi helyzetet tükröz. 1712. február 12-én a dunai jeges árvíz romba döntötte a város házait, a hat napon át dühöngő víz tönkretette a város határában a vetéseket.⁶⁰ A szenvedésnek és a nyomorúságnak erről a mélypontjáról indult el Pest XVIII. századi fejlődése. A város egy évszázad alatt az ország természetes központja lett kereskedelmi, ipari és szellemi téren egyaránt. Az út, amelyen odáig eljutott, nem volt egyenletes. A város növekedése, erősödése szoros szálakkal volt összekötve közvetlen és távolabbi környékének fejlődésével, s helyzeti energiáinál fogva az ország fejlődésével. Az ország fejlődését pedig a Habsburg elnyomó rendszer kiépítése akadályozta, s ez nem csekély gátja volt egyúttal a magyar városok fejlődésének is, főként a vámpolitika eszközeivel az ipar és a kereskedelem fellendülésének megakadályozása révén.

Ezért, különösen a XVIII. század első felében, az ipar és kereskedelem pangása következtében előtérbe került a mezőgazdaság kérdése. A régi és az új lakosok, iparosok és kereskedők, gazdálkodók és mások

házainál élő zsellérek egyre fokozódó figyelemmel fordultak a város határának művelhető, hasznosítható részei felé. Újrakezdték a földművelést, építeni kezdték az elpusztult majorságokat, folytatták a kőbányai szőlők telepítését, kaszálták a réteket és legeltették állataikat. A város lakossága egyre növekedett. Míg 1715-ben csak 188 házat írtak össze a városban,⁶¹ ez a szám 1720-ban már 366-ra emelkedett.⁶² A város növekvő lakossága 1730 körül már nem fért el a város falai között, s ekkor alakult a városi tanács kezdeményezésére Pest első újkori külvárosi települése, a mai Józsefváros területén volt Lerchenfeld.⁶³ 1735-ben már 526 ház volt a Belvárosban és 171 a város falain kívül.⁶⁴ 1746-ra a város házainak száma 854-re emelkedett.⁶⁵ A háztulajdonosokon kívül 1735-ben 467, 1746-ban pedig 623 lakót írtak össze. A lakosság számára vonatkozólag ebből az időből nincsenek adataink, a házak és a lakók számának növekedése alapján azonban az 1715-ös 1200–1300 lakossal szemben⁶⁶ 1746-ban kb. 5–6000-re becsülhető Pest városának lélekszáma.

Mekkora és milyen volt az a terület, amelyet a növekvő számú lakosság mezőgazdasági művelés alá vehetett? A határ nagyságára vonatkozó adataink a XVIII. század elejéről nincsenek, s nem is lehetnek, mivel a város határa sem volt pontosan kijelölve. A pesti határ déli részének hovatartozása a Rákóczi-szabadságharc után még évtizedekig vitás volt, s a vitatkozó felek a Pest vármegyei törvényszék előtt többször megkísérelték a maguk igazának bizonyítását — eredménytelenül. Először Beniczky István cinkotai földesúr indított pert Pest városa ellen, 1720. június 20-án.⁶⁷ Beniczky a Rákos patakig kívánta Cinkota határát kitolni. A per folyamán a tanúk egész sorát hallgatták ki — több alkalommal is, de eredményt nem tudtak elérni. A város továbbra is birtokában tartotta a Rákos patak mindkét partját.

A város Gubacs és Szentlőrinc felé való határának kijelölése 1724-ben vált aktuálissá, mikor az addig a pestiek által bérelt pusztákat Szeleczy Márton Pest megyei alispán vette bérbe a Wathay-családtól.⁶⁸ Ez természetesen nem végleges megoldás volt, hanem valószínűleg csak barátságos megegyezés a bérlő Szeleczy és Pest városa között, mert a tulajdonos Wathay-család bele sem szólt a határmegállapításba. 1730-tól kezdve ismét a pestiek bérelték ezeket a pusztákat (s még hozzájuk Péterit is). Az 1724-ben megállapított határ ekkor feleslegessé vált. 1732-től kezdve Gubacs és Szentlőrinc tulajdonosa Grassalkovich Antal lett,⁶⁹ aki nagy birtokszervezési munkája során hamarosan alkalmat kerített arra, hogy a puszták árendálása ellenére azoknak Pest felé való határait megállapítsa. 1735. szeptember 26-án Pest városa ellen határkiigazítási pert indított, s ez sok huzavona után — ugyanis egyik félnek a kezében sem voltak perdöntő bizonyítékok 1738. december 23-án barátságos megegyezéssel végződött. Grassalkovich elállott a per folytatásától és elismerte Pest birtokjogát a megállapított új határvonal által a gubacsi és szentlőrinci pusztákról levágott területekre nézve. Pest városa pedig a Grassalkovichok pesti házáat mentesítette a közterhek alól és fizetett készpénzben egyszer s mindenkorra 2000 forintot. A megállapí-

tott határ a csepeli Dunaágtól kezdve a keresztúri határig a mai IX. és X. kerület déli határainak felel meg.⁷⁰

Még mielőtt Pest városa Grassalkovich Antallal megegyezett volna, 1738. június 16-án Beniczky Tamás cinkotai földesúr a cinkotai határ megállapítása tárgyában pert indított, ekkor már Grassalkovich Antal és Pest városa ellen.⁷¹ Beniczky nem tudta célját elérni. Az 1743. november 18-án befejeződött per a Pest és Cinkota között levő határt a mai formájában állapította meg. A Rákos mindkét partja ezzel a város végleges tulajdonába került.

A határ északi részét az 1695-ös és az 1703-as határjárások eredményeképpen békésen bírta Pest városa. 1747. szeptember 7-én azonban Pest városa a megyei törvényszék előtt pert indított Újfalussy László ellen a Káposztásmegyer, Palota és Pest között levő határoknak részben megújítása, részben újra való kijelölése tárgyában. A határkiigazítás során Pest város határát itt kissé északabbra tolták.⁷² — Az 1738-as, 1743-as és 1747-es határmegállapítások következtében meghúzott határok 1950-ig érvényben maradtak.

Pest város területe — kisebb, lényegtelen változásoktól eltekintve — 15 597 katasztrális hold.⁷³ Ebből a Belváros területe alig 130 katasztrális holdat tesz ki,⁷⁴ tehát a XVIII. század elején, a külvárosi építkezések megindulása előtt, kereken csaknem 15 450 katasztrális hold állott a lakosság rendelkezésére mezőgazdálkodás céljaira. A határ nagy része azonban — mint már az 1715-ös összeírásban is elpanaszolták a lakosok, — homokos és terméketlen terület volt, ezért legfeljebb legelőnek használható.⁷⁵ A Belvárost, mely egy magasabb teraszon épült, a hajdani Duna meder széles — kb. a mai Rákóczi út hosszúságának megfelelő — ártere vette körül. Ezt a területet termőrétege — hordaléktalaj lévén — mezőgazdasági művelésre alkalmassá tette. Ennek az ártérnek a keleti része volt a legmélyebb. Itt volt a hajdani Dunaág, melynek helyét a XVIII. század első felében még mocsarak környékezték, különösen a mai Teréz- és Erzsébetvárosi részeken, s a Baross utca tájékán.⁷⁶ Ezt a széles árteret a XVIII. században pontosan kirajzolódott, de részleteiben itt-ott még ma is megfigyelhető part határolta, mely az újpesti határtól a Váci út vonalában húzódott dél felé az Aréna útig, innen az Almássy tér irányába (itt még ma, a nagy beépítés ellenére is észrevehető), majd tovább a Kossuth Akadémia felé, s a város déli határánál a jelenlegi soroksári Dunaág partját alkotja.⁷⁷ Ez a part volt az 1838-as nagy dunai árvíz határa is.⁷⁸

A parton túl az ártérnél jóval magasabb, árvízmentes, homokbuckás térszín található.⁷⁹ A homokbuckák a fő széliránynak megfelelően északnyugat-délkeleti irányban sorakoztak.⁸⁰ Ezt a területet két nagyobb — a homokbuckák között húzódó — völgy tagolta. Az egyik az úgynevezett városligeti völgy volt, melyben a kőbányai Óhegy környékén eredt patak folyt északnyugati irányban, a másik pedig a ma is megévő, s Pest város határával — attól 1 km-rel beljebb — párhuzamosan folyó Rákos patak völgye. Egyik völgynek sem volt egyforma, egyenletes

esése. Helyenként, ahol a lejtés kisebb fokú volt, a patakok vize elsekélyesedett, mocsaras helyeket alkotott.⁸¹ Ilyen volt a mai városligeti tó, valamint a Törökstrázsa környéke, továbbá a Rákos völgyében főleg a Paskál malom tájéka, és az Ördögmalomtól délre eső rész. Az állóvizek mindenütt bőséges tőzegszerű agyaggal kevert földet hoztak létre, mely ezeket a területeket kiválóan alkalmassá tette szántóföldi és rétművelésre. A homokbuckák vonulatából kiemelkedett még a kőbányai Óhegy nagy tömbje, melyet agyagos termőtalaja és kedvező fekvése szőlőművelésre alkalmassá tett. — A völgyek közötti és melletti területek csak legelőnek voltak használhatók.

Ennek a területnek egy részét fogta művelés alá Pest város lakossága a Rákóczi-szabadságharc előtt. 1711 után e régi nyomokon, de a lakosság számának és igényeinek növekedése következtében fokozatosan, egyre nagyobb mértékben folytatták a kertek, szántóföldek, rétek művelését, a majorságok kiépítését és a legelők igénybevételét. Kezdetben az ilyesfajta igények kielégítését semmi nem korlátozta. A pusztaszőlők megműveléséhez, vagy új szőlők telepítéséhez éppen úgy nem volt szükség engedélyre, mint a szántóföldek műveléséhez. A régi lakosok valószínűleg a régi helyeken folytatták a művelést, az újak pedig szabadon foglaltak maguknak a határban szántót,⁸² vagy a kőbányai hegyen helyet szőlőtelepítésre. Az igénybevétel növekedése és az adózási szempontok előtérbe kerülése folytán kényszerült — kamarai rendeletre — a tanács, hogy 1717-ben ennek a kezdetleges állapotnak véget vessen és hozzákezdjen a földek szabályszerű kiosztásához⁸³ és telekkönyvezéséhez.

Az 1703. évi kiváltságlevél ugyanis feljogosította a várost arra, hogy saját területén, a földekről és épületekről telekkönyvet (Urbariumot) készíthessen, s a kiszabott szolgáltatásokat — mint más földesurak — minden birtokostól háborítatlanul beszedhesse.⁸⁴ A város tehát mint földesúr osztotta ki a földeket 1717-től kezdve a város lakosainak, akik nem tulajdonosai, hanem csak birtokosai lettek ezeknek az ingatlanoknak. A birtoklás alapja nem a polgárjog volt, hanem a háztulajdon. Ezt a tanács többször kifejezésre is juttatta. A szántók, rétek és kertek a házak tartozékai voltak,⁸⁵ a hagyatéki leltárakból erre számtalan példát lehetne felhozni. Tehát házzal bíró zsellérek, vagy a városban lakó nemesek is kaptak földeket a határban. A ház és az ingatlan birtok egyik előfeltétele volt a városi polgári jog megszerzésének.⁸⁶ Az 1730-as évektől, a külváros kialakulásától kezdve, ez a kérdés jelentősen módosult, amennyiben a polgárjog megszerzésének előfeltételeként nem ismerték el a külvárosi háztulajdont, és a külvárosi lakosok nem juthattak kertekhez, szántókhoz és rétekhez.

Az egyes ingatlanfajták kiosztását a telekkönyvekben rögzítették. Külön-külön telekkönyvet készítettek a kertekről, a szántókról, a majorságokról, a rétekről, a szőlőkről és a malmokról. Ezek a telekkönyvek, a kertek kivételével, fennmaradtak. A telekkönyvek adatainak az 1784–89 között Balla Antal által Pest bel- és külterületeiről készített

térképekkel⁸⁷ való összevetése útján a mezőgazdasági művelés alá vont területek térbeli elhelyezkedését, a legkorábbi, a kiosztás utáni állapotot a legtöbb esetben pontosan rekonstruálni lehet, s a telekkönyvek segítségével ennek az állapotnak a XVIII. században történt változásai, valamint a mezőgazdasági területek növekedése, illetve csökkenése is figyelemmel kísérhető. A pesti határ XVIII. századi elrendezésének vizsgálata lehetőséget nyújt arra, hogy a város topográfiai fejlődésének szinte napjainkig ható vonásait, vonalait megfigyelhessük, ugyanakkor felveti a mezőgazdaságnak a város életében e században játszott szerepe jellegzetességeit és problémáit is. (1. ábra)

*

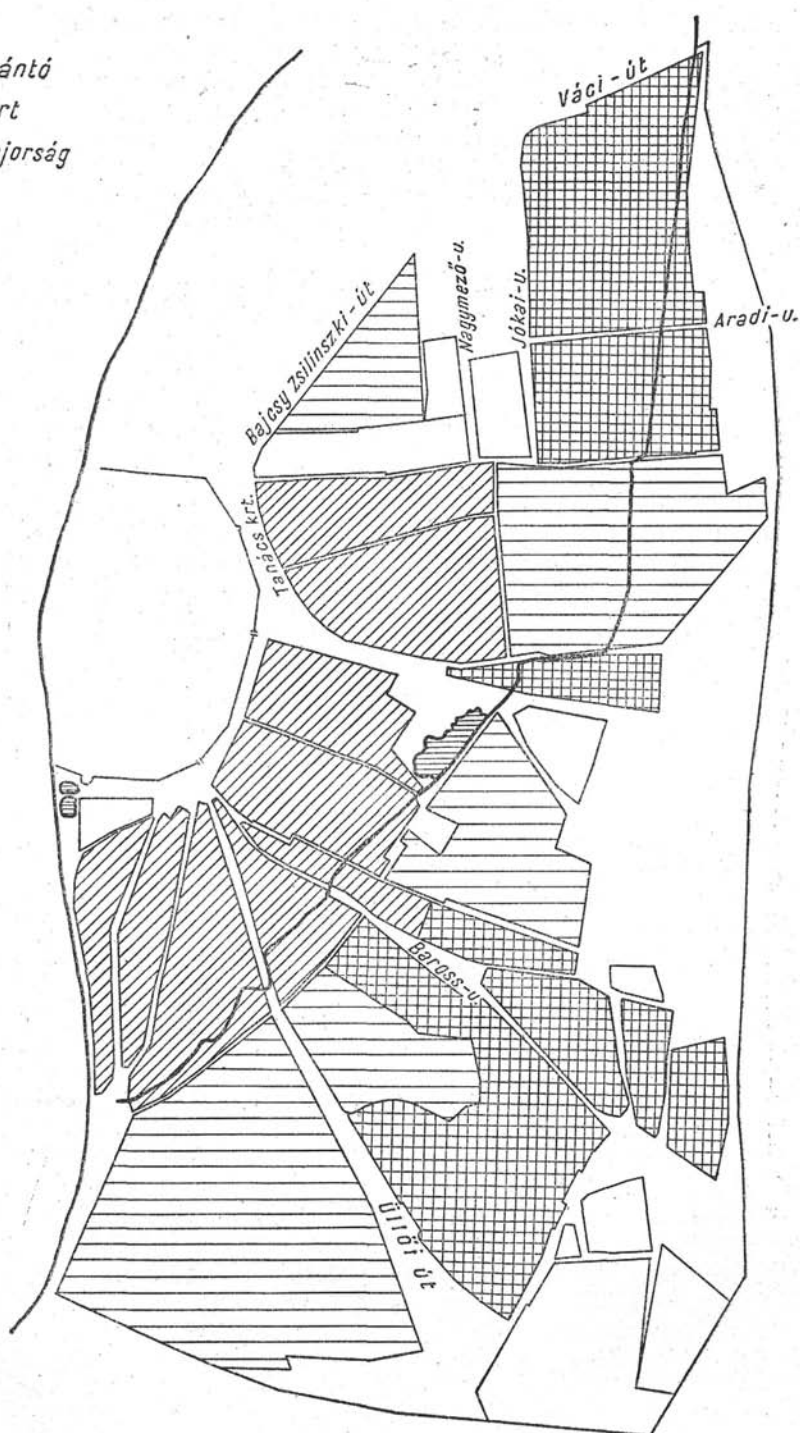
1. *Kertek.* A város falaihoz legközelebb eső s művelhető területeknek kiosztása kertek céljára már a Rákóczi-szabadságharc előtt megtörtént. A szabadságharc alatt ezeknek a kerteknek a művelése, gondozása abbamaradt. Az 1710-es években az itt maradt lakosok lassan-lassan művelés alá fogták pusztá kerteiket,⁸⁸ az új lakosok pedig foglaltak maguknak. A kertek rendszeres kiosztására minden valószínűség szerint már 1717-ben sor került, s ezzel kapcsolatban történhetett meg Proberger Jakab két szántójának kertekké való felosztása is.⁸⁹ Arra, hogy szántóföldeket kertekké alakítottak át, több példánk is van, későbbi időkből. 1737-ben a 136—139. számú szántóföldeket osztották fel, 1760 körül pedig a Kertész utcán túl elterülő néhány szántóföldet vásárolták meg kertészmeisterek és alakították át kertekké.⁹⁰

Mivel a kertek telekkönyve nem maradt fenn, a kertek pontos elhelyezkedésének és számának meghatározása a legnagyobb nehézségekbe ütközik. Ránk maradt ugyan a kertek telekátírási jegyzőkönyve,⁹¹ azonban ebben a pesti kerteknek csak kis töredéke található s a jegyzőkönyvben szereplő helymegjelölések (Hatvani vagy Váci kapun túl ilyen és ilyen számú kertek között vagy mellett) nem adnak elég támpontot a helyhezkötéshez. Mindezen nehézségek ellenére és egyéb forrásokat is igénybevéve⁹² csaknem 280 kertről van tudomásunk. A kertek területének nagysága 1775-ben 312 800 négyszögöl volt.⁹³ A kertek túlnyomó többsége a város és a Rákos árok vonala között terült el, ezen a félkör alakú területen, melyet egyik oldalon a mai Bajcsy-Zsilinszky út, a másik oldalon pedig a Dunának a mai Boráros-tértől a Szabadsághídig terjedő szakasza határolt. A mai Rákóczi úttól északra elterülő kerteket felső kerteknek, a Rákóczi úttól délre levőket pedig alsó kerteknek nevezték.

A felső kertek száma kb. 100 lehetett, legnagyobb részük a Király utca, Tanács körút, Akácfa utca és Dohány utca által határolt területen feküdt. A közöttük húzódó egyetlen útnak, a mai Dob utca vonalának a legkorábbi neve Ober garten weeg volt. Valószínű, hogy a kertek közötti gyalogutak csapásain alakultak ki később a keresztutcák.

Az alsó kertek területén — az országutakon (Kőbányai, Üllői, Soroksári úton) kívül — hasonlóképpen csak egy hosszanti utcát talál-

- szántó
 kert
 majorság

1. ábra. Mezőgazdasági művelés alatt álló területek a város körül az 1720-as években

lunk, a mai Bródy Sándor utca vonalát. Ez akkor a városi téglavető helyhez vezetett, ezért a neve Ziegl-ofen weeg. Ez a téglavető hely a mai Rókus kórház mögött volt, attól délre, a Rákos árok mellett.⁹⁴ Keresztutcák itt is a gyalogutak csapásain alakultak. A mai József- és Ferencváros területéből a Belváros és a Rákos árok közötti területet teljesen ezek a kertek töltötték ki, csak a mai józsefvárosi részen volt néhány kert a Rákos árok vonalán túl is.

A kertek nagysága különböző. Néhány holdas kert is volt, volt párszáz öles is. A kertnegyed a városi tanács fokozott gondoskodása és védelme alatt állott. Ugyanis a tanács 1726-ban elrendelte, hogy mindazok, akik a város előtt kerteket kaptak, kötelesek azokat fásítani és mint kertet művelni, nem pedig szántónak és gabonaneműek termesztésére felhasználni. Aki kertjét műveletlenül hagyja, attól a tanács rendeletére egy esztendő múlva elveszik, s egy másik polgárnak adják.⁹⁵ A tanács rendeletének meg is lett a foganatja. A 30-as években már szép, rendezett kertek voltak ezek. Deszka- vagy sövénykerítések mögött gyümölcsösök (mit obstbaumern),⁹⁶ szőlők (mit weinreben ausge-sezt; zu einem weingarten gebauet wordten),⁹⁷ s bennük itt-ott prészázak és pincék.⁹⁸ Egy esetben káposztáskert (Krauth-garten)⁹⁹ elnevezéssel találkozunk.

A kerteket általában házkerteknek (Hausgarten) nevezték. A házkert elnevezés a belvárosi házakhoz való tartozásra utal (als ein appertinenz zum Haus zugehörig ware).¹⁰⁰ Természetesen minden házhoz már a kiosztás idején sem jutott kert. Volt azonban jónéhány olyan polgár is, aki a házához tartozó kerten kívül a század folyamán még külön is vásárolt kertet.¹⁰¹

A 30-as években elkezdődött a kertekben a házak építése: in keine ordnung sondern bald da, bald dort. Ennek oka a tanács szerint az volt, hogy mivel „sok polgár a városban túlságosan kicsiny telket bír, úgyhogy a szükségeseket sem tudja benne elhelyezni, ezért kényszerítve vannak, hogy a városon kívül szerezzenek maguknak alkalmas helyet”. A tanács a 40-es, 50-es években igyekezett ugyan megakadályozni a kertekbe való települést — az engedélyezést magának tartva fenn —, de a fejlődést, a külváros alakulását, kifejlődését, a kertek egy részének házhelyekké való felosztását nem tudta megakadályozni.

A város előtti kertnegyed tehát a XVIII. század folyamán állandó alakulásnak volt kitéve. A kertekben házak épültek, igen sok kertet apró háztelkekké parcelláztak fel. A felső kertek között 251 ház épült fel, túlnyomó többségük (210) egészen kicsiny 50—300 öl nagyságig terjedő telkeken. Az alsó kertek között, jóval nagyobb területen, csak 222 ház épült. Demaradtak még jócskán olyan kertek is, amelyek annak ellenére, hogy ház épült bennük, eredeti nagyságukban maradtak meg. Tulajdonosaik főként vagyonosabb polgárok és nemesek (Eszterházy, Orczy, Grassalkovich, Majtényi, Haller tb.) voltak. S találunk olyan kertet is jó néhányat, amelyre a XVIII. században nem épült ház,

s felosztásukra és beépítésükre csak a XIX. században került sor. A XVIII. század folyamán eredeti nagyságukban megmaradt kertek legnagyobb része az alsó kertek negyedében található, ezeket továbbra is kertnek vagy szőlőnek használták.

Hogy milyen mértékben használták konyhakerteknek ezeket a kerteket, s hogy a szőlőn, gyümölcsön és káposztán kívül mit termeltek itt, arra vonatkozólag nincsenek adataink. Annyi azonban bizonyos, hogy a kertek birtokosai a lakosság számának nagyarányú növekedése következtében az idők múltával egyre kevésbé tudhatták a kerti vetemények iránti igényeket kielégíteni. A város már az 1730-as években behozatalra szorult. A szomszédos községek jobbágysai rendszeresen megjelentek a pesti hetipiácokon veteményekkel megrakott szekerekkel.¹⁰² A szükségletek nagyméretű növekedésének következtében szaporodott meg a XVIII. század folyamán a pesti kertészek száma is. 1735-től 1777-ig 24 kertészt vettek fel Pesten polgárnak, s 1777-ben még 7 nem polgári kertész is volt a városban.¹⁰³ 1766-ban ezek polgári dísz- és konyhakertész céhet alapítottak, s kerti terményeiket a városház előtti piacon árúsították.¹⁰⁴ Ezek a kertészek nemcsak a kertek között szereztek maguknak ingatlanokat, hanem a század folyamán néhány majorságot és szántóföldet is megvásároltak, különösen a mai Kertész utcán túli részeken, s ott kertgazdálkodást folytattak.

2. *Majorok.* A városhoz legközelebb tehát a kertek helyezkedtek el. A kertek között, főként a szomszédságukban, de még az egykori Dunameder árterén ott találjuk a majorokat is. A majorok itteni elhelyezkedését azonban a város közelségén kívül a víz közelsége is erősen befolyásolta. A majorok szinte kivétel nélkül a Rákos árok mocsaras részei mellett helyezkedtek el, vagy olyan helyeken, ahol az ivóvíz megszerzése nem ütközött nagy nehézségekbe. A pesti majorok esetében nem a nagyüzemi mezőgazdaság központi telepére kell gondolnunk, hanem a város falai közül kiszorult gazdasági udvarra, ahol a polgárok a földműveléshez szükséges szerszámaikat, s főleg az állataikat tartották. Az állattartáshoz pedig feltétlenül szükséges a könnyen megszerezhető, jó ivóvíz. A Rákos árok melletti mocsaras részek pedig jó vizet adtak, s ez nem kis ösztönzője volt az állattenyésztésnek.

A Rákóczi-szabadságharc előtti majorok pontos elhelyezkedését nem tudjuk megállapítani, valószínű azonban, hogy a szabadságharc alatt elpusztult majorok helyén kezdték újra az 1710-es években a majorok építését. A pesti szerviták 1716-ban megszerezték a Buda-féle téглаégetőt, s kérték a tanácstól, hogy emellett nekik egy majortelket adományozzon.¹⁰⁵ Tekintettel arra, hogy a Rákóczi-szabadságharc előtt 1700-ban a tanács Heissler Lőrincnek megengedte, hogy majorja mellett téглаégetőt csinálhasson,¹⁰⁶ valószínűnek kell tartanunk — mivel más téглаégetőről ebben az időben nem tudunk —, hogy a szerviták által 1716-ban átvett Buda-féle téглаégető azonos ezzel, hogy a mai Nyugati pályaudvar helyén felépült szervita major közvetlen előde Heissler Lőrinc majorja volt.

A tanács a majorok telekkönyvezését 1718-ban kezdte el.¹⁰⁷ Ekkor már a telekkönyv szerint több mint 40 major állott fenn. A majorok számbavételét a mai Kossuth Akadémia környékén volt úgynevezett Kórház-majorral kezdték el, mely a telekkönyv meghatározása szerint ott feküdt, allwo die alten Schüesz hütten gestanden bey dem so genannten Razischen Eliae brunn am Kőröser weeg. Ez a Kőrösi út a mai Üllői útnak felel meg. A Kórház-majortól északi irányban, a volt Illés kútnak az Üllői útig való meghosszabbítása mellett feküdtek egymás mellett a 2—7. számú majorok, auszer dem Kecskemether Thor, gegen dem Steinbruch unweith dem Calvariae berg. A 7. számú major volt a Kálvária tér sarkán. A 8—13. számú majorok auszer dem Kecskemether Thor an dem Steinbrucher weeg feküdtek, tehát a mai Baross utcában, a Kálvária tértől a város felé haladva bal oldalon egymás mellett, a Horváth Mihály téri templomig. A 14. és 15. számú major szintén a Kecskeméti kapun kívül terült el, an dem Mayerhof weeg, a mai Baross utca és a Nagykörút sarkán. A 16. számú major an der Donau gegen den ödten Kürchen, tehát a mai Boráros tér környékén volt. A 17—19. számú majorok an dem Steinbrucher weeg feküdtek, a mai Baross utcának kifelé menet a baloldalán, a Szűz utcától a Karpfenstein utcáig. A 20. és 21. számú majorok a 19. számú major mögött voltak.¹⁰⁸ Az itteni majorok elhelyezkedését is jelentősen befolyásolta minden valószínűség szerint az az eléggé nedves és bővizű terület, amely a mai Nagykörút vonalától húzódott a Baross utcával párhuzamosan az Illés kút felé.

A mai Rákóczi úttól északra eső területen 10 major feküdt a Király utcától a Nyugati pályaudvarig, a Rákos árok áradásos vonala mellett. Ezeket a majorokat felső majoroknak nevezték, a Király utca vonalának legkorábbi neve ezért Ober meyerhof weg. A Király utcától északra eső területen a XVIII. században kizárólag majorok voltak: a 22—31. számú majorok. Sorukat csak a mai Aradi utca szakította meg. Ezzel már 1718-ban találkozunk Zwerch gasse néven. A telekkönyv szerint ezek a majorok auszer dem Ofner oder Waizner Thor feküdtek, s legtöbbjüknek hátulso része an dem Marrast ért ki, elülső részüket pedig a mai Jókai utca vonala határolta. A majortelkeknek itt, ezen a városhoz legközelebb eső részén építették fel a gazdasági épületeket. A telkek kisebb részét udvarnak, a többi részét pedig kertnek, rétnak vagy esetleg szántónak használták. A majortelkek itt, de a józsefvárosi részekben is, viszonylag nagy terjedelműek voltak. A 22. számú major területe pl. 7 hold volt. Ebbe természetesen bele kell számolnunk a Rákos árok áradásai következtében a majorok területén levő mocsaras részeket is. Az ezek melletti területek azonban kitűnő rétek voltak,¹⁰⁹ még Rákos árok 1750 körül történt szabályozása után is, és jelentősen emelték az itteni majortelkek értékét.

1718-ban tehát 31 major volt már a város körüli területeken. 1733-ig újabb 16 épült. Ezeknek nagy része (12) a mai Józsefváros területén volt. A 32. számú major a mai Horváth Mihály téren feküdt

a 13. számú major mögött, amellyel később egyesítették is. A 33. számú major a mai Baross utca és Salétrom utca sarkán volt: an der Laim grueben uon dem Statt züegl ofen gegen über, — a 34. számú pedig a Baross utca és a Kálvária tér sarkán. A 35—38. számú majorok a Kálvária tér és a Mátyás tér közötti területen feküdtek (gegen dem Steinbruch). A 39. számú major a Baross utcában, a mai Nagykörút sarka körül volt, a 40. számú pedig az Illés utcában. A 41—44. számú majorokat a Rákóczi út és a Király utca közötti területen (ausser dem Hatvaner Thor) találjuk, a Rákos árok vonala mellett, 44. majornál a telekkönyvben helymeghatározóképpen szerepel, hogy unweith dem Statt gericht. Ez a városi kivégzőhely kb. a mai Rózsák terén volt. A 45. számú majort a Baross utcában találjuk. A 46. és 47. számú majorok kiépítésével kezdődik meg az Illés utcával szemben fekvő területnek, a mai Kossuth Akadémia területének birtokbavétele 1730 körül. Miként a telekkönyv megjelölte, ezek a majorok über die Schaaf-Strassen auf werths feküdtek. Ez a Schaaf-Strasse is a mai Üllői útnak felel meg.

1733-tól kb. 1750-ig további 15 major keletkezett. Ezekkel a pesti majorok száma 62-re emelkedett. Az új majorok közül 9 a mai Józsefváros, 6 pedig a Terézváros területén található. Az 52., 53., 57. és 59. számú majorságok kialakulásával került művelés alá a Karpfenstein utca, Szerdahelyi utca, Dobó utca és Baross utca által határolt telektömb. Az 56. számú major a Józsefvárosi kertek között alakult, a 48., 61. és 62. számúak a mai Baross utcában, a 60. számú pedig a Keresztúri úton. A terézvárosi új majorok a Király utcától északra eső területen alakultak szántóföldekből. Itt, a Király utca, Nagymező utca, Ó utca és Hajós utca által határolt részen volt a 49—51. és 54. számú major. Az 55. számú major az 54. számúval szemben terült el, de már az 1740-es években el is tűnt, mert szántóföldekké osztották fel. Az 58. számú major a Rákos árok vonala mellett keletkezett a 28. és 29. számú majorok között.

1711 után néhány évtized alatt tehát a mai Terézváros területén 20, a Józsefváros területén pedig 42 major keletkezett. A 62. számú major telekkönyvezésekor a telekkönyvezető megjegyezte, hogy ezt a majort abból a szántóföldből engedték át, amelyet a polgároknak kertek céljára kiosztottak. Hosszú ideig ez volt az utolsó major, melyet a tanács engedélyezett. Ugyanis a tanács 1742-től kezdve következetesen visszautasította azt a jó néhány polgárt, akik majortelkek adományozásáért fordultak hozzá.¹¹⁰ A tanács minden esetben a város területének kicsinységére hivatkozott. A legelőterület kicsinysége miatti állattartási korlátozások és legelővási megfontolások vezették a tanácsot arra, hogy a majorok további kiépülése elé akadályokat gördítsen. A majorok után a XVIII. század első felében nem szedtek adót, arra való hivatkozással, hogy a majorokban tartott állatok után a tulajdonosok úgyis adóznak a köznek.¹¹¹ Tehát a majorok szaporítása az adóalap mennyiségét is csökkentette volna.

A tanács csaknem két évtizedig megakadályozta újabb majorok felépítését. Csak az 1760-as évek elején indult meg újra az építkezés, azonban ekkor sem új adományozások révén, hanem leginkább más-fajta ingatlanok (kertek, szántók) átalakításával. A sort a 63. számú major nyitotta meg, mely a Dohány utca és Rákóczi út között a Rákos árok melletti nagy területet foglalta el. A Terézváros területén ebben az időben még három major alakult: a 70. számú a Hajós utcában (az 50. és 51. között), a 72. a kertek között, s a 73. számú major a Király utcában. A Józsefváros területén alakult újabb majorok pedig a következőképpen helyezkedtek el: A 65. számú (az Aggteleki utca és a Rákóczi út sarkán), és a 69. számú a Rókus kápolna mögötti területen szántóföldekből alakult, a 67. számú a Kálvária tér környékén, a 66. számú az Illés utcán túl a 46. számú major mögött, a 68. számú pedig az Üllői úton a 4. számú major mögött, szántóföldek területéből. A polgárok majorjai mellett meg kell emlékeznünk a város majorjáról is, mely a mai Józsefváros területén volt, s már a XVIII. század első felében is fennállott.¹¹²

1780-ban telekkönyvezték az utolsó pesti majort, a 73. számút. Ennyi major azonban egyszerre sohasem állott fenn Pesten. Ugyanis már az 1730-as években megkezdődött az egyes majorok területének házhelyekké való felosztása, különösen a mai Baross utcában volt majorok esetében. Jóllehet a külvárosi település a városi tanács által felosztott szántóföldeken indult meg, az itteni majorok egy részének felosztása is megtörtént — már az 1730-as években. A 9., 11., 12., 13., 19., 20., 32. és 45. számú majorok kerültek ekkor felosztásra, s követték ezeket a 40-es években a 10., 18. számú, 1751-ben az 50. számú, az 1760-as években pedig az 52. és 61. számú majorok felosztásai.¹¹³ Ezek a majorok mind a mai Baross utcában vagy annak közvetlen környékén kerültek el. A XVIII. századi alsókülvárosi (1777-től kezdve józsefvárosi) településnek itt volt a magja.

A felsőkülvárosi település, eltérően a Józsefvárostól, a kertek között indult meg, s a század folyamán is ott folytatódott a legnagyobb mértékben. Ezért az itteni majorok legtöbbje elkerülte a XVIII. században történő felosztást. Csak a városhoz és a vásártérhez közel eső majorok területének, tehát a Hajós utca, Ó utca, Nagymező utca és Király utca közötti területnek a felosztása és beépítése indult meg 1739-ben, legelőször a 49. számú major területén. A többi majort csak jóval később osztották fel. Az 50. számú major felosztására csak 1772 körül került sor, az 51. és 70. számúakéra pedig 1786 körül.

Tizenhét major került tehát felosztásra a XVIII. században, ebből 13 volt a Józsefvárosban és 4 a Terézvárosban. A majorok többsége azonban a század folyamán megőrizte major jellegét. Ezt a jelleget pedig leginkább a gazdasági udvar határozta meg. Az itteni istállóknak tartották a vágómarhákat, igásökröket, borjúkat, sertéseket, s főleg a juhokat,¹¹⁴ amelyeket a majoros, juhász vagy szolga gondozott, aki itt is lakott. Innen hajtották ki az állatokat a legelőre, innen indultak

el a szántóföldek megmunkálására, ide hordták be a szénát, a learatott gabonát, itt volt a szérűskert is, és igen sokan boraik egy részét is itt raktározták el. A major egyúttal „majoros kert”¹¹⁵ is volt, az épületeken és az udvaron kívül elég nagy területek álltak rendelkezésre, s azokat az adottságoknak megfelelően kertnek, szántónak vagy rétnak használták.

Mivel a szántóföldek, rétek, szőlők száma jóval nagyobb volt a majorokénál, s mivel ezek tulajdonosai legnagyobb részben a Belvárosban laktak, a belvárosi házak udvarainak nagy részét is gazdasági udvarnak használták. A század folyamán a Belváros kiépülésével kapcsolatban a lakosság igényei ezért csak növekedtek a majorok iránt — emelve ezzel értéküket is —, de mivel újak építésére sem hely, sem lehetőség nem volt, valószínűleg a külvárosi kertek és szántók egy részét használták fel ilyen célokra.

Hogy Pesten külön szérűskertek lettek volna, arra is van egy-két adatunk, de csak a század első feléből. Az egyik a Józsefváros területéről: Trettplatz gegen Stadt Ziegl Ofen.¹¹⁶ Valószínű, hogy e szabatos meghatározás mögött egyszerűen csak kertet kell értenünk, melyet szükség szerint szérűskert céljára is felhasználtak. Hasonlóképpen kert-szérűskert lehetett az a terület is, amelyet Pollermann János György 1742-ben, mint atyai örökséget vitatott: „Trett Platz . . . auf disen Platz ein und andersmahl Frucht ausgetrettet.” Szérűskerteknek azonban általában a majorok területét használták, s akinek nem volt major-sága, az belvárosi házának udvarán csépelhette ki gabonáját.

3. Szántóföldek. 1711-ben 125 pesti mérő vetés volt csak a határban,¹¹⁷ s a következő esztendőekben is csak nagyon lassan emelkedett a bevetett területek nagysága. A szántóföldek 1715-ben még nem voltak kiosztva, mindenki szabadon járván a határban — ott foglalt földet magának, ahol tetszett. Még ekkor is igen kevés föld volt művelés alatt: 281 $\frac{1}{2}$ köblös. Valószínűleg csak a Rákóczi-szabadságharc alatt pusztán hagyott szántóföldeket vették művelés alá. A terület sem volt valami termékeny. Az összeírás szerint csak dupla magot adott.¹¹⁸

1718 körül megtörtént a szántóföldek kiosztása. Ezért az 1720-as összeírásban már 732 és $\frac{1}{2}$ köblös szántó szerepel. Az összeírásnak arra a megjegyzésére vonatkozólag, hogy a szántók két mezőre vannak osztva,¹¹⁹ sem a telekkönyvben, sem a városi levéltár egyéb irataiban nem találunk utalást. Pedig ha ez így lett volna, s ezzel kapcsolatban a vetéskényszer is érvényben lett volna, akkor lehetetlen, hogy a városi tanács valamilyen okból vagy valamilyen formában ne intézkedett volna efelől.

A tanács 1718-ban 425 darab szántóföldet osztott ki.¹²⁰ A szántóföldek kiosztását a Vizafogónál kezdték el (ober dem Hausen-Wurf, ober denen Hausen-Hütten, auf dem Hausen-Wurf neben waizner weeg, auf dem Hausen-fang an der waizner-Strassen, unter dem Hausen-fang an der Donau), s itt 94 darab különböző nagyságú szántóföldet osztottak ki. Ezek a szántók a Rákos patak torkolatától délre feküdtek,

körülbelül a mai Szent István körút vonaláig, a Duna és a váci országút között. A szántóföldek között egy dűlőt húzódott, mely a területet kettészelve a halásztanyáknál (körülbelül a Margitsziget közepével szemközt) kiért a Duna partjára, majd a halászkunyhótól északra levő hídon átmenve ismét a szántóföldek területét kettészelve haladt tovább a Rákos patak felé. A szántóföldeket keletről a váci országút melletti mocsaras részek határolták. Ezek az út jobboldalán húzódtak lefelé a Rákos pataktól a mai Lipótváros területére. A XVIII. század közepén ezt a mocsarat lecsapolták azzal a csatornával, mely a Rákos árokkal került kapcsolatba.¹²¹ A csatorna elkészítési idejétől kezdve a szántóföldek keleti határa a csatorna lett.

Ezeknek a vízfogói szántóföldeknek, melyeknek területe $402 \frac{1}{4}$ holdat tett ki, legnagyobb része szántóföld jellegét az egész XVIII. század folyamán, sőt még a XIX. század első felében is megőrizte. Hátrányuk volt ezeknek a szántóknak, hogy a Duna mellett, megfelelő gátak hiányában, gyakran ki voltak téve áradásoknak. Ilyenkor a víz innen zúdult le a felső majorságokon keresztül a kertekre és a külvárosra.¹²²

Mivel az agyagos talaj és a Duna közelsége alkalmassá tette ezt a területet tégláégetésre, már igen korán találkozunk itt tégláégetőkkel, melyek a szántóföldek területén alakultak. Már az 1740-es években itt volt az invalidusok háza tégláégetője,¹²³ majd néhány év múlva, a század közepe táján ide helyezték a mai Rókus kórház mögött volt téglavető hely kimerülése után a városi tégláégetőt is.¹²⁴ Az invalidusok tégláégetője a 46—59. számú szántók területét foglalta el, a városé pedig a 60—63. számúakét.¹²⁵

A szántóföldek területe a vízfogói szántók folytatásaképpen folytatódott dél felé, a váci országút baloldalán, csaknem a Király utca vonaláig. A sort a 95. számú szántó nyitotta meg, amely auszer dem Waizner-Thor ohnweith dem Viech-Marckt an dem Servitten-ziegl Ofen weeg feküdt, tehát a mai Nyugati pályaudvar környékén. Ezt a szántóföldet azonban a XVIII. század folyamán „ob sabulositatem” nem művelték. A telekkönyv szerint a Váci kapun kívül, a vásártértől¹²⁶ nem messze terültek el a 96—117. számú szántóföldek, a mai Bajcsy-Zsilinszky út, Paulay Ede utca és Nagymező utca háromszögében. Ezek a szántók a váci országútra dültek. A mai Hajós utca vonala, mint a szántóföldek közötti dűlőt már igen korán kialakult. Mivel a 109—117. számú szántókat már a telekkönyv sem részletezte, mert ezeket a telekkönyvezéssel egy időben majorokká osztották fel, valószínűnek kell tartanunk, hogy a terézvárosi szántóföldek területe a mai Nagymező utca vonalán túl is terjedt. Az a jelenség, hogy a telekkönyv ezekkel a szántókkal mint létezettekkel számol, arra utal, hogy itt a városhoz közel nem szűz területek kiosztására került sor 1718-ban, hanem a már használt szántóföldek területét rögzítették a telekkönyvben. Erre utal egyébként az is, hogy itt a város körüli területeken az egyes ingatlanfajtákat már az 1710-es években a legnagyobb változatosságban találjuk: szántók, majorok (bennük a Rákos

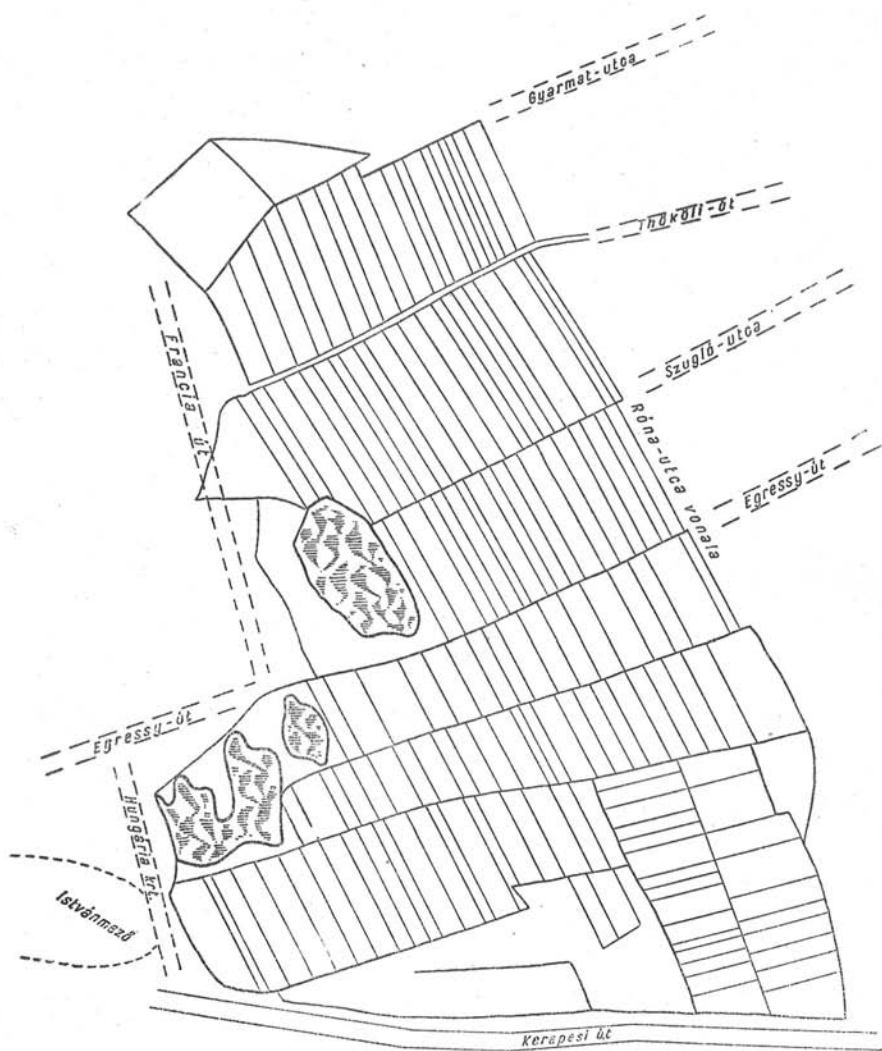
árok vonala mellett rét), kertek (sokszor már szőlővel beültetve), s ezt a változatosságot csak növeli ezeknek az egyik fajtából a másikba való átmenete. Itt minden valószínűség szerint a Rákóczi-szabadságharc előtt már létezett, de az inséges esztendőök alatt tönkrement, pusztává vált kertek, szántók és majorok művelését, építését kezdték meg az 1710-es években.

A szántóföldek kiépítése a termékeny terület határához igazodott. Ez a határ a város körüli részeken általában a mai Nyugati pályaudvartól a Kossuth Akadémiáig húzható képzeletbeli egyenes vonalnak felel meg. A város körüli szántóföldek mind e vonalon belül feküdtek. Nyugati határuk a kerteknél volt. A szántóföldek sem a Terézváros, sem a Józsefváros területén nem alkottak nagy, összefüggő területeket, közöttük és mellettük már az 1710-es években is majorok helyezkedtek el.

A Terézváros területén a Király utcától délre elterülő szántóföldek közül a 118—125. számúak (auszer dem Waizner Thor bey denen obern Meyerhöfen; bey denen obern Meyer-Höfen an dem Wassergraben) a Király utca vonalára dűltek, a 126—139. számú szántók pedig (auszer dem Hatvaner-Thor) a mai Dohány utca és Szövetség utca vonalára.

A Rákóczi úttól délre, a József- és Ferencváros területén 87 darab szántóföldet osztottak ki. A 140—147. számú szántók: auszer der heyl. Rochus Capellen, an dem Kerezturer-weeg, tehát a mai Népszínház utcában voltak, annak a Rákos ároktól a Conti utcáig terjedő szakaszán. Hátsó végük alkotta a mai Bérkocsis utca vonalát. A 148—161. számú szántók a Lerchenfelden voltak, miként az 1718-ban elkezdett telekkönyv megjelölte. Tehát a Lerchenfeld¹²⁷ elnevezés már jóval a külvárosalapítás előtt létezett, s meglehetősen nagy területet értettek alatta. Ugyanis ezek a szántóföldek a Német utca, Népszínház utca, Nagyfuvaros utca és Baross utca között helyezkedtek el, a József utcától északra észak-déli, attól délre nyugat-keleti irányú fekvéssel. A 162—174. számú szántóföldek a mai Baross utca és az Üllői út között voltak: auszer dem Ketskemeter-Thor bey denen untern Mayerhöfen, azokon a területeken, amelyeket még nem foglaltak el majorságoknak. Míg a Teréz- és Józsefvárosban a szántóföldek a majorokkal és a kertekkel eléggé összekeveredve fordultak elő, addig a Ferencvárosnak a Rákos ároktól délre eső részén, a Duna és az Üllői út között nagy összefüggő területet alkottak. Itt terültek el neben dem Szolnoker weeg a 173—174. számú szántók; bey der öden Kirchen¹²⁸ — a mai Boráros tér környékén a 175—182. számú szántók. A 183—207. számú szántók unter der öden Kirchen voltak, a 208—227. számúak pedig unter denen unter garten an der Szolnoker-Strassen.

A várost közvetlenül környező területen tehát 1718-ban 133 darab különböző nagyságú szántóföldet osztottak ki. Ezeknek a száma és szántóföld jellege azonban a század folyamán rendszeresen csökkent. Legkorábban a Terézváros területén alakítottak át szántóföldeket majorokká. Az 1730-as évek elején a lerchenfeldi szántóföldek közül osztottak fel

2. ábra. Törökői szántók

jó néhányat házhelyekké (pl. a 157., 158., 160., 161., 164. és 168. számúakat), 1737-ben pedig az Ákácfa utca és a Kertész utca között elterült 136—139. számú szántóföldek területét alakították át kertekké. S ez a folyamat az egész században tartott. 1791—92-ben még a szántóföldek¹²⁹ összefrásában szerepeltek ezek a területek, de a legtöbbjükénél az összeíró a Mayerhofgrund megjelölését használta, ugyanazt a megjelölést, amellyel adózási szempontból a vonalárkon belüli olyan területeket illették, melyeken még nem épült ház.

Ezt a vonalárkot 1771-ben a pestis elleni védekezés céljából felsőbb hatósági rendeletre készítette a városi tanács.¹³⁰ Ennek a vonalárknak az irányát követi ma is a Hámán Kató utca, az Orczy út, a Fiumei út, a Rottenbiller utca és a Szív utca. Ezzel a vonallal szinte pontosan elhatárolták egymástól a termékeny és terméketlen területeket. A vonalon innen kertek, majorok, szántók feküdtek nagy változatosságban. A vonalon túl már a futóhomokos terület volt: a pesti legelő. A legelő területében két helyen is, ahol nedvdúsabb részek voltak, osztott ki 1718-ban a városi tanács szántóföldeket. Az egyik hely a mai Soroksári út baloldalán volt a Közvágóhíd és a Kén utca között. Itt voltak, an der Oczaer Strassen a 228—260. számú szántóföldek. Ezeknek területe $78 \frac{3}{4}$ hold volt.

Jóval nagyobb volt ennél az a szántóföld-tömb, melyet a Törökstrázsán kívül (ausser der Türckischen Schuld-wacht), osztott ki a városi tanács. Itt voltak a 261—425. számú szántóföldek, melyeknek területe $460 \frac{1}{2}$ holdat tett ki.¹³¹ Bár a Törökstrázsa a telekkönyv szerint a szántóföldektől nyugatra eső részen volt, az elnevezést már a XVIII. század folyamán átvitték a szántóföldek területére is. A törökstrázsai szántóföldek területe utcákkal ma is pontosan körülhatárolható. Délen a Kerepesi út, keleten a Róna utca, északon a Gyarmat utca, nyugaton pedig a Mexikói út, az Egressy út és a Vorosilov út határolja. A XIX. század végén a törökstrázsai szántóföld-parcellák még eredeti formájukban voltak meg, s csak a XX. század nagy területrendezései során történtek itt is változások. A Csömöri út, a Szugló utca, az Egressy út, a Besnyői út és a Fogarasi út vonala azonban máig is a szántóföld-parcellák dűlőinek vonalát követi, s ezek a dűlők alakultak át az idők folyamán gyalog-, majd kocsitakká. A parcellák dűlési iránya általában észak-déli volt, csak a szántóföld-tömb délkeleti sarkában találunk néhány kelet-nyugati fekvésű szántót. A törökstrázsai szántóföldek nyugati szélén mocsaras területek voltak a XVIII. században. Ezek — mai úthálózattal jelölve — a következőképpen helyezkedtek el: az Egressy út és a Vorosilov út szögletében, a Szugló utca és az Egressy út között, a Mexikói út mellett, valamint a Gyarmat utca és a Csömöri út közötti részen. Ezeknek a mocsaras területeknek a környékét, valamint a Fogarasi út és a Kerepesi út között levő háromszöget a XVIII. században kaszálónak használták. (2 ábra)

A szántóföldek 1718-ban történt kiosztásával a tanács megszűntette a szabad foglalásos rendszert a pesti határban. Szántóföldeket

az igénylő belvárosi háztulajdonosok kaptak. — A legelő szűkösségére való tekintettel azonban már 1720-ban megtiltotta a tanács a törökstrázsai szántóföldek területének további növelését. 1722-ben pedig — tekintettel az új jelentkezőkre, de a rend megbontóira is — a tanács elrendelte, hogy a városkapunál közhírré kell tenni, hogy aki a jövőben szántóföldet akar, az előzőleg engedélyért jelentkezze a városi telekkönyvnél, mert aki ezt elmulasztja, annak elveszik lovát vagy ökrét és ekéjét.¹³²

A szántóföldek területe csak igen csekély mértékben növekedett. 1718-tól 1779-ig a pesti határban a tanács engedélyével csak 36 új szántóföld-parcella alakult. Így szaporodtak meg néhányval a mocsarak levezetésére szolgáló csatorna elkészülése után a vízfogói szántóföldek (427—433, 435, 437, 441, 450, 452, 456. számúak). A Törökstrázsan nyolc új szántó keletkezett a század közepe táján (438—440, 442, 443, 447, 457, 458. sz.), a Soroksári úton pedig egy (455. sz.) „bey denen Mühlen”. A vonalárkon belüli szántóföldek száma a még műveletlen területek birtokbavétele révén a század folyamán 12-vel növekedett. Ebből három volt a Terézváros területén (451, 459, 461. sz.), egy a Lerchenfelden (434. sz.), nyolc pedig a pusztatemplom környékén (436, 444—446, 448—449, 453—454. sz.).

Hogy ezen a területen miként történt a földművelés, azt hasonló, korabeli magyarországi adatok alapján általánosságban könnyen elképzelhetjük. Pesti adataink erre vonatkozólag nincsenek. Miként használták a határt, háromnyomásos volt-e a gazdálkodás, volt-e vetéskényszer, hányszor szántottak gabona alá, általában az ismert gabonanemeken kívül mit vetettek, volt-e vetés után boronálás, hogyan arattak, voltak-e csűrök, hogyan s mikor történt a cséplés, termeltek-e a kevés földön piacra is? — ezek a kérdések a pesti mezőgazdaság történetének vizsgálatakor adatok hiányában nyitva maradtak.

A termelésre vonatkozó adataink a század első feléből egyáltalán nincsenek. S ami a század második feléből való adatokból kiviláglik, az meglehetősen kevés. Csupán tíz, s nem is egymás melletti esztendő adatai állnak rendelkezésünkre, melyek a búza, kétszeres, rozs, árpa és zab termésre vonatkoznak. A tíz esztendő közül ötből ismert a vetések területének nagysága, s négyből az elvetett szem mennyisége is.¹³³ A gabonavetések területének adatai a következők:

1769.	432	hold
1770.	414	”
1771.	408½	”
1772.	480	”
1774.	541½	”

Ezen a területen búzából és kétszeresből (Halbfrucht) általában 2, a rozsból 2½, árpából és zabból pedig 3 pozsonyi mérő magot vetettek el 1 holdba. A terméseredmények adataink szerint igen változók.

	1769.	1770.	1771.	1772.	1775.	1776.	1782.	1783.	1785.	1787.
	pozsonyi mérő									
Búza	300	60	135	264	725	685	241	2205	455	3412
Kétszeres ..	1008	437	430	469	—	—	—	—	—	—
Rozs	1115	3175	3960	2131	2730	1910	636	6637	1616	6639
Árpa	—	—	—	796	700	715	259	1165	1612	3647
Zab	—	1557	4470	2389	855	763	505	3520	1257	4955
	2423	5229	8995	6049	5010	4073	1641	13527	4940	18383

Egyes gabonafajtákból a holdankinti átlagtermés a következő volt :

	Búza	Kétszeres	Rozs
	pozsonyi mérő		
1769.	15	18	5
1770.	15	12,5	12,5
1771.	11	16	13,5
1772.	8	7	10,5
1774.	9,5	12	12,5

Tizenkilenc esztendő alatt (1769—1787) a termés két szélső értéke tehát 1641—18 373 pozsonyi mérő. Tudva, hogy a szántóföldek területe ez alatt az időszak alatt lényegesen nem növekedett, s a gabonavetések területe sem igen emelkedhetett, s nem valószínű, hogy olyan szélsőségesen változott, hogy az említett szélső értékeket ezekkel lehetne igazolni, s az sem valószínű, hogy csak az időjárás változásait tükröznék ezek az igen eltérő adatok, — inkább az adatszolgáltatás pontosságát kell kétségbe vonni. Annyi azonban minden kétséget kizárva kideríthető az összeírásokból, hogy a fő termény a rozs volt. (Bél Mátyás szerint a pesti homokon a búza is rozssá lett.) — A termelt mennyiségek azonban sem a lakosság kenyérgabona szükségletét, sem a takarmánygabona szükségletet nem tudták fedezni. Az 1770-es években a szükségletnek csak $\frac{1}{10}$ részét tudták kielégíteni.

4. Rétek. A Rákospatak vonala melletti rétek a pesti határnak a legértékesebb részei voltak. 1712-ben a réteken 50 kocsi szénát kaszáltak csak a pestiek.¹³⁴ A lakosság szaporodásával a rétek iránti igény is megnövekedett. Hogy az 1710-es évek elején évente osztottak-e rétet a pesti lakosoknak, vagy mindenki szabadon kaszált, arra nincs adatunk. 1714-ben mindenesetre már voltak kiosztva rétek,¹³⁵ s az 1715-ös összeírásból tudjuk, hogy 120 kaszás rét volt a polgárok kezén. A rétek végleges kiosztása is megtörtént azonban a pesti határ nagy felosztása idején, 1718 körül. 1720-ban 968 $\frac{1}{2}$ kaszás rétet írtak össze. Ezek a rétek szerepelnek az 1718-ban készített telekkönyvben.¹³⁶ A kiosztást délen a keresztúri

határnál, Kőbányával szemközt kezdték el a Királyhegy (Königsberg) környékén, tehát olyan területen, melynek tulajdonjoga akkor még tisztázatlan volt.¹³⁷ A Rákos patak mellett (auf dem Rakosch) 420 darab rétet osztottak ki. Az 1—5. számúak ober dem Königsberg, 5—27. neben dem Kerezturer weeg, 28—146. (és itt van még Litt. A—P., és 147—154.) gegen Czinkota, 155—212. gegen St. Mihál, 213—349. gegen Palota (itt 228—242-ig a városi rétek), 250—389. gegen Kabustaz-Medjer, 390. zwischen dem aus-floss des Rakosch und denen Ackern feküdt. A rétek keleten a pesti határra dültek. Nyugati végükből adódó vonaluk máig meglevő utak kialakulását eredményezte. Dél felől elindulva a keresztúri határtól a Keresztúri út vonala a Kerepesi útig, onnan tovább a Kerepesi út, a Hajcsár út, a MÁV. aluljárótól kezdve pedig a mai Róbert Károly körút vonala határolta a réteket. Az egyes rétparcellák szélessége a telekkönyv szerint általában 15 öl volt. Hosszúságuk a természeti adottságok következtében változó. Dűlési irányuk északkelet-délnyugati volt, így lettek a határra nagyjából merőlegesek. A mai zuglói utcahálózat kialakulására ezeknek a réteknek a dűlési iránya döntő hatással volt, hiszen ezek a parcellák a XIX. század végéig változatlan formában fennállottak.

Az 1715-ös összeírás szerint a rákosi rétek részben jó, részben sásos (charicetosum) füvet adtak. Egy kaszás rét¹³⁸ egy kocsi szénát adott. Az 1720-as összeírás szerint pedig, hogyha a Rákos nem önt ki, akkor két kaszás után egy kocsi szénát ad, ha kiönt, négy kaszás után egy kocsit.

A rákosi rétek a Rákos patakon kívül a különféle állóvizektől kapták nedvességüket. Ezek az állóvizek, változó terjedelemben már a török időkben is megvoltak. A legnagyobbak voltak: a Rákos patak torkolatától Fótra vezető úttól délre, a mai Rákos rendező pályaudvartól északra elterülő Kerek tó, — a Nádas tó a palotai határnál, — a mai Béke út vonalában lefelé húzódó nagykiterjedésű Csikos tó, — az Ördög-malom közelében levő Horgos tó, — s a cinkotai határnál levő Bűdös tó.¹³⁹ Ezeken a nagyobb állóvizeken kívül a Rákos patak egész folyását végigkísérték a kisebb-nagyobb kiterjedésű mocsaras részek. Ezek a Rákossal együtt a nagy nyári melegek idején ki szoktak száradni.¹⁴⁰ Tavasszal viszont, vagy nagy esőzések alkalmával a Rákos vize megduzzadt s kilépett medréből. Ezeknek az áradásoknak a maradékai lehettek a mocsaras részek.

Az áradások ellen már a XVIII. század első felében a Rákos patak szabályozásával próbáltak védekezni. 1750-ben a tanácsülési jegyzőkönyvekben említik a „Rakosser Canal”-t.¹⁴¹ A tanács 1745. május 10-én határozta el, a közjó érdekében, a Rákoson inneni ároknak a kaszálókon keresztül való tovább folytatását. (A város és a Paskál-malom közötti szakasz készítését ekkor már el is kezdték.)¹⁴² Az árok készítéséhez mindenkinek, akinek a Rákoson rétje volt, négy forintot kellett fizetnie. Az árok vonala (demissorium) a Balla Antal által az 1780-as években készített térképen igen jól szemlélhető. Az árok készítőjének célja nyilvánvalóan az volt, hogy a mocsaras részek vizét a Dunába levezesse,

s ezáltal a rétek nagy részét kaszálhatóvá tegye. Az árkot a tanács időnként a külvárosi lakosok robotjával kitisztíttatta.¹⁴³

A „Rakosser Canal” építése valószínűleg kapcsolatos volt a vízfogói szántóföldek mellett levő mocsaraknak a város körül — az egykori Dunameder területén ázott csatorna révén való — levezetésével. Ugyanis csak erre lehet érteni azt a tanácsi határozatot, mely szerint a Rákost a felső majorokon keresztül a Dunába kell levezetni, vagy mint egy másik határozat mondja: a város körül.¹⁴⁴ Ez a lejtmerési adatok alapján csak arra vonatkoztatható, hogy a vizeket a mai Boráros tér irányában vezették le, az úgynevezett Rákos árkon keresztül. Ezt bizonyítani lehet az 1760-as években készített Waczpaur térkép egyik változatával is, melyen az árok Canalis Ex Rakos-ként szerepel a Rákos pataktól a Boráros térig.¹⁴⁵

A réteken keresztül vezetett csatorna ellen, készítése után néhány évtizeddel, kifogások merültek fel, melyek szerint a vízlevezető árkot nem a víz természetes folyása szerint készítették, hanem egy emelkedettebb helyen, s ezért a köznek nemcsak hogy haszna nincsen belőle, de évente jelentős kára is van. A városi malom teljesítőképessége és ezáltal következőképpen a város jövedelme is csökkent, mert a vizet a malomtól elvezették.¹⁴⁶

A réteket, a szántóföldekhez hasonlóan a házak tartozékaiként osztották ki. A kiosztás idején még bőségesen lehetett rét, mert jó néhány polgár, — különösen a tanácsbeliek — több rétet is osztattak maguknak. Paskal példáulul kilencet, de igen sokan voltak olyanok, akiknek két rét jutott. Ezeket Doppelwisen-nek nevezték. A város tulajdonában volt 22 darab rét (városi rétek, bíró-, sörház-, kórház-, plébános-rétje). Olyan birtokos, akinek egynél több rétet osztottak, hatvan volt. Ezek főként nemesek, tanácsnokok és gazdagabb polgárok voltak. — A választott polgárság már 1724-ben szóvátette ezt az állapotot,¹⁴⁷ s 1726-ban, a polgárság ismételt kérdésére a tanács azt válaszolta, hogy mivel a rétek már sok esztendővel előbb ki lettek osztva, ezen már nem akarnak változtatni.¹⁴⁸

A kérdés a harmincas évek közepén ismét felmerült. A polgárság azt kérte ekkor a tanácstól, hogy a rétbirtok nélküli polgárok kielégítésének a módját találja meg. A tanács úgy határozott, hogy meg fogja vizsgálni, milyen joggal bírnak egyesek több kaszálót, és amennyiben olyanok akadnak, akik nem tudják a réthez való jogukat igazolni, azoktól elveszik a rétet és másnak adják. A zsellérek rétbirtoklásával kapcsolatban a tanács úgy határozott, hogy akik ezek közül más házánál laknak, tehát nincs saját házuk, azoktól a réteket el kell venni s polgároknak adni. Akiknek azonban házbirtokuk van, azoktól nem lehet elvenni, mivel a rétek a házak tartozékai, s könnyen előfordulhat, hogy ha a ház most egy zselléré, az idővel polgáré lehet. S mivel a tanács tudta, hogy ettől a felülvizsgálattól nem várható nagy eredmény, egyúttal azt is elrendelte „a polgárok megvigasztalására”, hogy a telekkönyvvezető újra mérje fel a réteket, s ami a jogos részekben felül maradni fog, azt a

rétet nélkülöző polgárok részére ossza ki.¹⁴⁹ Arról a tanács ekkor már nem is beszélt, hogy egyesek jogtalanul fölös réteket is bírtak. S a rétek újramérését sem valósították meg, legalábbis a telekkönyvben, ahol ennek okvetlenül szerepelnie kellene, semmi nyoma nincsen.

Az eredmény ezek után természetesen az lett, hogy a város határában található, s kiosztásra nem került szénatermő részeken a rét nélküli polgárok engedély nélkül kaszálni kezdtek. Ilyen részek a következő helyeken voltak: a Duna partján a vármegye akasztófáján fölül levő rét, melyet a XVII. század végétől kezdve Pap rétének vagy Plébános rétének neveztek; az üllői és gyömrői országutak mentén,¹⁵⁰ valamint a törökstrázsai szántóföldek nyugati szélén levő rétek. 1733-ban azonban ez a jogtalanul való kaszálás a tanács tudomására jutván elrendelték, hogy — mivel az ilyenből csak zavar és veszekedés származik, s csak rossz például szolgál — a telekkönyvvezető parancsolja meg a csőszöknek, hogy senkit ne engedjenek kaszálni, csak akkor, ha fel tudja mutatni a telekkönyvtől kapott cédulát. A telekkönyv pedig vigyázzon arra, hogy mindenkinek a saját területét jelölje ki, vagy olyan helyet, ahol senkinek nem okoz kárt.¹⁵¹ Ezeket az engedélyeket, az ún. „Mädtzettel”-t a telekkönyvvezető általában június végén, a kaszálás megkezdése előtt adta ki, a tanács felhatalmazásával.¹⁵² A cédulákért fizetni is kellett. („Das Zettel gelt”) 1714-ben 4 garast.¹⁵³ A rét nélküli polgárok a század első felében a város által árendált pusztákon (Szentlőrinc, Gubacs, Péteri) juthattak csak kaszálóhoz. Itt a város is kaszáltatott magának. A század második felében már ilyen lehetőségek sem voltak.¹⁵⁴

A rétek 1733-ig nem estek adó alá.¹⁵⁵ Összes mennyiségük egy 1788-ból való felmérés szerint 3933 hold. Termett ezen a területen ebben az esztendőben 30 469 mázsa széna és 5680 mázsa sarjú. A határ egyéb részein, a szántókon, legelőkön és kertekben is kaszáltak szénát, ennek mennyisége 25 014 mázsa, az itt kaszált sarjúé pedig 3143 mázsa.¹⁵⁶

5. *Szőlők.* A Rákóczi-szabadságharc előtt a pestiek a budai, óbudai és csepeli szőlőkön kívül a pör alatt levő kőbányai területen is elkezdtek már a szőlők telepítését, de ezeknek a művelése a Rákóczi-szabadságharc alatt abbamaradt.

Az 1710-es évek közepén kezdték csak az elhagyott, pusztá szőlőket a régi tulajdonosok újra művelés alá fogni, s kezdett a tanács az új lakosoknak a pusztá szőlők között területet kijelölni, legtöbbször ingyen.¹⁵⁷

A szőlők néhány esztendeig mentesek voltak a tizedtől, hegyvám-tól, s az állami adóktól. 1714-ben, midőn az esztergomi érsek a kőbányai szőlők ügyében írt a városnak, a tanács úgy válaszolt, hogy mivel a város mint földesúr még nem szed hegyvámot (Bergrecht), tizedet sem lehet szedni.¹⁵⁸ S még az 1715-ös összeírásban sem szerepelnek a kőbányai szőlők, s a megjegyzések között is csak azt írják az összeírók, hogy a pestiek a budai szőlőhegyen bírnak szőlőket, de azok ott kerültek összeírásba. Az 1720-as összeírásban azonban már szerepelnek a kőbányai területek: 933 kapás¹⁵⁹ szőlő, ez körülbelül 116 magyar holdnak felel meg. Az összeírók megjegyezték, hogy ez új telepítés.

A városi határ telekkönyvezése során 1718-ban került sor ezeknek a szőlőknek a telekkönyvezésére. A telekkönyvben, a XVIII. század folyamán 1—711. számú szőlőt tartottak nyilván. A telekkönyvben — melynek rendszere teljesen hasonló volt a szántók, majorok, rétek telekkönyvéhez — az ingatlan leírásának, a szőlő helyének megnevezésén kívül közölték a méretadatokat, a szőlőparcella területét ölekből kifejezve, s megadták azt is, hogy az illető szőlő hány negyed (Virtl) vagy nyolcadot (Achtel) tesz ki. Egy negyed szőlő 800 négyszögöl volt, a nyolcad ennek nyolcad-része, tehát 100 négyszögöl.

Míg a szántók, majorok, kertek és rétek kiosztása úgy ment végbe, hogy minden, az előbbi célokra hasznosítható földet pontosan kimérve adták a birtokosoknak, addig a kőbányai szőlőhegy egyes dűlőiben: a Rákos dűlőben (in der Rakos Rieth), a szentlőrinci dűlőben (in der St. Lorenzer Rieth), a szántó dűlőben (in der Ackher Rieth), a felső, középső és alsó kőbányai dűlőkben (in der untern, mittlern, obern Steinbrucher Rieth), valamint a Lusthügel vagy a Sandtberg környékén a pesti polgárok és lakosok az egyes dűlőutak mentén kezdték a szőlők művelését egymás mellett ugyan, de nem szorosan egymással határosan, s az egyes dűlőknek az utakra eső, szőlővel beültetett részei körülfogták a belső, még művelés alá nem fogott részeket. A telekkönyvbe csak a megművelt területeket vették fel. S ahogy az évek során az egyes szőlőbirtokosok fokozatosan növelték szőlőbirtokuk területét, a telekkönyv ezt állandóan figyelemmel kísérte, s a megnövekedett területet újra és újra felmértette. Ez a folyamat mindaddig tartott, amíg az egyes szőlőparcellák oldalt és hátrafelé terjeszkedvén, el nem érték egymást. A földrajzi viszonyok természetes hatása mellett ennek a fejlődési folyamatnak köszönhető, hogy a mai Kőbányának szabálytalan, pókhálószerű alaprajza lett.

Az ilyen irányú terjeszkedésen kívül természetesen tovább folytatódott a még szőlőművelésre alkalmas területek birtokba vétele és telekkönyvezése is. 1734-ig összesen 326 szőlőparcellát osztott ki a városi tanács.¹⁶⁰ Ennek 332 500 ölnyi területe csaknem két és félszerese volt az 1720-as állapotnak. A mai Kőbánya területéből a Kada utca, Sörgyár utca, Jászberényi út, Korponai út és Gyömrői út által határolt terület került művelés alá.

A Grassalkovich Antallal folytatott s Kőbánya birtoklását is lényegesen érintő határpernek 1735-ben történt megindulása után nem-sokára — valószínűleg a per kedvező kimenetelének reményében, s rövidesen eredményeképpen — a szőlők kiépítése még nagyobb lendületet kapott.¹⁶¹ Ekkor már nemcsak a meglevő szőlőparcellák belső terjeszkedése folyt és fejeződött is be nagyjából, s nemcsak az egyes dűlőkben még levő üres területek elfoglalása történt meg, hanem folytatták a szentlőrinci dűlőnek déli irányban való további kiépítését is, egészen az Óhegyi út vonaláig, sőt két új dűlőt is művelés alá fogtak, melyek az Óhegy keleti szélén a mai Sörgyár utca és a Maglódi út között helyezkedtek el a hegy egész hosszában.¹⁶² Ezek a Lerchenthal és Lerchenberg elneve-

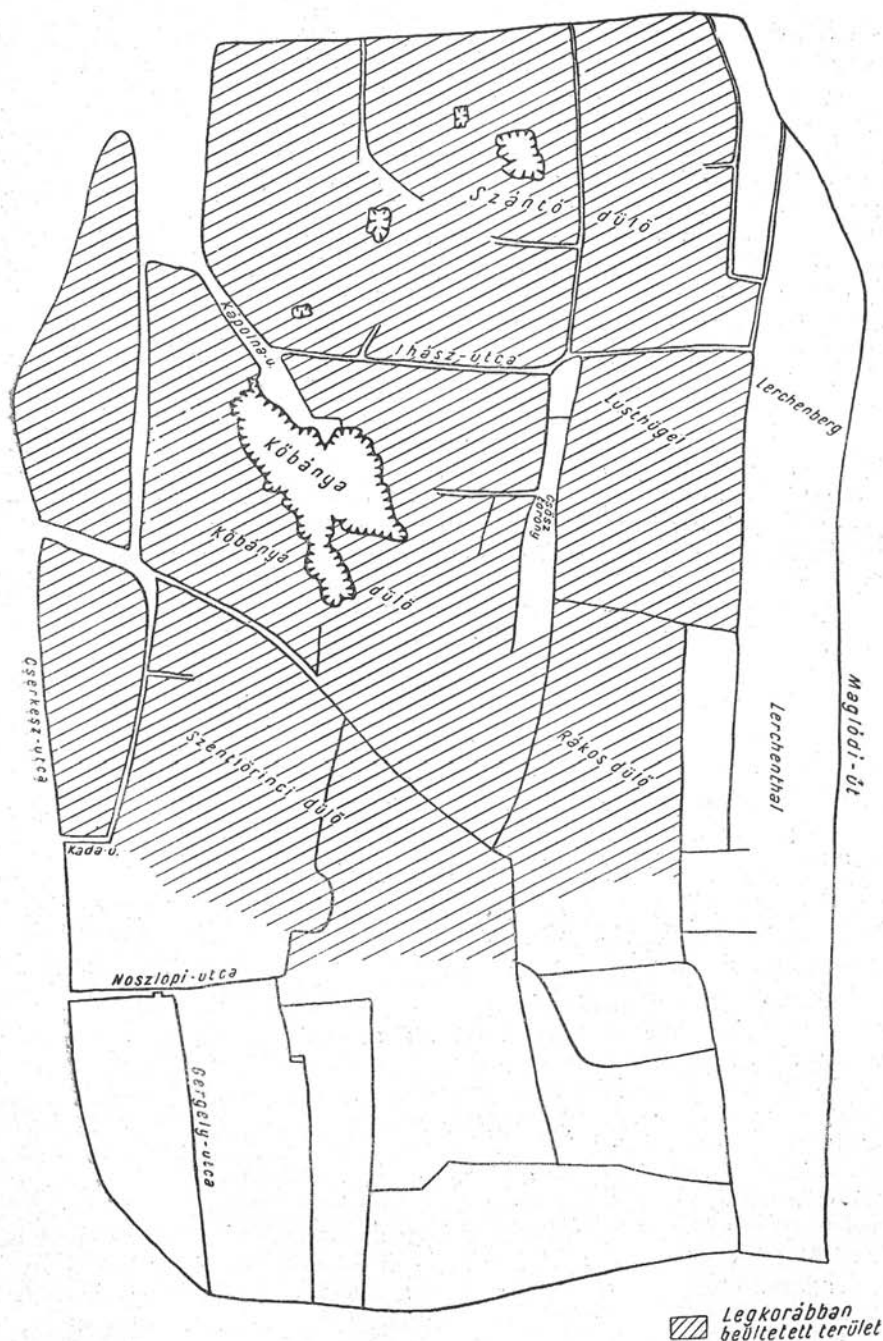
zésű dűlők, melyekben a harmincas évek közepén 58 parcella szőlőt ültettek, s területük nagysága 32 950 négyszögöl volt. Ezeknek a dűlőknek a keletkezése a pesti külváros alapítással szoros kapcsolatban volt.

A szőlők birtoklása ugyanis nem volt háztulajdonhoz kötve, mint a kerteké, majorságoké, szántóké és réteké. Igen sok háznélküli napszámos, szőlőmunkás (kapás) bírt a kőbányai Óhegyen szőlőt, természetesen meglehetősen kicsiny darabokat. S az 1730-as évek elején, midőn a városi tanács ezeknek a napszámosoknak, szőlőmunkásoknak a mai Horváth Mihály tér környékén, a Lerchenfelden házhelyeket osztott, egyúttal a kőbányai Óhegyen szőlőket is jelölt ki. Innen a Lerchenthal és — a Sandtberg elnevezés helyett ettől kezdve — a Lerchenberg elnevezés is. Az itteni szőlők belső terjeszkedése természetesen egy-két évtizedig még eltartott.

Ebben az időben alakult az Óhegy nyugati szélén, körülbelül a mai Ihász utca végén a Duna dűlő (Donau Rieth) is, de az itteni szőlők nagy részét néhány esztendő múlva birtokosaik pusztán hagyták és ezeket még a XIX. század második felében is mint pusztá szőlőket tartották nyilván.^{162a}

1750-ig a telekkönyv szerint 527 darab szőlő volt a kőbányai Óhegyen. Ettől kezdve már csak igen kevés új szőlőt lehetett itt telepíteni: ilyenek az 528—536. számúak. Az 537. számú szőlőtől (1754-től) kezdve az igénylők már csak a meglevő szőlőkből vásárolhattak. 1754-től 1760-ig történt a régi szőlőkből vásárolt 537—552. számú szőlők keletkezése, 1760-tól 1770-ig az 553—646. számúaké, 1770-től 1780-ig a 647—697. számúaké, 1780-tól 1784-ig pedig a 698—711. számúaké. — Természetesen még ebben az időszakban is előfordult, hogy valaki az Óhegyen új területen szőlőt ültetett, de ezt csak a tanács jóváhagyásával tehetette. Ilyen új ültetésű szőlők voltak a 609, 612, 615, 630, 643, 648, 653. számúak. (3. ábra)

A beültetett óhegyi szőlők területének nagysága a század végén 937 555 négyszögöl volt,¹⁶³ több mint nyolcszorosa az 1720-as állapotnak. Mivel az 1750-es években az Óhegy területén további terjeszkedésre már nem volt lehetőség, ezért került sor ekkor, s ezért csak ekkor, az Újhegy elfoglalására és az ottani szőlők ültetésére. Újhegyi szőlőkről először az 1750-es években hallunk,¹⁶⁴ azonban valószínű, hogy nagyobb arányú szőlőtelepítés itt csak az 1760-as évek elején történt. Ugyanis az itteni szőlők telekkönyvét 1764-ben készítették.¹⁶⁵ Ez a telekkönyv 1—73. terjedő számok alatt tartalmazza a szőlőket. 1764-ben 1—65. vették telekkönyvbe az újonnan ültetett szőlőket. Ezekkel az Újhegy területe meg is telt. 1765 után is szerepelnek ugyan a telekkönyvben új telekkönyvi számok, azonban ezek a már meglevő szőlőkből vásárolt részek voltak, melyeket az új tulajdonosok nevére külön számok alatt telekkönyveztek 1765-től 1818-ig. A szőlők két dűlőben terültek el: in der obern Rieth és in der untern Rieth. A felső dűlőben kút is volt. Az újhegyi szőlők már Waczpaur 1764-ben készített térképén is szerepeltek. Terjedelmük nem volt nagy. A telekkönyv szerint 105 negyed és 2½ nyolcad szőlő

3. ábra. Kőbányai szőlők dűlőbeosztása

volt itt, ez 84 250 négyszögölnyi területnek felel meg. Az 1791/1792-es telekösszeírás szerint itt 114 073 négyszögöl szőlő volt.

A pesti polgároknak és lakóknak Pesten kívüli területeken is voltak szőlők. Ezek közül a legrégebbiek a budai szőlőhegyen levők, hol már 1696 előtt kapott néhány pesti polgár a kamarai adminisztrációtól szőlőparcellákat. 1701-ben a pestiek közül 16-an bírtak Budán szőlőket, 1703-tól 1714-ig pedig 59 esetben adott ki a budai telekkönyv szőlőkről szóló Gewöhrbriefet pesti lakosoknak, néhánynak többet is.¹⁶⁶ 1720-ban már 79 volt a Budán szőlőt birtokló pestiek száma,¹⁶⁷ 1725-ben pedig 82 „Pester Grundholder”-t írtak össze a budai portio-összeírásban.¹⁶⁸ Ezeket a szőlőket a pestiek az egész XVIII. század folyamán megtartották, sőt növelték is mennyiségüket. Ugyanis míg 1726-ban 210 negyed és $3\frac{1}{2}$ nyolcad szőlőt bírtak Budán a pestiek (168 000 négyszögöl), ez a szám 1784-ig 401 negyed szőlőre emelkedett,¹⁶⁹ s ez kb. 320 000 négyszögölnek felel meg. A pestiek szőlői a következő budai dűlőkben voltak: Svábhegy, Mártonhegy, Orbánhegy, Bürgerberg, Farkasrét, Farkasvölgy, Sashegy, Gellérthegy, Székesfehérvári hegy, Ráchegey, Józsefhegy, Rókushegy, Sauwinckel és auf dem Lust Hügl.¹⁷⁰ — Budai szőlők után a pestiek Budán is adóztak, s emiatt az 1710-es években hosszú évekig tartó viszálykodás támadt a két város között. A viszálykodás oka az volt, hogy a pesti polgárok, mivel budai szőlőiket az 1696-os pesti összeírásba is bevették, két helyen is kötelesek voltak adózni utánuk, kétszeres dica fizetésére kényszerítettettek. Az ügy csak hosszas húzódás után intéződött el olyképpen, hogy a pestieknek budai szőlők után csak Budán kellett adózniuk.¹⁷¹

A budai szőlőkhöz hasonlóan még a Rákóczi-szabadságharc előtt kezdtek el, 1696-ban, a pesti lakosok a csepeli promontoriumon — a mai Budafok területén — is a szőlőművelést. Ezeknek a szőlőknek a művelését — nagy életveszéllyel — folytatták a Rákóczi-szabadságharc alatt s utána is. Az itteni szőlők számára, nagyságára és a birtokosok számára vonatkozólag csak elszórt adataink vannak. A csepeli szőlőhegyen a Lerchenberg, Adlerberg, Wolfsberg és Kreitzberg nevű dűlőkben voltak a pestiek szőlői. 1784-ben 889 negyed és 5 nyolcad szőlőt bírtak itt a pestiek,¹⁷² ez 711 700 négyszögölnek felel meg, tehát megközelíti a kőbányai óhegyi szőlők összes területének nagyságát. A birtokosok száma azonban meglehetősen kevés volt, 1796-ból való adat szerint: 83. Tehát itt sok apró darab szőlője lehetett egy-egy birtokosnak.¹⁷³

Volt néhány szőlője pesti lakosoknak még Óbudán, Szadán és Veresegyházán is.¹⁷⁴ Ezek mennyiségét és a birtokosok számát megállapítani nem tudjuk, de valószínű, hogy csak elenyésző kis számról lehet szó. — Jóval több volt a Budaörsön szőlőbirtokos pestiek száma és különösen az általuk birtokolt szőlők mennyisége. Hogy mikor kezdték el az itteni művelést, nem tudjuk. 1736-ban azonban már voltak a pestieknek szőlők Budaörsön,¹⁷⁵ s igen sok pincét és prэшázat is építettek itt a század második felében.¹⁷⁶ 1784-ben a pestieknek 428 negyed és 6 nyolcad szőlője volt Budaörsön és Óbudán, tehát 343 000 négyszögöl,

1796-os adat szerint 63 birtokos kezén.¹⁷⁷ A szőlők többsége Budaörsön volt.

A pestiek utolsó lehetősége szőlőterületük növelésére a mai Nagytétény területén adódott a század közepe táján, abban az időben, amikor a kőbányai Óhegy már megtelt. Ekkor kezdett ugyanis birtokai jövedelmezőségének fokozásához Rudnyánszky József nagytétényi földesúr,¹⁷⁸ és engedélyezte a pesti lakosoknak a kistétényi és öregtétényi szőlőhegyen szőlők telepítését. 1745-től 1784-ig 602 negyed és 7 nyolcad szőlőt telepítettek itt a pestiek, 482 500 négyszögöl területen. A kistétényi szőlőhegyen 240 volt a pestiek által bírt parcellák és 132 a tulajdonosok száma, az öregtétényi hegyen pedig 126 és 65. Sok olyan szőlőbirtokos volt Tétényben, akinek 6—8 parcellája is volt.¹⁷⁹ — 1796-ban a tétényi, csepeli és budaörsi szőlőhegyeken összesen 335 pesti lakos bírt szőlőt. Olyan nem volt köztük, akinek a három helység közül legalább kettőben lett volna szőlője.

A pestiek által birtokolt szőlők mennyisége tehát a XVIII. században igen jelentős volt: 2 908 828 négyszögöl. Ezeknek azonban alig valamivel több mint $\frac{1}{3}$ része volt csak pesti területen.

6. *Legelők.* A pesti határ nagyobb részét, a híres pesti homokot a XVIII. sz. folyamán legelőnek használták. A kőbányai szőlők, a törökstrázsai és Ócsai úti szántóföldek foltjain kívül ezt a hatalmas homok-sivatagot csak itt-ott szakították meg a mocsaras részek, különösen a határ déli részén, Gubacs puszta felé, s a mai Városliget területén, onnan Kőbánya felé húzódva. A nagy országutakon (vagy miként nevezték: királyi utakon) kívül néhány helyi út tagolta csak a legelők területét: mint a gyáli, gyömrői, ecseri, maglódi, csömöri, palotai stb. utak, melyeknek iránya ma is a régiekét követi, ha a csapás csak itt-ott fedi is a régi, girbegörbe, szabályozatlan állapotú utakat.¹⁸⁰

Ez a terület nem volt jó legelő. A homokos részek nem adhattak valami jó füvet,¹⁸¹ s azokat a részeket, melyek értékesebbek voltak, réteknek és szántóknak használták fel. Ezért a legelőterületek nagy kiterjedése ellenére Pest mezőgazdasággal foglalkozó lakossága mindig legelőgondokkal küszködött. A legelőszükség oka azonban egyedül a legelő soványságával éppoly kevésbé lenne magyarázható, mint a pesti állattenyésztés egyre növekvő érdekeivel. Csak e két tényező együttes figyelembevételével érthető meg a pesti tanácsnak az az állandó törekvése, hogy a legelők területét biztosítsa és a lehetőségek szerint növelje. A pesti különféle határpercek egyik legfontosabb, ki nem mondott, de nyilvánvaló célja és eredménye a rétek és szőlők területének biztosítása mellett a legelőterület biztosítása volt.

A Pesttel határos pusztáknak az 1695. évben elkezdődő árendálását kizárólag a legelőszükség indokolta. A puszták árendálását a Rákóczi-szabadságharc után is folytatták a pestiek. 1712-ben ismét bérelték az alsónémediekkal együtt Gubacs, Szentlőrinc és Péteri területét, 52 és $\frac{1}{2}$ forintért és 1 mázsa faggyúért a Wathay-családtól. A bérleti szerződéseket évente újították meg. 1713-ban már 80 forint és 2 mázsa faggyú

volt a bér, de a faggyút mázsánként 10 forintért a Wathay-család beleegyezésével megválthatták. Az alsónémediek a szerződés szerint a pusztáknak csak $\frac{1}{3}$ részét használták. 1714-től 1720-ig évente hasonló feltételek mellett bérelték a pestiek a pusztákat.¹⁸² 1720-ban azonban a Wathay-család ismeretlen okok miatt felmondta a bérletet. Hogy a város életében ez mit jelentett, hogy milyen nagy volt ekkor az állattenyésztés jelentősége, arra utal az a tanácsi határozat, 1720. október 26-ról, mely a puszták bérletének felmondása következtében megtiltotta a szántók területének további növelését, mert a területet a közösség számára tartják fenn legelőnek. S egyúttal intézkedtek afelől is, hogy a birka-tenyésztést az eddigi kereteken túl ne terjesszék.¹⁸³

Adatunk ugyan nincs, de valószínű, hogy 1724-ig még a pestiek bírták bérben ezeket a pusztákat. Ezt a valószínűséget támogatja a tanács 1722-es határozata, mely szerint szántókat ismét kaphatnak az igénylők a pesti határban.¹⁸⁴ 1724-től kezdve 1730-ig Szeleczy Márton Pest megyei alispán bérelte a pusztákat.¹⁸⁵ Azonban nem a bérleti összeg felemelése lehetett az oka, hogy nem a pestiek kapták bérbe a pusztákat, mert a pestiek néhány esztendővel később elpanaszolták, hogy a Wathay testvérek a jus vicinitatist figyelmen kívül hagyva nekik fel sem ajánlották a bérletet. A pestiek arra kényszerültek, hogy rideg marháikat (Khney Viehe) — nehogy a legelőhiánya miatt elpusztuljanak — a Szeleczytól engedélyezett legelőkön darabonként $\frac{1}{2}$ forintért tartsák. 600 darab marhát legeltettek így a pestiek ezekben az években Gubacs, Péteri és Szentlőrinc pusztákon, a többit pedig átadták a környező falvak parasztjainak kitarásra. A pesti mészárosoknak és a marhakereskedőknek is drága pénzért kellett vágómarháik számára a környező földesuraktól legelőket bérelniök, 100—150 forintért, — holott néhány esztendővel azelőtt ezeket a legelőket 40—50—60 forintért könnyen megkaphatták volna.¹⁸⁶

A legelők bérlete, puszták kiárendálása a XVIII. század első felében a török uralom alól felszabadult területeken általánosan tapasztalható jelenség volt. A falvak nagy határainak egy részét, vagy az elpusztult falvak határait a földesurak szívesen és rendszeresen árendába adták azoknak a falvaknak, városoknak vagy egyes bérlőknek, akiknek vagy amelyeknek a szűk határ, vagy az állattenyésztő foglalkozás szükségessé tette legelők szerzését. A kereslet miatt a bérleti összegek rendszeresen emelkedtek, de ez nem akadályozta meg a legelőbérleti rendszer további fejlődését, legfeljebb a pályázók egy része — nem bírván a versenyt — félreállt, vagy másfelé keresett magának olcsóbb legelőt.

A pestieket ez a versengés hat esztendőre kiszorította az addig általuk békességesen bérelt legelőkből. 1730-ban azonban ismét ők kapták meg a bérletet. 1732-ben már az új tulajdonostól, Grassalkovich Antaltól bérelték ki a pusztákat a pestiek három esztendőre, évi 500 forintért.¹⁸⁷ A bérleti szerződést 1736. április 24-én további három esztendőre meghosszabbították. A bérlet összegét ekkor már évi 600 forintra emelték fel, s a város Grassalkovichnak a város falain belül levő házát a

bérlet idejére minden kötelezettségtől mentesítette. Grassalkovich viszont átengedte a pestieknek a gubacsi felső szigeten a széna elhor-dása után a legeltetést.¹⁸⁸ 1739-ben azonban — miután 1738-ban a város és a puszták között a határt véglegesen megállapították — megszűnt a bérlet Grassalkovichcsal és Pestnek másfelé kellett bérelhető legelőterü-leteket szereznie.

Így bérelték ki a pestiek 1741-ben a Podmaniczky-családtól Keresztúr határát, évi 200 forintért,¹⁸⁹ s mivel ez a terület kicsinynek bizonyult, még ugyanebben az esztendőben elhatározta a tanács, hogy megpróbálkozik Alag puszta bérletével is. Alag kiárendálásáról hosszas alkudozások után 1742. április 23-án kötötte meg a város a szerződést a hatvani Stahremberg uradalom tiszttjeivel. A szerződés értelmében négy esztendőre — negyedévenként 50 aranyért — kapták meg bérbe a pestiek Alag praediumot, minden haszonvételével és jövedelmével együtt.^{189a} Ugyanezekben az években tovább tartott a keresztúri puszta bérlete is.

Ezeknek a legelőterületeknek az árendálása ebben az időszakban általánosságban megoldotta a pesti lakosok állattartási problémáit, jöllehet ezt kisebb zökkenők, bérletkiesések néha megzavarták.

Hogy évente hány állat legelt ezeken a pusztákon, arra vonatkozó-lag csak igen hiányos adataink vannak. 1733-ban a pesti polgároknak és lakóknak 1316 marhája legelt itt.¹⁹⁰ Ezeken kívül igen nagy számú juhot tartottak — főleg a majortulajdonosok —, ezeknek a számát azonban nem tudjuk megállapítani. Igen jelentős lehetett a pesti marha- és ökörkereskedők által vásárolt és itt legeltetett vágómarhák mennyisége is. S mindezekhez még hozzá kell számítanunk az idegen helységek vagy személyek marháit, amelyeket a városi tanács engedé-lyével meghatározott bérösszegért tarthattak a pestiek által bérelt pusztákon.¹⁹¹ Ilyenek voltak azok a marhakereskedők, akik Szent György napjától Szent Mihály napjáig a legelő bizonyos részén (auf ein angewisenen District) nyájaikat, csordáikat legeltethették, mint pl. Weinmann Márton 1734-től 1738-ig évente általában 40 forintért, Görög János csabai kereskedő 1733-tól 1739-ig, Váracsány László 1736-ban, Nesztor János 1734-ben hasonlóképpen évi 40—40 forintért. A téli hónapokra pedig — Szent Mihály napjától Szent György napjáig a kör-nyékbeli jobbágyfalvak állatai járhattak legelődíj fejében szabadon a pesti határban és pusztákon. A cinkotaiak — a városi tanács már a 20-as években engedélyezte nekik, hogy a Rákosra járhatnak állataikat itatni¹⁹² — 1734-től 1739-ig béreltek télire legelőt 16—18 forintért, a csömöriek 1734-től 1739-ig 15—17 forintért, a csabaiak 1733-tól 1738-ig, a maglódiak 1739-ben évi 16—16 forintért, a szigetszentmiklósiak pedig 1737-ben évi 25 forintért. A szomszédos helységek, különösen a cinko-taiak a 30-as években a pestiek által bérelt pusztákon, főként Péterin és Szentlőrincen, földet is műveltek. Az itt termett búzából, árpából, zabból és kölesből a városi tanács hetedet szedett.¹⁹³

A puszták árendálása idején a pusztákon tartott marháik után a pesti polgároktól és lakóktól is szedtek legelődíjat (Waydt geldt), min-

den állat után 10 dénárt.¹⁹⁴ Legelődíjat szedtek a pesti országos vásárookra felhajtott, s a vásár idején itt legeltetett állatok után is. Főleg a Medárd napi és a János fővétele napi vásárok hoztak nagy hasznot a városnak, legkevésbé a József napi vásár. Ilyenkor alig volt forgalom. A különféle eredetű legelődíjakból a város jövedelmei néhány esztendőben a következők voltak :

1733.	319,90	forint
1734.	1434,06 $\frac{3}{4}$	"
1735.	1836,72 $\frac{1}{2}$	"
1736.	2258,93 $\frac{3}{4}$	"
1737.	1750,25	"
1738.	1308,53 $\frac{3}{4}$	"
1739.	167,90	"
1747.	1777,14	"
1749.	1869,01 $\frac{1}{4}$	"
1750.	2236,66	"

Az 1730-as években a puszták jövedelmei is benne vannak ezekben az összegekben. 1739-ben a pestis miatt olyan alacsony az összeg. Az, hogy az 1740-es években sem csökkent a legelődíjak összege, arra utal, hogy a pesti vásárok forgalma ekkor lényegesen megnövekedett.

Az 1730-as években jelentősen fellendült a pesti állattenyésztés. A puszták árendálása révén lehetővé vált, hogy a legelőkön — a bérlet összegének megváltásaképpen fizetett legelődíj fejében — a polgárok és zsellérek egyaránt minden korlátozás nélkül legeltethettek. Azonban a város lakosságának növekedése következtében — különösen a külváros alapítása után — ismét felvetődött a polgárság részéről a nem polgári lakosság állattartási korlátozása. Különösen aktuálissá vált ez a Grassalkovichtól bérelt puszták elvesztése után. A városi tanács ekkor megtiltotta, hogy a külvárosi lakosok kettőnél több állatot tartsanak : „nem lehet a külvárosiak miatt a polgárságot tönkretenni”¹⁹⁵ — írta. A tanács és a választott polgárság között 1741-ben lefolyt vitában, a külváros szükségességét bizonyító választott polgárság az állattartással kapcsolatban úgy érvelt, hogy „attól nem kell tartani, hogy ezek (ti. a külvárosi zsellérek) majd sok állatot tartanak, mert ezt bármikor meg lehet tiltani, mint ahogy az a szomszédos Budán is megtörtént, ahol a zsellérek a legelő hiánya miatt nem tarthatnak egyáltalán állatokat, s mégis megélnék”.¹⁹⁶ A külvárosi lakosoknak ekkor két marha tartását továbbra is megengedték. Megkísérelte a tanács a polgárság birkatartását is korlátozni, de ez a választott polgárság ellenállásába ütközött s nem valósult meg. A polgárság azzal érvelt, hogy mivel úgyis kevesen tartanak birkákat, s úgyis ki szokták jelölni a birkalegelőt, hová a marhákat (Rindtvieh) nem hajtják, felesleges a birkatartási jog megszüntetése.¹⁹⁷

1741-ben újabb korlátozásokat rendelt el a tanács. Mivel a tapasztalat azt mutatja — írta —, hogy a város területe — nem tekintve azt,

hogy még a keresztúri földbirtokosnőtől is bír árendába egy darab területet — nem elegendő olyan sok állat eltartására, amennyi itt van, ezért elhatározták, hogy a külvárosi házzal bíró, de nem polgár lakosoknak két esztendőn belül teljesen eltiltják az állattartást. „Csak napszámosok legyenek, ahogy ez Budán is történt a lakókkal, minthogy a külvárosban semmi más célra nem engedtetett meg a házépítés, hanem csak azért, hogy a házak tulajdonosai napszámosokat adjanak ennek a városnak, hogy ne kelljen idegenekre szorulniuk.”¹⁹⁸

1746-ban véget ért Alag árendálása, s ugyancsak ebben az esztendőben vette vissza Podmaniczky né is a pestiektől az árendába adott területet.¹⁹⁹ Ettől kezdve a pestiek sehol sem kaptak bérbe több legelőt. Az örökösödési háború évei voltak ezek, amikor a földeknek különös-képpen megnőtt az értéke, akár legelőnek, akár szántóföldnek használták azokat. A háborús konjunktúra nyomán megindult a földesúri majorságok fokozott mértékben történő kiépítése, s a gabonatermelés is nagy lendületet kapott. Ennek a fejlődésnek a hatása megmutatkozott Pest város életében is, jóval túl azon az egyszerű — ha pillanatnyilag kedvezőtlen — tényen is, amit a bérben bírt legelőterületek elvesztése jelentett.

Pest városa tehát saját határai közé szorult vissza. 1746. március 26-án már megújították a külvárosi lakosok (Inwohnern mithin nicht Burgern) 1744-ben elrendelt állattartási korlátozását, sőt megszüntetését, és csak a külvárosiak hosszas kérelmezése alapján engedélyezték végül is azt, hogy a házzal bíró bel- és külvárosi zsellérek egy állatot tarthatnak. A zsellérek állataik után évente 5 garas legelődíjat voltak kötelesek fizetni.²⁰⁰

A pesti állattenyésztés fejlődése megakadt. A sovány pesti legelőn nem sok állatot tudtak eltartani. A század végén egy összeírás szerint Pesten mindössze 793 szarvasmarha volt.²⁰¹

III. A mezőgazdaság szerepe a város életében

A mezőgazdasági művelésre értékesíthető területek számbavétele és a rajtuk folyó művelés lehetőségeinek és eredményeinek vizsgálata után felvetődik az a kérdés, hogy milyen mértékben vett részt Pest város fokozatosan növekvő számú lakossága a XVIII. század folyamán a mezőgazdálkodásban. A város lakosságának milyen rétegei fordultak a mezőgazdaság felé? Milyenek voltak a gazdasági élet egyes ágainak arányai, milyen volt ezek egymásra utaltsága? — természetesen mindez a mezőgazdaság szemszögéből nézve.

A Rákóczi-szabadságharc előtti időszak vizsgálata során arra az eredményre jutottunk, hogy a város képe az 1700-as évek elején határozottan mezőgazdasági jelleget mutatott, s hogy a jelleg képviselője elsősorban a magyar és a rác lakosság volt, bár nem szabad figyelmen kívül hagyni a város német iparos és kereskedő polgárságának a mezőgazdaság iránti eléggé élénk érdeklődését sem. A magyar lakosság nagy része

azonban a Rákóczi szabadságharc alatt elhagyta a várost. Velük a földművesek és napszámosok rélege csökkent.

Az itt maradt, bár számban szintén jelentősen megfogyatkozott némettség és rácság számára és foglalkozási viszonyaira vonatkozólag az 1712-es összeírásból szomorú képet kapunk. A legszükségesebb 17 különféle iparágban dolgozó 48 mesterember a város polgárságának csak 34%-át tette ki. A lakosság több mint $\frac{2}{3}$ részének foglalkozásáról az összeírás nem ad felvilágosítást, de feltételezhető, hogy nagyrészt földművesek és napszámosok voltak. Ezeknek lehetett elsősorban érdeke az állattenyésztés újbóli megindítása, ami hamarosan a puszták újból való kiarendálásához vezetett. Ők kezdhették el az elvadult földeken a művelést, a szántást, vetést, a szőlők ültetését és a kertek megmunkálását.

1712 után, eleinte eléggé vontatottan, de 1715 után meglehetősen gyors ütemben megindult a lakosság számának gyarapodása. Az 1715. és 1720. évi összeírások szerint a város lakosságának foglalkozási megoszlása a következő volt:

	1715.	1720.
Iparos	69	135
Kereskedő	15	36
Tisztviselő	19	15
Nemes	8	20
Fuvaros	4	15
Özvegy (örökség)	19	5
Egyéb	9	13
Foglalkozás nélküli	44	131
Összesen	187	370

A táblázatból két adat figyelemreméltó. Az egyik az iparosok számának növekedése, melynek jelentőségét különösen aláhúzza az a körülmény, hogy 1715-ben már 29, 1720-ban pedig 41 különböző iparággal találkozunk az összeírásban. A másik adat pedig a foglalkozás nélküliek száma, illetve számuknak feltűnően nagy emelkedése. Az összeírások szerint foglalkozás nélkülinek jelzett lakosok ugyanis legnagyobb részét földművesek, napszámosok voltak. Az 1720-as összeírás szerint az ismeretlen foglalkozású lakosságnak csaknem 85%-a bírt mezőgazdasági ingatlanokat.

Az 1715-ös összeírás szerint még csak a lakosságnak 15%-a foglalkozott a szántóföldek művelésével, s 25% kaszált a réteken. Az összeírást követő években, a földek kiosztása után, lényegesen megváltozott ez a helyzet. Az 1720-as összeírás szerint, mely a kiosztás befejezése után készült ugyan, de még nem tartalmazza a kiosztás minden adatát, a szántóbirtokosok száma 68, a réteké 262, a szőlőké 86 volt, tehát általában a lakosságnak több mint 70%-a birtokolt valamilyen mezőgazdasági ingatlant, vett részt valamilyen formában a mezőgazdaságban. Ezek a mezőgazdasági ingatlanok 1720-ban az egyes foglalkozási ágak szerint a következőképpen oszlottak meg:

	Szántók	Rétek	Szőlők
	birtokosainak a száma		
Iparos	20	90	28
Kereskedő	8	33	12
Tisztviselő	3	5	2
Nemes	5	14	5
Fuvaros	10	9	—
Ismeretlen	27	111	39
Összesen	73	262	86

Tehát az iparosoknak 70%-a, a kereskedőknek pedig 90%-a foglalkozott 1720-ban valamilyen formában mezőgazdasággal. Ezeknek nagyobbik része német volt, a kisebbik része rác. Jóval nagyobb arányban szerepelnek a rácok és a magyarok az ismeretlen foglalkozásúak kategóriájában, ahol az egyes nemzetiségek százalékszámát a következők: német 44%, magyar 28%, rác 28%. Az 1715-ös és az 1720-as összeírás összehasonlításából kiderül, hogy a két összeírás között a városba költözött új lakosoknak körülbelül a fele magyar és rác volt, s csak a másik fele német. A magyarok főként, de az újonnan ideköltözött rácok nagy része is, földműves, napszámos ember lehetett, akik közül a tehetősebbek, a házzal s valószínűleg néhány állattal is bírók a kiosztás során kaptak szántót, rétet, s foglaltak maguknak szőlőt.

Az 1715-ös és 1720-as összeírás nem vette számba a nem adózó zsellérséget.²⁰² A zsellérek száma pedig a mezőgazdasági téren fejlődésnek indult Pesten 1720 körül és után jelentősen megnövekedett. Természetesen a mezőgazdaság kifejlődése mellett a lakosság számának növekedésére és a zsellérség bevándorlására jelentős hatással volt Pest forgalmi központ jellegének az 1720-as években való bizonyos fokú érvényesülése is, amit a vásárok jelentőségének növekedésével mérhetünk, aminek nagy ösztönzést adhatott a Kuriának 1724-ben történt idehelyezése is.²⁰³ Az invalidusok kaszárnájának építkezése is nagyszámú napszámos népet vonzott ide.²⁰⁴

1735-ben már a 499 háztulajdonoson kívül 362 lakó lakott a Belvárosban, akiknek nagyrésze napszámos zsellér volt, s közülük 322 nem polgár. A városi tanács által az 1730-as évek elején engedélyezett s létrehozott külváros 236 főnyi lakosságából is ekkor 173 napszámos vagy kapás volt. Mezőgazdasági jellegű település volt a pesti külváros és ha az előbbiekhöz hozzászámítunk 13 egyéb „szegény” foglalkozást (segédek, pásztorok, szolgálok), akkor a külváros lakosságának csaknem 80%-át jelölhetjük meg a szegény ember elnevezéssel. S a maradék sem volt kifejezetten városias elem: 5 birkás, 3 vincellér, 4 fuvaros, 11 kertész, 5 kocsmáros. Csak a 8 kőműves, 1 gombkötő, 1 téglalegető mester, 1 szűcsmester, 1 cipész és 1 festő mester képviselte itt a városiasságot, tehát a külvárosi lakosságnak alig valamivel több mint 5%-a.

A Belváros jelentékenyen megnövekedett számú lakossága 1735-ben a következőképpen oszlott meg foglalkozásonként:

	Ház- tulajdonos	Lakó	Összesen
Iparosok	186	110	296
Kereskedők	63	40	103
Tisztviselők, alkalmazottak	20	3	23
Asszonyok	34	1	35
Örökség	15	—	15
Nemesek	15	—	15
Fuvarosok	24	9	33
Napszámosok, kapások	45	161	206
Hajósok	5	19	24
Kertészek, vincellérek	7	1	8
Foglalkozás nélküliek	59	1	60
Egyebek	26	17	43
Összesen	499	362	861

Az 1720-as összeírásban szereplő lakossághoz képest 15 év alatt Pest város házainak száma csaknem duplájára emelkedett (376—707). S a lakosság számának növekedését jelenti a lakók nagy száma is, bár ezt 1720-hoz nem tudjuk viszonyítani. A lakosság 42%-át tették ki ekkor lakók, akik a Belvárosban 204, a külvárosban 83 házban laktak.²⁰⁵

Hogy honnan jött Pestre ez az új lakosság, arra vonatkozólag — néhány kivételtől eltekintve — adataink nincsenek. Valószínű, hogy a Németország különböző részeiből bevándorolt iparosokon kívül jöttek és telepedtek itt le szegényebb elemek is, s nem kevés lehetett azoknak a magyar, rác, szlovák vagy német lakosoknak a száma sem, akik a török alól felszabadított területekre való telepítések során, vagy a régi jobbágysfalvakból mint ott már megélni nem tudó jobbágysfiak kerestek megélhetési lehetőségeket itt a városban.²⁰⁶ — 1711-től 1750-ig 280 olyan polgárt vettek fel a város kötelékébe, akik magyarországi származásúak voltak. Az összes ekkor felvett polgároknak csaknem egyharmada volt ez.²⁰⁷ Akik nem lettek polgárok, s ez a nagyobb rész, azoknak származási helyéről semmit nem tudunk. Annyi azonban megállapítható, hogy a XVIII. század első felének telepítései, bevándorlásai során Pest város lakosságában a német elem arányszáma lassan ugyan, de határozottan emelkedett a magyarok és a rácok rovására: ²⁰⁸

	1720 %	1735 %	1746 %
Német	51	59	67,2
Magyar	24	18	15,9
Rác	18	19	16,9
Egyéb	7	5	—

Ebben a nemzetiségi változásban nagy szerepe volt annak, hogy a XVIII. század első felében a telepítések nyomán Pest és Buda körül német nemzetiségű falvak gyűrűje alakult ki, s ezek felesleges jobbágynépesítésének természetes útja a közeli város felé vezetett, ahol a munkaerő kereslet oka ebben az időben a mezőgazdasági szükséglet volt, s ezek a földesúri kötöttségeket elhagyó jobbágyok, jobbágyfiak a városban s a külvárosban lakóként megtelepedve a városi polgárok és háztulajdonosok földjeit, szőlőit művelték, vagy az ebben az időben eléggé ritka nagyobb-szabású építkezéseknél dolgoztak.

Az ide telepedő iparosok, kereskedők számára — bár az előző évtizedekhez képest lényeges javulás tapasztalható, erre utal az iparágak jelentős szaporodása is (76)²⁰⁹ — a városi élet nem adott lehetőséget képességeik teljes kibontakoztatására. A piac fejletlensége következtében megerősödni s fejlődni nem tudó iparosok és kereskedők az ilyen igények kielégítése mellett, de nem egyszerűen csak mellékfoglalkozásként, fordultak a városi háztulajdon után kiosztott szántóföldek, rétek, kertek, majorok és szőlők felé, s igyekeztek az ezekből eredő jövedelmeiket fokozni. Az 1735-ös adóösszeírásból eléggé biztos képet kaphatunk arról, hogy a város lakosságának egyes rétegei milyen arányban birtokoltak mezőgazdasági ingatlanokat (szántók, szőlők), hányan foglalkoztak közülük borméréssel (ez polgári kiváltság volt), s hányan bírtak állatokat. A belvárosi háztulajdonosok közül

	Szántó	Szőlő	Tehén	Ló	Ökör	Birka	Bormérő
119 iparos	68	64	277	—	—	20	17
49 kereskedő	37	32	269	—	—	80	5
18 tisztviselő	8	15	48	—	—	—	2
33 kapás, napszámos	1	29	46	—	—	—	2
23 fuvaros	14	11	75	39	36	—	—
6 vincellér	1	9	3	—	—	—	—
21 asszony	12	9	33	8	—	270	1
5 nemes	2	3	1	—	—	—	2
8 örökség	6	3	—	—	—	—	—
40 foglalkozás nélkül	28	26	131	—	—	—	2
6 egyéb	3	3	26	—	—	—	—
328 összesen	180	204	909	39	36	370	31

Ezekon kívül a belvárosi lakók közül 42-en bírtak 22 szőlőt, 49 tehenet, 18 lovat és ketten foglalkoztak borméréssel. A külvárosi lakosság között az ingatlantulajdonosok száma nem volt nagy: csak egy lakos bírt szántót, s 31-en szőlőt. Jóval nagyobb volt itt az állattulajdonosok száma: 110 lakos bírt 255 tehenet, 2 lovat és 521 birkát.²¹⁰

Az összeírásból kiderül, hogy a városban olyan, aki csak a földművelésből élt, az adózó háztartások között kevés van. Ilyenek a vincellérek, kapások, napszámosok, s főként az összeírás szerinti foglalkozás

nélküliek, akiknek nagy része földművelő rác. Ezeknek a száma 79, a mezőgazdasággal foglalkozó lakosságnak alig egynegyed része. A mezőgazdasággal foglalkozók között az iparosok, kereskedők, tisztviselők, alkalmazottak és nemesek száma csaknem 60%-ot tett ki. Ha viszont az egyes foglalkozási ágakon belül vizsgáljuk meg a mezőgazdasággal foglalkozók számát, akkor a következő eredményre jutunk: a háztulajdonos iparosok 63%-a foglalkozott ekkor valamilyen formában mezőgazdasággal, a kereskedőknek 77%-a, a tisztviselőknek és alkalmazottaknak pedig 90%-a.

Az 1735-ös összeírás nem tartalmaz adatokat a szántóknak és a szőlőknek a birtokosok között való nagyság szerinti megoszlására vonatkozólag, s egyáltalán nem tartalmazza a réteket. A birtokmegoszlásra és a rétekre vonatkozó adatokat az 1746-ban készített s ránk maradt adóösszeírásból ismerhetjük meg.²¹¹ Az ebben található adatok egyrészt kipótolják az 1735-ös összeírás hiányait, másrészt megmutatják a tíz esztendő fejlődést, s pontos képet adnak a város mezőgazdaságának helyzetéről abból az időből, amikor a határ felosztása, birtokbavétele nagyjából befejeződött. A lakosság foglalkozási megoszlása, s az egyes foglalkozási ágak által birt mezőgazdasági művelésre alkalmas ingatlanok megoszlása 1746-ban a következő volt:

	közül mezőg. ingatlant birt	szántó	szőlő	rét
		d a r a b o t		
464 iparos	183	114	76	115
127 kereskedő	64	43	29	45
27 tisztviselő	9	—	7	—
527 kapás, napszámos ..	120	13	62	11
55 vincellér, kertész ...	18	2	12	2
46 fuvaros	26	6	13	7
7 hajós	6	4	2	2
50 asszony	40	20	19	17
170 foglalkozás nélküli	144	84	45	82
26 egyéb	5	4	—	6
Összesen		290	265	287

A lakosság száma, főként az iparosok, de a kapások, napszámosok száma is jelentősen megnövekedett ez alatt a tíz esztendő alatt. Az 1746-os összeírás szerint a város lakosságának körülbelül 40%-a foglalkozott ekkor valamilyen formában mezőgazdasággal, bár valószínűleg ezt a százalékarányt valamivel magasabbra kell vennünk, mert a Pest területén kívül birt szőlők ebben az összeírásban nem szerepelnek. Legalább 250 pesti birt azonban már ekkor is szőlőt Budán, Óbudán, Csepelen és Budaörsön. Nem járhatunk tehát messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy a század közepén Pest város lakosságának körülbelül a fele különféle mezőgazdasági ingatlanokkal rendelkezett, s ezek között

szerepel az iparosoknak és a kereskedőknek is legalább a fele. A kapás, napszámos nép — számban egyre gyarapodva, s szaporítva a külvárosi lakosság számát, bár csekély mértékben maga is bírt ilyen ingatlanokat, főképp kis szőlőparcellákat Kőbányán — bőségesen talált tehát magának munkaalkalmat a földművelésben és főleg a szőlőművelésben.

Az 1746-os esztendő a város életében fontos fordulópont volt. Ugyanis ebben az évben szűnt meg a városon kívüli legelőterületek árendálása, ami nemcsak a zsellérség állattartásának eltiltását, korlátozását eredményezte, hanem jelentős hatással volt a polgárság állattartására is, hiszen a pesti határ legelői nem nyújtottak nagy lehetőségeket az állattenyésztésre. A marhakereskedők igényeik kielégítése céljából ezután is kénytelenek voltak idegen legelőket bérelni, sokszor messze Pesttől.²¹²

Azonban nemcsak az állattenyésztés fejlődése akadt meg, hanem a földművelés és a szőlőművelés sem igen tudott térbelileg tovább fejlődni. A város határának művelhető területeit a XVIII. század közepére legnagyobbbrészt felosztották. A határban minden elrendeződött: a szántók, rétek, majorok, kertek, szőlők, legelők területe állandósodott. Erre az állandóságra a tanács is szigorúan vigyázott. Az egyes mezőgazdasági ingatlanfajták területének nagysága a század második felében nem növekedett jelentősen.

Annál inkább a lakosság száma. A város fejlődése a század közepe táján az örökösödési háborúk konjunktúrájának idején lendületet kapott. Az árutermelés és árucsera következtében Pest forgalmi jelentősége emelkedett. A pesti vásárok ebben az időben lettek az újkorban először a magyarországi kereskedelem központjai, bár ezt a szerepet a gyarmatpolitika igen szűk térre korlátozta. Az országos fellendülés nem volt hatás nélkül az ipar fejlődésére sem. A pesti házak száma 1746-tól 1795-ig 854-ről 2581-re emelkedett,²¹³ tehát több mint háromszorosára. S míg 1746-ban körülbelül 5—6000 főre volt becsülhető a lakosság lélekszáma, 1772-ben ennek már több mint dupláját írták össze: 12 781 főt. S 1772-től 1792-ig ismét megkétszereződött: 26 684 fő volt ekkor.²¹⁴

Ilyen körülmények között a fejlődésében, lehetőségek hiányában, a század közepén megrekedt pesti mezőgazdaság jelentősége a város életében egyre inkább háttérbe szorult. A hatvanas években a Helytartótanácsnak egy a mezőgazdaság fejlesztését szorgalmazó rendeletére a városi tanács már azt válaszolta, hogy mivel a város territoriuma igen szűk és terméketlen, a város polgárai és lakói legnagyobbbrészt mesterségükből (ex opificibus) tartják fenn magukat. A város lakosságának egyre szűkülő rétege foglalkozott már csak a mezőgazdasággal.²¹⁵

S míg a század közepén a mezőgazdasági ingatlanok birtokmegosztása eléggé egészséges volt, szélsőségek nem igen fordultak elő — legfeljebb egyes tanácsnokok visszaélései folytán —, addig a nyolcvanas években már az egyes ingatlanfajták összevonása, összevásárlása figyelhető meg. Például, míg 1746-ban a réteknek csaknem 90%-a egy-egy birtokos kezén volt, s olyan birtokost, akinek három vagy háromnál több rét-

parcellája volt, csak kilencet találunk, addig 1786-ban²¹⁶ a 427 darab rét csak 201 birtokos kezén volt, s háromnál több rétparcellát 46 birtokosnál találunk, s egy-egy rétet csak a birtokosok 27%-a bírt. A rétek összevásárlása 1786 után is folytatódott. Festetich János gróf 1792-től 1798-ig a pesti rákosi rétek közül 29 darabot vásárolt össze 13 857 forintért.²¹⁷ Ugyanez a jelenség tapasztalható, ha nem is ilyen nagy mértékben, a szántóföldek esetében is. 1786-ban volt olyan pesti polgár, aki 19 darab szántóföldet bírt.

Ez a jelenség két dologra figyelmeztet. Az egyik az, hogy a század második felében a mezőgazdasági ingatlanok értéke a kereslet következtében lényegesen megnövekedett, s állandóan növekvő irányzatot mutatott. A rákosi rétek ára az 1740-es években általában 40—50 forint körül mozgott, az 1760-as években ennek a duplájáért, a hetvenes években pedig már 200—300 forintért cseréltek gazdát a rétek. S míg egy major vételára (27. sz. major) 1737-ben csak 300 forint volt, 1783-ban már 2 000 forintért adták el. — A másik dolog, amire a mezőgazdasági ingatlanok összevásárlása figyelmeztet, az, hogy a város iparosai és kereskedői között sokan voltak olyanok, akik pénzüket telekvásárlásokba fektették, s míg a XVIII. században ezeket a területeket mezőgazdasági művelésre használták, a XIX. században, a város terjeszkedése folytán elveszítve mezőgazdasági jelentőségüket, a felparcellázások révén értékük hihetetlenül emelkedett, tehát ezek a mezőgazdasági területek előbb vagy utóbb a polgári vagyon forrásává váltak.

*

A XVIII. század második felében, midőn a földművelésnek és az állattenyésztésnek a szerepe a város életében fokozatosan csökkent, a mezőgazdaság másik ága, a szőlőművelés továbbra is megtartotta jelentőségét. A szőlőművelés és a vele kapcsolatos problémák a század folyamán igen sokszor foglalkoztatták a városi tanácsot. S a tanáccsal ebben a kérdésben évtizedes harcot vívó polgárság panaszai, érvei mögött fontos érdekek húzódtak meg, s a tanács 1740-ben tett ama megjegyzése, hogy a pesti iparosmesterek inkább szőlőikből, mint mesterségükből tartják fenn magukat,²¹⁸ a század második felében is érvényben volt. A városi tanács 1764-ben az udvari kamarának a külvárosok építésének előmozdítására kiadott rendeletére válaszolva elpanaszolta, hogy „igaz ugyan, hogy a mesteremberek és a kereskedők városokban élnek és gyarapszanak, a falvakban és a mezővárosokban pedig a mezőgazdaságot kell előmozdítani, s az is igaz, hogy a falusiak termékeik eladása céljából a városokat keresik fel, s itt viszont ruházati és iparcikkeket vásárolnak, — ez mind igaz, de nem Magyarországon. Itt ugyanis a városok mellett se szeri, se száma azoknak a falvaknak, ahol egyrészt vásárokat tartanak, másrészt mesteremberek és gazdag kereskedők lagnak, úgyhogy a falusiak nem járnak eladni és vásárolni a városokba”.²¹⁹ Ilyen körülmények között az ipar és a kereskedelem jelentőségének az előző évtizedekhez képest bizonyos fokú emelkedése után is a város lakosságának bőségesen

maradt ideje és ereje arra, hogy azokat a szőlőket, melyeket a XVII. század végétől kezdve Budán, a csepeli szőlőhegyen és Óbudán bírtak, kiegészítve ezeket elég nagy mennyiségben a XVIII. század folyamán a kőbányai ó- és újhegyi, budaörsi és tétényi szőlőkkel, továbbra is művelje.

Mivel a szőlők nagy része a város területén kívül volt, ezzel kapcsolatban igen sok probléma merült fel. Az egyik, amit már említettünk, a pestiek által Budán bírt szőlők utáni adózással volt kapcsolatban. A másik a borbehozatal kérdése, mely a század folyamán újra és újra felmerült, s a tanács és a polgárság vitáján keresztül időnként élénk megvilágításba helyezte a szőlőtermelés fontosságát.

A város 1703. évi kiváltságlevelének²²⁰ rendelkezése értelmében az idegen borok behozatalának engedélyezése a városi tanács hatáskörébe tartozott. A tanács a bíró feladatává tette az engedélyezést, s minden akó idegen borért, amit a városba hoztak, 8 garast kellett fizetni.²²¹ Ezt az összeget 1719-ben a Budáról behozott bor esetében 6 garasra csökkentették.²²² A házi fogyasztásra szánt bor után nem kellett fizetni, csak a behozatalt a bírónak jelenteni. 1722-ben a városi tanács néhány polgár kérdésével kapcsolatban a borbehozatal kérdésében az egész polgárság véleményére lévén kíváncsi, szavazásra bocsátotta ezt a kérdést. Csak 63-an szavaztak a szabad borbehozatal mellett, s 121-en ellene. A szavazás eredményére minden bizonnyal a kőbányai szőlők termésének volt döntő hatása, s erre utal valószínűleg a városi tanácsnak az a megjegyzése, hogy „mivel a közjó szempontja azt diktálja, hogy a pénz forgása a városban fenntartassék”, a szabad borbehozatal tilalmát ismét megerősítik, olyképpen, hogy szüret idejétől Szent György napjáig sehonnan és semmiféle taxa fizetése ellenében sem szabad bort behozni a városba vagy annak területére, Szent György nap után a bor behozatala az illeték lefizetése ellenében megengedett.²²³ 1733-ban ezt a rendeletet úgy módosították, hogy akinek nincs bortermése, vagy csak kevés van, az a házi szükségletének kielégítésére szolgáló bornak Pest területén kívüli beszerzését és behozatalát a városbíró által kiállított „passir zetul”-al megteheti. A vásárolható bor mennyiségének felső határát 30 akóban állapították meg. De csak városi polgárok és közülük is csak olyanok kaphattak engedélyt, akik városi tartozásaikat már kifizették. Aki 30 akónál többet hozott be, az akónként 5 garast volt köteles fizetni.²²⁴

Ezek a rendelkezések csak a vásárolt borokra vonatkoztak; ezt a tanács 1735-ben meg is erősítette: a polgárok által a budai, csepeli és óbudai szőlőhegyekben termelt bort „aufschlag” nélkül szabad volt a városba behozni, s akinek ezeken a szőlőhegyeken kívül másutt volt saját szőlője, az is behozhatta borát, de a tizedcédulával vagy más igazolvánnyal köteles volt hitelesen igazolni a termés mennyiségét.²²⁵ A zsellérek viszont a Budán és Pesten bírt szőlőkben termelt boruknak a városba való behozataláért kötelesek voltak akónként 2 garast fizetni.²²⁶

1748-ban azonban sor került a „landwein” behozatalának tilalma mellett a pesti polgárok által Pest területén kívül termelt borok behozatalának megtiltására is. A megtiltás oka a tanács szerint az volt, hogy a

Budaörsön szőlőbirtokos pestiek saját termésük ürügyén nagy mennyiségű vásárolt bort is hoztak be a városba, a többi polgárok kárára. Saját termésű s a városba behozott boraik után is kötelesek voltak ettől kezdve a polgárok akónként 25 krajcárt (5 garas) fizetni.²²⁷ Ez a rendelkezés nagy ellenkezést váltott ki a polgárság körében, s 1769-ben, midőn a tanács ezt a rendelkezést véleménye szerint mint az egész polgárság érdekében állót a királyi bizottsággal megerősíttette, a polgárság nyíltan szembefordult a tanáccsal, amely a valóságban nem a polgárság, hanem a kamara kívánságát teljesítette ennek a rendelkezésnek a meghozatalával. Ezért mondták a polgárok közül többen 1769 elején, egyik összejövetelükön, hogy „mi nem vagyunk a kamara elnökének alattvalói”, s azt is, hogy „egy magánember, egy commissarius (ti. Szlávy királyi biztos) a közösséget a szabadságától nem foszthatja meg”. A polgárság a királynőhöz folyamodott, a folyamodványt a legkülönbözőbb foglalkozású 70 pesti polgár írta alá. S a királynőhöz küldendő követek költségeit is összeadták. Az adományozók között több céh is szerepelt (magyar szabó céh, német chyrurgus céh, üveges céh, pintér céh, paszományos céh).²²⁸

A polgárság és a tanács vitájából a felsőbb hatóságok által támogatott tanács került ki győztesen. Megállapították, hogy a maximális bormennyiség, amit a pestiek a városba évente bevihetnek, 20 440, majd később 30 348 akó. Ez a korlátozás csak 1788-ban szűnt meg a Helytartótanács rendeletére, de az elvámolás továbbra is megmaradt.²²⁹

A borbehozatal kérdésében a polgárság által képviselt álláspont a bortermelés fontosságát tükrözi. Az educillatio polgári kiváltság volt, azonban csak azok számára volt jövedelmező, akiknek felesleges boruk is termett. S hogy ezeknek a száma soha nem volt egyenlő a szőlőtulajdonos polgárok számával, az a XVIII. század folyamán készített s ránk maradt néhány adóösszeírásból is bizonyítható, mert az educillatióból (Schankgerechtigkeite) eredő jövedelem ugyanolyan adótárgy volt, mint a ház, a foglalkozás, a szántó, a szőlő és az állatállomány. 1735-ben 204 polgárnak volt kisebb-nagyobb szőlőbirtoka Kőbányán, de educillatiós jövedelme csak 31-nek. Ezeknek a száma a század folyamán persze fokozatosan növekedett és 1798-ban már 315-re emelkedett.²³⁰ S mivel a pestiek szőlőinek $\frac{2}{3}$ része Pest területén kívül volt, a szabad borbehozatal megakadályozása a polgárságnak elég nagy kárt okozott, de azt nem tudta megakadályozni, eredményezni pedig nem is szándékozta, hogy annak a városnak a polgárai, melyet Schwartner Márton már a XVIII. század végén Magyarország első kereskedő városának, felnövekvő Londonának nevezett,²³¹ még hosszú ideig meglehetősen nagy számban és intenzíven ne foglalkozzanak a szőlők művelésével.

Az egyre inkább várossá s az ország középpontjává, fővárosává fejlődő Pest életében azonban a XVIII. század végétől kezdve a városiasodás által egyre inkább háttérbe szorítva, rohamosan vesztette el jelentőségét a mezőgazdaság s a vele kapcsolatos kérdések.

JEGYZETEK

¹ *Károlyi Árpád—Wellmann Imre*, Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936, 136, 157, 371. old. és a 144—145. lap között levő látképek.

² *Károlyi—Wellmann* i. m. 175, 227. old. és a 224—225, 304—305, 336—337. között levő térképek.

³ *Bodor Antal*, Budapest mezőgazdasága. Statisztikai Közlemények 65. kötet 2. szám. Bp. 1932. c. monográfiájának történeti része igen gyenge. Szinte csak bevezetés a Budapest mezőgazdaságát tárgyaló részhez. — Sokkal fontosabb ennél *Belitzky János* tanulmánya: 100 év a pesti határ életéből, 1663 tájától 1756 tájáig. Tanulmányok Budapest múltjából IV. Bp. 1936. Pest városa határpereinek vizsgálata során sok érdekes és hasznos adatot hoz a város mezőgazdaságának történetéhez, de témája a határ története lévén, ezeket az adatokat nem hasznosította kellőképpen a város mezőgazdasági története számára. — Ezen a két, témánkat szorosan érintő tanulmányon kívül a Pest város történetével foglalkozó tanulmányok egész sora, különösen *Gárdonyi Albert* és *Salamon Ferenc* munkái, tartalmaznak szétszórót adatokat a város mezőgazdaságának történetéhez, de a mezőgazdaságnak a város történetében játszott szerepével még nem foglalkozott senki.

⁴ *Szűcs Jenő*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 26—36, 53—66.

⁵ *Salamon Ferenc*, Budapest története II. Bp. 1885, 578—615.

⁶ A Pest környéki falvak pusztulására vonatkozó adatokat lásd: *Szarha Gyula*, A váci egyházmegye történeti földrajza a török hódítás korában. Vác 1940. — *Gárdonyi Albert*, Középkori települések Pest határában. Tanulmányok Budapest múltjából VIII. Bp. 1940, 14—27.

⁷ A XVII. századra vonatkozó adatokat lásd *Belitzky János* tanulmányában (100 év a pesti határ életéből. ...)

⁸ *Kovács Lajos*, Pest szabad királyi város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. Tanulmányok Budapest múltjából X. Bp. 1944, 2.

⁹ *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp. 1899, I. 4.

¹⁰ Főv. lt. — Pest városi összeírás, 1696. — Az összeírást feldolgozta *Gárdonyi Albert*, Pest város újraterelítése a török hódoltság után. Föld és Ember 1926, 87—111.

¹¹ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 701.

¹² *Häckel, E.*, Der Hausbesitz im alten Pest, 1687—1718. Südostforschungen V. 1940.

^{12a} *Dvihally Anna Mária*, A budai szőlőművelés története. Bp. 1932, 22—25.

¹³ OL. — Budai kamarai adminisztráció iratai, Memorialien und Anbringen, P. 18., P. 17. A dátum nélküli emlékirat minden valószínűség szerint 1693-ból való, ugyanis az adómentességet a két városnak csak 1689—1692-ig sikerült biztosítani. *Nagy István*, Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig. Tanulmányok Budapest múltjából XI. 1956, 44.

¹⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch, 1699—1700, 706. A pesti tanács Vorster-hez, 1700. szept. 7.

¹⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 104.

¹⁶ Az 1696-os összeírás szerint ekkor már 6 pesti háztulajdonosnak volt a budai hegyekben szőlője, összesen 153 kapás (de ebből 100 kapás egyedül Kolpacheré). Lásd erre vonatkozólag még: Pesti tan. jkv. I. 99, 100, 115—117, 161. 1693. febr. 25.

¹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 140. a. — 1696. május 27. Heiszter Donát engedélyezi a pesti és budai lakosoknak a csepeli promontoron a szőlőművelést.

¹⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1698. nov. 27.

¹⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch, 1699—1700, 206.

²⁰ *Belitzky* i. m. 25.

²¹ *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a törökuralom után. Statisztikai Közlemények 73. köt. 1. szám. Bp., é. n. 163.

- ²² *Belitzky* i. m. 2. — *Rómer Flóris*, A régi Pest. Történeti tanulmány. Bp. 1873, 238—240.
- ²³ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1699—1700, 206.
- ²⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1699. febr. 13., 1701. márc. 7, 1702. márc. 10, 28.
- ²⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1703. máj. 9.
- ²⁶ *Gárdonyi Albert*, Középkori települések ..., 14.
- ²⁷ *Gárdonyi*, i. m. 27.
- ²⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 532. Wiesen austeilung auf dem Pesterischen Statt Territorio.
- ²⁹ A XVII. század végén és a XVIII. század elején nagy vita folyt a város és a kamarai adminisztráció között a pesti területek telekkönyvezéséről. — Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701. márc. 7.
- ³⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701—1709, 435. 1702. jún. 9. Pökh János Boldizsár a kamarai adminisztrációhoz.
- ³¹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701—1709, 435. A háromnyomásos gazdálkodásra Pesten ezen az egy adaton kívül semmi adat nincs, s a XVIII. század folyamán a szántók elhelyezkedésének ismeretében nem is tételezhetjük fel, hogy nyomásos rendszer lett volna.
- ³² Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 701. — A kölesre : Pesti tan. jkv. 1698. okt. 24
- ³³ Az összesítés szerint mások az eredmények.
- ³⁴ Az 1696-os összeírás szerint ugyanis 259 pozsonyi mérővel elvetett terület : passus est damnum a militibus. Ezen 605 pozsonyi mérő gabona termett. Tehát a katonaság által tönkre nem tett vetések területe 622 pozsonyi mérő volt, s ez után 2564 pozsonyi mérő gabona termett.
- ³⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 701.
- ³⁶ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1700. márc. 23.
- ³⁷ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1703. ápr. 17. A városmajorban dolgozott Hubner Dániel kertész, aki itt ribizli-csemetéket (Ribisl Standen) ültetett.
- ³⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1703. jún. 23. — Pollermann panaszkodott a tanácsnál, hogy a város előtt levő bevetett szántóföldjét kerteknek osztották ki.
- ³⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1699. febr. 13.
- ⁴⁰ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1698. nov. 27.
- ⁴¹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch 1701—1709, 355—357.
- ⁴² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1701. ápr. 22. Gartner András vincellért (Stattweinzeth) a tanács a városi szőlőben még szűkséges 8000 darab szőlőtőke (weinstöckh) beszerzése végett Szentendrére küldi.
- ⁴³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1701. szept. 27.
- ⁴⁴ bey dem Pester Steinbruch, — Pesti lt. Test. a. a. 30.
- ⁴⁵ *Gárdonyi Albert*, Pest város újratelepítése a török hódoltság után. Föld és Ember 1926, 95.
- ⁴⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 532.
- ⁴⁷ L. 46. jegyzet.
- ⁴⁸ *Häckel, Ernst*, Der Hausbesitz im alten Pest, 1687—1718. Südostforschungen V. (1940.) Szerinte az 1696-ban háztulajdonosok közül 67 (29,6%) volt magyar, 45 (19,9%) pedig rác. — *Horváth Gyula* (Pest város XVII. és XVIII. századi magyar lakossága. Történetírás 1937, 272.) szerint a magyarok száma 65 volt. Mindketten a nevek alapján döntötték el a nemzetiségi hovatartozást, s nem vették figyelembe a Polgárkönyvben található megjegyzéseket egyes polgárok nemzetiségére vonatkozóan. Buday Gábor, Forgácsné, Ferenc György, Halas János stb. magyar nevük ellenére rácok. A Horváth Gyula listájában szereplő nevek közül 16 nem magyar, hanem főként rác nemzetiségű lakos. A lakosság számára, nemzetiségi és foglalkozási megoszlására vonatkozólag eredményt csak az érhetne el — de az is csak bizonyos fenntartásokkal —, aki a polgárkönyv, az anyakönyvek, a telekkönyvek, a tanácsülési jegyzőkönyvek, a Correspondenzbuch, az 1696-os összeírás, valamint meghatározott iratanyag teljes névanyagát feldolgozná. Erre egy együttesen senki sem vállalkozott még. Ezért kénytelenek vagyunk olyan ered-

ményekre támaszkodni, amelyek egy vagy legjobb esetben két forráscsoport adatainak feldolgozásán vagy összegegyeztetésén alapulnak.

⁴⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Correspondenzbuch

⁵⁰ Nagy Lajos, A Terézváros kialakulása. — Tanulmányok Budapest múltjából XI. Bp. 1956.

⁵¹ Wellmann Imre, A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó iratok a budapesti 1. sz. Állami Levéltárban. — Levéltári Közlemények 1954.

⁵² Kovács Lajos, Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején. — Klny. a Domanovszky emlékkönyvből. Bp. 1937, 19. — Még 1784-ben is visszaemlékeznek a pesti polgárok, hogy őseik vérük ontásával védelmezték szőlőhegyüket, Csepelen 1705-ben. (Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 4264. A választott polgárság a tanácshoz 1784. szept. 3.)

⁵³ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 853.

⁵⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 898. — Feldolgozta Salamon Ferenc, Pest város történetéből. Századok 1875, 537—538.

⁵⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 829. D. — idézi Wellmann i. m. 218.

⁵⁶ Salamon Ferenc i. m. 541.

⁵⁷ Wellmann i. m. 220.

⁵⁸ Schmall i. m. II. 18—20. — valamint a Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 1153. sz. iratcsomó.

⁵⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 1153. Conscriptio . . . Civitatis Pesthiensis juxta norman praescriptam per quatuor ad id deputatos juratos Cives domatim in Mense Januario Anni Currentis 1712 rite comportata, atque confecta. . .

⁶⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 1153. Memorandum huc maxime venit, quod antequam conscriptio hocce debito transmitti hinc potuisset, quatenus die 12 mensis february ex improvisa Danubius se taliter exundasset.

⁶¹ OL. — Regnicolaris lt. Lad. CC. ad Nm 8. Conscriptio. Liberae ac Regiae Civitatis Pesthiensis. De Anno 1715.

⁶² OL. — Regnicolaris lt. Lad. EE. Ad Nm 8. Conscriptio Liberae Regiaeque Civitatis Pesthiensis medio Deputatorum ex in Comitatu Beregiensi Conscriptorum Regiorum Anno 1720 peracta.

⁶³ Nagy Lajos i. m.

⁶⁴ Szabó Ervin könyvtár, Bp. 339/51. Conscriptions Lista einner Ehrsammen Burgerschaft der königl. Frey Stadt Pest von 1-ten 9bris 1735 bis letzten 8bris 1736 betreffend.

⁶⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Portions-Anschlag sambt Empfangs Lista Anni Militaris 1746/47, So wohl ein Ehrsamme Burgerschaft als auch samentliche Inwohner betreffend.

⁶⁶ Häckel, E. i. m. 762.

⁶⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Pesti határperek iratai.

⁶⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Grassalkovich Antal pere Pest városa ellen, 1735. szept. 26. — idézi Belitzky, 100 év . . .

⁶⁹ Závodszyky Levente, A Grassalkovich-ok. Turul, 1931.

⁷⁰ Belitzky, 100 év . . .

⁷¹ Főv. lt. — Pesti lt. Pesti határperek iratai.

⁷² Belitzky, 100 év . . . Főv. lt. Pesti lt. — Pesti határperek iratai.

⁷³ Bodor, i. m. 9.

⁷⁴ Az adat Bodor könyvéből való. — A XVIII. századból két adat áll a Belváros területének nagyságáról rendelkezésünkre. 1781-ben egy adófelosztási kulcs a Belváros területét 94 896 négyszögöltre teszi (Pesti lajstromozatlan iratok, 1781. máj. 5.). Ebben azonban nincsenek benne az adó alá nem eső és közterületek. 1785-ben a belvárosi terület nagyságát 160 612 négyszögöltre mérték. (Pesti lt. — Lajstromozatlan Intimata, 1785. szept. 10.)

⁷⁵ L. 61. sz. jegyzet.

⁷⁶ Cholnoky Jenő, Budapest földrajzi helyzete. — Földrajzi Közlemények 1915, 216—217.

⁷⁷ *Horusitzky Henrik*, Budapest székesfőváros Duna-balparti területe földtani, talajtani és vízi viszonyainak ismeretéhez. Bp. 1924, 6—7.

⁷⁸ Főv. lt. — Térképtár, Bp. ált. 5. — Plan der Ueberschwemmung von Ofen und Pesth bei dem Eisgang des höchsten Wasserstandes vom 15-ten auf 16-ten März 1838.

⁷⁹ *Cholnoky i. m.* 217.

⁸⁰ *Strömpl Gábor*, Budapest környékének futóhomok területeiről. — Földrajzi Közlemények 1912, 8.

⁸¹ *Horusitzky Henrik*, Budapest Duna-balparti részének talajvíze és altalajának geológiai vázlata. Bp. 1935, 40.

⁸² L. a 61. sz. jegyzetet.

⁸³ Főv. lt. — Pesti Tan. jkv. 1743. febr. 15.

⁸⁴ Szabad Királyi Pest Városnak kiváltságai. Magyar s német nyelvre fordítva kiadta *Patachich József* tanácsnok. Pest 1840, 7.

⁸⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1737. ápr. 13. — Egy adott esettel kapcsolatban írta a pesti tanács: „weillen die wüsen appertinentien von Hausern seyndt, und ob zwar etwan ietzt ein Inwohner ein Haus besitzt, so kan dises mit der zeit einem bürger zutheill werden ...”

⁸⁶ *Iványi Béla*, A városi polgárjog keletkezése és fejlődése figyelemmel Buda és Pest városokra. Statisztikai Közlemények 84. köt. 1. szám. Bp. 1936.

⁸⁷ Főv. lt. — a.) Mappa Specialis Intravillani hoc est Fundorum Interioris Urbis, ac extra Moenialium circa cursum Danubii situatorum nec non Suburbiorum Josephini et Theresiani una cum Cunctis Allodiis, Hortis, Vineis, Agris, Foenilibus, ac Pascua, quae Fossa circumvallationis includuntur in gremio ... Civitatis Pestiensis comprehensorum. — Per Antonium *Balla*. ... — b.) Mappa Universalis totius Territorii ... Civitatis Pestiensis Praeter Intravillanum specialis Mappa ... una cum omnibus Appertinentiis Extravillanis hicce individualiter denotatis ... De Anno 1785. Per Antonium *Balla*. ...

⁸⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 83., 90., 95. A., — Tan. jkv. 1716. máj. 25.

⁸⁹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1717. márc. 12.

⁹⁰ Erre és általában a kertekre vonatkozóan l. *Nagy L.* i. m. 108—109.

⁹¹ Főv. lt. — Pesti lt. Gewöhr-Prothocoll über die auszer der Statt ligende gärtten. So Anno 1734. aufgerichtet worden.

⁹² Főv. lt. — Pesti lt. Külvárosi házak telekkönyvei, tanácsülési jegyzőkönyvek kötetei.

⁹³ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 5246.

⁹⁴ L. a 87. jegyzetben idézett *Balla*-térképet (a.).

⁹⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1726. ápr. 29.

⁹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 152. Manolovics Miklós hagyatéki leltárában, 1721-ből.

⁹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 10. Kernhoffer János Gergely hagyatéki leltára. 1713. — Test. a. a. 228. Bobics Jakab hagyatéki leltára. 1727. stb.

⁹⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 412., 655.

⁹⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Test. a. a. 125. — 1717-ből való hagyatéki leltárban.

¹⁰⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Gewöhr-Prothocoll über ... gärtten, fol. 2.

¹⁰¹ Erre példát bőven lehet találni a Testamenta et Inventaria sorozat hagyatéki leltárai között.

¹⁰² *Purjesz István* szíves közlése készülõ tanulmányából (Paraszti áruterelés Pest megyében a XVIII. század első felében.)

¹⁰³ Főv. lt. — Pesti lt. Relationes a. a. 576. — 1777-ben a kertészek közötti viszálykodás kapcsán készült összeírás.

¹⁰⁴ *Kardos Árpád*, A pesti kertész társulat 150 éves története. I. rész. 1764—1873. Bp. 1917. — A céharticulusok megvannak a Főv. lt.-ban is, Pesti lt. Int. a. a. 4034.

¹⁰⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1716. júl. 3.

¹⁰⁶ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1700. márc. 23. és márc. 30.

- ¹⁰⁷ A telekkönyv címe: Grundt-Buch Über die Mayerhöff. De Anno 1718. (Főv. lt. — Pesti lt.)
- ¹⁰⁸ A majorok helye megállapításának módszerére vonatkozólag lásd: Nagy L., A Terézváros kialakulása.
- ¹⁰⁹ A rétek a Balla-térképen jól szemléltethetők.
- ¹¹⁰ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1742. máj. 9., 1743. dec. 18., 1745. febr. 17., 1755. febr. 27., 1763. márc. 14. stb.
- ¹¹¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1734. máj. 7. Tanácsi határozat a telekkönyvvezető kérdésére a majorok adómentességéről. Az 1746/47-es adóösszeírásban sem szerepelnek még a majorok.
- ¹¹² Schmall i. m. II. 16—17.
- ¹¹³ A majorok felosztására vonatkozó adatok a telekkönyvben találhatók.
- ¹¹⁴ A majorokban tartott állatokra vonatkozó adatok a Főv. lt. Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. sorozatból valók: 139, 190, 219, 238. A., 348, 354, 361, 362, 367, 379, 412, 500, 507, 512, 545.
- ¹¹⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 400. — 1736-ból Somody György hagyatéki leltárában.
- ¹¹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 539. — Fleischhacker János hagyatéki leltára 1735-ből.
- ¹¹⁶ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1742. jún. 11. — A század második feléből van egy adatunk (Pesti tan. jkv. 1764. aug. 7.) arról, hogy Stolz János a tanácshoz „um einen Platz zum treten” folyamodott.
- ¹¹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1153.
- ¹¹⁸ L. 61. sz. jegyzetet.
- ¹¹⁹ L. a 62. sz. jegyzetet.
- ¹²⁰ A szántóföldek kiosztására vonatkozó adatok a szántók telekkönyvéből valók. Az egyes parcellák helyének pontos meghatározása a vízfogói szántók esetében a telekkönyv és a Balla-térkép segítségével minden nehézség nélkül elvégezhető. A vonalárkon belüli szántók helyének meghatározását a Terézváros kialakulása c. tanulmányomban kifejtett módszer segítségével végeztem el. A telekkönyvben szereplő ócsai úti és a törökori szántóföld-parcellák pontos helyhez kötésére semmiféle lehetőség nincs.
- ¹²¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1749. máj. 30.
- ¹²² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1743. jan. 21. — 1745. aug. 12. — Az 1740-es években kezdték meg az itteni gátak építését, erősítését is. Pesti tan. jkv. 1745. márc. 20., jún. 14.
- ¹²³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1742. aug. 22., nov. 20. —
- ¹²⁴ OL. — Helytt. tan. lt. — Fund. Saec. 1791. 220—28. Itt a téglavetők helyszínrajza is megtalálható.
- ¹²⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Telekösszeírások, 1791—1792.
- ¹²⁶ A marhavásártér az 1780-as évekig a váci kaputól északra elterülő terméketlen, homokbuckás területen volt, a Duna és a mai Bajcsy-Zsilinszky út között, körülbelül a mai Szabadság térig. Helyszínrajzát lásd: OL. — Helytt. tan. lt. Acta Oeconomica Lad. A. Fasc. 33. No 59. — 1779. szept. 5. Jung József készítette.
- ¹²⁷ A Lerchenfeld elnevezés eredete megfejtetlen. A XIX. században Pacsirta mezőre fordították. A Lerchenfeld elnevezéssel a XVIII. században találkozunk a csepeli promontoriumon, Óbudán és a Fejér megyei Mórón is.
- ¹²⁸ A puszta templom helyét Gárdonyi Albert határozta meg pontosan, a Ferencvárosi pusztatemplom c. cikkében. (Tanulmányok Budapest múltjából.)
- ¹²⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Telekösszeírások, 1791—1792.
- ¹³⁰ Gárdonyi Albert, A pesti városfal. Historia 1929, 4—5. sz., 7—8.
- ¹³¹ Schams, Franz, Vollständige Beschreibung der königl. chen Freysatdt Pest in Ungarn. Pest 1821, 78.
- ¹³² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1720. okt. 26., 1722. jan. 5.
- ¹³³ Az 1769—1776. évi adatok: Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4209,

4916. — Az 1782—1785. évi adatok : Pesti lajstromozatlan Intimata, 1788. dec. 7.
— Az 1787-es adatok : Intimata a. m. 2387. Kimutatás a pesti határban található rétekről, szántókról és legelőkről, 1788. aug. 23.

¹³⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1153.

¹³⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1714. jún. 18.

¹³⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Grundt-Buch über die Wüsen. — A rétparcellákat a telekkönyv és a Balla-térkép segítségével pontosan helyhez lehet kötni.

¹³⁷ A réteket 1—152-ig, beleszámitva néhány betűvel jelzettet is, az 1735-ös határperben szóvá is tették.

¹³⁸ Egy kaszás rét kb. egy magyar holdnak felel meg (1200 négyszögöl).

¹³⁹ *Belitzky* i. m. 21. és a térképmelléklet, mely a Balla-térkép alapján készült. — Nagyon szépen láthatók ezek a mocsaras részek a Waczpaur által 1764-ben készített (geometrice delineata) pesti határtérképen (Mappa Universalis Territorii Regiae Liberaeque Civitatis Pestinensis). Ez a térkép a Kiscelli Múzeum várostörténeti kiállításán szerepel. Másik példánya megtalálható az Országos Levéltárban a kamarai térképek sorozatában 478. a. szám alatt, szerző és évszám jelzése nélkül. Ezt a térképet, mely Pest első részletes, teljes határtérképe, kamarai rendeletre (1763. okt. 7.) a városi tanács készítette el Waczpaurral, s küldte fel a Kamarának 1764. május 7-én (Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek). — A mocsarakra vonatkozólag lásd még a pesti tanács jelentését 1770-ből: Intimata a. a. 4040.

¹⁴⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 3879. — A városi tanács jelentése a Helytartótanácsához 1763. márc. 28.

¹⁴¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1750. dec. 11.

¹⁴² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1745. máj. 10.

¹⁴³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1760. máj. 2.

¹⁴⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1749. máj. 5., máj. 30. — Bár a tanács már

1735-ben elrendelte, hogy a felső majoroktól a Dunáig egy árkot készítsenek, hogy a sok víz — valószínűleg a váci országút mellett — az utazókat ne akadályozza, — ez azonban akkor úgy látszik nem valósult meg.

¹⁴⁵ L. a 139. sz. jegyzetet.

¹⁴⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 6404.

¹⁴⁷ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1724. máj. 5.

¹⁴⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1726. jún. 3.

¹⁴⁹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1737. ápr. 13.

¹⁵⁰ *Belitzky* i. m. 29—31.

¹⁵¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1733. jún. 22.

¹⁵² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1748. jún. 16.

¹⁵³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1714. jún. 18.

¹⁵⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1734. júl. 5.

¹⁵⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. a. 2098.

¹⁵⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Int. a. m. 2387. — *Schams* i. m. 78. szerint a pesti rétek területe 4 885 hold volt.

¹⁵⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Szőlők teleklevelei.

¹⁵⁸ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1714. okt. 26., nov. 12.

¹⁵⁹ 8 kapás szőlő = 1 magyar hold (1200 négyszögöl).

¹⁶⁰ A szőlők telekkönyve (*Urbarium über die Weingärten in Steinbrucher Gebürg*) a 302. számú szőlőtől kezdve Mosell János keze írása, aki 1733-ban lett telekkönyvvezető, s akinek nevéhez fűződik a külvárosi házak telekkönyvezése is. Az 1735-ben megindult Grassalkovich-perben Kőbánya vitás birtoklása miatt szerepelt a pesti szőlők telekkönyvének kivonata (Perkönyv 130—139. old.), mely 1—326-ig terjedő sorszám alatt tartalmazza a kőbányai szőlőbirtokosok nevét.

¹⁶¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1735. máj. 27. „weillen das weingeburg immer vergrössert wirdt...”

¹⁶² A kőbányai óhegyi szőlők pontos helyhez kötése és a dűlők határainak megállapítása a forrásanyag hiányossága miatt csak igen körülményesen végez-

hető el. Az 1718-ban elkezdett telekkönyv számozása 1852-ig volt érvényben. Ebből a csaknem másfél százados időszakból nem maradt ránk olyan térkép, mely a telekkönyvi számokat tartalmazná. Az 1852-es új telekkönyvi számok és a régi telekkönyvi számok közötti kapcsolatot meg lehet találni a Főv. lt.-ban levő kőbányai szőlők összeírásai kötetének IV. és V. része segítségével, melyek ezeket a számokat tartalmazzák, s az összehasonlítás a kötetben levő névmutatók segítségével megoldható. Az 1870 utáni térképek helyrajzi számainak megfelelő 1852-es telekkönyvi számok egyeztetése pedig elvégezhető az 1879-ben nyomtatásban is megjelent: Budapest Duna balparti részének régi és új helyrajzi számai összehasonlító jegyzéke segítségével.

¹⁸² Főv. lt. — Pesti lt.

¹⁸³ Főv. lt. — Pesti lt. Telekösszeírások 1791—1792. Szőlők (saját össze-
sítésem).

¹⁸⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 6404.

¹⁸⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Grundt-Buch Über die Weingärtner in allhiesigen
Neugebürg.

¹⁸⁶ Főv. lt. — Budai lt. Miscellanea antiqua 402.

¹⁸⁷ OL. — Regnicolaris lt.

¹⁸⁸ Főv. lt. — Budai lt. Entwurf über den 1725-teu Portions Anschlag.

¹⁸⁹ Főv. lt. — az 1726-os adat: Pesti lt. Intimata a. m. — Acta Pontalia.

Ezen a területen 1726-ban 17918 akó bor termett. — Az 1784-es adat: Intimata
a. a. 4264.

¹⁷⁰ A szőlők elhelyezkedésére vonatkozó adatok a Főv. lt. — Pesti lt. Tes-
tamenta et Inventaria a. a. sorozatában található különféle hagyatéki leltárakból
valók.

¹⁷¹ Főv. lt. — Budai lt. Miscellanea antiqua 402. — OL. — Kancelláriai lt.
Litterae Civitatum 1713: 337, 1715: 387, 1715: 406, 1717: 29, 1718: 61,
1718: 107, 1719: 139, 1719: 165.

¹⁷² Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4264.

¹⁷³ Pestmegyei lt. — Consignatio Civium Pestiensium in Promontoriis
Parvo-Tétény, Vetero-Tétény, Csepel et Budaörs vineas habentium, 1796—1797.

¹⁷⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 11, 46, 354.

¹⁷⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 361.

¹⁷⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Testamenta et Inventaria a. a. 1105, 1235, 1275,
1280 stb.

¹⁷⁷ L. a 172. és 173. jegyzetet.

¹⁷⁸ *Fekete Nagy Antal*, Rudnyánszky család levéltára. — Levéltári Köz-
lemények 1935.

¹⁷⁹ L. a 172. és 173. jegyzetet.

¹⁸⁰ A pesti legelő területe jól szemlélhető a már említett *Waczpaw-* és
Balla-térképeken. — Lásd még Jo. Christophorus *Winkler* cím nélküli metszetét
Pest határának déli részéről, kb. az 1780-as évekből (Pesterzsébeti Múzeum ki-
állítására).

¹⁸¹ *Szandovics Rudolf*, A Rákosvidéke flórájának főbb jellemvonásai. Bp.
1914.

¹⁸² *Belitzky*, 100 év ... 25—26.

¹⁸³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1720. okt. 26.

¹⁸⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1722. jan. 5.

¹⁸⁵ *Belitzky*, 100 év ... 26.

¹⁸⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1250. B.

¹⁸⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1755. — *Gárdonyi Albert*, Budapest
közállapotai a 18. század elején. Városi Szemle 1943, 21.

¹⁸⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1509., Missiles a. a. 1106.

¹⁸⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Missiles a. a. 1919., Pesti tan. jkv. 1741. ápr. 28.,
máj. 2., 1742. márc. 30., máj. 21., 1744. máj. 15.

^{189a} Főv. Lt. — Pesti lt. Missiles a. a. 1808., Pesti tan. jkv. 1741. nov. 24.,
1742. márc. 30., ápr. 20.

- ¹⁹⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1891.
- ¹⁹¹ Ezekre vonatkozólag lásd a pesti kanarási számadások megfelelő évi köteteit (Főv. lt.). — A csabaiak kérése: Pesti tan. jkv. 1733. okt. 23. — A palotaiak kérését a tanács nem teljesítette. (Pesti tan. jkv. 1735. dec. 9.)
- ¹⁹² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1719. máj. 22., 1720. máj. 10., 1723. máj. 14. — Az itatásra a Rákos egy bizonyos pontját jelölték ki, a mai Kerepesi úttól nem messze, délre.
- ¹⁹³ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1591. 1733-ban 37 mérő tizedet (tulajdonképpen hetedet) vettek kölesből. Pesti tan. jkv. 1733. dec. 4., 1734. júl. 23., 60 forintért adta árendába a tanács a hetedet. — Missiles a. a. 1209. Pesti tan. jkv. 1735. júl. 18. A tanács 24 forintért átengedte a hetedet. — Intimata a. a. 1509. 1736-ban 47 földműves vetéseit írták össze a szentlőrinci pusztán. — 1736-ban a cinkotaiak dinnyetermelésre kértek engedélyt a pesti tanácstól a szentlőrinci pusztán, de nem kaptak (Pesti tan. jkv. 1736. ápr. 20.). — Pesti tan. jkv. 1737. aug. 19.: 12 mérő búza, 43 mérő árpa és 26 mérő zab termett a pusztákon.
- ¹⁹⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 1891.
- ¹⁹⁵ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1740. máj. 13.
- ¹⁹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai, 17/1741.
- ¹⁹⁷ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai, 18/1741. — 1743-ban a tanács a birkásmesterek (Schäflermeister) birkatartási jogát 30 darabra korlátozta (Pesti tan. jkv. 1743. dec. 2.).
- ¹⁹⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai, 22/1744.
- ¹⁹⁹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1746. márc. 26.
- ²⁰⁰ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1746. márc. 26., ápr. 15., ápr. 29.
- ²⁰¹ Főv. lt. — Pesti lt. Miscellanea, 1798.
- ²⁰² *Acsádv Ignác*, Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bp. 1896.
- ²⁰³ *Nagy L. i. m.*
- ²⁰⁴ *Schoen Arnold*, A budapesti központi városháza. Bp. 1930.
- ²⁰⁵ L. a 64. sz. jegyzetet.
- ²⁰⁶ *Wellmann Imre*, A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérrendezés előtt. Századok 1955, 555.
- ²⁰⁷ A Polgárnévsor (nyomtatott példány)-ban szereplő statisztikai kimutatók alapján.
- ²⁰⁸ Az 1720-as és az 1735-ös adatok saját számításaim, az 1746-os adatok *Horváth Gyula* idézett cikkéből valók.
- ²⁰⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4010.
- ²¹⁰ Az 1735-ös összeírás eredményei és a telekkönyvek adatai között lényeges eltérések találhatók mind a szántók, mind a szőlők tekintetében. Az eltérések egy részét magyarázhatjuk azzal, hogy az egy tulajdonos birtokában volt több szántót vagy szőlőt az összeírás összevonta, de a nagy eltérést ez nem magyarázhatja meg teljes egészében. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a szántók és szőlők egy részét nem vették fel az összeírásba.
- ²¹¹ Főv. lt. — Pesti lt. Portions-Anschlag. Sambt Empfangs Lista Anni Militaris 746/47. der königl. Frey Stadt Pest, so wohl eine Ehrsamme burgerschaft, als auch sammentliche Inwohner betreffend.
- ²¹² Pestmegyei lt. — Processus Term. 48—1759. — 1758-ban a pesti mészárosok a soroksáriak által bérelt Szentlőrinc pusztája egy részét árendába vették évi 400,— forintért.
- ²¹³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1795. aug. 6.
- ²¹⁴ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4665. — Feldolgozta *Thüring Gusztáv*, Pest város népessége az 1771—1781. években. Magyar Statisztikai Szemle 1934., 153—160.
- ²¹⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 4249. — A városi tanács a Helytartótanácsához, 1768. november 26.
- ²¹⁶ Főv. lt. — Pesti lt. II. József-kori telekkönyv névmutató könyve alapján kiszámított adatok. Az 1786-ból való adatok innen.

²¹⁷ Festetich rétvásárlására vonatkozó adatok a rétek telekkönyvében találhatók (lásd a 136. sz. jegyzetet). Ugyaninnen valók az árviszonyokra vonatkozó adatok is.

²¹⁸ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 3009. — Tompos Ferenc csizmadia céhfelvételi kérelmével kapcsolatban.

²¹⁹ Főv. lt. — Pesti lt. Intimata a. a. 3955. — Pest város tanácsának információja az udvari kamara rendeletére.

²²⁰ Szabad királyi Pest városnak kiváltságai. Magyar s német nyelvre fordítva kiadta *Patáchich József* tanácsnok. Pest 1840. 8. — A tanács már 1701-ben is intézkedett a saját bortermés biztosítása érdekében az idegen borok behozatalának eltiltásáról. (Pesti tan. jkv. 1701. okt. 25.) — *Dvihally Anna Mária* szerint (Budai szőlőművelés története. Bp. 1932, 96.) a budai tanács 1702-ben elrendelte, hogy a hajóhídon minden Budáról Pestre történő borszállítmányt vámoljanak meg.

²²¹ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1710. máj. 9., okt. 31.

²²² Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1719. nov. 3., 1722. jan. 26.

²²³ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1722. nov. 17. — *Gárdonyi Albert*, Pest város hatósági szervezetének kialakulása a Szlávy-féle statutumig. Városi Szemle 1946, 366.

²²⁴ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1733. máj. 8. — A tanács ekkor is a pénznek a városban tartására hivatkozik a borbehozatal kérdésében korlátlan szabadságot kívánókkal szemben. — A borbehozatali illetéket a Wachtmeister szedte be, s ezek az összegek szerepelnek évről-évre a kamarási számadásokban (Főv. lt.) pl.

1733. 195,87 ½ forint

1734. 525,75 „

1735. 490,— „

1736. 563,— „

1737. 383,55 „

1738. 334,05 „

1739. 272,75 „

²²⁵ Főv. lt. — Pesti lt. Választott polgárság iratai 12/1735. — Pesti tan. jkv. 1735. máj. 9.

²²⁶ Főv. lt. — Pesti lt. Számadáskönyvek 1736.

²²⁷ Főv. lt. — Pesti tan. jkv. 1748. máj. 6.

²²⁸ OL. — Kamarai Lt. Litterae ad Cameram exaratae, 1769. márc. 22. — A tanács és a polgárság 1769. évi viszálykodásának feldolgozása külön tanulmány feladata lenne. A borbehozatal kérdése ennek a viszálykodásnak csak egyike volt.

²²⁹ *Dvihally* i. m. 97—98.

²³⁰ Főv. lt. — Pesti lt. Conscriptions Buch (1797—1798)-ból készített számítások alapján.

²³¹ *Schwartner, Martin*, Statistik des Koenigreichs Ungern. Pest 1798, 77

L. Nagy

AGRICULTURE IN THE TOWN OF PEST DURING THE 18th CENTURY

Examination and determination of the role of agriculture is an important problem in the history of towns. Towns are not merely settlements enclosed by walls, and the limits of towns are never and nowhere identical with the walls erected by the citizens and continually reinforced to protect their houses; beyond the wall there is an agricultural district consisting of various parts which are utilized in different branches of cultivation. In old times just as nowadays every town is surrounded by arable land, vineyards, gardens, meadows, pastures, farmsteads and forests, cultivation of these being the right and duty of the inhabitants. Though it is well known that the town is the scene of the accumulation of industrial

and commercial capital and the size of the town a result of the division of labour between industry and agriculture, due consideration must be given to the part played by agriculture in the life of the town. Evolution and changes of this role in the course of centuries is an important question from the point of view of the development of the town.

I. Agriculture from 1686 to 1711

Arable areas in the surroundings of the town of Pest were taken possession of gradually and under many difficulties by the recently settled population after the liberation from Turkish rule. This process and the rate at which it took place, were not always determined by the requirements of the population; the interference of external factors, such as the insecurity of possession, the fault-finding of the Town Council or of the Treasury in Buda had to be reckoned with, and it took a lot of trouble for the population to overcome these difficulties. At any rate, the exertions of the town's population to secure and to take in possession arable land, point to the fact that agriculture must have had a substantial part in the life of the town. This is also reflected by the different conscriptions, and especially by the direction and proportion of development, well noticeable when comparing these conscriptions. This trend is characterized by the advance of agriculture in connection with the consolidation of the Hungarian and Serbian („rác”) element of the town's population.

The development of the town of Pest responded however like a sensitive instrument also to the development of the country. Situated at the edge of the devastated Alföld (Great Hungarian Plain), overshadowed by the town of Buda, it was not in a position to unfold its possibilities as a town. While the upper strata of the citizens, merchants and craftsmen of German nationality fought for many years to obtain the charter securing the rank and the advantages of a free royal city, and did not succeed until 1703, — the population of Hungarian and Serbian nationality which was almost entirely excluded from city rights and partly also from the possession of the town's territory, constantly increased in number and continued its agricultural work that — though it did not yield great profits — kept the wolf from the door. During the war of independence led by Rákóczi however a great part of the town was destroyed, and the ravages of the war were crowned by the epidemic of plague in 1710—1711 and by the icy inundation of the Danube in the winter of 1712.

II. Areas under agricultural cultivation from 1711 to 1800

The development of Pest in the 18th century started from a very low level characterized by sufferings and bitter misery. But within a century the town became the natural centre of the country in the domain of industry and commerce, as well as in the mental sphere. The road leading there was far from being even. The growing and strengthening of the town was linked by strong threads with the development of its nearer and farther surroundings and as a consequence of its potential energy also with the development of the country. The development of the country however was hampered by the establishment of the colonial system of the Habsburgs, representing no negligible obstacle for the development of the Hungarian towns too, especially when the instrument of customs policy was used to hinder industry and commerce.

Therefore, especially in the first half of the 18th century, the increase in the population of the town as a result of the stagnation of industry and commerce thrust the question of agriculture again into prominence. The number of inhabitants in 1746 can be estimated at 5—6000 as against 1200—1300 in 1715. The area available for agricultural production measured about 15 450 cadastral yokes

(1 cadastral yoke = 1.42 acres). The paper deals in all details with the history of fixing the limits of the town (the limits fixed in 1738, 1743 and 1747 were retained until 1950), with the description of the agricultural surroundings of the town from the viewpoint of economic geography, and with the distribution of this area. The town as a landlord distributed the land from the year 1717 under the citizens, who became not the owners but only the tenants of these landed properties. The title of possession was not civil rights, but house property. Fields, meadows and gardens were extensions of the city houses. Possession of a house and of real estate was a preliminary condition for obtaining civil rights.

The distribution of different kinds of landed property was laid down in land registers. By comparing the data of the land registers with the maps constructed by Antal Balla referring to the years 1784–89 and representing the inner sectors and the outskirts of Pest, it is in most cases possible to reconstruct with great exactitude the location of the areas under agricultural cultivation, i. e. the earliest position after the distribution. With the aid of the land registers the changes of this state of affairs during the 18th century and the increase or diminution of agricultural areas can be closely followed. The examination of the arrangement of the agricultural surroundings of the town in the 18th century allows of observing the trends of the topographical development of the town which are effective almost to date; at the same time characteristics and problems of the role of agriculture in the life of the town during that century clearly manifest themselves.

1. *Gardens.* About 300 gardens that existed in the surroundings of the town in the course of the 18th century are known to us. The total area occupied by gardens was 312 800 square fathoms in 1775. The great majority of the gardens was situated between the town and the line drawn by the Rákos-árok, in a semi-circular area limited from one side by the Bajcsy-Zsilinszky street of to-day and from the other side by the section of the Danube between the Szabadság-híd (Liberty bridge) and Boráros place. The gardens to the north of the present-day Rákóczi street were called upper gardens, those to the south lower gardens. The size of the gardens was very different. There were gardens occupying several cadastral yokes, and there were others not larger than a few hundreds of square fathoms. The garden district stood under special care and protection of the municipal council. In the years following 1730 these gardens were beautifully designed and well kept. Enclosed by hoardings or hedges there were orchards, vineyards with scattered press-sheds and cellars. The garden district before the town changed continually during the 18th century. Houses were built in the gardens and many gardens were parcelled out into small building sites. Many gardens however retained their original size. The owners of these were mostly well-to-do citizens or noblemen.

2. *Farmsteads.* The majority of the farmsteads were situated next to the swampy parts of the Rákos-árok, or at places where drinking water was available. When speaking of farmsteads („major”) we must not imagine centers of agriculture on a large scale, but merely farmyards that did not find place between the walls of the town; the citizens kept there the tools necessary for the cultivation of their land, as well as their animals. The land registers contain 73 farmsteads, but such a number of farmsteads never existed in Pest at the same time. Already in the years after 1730 the dividing up of the area of some farmsteads into building sites was beginning; this applies especially to the farmsteads that existed in to-day's Baross street. Of the farmsteads, divided up in the course of the century, 13 were situated in the Józsefváros and 4 in the Terézváros districts. The greater part of the farmsteads, however, retained their farmstead character in the course of the 18th century. This character was chiefly determined by the farmyard. Since the number of fields, meadows and vineyards was far greater than that of farmsteads, and since the owners of these mostly lived in the Belváros (the inner district of the town), a great part of the yards of the houses in the Belváros were also used as farmyards. When in the course of the century the Belváros had gradually developed, the requirements of the citizens for farmsteads continually

increased and the value of the latter rose substantially; since, however, there was neither space nor possibility to build new ones, most probably a part of the gardens and fields in the outskirts were used for these purposes.

3. *Arable land.* The distribution of arable land took place in the years around 1718. The distribution began at the Vizafogó district where 94 fields of different sizes were distributed. The total area of these fields, that mostly preserved their character during the whole century, was about $402 \frac{1}{4}$ yokes. In the area immediately surrounding the town (inside the ditch called Vonalárok) 133 fields of various size were distributed. In the territory of Terézváros and Józsefváros fields were rather mixed up with farmsteads, but in the Ferencváros district, to the south of the present Körút (great boulevard), they formed large contiguous areas. The number of these fields systematically decreased, and their character underwent a change; they were transformed into farmsteads, gardens, and building-sites. From the pasture-area fields were distributed in two districts, where the soil was rather wet. One of these districts was situated on the left side of today's Soroksári street between the Közvágóhíd (slaughter-house) and Kén street. This area measured $78 \frac{3}{4}$ yokes. Considerably larger was the block of arable land distributed by the town council in a district described as "ausser der Türkischen Schild-Wacht" (outside the Turkish posts). The area of these fields was $460 \frac{1}{2}$ yokes. At the end of the 19th century the farm lots designated as "Törökstrázs" (Turkish watch-posts) district still existed in their original form. Here, too, changes were brought about only in the course of the great country plannings of the 20th century.

Concerning agricultural production few data — and only dubious ones at that — are at our disposal. It is an established fact that the main produce was rye. The quantities produced however were not sufficient to cover either the requirements of the population for cereals or the want for corn fodder.

4. *Meadows.* The meadows adjacent to the line formed by the streamlet Rákos-patak were always the most valuable parts of the agricultural surroundings of Pest. About 1718 as many as 420 meadows were distributed here. The width of the plots was generally 15 fathoms according to the cadastral register. Their length varied as a consequence of natural conditions. They were directed from north-east to south-west, i. e. perpendicular to the town limit. The inclination of these meadows had a decisive influence on the formation of the network of streets in the present Zugló district as these lots remained unchanged until the end of the 19th century. The total area of the meadows was — according to a survey in 1788 — about 3933 yokes. The meadows were frequently exposed to the inundations of the Rákos-patak. Protection against the floods was sought from the middle of the last century in cutting various canals and regulating the streamlet.

The meadows were also considered as belonging to the town houses and were distributed on this basis. At the time of the distribution meadows were still abundant. Sixty house-owners received even several meadows. Later the requirements for meadows increased but the original distribution was left unchanged. Citizens who did not own a meadow could, in the first half of the century, only get grassland in one of the ranches called "puszta" that were leased by the town. In the second half of the last century even such possibilities ceased to exist.

5. *Vineyards.* In the cadastral register 711 vineyards were recorded in the course of the 18th century. Citizens and inhabitants of Pest began to cultivate vine in the years after 1710 on the Kőbányai Őhegy (Old Mountain of the Quarry, later a district of Pest), in some fields "in der Rakos Rieth, in der St. Lorenzer Rieth, in der Ackher Rieth, in der untern, mitteln, obern Steinbrucher Rieth", in the environs of the Lusthügel and Sandtberg, along some farm roads, beside one another but not closely bordering on each other; the parts of the field blocks beside the farm roads planted with vinestock surrounded the inner parts not taken in cultivation as yet. These lots then were enlarged in the backward direction. Parallel to this kind of expansion the citizens continued to take possession of the arable land still available. So the further development of the „dűlő" (unit of fields)

of Szentlőrinc was continued southwards and even two new ones (Lerchental and Lerchenberg) were taken under cultivation. In the years after 1750 the Óhegy was full partly through the expansion of the old owners, partly as a consequence of the plantations of the new proprietors. The area planted with vineyards was at the end of the century 937,555 square fathoms, more than eight times as large as in 1720. Then followed the occupation of the Újhegy (New Mountain) where planting of vine on a large scale was carried out from 1760 on. The total area of these vineyards amounted to 114,073 square fathoms at the end of the century.

Citizens and inhabitants of Pest owned vineyards also outside Pest. Of these the oldest are those on the hillside of Buda. In 1784 inhabitants of Pest owned a vineyard area of about 30,000 square fathoms in Buda. In like manner as in the vineyards in Buda, citizens of Pest began cultivation of vine already before the independence war led by Rákóczi, on the territory of the ancient promontorium of Csepel, the area of to-day's Budafok. Here the area of the vineyards amounted to 711 700 in 1784. In Budaörs inhabitants of Pest were in possession of vineyards already in 1730 and the area comprised in 1784 343 000 square fathoms. Besides, citizens of Pest owned some vineyards also in Óbuda, Szada and Veresegyháza. At the middle of the century inhabitants of Pest planted about 82 500 square fathoms with vine in Nagytétény. Thus the total area of vineyards owned by inhabitants of Pest in the 18th century was quite considerable, amounting to 2 908 828 square fathoms. Only little more than one third of this area was territory belonging to the town of Pest.

6. *Pastures.* The greater part of the agricultural surroundings of Pest were used in the course of the 18th century as pastures. These pastures were of a very inferior quality. Thus in spite of the great extension of the pasture areas these were always a source of trouble for the agricultural population of Pest. To meet the demand for pasture, the town — from 1696 on — systematically and continuously took on lease "puszta" areas adjacent to Pest. So from the Wathay family the area of the Gubacs, Szentlőrinc and Péteri puszta was taken on lease until 1738, with an interruption lasting from 1724 to 1730. From 1741 the agricultural district of Keresztúr was taken on lease from the Podmaniczky family and from 1742 the praedium of Alag too. In the years after 1730 animal husbandry in Pest made rapid headway. The taking on lease of the "puszta" areas made pasturing possible for burgesses and cottars alike without any restriction, against a tax which made up for the rent paid by the town. As a consequence of the increase of the town's population — especially after the foundation of the suburbs — the citizens raised the issue of restricting the keeping of animals by non-citizens. In 1746 the lease of Alag came to an end and the Podmaniczky family likewise took back the area let on lease earlier to the town of Pest. From this date the citizens of Pest could not obtain a pasture by lease anywhere. Thus after 1745 the town of Pest had to content itself within its own limits, and the further development of animal husbandry was checked. The poor pasture within the town limits could not keep many animals. At the end of the century, according to a conscription, no more than 793 horned cattle were counted in Pest.

III. The role of agriculture in the life of the town

When examining the period before the war for independence led by Rákóczi we came to the conclusion that at the beginning of the 18th century the town was definitely of an agrarian character, and this character was represented in the first place by the Hungarian and Serbian population, although the rather lively interest in agriculture of the craftsmen and merchants of German nationality must not be left out of consideration. A great part of the Hungarian population however left the town during the Rákóczi war of independence. Thus the number of farm hands and day-labourers diminished. For the craftsmen and merchants settled in Pest after the war of independence the town life did not offer opportunity to

develop their capacities to the full. Since craftsmen and merchants as a result of the backwardness of market conditions were not able to consolidate and develop their existence solely by their profession, they turned towards the fields, meadows, gardens, farmsteads, and vineyards distributed to owners of town houses, not considering the occupation with these merely as a sideline and making serious efforts to increase their income from these sources. From the examination of various conscriptions we may draw the conclusion that about half of the population of the town of Pest owned at the middle of the century various agricultural properties, and at least a half of the craftsmen and merchants is found among these proprietors. Farm hands and day-labourers, whose ever increasing number augmented the population of the suburbs, — though they themselves owned some landed property, especially small vineyard plots in Kőbánya — found abundant opportunity for work in agriculture and particularly in the cultivation of the vineyards.

At the middle of the century not only the development of animal husbandry was checked, but the further expansion of agriculture and the cultivation of vineyards became impossible too. The arable area of the surroundings of the town were mostly distributed by the middle of the 18th century. Everything was regulated: the territory of fields, meadows, farmsteads, gardens, vineyards and pastures became permanent. This stability was meticulously guarded by the town council. The population, on the other hand, increased rapidly. While in 1746 the population could be estimated at about 5—6000, in 1792 the town had 26 684 inhabitants. The development of the town received a powerful impulse from the prosperity which took its origin from the wars of succession. As a result of the increased production and exchange of goods the importance of Pest as a centre of commerce increased. Under these conditions the significance of agriculture in the life of the town fell more and more into the background. An ever thinner stratum of the population was occupied with agriculture. The cultivation of the vineyards however retained its importance and the problems connected with it often took the attention of the town council in the course of the century. Citizens of this town, called by Márton Schwartner as early as at the end of the 18th century the first commercial town of Hungary, comparing its development to that of London, were still engaged in the cultivation of vineyards — in great numbers and with considerable intensity — for a long time to come.

Caption of the figures

Fig. 1. Plough-lands under cultivation around the city in the years of 1720 — p. 158.

Fig. 2. Plough-lands of Törökőr (Turkish watch-posts) — p. 149.

Fig. 3. Division-scheme of vineyard-units of Kőbánya — p. 167.

A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig

Bevezetés

E dolgozat címében megjelölt jelenség gazdaságtörténetünk egyik alapvető mozzanata. A kereskedelmi tőke előfutára az ipari tőkének.¹ A kereskedelmi tőke felgyülemelésének korábbi vagy későbbi időpontja, növekedésének lassúsága vagy fokozódó gyorsulása, nagyságának mértéke : döntő módon határozza meg a kapitalizálódás útjára lépés lehetőségét és az ezen való haladás ütemét. Vizsgálódásunknak a fővárosra történt korlátozása nem jelenti a probléma szűkítését. Ellenkezően. A XVIII. sz. utolsó negyedében Pesten alakul ki az ország kereskedelmi központja. Így tehát elsőrangú jelentősége van annak, miként alakult és fejlődött a kereskedelmi tőke azon a helyen, ahol viszonylagosan legnagyobb erővel kellett végbemennie a kereskedelmi tőke felhalmozódásának. Ennek bősége vagy elégtelensége természetesen az ipari fejlődés intenzitásának egyik legfontosabb együtthatója volt. Éppen ezért Pest-Budára exponálva a kérdést, itt mint klinikai eseten tanulmányozhatjuk a fejlődés menetét.

Emellett helytörténeti szempontból ugyancsak fontos ennek megismerése, hiszen a városok fejlődésének a kereskedelem az előfeltétele.² Maga a városkialakítás az ipar munkája. Az ipari tevékenységnek az őstermelésből való kiválásával keletkeznek a városok, ezeknek fejlődését azonban a kereskedelem viszi tovább. Budapest története szempontjából is elsőrangú fontossága van annak a vizsgálatnak, milyen volt a városfejlesztő erő, aminek a kereskedelmi tőke oldaláról kellett jönnie.

I. A kereskedelmi tőke kialakulásának kezdeti akadályai (1686—1792-ig)

A kereskedelmi tőke megjelenése Budán ugyan jóval későbbi keletű, mint Nyugaton, de szerepe van már a Mohács előtti két évszázadban. Ha vizsgálódásainkat mégsem terjesztjük ki erre a korszakra, ezt kettős megfontolásból tesszük. Először is Buda és Pest koraközépkori kereskedői túlnyomó részben olaszok és délnémetek, a szó szoros értel-

mében „kalandor kereskedők” (merchants adventurers), akik nemcsak személyükben vándorok, hanem tőkéik is kőszja jellegűek, éppúgy mint a Skandináviában és Novgorodban tartózkodó Hansa kereskedőké. A másik megfontolás, hogy az 1526 előtti és a török hódoltság utáni kereskedelmi tőkének a felhalmozása között éppúgy hiányzik a kontinuitás, mint az ókori római és a helyükben keletkezett középkori városok között. Még ha a Mohács előtti budai kereskedelem sokkal erőteljesebb lett volna is, mint amilyen volt, a folytatása megszakadt. Ezért a bevezetőben körvonalazott probléma szempontjából ennek tárgyalását itt mellőzhetőnek tartjuk.

Mohács után az idegen kereskedők eltávoztak Budáról, és szétseledek a XVI. század eleje óta felfejlődésben levő pesti terménytőzsérek is. Az ország három részre szakadása széttepte a főváros kapcsolatait a régi piaccal. A XVI. és XVII. századi marhakiviteli konjunktúrában nem részesült, ennek haszna főleg bécsi tőkések zsebébe került.³ Behozatali cikkekben Buda Belgrádnak lett másodkeze. 1686-ban a török hódoltság levantinus kereskedői nyomtalanul eltűntek. Vagyonuk a császári hadsereg martaléka lett. A két város kereskedelmi tekintetben is tabula rasanak volt tekinthető.

A termelőerők helyreállta előtt lehetetlen volt, hogy Pesten a kereskedelmi tőke felgyülemzése megindulhasson, még ha a fejlődés nem ütközött volna is a politikai rendszer és a sajátos termelési viszonyok hátráltató erőibe. Elsősorban azt kell vizsgálnunk, melyek voltak ezek az akadályok 1686 után.

1. A piac szűk terjedelme

A szűkkörű piac és ennek igen lassú ütemű szélesedése a pest-budai kereskedelem fejlődésének legerősebb féke a XVIII. században. A török uralom után a két város egy szinte pusztta terület földrajzi központja. A Duna—Tisza közén és a Dunántúl keleti felében mindössze 37 717 családot számoltak 1702-ben, a Mohács előtti népességnek nem egészen egynegyed részét. Hatos szorzószámmal ez 226 303 léleknek felel meg, míg 1930-ban 4,2 millió volt a népesség. Ezen a hatalmas területen mindössze annyi búzaföldet arattak le, amely a Budapest határával felérő terület akkori átlag termésének felelt meg.⁴ A kezdetnek elképzelhetetlenül alacsony számai a század végéig természetesen lényegesen megváltoztak, de a növekedés üteme eleinte igen lassú, csak 1750 után gyorsul meg a benépesítés szélesebb hullámverésének ideérkezésével. Az eke alá fogott terület a század végével eléri a következő századvégének felét,⁵ de csak a hajózható folyók mellett élő parasztságnak volt fölöslege.⁶ A lakosság száma a II. József-féle népszámlálásig több mint kétszeresére nőtt csak hogy a népszaporulat legnagyobb része olyan elemeket jelentett, akik naturál gazdaságban éltek, és így alig jelenthettek vásárlóerőt. A parasztság kisajátítása a piacot kiszélesíti ugyan, de a politikai gazdaságtan e tételének Magyarországra való érvényességét

Mérei Gyula találó okfejtése kétségbe vonja. „Bár az egyik oldalon a parasztság kisajátítása folytán egyre nagyobb paraszti tömegek váltak el földjüktől, minthogy többségükben nem tudták eladni munkaerejüket, úgyszólván semminemű vásárlóerőt nem jelentettek. Csak a jómódú parasztság vásárlóképes. Ez azonban csak vékony réteget jelentett.”⁷

A belső piac fejlődésének lemerésére a külkereskedelem, különösen a behozatal terjedelmének változása alkalmas. 1733-ban a behozatal értéke 3 millió Ft,⁸ míg a 80-as évek átlagában 10,8 millió.⁹ A növekedés tehát 260%, míg a népszaporulat ebben az időközben 250%.¹⁰ A kereskedők száma is valamivel nagyobb mértékben növekedvén, mint a behozatalé, az áruforgalomnak egy kereskedőre eső átlaga tehát csökkent. E három adat összevetése így arra mutat, hogy a kereskedelmi tőke felhalmozásának lehetősége nagyon korlátozott volt. A kereskedelmi forgalom és a népesség növekedésének csaknem teljes egybevágóságával szemben nézzük meg egy olyan ország megfelelő adatait, ahol a tőke gyarapodásának üteme még nem is jelzi a legfelsőbb fokot: Franciaországot. Itt a század második és negyedik negyede között a lakosság 22%-os szaporodása mellett az áruforgalom értéke megháromszorozódott.¹¹ Így persze gyarapodhatott a vagyonos francia kereskedő réteg. Nálunk a fogyasztó elemek: a föld népe, amely csak kivételes vidékeken rendelkezik fölösleggel,¹² a kis számú városi polgárság, amely a hanyatló céhkorszakban elszegényedik, az iparoslegény, akinek bére másfél napszámnak felel meg, a kisnemesség, amelynek szükségleteit még mindig a gyomor mérete szabja meg. Ebben a piaci adottságban a jórészt külföldi cikkekre szorító kereskedelem lehetőségei igen csekélyek.

A pesti kereskedelem forgalma a XVIII. század első felében még a többi magyar központokét sem éri el. Az itteni vámhivatalt a csekély forgalom miatt 1722-ben — Dunaföldvárra helyezik át.¹³ A budai vámhivatal forgalma 1738-ban csak egyötöde a pozsonyinak.¹⁴ „Az itteni kereskedők között igen kevésnek van valamije.”¹⁵ Csak a század utolsó két évtizedében válik Pest a magyarországi forgalom központjává. A fejlődés főoka, hogy az ausztriai manufaktúráknak mind nagyobb szüksége lett a magyar nyersanyagokra. A század közepén még csak 5 millió Ft-ot kitevő export a nyolcvanas évek végén meghaladja a 17 milliót. Almássy Pál szemléletesen írja le¹⁶ a külkereskedelem lebonyolítását. „Az egész országban szétszórt, alárendelt görög és zsidó faktorok a terményeket kicsinyben összegyűjtik, gyakran azonban a külföldi kereskedők maguk küldik alkalmazottaikat a termelőhöz, ahonnan Pestre, mint kereskedelmi központba hozzák fel az árut. A pesti kereskedő ezeket részben ausztriai megbízóinak küldi el, részben a pesti vásárra érkező német kereskedőknek adja el.” Ebből látszik, hogy Pest forgalmi központ jellege már erősebb, de a pesti terménykereskedő inkább csak ügynöke az osztrák nagykereskedőnek, amint csak alkusza a földesúrnak.” Kevés magyar kereskedő szerezheti be első kézből a külföldi gyártmányokat — folytatja Almássy —, hanem az itteni vásárra érkező külföldi kereskedőtől kapja.” A pesti kereskedelem, vagy még inkább

a kereskedelem Pesten, ha fel is lendül, de még a kezdetleges vásári fázisban van. „Az itteni vásárra jönnek az osztrákok, akik a mi kereskedelmünket a maguk hasznára folytatják” — írja Berzeviczy Gergely.¹⁷

Pest kereskedelmi szerepének nagybővülésével párhuzamosan Budán úgyszólván megszűnt a kereskedelem. Buda város tanácsa azt jelentette az 1790. évi országgyűlésnek, hogy „a kereskedelem itt említésre sem méltó, Buda fekvésénél fogva sem alkalmas a kereskedelemre”.¹⁸

2. A kereskedelmi tőke szétporlasztása a gyarmati rendszer elején

A bécsi kormány gyarmati politikájában Magyarországgal szemben, két fázis különböztethető meg. Amíg a termelőerők csekély hozama miatt vámpolitikai eszközök alkalmazása még nem lehetett időszerű, a katonai erővel végrehajtott kifosztás módszerein volt a hangsúly. Amint azonban az ország kezd előrehaladni a termelés terén és az addig fejlődésében elmaradt osztrák ipar kezd kibontakozni, kialakulhattak a gyarmati rendszer vámpolitikai eszközei. A katonai elnyomás székhelyén, Budán és Pesten élesen megkülönböztethető e két forma.

„Pest kereskedelmi szempontból jól fekvő hely — írta Pest tanácsa 1703-ban az udvari kamarának — de nehezen válhatik azzá, amíg a katonaság Pesten marad.”¹⁹ Találó és a jövőbe pillantó felismerés ez. Buda mint a főparancsnokság szállása egyáltalán nem, Pest pedig csak azután kezd kereskedelmi gócponttá kifejlődni, amint a katonai városuraság megszűnt. Elsőnek maga Kollonics állapította meg, hogy a tisztek kereskednek és ezzel a polgárságtól elvonják a megélhetési lehetőséget.²⁰ A szatmári békében megkötött kompromisszum az udvar és a nemesség között nem terjedt ki a polgárságra. Vele szemben a katonai erőszakosságok tovább folytak. Az 1722-es országgyűléshez a felszabadított terület városai feliratot intéztek, amely megdöbbentő képet fest a katonaság sarcolásairól.²¹ A katonák fosztogatásai ellen csak 1739-ben történik az első királyi intézkedés, és csak az ötvenes években ritkulnak a panaszok.²²

A katonai kizsákmányolás természetesen nem kedvezett a kereskedelemnek, sőt a fosztogató tisztek kezében létesített tőkeakkumulációt. Az így keletkezett vagyonokat ugyanis a visszavezényelt tisztek kivonták az országból.²³ A katonai kizsákmányolásnak a Lajtán túlra jutott haszna a továbbiakban az ottani tőkék gyarapítására szolgálhatott.

Nem csupán a nyers erőszak alkalmazásával ment végbe a katonai kizsákmányolás, hanem a várparancsnok által idehívott olasz kereskedőknek monopóliumot élvező üzletei útján is, amelyekben a császári tisztek voltak a „csendes társak”. A várparancsnokság gyanús üzleteit 1710—1722 között Brentano Monticelli bonyolította le, nagy részben Orsetti tábornok és Savoyai Jenő csepeli jószágkormányzójának tőkerészesedésével. A vállalkozás felszámolása 30 000 Ft-ot eredményezett, amit az üzlettársak kivittek az országból.²⁴ A várparancsnoki sötét

üzletek folyamatosságát ezután a Bernucca-cég biztosította mintegy harminc éven át. Amikor Bernucca meghalt, a hagyaték hivatalos értéke meghaladta a 200 000 Ft-ot, sőt egy másik forrás félmillióra becsülte.²⁵ Kétségtelenül ez volt a XVIII. század közepén a legnagyobb magyarországi polgári vagyon. Ha ez a tőke ipari vállalkozásokba ment volna át, nagy lendületet idézhetett volna elő. Bernucca azonban, mint az Osztrák Keleti Társaság iparvállalatainak magyarországi főügynöke,²⁶ ellentétes érdekű volt egy keletkezhető magyar manufaktúrával szemben. Ezért sem változhatott át a kor legnagyobb itteni kereskedelmi tőkéje ipari tőkévé. Az örökösök hátrahagyása nélkül meghalt Bernucca hagyatéka részben különböző állami, városi és egyházi pénztárak között morzsolódott szét, részben kiszivárgott az országból.²⁷

A század közepén ért meg a helyzet odáig, hogy a vámtarifák eszközével lehessen biztosítani a magyar gyarmat fölötti teljes uralmat. Ezt megelőzőleg sem maradt azonban felhasználatlanul a vámmal, egyelőre a belső vámmal való operálás lehetősége, hogy a kereskedelem hasznát a kincstár lefölözze. Buda és közvetve Pest még a többi városnál is hátrányosabb helyzetbe került az Árpád-korból eredő királyi vámnak 1718-ban történt visszaállításával. Ez a vám a rendes harmincad felét tette, tehát a Budára vitt áruk után másfélszeres vámot kellett fizetni. Buda volt az egyetlen város, ahonnan kivitt portékák vámkötelesek voltak. A törvénytelen elvámolás csápjai a pesti vásárokra is átnyúltak.²⁸ Sőt a magyar udvari kamara a gyarmatpolitika szolgálatában odáig süllyedt, hogy 1773-ban a bécsi helyi áruk királyi vámját a harmincad másfélszeresében, a magyar árukét pedig ennek két és félszeresében állapította meg.²⁹ Csak József császár erélye vetett véget a helyi vámszedéssel a több mint fél századig tartó visszaélésnek, amit az 1751-es országgyűlés is „abusive et usurpative” jelzővel illetett.³⁰

A gyarmatrendszer kereskedempolitikai szakasza az 1754. évi harmincadszabályzattal kezdődik. Az ekkor még fejlődése elején állott osztrák ipar nem gondolhatott arra, hogy Magyarország iparcikkbehozatalát teljesen kezébe kaparintsa. A bécsi vámpolitika ezért még nem összpontosíthatta minden erejét arra, hogy Magyarországot az osztrák iparcikkek kizárólagos vásárlására kényszerítse, hanem egyelőre megelégedett azzal, hogy a magyar behozatali forgalom közvetítői hasznát a bécsi kereskedőknek tartsa fenn. A vámtarifa fokozatai arra szorították a magyar importőrt, hogy az osztrák közvetítéssel megdrágított külföldi árut vásárolja meg, mert így a 30%-os vám helyett csak 5%-ot fizetett,³¹ és ha osztrák árut vásárolt, ezt 3%-os vám ellenében hozhatta be.³² A Bécsben külföldi iparcikket vásárló magyar kereskedő kénytelen volt 5—10% jutalékot fizetni az üzletkötésben csak névleg részt vevő osztrák cégnek.³³ „A vámtarifa a magyar kereskedelmi tőke felhalmozódását lefékezte és a magyar kereskedelmet az osztrák kereskedelmi tőke szolgálatába állította.”³⁴ A bécsi közvetítőkereskedelem itteni hegemóniáját Almássy Pál is megállapította, amikor mint fiumei kormányzó tervezetet dolgozott ki a magyar kikötő forgalmának fejlesztésére. „Pest

semmi lehetőséget nem nyújt a tengerparti kereskedelemnek és nem is fog addig nyújtani, amíg a magyar kereskedő a bécsi lerakatokból vásárolja olasz és levantei áruit.”³⁵ Bécs tehát nemcsak nyugat felé, hanem délkeleti irányban is leföldrő állomása a magyar behozatalnak. Még az udvari számszék nagytekintélyű elnöke, Zinzendorf is beismerte, hogy „a magyar városok a szabad kereskedelem akadályozása következtében tönkre mennek és hitelük, kereskedelmükkel együtt megsemmisül”.³⁶

A magyar kereskedők közvetlen külföldi kapcsolatainak szét szakítása egyben a terménykivitel elé is új akadályt gördített. „Ha lehetne könnyebbé elérni a külföldi áruk behozatalánál, akkor ezek a portékák külföldi szekereken érkeznének és innen magyar gyapjúval, borral megrakodva térhetnének vissza, míg most nagyon nehéz magyar fuvarost találni külföldi szállításhoz.” A bécsi kormány is jól ismerte a behozatalnak és kivitelnek ezt az összefüggését, amit a vámtarifa ellen tiltakozó pozsonyi kereskedők foglaltak össze ilyen tömör formában,³⁷ és amikor a behozatal hasznának leföldrőzése érdekében elvágta a magyar kereskedők külföldi összeköttetéseit, ezzel az osztrák iparnak a magyar termények fölötti uralmát erősítette meg.

A gyarmatpolitika erődítményrendszerében volt azonban egy rés, amit a bécsi kereskedelem nem ellenőrizhetett. Ez a hézag a török határ. Az 1718. évi passzarovici béke ugyanis biztosította a szultán birodalmából érkező áruknak igen alacsony, 3%-os vám melletti beengedését, sőt azt is, hogy a török alattvalók, az ún. görögök szabadon kereskedhessenek a Habsburgok országaiban. Ez az új kereskedő elem leleményességével és levantei tőkekapcsolataival tátongó úrt tölthetett be Magyarországon. Az ide telepített osztrák kereskedők kis csoportja a Rákóczi-szabadságharc végével ugyanis valósággal szétzúllott. A pesti kereskedőtestület taglétszáma csak 1726-ban érte el újból az indulás 14 főnyi kis állományát és ezután 14 év telt el tagfelvétel nélkül.³⁸ Ez a maroknyi szatócs szellemű kereskedő nem tölthette be feladatát, a görögök szinte a senki földjén telepedhettek le. 1720-ban még csak öten voltak Pesten, de hamarosan 23-ra szaporodtak.³⁹ A kereskedelmi testület felvette velük a harcot és kieszközölt egy pátenst, amely a görög kereskedők tevékenységét a török árukkal való nagybani kereskedelemre korlátozta.⁴⁰ A rendelet azonban papíron maradt. Mária Terézia háborúinak külpolitikai szempontjai a török alattvalók kímélésére intettek. Ezért a Helytartótanács mindig lefogta a pesti tanács kezét, ha ez meg akarta rendszabályozni a görögöket. Egészen 1763-ig, a hétéves háború befejezéséig tartott kíméleti idejük.⁴¹ Ezalatt zavartalanul foglalkozhattak minden fajta üzlettel. Olyan szövvényes ügyleteket is le tudtak bonyolítani, amilyenekre a nehézkes pesti polgári kereskedők alkalmatlanok voltak.

A hatvanas évek végétől kezdve a görög kereskedőkkel szemben követett politika logikusan illeszkedik a gyarmatpolitika irányához. Pesten ekkor 138 görög kereskedő volt, 33 „német, katolikus, polgári” kereskedővel szemben.⁴² Az új politika célja: megakadályozni, hogy

nagyobb vagyonokat halmozzanak fel. Ha azonban ilyenek mégis keletkeznének, ezeket a kereskedelmen és iparon kívüli befektetések felé kell irányítani. Mindenekelőtt eltiltják a török alattvalókat a gabonakereskedéstől. Ezután 1772-ben megszüntetik a passzarovici béke által biztosított vámelőnyüket.⁴³ A legnagyobb csapást az 1774. évi, ún. húségeskü-rendelet mérte rájuk. Eszerint az a török alattvaló, aki a királynőnek húségesküt tesz, teljesen szabadon kereskedhetik, míg azokat, akik megmaradnak török alattvalóknak, a hazájukbeli árukkal való kereskedésre korlátozzák. A húségeskü letételének az lett a következménye, hogy a királynő új alattvalói elvesztették törökországi vagyonukat és szülőföldjükkel való hitelkapcsolatuk megszakadt.⁴⁴ Éppen ez volt a rendelet célja. Egy következő évi rendelet⁴⁵ viszont más irányú kedvezményt ad a pesti görögöknek, mintha kárpótolni akarná őket kereskedelmi tevékenységük korlátozásáért: megengedi nekik házingatlanok szerzését Pesten. A görög vagyonnak a házbirtok felé terelése éppen úgy kormányintenció, mint földvásárlásaik, amiket a kormány a nemeslevelek bőséges osztogatásával mozdított elő. Inkább legyenek háziurak és földbirtokosok, mintsem manufaktúra alapító kereskedők. A gazdag görög kalmárok, a Mocsonyi, Agorasztó, Szaczelláry, Graboczky, Ghika stb. családok leszármazottai a politikai és vármegyei életben játszanak majd szerepet. A nemesi életforma beültetése a görögökbe célszerű módja volt a kereskedelmi vagyonok felbomlasztásának. Bár a nemeslevél számottevő előnyt jelentett a nemesített kereskedőnek a vámokon és réveken a polgári kereskedővel szemben, de nem volt elegendő arra, hogy a földesúri élet csábításától megvédje őket.

E rendszabályok hatásaként megindult a pesti görögök kereskedelmének visszafejlődése. A nyolcvanas években számuk a felére olvadt le. Súlyosan ártott nekik még a valószínűen kormányintencióra Pesten leányvállalatot alapító bécsi Natorp cég fellépte. Ez a világpiaci kapcsolatokkal rendelkező nagykereskedő azokban a fűszerárukban, amelyek addig a görögök monopóliumát alkották, minimális haszonnal kalkulált, bőségesen kárpótolva magát vegyi áruinak felcsigázott haszonkulcsaival.⁴⁶ Ezzel a pesti görögök levantei másodkézből a nyugati kereskedelem harmadkezeivé süllyedtek le.

Hogy mennyire gyarmati jellegű volt a görögökkel szembeni politika, legjobban mutatja a bécsi helyzettel való összevetés. Amíg Pesten a századfordulón már csak 12 olyan görög kereskedő akadt, aki megmaradt a szultán alattvalójának,⁴⁷ addig ugyanakkor Bécsben 217 bejegyzett török cég volt, amelyek a húségeskü kényszerétől mentesen szabadon kereskedhettek, az osztrák alattvaló görögök száma pedig csak 15 volt.⁴⁸

Míg Ausztria gazdasági életében a levantinusok továbbra is, főleg a XIX. század első felében, igen nagy szerepet vittek (Sina! Eskeles!), addig a pesti görög kereskedelem bizonytalan helyzetének tudatában — egy rövid próbálkozástól eltekintve — távortartotta magát az ipari alapításokban való részvételtől.

3. A kereskedelmi tőkefelhalmozódás helyi akadálya

A bécsi kormány abban a törekvésében, hogy megakadályozza a kereskedelmi tőke felgyülemlesztését, kéretlen segítséget kapott a pesti városi tanácstól. A helyi hatóság a kereskedelem céhszerű formáinak megvédésével törekedett annak megakadályozására, hogy egy újjgazdag kereskedő elem keletkezhessek, amely előbb-utóbb magához ragadhatná a tanácsban uralkodó patricius ház- és szőlőbirtokos rétegnek a város feletti hatalmát.

A pesti kereskedők testülete, a grémium minden ízében céhszerű alakulat volt. A kereskedés a testület tagjainak kizárólagos joga. A grémiumba való felvétel lehetősége még korlátozottabb, mint amilyen a kézműves céheknél volt szokásos: öt évi tanonckodás ugyanannál a kereskedőnél, három évi segédeskedés kizárólag Pesten. Tőkében gyenge, szűk látókörű, szatócsszellemű kereskedők tartották kezükben a vezetést, amely támadásban volt a grémiumon kívül álló „kontárok”: zsidók, görögök, házalók ellen és védekezésben a grémiumba belépni akarókkal szemben. Amint a céh távol tartja az átlagosnál ügyesebbet, a túl veszedelmes versenytársat, ugyanígy a grémium az átlagosnál nagyobb tőkével bíró jelentkezőt. Talán legjellemzőbb az az eset, hogy a grémium azon a címen utasította el Natorp Tivadart, Bécs egyik legnagyobb cégének társtulajdonosát, hogy nem volt boltosinas és nincs segédlevele.⁴⁹ Szinte valamennyi jelentősebb kereskedőt a Helytartótanács utasítására volt kénytelen felvenni a tiltakozó grémium.⁵⁰ Mennyi hivatott kereskedő lehetett azonban azok között az elutasított pályázók között, akiknek sérelmét a felsőbb hatóságok nem orvosolták. A kereskedelmi tőkeakkumulációt nemcsak az alkalmas jelöltek visszautasításával gátolta a grémium, hanem sok esetben olyan reverzálisok kikényszerítésével is, amelyek az új vállalkozás anyagi megalapozottságát gyengítették. Így pl. a pályázónak kötelezni kellett magát arra, hogy mással nem társul, vagy zsidóval nem lép csendes társasviszonyba, vagy új üzletágra nem terjeszkedik ki.⁵¹

A grémiumnak kenyéririgységtől hajtott elzárkózó magatartását a városi tanács egyes kirívó esetekben mégiscsak fékezte, teljes egyetértés volt közöttük a zsidók távoltartásának kérdésében. Ezek a zsidók főleg morvaországi családokhoz tartoztak, rokonai összetartozásuk egyben tőke- és hitelkapcsolatokat is jelentett. Éppen tőkeerejük és hagyományos üzleti leleményességük tette őket nem kívánatos elemmé.

Buda és Pest kiváltságlevelei értelmében meg lehetett tagadni a zsidók befogadását. Budán azonban a kormány jó ideig nem engedte érvényesülni a zsidók távoltartására törekvő városi politikát. Lipót császár háborúit a bécsi Oppenheimer cég finanszírozta, a kormány tehát nem tűrhette, hogy ennek gabonafelvásárlóit Buda városa ne engedje be. A zsidó kereskedők budai helyzete azonban a spanyol örökösödési és az 1717-es török háború befejeztével gyöngülni kezdett. Amikor

1746-ban a kancellária elrendelte a zsidók kiűzését Budáról,⁵² ennek már gazdasági szempontból nem volt jelentősége.

Pesten, ahol a budaihoz hasonló védetség nem állott fenn, nemcsak a zsidó személyeket, hanem áruikat is távoltartották. Egy tanácsi határozat elkobzás terhe alatt rendelte el egy budai zsidó lerakott áruinak eltávolítását. Amikor egy brünni bank Pesten szövetraktárt akart létesíteni és a Hofkommerzrat ajánlólevelében megjegyezte, hogy bár a bank részvényesei zsidók, de a pesti telep élére keresztény megbízottat állítanak, a tanács ezzel szemben arra kérte a kancelláriát, védje meg őket a zsidók inváziójától.⁵³

A Pestre be nem engedett, majd a Budáról kiűzött zsidók a Zichy grófok óbudai uradalmában telepedtek le, mint „védett zsidók”. A Zichyek többször valóságos megtorló gazdasági háborút viseltek Buda ellen, védett zsidóik zaklatása miatt. Ennek fejében a kereskedelmi profit nem kis hányada az uradalom pénztárába folyt be. Az óbudai zsidó kereskedelem, a XIX. századi pesti kereskedelem előfutára, számottevő volt. Löbl és Kappel óbudai textilnagykereskedőkkel Pesten és Budán senki sem tud versenyezni, tőlük vásárolnak a pesti kiskereskedők.⁵⁴ Itt telepedett meg az első nagy gyapjúkereskedő, Boskowitz Sámuel, akinek Pestre költözését egy negyed század múlva sem engedte meg a pesti tanács.⁵⁵ Az óbudai zsidókat mint legveszedelmesebb versenytársaikat rettegték a pesti kereskedők és kieszközölték azt a királyi rendeletet,⁵⁶ amelynek értelmében az óbudai zsidóknak az áruk elkobzása terhe alatt tilos Pesten kicsinyben árusítani. Csak 1771-ben kapják meg egyesek a commoratiós jogot, amelynek értelmében lakást ugyan nem tarthatnak Pesten, de bizonyos időközben itt megszállhatnak.⁵⁷

Ezt a zárlatot végül is áttörte az allodizálódó földbirtoknak zsidó ügynökeikkel keletkezett érdekközössége. Az óbudai zsidók panaszt tettek Pest megyénél, hogy „amikor a mágnások áruival Pestre jövünk, a város háborít bennünket a szabad kereskedésben.” A vármegye a zsidók védelmére kelt és megengedte az óbudaiaknak a Pesten való árusítást,⁵⁸ míg aztán II. József korlátozott mértékben lehetővé tette letelepülésüket, ha nagykereskedők, vagy ha manufaktúrát akarnak alapítani.⁵⁹ A pesti tanács azonban csak egyes nagykereskedőket akart befogadni, nem minden ellenállás nélkül. Különösen a gyapjúkereskedőkkel szemben makacsolta meg magát a tanács. Amikor a gyapjúkonjunktúra kezdetén az óbudai koronaúradalom gyapjújának eladásával megbízott kereskedők közül hatan kértek letelepedési engedélyt a kincstári gyapjúüzletek lebonyolítása céljából, azzal utasították el őket, hogy ehhez nem szükséges az ittlakás.⁶⁰ Erre közülük a legvagyonosabb, Offenheimer Márkus 100 000 Ft⁶¹ vagyonát gyapjába fektette és Bécsbe vándorolt ki. Elutasította a tanács egy trieszti zsidó nagykereskedő hasonló kérését is. Pedig a zsidókon kívül más kereskedő nem igen akadt, aki a gyapjú exportjával állandóan foglalkozott volna. A pesti tanács zsidóellenes politikája egyik legfőbb oka annak, hogy a XVIII.

század végéig Pesten nem alakulhatott ki olyan gyapjúkereskedelem, amely megfelelt volna a magyar gyapjúkivitel jelentőségének.

II. József halála másnapján a pesti tanács elrendelte a beköltözött zsidók kiűzését. A Helytartótanács azonban rögtön megsemmisítette a határozatot, mert „ez az egész ország kereskedelmében zavart idézhet elő” és elrendelte, hogy az országgyűlés végzéséig a már itt lakó zsidók tartassanak meg eddigi jogállapotukban. Pest város országgyűlési követi utasításában megismételte a zsidók kiűzésére irányuló követelését és hozzátette, hogy eltávolításuk semmi kárral nem fog járni a kereskedelemre, „amelynek folytatása nem kíván állandó helyet”. A pesti álláspontot azonban még a többi városok sem tették magukévá.⁶² Az országgyűlés döntése meghagyta a zsidókat a II. József alatti helyzetükben.

A zsidó kereskedők terményüzleteinek megzavarása már ellenkezett a földesurak érdekeivel, innen van a jozefinista szellemű, zsidó vonatkozású rendelkezések fenntartása a reakció idejében. Amikor azután a pesti tanácsnak nem maradt más alkalmas eszköze a zsidók letelepülésével szemben, mint a rendeletek megszorító értelmű magyarázata, a Helytartótanács rendszerint megváltoztatta a város elutasító határozatait, ha terménykereskedő ügyéről volt szó, viszont nem volt kifogása a textilkereskedők távoltartása ellen. Csak a század utolsó évében enyhült a tanács magatartása, ekkor költözhetek Pestre az óbudai textilkereskedők és színnyomatozók, Pest XIX. századi textil-nyagykereskedelmének megalapítói.

A városi tanács és a grémium sok évtizedre akadályozó magatartása a keletkező nagyobb kereskedelmi vállalkozásokkal szemben jelentős lépésvesztés volt a kereskedelmi tőke gyarapodásának folyamatában.

Ezzel ellentétben a Délvidéken halmozódott fel kereskedő tőke délszláv, német stb. kereskedők kezén, mert a termény és állatkereskedelmet ők bonyolították le.

4. A hitelszűke mint a kereskedelmi tőkefelhalmozás akadályja

A pénztőke összpontosulása — eltérően a Nyugattól — nálunk elsődlegesen nem a kereskedők kezében történt, illetve a termelés körén kívül álló elemek körében ment végbe. Főképpen két helyen akkumulálódott a készpénz a XVII. század elején. Először is a császári hivatalnokoknál és katonatisztekknél, akiket a bécsi kormány részabadíttott a lakosságra, és fizetés helyett jogot adott nekik arra, hogy az országot kifosszák. A pénzfelhalmozás másik gyűjtőpontjára a neves merkantilista író, Schröder, a szepesi kamara tanácsosa mutat rá: „Az egyház minden pénzt magához von, egyedül a papok lesznek gazdagok, mindenki más szegény.”⁶³ Nem sokat örököltünk tehát „a középkor hagyatékából, a kereskedelmi és uzsoratókéből”.

Így tehát az idegenben keletkezett kereskedelmi tőkének áttételére volt ráutalva az ország. Bécsi, olasz, görög és zsidó tőkék szivárogtak

ide, de az itt felduzzadt idegen tőkék nagy része visszaáramlott eredeti helyére.⁶⁴ Tartósabb és jelentékenyebb tőkeakkumulálást jelentett a cseh—morva családi kapcsolatokon felépült zsidó tőke profitjainak összetevődése. A kereskedelmi tőkék idegen eredete, csekély mértéke és állandóan tartó elszivárgása a kereskedelmi hitel sajátos itteni formáját alakította ki. Ennek jellegzetességei a bankszervezet teljes hiánya, a termelésen kívüli hitelforrások, ezeknek szűkössége és az ingatlan hitel jellegzetességeihez való illeszkedése. A meg nem határozott idejű, hosszú hitelek forrásai között első helyen áll az egyház. A kereskedőknek főként a szerzetesrendek hiteleztek, míg a káptalanok inkább a városoknak nyújtottak kölcsönöket.⁶⁵ A nagy vagyonú rendeknek József császár által történt feloszlása után ez a hitelforrás elapadt, és a Vallásalap visszakövetelte a kihelyezett pénzeket. A század elején a szoldateszka végzett bankári funkciókat, elsősorban az itt meggazdagodott hadbiztosok. A kereskedőknek a hosszú tartamú hitelre való rászorultságát jól mutatja egy peres ügy, amelyből kiderül, hogy Diamandi pesti görög üzletébe csendes társként belépett egy bácskai szerb 10 000 Ft-tal, az egész üzleti tőke 20%-ával, ennek ellenére 50%-os haszonrészesedés jogával, bár az egész üzletvitel Diamandi dolga volt.⁶⁶ A kereskedelem hitelszűkét aligha lehet jobban jellemezni.

A közép- és rövidlejáratú hitelek leggyakoribb formája a záloghitel volt. Ezt leginkább a zsidók nyújtották.⁶⁷ A fedezett áru becsértékének legfeljebb egyharmad részéig adtak kölcsönt havi 2—3% kamatra.⁶⁸ A záloghitelnek nemcsak a feltételei voltak súlyosak, hiszen a kamat felemésztette a várható profit nagyobb részét, hanem ezenfelül immobilizálta az árut és ezáltal lassította az áru forgási sebességét. A század utolsó harmadában már számos esetben találkozunk bécsi folyószámlahitelekkel is.⁶⁹ A kereskedőknek égető szükségük volt hitelekre. „Ebben az országban a legtöbbször hitelre kell eladni”: ezzel a megokolással kérte a pesti Natorp-cég, hogy vámtartozásait három hónapra hitelezzék. Még a készpénzre történt vásárlások kiegyenlítése is három hónap múltával volt esedékes. A kasszaüzlet ebben a korban még a Nyugaton is 31 napos fizetési határidőt jelentett, a magyarországi 90 napos fizetési esedékességben a rendkívüli pénz- és hitelszűke, valamint a pénz lassú forgása jut kifejezésre.

Az áruváltón alapuló üzleti forgalom nem válhatott széles körűvé, mert az adós hitelképességén kívül szükséges volt az is, hogy alávesse magát az alsó-ausztriai váltótörvényszék illetékességének, mert a magyar bíróságok nem ítélték meg váltón alapuló követelést. Emiatt Natorp külön váltóúrlapot készíttetett.⁷⁰ Ez a szokatlanul terjedelmes formuláré a nyolc lényeges váltójogi kifejezésen kívül egy 348 szóból álló nyilatkozatot is tartalmazott. Ebben a váltóadás a bécsi bíróság illetékességének elismerésén kívül a Verbőczy-Hármaskönyv összes perhúzó fogásainak igénybevételéről lemond, arról az itt szokásos jogról is, hogy a hitelezőt készpénz helyett áruval fizesse ki. A váltó szövegének különös toldásai megfeleltek a magyar hiteljog hézagainak és egyben tanulságosan

jellemzik a hitelező súlyos kockázatát, követelése behajtásának hosszú és nem mindig biztonságos útját, valamint károsodása gyakoriságát az értékesíthetetlen árukkal való „kielégítés” által. Természetes, hogy az ilyen szokatlan tartalmú váltó nem lehetett fizetési eszköz a nemzetközi forgalomban. A váltónak belföldön való leszámítolása pedig nem volt lehetséges. Minthogy az ilyen váltóval külföldinek fizetni nem lehetett, a pesti Natorp csak úgy teljesíthette hitelezőivel szembeni kötelezettségeit, hogy váltót intézvényezett a bécsi Natorpra és csak az ennek elfogadványával ellátott hitelokmányt küldhette Hamburgba, vagy Londonba, tehát terhelte őt a tetemes jutalék, amit a bécsi anyavállalat aláírásáért kellett fizetnie. Sokszor igénybe kellett vennie egy-egy külföldi bank giróját is, ami ismét csak a bécsi ház kezessége mellett történhetett. Így a legnagyobb magyarországi importőr két-háromszor annyi bankközvetítési költséggel volt terhelve, mint a hasonló hitelképességű külföldi kereskedő. A váltóhitel immobilitását fokozta az is, hogy a Magyarországon aláírt váltót nemcsak leszámítolás, de forgatmány útján sem volt lehetséges értékesíteni.

A bécsi bankszervezet is alig jelentett hitelforrást a magyar kereskedők számára. A cs. k. Kölcsön és Váltóbank csak az osztrák manufaktúrák által engedményezés útján megszerzett hitelokmányok birtokában lehetett hitelezője magyar kereskedőnek. Ugyanígy a bécsi magánbankházak, mint Scheidlin, Fellner, Fries,⁷¹ Kisebb hiteleket 4 heti futammal, zálog ellenében Natorp is folyósított.⁷² Bernucca adósai között is akadtak kereskedők, ő azonban csak ingatlanra való betáblázás mellett hitelezett.⁷³

A görögök egymás közötti hitelei érdekes bepillantást engednek az akkori hitelviszonyokba. A királyi jogügyek igazgatója 1781-ben fiskális keresetet indított egy görög kereskedő ellen, mert ez havi 1% provízió mellett kölcsönzött ki 5000 Ft-ot a törvényes évi 6% helyett. A per folyamán 18 pesti görög kereskedő beadványában előadta, hogy 6%-ra nem lehet több ezer forintot felvenni. Többet fizet az, aki évi 6%-ra obligáció ellenében vesz fel pénzt, mint aki 1–3 hónapra havi 1% mellett kap hitelt, mert ezt azonnal visszafizetheti, míg az obligációs hitelt csak 3 havi felmondás után lehet kiegyenlíteni, ezenfelül a provízió ellenében felvett kölcsön nem nyilvános és így nem terheli a kereskedő hitelét. Az a kereskedő, akinek nincs ingatlana, még 100 forintot sem kaphat 6% mellett. Az 1%-os províziós hitel Bécsben is elterjedt, a császári Bancalis Deputatio is megengedi, hogy a kereskedők ne legyenek a záloghitelre rászorulva.⁷⁴ A városi bíróság elfogadta a görögök érvelését, de a Tárnoki Bíróság a hitelezőt a tőke elvesztésére ítélte, mert semmi címen sem szabad a törvényes 6%-nál nagyobb kamatra pénzt kihelyezni.⁷⁵ A kamatmaximum hitelszűkítő hatását Natorp is érezte és ezért az 1791-es országgyűlés által kiküldött kereskedelmi deputációhoz intézett javaslataiban indítványozta a 8%-os váltóhitel megengedését, de eredményt nem ért el.⁷⁶

A pest-budai kereskedők tőkegyengeségének további jellemzője, hogy nem jöhettek tekintetbe a városi közület hitelszükségletének

kielégítésében. A bankrendszer kialakulása előtt Európa-szerte a kereskedők voltak városaik hitelnyújtói. Hazánkban a nyugati határszél városaiban (Pozsony, Sopron), ezt a szerepüket a XVIII. században megtartották.⁷⁷ Pesten és Budán azonban alig akadt kereskedő a két város hitelezői között. A század végén Barco tábornok, Laffert ezredes és Butler Julianna grófnő Pest főhitelezői.⁷⁸ A város arra kényszerül, hogy újsághirdetés útján keressen 2000 Ft kölcsönt.⁷⁹

Mindezek a kereskedelmi tőke vészes vérszegénységének tünetei, de a jogi felépítmény is felelős ezért. A feudális jog mellett alakult ki nálunk Zsigmond kora óta a városi jog. Amíg azonban Nyugaton a polgárság joga szivárgott át a nemesi jog mezejére, addig nálunk a polgárság erőtlensége következtében a nemesi jog tört be a polgári és kereskedelmi jog területére. A városok legfőbb törvényszéke a Tárnoki Bíróság volt, amely kifejleszthette volna a polgári jogrendszert a maga területén. Ám a kapitalizmus fejlődésének elkorcsosulása miatt a feudális rendet védő jog győzedelmeskedett a Tárnoki Bíróság jogszolgáltatásában is, amely a fejlődés elősegítése helyett a régi szokások konzerváló edényévé vált. Helyette a pesti vásári bíróság kezdett kifejlődni egy hiányt pótló polgári ítélkező szervvé. A kezdetben csupán a vásározók apró-cseprő veszekedéseiben igazságot szolgáltató bíróság elé hovatovább nagyobb és szövevényesebb ügyek is kerültek, sőt a vásáron kívüli kereskedők is alávetették magukat illetékességének. A formalizmustól mentes gyors ítélkezés a pesti vásári bíróságot vonzóvá tette az egész országban. Az ítéletekben már-már a liberális kapitalizmus korának jogelvei mutatkoztak meg. Így pl. az első ismert magyarországi váltóperben (1789-ben), amelyben az alperes a Goldberger-gyár alapítója volt,⁸⁰ meglepően szigorú váltójogi kötelmet állapított meg abban az időben, amikor a Királyi Tábla semmisnek tekintette a váltón alapuló követelést. A vásári bíróság növekvő tekintélye, bíraskodásának kiterjedése, egyes esetekben nemesi perfelekre is, visszatetszést keltett a feudális bíróságokban és egy 1787-ben kiadott rendelet véget vetett a törvénykezés e haladottabb formájának, kimondván, hogy nem pesti polgár alperessel szemben a vásári bíróság nem illetékes. A jozefinista Almássy Pál kir. biztos észrevette ebben a feudális jog diadalát és élesen elítélte az intézkedést, amely „szabad kezet enged a nem fizető adósnak”.⁸¹

A kereskedelmi perekben is érvényesülő feudális szellemű tábla-bírói jogszolgáltatást a bécsi kormány sokáig közömbösen nézte. Amikor azonban az osztrák manufaktúrák is kezdték érezni a magyarországi perhúzás hátrányait, Mária Terézia egy 1775. évi kizárásával az ausztriai cégek számára kiváltságos helyzetet biztosított a magyar bíróságok előtt. „Abból a célból, hogy a gyárak követeléseiket minél gyorsabban kaphassák meg a késedelmes adósoktól . . . azt akarjuk, hogy őket Magyarországon a királyi jogügyi igazgatók képviseljék, miáltal ők a fiscus minden előjogát élvezni fogják.”⁸² A gyarmatpolitika igazságszolgáltatási rendszere a magyarországi feudális jogi felépítményt is félre tolhatta, ha osztrákoknak magyar kereskedők elleni követeléseiről volt szó. Egyéb-

ként azonban érintetlenül hagyta. Az osztrák tőke gyors bírói védelmet élvezett, ennek oltalmában gyarapodhatott, míg a magyar kereskedő tőkéje szétforgácsolódhatott a feudális bíraskodás végeláthatatlan útvesztőjében.

A hitel ebben a korban még nem lehetett „szerény segítője”⁸³ a kereskedelmi tőkefelhalmozásnak.

5. Az egyes kereskedelmi szakmák tőkeereje

Hogyan alakult a kereskedelem főbb ágainak helyzete a szűk belső piac, a gyarmatpolitika nyomása, a hitelszűke és a helyi akadályok közepette a XVIII. század utolsó évtizedéig? Mutatkozott-e valahol olyan figyelemre méltó tőkefelgyülemelés, amely lehetővé tette volna azt, hogy a kereskedelmi tőke a úttörő szerepét tölthesse be az ipar fejlődésében?

Az ország termelő erői sajátosságának megfelelően a *gabonakereskedelem* lett volna hivatva vezető szerepet játszani Pest kereskedelmi ágai között. Ez a szakma a század elején megvolt, később már nem. Az első pesti népességösszeírás 1696-ban még öt gabonakereskedőről számolt be, akik rövidesen eltűntek. Ezek valószínűen Oppenheimer kincstári faktor felvásárlói lehettek, akik e cégnek 1703-ban bekövetkezett csődje után a császári hadbiztosokkal dolgoztak össze.⁸⁴ A török háborúk befejeztével Pest-Budán sokáig nincs nyoma a gabonakereskedelemnek. A két város tanácsai rendszerint maguk vásároltak az uradalmaktól búzát a molnárok és pékek közötti kiosztásra. Az óbudai kincstári uradalom is maga árusított gabonát a fővárosi piacokon.⁸⁵ A gyarmatpolitika is csaknem lehetetlenné tette egy virágzó gabonakereskedelem megszilárdulását. Magyarország gabonakereskedelmének az lett a rendeltetése, hogy biztosítsa Bécs olcsó kenyérellátását; ez a kiviteli főlősség 1—2%-át vette igénybe, hogy pótolja rossz termés esetén Ausztria hiányát. A gabonavám szinte a duzzasztó gát szerepét töltötte be, amelynek zsilipjeit a bécsi fogyasztás és az osztrák földbirtokosok érdekei szerint nyitották ki vagy zárták el. Az ilyen nem állandó, a legtöbbször szünetelő üzleti lehetőségek mellett a gabonakereskedelem nem ereszthetett gyökereket. Annnyira nem volt gabonakereskedő Pesten, hogy amikor II. József török háborújának előestéjén elrendelték a gabonakészletek összeírását, csak a molnárokat és pékeket szólították fel jelentéstételre.⁸⁶ A háború alatti szállítások vakító megvilágításba helyezik a pesti kereskedelem tehetetlenségét. Hiába tett a Helytartótanács kecsesgető ígéreteket az élelmiszerszállításra vállalkozóknak, majd hiába fenyegette meg őket azzal, hogy további vonakodásuk esetén korlátlanul megengedik a zsidóknak a Pesten való letelepedést,⁸⁷ a kereskedők nem mozdultak. Végül a zsidó betelepüléstől rettegő városi tanács vette kezébe egy „Victualienlieferung Compagnie” összehozását, amiben a 16

legtehetősebb pesti kereskedőnek kellett részt venni, de mindössze 3350 Ft „tőkét” tudtak előteremteni.⁸⁸ Végül is a botcsinálta terménykereskedők kérték az erőltetett vállalkozás felszámolását.⁸⁹ A tanács, meggyőződve tehetetlenségükről, Krappel Ignác bajai gabonakereskedőnek adott megbízást a Pest városára kirótt gabona felvásárlására.⁹⁰ Utána egy rimaszombati vendéglős szállította le a városra kivetett 3000 mérő zabot.⁹¹ A pesti vásáron mindig jelentéktelen a gabonaforgalom, állapítja meg egy kortárs, de hozzáteszi: „ám Pest nagy előnyt élvez a Mosonyig felvontatott gabonás hajókból, amelyek itt néhány napig megszakítják útjukat. Jelentős az a haszon, ami ebből a vendéglősöknek és minden iparosnak jut.” Valóban, a század végéig a hajósok vásárlásánál és vendéglői fogyasztásánál nem sokkal többre rughatott Pest város haszna a gabonaforgalomból.

A századvég nagy gyapjúkonjunktúrájának méretéhez képest a pesti *gyapjúkereskedelem* jelentősége aránytalanul kicsi. A magyar gyapjúkivitel a harmincas évek másfélszázézer forintos átlagáról József császár idejében két és fél millióra duzzadt meg. A pesti vásáron van meg ennek a tükörképe, de nem a pesti kereskedelemben. „A nemesek kötik a gyapjúüzleteket a vásárra jövő külföldi kereskedővel.”⁹² A kortárs bizonyossága szerint a földesúr öntevékenyen kereskedik szennyes gyapjújával, maga igyekszik pénzzé tenni, míg a gyapjúosztályozás értékfokozó műveletének haszna a külföldnek jut. De nemcsak a földesúr kapcsolta ki a kereskedőt, hanem — mint előbb láttuk — a pesti tanács az óbudai száműzetésben tartotta azokat, akik hivatva lettek volna a pesti gyapjúkereskedelmet a század végén meggyökereztetni.

A másik nagy konjunktúrális cikk a hetvenes-nyolcvanas években a *dohány*. Ennek értékesítési rendje sem kedvezett a kereskedelem kifejlődésének. A század első negyedében a császári dohány appaldónak monopóliuma volt a magyar dohányra.⁹³ „Az appaldó előtt több mint száz személy élt a dohánykereskedésből, most senki sem” — jelentette a budai tanács 1702-ben.⁹⁴ A dohánykereskedelem 1723-ban vált szabaddá és főleg görögök, valamint falusi zsidók foglalkoztak vele. Különösen az amerikai szabadságharc következtében előállott európai dohányínség hozott nagy konjunktúrát a magyar termelőnek és kereskedőnek egyaránt, ezek között a Natorp-cégnek, amely még Hollandiába is szállított magyar dohányt. Az amerikai szabadságharc befejezése után, amikor a virginiai dohány újból megjelent az európai kikötőkben, a bécsi appaldó erőteljes akcióba lépett Magyarországon. Még jobban kimélyítette az áresést, hogy elvéreztesse az amúgy is nagy árvesztiséget szenvedő kereskedőket. Amikor pedig a dohány ára újból kezdett emelkedni, az 1789-ben elrendelt dohánykiviteli tilalommal újra letörte az árakat, egyszersmind a magyar kereskedőket is.⁹⁵ A magyar dohánykereskedelem legnagyobb része az appaldó és egyes trieszti cégek kezébe került. Az appaldónak nem volt szüksége kereskedőkre, ügynökei a földbirtokosokkal a helyszínen kötötték üzleteiket.⁹⁶ Az ugyancsak fontos

magyar exportterménynek, a *gubacs*nak forgalma bécsi kereskedők ellenőrzése mellett bonyolódott le, akik nagy raktárakat tartottak az ország különböző helyein.⁹⁷

Vezető helyen álló kiviteli cikkünk, a *szarvasmarha*-forgalom irányításával a gyarmatrendszer akadályozta meg, hogy e téren jelentős cégek keletkezessenek. Az élőállatforgalomban a bécsi mészárosok elővásárlási jogot élveztek. Mindenki más a vásárokon való vételre volt szorítva. A magyar mészárosok alkalmi társulásai csak saját vágásra vásárolhattak, a bécsi mészárosok viszont bárhol és bármennyit.⁹⁸ A pesti tanács nem törődött az állatkereskedelemmel, bár vásárain az állatfelhajtás adta a legnagyobb forgalmat. „Nem akarunk tudni polgári marhakereskedőkről, a város határa nem arra való, hogy a kereskedők állatai azt elpusztítsák.”⁹⁹ Az állatokkal való kereskedést Pesten — amennyiben erről beszélni lehet — a mészárosok alkalmi társaságai üzték, de az üzlet nem lehetett nagyon jövedelmező, mert a tanács 1788-ban azt jelentette, hogy a pesti mészárosok között senki sincsen, akinek vagyona volna a felesége hozományán kívül.¹⁰⁰ A bécsi mészárosok és felvásárlók kiváltságos helyzete a kiviteli engedélyek megszerzése körül kiegyenlíthetetlen hátrányba sodorta a magyar állatexportőröket. Ugyanez volt a helyzet a sertéskereskedelemben is.¹⁰¹

A *borkereskedelem*, a XVI. század eleji Pest kereskedelmének legfőbb ága nem tudott újból életre kelni, mert úgy a budai, mint a pesti szőlőbirtokos patrícius polgárság az egész századon át körömszakadtáig harcolt az ellen, hogy ide vidéki bort lehessen behozni — Pestre még budait sem. A behozatali tilalom révén a pesti nagypolgárság mesterségesen hajtotta fel gyenge minőségű borának árát. A fővárosi borkereskedelem alapját csak egy 1792-ben kiadott, a két városi tanácsra rákényszerített kormányrendelet teremtette meg.¹⁰² Szabaddá vált tárolás és továbbszállítás céljaira vidéki borokat ellenőrzés mellett behozni. Ezzel kapcsolatban a Helytartótanács kíméletlenül bírálta a két város addigi borpolitikáját: „Tönkre tette a kereskedelmet és csak a magisztrátusnak használt, amely a borbehozatal engedélyezésénél önkényesen járt el.”¹⁰³ A pesti piac elzárkózása és az idegen borok távoltartása miatt a finom borokban nagy termésű Budán nem alakulhatott ki számottevő borkereskedelem. A budai tanács az egyik borkereskedőt, aki Oroszországba is exportált, megfosztotta polgárjogától, mivel ez „arra vetemedett, hogy a polgári szolidaritás megsértésével vidéki bort hozzon a városba”.¹⁰⁴ Ilyen várospolitikával nem fejlődhetett ki a borkereskedelem a XVIII. század végéig.

Az iparcikkkel való kereskedelem terén: a *vasszakma* a fejlettségnek nagyon alacsony fokon állott. Létezéséről a felső-magyarországi vashámorok szinte nem is vettek tudomást. Saját fuvarosaikkal szállították készítményeiket a pesti vásárra, az el nem adott árukat a pesti lakatosmestereknek rakták le, akik azokkal a következő vásárig kereskedést folytattak. Rozsnyóról nagyszámú kereskedő jön le a pesti vásárokra, hatalmasan megrakott szekerekkel. „Innen van a pesti vaskeres-

kedelem fennmaradásának lehetetlensége.”¹⁰⁵ Ugyanezt tették az ország legjobb szerszámkovácsai, a meczenzéfiek. A rimabrezovai vashámor megbízottja Pesten sokáig egy kovácsmester,¹⁰⁶ a diósgyőri vasat Hülffi nyugalalmazott őrnagy osztotta szét a pesti piacon, mielőtt József császár Pest polgármesterévé nevezte ki.¹⁰⁷ A vaskereskedések nagyságára jellemző, hogy a később hatalmassá fejlődött Schopper-cég a kereskedői jogot elődjétől 250 Ft-ért vásárolta meg és a másik „vezető üzlet” egész raktára 2662 Ft-ot ért.¹⁰⁸

Tőkeerősség szempontjából a *textilkereskedelem* sem mutat jobb képet. Az első specializált textilnagykereskedő a savoyai eredetű Bernat Jakab, aki a bécsi Cretier-cég tőkerészesedésére támaszkodott és ez vitte el profitjának nagyobb hányadát.¹⁰⁹ Húsz évi működése után egy pamutfonó manufaktúra létesítéséhez 10 000 Ft-os állami hitelt kért, de a tanács úgy nyilatkozott, hogy Bernat a kölcsön kamatfizetésére sem jó.¹¹⁰ A pesti textilkereskedelem tehetetlensége éppúgy megnyilatkozott a török háború idején, mint a gabonakereskedelemé. Csak a nem szakmabeli Natorp vállalkozhatott egy nagyobb katonai fehérenemű szállítás elnyerésére.¹¹¹ A tanács, látva a pesti textilkereskedők gyengeségét, egy sziléziai cégnek adott engedélyt lerakat létesítésére, még pedig a grémiumba való belépés kötelezettsége nélkül,¹¹² amire addig nem volt példa. Ott voltak ugyan az óbudai zsidók, akiknek számára főleg a morvaországi nikolsburgi családi kapcsolataik képezték a beszerzési forrást, de a tanács még József császár idején is azzal utasította el őket, hogy elvből csak jómódú külföldi zsidókat enged be, nem pedig az ezen a vidéken lakókat.¹¹³

A kereskedelemnek csak egyetlen ágában alakulhatott nagyobb méretű vállalkozás, a *gyarmat- és vegyipar* területén. A Natorp és társa bécsi cég pesti leányvállalata volt ez, amely 1780-ban létesült.¹¹⁴ A pesti telepet a cégtulajdonos testvéröccse vezette. A nagy kikötővárosok importőreivel közvetlenül kötötte üzleteit, de a fizetések lebonyolítása a bécsi Natorp-ház útján történt. Mintegy 1200 céggel állott kapcsolatban. Naponta kapta az üzleti jelentéseket a világkereskedelem gócpontjairól.¹¹⁵ Évi forgalma meghaladta a félmillió forintot. Fennállásának negyedik évében mérlege 36 376 Ft tiszta nyereséget mutatott ki, olyan összeget, amely meghaladta a többi ismert cégek egész évi forgalmát.¹¹⁶ 1794-ben az üzletet átvette a cégvezető, Macher András,¹¹⁷ de az üzlet változatlan cégszöveggel ment tovább, a bécsi ház 30 000 Ft tőkerészesedéssel maradt érdekelve.¹¹⁸ Az üzleti iratok hézagossága miatt nem lehet megállapítani, mi okozta a Natorp-cég visszavonulását a magyar piacról a háborús konjunktúra elején. A bécsi kormánnyal szemben mindenestre megtette köteleességét: a pesti görögöket kiszorította addigi pozícióikból, a gyarmatárubehozatal haszna osztrák kézbe került és így az addiginál is nagyobb mértékben lehetett az ausztriai tőkeakkumuláció táplálója.

6. A kereskedelmi tőke szerepe

A tőkefelhalmozás vérszegény volta — amint láttuk — a saját üzlet kiterjesztésére nem volt elegendő. Még kevésbé volt tehát lehetséges, hogy a kereskedelmi tőke más téren, pl. ipari alapításokban vegyen részt. A peres és csődügyekből kivehetőleg a raktárkészletek értéke többnyire 2—6000 Ft között mozgott. Ritka eset a Cretier textilcég 11 803 Ft-ra becsült áruraktára,¹¹⁹ a Natorp üzlet 140 000 forintos tőkeszámlaegyenlege¹²⁰ pedig példa nélküli. A háztulajdonosok foglalkozási összetétele is mutatja, hogy a vagyonos polgárságnak milyen kis hányada foglalkozott kereskedelemmel. Az 1772. évi pesti házösszeírás szerint a 125 első osztályú ház tulajdonosai között csak 15 kereskedő akadt, 29 kézművessel és 23 vendéglőssel szemben.¹²¹ Pedig a házvagyon a kereskedőnél a vagyonosodás kifejezője, és a hitel akkori állapota mellett a kereskedői hitelképesség elengedhetetlen alapja. Erről azonban éppen ők maguk állítottak ki elég gyöngye bizonyítványt. A bécsi fővámhivatal felszólította a pesti grémiumot, hogy a vámjövédéki megbízhatóság szempontjából rangsorolja tagjait. A válasz az volt, hogy a kereskedők vámtartozásaik húszszorosára jók.¹²² Minthogy az átlagos vámtéher 3% volt, még egy 10 000 Ft-os áruraktár tulajdonosának hitelképességét sem minősítette a grémium 6 000 Ft-nál többre.

Az adóteher megoszlásának egyetlen megtalálható statisztikája (az 1782/83. évből) mutatja a kereskedők tiszta jövedelmén alapuló adó alapjának szerény voltát, bár a patrícius városháza arra törekedett, hogy az adóteher zömét az ingatlanról az ingó vagyonra hárítsa. Az összes kereskedők adója 2191 Ft volt, ugyanannyi, mint a vendéglősöké, míg a kézművesek több mint kétszerannyival voltak megróva. A kisiparosok átlag 8 Ft, a kereskedők 10 Ft adót fizettek. A legtöbb adót fizetők csoportjába 10 kereskedő és 17 iparos tartozott.¹²³ Ezek kis számának mindkét kategóriában való csaknem arányos egyenlősége, és az átlagos adónak ugyancsak nem nagy különbözősége mellett a kereskedelmi tőkének ipari tőkévé való átalakulása nem igen rejtett magában több lehetőséget, mint a kisipari műhelyeknek a manufaktúrába való fejlődése.

Ezt a tételt megerősíti a nyolcvanas években Pesten kialakuló manufaktúrák története. Itt a manufaktúrális fejlődés országos viszonylatban is csekély. 1786-ban a magyarországi manufaktúrákban 9395 munkás dolgozott, Pesten mindössze 303.¹²⁴ Ezeknek kétharmada a három selyemmanufaktúrára jutott: Valero, Boywinkler és Lechner üzemeire. Valero 150 embert dolgoztatott. Budán a Höpfinger manufaktúra képviselte a selyemipart 72 munkással, Óbudán pedig a kincstári selyemfonoda mellett Mazzocatto 17 munkást foglalkoztató üzeme. Ezeknek a vállalkozásoknak egyike sem volt a kereskedői tőke alapítása, éppúgy nem, mint a budai Kuny-féle majolika és a Müller kocsimanufaktúra. Csupán egy időpontban mutatható ki a kereskedelmi tőke szerepe Valerónál. A bécsi kormány 1788-ban beszüntette a magyar

selyemfeldolgozóknak juttatott nyersanyaghitelt és válságba sodorta ezt az iparágat. Ekkor jelentkezett az óbudai Mandl Dávid, aki beszerezte a nyersanyagot, ezenfelül a készárut bizományba vette és az ár kétharmadát rögtön kifizette. Mandl adta az anyagot a két kisebb pesti selyemmanufaktúrának, valamint két Békés megyei fabrikánsnak is, akik mind igazolták, hogy ha Mandltól nem kapnának anyagot, szövőszékeik munka nélkül állnának.¹²⁵ Mandlnak hitelnyújtó szerepe azonban nem volt tartós. A kilencvenes évek elején már nem ő volt Valero hitelezője, hanem fordítva: ő tartozott Valerónak, és rövidesen csődbe került.¹²⁶ Olyan kereskedő volt a magyar selyemipar egyetlen finanszírozója, aki már a háborús konjunktúra elején megbukott.

Míg a selyemmanufaktúrák közvetítője csak a háttérben játszott szerepet, addig nyílt formában lépett fel 1786-ban Bakal Athanász görög vegyianyagkereskedőnek Zsupán János gyapjúfonóval kötött szerződésében. Ennek értelmében Zsupán adja a felszerelést és „obligálja a munkáját és tudományát” a kereskedőre, aki viszont megígéri, hogy pénzt ad, míg a hasznot megfizetik. A tényleg közreműködő Zsupán kötelezettségeit a szerződés tüzetesen előírta, de munkájának mikénti értékeléséről és Bakal pénzügyi mértékéről hallgat. Nemsokára Bakal kiűzte társát a műhelyből, amely végül egészen az ő tulajdona lett, de Zsupán nélkül nem tudta üzemben tartani.¹²⁷

A hatalmas Natorp-cég következetesen tartózkodott attól, hogy az osztrák ipar magyarországi piacának szűkítésére manufaktúrákat létesítsen, jöllehet a kereskedelemben nem ismert szakmai határokat. Ha megfelelő nyereség volt kilátásban, szállított ő egy hadtest felszerelésére elegendő fehérnemű anyagot is, de óvakodott attól, hogy ipari üzemeket alapítson. A pesti kereskedelmi tőke terén egy évszázados fejlődésnek egyetlen jelentős és tartós eredménye egy bécsi cég ide plántált fiókja és ennek sem volt különleges szerepe telepének kapuján túls.

II. A kereskedelmi tőke a századforduló háborús konjunktúrájában (1792–1815)

A XVIII. század utolsó évtizedében élenkebb mozgás mutatkozik Magyarország áruforgalmában. A külkereskedelem terjedelme jelentősen felduzzad. Míg a negyven esztendeig tartó Mária Terézia korban az iparcikkfogyasztásra legjellemzőbb behozatali fejquóta 1 $\frac{3}{4}$ Ft-ról mindössze 2 Ft-ra nőtt, ez a század végéig 3 Ft-ra ugrott fel. A kivitel évi átlagos növekedése 1740-től a józsefi évtizedig csupán 4%, viszont 1787 és a századvég között már 10,5%-ra gyorsul.¹²⁸ Bár II. József halála után megváltoztatták a császár egynéhány, Magyarországot különösen sújtó vámpolitikai rendelkezését, ám a magyar termények exportvámterhe alig vált könnyebbé. Az 1802-es országgyűlés iratai között található jegyzék¹²⁹ kiviteli cikkeinket öt csoportba tagolja a vámakadályok mértéke szerint. Az első osztályba sorolja azokat, amelyeknek vámterhe

nem nagy, pl. méz, szalonna, nyerskender. Ezek között említi a dohányt is, ennek kedvező helyzete azonban nem tartott sokáig: az eredetileg $1\frac{1}{2}$ krajcáros kiviteli vám fokról fokra 12 Ft-ra hágott. A második pontba osztja be többek között a bort, mint olyan árut, amelynek kiviteli vámja nem nagy, de ha Ausztriában fogyasztják el, ott igen nagy consumo alá esik. A harmadik csoportba tartozó áruk a monarchiából való kivitel esetén igen súlyos exportvám alá esnek, pl. a gyapjú, faggyú, hamuzsír. A negyedik kategóriába tartozó árukat a monarchiából egyáltalán tilos kivinni, így a nyersbőrfajtákat. Végül az ötödikben csoportosítja a legfontosabb kiviteli áruinkat: gabona, állatok, zsír, hüvelyesek és a többi élelmiszerek. Ezek mind kiviteli tilalom alatt állanak.

A vámhelyzet tehát a kiviteli viszonylatban igen rossz. Ennek ellenére a külföldi kereslet többszöröződött, vonzási ereje áttörte a gyarmati rendszer sorompóit. A kivitel megnagyobbodott számaiban a francia háborúk által teremtett kedvező értékesítési konjunktúra jut kifejezésre. Horváth Mihály óta történeti irodalmunkban többször találkozunk azzal a megállapítással, hogy a közel negyedszázadig elhúzódó háború gazdasági hatása, nevezetesen a szorosabb értelemben vett hadi szállítási lehetőségek, a magyar termények iránt külföldön megnövekedett kereslet, a napóleoni szárazföldi zárlat, de még a háborús inflációnak kihasználása is a kereskedelem fellendülését okozta. Meg kell vizsgálnunk egyenkint ezeket a tényezőket abból a szempontból, miképpen hatottak a kereskedelmi tőke fejlődésére az ország forgalmi központjában.

1. A háborús konjunktúra

A francia háborúk idejében jelentkező magyarországi gazdasági konjunktúrát előidéző tényezők közül viszonylag kisebb súllyal esett a mérlegbe a megnövekedett katonai szükségletek fedezése, mint a háború okozta világ gazdasági változások. A hadrakelt osztrák seregek állománya legfeljebb százezer fővel haladta meg a békelétszámot. Bár az élelmezés tekintetében az a gyökeres változás állott be, hogy míg békeidőben a katonaság kaszárnyák hiányában nagyjából a falvakban „feküdt” és ellátását a bekvártélyozó parasztság természetben volt kénytelen adni, a csapatok háborús koncentrációjával előállott kenyér-, hús- és zabszükségletet már nem lehetett a naturál-gazdaság keretében előteremteni. Az országgyűlések által megszavazott természetbeni subsidium gabonáért viszont nem fizettek. Különben is — két, rövid ideig tartó hadjárat kivételével — az osztrák seregek Felső-Olaszország, a Rajnavidék és Belgium termését élték fel. A hadfelszerelés iparcikkei tekintetében a II. József által mintaszerűen megszervezett katonai intendántúra gondoskodott arról, hogy minden az ezredműhelyek állításának elő, óriási raktárakban halmozták fel az egyenruhát, nyersanyagot, hogy fölösleges pénzt ne pazaroljanak a háborús időkben megdráguló árukra.¹³⁰ A francia háborúk alatt ez a helyzet módosulha-

tott, de nem annyira, hogy az ipari nyersanyagok piaci helyzetét a kincstári vásárlások túlzottan befolyásolták volna. Ennek az iratokban nincsen nyoma.

Az erősebb nekilendülést az akkori világpiac szétszakítása robbantotta ki. Az angol flotta 1796 óta őrködött azon, hogy az Egyesült Államok és általában a tengerentúl áruai ne juthassanak el Franciaországba és az ennek alávetett államokba. Az 1807-től 1812-ig tartó orosz–török háború elzárta a fekete-tengeri gabonás hajók áthaladását a Boszporuszon. Spanyolországnak hadszíntérré válása megsemmisítette az akkori világ legnagyobb gyapjútermelését és ennek hatása még Waterloo után is sok éven át érezhető volt. Az így keletkezett és egyre fokozódó áruhiány szöktette fel az árakat, és a magyar búzát, gyapjút, dohányt, bort keresetté tette olyan piacokon is, ahová azelőtt alig jutott el. A világpiaci áremelkedés hatása tetemes nyereséget hozott elsősorban az áru-termelő nagybirtokosoknak és egyes spekulánsoknak.

A magyar, közelebbről a pesti kereskedelem ezeket a nyereszkeségi lehetőségeket viszonylag igen kis mértékben tudta kihasználni. A kereskedő helyzetét jól világítja meg Macher Andrásnak, a Natorp-cég utódának egy regensburgi kereskedőhöz 1805-ben írt levele: „... a dohány, viasz, minden áru drágább lett és drága készpénzért úgyszólván semmit sem lehet kapni. A termelők túlságosan meggazdagodtak, nem adják ide terményeiket, ha nem fizetik meg a követelt árat. A kereskedő háromszoros tőkével sem szerezheti meg azt, amit azelőtt.”¹³¹ Ez a megállapítás rátapint a lényegre: az egyes kereskedő csekély tőkéje mellett, amit hitel útján alig tudott növelni, az addiginál kisebb szerepre szorult a piacon. „Csak az nevezheti magát szerencsésnek, aki szerződésekkel olcsó áron halmozhat fel készleteket és ezeket drágán adhatja el.”¹³² Csakhogy a földesurakkal kötött szerződés sokszor semmit sem ér, mert ha ismét emelkedik az ár, a birtokos nem szállít. „Esterházy uzsoráskodik az olajmaggal, 4 Ft-ról 26 Ft-ra emelte az árat, míg vevőjét 20 Ft-os áron terhelte a szállítási kötelezettség Bécs városával szemben.”¹³³ Esterházy nem kivétel, hanem típus. A szerződészegő földesurat a kereskedő nem perelhette a Tárnoki Bíróságnál. A magyar kereskedőnek nincsenek jó kapcsolatai a bécsi minisztériumoknál, míg egyes osztrák spekulánsoknak sikerül váratlanul kiviteli tilalmat kieszközölni, ezzel lenyomni az árakat és így az ország kárára meggazdagodni.¹³⁴

A háború előtt hiányzó pesti *gabonakereskedelem* kifejlődését a konjunktúra alig vitte tovább. A rendeletek tiltják, hogy kereskedők gabonát vásárolhassanak össze. Ezért Liedemann Frigyes, akiről még többször lesz szó, jobb hiányában nyersselyemmel való kereskedelemre kér engedélyt.¹³⁵ Legfeljebb a kereskedelmen kívül álló spekulánsok állanak össze egy-egy alkalmi kincstári szállításra, így pl. 1796-ban Egger György kávé Krachenfela és Mayer Ferenc serfőzőkkel.¹³⁶ Egger erre a célra magánosoktól szedett össze 50 000 Ft-ot, köztük volt egy ezredes, lelkész, Schedius helytartósági tanácsos, de csak egy kereskedő 1000 Ft-tal.¹³⁷ Pest megye 1813-ban arra kényszerül, hogy a subsidium

búzáat megfelelő kereskedő helyett Liedl pesti mészáros alkalmi társaságával vásároltassa össze, akiknek szintén nincs pénzük, ezért az insurrectionalis alapból kapnak erre a célra 100 000 Ft-os kölcsönt.¹³⁸ A minddel foglalkozó Hacher-cég nem találta meg számításait ebben a szakmában, egyetlen búzakötése 2% haszonnal járt.¹³⁹ Forhegger odesszai kereskedő 1804-ben akart volna tőle gabonát vásárolni, mire azt válaszolta: „*Pest nem gabonakereskedelmi központ, inkább forduljon temesvári kereskedőkhöz.*”¹⁴⁰ A Károly főherceg által adott kiviteli engedéllyel érkezett Pestre egy belgrádi görög kereskedő, de csak Temesvárott köthetett le 3000 mérő búzáat.¹⁴¹ A legnagyobb hitbizomány-tulajdosok, mint Esterházy Miklós herceg, Zichy Károly gróf a bécsi Biedermann-cégnek adják el termésüket, és ez a cég csak a huszas évek elején nyitott fióküzletet Pesten.¹⁴² Horváth Mihály, aki — mint utóbb látni fogjuk — kissé eltúlozza a pesti kereskedelem háborús konjunktúrájának jelentőségét, azt állapítja meg, hogy a gabonakereskedelemben ekkor a bánsági Törökbecse a főpiac, a fontosabb gabonaforgalmi helyek között Pestet nem is sorolja fel.¹⁴³ Találkozunk ugyan 1809 után egyes pesti zsidó kereskedők neveivel, ezek azonban, mint Ullmann Mózes, Koppel Ábrahám és Kadisch Joachim kincstári felvásárlók,¹⁴⁴ saját számlára meg nem dolgoznak, vagy pedig a bánsági gabonakereskedők meghatalmazásából vásárolnak, mint pl. Horetzki Mózes.¹⁴⁵

Nagyjában hasonló a helyzet a legnagyobb konjunkturális cikkben, a *gyapjúban*. Macher, aki még a nagy gyapjú hausse előtt jelentősebb üzleteket bonyolított le ebben a cikkben, 1807-ben csak úgy tud vállalni egy 6000 mázsás katonai rendelést, ha 60 000 Ft előleget kap.¹⁴⁶ A következő évben már feladta ezt az üzletágat, Ballabene prágai és Frey baseli cégekkel közölte, hogy pénztára képtelen a bécsi felvásárlók rendelkezéseinek eleget tenni. Még világosabban megírta Koch nürnbergi kereskedőnek: „Pest nem az a hely, ahol a gyapjút a legelőnyösebben lehet beszerezni, Bécs jobban megfelel erre a célra.” Dietrich baseli céggel pedig azt közli, hogy a magyar gyapjúkereskedelem kizárólag néhány bécsi cég kezében van, mint Bruno Neilig, Samuel Kaan, Arnsteiner & Co.¹⁴⁷ A gyapjúkonjunktúra igen élénk, de a pesti kereskedelem ebből egyelőre nem húzhatott jelentősebb hasznot.

A XVIII. században még élen járó *marhakivitelre* a háborús konjunktúra nem terjedt ki. A kereskedők már 1800-ban a régebbi állományuknak kevesebb, mint felét hízlaltatták.¹⁴⁸ A juhtenyésztés fellendülésének arányában esett vissza a marhatartás. Az uralkodó 1808-ban arra hívta fel a nádort, hogy mozgítsa elő a szarvasmarhatenyésztést. József nádor leplezetlen őszinteséggel jelentette a királynak, hogy a jövedelmezőség nincs biztosítva a kiviteli tilalom és a bécsi Fleischlieferungs-gesellschaft itteni monopóliuma mellett. Emiatt a földbirtokos kénytelen a jövedelmezőbb juhtenyésztésre áttérni. A szarvasmarhatartás jövedelmezőségét csak a kivitel szabaddátétele állíthatja helyre. „Felségednek is be kell látni, hogy a bécsi társaság, mint egyetlen vásárló okozza a marhatenyésztés csökkenését.”¹⁴⁹ Az egyetlen vásárló természetesen azt

is lehetetlenné tette, hogy a marhakereskedelem hasznát húzzon a háborús konjunktúrából.

A háború által felidézett nagyobb bőrszükséglet kedvezni látszik a *nyersbőrkereskedelemnek*. Ez azonban ekkor még nem tudott Pesten felfejlődni. Az értékesebb nehéz bőroket csak Bécsben lehetett beszerezni. Csak az Ausztriába hajtott ökröket hízlalták gondosabban, ezek bőrét ott fejtették le.¹⁵⁰ A nyersbőrök után érdeklődő külföldieket Macher, majd utána Kappel is Bécsbe utasította, hozzátéve, hogy a magyar tímárok is ott vásárolják a jobb árut.¹⁵¹ Macher megpróbálkozott Buenos Aires-i bőrök behozatalával, de nem sok eredménnyel.¹⁵²

Viszonylag nagyobb lehetőségeket nyújtott a *dohánykereskedelem*. A virginiai dohány hiányának megismétlődése az angol blokád következtében, az amerikai szabadságharc alatti dohánykonjunktúra feléledését idézte elő. Ebből Macher, valamint a Mauthner és Kadisch pesti cégek jelentős hasznát húztak. Az oroszláurész azonban megint a bécsi appaldónak jutott, amely az országban szerte felállított beváltó irodáiban gyűjtötte a dohányt, nemcsak ausztriai fogyasztásra, de exportra is. Az appaldó a termelőknek előlegeket adott és ezzel a kevésbé tőkeerős belföldi kereskedőt kizárta az üzletből, állapította meg 1802-ben az országos kereskedelmi deputáció.¹⁵³ A később nagy jelentőségre emelkedett Ullmann-cég volt a kincstári vásárlások főügynöke, de még az appaldó pénzével vásárolt és fix jutalékot kapott.¹⁵⁴

A *borkereskedelemben* a Macher-cég kifejlesztette elődjének, Natorp-nak exportüzletét, sőt kihasználva a francia boroknak az orosz piacról történt kizárását, mintegy 2000 hordó bort vitt ki Oroszországba. Vevői voltak: Morasch és Rudolf Harz szentpétervári és Forhegger odesszai cégek. Viszont nem tudott létrejönni a magyar főurak részvételére alapítani tervezett Északi Borkiviteli Társaság, amelynek szervezője a francia borok pótlására évenként 100 000 akó bor kivitelét tartotta lehetségesnek Orosz- és Svédországba, a Budán létesítendő gyűjtőtelepről.¹⁵⁵ A pesti borpiacon csak akkor volt élénkség, ha bécsi, linzi, sziléziai és lengyel kereskedők jelentek meg.¹⁵⁶ A Napóleon partraszállása után rövid időre újból kitört bor hausse-t ugyancsak a Pestre érkezett idegen spekulánsok használták ki.¹⁵⁷

Így tehát a legjellegzetesebb háborús konjunkturális terményekből Magyarország kiviteli forgalmának háromnegyed részét tevő értékből a pesti kereskedelmi tőke felhalmozására nem nagyon jelentős hányad juthatott.

Viszont számottevő fejlődés mutatkozik a *textilkereskedelemben*. A földbirtokosok és a jómódú parasztság vásárló erejének megnövekedése ennek a szakmának nagyobb vevőkört hozott. Ennek jele, hogy a pesti tanács a század elején kénytelen volt szakítani addigi elzárkózó zsidóellenes politikájával, és egyedül 1802-ben 18 óbudai jómódú textilkereskedő letelepedését engedte meg.¹⁵⁸ Különösen a Goldberger-cég tört elő. Goldberger Ferenc, a vállalat megalapítója, aki a textilfestés mellett nemcsak saját készítményeit, hanem idegen textilárukat is

forgalmazott, 1811-ben nyomtatott körlevélben büszkén hozta köztudomásra, hogy fia és eddigi cégtársa olyan vagyont szerzett, hogy különválva nagykereskedést nyitott.¹⁵⁹

2. A kereskedelem a szárazföldi zárlat idején

A háborús konjunktúra külön fejezete Pest kereskedelmi jelentőségének megnövekedése a kontinentális zárlat elrendelése következtében. Napóleon császár 1806 novemberében mondotta ki a blokádot Anglia ellen, és eltiltott minden forgalmat a szigetországgal. Ausztria 1808. február 28-án kényszerült ehhez csatlakozni.¹⁶⁰ Az európai szárazföldet körülvevő záróvonalba azonban rés mutatkozott Orosz- és Törökország felől. Ebből az irányból érkeztek a tengerentúli áruk és ezek a Habsburg monarchián keresztül, főleg Pesten át jutottak el Európa belsejébe.

Erre a jelenségre először Horváth Mihály mutatott rá. „Magyarország közbenjárója, Pest fohelye volt a gyarmatárúkkal való kereskedésnek egész 1814-ig... eddig nálunk nem ismert mennyiségben szállították azokat Zimonyon, Orsován, Brodon át Pestre. Ez vetette meg részben Pest gazdagságának alapját. Ezen temérdek nyereséget hajtó közbenjáró kereskedelem” stb.¹⁶¹ Valóban, Európa gyarmatárúbehozatalának útja megváltozott. Bécsbe kávé, cukrot, pamutot a Natorp utód Macher is szállít, nemcsak Törökországon, hanem Oroszországon át érkezett árut is.¹⁶² Brodyban, Galícia keleti határvárosában két nagy spedítőr cég telepedett le, ezek továbbítják Machernek az Oroszországon át jött angol borsot, gyömbért, muskátdiót. Az áruáramlás főútvonala azonban Törökországból ered. E cég üzleti könyveinek „Levantiner Waren” kötete 1809 február és 1812 október között kb. 800 szállítmány adatait tartalmazza. A küldeményeket Dominico Badotti drinápolyi cég állította össze és indította útnak bukaresti és orsovai ügynökökön keresztül Pestre, de legnagyobb részben Pesten át Bécsbe a nagyobb bankházak: Geymüller, Fries, Metaxa, Arnstein & Eskeles rendelkezésére.¹⁶³

Közelebbről vizsgálva a gyarmatáruforgalom új útját, elsősorban az akkori legnagyobb pesti gyarmatáru-nagykereskedő üzleti könyveit és levelezését, ennek a nyüzsgő pesti üzleti forgalomnak haszonélvezőiként nem az itteni üzletemberek bontakoznak ki, hanem az átmeneti konjunktúrális lehetőségek kiaknázása céljából Pestre özönlött levantinus és olasz üzérek.

Ennek a nemzetközi fezőrcsoportnak legkiemelkedőbb tagja, mintegy feje a Kairóból ide érkezett, olasz származású Luigi Cini volt. 1809 szeptembere és 1811 áprilisa között 107 425 Ft értékű árut helyezett el Macher útján,¹⁶⁴ aki inkább csak bizományosa volt Cininek. A levantinus olasz kávé- és cukoreladásaiból Macher 2% jutalékot kapott.¹⁶⁵ Ugyanilyen természetű volt 6 hordó tömjénre vonatkozó üzlete, amely Magyarország összes katolikus templomainak egy évi szükségletét fedezte.¹⁶⁶

Egy 15 000 Ft-os pamuttételt, amit Macher a mosonyi pamutfonónak adott el, Cini rendeletére szóló váltóval fizettek ki.¹⁶⁷ Cini nagyvilági életet folytatott, luxus-hintót rendelt a budai Müller-féle kocsigyárban.¹⁶⁸ A Pesten sürgő-forgó idegen spekulánsok közül kiemelkedik még a dalmáciai Busenzi, ennek 250 mázsa pamutját közvetítette Macher, a levantinus Andreas Melligo 75 mázsa különböző gyarmatárúját adatta el Macher bizományában.¹⁶⁹ 1812-ben a trieszti Chiozza & Venier — mint ők mondják — patrícius kereskedők alapítanak Pesten üzletet 100 000 Ft tőkével,¹⁷⁰ viszont a szaloniki Theodor Loehley, aki 1813-ban spekulált itt, a következő évben már Triesztből köt üzleteket Pesttel.¹⁷¹ Totics Zacharia török kereskedő e korszak legnagyobb textiláru-csempészetét hajtotta végre itten.¹⁷² A Macher-cég irataiban ezenfelül egy tucatnyi, Pesten tartózkodó görög, török, olasz és spanyol zsidó hangzású név fordul elő ezekben az években, a nevekhez hozzábiggyesztve „aus der Türkei”. Nem hiányoztak az angolok sem: egy 1809-ben kiállított 200 fontsterlinges váltó kibocsátója Oliver Silver Pesten, intézvényezettje Ranson Morland Londonban. Egy másik váltó kibocsátója 2800 Ft árfolyamértékének megfelelő font sterlingről Charles Stuart Pesten a Broughton bankra, London.¹⁷³ Tehát a blokád ellenére is lehetett váltót küldeni Pestről Londonba. Mindezeknek az idegeneknek 1813 után Pesten nyomuk sincs. Kétségtelenül újabb állomásokkal cserélték fel néhány éves hasznót hajtó tevékenységük színhelyét. Nagy hasznót fölözhetett le a bécsi Sina bankház az Orsován át lebonyolított pamut-behozatalból.¹⁷⁴ A blokád okozta lehetőségek kihasználói között nemcsak kereskedők szerepelnek, hanem az arisztokrácia egyes tagjai is, akiknek könnyebben ment Bécsben a behozatali engedélyek megszerzése. A Bathányak kávéval és cukorral kereskedtek. 1808-ban már nem fogadják el a papírpénzt.¹⁷⁵

A pesti kereskedők inkább csak statisztálnak e hirtelen támadó, mind földrajzilag, mind időben csak átmeneti üzleti zajlásban. Rávilágít erre Macher levelezése. „Az itteni gyarmatárukészletek tulajdonosai mind külföldiek... itt tekintélyes mennyiségű kávé és cukor fekszik, de ezek birtokosai semmit sem akarnak eladni... várják a jövőt”.¹⁷⁶ Az áruk nagyobb része csak átmenetileg, rövid ideig fekszik Pesten. „A levantei pamutüzletben Pest csak expedíós hely, a pamutkereskedelem Bécsben koncentrálódik.”¹⁷⁷ Az itteni kereskedők szeretnék legalább az üzletek szállítványozási részét magukhoz ragadni, és kérték a Helytartótanácsot, hogy az a tevékenység, amit túlnyomó részben görög spedítőrök folytatnak, csak a pesti „német” kereskedőknek engedessék meg.¹⁷⁸ Még tovább ment egy érdektársaság, amelynek tagjai, báró Lichtenstein és Liedemann pesti kereskedők, kizárólagos jogot kértek a szállítványozás ellátására a levantei áruk terén,¹⁷⁹ de mindkét törekvés eredménytelen maradt.

A Helytartótanács elég későn fedezte fel, hogy azok a „török” áruk, amelyek azelőtt Olaszországon át jutottak Nyugatra, most Magyarországon át haladnak. Azt javasolta a királynak, hogy az átmenő utak

megjavításával és az útmenti fogadók jókarbahelyezésével fejlesztették ez a forgalom. A bécsi kormány az alapgondolatot elfogadta ugyan, de — és ebben a gyarmatpolitika örök szelleme mutatkozott meg — csak a Zimony—Eszék—Pécs—Nagykanizsa—Sopron—Bécs útvonalat mondotta ki megjavítandónak, tehát azt az irányt, amely Pestet elkerüli.¹⁸⁰ Erre a szellemre még jellemzőbb a magyar udvari kamara 1812. szeptember 9-én kelt rendelete, amely rámutatva arra, hogy a török tranzitóban még mindig az 1789. évi szabályzat érvényes (tehát a török háború alatt kiadott forgalom-gátló intézkedés. Gy. S.), és így ezt a forgalmat nemcsak a vám, hanem költséges formalitások is terhelik, ezért azt a könnyítést rendelte el, hogy a Bécsbe vagy a Bécsen túlra szállítandó török tranzitó áruk se behozatali, se átmeneti vámmal ne terheltesse, hanem egyenesen a *bécsi* fővámhivatalba irányíttassanak.¹⁸¹ Másszóval a Pestre vagy a Pesten túlra feladott szállítmányokat továbbra is a török háborús időben kiadott, zaklató célzatú vámszabályok szerint kellett kezelni. A legfőbb magyar pénzügyi hatóság rendelete tehát Pest hátrányára Bécset akarta kedvezményezni a tranzitó forgalomban. Gyakorlati jelentősége nem volt ennek a rendeletnek, hiszen ebben az időben, Napóleon oroszországi kudarca után a blokád hatályossága már lényegesen aláhanyatlott, és az erre alapított konjunktúra a vége felé közeledett.

A kereskedelem tőkehiánya lehetetlenné tette, hogy a blokád elrendelése után a még elérhető gyarmatárúkat beszerezze. Abban az időpontban, amikor Ausztria kénytelen volt csatlakozni Napóleon külkereskedelmi rendszeréhez, a legnagyobb pesti gyarmatárucég ezt írta egy bécsi importőrnek: „Nem szégyeljük magunkat, hogy nyíltan beismerjük, nem vagyunk eléggé tehetősek ahhoz, hogy ajánlatát elfogadjuk, mert a túlzott árak mellett ehhez négyszeres tőke lenne szükséges.”¹⁸² A blokád-konjunktúra csak akkor növelhette volna a kereskedők nyereségét, ha a megtöbbszöröződött árakon megfelelő eladási forgalmat lehetett volna elérni. Ez azonban nem volt lehetséges az aránylag kis készletek és méginkább a felszökött árak miatt összezsugorodott belső fogyasztás mellett. Így pl. Macher az 1805—7. évi átlagos 12 mázsa kávéforgalom helyett az 1808—13. évek átlagában csak 2½ mázsát adhatott el.¹⁸³ A blokádnak egyébként hátrányos következményei is voltak egyes kereskedelmi szakmákra. A bányászati méz ára nyomott volt a tengeren való szállítás lehetetlenülése miatt. Hozzájárult az is, hogy egyes orosz exportcikknek, mint pl. a vasz és a kender, amiket a blokád miatt nem lehetett Angliába szállítani, a monarchia felé vették útjukat és itt leszorították az árakat.¹⁸⁴ Károsan érezte hatását, hogy 1809-ben a monarchia elvesztette Triesztet és Fiumét, a tengerparti részekből alakított, francia uralom alá tartozó Illyria igen terhes tranzitó vámmal sújtotta a két kikötő felé irányuló forgalmat.

Végeredményben tehát a blokád nem jelenthetett olyan gazdagodást a pesti kereskedelem számára, mint amelyet ennek eddig tulajdonítottak.

3. Az infláció hatása a kereskedelmi tőkére

Milyen irányban hatott ki a francia háborúkat végig kísérő infláció a kereskedelmi tőke kifejlődésére? Keletkeztek-e pénztőkék a pénzürtécsökkenést kihasználó spekulációkból, vagy pedig megsemmisítette-e és mily mértékben a meglevő tőkéket is, a másfél évtizedig tartó pénzhígítás?

A Habsburg monarchiában bekövetkezett devalvációk együttesen a háború előtti pénzürték 8%-ára értékelték le a törvényes fizetési eszközt.

Bár a bankóprés működése már 1792-ben meggyorsult, a XVIII. század utolsó évtizedében az árszínvonal meglehetősen változatlan maradt. A papírpénzforgalom megötszöröződése ellenére az 1800. évi pesti buzaár csak árnyalatilag különbözött az 1791. évitől, sőt a kenyérliszté mintegy 20%-kal olcsóbb, mint az évtizeddel előbbi.¹⁸⁵ Az árszínvonal nyugalma ellenére, 1796-ban alig észrevehetően megjelenik az ezüst forint árszija, kezdetben még csak 1/4%, de 1799-ben már 7%. Ettől kezdve 1806 őszéig az ezüst árszija csaknem egyenletes ütemben évi 11–12%-kal növekszik, a következő két éven át 20%-ra gyorsul az ezüst drágulásának mértéke, hogy 1809 végétől, az Ausztriára olyan súlyos terhekkel járó schönbrunni békétől az első devalváció kihirdetéséig az osztrák valuta évi átlagban 173%-kal essék.

A századfordulón a kereskedelem alig vette észre, hogy a francia assignata korszakhoz hasonló idők előtt áll. Még a nemzetközi pénzforgalomban annyira jártas Macher is 1799 és 1800-ban nem saját magának, hanem bécsi bankárok számlájára vásárol tekintélyes mennyiségben különböző veretű arany érméket, a dukáttól a sovereignig,¹⁸⁶ és még 1803-ban is lelkiismeretesen árfolyamnyereségként könyveli el az ércpénz árfolyama és a papírpénz névértéke közötti különbséget, ahelyett, hogy könyvelését máris átállítsa a két különböző pénznemre, amint — kárán okulva — 1811 után megtette. Egyelőre megelégszik azzal, hogy panaszkodjék a „mértéktelen” ezüst és arany árszija miatt. A paraszti józan ész tisztábban látta a helyzetet, és már 1800-ban csak ezüstért ad el dohányt.¹⁸⁷ A pesti patrícius polgárok is már ugyanekkor kezdték készpénzüket ingatlanba menekíteni: az akkor parcellázott városliget körüli telkek árverésén a kikiáltási áraknak kb. ötszörösét érte el a város.¹⁸⁸ Az 1805. évi hadjárat idején (Austerlitz) már rendeletet bocsátanak ki a papírpénz el nem fogadásának megtorlásáról.¹⁸⁹ A kereskedők azonban csak 1809 közepén (Wagram!) kezdenek ezüstben való fizetést követelni.¹⁹⁰ Macher ekkor írja először egy amsterdami banknak, hogy a pénzt azonnal realizálni kell, sőt egy tétel borsért aranyban való fizetést követel.¹⁹¹

Különös vonása az infláció első magyarországi szakaszának a pénzhiány, holott a pénzromlás kezdeti stádiuma általában pénzbőséget és alacsony kamatlábat hoz. A magyarországi folyamat sajátosságát az magyarázza, hogy a bécsi bankóprésből ömlő papíráradat túlnyomó részben Ausztriát özönlötte el, míg Magyarország nem a pénzbőségben für-

dött, hanem inkább csak a valuta diszparitásán keresztül érezte a pénzelértéktelenedést. Macher 1803-ban körlevélben fordult külföldi bank-összeköttetéseihez és arra való hivatkozással, hogy Magyarországon csak készpénzzel lehet bevásárolni, mérsékelt, nyitott hitelt kért, így Bethmann frankfurti, Cerli és Walter augsburgi, Zanella milánói bankároktól.¹⁹² Ő maga ugyanekkor hazai ügyfeleivel közli: a valutavesztések elkerülése érdekében csak készpénzfizetés ellenében szállít külföldi árukat. Nem követel tehát még ezüstöt és még hitelben árusítja a bányatermékeket, mint a kincstári bányák elárúsítója. Később a váltóhitel kamatlába ugrásszerűen emelkedik. 1808. július 1-én 18—20%-ot kell fizetni a váltóleszámitolásáért.¹⁹³ A wagrami csatavesztés a discontót 42—70%-ra szöktette fel.¹⁹⁴ A pénzhiány és a felcsigázott kamat kedvezőtlenül hatott a kereskedelmi profitra. Schossberger Lázár, a század végén bárósított család őse, négy nappal a devalvációs rendelet kibocsájtása előtt, 6 éves moratóriumot kért.¹⁹⁵

Az 1811. március 15-én kihirdetett devalváció 284 000 forint névértékű papírpénzt talált a Macher-cég pénztárában, ami az új pénzben mindössze 56 800 forintot ért.¹⁹⁶ A készpénz tekintetében azonban a kereskedők alig vették tudomásul a devalvációt. Továbbra is a régi bankóban számítottak, mert nem bízhattak olyan pénzben, amely keletkezések sem állott parin, hanem 167 új forintot kellett fizetni 100 ezüst forintért. A pénzügyi pátens kihirdetése pillanatnyilag bénulást idézett elő az árupiacon, de rövidesen viharos áremelkedés következett be. Április 3-án Macher azt írja egy augsburgi kereskedőnek, hogy „a fináncpátens minden termény árát olyan magasra vitte fel, amit mi soha nem sejtettünk”.¹⁹⁷ Néhány nappal később pedig közli egy passauti céggel, hogy mindenki inkább visszatartja az árut, semminthogy alávesse magát a bankócédulák redukciójának.¹⁹⁸ A kereskedelem ettől kezdve az osztrák valuta augsburgi jegyzése alapján kalkulált, az ún. Augsburger Courantban, amint a francia kereskedők az assignata szédületben jó iránytűnek bizonyult hamburgi jegyzésben.

A régi bankó értékcsökkentésénél nagyobb jelentőségű és sokkal károsabb hatású volt a kereskedelmi tőkeképződés szempontjából a devalvációs rendeletnek a tartozások valorizálására vonatkozó határozmény. Az 1812. augusztus 1-i pátenshez csatolt „átszámítási skála” megváltoztatta a bíróságok joggyakorlatát, amely szerint a forint egyenlő a forinttal, tekintet nélkül diszázsiojának változására. A rendelet az 1799 előtti tartozásokat teljesen valorizálta, tehát az új pénzben a névérték ötszörösére emelte fel, míg a XIX. század első évtizedében keletkezett kötelezettségeket a skála szerint kellett visszafizetni, így pl. az 1809. év közepén létrejött kötelmet kétszeresében. Ha a kereskedő tartozásai és követelései egyensúlyban voltak és a mindkét oldalú tételek időponti eredetében is megvolt a párhuzamosság, vagyoni helyzete lényegében változatlan maradt. Ez azonban a valóságban nem igen fordulhatott elő. Még súlyosabb kihatású volt a rendeletnek az az intézkedése, hogy csak az okirat (kötelezvény, váltó) alapján létrejött követeléseket lehetett

valorizálni. A magyar kereskedő aktíváinak legnagyobb része okmány nélküli könyvkövetelésekben állott fenn, néha tíz évre visszamenően is, és így az adós belátásától függött, mennyit akar fizetni — állapította meg a pesti grémium a királyhoz intézett panaszában.¹⁹⁹ Minthogy a könyvköveteléseknél a hitelező mindig kereskedő, viszont az adós legtöbbször a számla kifizetését halogató nemes úr, világosan áll előttünk, miért zárták ki az adósságoknak ezt a kategóriáját a valorizálásból. A törvényesen megengedett adósság-nemfizetés mélyen megrendítette a kereskedők vagyoni állapotát. Még 1821-ben is ezzel mentegeti fizetéseképtelenségét Kanitz M. L. textilkereskedő.²⁰⁰

Az 1811-es devalvációt nyomon követő második infláció már kedvezőbb talaja volt a profitszerzésnek. Az 1812—14. években a bécsi pénzpiacon bőséges kínálat volt, és az osztrák nagykereskedők könnyen adtak áruhitelt. Macher, aki az első infláció idején nem egy üzlettől állott el a készpénz hiánya miatt, 1813 elején azt írta orsovai speditőrének: „minden üzlethez elegendő kasszánk van”.²⁰¹ A pénzbőség hulláma elérte a pesti kereskedők jelentős részét. Az utolsó háborús évek kereskedelmi hitelviszonyait igen szemléletes módon vázolja Liedemann Sámuel pesti kereskedő a nádorhoz intézett beadványában.²⁰² „A kezdő kereskedő, ha megfelelő a bonitása, könnyen megkapta az áru- és elfogadványhitelt, nem is egy, hanem több oldalról is, mert Bécsben túlsok pénz feküdt, még hozzá kihasználatlanul, hiszen az egész monarchia készpénztömege Bécsben halmozódott fel. Ez tette lehetővé, nemcsak azt, hogy az abból folyósított hitelekkel Bécs a magyar kereskedőt függőségben tarthassa, hanem azt is, hogy ennek keresményét magához vonhassa. Amíg a magyar kereskedő szerencsésnek érezhette magát, hogy itt 24, legtöbbször azonban 36%-ot fizessen a pénzért, addig a bécsi leszámítolási kamatláb 4—6% volt. A Bécsben jól bevezetett magyar kereskedőnek nem voltak hitelgondjai. Az elfogadványhitel útján úgy kiterjeszthette üzleteit, hogy saját vagyona úgy aránylott a hitelekkel mozgásba hozott forgalmához, mint egy vízcsepp a megtelt pohárhoz.(!) Az elfogadványhitelek útján százezrekkel rendelkezett. De a bankároknak fizetett jutalékok, alkuszdíjak stb. a hitelt végül is megrágták, és utóbb a dekonjunktúra bekövetkeztével a bécsi piac magas leszámítolási kamatlába az egész hasznát elnyelte.” Az elegendő saját tőke hiányában bécsi hitelekre alapított konjunktúrális ügyleteknek hosszabb folytatása nem lehetett.

A nagy konjunktúra megtorpanása a napóleoni „száz nap” idején következett be. Az augsburgi árfolyamhoz való alkalmazkodás sem jelenthetett már szilárdabb kalkulációs alapot. Most már elkerülhetlenné vált ezüstben adni és venni, lehetetlennek bizonyult bankjegyben akárcsak 8 napos hitelt nyújtani, mert ennyi idő alatt is többet lehetett veszteni az árfolyamon, mint nyerni az árkülönbözeten.²⁰³ Macher társa s most már utódja, Kappel Frigyes április 7-én kénytelen volt megállapítani, hogy Napóleon partraszállása óta 70%-ot veszített minden üzletén.²⁰⁴ Az osztrák forint még Waterloo után két hónap elmúltával is

tovább hanyatlík. Most már arra is kevés a Kappel-cég ezüstpénzkészlete, hogy a dohány kiviteli vámját kifizethesse.²⁰⁶ Saját számlára sem mer már spekulációba bocsájtkozni. Bethmann frankfurti bankárnak 1815 őszén ajánlatot tesz, vásárolja fel az egész magyar gubacstermést, ő maga megelégszik köblönként 1 Ft jutalékkal.²⁰⁶

A textil-, valamint a gyarmatárúkereskedelem abban reménykedett, hogy Anglia a háború után olcsó árukkal árasztja el a kontinenst. Kappelnek kiábrándultan kellett tapasztalnia, hogy az angolok előrefizetést követelnek és olyan árakat szabnak meg, mintha ezzel háborús kiadásait akarnák behozni.²⁰⁷ A dekonjunktúra előszele megsemmisítette a kis spekulánsokat, akik a második infláció alatt „a pillanatnyi nyereszkesedés szappanbuborék színeitől csalogatva lepték el a pesti piacot, minthogy mindenki, akinek pár száz forintja volt, felcsapott kereskedőnek.”²⁰⁸ Ezeknek veszteségei a kereskedelmi tőke összességét nem csorbították, mert egyenkint igen kis tőkével rendelkeztek.²⁰⁹

A legnagyobb és legsokoldalúbb cég mérlegadatain át vizsgálva azt, mennyiben növelte a háborús, blokádos és inflációs konjunktúra szövevényes összhatásában az üzleti tőkét, a végeredmény a tőke megerősítését, de nem a gyarapodást mutatja. A Macher-cég 1800. évi tőkeszámlája 270 350 Ft-tal zárult, ami majdnem ezüstértéknek felelt meg. Az üzlet folytatója, Kappel viszont 1816-ban 954 455 bécsi értékű forint tőkeegyenleget mutatott ki,²¹⁰ ami ezüstben 289 000 Ft-nak felelt meg. A 17 éven keresztül felvett nyereségekből ugyan két ház is épült 230 000 Ft értékben, ez növelte a család vagyonát, de nem a kereskedelmi tőkét. Szívesebben fektették volna be az egész tőkét ingatlanokba „ez esetben tőkém kétszeres lenne, de a kereskedő teheti ezt legkevésbé, mert kötelezettségeinek összetalálkozása miatt gyakran juthat abba a helyzetbe, hogy lejáratkor nem tud fizetni.”²¹¹ A konjunktúra haszonélvezői közül azonban számosan nem így gondolkoztak. Egy kortárs szerint²¹² „több mit kétszáz házat a bor- és gabonaszpekulánsok az eseményeket átaludva építettek Pesten.” A szám erősen túlzott. Ekkor épültek ugyan a Lipótváros szép klasszicista stílusú házai, de 1809 és 1816 között csak 75 és az építtetők közül csupán 19 a kereskedők száma, míg 21 mágnás lett háztulajdonos ebben az időszakban, a többi patrícius polgár: ingatlantulajdonos, iparos.²¹³ A házepítés a kereskedelmi tőke immobilizálása, és „a konjunktúra elmúltával többet ér holt tőkét mondani magának, mint a bizonytalant kockáztatni.”²¹⁴ A házepítési tevékenységből éppen azok a kereskedők nem vehették ki részüket — mégpedig a zsidók ingatlanszerzési tilalma miatt —, akik az ebben a korszakban megkezdett textil- és terményspekulációból szerzett tőkéikkel később jelentős vállalatokat létesítettek: az Ullmann, Wodianer, Goldberger, Boskovics cégek első képviselői. Az ingatlant szerzett kereskedők nagyobb része viszont átmentett vagyonát kikapcsolta az üzletből.

A kereskedelem egészének 1812. évi vagyoni helyzetére némileg rávilágít a kereskedőkre akkor kivetett félmillió háborús subsidium felosztása. Az uralkodónak József nádorhoz intézett leirata abból kiindulva,

hogy „a kereskedelmi rend Magyarországon az előző évek virágzó kereskedelméből a jólétnek jelentős fokára küzdötte fel magát,” elrendelte, hogy a kereskedők 500 000 Ft kincstári subsidium megfizetésére egyetemlegesen köteleztessenek, és ez az összeg igazságosan és méltányosan osztassék fel.²¹⁵ A kereskedők természetesen zúgolódva fogadták a megterhelést és nevükben Wachtler pozsonyi kereskedő kifejtette, hogy a porosz rendkívüli vagyonadó $\frac{1}{2}\%$ volt, ennek alapján a félmillió magyarországi subsidium 100 millió Ft-ra feltételezett kereskedői vagyonnak felelne meg, már pedig a kereskedők ennek tizedrészével sem rendelkeznek.

A magyarországi kereskedőkre kivetett háborús vagyonadónál egyáltalában nem volt szó valamilyen meghatározott adókulcsról. Az egyes városokra kivetett subsidium hányadot a magisztrátusok önkényes becslés alapján szabták ki. A megterhelés nem a tulajdonképeni üzleti tőkét vette számításba, hanem a kereskedők összes vagyonát, így pl. Pesten a legnagyobb, az 1000 forintos subsidium kategóriájába azokat a görögöket helyezték, akik már inkább háztulajdonosoknak, semmint aktív kereskedőknek számítottak, míg az ingatlannal nem rendelkező zsidó kereskedők közül a legnagyobb tőkével rendelkezők, szám szerint 22, mindössze 500 Ft-ot fizettek.

A városok szerinti első felosztási tervet a tárnokmester készítette el, nagyjában az adók arányában. Eszerint a pestiek 60 000, a budaiak 20 000 Ft-ot fizettek volna. Egy másik tervezet a 341 pesti kereskedőre 80 000 Ft-ot vetett ki, míg a budaiakra a borértékesítés kedvező voltára figyelemmel, 25 000 Ft-ot. A végleges felosztás szerint Pest kvótája 90 000, Debrecen 50 000, Újvidék és Temesvár 28 000, Szeged 26 000, Budáé 25 000, Pozsony 20 000, Kassáé 15 000, Győré és Soproné 14 000, Komáromé 8 000 Ft lett. Végeredményben azonban Pest közel 100 000 Ft-ot fizetett az alábbi csoportosítás szerint: ²¹⁶

97 grémiális kereskedőre esik	16 753 Ft,	átlagban 173 Ft
232 zsidó és idegen kereskedőre esik ...	27 553 „ „	120 „
720 nem inkorporáltra és szatócsra esik .	55 553 „ „	77 „

A végleges felosztás eszerint a szatócsokra és a legkülönbözőbb alkalmi üzérekre vetette ki a subsidium nagyobbik felét és ezáltal a tulajdonképeni kereskedők terhét a felére csökkentette. A feltételezett $\frac{1}{2}\%$ -os vagyonadó kulcs szerinti értékelése alapján a pesti kereskedők vagyona 18 millió forint lett volna ebben az időpontban. Ez a becslés azonban nyilvánvalóan túlzott, ami kivüláglik az ugyanebben az évben kiadott kancelláriai normatívumból,²¹⁷ amely a kereskedők minimális tőkéjét megszabja. Eszerint a nagykereskedőknek 30 000 Ft tőkét kell igazolni. A fűszer és textiltereskedők 15 000, a vaskereskedők 12 000, a díszmű- és norinbergi kereskedők 10 000, a bórkereskedők 8 000, a papírárusok 5 000 Ft, míg a szatócsok 2 000 Ft tőkét tartoznak igazolni. Tekintve a rendelkezés korlátozó célját, a minimális tőkét elég magasán

szabták meg. A nagykereskedők számát 40-nek véve, a 275 szaküzletnél pedig középértékként 12 000 Ft-ot, a harmadik kategóriánál 2 000 Ft-ot számítva, kb. 6 millió forint adódik a kereskedelmi tőke summája gyanánt — eléggé bőven számítva, hiszen a tőkeminimumot csak az újonnan keletkező cégek tartoztak kimutatni, a már meglévő kereskedők nagyrésze ezt nem érthette el.

Ezt a szerény számot hasonlítsuk össze egy ausztriai adattal. Az 1810-ben tervezett osztrák vagyoadónál a „Handelsherr”-ek, tehát egyedül a nagykereskedők és a bankárok 250 millió forintban vallották be vagyonukat. És a pesti nagykereskedők között nem akadt egy sem, aki csak távolról is megközelíthette volna „a 37 milliós hadinyereséget szerzett, parasztfiúból bárósított hadseregszállító” vagyonát.²¹⁸

A háború alatt formálódott kereskedelmi tőkének *ipari* vállalkozása minimális. Úgyszólván csak a Kadisch, Koppel és Kanitz társas cég posztóképző manufaktúráira szorítkozik. Kadisch 1799-ben a tábori gyógyszerárak részére szállított pálinkát és 1802-ben sógorával, Koppellel együtt letelepedési jogot kapott Pesten. Ekkor a cégtársaknak 30 000 Ft vagyonuk volt.²¹⁹ 1809-ben Mauthner Ádám társult velük, majd Kanitz óbudai textilkereskedő csatlakozott a társas céghez, amely főleg gyapjúval és dohánnyal foglalkozott. Az ezekből az üzletekből eredt profitot — 35 000 Ft-ot — fordították a Komárom megyei majki posztóképző manufaktúra megszerzésére. Az a felismerés adta meg ehhez az indítást, hogy gyapjúüzletkötéseik során rájöttek: ők nagyban olcsóbban szerezhetik be a gyapjút, mint a céhbeli csapómesterek. A gyapjubeszerzésből kiszorított kézművesektől előbb a legényeket szerződtették el, utóbb a mesterek maguk is az ő munkásaikká váltak.²²⁰ A vállalkozásnak jelentős hadiszállításai is voltak. 1810-ben maga Wallis pénzügyminiszter folyósított 150 000 Ft-ot katonai takarók szállítása fejében.²²¹ A majki vállalkozás, valamint a közben folytatott termény-, dohány- és gyapjuszállítások profitjából létesítették a rákospalotai posztógyárat, amely már korszerű gépekkel dolgozott, és ebbe lassankint 134 000 ezüst forintot fektettek be.²²² A kereskedelmi tőke ezenfelül még csak egy kisebb ipari üzemet létesített éspedig Óbudán. Boskovics Hirschl textilnagykereskedő 1811-ben itt textilfestő üzemet alapított, meg is kapta erre a gyári privilégiumot. Eleinte 42 munkással dolgozott, az 1828. évi összeírás már csak 8 munkást talált.²²³

Kereskedő volt az egyik első pesti bőrmanufaktúra létesítője, Schweritz, de itt nem a kereskedői tőke nyomult be az iparba, mert az alapítónak nem volt saját tőkéje. A vállalkozás a katonai szállítások ellenére, vagy éppen azért, minthogy a katonai kincstár késedelmesen, tehát mindig kisebb értékű pénzben fizetett, húsz éves fennállása után, 1814-ben csődbe került.²²⁴ A kereskedelem és ipar közötti lazább kapcsolatra példa Wurm József vaskereskedő 5000 Ft-os kölcsöne Malvieux rimabrezovai vashámorosnak²²⁵ és Macher érdekeltsége Maurer Sebestyén serétkészítőnél: Macher adta neki az ólmot, és a vételárat kész sörétben kellett kiegyenlíteni.²²⁶

Végeredményben tehát az egész háborús konjunktúra nem eredményezte Pesten a kereskedelmi tőkék jelentős növekedését. A háború előtt fennállott legnagyobb cég utóda éppen hogy megtartotta század elejei vagyont, a valaha még vezető szerepet vitt görögök XVIII. század végi hanyatlása miár az eltűnés stádiumába lépett, egyedül vitathatatlan specialitásuk, a kordován és szattyán bőrök forgalmában tartották magukat. Az infláció alatt keletkezett üzletek tiszavirág képződmények voltak, egy töredékük ingatlanba fektette újonnan szerzett gazdagságát és kikapcsolódott a kereskedelemből. A későbbi évtizedek ekkor alakult vezető cégei még csak kezdeti állapotban voltak: Ullmannék még csak a kincstár felvásárlói, Heinrich vaskereskedő csak szakmájában első, de nem a kereskedőtársadalomban, mint majd utódai lesznek. Boskovics, a következő korszak legnagyobb textilese, éppen azért lett az, mert volt benne annyi óvatosság, hogy a kockázatos években szüneteltesse üzletét.²²⁷ E téren csak az ifjabb Goldberger mutatható sikerekre. A Mauthner és Kadisch-cég pedig az egyetlen, amely konjunktúrális nyereségét az iparba átméhvte, itt tartós eredményeket érhetett el.

III. A háborút követő válság hatása a kereskedelmi tőkére

A francia háborús korszakot hosszú ideig tartó gazdasági válság követte, amely világjelenség volt, országonként lényeges eltérésekkel. A kapitalisztikus fejlődésnek indult államokban az időközönként megismétlődő, ún. ciklikus válságok egyike volt, amelyekben az összeomlás majd a nekilendülés, utóbb a fellendülés követi (ez esetben az 1822—24. években), hogy azután bekövetkezzék az újabb összeomlás (ez esetben 1825-ben), majd az újabb pangás ideje, s. í. t. A mezőgazdasági országokban a válság kiobbanását a gabonapiac elszűkülése, négy egymást követő év rendkívül bő termése, a terményáraknak soha nem látott mélypontra zuhanása váltotta ki. Az árlemorzsoldási időszak a huszas évek közepéig tartott, amely az agrárválságok jellegének megfelelően a harmincas évekbe is benyúló depresszióban folytatódott. Az agrárválság a kontinensen — Franciaországot és Hollandiát kivéve — a hitelválsággal tartott lépést.

A búza áresésének legfőbb oka a legnagyobb búzapiac, Anglia vámpolitikai magatartása. Az angol nagybirtokosok háborús konjunktúrájának fenntartása érdekében 1815-ben beviteli tilalommal felérő gabonavámokat állapított meg a parlament. Ez a Nyugat felől jött vámpolitikai nyomás a közép- és keleteurópai búzaárakat az angliai színvonal egyharmadánál is alacsonyabbra szorította le. Ugyanakkor a dél-orosz búza megjelent a Földközi-tengeren, kiszorítva a magyar búzát Itáliából, sőt az osztrák tengerpartról is.

A magyar búzaár szédületesen zuhant. Az 1802. évi 4,16 ezüst Ft-os ár 1819-ben már csak 1,28 Ft, és 1826-ig 1 Ft-ig csúszik le. A huszas

évek átlagos búzaára 40%-kal kisebb, mint az 1818-tól 1867-ig eltelt félszázad átlagára. A búza tehát csaknem non valeur és ugyanezt lehet elmondani az Ausztriába irányuló gabonakivitetről, „amelynek legnagyobb része subsidionális és kincstári gabona. Az előbbi ingyen kellett beszolgáltatni, tehát nem jelentett pénzt. A kincstári gabonavásárlás pedig a termelőnek, illetve az eladónak vajmi keveset jövedelmezett.”²²⁸ A gabonakereskedelem, különösen Pesten, amelynek alkalmi jellege az előző időkben annyira nyilvánvaló volt, még mindig nem alakul ki állandó speciális szakmává. Egy vaskereskedőnek kell „beugrani”, hogy a kincstár gabonakereskedőjének feladatát ellássa. Heinrich Alajos pesti vaskereskedő azért kap nemességet, mert — a diploma szavai szerint — „1820-ban, amikor számos gabonakereskedő visszahúzódott a vásárlástól, Heinrich nem törődve azzal, hogy az árak napról napra estek, saját veszélyére és a kincstár jelentős hasznára értékesítette a Temes megyei uradalmak több mint 10 000 mérő búzáját.”²²⁹ A gabonakereskedelem a lojális polgárnak kitüntetését érdemlő áldozatos cselekedete!

A nagy kockázaton kívül még a közlekedési nehézségek is akadályozták a terménykereskedelemnek Pesten való központosítását. Az akkor induló kukoricakereskedelemnek sem Pest a központi helye, mert a legtöbb termést adó Bánság kukoricája Fiume felé gravitál, ezért a Pestre való szállítás esetén kétszeres fuvardíj merül fel. Kappel Sziszekre, a szávai hajózás végpontjára irányít egy nagy tételt venni szándékozó osztrák céget a bevásárlás könnyebbségére és a Fiuméhez való közelségre tekintettel.²³⁰ Bécsi kereskedő kezére került a lóheremag-termés értékesítése is.²³¹

Az agrárválság szörnyű hatását a dolgozó népre még a nemesi vármegye sem szépíti. Szentkirályi László, Pest megyei alispánnak a nádorhoz intézett 1818. évi jelentése szerint „a pauperizálódás érezhető módon fokozódott, hiányzik a pénz, a vállalkozás pang, haszontalan minden erőfeszítés. Az a néposztály, amely munkaerejének bérbeadásából él, hiába kínálja munkáját. Semmi ára nincs annak, amit a paraszt munkája létrehoz.” Pest vármegye novemberi közgyűlése még a következőkkel egészítette ki ezt a jelentést: „a gyapjú ugyan még ér valamit, de ezt a paraszt nem termeli, a dohánytermesztés is csak csekély részét teszi a paraszti foglalatosságnak. Amit a paraszt mind kevésbé gyümölcsöző munkájából előteremt, azt felemészti ruházatának és szerszámainak drágasága, ami pedig ezen felül megmarad, azt elviszi az adószedő. Az a földműves pedig, aki a baromfi, tojás és más kisebb termények eladásából, azaz ezeknek családjá általi elfogyasztástól elvonásából, vagy munkájának béréből igyekszik megélni, ezüst pénzt a legritkább esetben, vagy éppen soha sem lát”.²³² Ha ilyen a belső piac képe abban a körben, amelynek központjában van Pest, mennyivel súlyosabb lehetett a helyzet a távolabbi vidékeken.

A megye jelentéséből az is kitetszik, hogy a válságos értékesítési viszonyok között a gyapjúnak jobb ára van. A gyapjúhiány — mint már

láttuk — egyetemes jelenség volt a spanyol gyapjú kiesése miatt. Ugyanakkor az ipar technikai forradalma következtében az angliai fonók gyapjúsükségelete megsokszorozódott. „Most kellene áttérni nemesített juhtenyésztésre, takarmány és ipari növények termesztésére. Mindezekhez azonban pénzre, tőkére lenne szükség.”²³³ Ez a tőke hiányzott a földbirtokosoknak, de hiányzott a kereskedelemben is. A korszak válsága Magyarországon nemcsak agrárválság, egyben hitelválság is. Csökkenő terményárak és dráguló pénz, árubőség és pénzhány. A tőkeerős kereskedelem normális hitelviszonyok mellett ugyan hanyatló árak esetén is képes gyarapodni, amint a XIX. századvégi agrárválság mutatja, de általános pénzzsűke idején a tőkében gyenge kereskedelem a mezőgazdaság sorsában kénytelen osztozni.

1. A hitelválság

„A magyar kereskedő az örvénybe került,” írja Liedemann Frigyes pesti kereskedő 1817-ben a nádorhoz felterjesztett javaslatában, amelyben egy magyar kölcsön- és giróbank megszervezését szorgalmazza.²³⁴ „Senki sem gondolhatta — folytatja —, hogy a papírpénz árfolyama ennyire leromolhat és az igen jómódú ember vagyonát is elnyelheti. Senki sem gondolhatta, hogy a papírpénz olyan ritka lehet, mint az ércpénz, hogy annyi vagyonbukás következhesse be, hogy a bécsi bankárok és nagykereskedők minden elfogadványhitelt visszavonjanak, és ezáltal a magyar kereskedelem kereke alól elvezessék a vizet. Most a monarchia kereskedői közül — Bécs és talán Prágát kivéve — egyetlen sincs, akinek pénztárában 100 000 ezüst forint volna... Szükséges lenne, amíg elegendő jó pénz töltheti meg a forgalom csatornáit a hiány pótlására ingatlannal fedezett hitelt teremteni a Pesten létesítendő „Giró és oktroyált Kölcsönbank” alapításával. Ennek fedezetét képezhetnék a polgári ingatlanok és az ezüstben befizetett letétek. A Giróbankhoz befolyt pénzeket ez átengedné a Kölcsönbanknak, amely három havi lejáratra kihelyezné a szokásos kamatláb plus 2% delcredere mellett.” A tervezetből természetesen nem lett semmi, nem csupán pénzügyi elgondolásának zavarossága, hanem a monarchia pénz- és hitelszerkezetének ziláltsága miatt sem. Hiszen az egész Habsburg birodalom pénzforgalmának szabályozására 1816-ban létesített Osztrák Nemzeti Bank működésének harmadik évében mindössze 6 és fél millió forint váltótárcával rendelkezett, ami 1820-ig 1,6 millióra zsugorodott, és csak a harmincas évek elején közelítette meg az indulási állományt. Ez a mennyiség nemcsak a századvégi félmilliárdhoz viszonyítva elenyésző, hanem az 1847. évi 43,7 millióhoz képest is. Ezek a számok azt is mutatják, hogy az egész monarchiára kiterjedő hitelválság csaknem két évtizedre húzódott el.

A bécsi és külföldi hitelek visszavonása a belső forgalomban is aláásta az üzleti élet alapját. A Kappel-cég 1816 júliusában körlevelekben

küldte vissza még a legjobb ügyfelei váltóit is, készpénzfizetést követelve. Attól sem riadt vissza, hogy valóságos szegénységi bizonyítványt állítson ki önmagáról, amikor egy halasztást kérő levélre így válaszolt: „mi nem vagyunk kapitalisták, mi nehezen nélkülözzük a pénzt, nincsenek gyáraink, földbirtokunk vagy haszonbérletünk, kevés pénzünkre mindennapi megélhetésünk céljából van szükségünk.”²³⁵ A pénzhány olyan mértékű, hogy még havi 3—4%-ra sem lehet kölcsönt kapni.²³⁶ A bécsi bankároknál nem lehetett elfogadványt szerezni a váltókra, a külföldre szülő váltókiadásnak is meg kellett szűnnie.²³⁷ A bizalom és a pénz hiánya megbénította az üzleti tevékenységet. A vásárlóképeség zsugorodása sok kereskedőt készleteinek elkótyavetyélésére indított,²³⁸ ami óhatatlanul fizetési képtelenségbe vagy csődbe vitte őket. Kappel üzleti tőkéjét biztonság okából a bécsi Geymüller-cégnél hevertette.²³⁹

A hitelválság megindította a fizetési képtelenségi bejelentések és csődnyitások hullámát. Ezek közül kiemelkedik a legrégibb pesti manufaktúra-tulajdonos és textilnagykereskedő Valero esete, aki a bankhitel megszűnése, a magas kamatláb és követeléseinek behajthatatlansága miatt 1816-ban fizetési zavarba került. 1819-ben megszüntette bécsi üzletét, és a következő évben hitelezőivel egyezkedési tárgyalásba kezdett, minthogy passzívái messze meghaladták aktíváinak értékét.²⁴⁰ A csődhullám mértékére jellemző, hogy az alig két évtizedes pesti zsidó kereskedői kolóniából 31 üzletember jelentette be fizetési képtelenségét, ami igen nagy szám, hiszen 1811-ben mindössze 50 zsidó üzlet állott fenn.²⁴¹ Ezek közül 21 esetben csődöt nyitottak. A vagyonbukottak közül „barátságos megegyezéssel” teljesen csak 5, részben 4 kereskedő elégitette ki hitelezőit, míg 12 zsidó üzlet hitelezői semmit sem kaptak.²⁴² Ez ügyek közül a legjelentékenyebb volt Schlesinger Sámuel csődje, 300 000 váltóforintos hitelezési veszteségből eredő 140 000 Ft-os passzívum többlettel.²⁴³ A legmódosabb zsidó kereskedő, Boskovics Herman csak úgy kerülhetett el ezt a sorsot, hogy megelőlegezve az első infláció alatt szerzett nyereségével, 1811 és 12, valamint 1816 és 20 között üzletét szüneteltette és csak 1828-ban kezdte meg újból nagyobb keretek között.²⁴⁴ Több mint negyed millió váltóforint fedezetlen passzívummal ment csődbe Kunewalder Koppel,²⁴⁵ aki hitelezőinek többségével 15%-ra egyezkedett ki, képtelennek jelentette ki magát többet fizetni, amikor ő egy fillért sem képes behajtani. Ez a csődeljárás közel negyed századon át tartott, amikor is maga a Helytartótanács rendelte el a bíróságnál a csődpernek végre valahára való befejezését. Addig Kunewalder mint magánzó, rentéből élt.²⁴⁶ Nagyobb csődök voltak még a többször említett Liedemann Frigyes esetében, akinél a bécsi cégek 150 000 Ft-tal voltak érdekelve,²⁴⁷ Szontagh Vilmos esetében a hitelezők kénytelenek voltak áruban és borban való fizetéssel megelőlegezni.²⁴⁸ A századfordulón sok mindennel foglalkozó Glückswerth Mihály ellen Nákó Sándor gróf javára végrehajtást rendelnek el és a gróft behelyezik Glückswerth pesti ingatlanaiba.²⁴⁹ Kanitz Löbl Márkus behajthatatlan követelései miatt csődbe került, bár aktívája 150 000 Ft-tal haladta meg tartozásait.²⁵⁰ Üzleti tőkéjének elsorvadása

miatt eltűnik a kereskedelmi életből Bekella Miklós, az erősen leolvadt pesti görög kolónia vezető tagja, aki ellen egy bécsi hitelező 700 000 váltóforint tartozás miatt bekebelezést kért. Bekella nyomtatott körlevélben tudatta, hogy aktív vagyona 47 000 ezüst Ft és 67 000 váltóforint.²⁵¹ Tönkremenésről nem lehet szó, de mint aktív kereskedő immobilizálva volt félmillió ingatlanával.

A hitelválságot a huszas évek második felében még jobban kimélyítette a monarchia egyik legnagyobb bankárának, a bécsi Fries háznak hitelezési veszteségek miatt 1826 áprilisában bekövetkezett csődje.²⁵² Ennek a banknak kiterjedt kapcsolatai voltak Magyarországgal is. A nem fizető adósai közé tartozott a volt pesti görög kereskedő, Ghika, akkor már kétszeres háziúr és a belatinczi birtok ura, 44 000 ezüst Ft-tal.²⁵³ A Fries cég főhitelezői viszont a bécsi Eskeles, Geymüller és Sina bankházak voltak, amelyeknek Fries bukása érzékeny veszteséget okozott.²⁵⁴ Természetes következmény volt, hogy ezek magyarországi kihi-telezései is még jobban összezsugorodtak. Ismeretes, hogy az Eskeles bank 1828-ban Széchenyi Istvánnak egy 10 000 Ft-os hitelkérését tagadta meg. A visszautasítás igen leverő hatással volt Széchenyire, és ez az eset vezetett a „Hitel” megírására. Ha ily módon Magyarország egyik legnagyobb földesura nem volt jó egy bécsi banknak 10 000 Ft-ra, el lehet képzelni milyen hitelszűkében szenvedhetett a válság alatt meggyöngült magyar kereskedelem.

2. A gyarmatpolitikai nyomás fokozódása

Ha a bécsi kormánynak volt is valami válságenyhítő elgondolása, ennek Magyarország nem a kedvezményezettje, hanem áldozata lett. A mezőgazdasági áresés az ausztriai földbirtokosokat is sújtotta, az ellene való orvosszer a Magyarországból Ausztriába szállított termények vámterhének megkettőztetése lett. Az uralkodó 1819-ben megerősítette az addig nem alkalmazott II. József-féle rendeletet, amely szerint a magyar gabona és állat után Ausztriában ugyanazt a vámot kell fizetni, mint amilyen a külföldi eredetűt terheli.²⁵⁵ Addig a magyar termény a külföldi származására kivetett vám felét fizette. Az 1825. évi országgyűlés összehívása előtt, a felingerült közhangulat csillapítása érdekében a kormány rászánta ugyan magát némi vámpolitikai engedményre „a falusi szorgalom emelése érdekében,”²⁵⁶ de ezek a rendszabályok nem kisebbitették az Ausztriába irányuló kivitel akadályait, csupán a külföld felé csökkentették az élőállat, dohány, gyapjú, méz, faggyú, viasz kiviteli vámjait. A gyapjútám szállítása elsősorban nem is a magyar termelőn kívánt segíteni, hanem az osztrák nagyobb gyárak érdekében állott — amint ezt egy osztrák gazdaságtörténész állapítja meg²⁵⁷ —, hogy a gyapjúár emelkedésével megnehezítse a tőkében gyenge, kisebb gyapjufonók versenyét. A dohányvám szállítása pedig részben már elkésett intézkedés volt. A génuai osztrák konzul jelentése szerint az oda irányuló „osztrák” dohányexport megszűnt az előbbi „szerencsétlen” magas kiviteli vám

miatt.²⁵⁸ Amikor pedig 1829-ben újból általános vámemelést rendeltek el az osztrák fogyasztási adók bevezetése alkalmából, még a minisztérium vámügyi szakértője, Krieg udvari tanácsos is annyira felháborítónak tartotta a magyar érdekek háttérbe szorítását, hogy a birodalom két fele közötti egyenlő elbánást javasolta. Mi sem jellemzőbb azonban aulikus főurainkra, hogy gróf Nádasdy pénzügyminiszter a császárhoz intézett felterjesztés fogalmazványában Krieg javaslatát egyszerűen keresztülhúzta.²⁵⁹

A vámpolitikai nyomás fokozása azonban nem az egyetlen rendszabálya volt a gyarmati rendszernek. A kereskedelmi tőke fejlődésére súlyos csapás volt egy 1818. évi rendelet, amely megengedte, hogy a privilégiumos osztrák gyárak mindenütt felállíthatnak lerakatokat, és ezek mind nagyban, mind kicsinyben árusíthatnak. Bár ez a jog megillette Ausztriában a magyar gyárakat is, azonban a magyar ipar fejletlensége mellett ennek a viszonyosságnak semmi gyakorlati értéke nem lehetett. Még a Helytartótanács álláspontja szerint is a reciprocitás csak formai.²⁶⁰ Az eredeti terv keresztülment, és ettől kezdve egymás után létesültek Pesten a magyar kereskedelemnek egyenlőtlen versenyt teremtő osztrák lerakatok. Mérei²⁶¹ egy tucatnyi ilyen lerakatot sorol fel a huszas évekből. Ezt a jegyzéket az alábbiakkal egészíthetjük ki anélkül, hogy ezzel teljessé válnék. Elsőnek 1819-ben Danhauser József bécsi bútorgyáros létesített lerakatot faragott bútorok, tükrök, csillárok árusítására, majd követték gróf Miszek Szaniszló kőedénygyára, Steyrer & Co. prágai kendőgyár, Mayer József kőedénygyár, Della Vos bécsi művirág- és tollgyáros, Mandrino Márk bécsi textilgyáros, Uffenheimer Gábor bécsi helyi papírgyáros, Fries Antal bécsi selyemgyáros, a bécsi cs. kir. porcelán- és tükrögyáros, Jenny és Aebly, valamint Roghi és Krausz textilnagykereskedők.²⁶² Számuk pontosan nem állapítható meg, mert egyes osztrák gyárak nem a saját nevük alatt létesítettek lerakatokat, hanem bizományosokkal dolgoztak, ezek neve alatt, de a haszon a néhány százalékos jutalék levonása után Ausztriába került. A lerakatból eredő profit mind a nagykereskedői, mind a detailista hasznot összesítve biztosította az osztrák cég számára, tehát károsan hatott ki a magyar kereskedő versenyképességére. A pesti grémium szatócs szellemére jellemző, hogy csak a kicsinybeni elárusítás ellen tiltakozott, a nagybeni eladásra szorító lerakatok létesítését szívesen vették.

A lerakatok létesítése nem korlátozódott az osztrák cégek vállalkozásaira. A vidéki manufaktúrák némelyike is létesített lerakatot Pesten. Elsőnek a gácsi posztógyár, de mihamar feloszlatta, illetve átadta kereskedési jogát itteni ügyvivőjének, mert „mértatlan dolog rőf számra árusítani”. A sassini pamutszövőgyár megnyitása ellen a grémium nem tiltakozott, magyar gyárról lévén szó, de reverzálist kért és kapott, hogy a lerakat csak nagyban árusít.²⁶³ Viszont a timár-céh fellépett Dessewffy Sámuel lerakata ellen, mert ez idegen bőroket is árusított.²⁶⁴ Végeredményképpen a magyar nagyüzemek lerakatai nem ártottak a kiskereskedőknek, az osztrákokéi azonban a pesti kereskedelem egészének kárára voltak.

3. Konjunktúra a dekonjunktúrában

A gabona árának kedvezőtlen alakulása a háború után nem határozta meg egészében a konjunktúra irányzatát. Akadtak termények, amelyeknek ára nem követte a gabonaár zuhanását, úgyhogy részleges konjunktúráról lehet beszélni az általános válságban. Ilyen volt elsősorban a *gyapjú*. Míg a búza ára 1819-ben csak 40%-át tette az 1802. évinek, addig a gyapjúé ebben az időközben kb. 10%-kal drágult, sőt a háború előttihez képest az áremelkedés 44%-os.²⁶⁵ A spanyol juhtenyésztés pusztulása miatt a nyugati gyapjúfonók az „osztrák” gyapjúra voltak ráutalva.²⁶⁶ A magyar gyapjúkivitel értéke a XVIII. század nyolcvanas éveinek 2 és ½ millió Ft-os átlagáról az 1816—1826. évek átlagában 13 és ½ millióra növekedett. A bécsi kormány kénytelen volt az exportot elősegíteni, hiszen a 160—200 000 mázsára felszökött termelésből a belföldi felhasználás mindössze 25 000 mázsa volt,²⁶⁷ úgyhogy a kivitel korlátozása a felfokozott juhtenyésztés megsemmisülésére vezetett volna, ami pedig elsősorban az arisztokrácia tönkretételét vonta volna maga után.

A gyapjú vámjá 1807 óta 16 Ft volt, ezt 1817-ben 8 Ft-ra csökkentették, sőt 1819-ben már csak 1 Ft-ot tett. A háború utolsó évében Kappel még azzal utasított el egy délnémet kereskedőt, hogy a gyapjúkereskedelem főhelye Bécs, és Magyarországon egyedül a székesfejérvári Ybl Miklóst ajánlhatja,²⁶⁸ 1818-ban már azt írhatja, hogy a magyar gyapjú valamennyi fajtájában Pest az első kéz. Ezentúl Kappel mind erősebben foglalkozik ezzel a cikkel. 1824-ben gyapjúosztályozó telepet létesít, amelyben 140 munkást alkalmazott.²⁶⁹ A gyapjúfelvásárláshoz jelentékeny tőke volt szükséges, hiszen egész puszták nyírását egy tételben adták el, a legkisebb tétel 40—50 mázsa. A gyapjúkereskedelem egyben hitelüzlet: a kereskedő megelőlegezi az uradalom gyapjúnyírásának hozamát évi 6%-os kamat mellett, de a feltételezett ár 10%-a levonásra kerül az eladási árból.²⁷⁰ Így tehát az exportnál elérhető árkülönbözetten kívül a kereskedő befektetett tőkéje 16%-os kamatot hozott. Már ebből is világos, hogy a gyapjúüzlethez jelentős tőke szükséges, mert előlegezés nélkül előnyös áron a kereskedő nem vásárolhatott, de a tőkeigényesség egyben uzsorakamatot is biztosított, legalább a konjunktúra idején.

Az 1824—5-ös évek jelzik a magyar gyapjúkonjunktúra csúcsát. A magyar gyapjú behatol Angliába, a posztóipar központjába. A magyar juhtenyésztés terméke ugyan már előbb megjelent az angol piacon, de Bécsben osztályozták és onnan osztrák gyapjú néven szállították Londonba. Amint Kappel írja Droop londoni cégnek: „néhány magyar földesúr emiatt elégedetlenkedve, hazaszeretetből nemesített árujukat más név alatt ügyes munkások által osztályozva, igyekeznek az angol igénynek megfelelővé tenni”.²⁷¹ A következő évben egyedül Kappel 834 bála gyapjút (egy bála kb. 200 kg) helyezett el Angliában a Haythorn, Barrow-Vizer bristoli, Sieveking, Droop londoni cégeknél. A gyapjút főleg Zichy Ferenc, Esterházy Mihály és Orczy Lőrinc uradalmi szállították.

Ez az év az angliai konjunktúra tetőpontja és egyben a gyapjúválság ki-robbanásának időpontja. A posztógyárak eladási nehézségei miatt a londoni gyapjúár 50—70%-kal zuhant. Az 1827-ben Londonba érkezett magyar gyapjuszállítmányokat már csak veszteséggel lehetett elhelyezni.²⁷² Most már a magyar termelő és kereskedő az előtt a dilemma előtt állott: melyik a kisebbik rossz, megtartani a gyapjút, vagy árát a külföldi értékeléshez alkalmazni.²⁷³ Az angol piac veszteséggé válása miatt Kappel igyekezik áruját az Egyesült Államokban elhelyezni. Azonban mindössze 130 mázsát sikerült Howland New York-i cégnél elhelyezni, a netto haszon 3337 Ft volt.²⁷⁴ Kappel csalódását fejezte ki az elszámolás miatt, mert az eredmény 20%-kal volt kevesebb, mintha ugyanazt a tételt Angliában helyezte volna el. Szerinte szerencsétlen idea volt az USA-ba gyapjút szállítani. Nem mintha a nagy távolság tengeri fuvar-költsége tett volna sokat, ez Hamburgtól New-Yorkig mázsánként 3 Ft volt, míg a szárazföldi szállítás Pesttől Hamburgig ennek ötszörösébe került,²⁷⁵ hanem az amerikai 30%-os értékvám volt a legnagyobb költség-tétel, amely 1829-ben már 40%-ra emelkedett. Bár a magyar gyapjúár magasabb volt, mint a világpiaci, a termelő éppúgy panaszkodott, mint a kereskedő. „Nemrégiben egy haszonbérő azt az ajánlatot tette — írta Kappel Haythorne bristoli cégnek —, hogy ingyen ideadja a gyapjút, ha én fedezem a juhászat évi költségeit. És ez egy olyan országban történik, ahol a juhtartás 50%-kal kevesebbe kerül, mint Poroszországban.”²⁷⁶ A következő évben azt közli egy amsterdami céggel, hogy amíg a válság tart, lehetőleg távol akarja magát tartani a gyapjúüzlettől.²⁷⁷ Mindenek-előtt feloszlatta az öt évvel ezelőtt létesített gyapjuszortírozóját.²⁷⁸ Bár a monarchián belüli gyapjúüzlet a harmincas évek elején megélén-kült, a magyar gyapjú áralakulása elvesztette párhuzamosságát a világ-piacival, és sem Hamburgban, sem Angliában nem volt versenyképes.²⁷⁹

Ha Kappel az angol és amerikai exportban szerzett csalódásai miatt abbahagyta a gyapjúüzletet, ezt annál erősebben folytatta Wodianer Sámuel, aki előbb Szegeden terménykereskedelemmel foglalkozott, majd 1829-ben Pestre tette át székhelyét és a gyapjúra specializálta magát. Megtalálta számításait az angol és holland üzletekben is a harmincas évek közepén, a világpiaci árak emelkedése folytán. Tiszta vagyona 1834-ben már megközelíti az egymillió ezüst forintot, ennek fele gyapjú-készleteiben feküdt.²⁸⁰ Lehet, hogy átvette Kappel gyapjúüzleteit, bár erre csak az az utalás található ez utóbbi könyveiben, hogy tőle bérlí a gyapjúraktárt. Az első pesti milliomos kereskedő cég iratai nem marad-ván meg, tevékenységét részleteiben nem lehet megismerni. Hivatalos adatokból kiderül az a tény, hogy ő finanszírozta a vágújhelyi posztósok pesti eladásait.

A huszas évek végén bekövetkezett gyapjúkrízisből Széchenyi azt a téves következtetést vonta le, hogy a gyapjúkonjunktúra ideje örökre leáldozott. Csak átmeneti volt a válság, és a gyapjúkereskedelem a következő évtizedekben a magyar külkereskedelem legizmosabb ága és a kereskedelmi tőke felhalmozásának fontos gyújtópontja lett.

A válsággal szemben általában ellenállónak bizonyult még a *dohánykereskedelem*, melyben jelentékeny tőkék halmozódtak fel. A század elején a termelés még csak 280 000 mázsa, egy félszázad alatt több, mint hétszeresére nőtt. A legnagyobb vásárló az osztrák dohánymonopólium, a legnagyobb haszon is az övé.²⁸¹ „A magyar paraszt az osztrák felvásárlótól alig kap 7 Ft-nál többet, és ez az áru Ausztriában 120—200 Ft-ért kerül forgalomba”.²⁸² Magyarországon nem volt dohánymonopólium. A dohánykereskedelem profitja az osztrák regie részére végzett felvásárlás jutalékán kívül a kivitelből eredt. A dohányexport a század elején még csak 30 000 mázsa, a huszas években ennek mintegy kétszerese, és a század közepéig 150 000 mázsára emelkedik. A gyapjún kívül a dohány az egyetlen exportcikk, amelynek ára a válság éveiben magasabban állott, mint a század elején.

A háború végén a 100%-os értékvámmal felérő 16 ezüst forintos dohányvámot az exportőrök képtelenek voltak sajátjukból kifizetni.²⁸³ Kappel 15 000 Ft-os hitelt kért egy trieszti cégtől, hogy a vámot letehesse. Még 1817-ben a monopólium igyekezett minden készletet felvásárolni és ő maga exportált.²⁸⁴ Az osztrák kincstár pénzügyi nehézségei miatt azonban két év múlva nagyobb teret engednek a kereskedelemnek. Az Ullmann cég lett a dohánykereskedelem fő tényezője. Ullmann Móríc előbb mint a monopólium felvásárló ügynöke tevékenykedett, később mint a Stuck & Co. bécsi cég belfelügye kapott megbízást az egész kincstári dohányszükséglet összevásárlására. Megkapta a pesti, debreceni és tolnai kincstári dohányraktárak használati jogát, és az 1819/20-as kampanyban félmillió forint tőkével manipulált. Ehhez hozzájárulhatott Ullmann Izrael Ábrahám is, akinek Bécsben 80 szövőszékes, 40 munkást foglalkoztató pamutárugyára volt. Félelmetes versenytársnak tartották a pesti zsidó nagykereskedők, akik 1803-ban egyhangúan tiltakoztak pesti letelepedése ellen.²⁸⁵ Ullmann Móríc 1821-ben ajánlatot tett az egész dohányfelhozatal átvételére, alákínálva volt cége, a Stuck és Társa feltételeit. Ő 9 Ft 4 krajcáros áron vállalkozott az üzletre, abban a feltevésben, hogy a termelő 6 Ft-ot kap, a költség 2 Ft 44 és a „fáradsági díj” 23 krajcár.²⁸⁶ Hogy a költségből mennyi csatolható még a haszonhoz, az természetesen kiszámíthatatlan. Az azonban kétségtelen, hogy az Ullmann vagyon a dohánykertészek munkája árának lenyomásából eredt. Az Ullmann dohányüzlet mind nagyobb terjedelművé vált. Újonnan épült dohányraktárának épülete azok közé tartozott, amelyeket a Szépészeti Bizottság ellenőrzése mellett stílusosan terveztek meg.²⁸⁷ Raktározó tevékenysége 2—300 munkást foglalkoztatott.²⁸⁸

Kappel Frigyes, aki folytatója volt a Natorp és Macher cégek dohányüzleteinek, a huszas években mindinkább csökkenő mértékben maradt bekapcsolva ebbe az üzletágba. Jóllehet már 1826-ban feladta a gyarmatárakereskedést, „hogy termény, bizományi és szállítási üzletekre fordítsa erejét”,²⁸⁹ az Ullmann céggel nem versenyezhetett ezen a téren. Bár 1826-ban még tervei voltak a magyar dohánytermelés minőségének javítására, így Amerikából hozatott Virginia, Maryland és Havanna

dohánymagvakat,²⁹⁰ 1828-ban visszavonult a saját számlára folytatott dohánykereskedéstől, és csak régi összeköttetései részére vásárolt, jutalék mellett.²⁹¹

Visszaesett a régebben Aradon, majd Pesten élénken tevékenykedő Deyák József üzlete is, aki ennek alátámasztására félmilliósi alap-tőkével rendelkező, „A magyar aktív kereskedelmet előmozdító Nemzeti Egyesületet” akart életre hívni. A társaság ugyan formailag minden eredménnyel foglalkoznék, de a tervezetből az tűnik ki, hogy minden erejét a dohánykereskedelemre összpontosítaná, tagja lenne minden dohánytermelő földbirtokos.²⁹² A fantasztikus tervezet, amelynek tulajdonképpeni célja az Ullmann cég megdöntése, a kancellária elutasította,²⁹³ és Deyák, aki ezzel saját vállalkozását akarta megmenteni, nem kerülhette el a csődöt.²⁹⁴

A harmincas évek elején Ullmann Móric uralja a magyar dohánykereskedelmet. Egy 1830. évi tanácsi vagyonbecslés szerint pesti ingatlanainak értéke 212 656 ezüst Ft,²⁹⁵ ez azonban csak töredéke az Ullmann vagyonnak, amely már ekkor a legkülönbözőbb befektetésekbe (töldbirtok, bank- és vasútalapítások) igen nagy tőkéket heyezett el. Mindezeknek eredete a dohányüzlet volt.²⁹⁶

A dohánykereskedelemben kiemelkedő Ullmann és a gyapjúüzletben még nagyobb jelentőségű Wodianer cégek között feltehetőleg szorosabb érdekközösség állhatott fenn. Wodianer Móric felesége Ullmann Franciska volt.²⁹⁷

A *borkereskedelem* helyzetét sem lehet válságosnak tekinteni, ellentétben Szekfű Gyulával, aki az elveszett világpiacról ír,²⁹⁸ és egyik tanítványával szemben²⁹⁹ meg lehet állapítani, hogy az idegen országokba való kivitel a század elejei 600 000 ezüst forintról 800 000-re nőtt az 1816—1826-os évek átlagában, az Ausztriába irányulót is beleszámítva 1,7 millió Ft-ról 3,6 millióra, tehát több mint kétszeresére, ami mennyiségben számítva 13%-kal több, mint amennyi az 1938. évi volt. A lengyel piac elvesztésével szemben, ami a tokaji szőlőtermelést sújtotta, a többi magyar borok piaca más irányban bővült. Ebben a piacszerzésben a Kappel cég vezetett. Igaz, hogy bevásárlója éppen az a Schams Ferenc volt, akinek a magyar bortermelésről írt nagyszabású, 1832-ben kiadott munkájából Szekfű oldalakat idéz. Kappel válogatott minőségi borai, ezeknek szakszerű kezelése, jó csomagolása és szállítási módja lehetővé tette, hogy egy bristoli cégnek tett 1829. évi ajánlatában³⁰⁰ túlzás nélkül hivatkozassék arra, hogy borai a legnagyobb távolságokra való szállítást is kibírják, dacolva az időjárás és a klíma változásaival. Különösen ajánlotta a burgundival tökéletesen megegyező budai vörös bort, amely a hosszú útvonalon való szállításra a legalkalmasabb. Kappelnek sikerült is több angol céggel: Edwards, Vizer-Barrow bristoli, Wilkins londoni házakkal borszállítási kapcsolatokat létesíteni.³⁰¹ 1828-ban és a következő-években Howland New York-i céggel is számottevő forgalmat bonyolított le.³⁰² Tanulságos egy költségzsámola: 106 gallon bor (kb. 450 liter) fuvardíja Pesttől Triesztig 27 Ft, Trieszttől New Yorkig

21 Ft, amerikai vám 36 Ft. Tehát a szállítási költség innen Triesztig egyharmad résszel drágább mint a hajófuvar Amerikáig. A jól kezelt magyar borok kedveltségének érdekes jele, hogy Kappel állandó vevői közé tartozott Hudson Lowe tábornok,³⁰³ Szent Ilona szigetének kormányzója Napóleon fogsága idején, aki utóbb, mint Ceylon kormányzója rendelt tőle budai borokat, majd Londonba is küldetett magának magyar borokat 50 font sterlinges tételekben, az a katona, aki a földközi-tengeri partvidékre vezényelve húsz éven át megismerhette Európa legkitűnőbb borait. Kappelnek a huszas évek közepe után a bor lett a főcíkke. Amikor a Dunagőzhajózási Társaság első próbaútján Pesten rakományt keresett, Kappel azt válaszolta, hogy ebből a célból csak 200 akó bora van.³⁰⁴ A pesti piac, ellentétben a XVIII. századi tespedéssel, most már borkereskedelmi központ lett. Schuller pozsonyi borkereskedő tájékozást kért az itteni borárakról, hogy ezekhez alkalmazza ajánlatait.³⁰⁵

Lendületet vett a *vaskereskedelem*, ami meglepő, ha visszaemlékezünk e szakma XVIII. századi fejletlenségére (vö. 212. old.). A pesti grémium még 1808-ban a vaskereskedelemben megkövetelendő tőkeminimumot 8000 Ft-ban javasolta megállapítani, szemben a fűszer- és textilszakmákban ajánlott 15 000 Ft-tal,³⁰⁶ úgyhogy a vaskereskedelem csak a kilencedik helyen állott volna a tőkeerősség sorrendjében. Ezzel szemben 1828-ban a legmagasabb adóosztályba sorozott 7 kereskedő közül hárman a vasszakmát képviselték.³⁰⁷ Ez a kereskedelem már nem helyi jellegű, forgalmuknak csak kisebb része a helyi eladás. Nemcsak Magyarországot, hanem Erdélyt, sőt a határos török tartományokat is ők látják el magyar vasáruval. Koller vaskereskedő szerint Pesten tízszer annyi vaskereskedő lehetne, mint tíz évvel ezelőtt.³⁰⁸ Ez a forgalomnövekedés eléggé viszonylagos és abszolút számokban nem lehetett túlságosan nagy. De mégiscsak fejlődés volt.

4. A kereskedelmi tőke letéteményesei

Az előző fejezetekben megismert Kappel, Ullmann és Wodianer cégeken kívül alig akad jelentősebb szerepet vivő kereskedő ebben a korban. „Kevesen vannak, akik terménnyel, borral vagy más hazai termékkel kereskedve kiválnának”, állapította meg Tinberger szenátor 1816-ban.³⁰⁹ A pesti tanács azonban meg van elégedve a helyzettel, és amikor a bécsi Biedermann cég, amely a legmagasabb arisztokrácia értékesítési ügyleteit bonyolítja le, 1819-ben Pesten fióktelepet kíván létesíteni termény- és pénzváltó üzlete kiterjesztésére, az engedélyt csak a pénzváltó üzletre kapja meg, mert csak ez hiányzik ebben a városban. Magas ajánlóira való tekintettel persze megkapja a teljes engedélyt, mert Zichy Károly volt pénzügyminiszter ajánló levele szerint korlátlan hitelt élvez külföldön. Londonban is létesített telepet.³¹⁰ Biedermann nagy mértékben foglalkozott a lekötött termés megelőlegezésével. Festetich László 80 000 ezüst Ft-ot vett fel tőle az 1828. évi gypjútermésére,³¹¹

és kölcsönei számtalanszor szerepelnek a huszas években a Pest megyei nemesség betáblázásai között.³¹² Az üzlet haszna természetesen az osztrák kereskedelem tőkéjét gyarapítja.

A terménykereskedelemnek továbbra is kerékkötője a tőkehiány. Ennek leküzdésére Liedemann Frigyes 1828-ban egy fantasztikus méretű kiviteli társaság tervével állott elő.³¹³ Ennek megvalósítására nem kevesebb mint 5 millió forintot akart összehozni, abból indulva ki, hogy a terménykivitel egyik legnagyobb nehézsége a készletek szétszórtsága. Nagy tőkére van szükség, hogy a terményeket egy helyen lehessen összpontosítani. Erre Pest a legalkalmasabb hely. A társaság beraktározna és megelőlegezné a földbirtokosok terményeit. A finanszírozás alapja egy bank, amelybe alapítóként minden földbirtokos belépne tehermentes földje megbecsült értékének felével. Arra tehát nem is gondolhatott, hogy a társaságot kereskedői tőkével alapítsa meg. A nádori hivatal, ahova ez a terv felkerült, ezt minden megjegyzés nélkül irattárba tette.

A kereskedők jövedelem-nagyságrendi csoportosítását adja az 1828. évi népszámlálás pesti felvétele.³¹⁴ A tanács a grémiummal egyetértve a kereskedőket 12 osztályba sorozta az adóalap szerint. Ez az összeírás bizonyos mértékben tükre, helyesebben kicsinyítő tükre a kereskedők anyagi viszonyainak. A legmagasabb osztályba tartozók adóalapja évi 1800 Ft üzleti jövedelem, a következő csoportokban 1400, 1200, 1000, 800, 600, 500, 400, 300, 250, 160 és végül 100 Ft. Az adókivetés erősen alábecsüli a kereskedők üzleti hasznát, hiszen pl. Kappel Frigyes jövedelmét 1800 Ft-ra teszi, pedig üzleti könyvei szerint az 1827. évi „kivét”-je, tehát nem a teljes profitja, mert a bennhagyott nyereséget nem számítja, 13 100 Ft volt,³¹⁵ tehát több, mint a megadózott jövedelem hétszerese. Nyilvánvaló, hogy a valóságos haszon az alsóbb kategóriákban is többszörösen meghaladta az adóalapot. Viszonylagosan mégis rámutató értékű ez az összeállítás, amely 541 kereskedőt rangsorol. Már ez a szám is feltűnő, hiszen az 1812. évi subsidium kivetése 1049 pesti kereskedőre terjedt ki, így tehát az infláció idejébeli létszámnak mintegy felét söpörte el a válság. A kereskedők nagyobbik fele, 292 egyén a legalsóbb adó-kategóriába tartozott. A segédek létszáma 386. Ha tehetős kereskedőknek azokat számítjuk, akiknek legalább egy segédjük volt, akkor csak az első négy jövedelmi osztály jöhet számításba, mert az ötödik csoportban 57 önállóra csak 52 alkalmazott jutott.

Az első adóosztályba csak heten voltak besorolva. Kappelen és Ullmann Móricon kívül itt szerepeltek a Wurm és Heinrich vaskereskedő, továbbá a Hoffmann József fűszernagykereskedő cégek. Ez utóbbiak 1948-ig állottak fenn. Ebbe a csoportba tartozott még két vaskereskedő: Kobald Cassian és Sebestan. A vaskereskedők vagyoni állapotáról, sajnos, nincsenek közelebbi adatok, ugyanígy az ebbe az osztályba sorozott, egyébként jelentős közéleti szerepet vitt Halbauer testvérek textil- és fűszernagykereskedéséről sem. E hét cégen 25 segéd volt alkalmazva.

15 kereskedő tartozott a második csoportba 1400 Ft adóalappal. Elsősorban a bécsi Biedermann cég fiókja, a többiek túlnyomó részben

zsidó textilnagykereskedők voltak 2—4 segéddel, köztük a három Boskovics. Közülük az egyik cég az 1873. évi „krach” idejéig állott fenn.

A harmadik kategóriában (1200 Ft adóalap) 26 kereskedő szerepelt 46 segéddel. Ezek között volt Wodianer Rudolf terménykereskedő (nem tévesztendő össze Wodianer Sámuel gyapjúkereskedővel, aki csak a következő évben telepedett meg), Liedemann Frigyes, a görög Dumcsa Demeter és a már ismert Kadisch Joachim. Itt találjuk a Goldberger gyár megalapítóját, akinek textilnagykereskedésében 3 segéd volt alkalmazva, azután a Boskovics családnak még két tagját, Kolb fűszerest, a választott polgárság szószólóját, a Lánchídelleses párt demagóg vezetőjét.

A negyedik adóosztályba, 1000 Ft-os adóalappal, már 64 kereskedőt soroltak be 83 segéddel. Ezek között az ismertebbek: Schopper vaskereskedő, akinek cége a Heinrichéhez hasonlóan 1948-ig állott fenn, azután három görög, éspedig Takácsy Konstantin, Szaczelláry papírkereskedő és Deron vaskereskedő, továbbá Burgmann Károly, Kunitzer Löbl textilesek és Jálics fűszeres.

Az ötödik csoportban (800 Ft adóalap) csaknem ugyanannyi, 61 kereskedő neve található. Ide sorolták a sassini és gácsi textilgyárak pesti lerakatait 2—2 segéddel. Ismertebb egyének csupán Grabovszky görög terménykereskedő és Lichtl Károly zeneműkereskedő, akinek cukoripari vállalkozásáról alább szólnunk.

A magyarországi áruforgalom központjának kereskedelmi seregsemléje tehát nem éppen impozáns képet ad. A kimutatás végösszege szerint a kereskedők tiszta haszna összesen 323 527 Ft. Mégha az említett alábecsülés miatt ennek a számnak háromszorosát is vesszük, nem éri el az egy millió Ft-ot. A kereskedői tőkeképződést vizsgálva, ki kell rekesztenünk az alacsonyabb kategóriákat, amelyekbe tartozóknak megtakarításai közgazdaságilag nem lehetnek jelentősek. Így csak az első négy adócsoportba tartozók jöhetnek tekintetbe, 112 kereskedő, akiknek a jövedelme az összeírás szerint 132 800 Ft. Ha ezt, a valósághoz közelebb lépve, megháromszorozzuk, mintegy 400 000 Ft eredményeződik, átlagban kb. 3500 Ft. Ez a kereskedelmi profit túlnyomó részében elfogyasztásra és gyümölcsoztetés nélküli pénz-féltételre (a takarékpénztárak még nem léteztek!), esetleg ingatlanvásárlásra és uzsora kölcsönök nyújtására fordított. Új vállalkozásokra, főleg az ipar terén, kevés maradt fenn. Természetesen ez nem vonatkozik a fenti adócsoportokba tulajdonképpen be nem sorolható 3—4 cégre.

Am ezek sem foglalkoztak ipari alapítási tervekkel. A válságkorszak egyetlen nagyszabású pesti ipari létesítménye egy olyan kereskedelmi szakmából indult ki, amelynek jellege és tőkeerőssége igen messze állott az objektum természetétől. Lichtl Károly zeneműkereskedő létesített egy cukorgyárat. Lichtl tőkéje azonban nem ebből az üzletéből származott, hanem egy ettől még távolabb álló tevékenységből — a *piócakereskedelemből*. Lichtl ugyanis előbb sógorával, Hadaun bécsi kereskedővel társulva, Sopronban létesítette ezt a piócaexport vállalkozást, amely igen jól ment. Az ebbe fektetett 116 000 Ft tőke 1826 és 1829 között 47 000 Ft

nyereséget hozott. A pesti cukorfinomító gyár és csontszénégető telep létesítésére másik sógorával, Ellenberger bécsi divatárkereskedővel társult. Szerződésük szerint 30—30 000 Ft-ot fektetnek ebbe a vállalkozásba, tehát kevesebbet, mint a piócaüzletbe,³¹⁶ ami nem is bizonyult elegendőnek. Az 1830-ban megalakult gyár 40 000 Ft nyílt hitelt kapott Kappeltől, aki azelőtt a legnagyobb nádcukor importőr volt. A hitel 6%-os volt, de ezen felül 6% külön jutalékot kellett fizetni. Lichtlék a nyerscukrot Buschek trieszti cégtől vásárolták váltókra, ezeket Kappel látta el elfogadványával, amiért ismét 4% provízió volt kikötve.³¹⁷ Ilyen hitelfeltételek mellett csak Kappel kereshetett az üzleten, biztosíték fejében az ő címére kellett a trieszti nyerscukor-küldeményeket feladni.³¹⁸ Lichtl a hitelt a limitált összegben felül 56 000 Ft-ig vette igénybe, de már az első törlesztés esedékességénél megakadt.³¹⁹

A Kappel-kölcsön rendezése és a 22 000 Ft-os üzleti deficit fedezése céljából Lichtl ezután Burgmann, Cahen és Jálícs pesti kereskedőktől vett fel kölcsönt. Fedezetül az adós lekötötte magánvagyonát és az új hitelezők átvették a gyár vezetését,³²⁰ de ez sem bizonyult sikeresnek. A deficit állandósult és a telep 1838-ban leégett. A gyár ugyan újból felépült Steiner és társa bécsi bank tőkéjével, de ugyanúgy csődbe került a finanszírozó, mint utódja ebben a vállalkozásban: a bécsi Geymüller bank, úgyhogy 1840 után a gyár be is szüntette az üzemét.³²¹ A csődtömeg épületét és berendezését 1842-ben átvette a kormány támogatásával 300 000 Ft alaptőkével alakult Pesti Cukorgyár Társulat. A részvénytársaság elnöke Batthyány Lajos gróf lett, igazgatósági tagjai pedig Károlyi György, Zichy Henrik és Miklós grófok, Vay Miklós báró, Czindery László, valamint Mayer Károly osztrák nagybirtokos. A kereskedelmet csupán Jálícs Ferenc, Kánitz Manó és Lichtl Károly képviselték. Részt vett még az alapításban egy szlavóniai cukorgyár is, amely egy horvát mágnás tulajdonában volt.³²² A korszak egyetlen nagyobb, kereskedők által alapított pesti gyára tehát csak a főurak tőkéjének bekapcsolásával volt fenntartható.

A cukorgyáron kívül alig méltó az említésre a pesti kereskedelmi tőke többi ipari vállalkozása. Az 1828-as Conscriptio mindössze 6 pesti gyári üzemet említ fel, közöttük szerepel báró Lilien olajgyára 1 (!) munkással, továbbá 5 selyemipari üzem, ezek egyike sem a kereskedelmi tőke alapítása. Csak a budai összeírásban említett Rosconi selyemgyárnak volt kapcsolata a kereskedelmi tőkével. Maga Rosconi királyi selyemgyári felügyelő volt, akivel Deyák József pesti dohánykereskedő lépett társas viszonyba, és együttesen 20 000 Ft tőkével rendelkeztek.³²³ A Conscriptio — nem tudni miért — kihagyta Laszky Mózes óbudai rongykereskedőnek 1817-ben Pestre áthelyezett repceolaj finomítóját. Ez az üzem 1835-ben az ország legnagyobb növényolajipari vállalatai közé tartozott.³²⁴ Viszont a Mauthner és Guggenheim terménykereskedők olajfinomítója fejlődésnek — az 1822-es alapítási év termelési adatain kívül (300 mázsa olaj 162 000 Ft értékben)³²⁵ — nemcsak a Conscriptióban, de egyéb iratokban sincs nyoma.

A válság több mint másfél évtizedes időszakában a kereskedelmi tőke szerepe a pesti ipari életben minimális volt. Ahol pedig mégis kimutatható ez, a kereskedelemnek eléggé hátul rangsoroló ágaiban (pióca, rongy) tevékenykedőknek felgyülemlett kis tőkéi mentek át ipari alapításokba. Hogy a jó konjunktúrát élvező szakmák, helyesebben a sikeresen spekuláló gyapjú- és dohány-cégek miért nem fektettek tőkét az ipari vállalkozásokba, ennek kétségtelenül csak az lehet a magyarázata, hogy az osztrák iparral szemben vámvédelmet nem élvező gyárakba investált tőkék nem kecsegtettek akkora profittal, mint a terményüzlet egyes ágaiban megforgatott tőkék. Különösen nem a huszas évek második felében, amikor Angliában az új gépi technikával felszerelt gyárak százai mentek tönkre. Ha spekulációkban szerzett vagyonuk lehetővé tette, hogy tőkéiket a kereskedelmen kívül helyezték el, mint majd látjuk, ez a földbirtok irányában történt.

Nem létesített iparvállalatokat a textilkereskedelem sem. Ennek helyzetét jól jellemzi Abeles Sándor nagykereskedő és 12 társának a Helytartótanácsához 1832-ben intézett beadványa. „A kereskedelem jelenlegi hanyatlása következtében a bizományi üzlet az egyetlen ága a kereskedelemnek, amely a becsületes kereskedő megélhetését lehetővé teszi.”³²⁶ A bizományi üzlet, azaz a más számlájára való kereskedés különösen jellemző ennek a korszaknak készáru kereskedelmére. Ez a forma ugyan mindig megfért a saját számlára való kereskedéssel, de túlnyomó volta a másodkéz tőkeszegénységének és a bizalomhiánynak jele. Az idegen gyáros és nagykereskedő arra törekedett, hogy az áru fölötti tulajdonjogot fenntartsa, ezért nem adott hitelre, csak bizományba. Az itteni nagykereskedőnek viszont nem volt elegendő tőkéje arra, hogy bőséges áruraktárt tartson, ezért — megbízhatósága esetén — idegen áruval tölthette meg üzletét. Az üzleti haszon persze kisebb a bizományi üzletben, mint a saját számlára kötött ügyletekben: néhány százalék provízió, nem pedig a beszerzési és az eladási árak közötti haszonrész. Ily módon a kereskedelmi tőke felhalmozódási lehetősége is kisebb.

A terménykereskedelemben a bizományi üzlet az óvatosabb üzleti politika módszere. Ide vonult vissza Kappel is, amikor az első csalódások érték az angliai kivitelben. Bizományban értékesítette nemcsak a gyapjút és a dohányt, hanem Károlyi László gróf és a munkácsi uradalom timosját is.³²⁷ A bizományi üzlet előtérbe helyeződését mint a kereskedelmi tőke felhalmozódásának lassúbb folyamatát értékelhetjük.

IV. A kereskedelmi tőke gyarapodása a válság után

Mikor zárult le a válságot követő pangás, mikortól kezdve lehet számítani a nekilendülés időszakát? Ez a kérdés teljes pontossággal nem dönthető el. Még a XIX. századvégi agrárválság elenyészése időpontjának kérdésében is hét évnyi eltolódás jelentkezik az egyes nézetek között. Pedig erre vonatkozólag a statisztikai adatok tömege áll rendelkezésre.

kezésre. Mennyivel kevésbé pontosan lehet meghatározni a francia háborúk utáni válságból a nekilendülés szakaszába való átmenet időpontját olyan korszakban, amelynek gazdasági jelzőszámai annyira hézagosak vagy pontatlanok. A válság kettős jellegű volt: agrárválság és egyúttal hitelválság. Az előbbinek tüneteit legalább főbb vonásaiban az ár- és a külkereskedelmi statisztika mutatja, bár az utóbbi megbízhatóságát erősen lefokozza a kivitel mennyiségi adatainak helytelen értékelése, a változatlan árak melletti számítás. Emellett az árak ismerete sem mond sokat a megfelelő termésstatisztika hiányában. A hitelválságból való kilábalás időpontjának meghatározása még nehezebb feladat olyan országban, ahol a bankszervezet teljesen hiányzott, ahol a hitelvolumen felbecsülése meg sem kísérelhető, ahol a kamatláb alakulását az összes hitelkormányok ismeretében is lehetetlen nyomon követni, hiszen a 6%-ot meghaladó kamat, vagyis a ténylegesen követelt kamat a törvény által el nem ismert és így okiratokban ki sem fejezhető kötelezettség volt.

A búzaár, amely 1826-ban érte el mélypontját, 1830-ig megkettőződött, és újra elérte az 1800. évi színvonalat. A búzaválság leküzdését ettől kezdve azonban nem az ár további emelkedése tette lehetővé, hanem a termés növekedése. Magyarország gabonatermése a huszas évek 62—63 millió mérőjéről a negyvenes évekig 90 millióra nőtt,³²⁸ ami annyit jelent, hogy a válság alatt átlag 120 millió ezüst Ft-os termésérték a negyvenes évek közepén már 225 millióra volt becsülhető. A hizlalt ökör ára ugyancsak 1830-ban lépte át az infláció előtti színvonalat. A gypjú 1831-ben hozta be a válság alatti árvesztését, és 1834-ben már 75%-kal haladta meg a kilenc évvel azelőtti konjunktúra-csúcs árszínvonalát,³²⁹ míg a gypjúkivitel kerek 40%-kal volt több. A kivitel növekedése ezzel véget ért és egészen a szabadságharcig ekörül mozgott. Az emelkedő árak és a felfejlődő kivitel még feltűnőbben jelentkezett a másik konjunkturális főcikknél, a dohánynál. A válság mélypontján jegyzett ár 1832-ben a kétszeresét érte el, hogy 1836-ig ehhez képest még 60%-kal emelkedjék, egyúttal a kivitel az előző konjunktúra-csúcsához képest közel 50%-os, a negyvenes évek elején már 100%-os többletet mutatott.

A négy legfontosabb kiviteli cikk áralakulása arra mutat, hogy a pangás a harmincas évek elején véget ért. A külkereskedelmi forgalom egészének vizsgálata alapján azonban azt kell megállapítanunk, hogy ez az időpont mintegy öt évvel kitolódott. Az ausztriai rendeltetésű kivitel az 1831—5. évi lustrumban mindössze 5%-kal haladta meg az 1826. évit, a behozatal értéke, ami pedig a fogyasztás mértékének jellemzője, csak az 1836—1840-es időszakban. Mindkét irányú forgalomban az 1836-os év mutatott fel először kiugró növekedést: a behozatal 33 millió Ft-ról 38 millióra, a kivitel pedig 41 millióról 48 millióra szökött fel. Az árupiac legjellemzőbb mutatószámából arra kell következtetni, hogy *a fordulatot jelző változás a harmincas évek közepe felé kezdődött.*

A hitelválság enyhülése tekintetében az 1830-as év ugyancsak fordulatjelző, egyelőre azonban csak Ausztriára nézve. Az osztrák kormányoknak végre-valahára sikerült az 1818. évi 20 millió Ft-os államköl-

csönt 5%-ról 4%-ra konvertálni. Az új kibocsátás aránylag kedvező, 97%-os árfolyama szintén mutatja a bécsi pénzpiac viszonylagos pénzbőségét.³³⁰ Magyarországra persze ez a fordulat legfeljebb annyiban hathatott ki, hogy az osztrák cégek könnyebben adtak áruhitelt. Az agrárválság következményei azonban nem kedveztek a kereskedelmi tőke gyarapodásának, viszont felduzzasztották az uzsoratókét. A második infláció alatt eladósodott és a dekonjunktúrában válságos helyzetbe került fő- és középnemesség hiteligénye hatalmasan felfokozódott. Ennek kielégítésére a devalvációk által megcsapolt régi hitelforrások — egyházi alapok, árvapénztárak, tőkepenzesek — nem voltak többé elegendők. A régi hitelezők helyébe új elemek léptek. A Pest megyei betáblázások alapján nyilvánvaló a hitelnyújtók összetételének megváltozása. Míg a háború előtt a polgári forrásokból felvett hitelek szinte elhanyagolható kis hányadát képezték a nemesi adósságoknak, addig a huszas évektől kezdve a kereskedők és uzsorások teszik a hitelezők túlnyomó részét. „Nem lévén a szorgalom és iparnak oly ága, mely annyira jutalmazzon, mint az uzsora, a kereskedésből sokan elvonván tőkéiket, pénzüzletekre fordíták.”³³¹ (Kiemelés tőlem. Gy. S.) Nem csupán a kereskedelmi tőke bizonyos fokú szerepcseréje ment végbe, hanem a szolidnak mondott kereskedőházak is folyósítanak fogyasztási jellegű nemesi kölcsönöket. Még 1832-ben is tömegesen találkozunk ilyen tételekkel a Kappel cég könyveiben, mert a birtokos osztálynak személyi hitelre való rászorultsága tovább tart. Idézzünk néhány jellegzetes példát: Dessewffy Aurél gróf 1832 októberében „zavarában” 150 (!) Ft kölcsönt kér, Szögyény László, akiből utóbb alkancellár lett, ugyanekkor halasztást kér Kappel-től egy már lejárt 2000 Ft-os hitel visszafizetésére, azzal a megokolással, hogy olyan emberekkel áll kapcsolatban, akiknek gyenge oldaluk a fizetés. Majd amikor adósságát kiegyenlítette, megkérte Kappel-t, adjon vissza 1000 Ft-ot, ha erre az összegre pillanatnyilag nincs szüksége. Magyarország leghatalmasabb főurai az amúgy is kicsiny kereskedelmi tőkét vették igénybe.

A bécsi banktőke magyarországi kapcsolatainak bővülése az itteni adósvédő jogrenden kívül — erről még alább lesz szó — az osztrák bank-szervezet szabályaiba is ütközött. Sem az Osztrák Nemzeti Bank, sem az ottani takarékpénztárak nem fogadhattak el leszámítolásra három hónapnál hosszabb lejáratú papírokat. Ez az előírás magyarországi áruváltók túlnyomó részét eleve kizárta a diszkontálás lehetőségéből, hiszen az itteni pénzszűke következtében még a 90 napon belüli számla-kiegyenlítés is készfizetésnek minősült, és ebben az időben legalábbis 4 hónapos lejáratra vásároltak a kereskedők.

Volt ezenkívül az Osztrák Nemzeti Banknak egy olyan előírása, amely nem csupán a magyarországi cégek hitelszerzésének súlyos akadályként szerepelt, hanem ezen továbbmenően, fékezte azt a folyamatot is, hogy a kereskedők részvényeket vásároljanak. Kappel 1830-ban 36 000 Ft értékpapír fedezetül nyújtása mellett az Osztrák Nemzeti Banktól lombard kölcsönt kért. Erre a bank a következő szöveggel el-

utasító választ adta (a levél nagy fontosságára való tekintettel eredetiben közöljük): „Da die Herren Grosshändler Kappel und Co. in Pesth und nicht in Wien ansässig sind, so kann nach den in Darlehensgeschäften der Bank bestehenden Grundsätzen diesem Gesuche nicht willfahret werden. Wien, den 2 August 1830.” Kappel, jóllehet az Osztrák Nemzeti Bank választmányi tagja volt, a pénz megszerzése céljából arra kényszerült, hogy az értékpapírokat Geymüller bécsi bankár által elég kedvezőtlen árfolyam mellett adassa el.³³² Ha magyarországi cég részvényeit vagy más értékpapírjait az Osztrák Nemzeti Banknál nem lombardírozathatta, ebben a szabályban elég alapos magyarázatát találhatjuk annak a jelenségnek, miként volt lehetséges, hogy a legnagyobb cégek is csak vonakodva, legtöbbször egyetlen egy részvény aláírásával feleltek előnyös kilátású, nemzetgazdaságilag is fontos részvénytársaság alaptőke-jegyzési felhívására. Hiszen ilyen jegybankszabályok mellett a részvényjegyzés a kereskedelmi tőkebefektetés legkevésbé mobil formája lett.

1. A belső piac tágulása

A Végegylet 1846. évi közgyűlésén Kossuth vitatkozva a konzervatívokkal, akik a magyar külkereskedelmi forgalomnak Ausztriával szembeni aktív jellegét hangsúlyozták, rámutatott arra, hogy 14 év alatt (1831—1845) a kivitel ugyan növekedett, de mindössze 57%-kal, mialatt behozatalunk 200%-kal duzzadt fel. E két különböző mértékű fejlődés tökéletes bizonyítéka a gyarmatrendszer fojtó hatásának, a nemzet eladósodásának. Mindamellet az import megháromszorozódása mutatja a belső piac bővülését, a vásárlóképeség megerősödését is. Sőt bizonyos mértékben azt lehet mondani, hogy a fogyasztás növekedésének üteme a harmincas évek közepétől kezdve gyorsabb volt, mint amilyen mértékben a mezőgazdasági termelés értéke gyarapodott. Egy osztrák közgazda (valószínűleg dr. Hock) kiszámította, hogy a magyarországi fonalfogyasztás az 1839—42-es évek átlagában 74%-kal volt több, mint az 1831—34-es időszakban, míg a gabonatermelés értékének növekedése ugyanakkor csak 25% volt.³³³ 1846-ban már 235% volt az osztrák iparcikkek behozatalának szaporulata 1831-gyel szemben. Kétségtelen, hogy ez csak a bécsi eredetű áruhitelek igen nagy mértékű megnövelése útján volt lehetséges.

A belső piac bővült falun és városban, ha különböző mértékben is. A gyapjúkonjunktúrát élvező nagybirtok racionalizál, malmokat, szeszfőzdeket, cukorgyárakat létesít. Mindez a hagyományos gazdálkodás mellett kijegecesedő tömegvásárló erővel szemben számottevő vásárlóerőtöbbletet jelent. Persze elsősorban a jobban gazdálkodó birtokos osztály pénzereje növekedett. Széchenyinek például, — aki a huszas évek végén még nem tudott tízezer forint kölcsönt szerezni, egy évtized múlva „szép pénze van, kb. 150 000 Ft, Sina bankárnál”.³³⁴ A század elején még csak 30 000 főnyi Pest, a szabadságharc első évében már

110 000 lakost számlál, tehát belépett a nagyvárosok kategóriájába. Lakossága számának növekedése különösen erős ütemű a 30–40-es években, amikor is évi átlagban a népesség szaporulata 54 ezrelék, amiből a természetes szaporodás csak 7 ezrelék körül mozgott, a gyarapodás 7/8 részét a beköltözés adja. Bár az ide tóduló tömegek túlnyomó részének vásárlóereje igen csekély, a városi szokások bizonyos mértékű átvétele ezeknél is olyan szükségleteket teremtett, amelyek azelőtt ismeretlenek voltak előttük. Mindezeknek kielégítése tükröződik a textilárak fogyasztásának emelkedésében éppen úgy, mint a mezőgazdaság kezdődő racionalizálása a vasfogyasztás felfelé ívelésében, következésképpen az iparcikkek kereskedelmének forgalom-növekedésében.

A piacbővülést előidéző hatóerők között igen jelentős a *gőzhajó* megjelenése a Dunán és egyes mellékfolyóin. Már az előző korban, a dunai hajóknak lóval történő vontatása idején is lényegesen kedvezőbb volt a folyómenti lakosság helyzete, mint a víziutaktól távolabb élőké. „Csak a Duna és Tisza melletti parasztságnak van fölöslege” — írta 1787-ben Almássy Pál királyi biztos.³³⁵ A Ferenc csatorna kiépítése után a tízes években a Bács megyei svábok között szállóige volt: „alles was wir haben, verdanken wir dem Graben”. A dunai gőzhajózás kezdeti idejét 1831-re teszik, ezzel szemben az első gőzhajó, a „Kaiser Franz”, már 1823. október 13-án indult el Bécsből és három nap alatt érkezett Pestre, bár a tiszta menetidő-tartam 22 óra 50 perc volt.³³⁶ A huszas évek dekonjunktúrája azonban nem kedvezett az állandó tömegforgalmat feltételező gőzhajózásnak. Nehéz volt elegendő szállítmányt szerezni, kivéve az őszi hónapokat. Kappel töltötte be ennél a vállalkozásnál a magyarországi főügynök szerepét. Jelentéseiben elég kis igénybevételről tudósít. 1824 májusában a Carolina hajó mindössze 325 mázsa termény és 476 akó bor terheléssel indult Pestről Bécsbe, július 17-én 800 mázsával.³³⁷ Az első esetben egy mázsa fuvardíja 1,94, a másodiknál 1,75 Ft. Ez a fuvardíj jóval magasabb a lóval vontatott hajókon fizetett szállítási költség-nél, Kappel ezért a viteldíj leszállítását javasolta.³³⁸ Az első gőzhajók tehát nem jelenthettek forradalmat a vízi szállítási költségekben, éppen csak a Pest és Bécs közötti szekérfuvarosok egy része maradt alul az új versenytárssal szemben. A négy vontató gőzöst üzemben tartó hajózási társaság rövidesen felszámolt, 1826 után nincs nyoma az iratokban. Amikor 1829-ben megkezdődött az ugyanolyan nevű új Dunagőzhajózási Társaság szervezése, a részvényaláírássra felkért Kappel ezt válaszolta Geymüller bécsi bankárnak: „Nincs kedvező véleményünk erről a vállalkozásról, mert az előbb fennállott hajózási társaság nem volt arra alkalmas, hogy ilyen irányban hajlamunkat megnyerje.” Mindössze egy részvényt jegyzett.³³⁹ Utóbb azonban 1832-ben Széchenyi hatására, akinek ebben az időben több kisebb pesti megbízását intézte, lelkesedéssel vállalja a hajóstársaság magyarországi ügyeinek intézését, elsősorban a részvények elhelyezését. De a vállalkozással szemben kereskedői körökben nagy a tartózkodás, Kappel nem is remél másutt részvényeket elhelyezni, mint az arisztokrácia körében, „a pesti lóverseny a főurak gyülekezési

alkalma, és ezek között remélek aláírókat nagyobb számban találni”³⁴⁰ Valóban az első 94 itt jegyzett részvényből csak 24-et írtak alá a kereskedők, 1833-ban még 31 részvényt helyez el, de közöttük a kereskedelem részesedését mindössze Ullmann Móric 5 db részvénye jelzi.³⁴¹

A dunai gőzhajózás kibontakozásával a negyvenes évek elején a fuvardíj közel felére mérséklődött, a vontató hajókkal húzott uszályok bevezetése által. Bécsi viszonylatban a fuvardíj 48 krajcárra szállott le, míg a személyszállító gőzösökön, tehát a gyorsforgalomban 1 forint 6 krajcár volt. A szállítási díj mindkét irányban egyenlő volt.³⁴² A fiumei út fuvar költsége a felénél kisebbre csökkent. Azelőtt Pesttől a tengerpartig fuvarszekéren a díj 2,40 Ft volt, a gőzhajózás Pesttől a Száva menti Sziszekig 1,10 Ft-ba került, innen Fiuméig szekéren 40 krajcárba, összesen tehát 1 forint 50 krajcárba.³⁴³

De még nagyobb az átalakulásszerű változás a szállítás időtartamában. A pest—regensburgi út tartama 3 hónapról 25 napra csökkent.³⁴⁴ A lóval vontatott dereglyén a menettartam Pesttől Bécsig normális vízállásnál 4 hét volt, sőt alacsony vízállásnál Pesttől Pozsonyig öt hét!³⁴⁵ Ezzel szemben az uszályokon szállított árukat harmadnap Bécsben kirakhatták, a személyszállító hajókon vitt darabárukat pedig másnap. Még fontosabb az időrövidülés az aldunai szállítmányoknál. Azelőtt három hónapig tartott a hajóknak Bécsig való felvontatása, gőzhajóval csak 8—10 napig.

Mindezek eredményeképpen a terménykereskedelem tőkájének forgási sebessége meggyorsult. Az áruba fektetett pénz utáni kamat lecsökkent. Mindez jelentős lendületet adott a kereskedelmi tőke gyarapodásának. A bécsi piacon a magyar gabona az aratás után előbb jelenhetett meg, mint a vele versenyző galíciai termény. Amíg a század elején Bécs élelmezésére mindössze 100 000 mérő magyar búzát vittek be,³⁴⁶ addig a negyvenes évek közepén Ausztria 2,6 millió q magyar búza importjától 1,9 milliót Bécs vett fel.³⁴⁷ A növekedés tehát mintegy hússzoros, bár Bécs lakosságának szaporulata csak kétszeres. Így tehát a gőzhajó tette lehetővé, hogy a magyar búza a birodalmi főváros piacáról csaknem kiszorította a tengelyen fuvarozott osztrák tartományi gabonát. Természetes, hogy Bécs gabonapiacának meghódítása még nem oldhatta meg a magyar búza elhelyezésének problémáját, de azok a helyek, amelyek az új közlekedés által kapcsolódhattak be a forgalomba, a piacbővülés minden előnyét élvezték.

A gőzhajózás térfoglalása nemcsak Bécs felé, hanem a Dunán lefelé is bővíti a magyar, elsősorban a pesti kereskedelem piacát. Sturz & Co. odesszai cég 1834 szeptemberében azt írta Kappelnek, hogy eddig csak francia borokkal foglalkozott, de a dunai hajózás megkezdésével érdekelnék a magyar borok is, Galacon át való szállítással.³⁴⁸ A pesti kereskedelmi grémium, amely azelőtt csaknem teljes közömbösséget mutatott a kivitel iránt, 1846-ban a török—orosz kereskedelmi szerződés hírére igen alapos felterjesztésében fejtette ki amiatti aggodalmát, hogy a szerződés alapján felemelt török kiviteli vámok súlyosan érinthetik

a legutóbbi időben kialakult kereskedelmi kapcsolatokat Pest és az al-dunai tartományok között. Főleg a hamuzsír és szilvakereskedelem visszaesésétől fél. Ugyanis a szerb szilvából pesti kereskedők évi 30—40 000 mázsát vásárolnak fel és visznek tovább nyugatra. Érdekelve van már a pesti piac a balkáni méz, faggyú, gubacs, rongy és donga behozatalában, valamint a vasáru, réz és kőedény kivitelében.³⁴⁹ *Amit a blokádkonjunktúra nem teremthetett meg, nevezetesen a pesti kereskedők által lebonyolított tranzitőforgalmat, azt megvalósította a Dunagőzhajózás fennállásának első évtizedében*

2. Tőkeképződés a terménykereskedelemben

Bár a gabona kivitelének fokozódása a pesti kereskedők tevékenységét a terménykereskedelemben az addiginál jelentősebbé tette, korszakunk végéig ez a kereskedelmi ág Pesten nem vitt vezető szerepet az ország gabonaforgalmában, sőt az itteni nagykereskedők üzletvitelében a forgalomnak csak egy részét jelentette. A legjobban mutatja ezt a pesti tőzsde tervének sikertelensége. Már 1820-ban felvetette Sztankovits Konstantin egy „kereskedő ház” létesítésének gondolatát, „mert az ország első kommerciális helyén egy ilyen intézmény nélkülözhetetlenül szükséges”.³⁵⁰ Az 1831. március 1-én megnyílt „Kereskedelmi Csarnok” annak ellenére, hogy szabályzata az árutőzsdékre emlékeztet, a valódi tőzsdék szerepét nem tölthette be. Nem összpontosíthatta magában napról-napra a kereslet és kínálat találkozását. Az itt kötött üzletek árai nem váltak irányadóvá az egész országban. Változatlanul megmaradt az évenként négyszer tartott pesti vásár jelentősége az árképződés szempontjából. A jobbágy-gazdálkodás a legkülönbözőbb fajsúlyú, sokszor rossz minőségű gabonát termelte, nem lehetett tehát kialakítani a szokványminőségű búzát, a fungibilis árut, amelynek minden mennyisége megfelel a vevő által keresett árunak. Így tehát megmaradt a vásárok jelentősége, és megmaradtak a gabonakereskedelem régi helyi piacai, elsősorban Győr, mint ennek legfőbb gócpontja. Így pl. 1846 augusztusában a bánsági búzaforgalom főhelyén, Törökbecsén hajóba rakott 81 000 mázsa búzából 64 000 mázsa rendeltetése Győr volt, és csak 17 000 mázsa került Pestre.³⁵¹ A vasúthálózat kiépítéséig Győr gabonaforgalma négyszerese Pestének.³⁵² A győri gabonakereskedelem egyik vezető cége id. Szabó Pál, aki vagyonából fedezte fiának, a Magyar Kereskedelmi Társaság igazgatójának nagyösszegű sikkasztásaiból előállott kárt.³⁵³ Változatlan mértékben folyt a nagybirtok öntevékeny kereskedése, a tatai Esterházy-uradalomnak legfőbb vásárlója az óbudai katonai élelmtár, amelynek gabonaárlejtési pályázatát a gróf mindig elnyerte.³⁵⁴ A gabonával foglalkozó pesti kereskedők nagyjában a dekonjunktúra éveiből ismert cégek. E szakmában még leginkább az Ullmann ház vált ki, amely a Hengermalom gabonaszükségletét szállította.³⁵⁵ Még mindig a bécsi Biedermann szerepel az első helyen a termést lekötő kölcsönöket nyújtó gabonás cégek között, ámbár 1840-ben a pesti fiók-

üzlet vezetőitől elvonta a cégjegyzési jogot és körlevélben kérte ügyfeleit, hogy a Pestre vonatkozó megbízásaikat ezentúl Bécsbe küldjék.³⁵⁶ A Wodianer és Ullmann házak is foglalkoznak ezzel az üzletággal, Wodianer többek között két éven át az udvari istállók zabszükségletét is leszállította 80 000 Ft összegben,³⁵⁷ de a súlypont továbbra is a gyapjú, illetve a dohánykereskedelem. Kappelnél is csak mellékcikk a gabona, ezt is leginkább a meta üzlet formájában, más kereskedőkkel alkalmi társulásban folytatja, ami nem végződött mindenkor nyereséggel.³⁵⁸ Az újonnan alakult terménykereskedő cégek közül kiemelkedik Burgmann Károly, aki a negyvenes évek mozgalmaiban is szerepet vitt, s az Arnstein & Eskeles bécsi banknál 200 000 Ft hitelre volt jó, amit rákosi rétejeire és négy pesti házára tábláztak be.³⁵⁹

Az 1848. évi adóreform tárgyalása alkalmából beterjesztett emlékirat hangsúlyozza, hogy a terménykereskedést nagyjából a kevésbé tehetős kereskedők űzik, nyereségük a gabonánál, gubacsnál mérőnként, illetve mázsánként egytizedfél forint között ingadozik, és egy közepes forgalmú cég nyereségét évi 1000 Ft-nál többre nem lehet tenni.³⁶⁰ Még ha a szokásos érdekképviselési ferdtést is tekintetbe vesszük, 2—3000 Ft évi nyereségnél többje alig lehetett a közepes kereskedőknek, akik tőkéjük csekélysége miatt terménynyuzsora üzletekkel nem foglalkozhattak. Ez a „nagyok” kiváltsága volt. A háborús konjunktúra legnagyobb terménykereskedelmi haszonélvezője, Kanitz Joachim a pesti tanács megállapítása szerint anyagilag annyira legyengült, hogy rokonával egy kenyéren nem tud megélni.³⁶¹ Kadisch Joachim pedig kizárólag pénzváltó üzletével foglalkozik — a nagykereskedő testület adólagstroma szerint.

A gyapjúkivitel mennyisége 1833-ban mintegy egynegyed millió mázsával tetőpontját éri el, és ettől kezdve 1847-ig nemigen változik, de lebonyolításában erős koncentrációs folyamat állott be. Ebben a vezérszerep a Wodianer cégnek jutott, amely csak 1829-ben tette át székhelyét Szegedről Pestre. Előbb inkább a dohánykereskedelem terén működött, 1833-ban kezdte működése súlypontját a gyapjúkereskedelembé áttenni. Első és egyébként — sajnos — egyetlen ismert vagyonkimutatása szerint 1834-ben vagyona 1 372 265 Ft, ebből gyapjúkészlete meghaladja a félmillió Ft értéket.³⁶² Öt év múlva Pesten gyapjúosztályozó telepet létesített, amelyre kizárólagossági jogot kért a nádortól, nehogy a „vetélkedők egynéhány garas többfizetése által embereinket magukhoz vonhassák”. A grémium ezt hevesen ellenezte. Szerintük Wodianer nem talált ki újat. Ő nyereségvágyból a „termelők és kereskedők kárára monopóliumra törekszik”.³⁶³ Wodianer megkapta ugyan az engedélyt, de nem kizárólagossági joggal, mert a következő esztendőben Liedemann Frigyes is létesített egy gyapjuszortírozó és beraktározó telepet.³⁶⁴ A Wodianer ház 1840-ben osztrák—magyar céggé változik át, a két testvér különvállik, Móríc Bécsbe költözik és megkapja a pesti cég generális felhatalmazását is.³⁶⁵ Ez a művelet mérlegszerűen csökkentette ugyan a pesti Wodianer cég tőkéjét, de annál jobban kiszélesítette a magyarországi ház üzletkörét. Ugyanekkor Kappel, a huszas években még a

gyapjú szakmában vezető cég csökken a jelentőségében. Az angol piac, amelyen a huszas években még olyan előszeretettel igyekezett terjeszkedni, az ausztrál gyapjú kezdődő beözönlése miatt nem nyújt többé megfelelő árakat. Sieveking londoni gyapjúkereskedőnek, aki állandóan ostromolja őt kedvezőbb árajánlatokért, megírja 1839-ben, hogy a magyar és külföldi árak egymáshoz való viszonya semmi teret nem enged a haszonnal való értékesítésnek, és „magam részéről teljesen feladtam a gyapjúkereskedelmet saját számlára”.³⁶⁶ Kappel könyveiben ezután nem egy tétellel találkozunk, ami arra mutat, hogy megelégszik a felvásárló vagy a bizományos szerényebb üzletkörével, vagy pedig a Magyarországra érkező külföldi bevásárlók részére kiállított bécsi hitelleveleket beváltja 10–50 000 Ft összegek között.³⁶⁷ A Wodianer cégen kívül a pesti piacon csupán az 1842-ben gyapjú- és tolosztályozásra is berendezkedő Fleischl Dávid volt jelentősebb.

A Wodianer ház csaknem teljes monopóliumát a magyar nagybirtokosok az angol tőkének a magyar gyapjúkivitelbe való bekapcsolásával próbálják megtörni. Esterházy Pál londoni nagykövet közbenjárására az egyik vezető londoni kereskedő ház, Abel Smith Pestre küldte Kirk nevű megbízottját, de sem az ő, sem az almási Balogh Pál, Széchenyi háziiorvosa által utóbb behívott John Gifford cég próbálkozása nem járt eredménnyel. Kitűnt, hogy ajánlataik nem haladják meg az addig elért árakat.³⁶⁸ Nagyon szilárdan kézben tarthatták a magyar gyapjútermelőket a Wodianer cégen kívül a régi Biedermann cég nyírási előlegei, mert az angol érdekeltségek kudarca visszahatásaként létesült Magyar Kereskedelmi Társaság meg sem próbálkozott a gyapjúkivitellel, melynek haszna javarészt a Wodianer ház birtokába került.

Másként alakult a nagy cégek hatalmi helyzete a *dohánypiacon*. A huszas években erősen előretört Ullmann cég inkább arra szorítkozott, hogy közel 100 000 Ft értékű pesti dohányraktárát betárolással hasznosítsa. Kappel az addiginél kisebb mértékben ápolta külföldi összeköttetéseit, 1835-ben még árkartellit kötött Wodianerrel: megegyeztek abban, hogy 11 Ft-os áron felül nem vásárolnak tolnai és baranyai dohányt. Kappel a következő években Wodianer számlájára vásárolt fel 2% jutalék mellett, esetenként a meta üzleteket is kötöttek egymással. 1835-ben közös forgalmuk 76 000 Ft-ra rúgott. A harmincas évek végén Wodianer milliós üzleteket bonyolított le a francia kormánnyal, 1839-ben 60 000, 1841-ben 55 000 mázsát szállított. Arra azonban nem kerülhetett sor, hogy olyan, monopóliumot megközelítő pozícióra tegyen szert, mint amilyent a gyapjúüzletben szerzett. A magyar dohánytermelés hasznának lefölözésében osztozkodnia kellett, elsősorban az osztrák dohány-monopólium felvásárló szerveivel.³⁶⁹

Még veszedelmesebb versenytársként lépett fel 1837-ben a bécsi görög Sina cég, amely a gazdákkal termelési szerződést kötött. Ezeket Návay László, a Csongrád megye által kiküldött bizottság elnöke jogosan nevezte „uzsorás zsarolásnak”. A termelő 2 Ft-tal a kincstári árnál olcsóbban köteles a terményt átadni. Ha a termelő a dohánynak akár-

csak a legkisebb részét is másnak adja el, minden mázsáért 50 Ft kötbért tartozik fizetni, tehát az árnak kb. négy-ötszörösét. Valószínűen Wodianeréknek és az osztrák Regienek is lehettek hasonló szerződéseik, mert amikor 1844-ben a Magyar Kereskedelmi Társaság megkísérelte a dohányvásárlást Koppely szegedi kereskedő útján — mégpedig francia rendelésre, azt kellett tapasztalnia, hogy az egész tiszántúli dohánytermést a kincstár, Sina és Wodianer már öt évre lekötötték.³⁷⁰

A borkereskedelemben a pesti cégek közül egyedül Kappel vált ki, akinek borpincéit 1839-ben meglátogatta Thomas Brunfield, aki az angol kormány megbízásából tanulmányozta a magyarországi terménykereskedelmet. Megmutatták neki Kappel neszmélyi, somlai, burgundi minőségű, budai és egri borait.³⁷¹ Kappelnek kiterjedt vevőköre volt a minőségi borokat kedvelők között. Büszkén közölte egy angol céggel, hogy a bor az ő hatvan év óta fennálló cégének egyik legfontosabb cikke. Szállított a hesseni nagyherceg, a lombardiai alkirály udvartartása részére, az Egyesült Államok bécsi követségének három tagja lett vevője, és ezek megmaradtak az ő borai fogyasztóinak akkor is, amikor visszarendelték őket az USA-ba. 1839 márciusában egyszerre hét rendelése volt Varsóból, összesen negyven akó neszmélyi borra. A bécsi kormány gazdaságpolitikája ebben a korban már nem akadályozta borkivitelünket, a magyar kiviteli vám mázsánként 4 krajcár, az osztrák tranzitvám mindössze 2 krajcár volt, és semmi más megterhelés nem volt a beviteli országok vámjain kívül.³⁷² Azonban sem Kappel, sem más borkereskedő üzletkötései nem voltak elégségesek ahhoz, hogy egyes előkelő külföldi fogyasztók megszerzését széleskörű, tartós borkiviteli viszonylattá erősítsék. Ehhez hiányzott a magyar borexportőrök piac-megdolgozási tervezete. Amíg pl. a francia pezsgőgyárak állandó raktárakat, vezérképviselőket tartottak külföldön, így magánál Kappelnél Cliquot reimsi pezsgőgyáros raktárt rendezett be, amelyből minden rendelőnek a vám lefizetése ellenében 50 palackig szolgáltatatható ki pezsgőt,³⁷³ de saját borai külföldi terjesztésére hasonló berendezést nem tudott létesíteni. A magyar bortermelés érezte ennek hiányát, és amint József nádor egyik iratából kiviláglik, több egyesülés, „Associations” is keletkezett a harmincas években a borkiviteli törekvések támogatására, de a szükséges kitartás és anyagi eszközök hiányában céljukat nem érték el.³⁷⁴ Melyek voltak ezek az egyesülések, egyéb nyom hiányában nem tudjuk. Nagyszabású borkivittelt Pestről nem a kereskedők bonyolítottak le, hanem Andrassy György gróf, akit éppen ezért annak a borkiviteli társaságnak élére akartak állítani, amelynek létesítését báró Marschall washingtoni osztrák követ kezdeményezte magyar és isztriai boroknak az USA-ba való exportálása céljából. E társaság alapszabályait a nádor jóváhagyás céljából a királyhoz fel is terjesztette,³⁷⁵ de aligha végeztek eredményes munkát, mert ennek semmi nyoma sincs a későbbi iratokban. Így tehát a borkereskedelem nem játszhatott szerepet a kereskedelmi tőke kialakításában.

Mennyit tehetett a terménykereskedelem három nagy cégének, az Ullmann, Wodianer és Kappel házaknak tőkéje, és milyen befektetésekbe

kerültek ezek a tőkék a cégek feladatkörén kívül? Már fentebb említettük, hogy Ullmann Móríc pesti ingatlan vagyonát 1830-ban 212 656 ezüst Ft-ra becsülte. Teljes vagyonmérlege nem ismeretes, de két tény mutatja, hogy földbirtokba fektetett tőkéje megközelíthette az egy milliót. 1836-ban szitányi Ullmann Móríc, „több vármegyék táblabírája”, megvette Szapáry Antal gróf vágbesztercei uradalmát 370 000 ezüst Ft-ért,³⁷⁶ és 1838-ban eladta a Keglevich Károly gróftól megvett tornai uradalmat Keglevich Gábornak 400 000 Ft-ért, hogy véget vessen a Keglevich nemzetség családi viszályának.³⁷⁷ Nem állapítható meg, hogy ez utóbbi tőkét mibe fektette be, kétségtelenül másba is, mint az általa kezdeményezett Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvényeibe, mert csak 15 000 Ft-ot jegyzett. Viszont a negyvenes években érdekeltséget vállalt a vasútépítkezésekben, és 1845-ben a Magyar Központi Vasút állandó igazgatójává választották.³⁷⁸ A 18 millió Ft részvénytőkével alapított vasúttársaságnak igen kevés magyar részvényese volt. Ullmann annyira tevékeny szerepet vitt a megalakulás körül, hogy az első közgyűlés elhatározta: részvénycímletek szövegébe nyomtatják a következő kitételt: „gegründet von Moritz von Ullmann”.³⁷⁹ Következésképpen Ullmann jelentős anyagi erővel vehetett részt a vasút alapításában. Ullmann Móríc vagyona ezek szerint az egy millió Ft-ot jóval meghaladhatta, de kereskedelmi vállalkozásokra ennek csak töredéke jutott.

A Wodianer háznak a már említett milliós üzleti tőkéjén felül talán még ennél is több, földvásárlásokba és földbérletekbe fektetett vagyona volt. 1840-ben ajánlatot tett az Arad és Csanád megyei, 93 000 holdat kitevő kincstári uradalmak bérletére. Holdanként legalább másfél Ft haszonbért kínált. Óvadékul 1 000 000 forintot ajánlott fel. Megígérte, hogy 300 új jobbágytelket létesít.³⁸⁰ 1842-ben, a nemesség megszerzésével együtt a kapriórai birtokra kapott adománylevelet.³⁸¹ Utóbb 84 000 Ft-ért bérbevette a nagykanizsai kincstári pusztákat, amelyekre szerződésellenesen dohányosokat telepített.³⁸²

Magyarország e leghatalmasabb kereskedő házának vezetésében egyre nagyobb szerepet kapott a cég alapítójának fia, Albert, aki mint ifjú, a harmincas évek közepén Londonban több éven át a vállalat angliai üzleteit irányította. Húszéves korában visszajött Pestre és 1838-ban cégvezetői jogot kapott (1846-ban lett tagja a cégnek).³⁸³ 1848-ban a Wodianer ház mint bécsi és pesti bankcég szerepel³⁸⁴ és működésének súlypontja Ausztriába helyeződött át. Az abszolutizmus idejétől kezdve, minthogy a dohány állami monopólium tárgya lett, a dohánykereskedelemnek nem volt többé létalapja. A Wodianer cég főként a vasutak finanszírozására fordította figyelmét. Wodianer Albert 1867-ben királyi biztosa lett a csődbe került Magyar Északi Vasútnak. 1870-ben — konvertita letére, az egyik legnagyobb pápai kitüntetést, a Szent Gergely rend középkeresztjét kapta meg, kétségtelen tehát, hogy a Vatikán pénzügyi szanálására fordíthatta vagyona egy részét. Utóbb magyar báró és örökös főrend lett, ami külső jele annak, hogy a Wodianer ház megszűnt a magyar árukereskedelemben szerepet vinni.

A Kappel cég már a harmincas évek második fele óta szemmel láthatóan változik át nagykereskedőből bankárrá. Míg az 1816. évi vagyonmérlege a tiszta áruüzlet jegyeit mutatja, az aktívum árukból és áruadósokból tevődik össze, addig az 1837. évi 668 896-ról szóló vagyonkimutatás szerint — a húsz évvel azelőttinek több mint kétszerese — az aktívának csupán 5%-a fekszik áruban, 95% viszont értékpapírokból, banküzletből származó követelésekből és készpénzből állott.³⁸⁵ Még ha ezután is foglalkozott kisebb mértékben a dohányüzlettel, és főbizománya maradt is a nagybányai és körmöcbányai fémtermékeket értékesítő igazgatóságának — így 1844-ben 97 600 Ft értékű bányaterméket adott el, mindez csak mellékága a banküzletre összpontosuló tevékenységének. 1839 végén Pozsonyból, ahol a magyar váltótörvény kidolgozásánál mint szakértő dolgozott, utasította cégvezetőjét, „pénztárunk bőséges lévén és a tél folyamán kevés váltóleszámtólasí lehetőség van, utalja át az egész pénzkészletet Geymüller bécsi bankárnak”. Élénk bankösszeköttetésben állott az Osztrák Nemzeti Bankkal és a Sina bankházzal, amelyek 4%-kal számítják meghitelezéseiket, sőt egy másik bankösszeköttetésével, Európa bankdinasztiajának egyik tagjával, a bécsi Rothschild házzal való forgalma kamatmentesen bonyolódik le. Bankári tevékenységében idegen tőkét is igénybe vesz. 1839-ben Sinától 41 000 Ft hitelt vett fel, amit két év múlva az Osztrák Nemzeti Banktól felvett kölcsönnel egyenlített ki.³⁸⁶

A hitel terén kifejtett működésének kiemelkedő mozzanata a Széchenyi kezdeményezésére alapított Pesti Hengermalom létrehozásához kapcsolódik. Ez a gőzmalom volt hivatva mintául szolgálni a magyar gőzmalomipar felépítésénél. A 300 000 Ft alaptőke felét Holzhammer bozeni malomtechnikus adta saját konstrukciójú gépekben, míg a másik felét a hazai részvényjegyzésnek kellett előteremteni. Széchenyi, Batthyány Lajos és néhány más főúr mintegy 40 000 Ft-ot jegyzett, a részvények zömét Kappel helyezte el. A pesti nagykereskedők közül Wodianer és Valero 10—10 000, Kappel, Burgmann, Malvieux, Malbauer, Appiano 5—5000 Ft-ot jegyezték. Ám az alaptőkét csaknem teljesen felemésztette az építkezés és a gépbefektetés költsége. A vállalkozás már indulásakor illiquid volt, és ekkor Kappel, aki a társulat pénztárosa, saját kasszájából előlegezi a forgótőkét, a terményvásárlási kiadásokat, 1840 júliusig 58 000 ezüst Ft-ot, a következő években 20—30 000 Ft-ig elfogadvány-hiteleket nyújtott, vagy prolongált. A malom, amely fennállásának első húsz hónapjában 83 000 mérő gabonát őrlött, 1846-ban már 150 000-et.³⁸⁷ A vállalat igazgatóságában két arisztokrata, egy bécsi bankár és öt pesti kereskedő foglalt helyet. Érdekes, bár ritka példája volt ebben a korban az uralkodó földbirtokos osztály és a kereskedő polgárság összefogásának egy ipari alapítás érdekében.

Kappel saját kezdeményezéséből iparvállalatot nem alapított, bár 1846-ban Pejacsevich János gróf előtt előszóval vetette fel egy nagyszabású köszénbánya vállalkozás tervét. Pejacsevich írásban válaszolt: hajlandó részt vállalni, ha a megalakulandó bányatársaság ellátná a

pécsi vasgyárat. Kappel azonban nem válaszolt a levélre és a terv csírájában elenyészett. Míg 1839 és 43 között az általa leszámított váltók darabszáma megközelítette az évi másfélezret, az 1844—48. évek átlaga nem sokkal haladta meg a százat.

A Kappel-vagyon 1848-ig teljesen kivonult az áruüzletből, és bank-szerű tevékenysége is főleg a saját értékeinek kezelésére szorítkozott. 1848. március 22-én tárcájában a következő értékpapírok voltak (névértékben számítva):

Magyar papírok:

377 db	Lánchíd-részvény	187 500 Ft
326 „	Közp. Vasút-részvény	79 000 „
6 „	Hengermalom-részvény	8 400 „
185 „	Esterházy-sorsjegy	7 400 „
1 „	Pesti Takarékpénztár részvény	60 „

Idegen papírok:

182 db	Kaiser Ferdinand Nordbahn részvény	182 000 Ft
237 „	Oszt. Nemzeti Bank részvény	166 200 „
	Metalliques	40 000 „
58 „	1834-es osztrák kölcsön	29 000 „
10 „	Golgnitz Vasút	10 000 „
14 „	1822-es Orosz—Angol kölcsön	5 439 „
2 „	Wiener Immobilien részvény	2 500 „
	Bajor obligációk	2 000 „
23 „	1839-es osztrák kölcsön	1 150 „
		<hr/> 720 649 Ft

Az 1839. évi osztrák nyereségek kölcsönéből Kappel eredetileg 50 000 Ft-ot jegyzett. A Kappel-vagyon tehát, amely az infláció lezárása óta két és félszeresére nőtt, úgyszólván teljes egészében értékpapírokba ment át, és ezekből csak 40% volt magyar érdekű.

Kappel tőkéjének az áruüzletekből való kivonásának, sőt Kappel magánzavára történt átváltozásának valószínűen családi okai lehettek. Egyetlen fia a 10. huszárezred főhadnagya volt, akinek részére egy alkalommal a Rothschild banknál hitellevelet állíttatott ki egy párizsi kényutazás céljából.³⁸⁸ Úgy látta tehát, hogy fia vezetése alatt az üzlet aligha mehet tovább. Az egyik leányát pedig Lónyay Menyhért, a későbbi miniszterelnök, a másikat a Földváry (Pest megyei dzsentr) család egyik tagja vette feleségül. Így minden oka megvolt arra, hogy kereskedelmi tevékenységét abbahagyja.

A pesti, de általában a magyarországi terménykereskedelemben még a negyvenes években is az elnagyoltság, a kiépítetlenség képét mutatja. A kisebb tőkeerejű cégeket a kiviteli tevékenységben a gyarmatrendszer egyik terhes vámszabálya erősen nyomta. „Igaz ugyan — állapította meg az 1843-as országgyűlési kereskedelmi választmány jelentése —, hogy a nyereségeknek kivitelére a vám az újabb időben tetemesen leszállítatott, de ennek eredménye alig lehetett, mert az Ausztrián át való átmenő kereskedelem azáltal gátoltatik, hogy . . . az ausztriai hatá-

ron az egész nagyobb fogyasztási vámot letenni kell, amely az Ausztriába való bevétel esetén fizetendő.”³⁸⁹ Az osztrák beviteli és a tranzító vám közötti nagy különbséget ugyan utólag visszatérítették, de tőkeerő kérdése volt, hogy a kereskedő nagy összegeket hevertethessen az osztrák vámhivatal pénztárában. Sok igazság van Kappelnak az említett bizottság előtt tett nyilatkozatában: „Mit ér az ország termelésének növekedése, ha az eladás az osztrák tartományokra van korlátozva!”³⁹⁰

„A nagyobb kereskedelem nemléte az egész nemzetnek általános panaszát teszi” — ezen akart segíteni az 1843-i országgyűlés elé terjesztett tervezet egy magyar kereskedelmi társaság létesítéséről.³⁹¹ A Wodianer, az Ullmann, a Kappel házak, de még a közepes terménykereskedők kis csoportja is, már csak tőkeerejének korlátozottsága és hitelének adott keretei mellett sem nyithatott szélesebb utat a magyar agrárkivitel számára. A Magyar Kereskedelmi Társaság programja helyesen utal arra, hogy „az egyes kereskedő a már tört utakon megtalálja nyereségét és ezt töretlen utakon, kísérletünk reményiért el nem hagyhatják”. A terménykereskedők tőkeereje legfeljebb arra volt elegendő, hogy egyes külföldi kapcsolataikat fenntartsák, állandó ügyfeleiknek rendelkezésére álljanak. Újabb tartós összeköttetések fenntartása egyrészt nagyobb anyagi eszközt tett volna szükségessé, másrészt az új üzletbarátokkal való érintkezés kockáztathatta a már megszerzett hitelviszonyokat. A terménykereskedelemnek az a mérete, amely a nagy kikötővárosok cégeinél természetes, hogy a kereskedő rendelkezék előnyös áron lekötött nagy készletekkel, amelyeket a konjunktúra alakulása szerint helyezhet el a világpiacon, akkora tőkét igényelt volna, amikre még a Wodianer és Ullmann cégeknek is csak akkor lett volna lehetőségük, ha tőkéjük nagyobb részét nem helyezték volna földbirtokba.

A terménykereskedelem erejének megsokszorozódását célozta az országgyűlési rendek határozatából kiinduló Magyar Kereskedelmi Társaság. Ennek keletkezését, kezdeti sikereit, majd kudarcat részletesen tárgyaltuk e kiadvány XI. kötetében. Itt csak a kereskedelmi tőke problémájával kapcsolatos vonatkozásait kell megismételni. E nemzeti vállalkozás már eleve kudarcra volt ítélve, mert célkitűzései nem állottak arányban azzal a tőkével, amit e célra össze lehetett hozni. Két millió forintot kellett volna a nemzeti kereskedelem szolgálatába állítani, de ennek csak egy negyed része gyűlt össze. Leginkább az üzleti világ tartotta magát távol. Így az ország első kereskedelmi részvénytársasága alapításának nemesi vezetés alatt kellett végbemenni. A rendelkezésre álló keskeny tőkealapon azonban nem lehetett megszervezni a magyar terménykereskedelmet.

3. Tőkeképződés a textilkereskedelemben

Összességében igen jelentékeny volt, de erősen szétforgácsolódott a textilkereskedelem forgalma. A negyvenes években 30 millió Ft körül mozgott az Ausztriából eredő textilbehozatal. Ha ebben a szakmában

kialakulhatott volna olyan uralkodó pozíció, mint a dohány- és gyapjúkereskedelemben, vagy előtte a gyarmatáru szakmában, néhány hatalmas textilvereskedő cég keletkezhett volna. A textileru-behozatalnak azonban csak egy hányada került be az országba pesti nagykereskedők útján. Mindenekelőtt a behozatalnak igen nagy részét bonyolították le az osztrák gyárak pesti lerakatai. Mérei adatai szerint a negyvenes években 28 ilyen lerakat létesült ebben a szakmában.³⁹² Azonban már a harmincas években is számos lerakat létesült, köztük éppen a legjelentékenyebb osztrák textiltgyáraké, így pl. a Johan Liebig & Co reichenbergi gyár, a Reichstädter Karton Manufactur, valamint a Biedermann cég teltschi divatszövet gyárának telepei.³⁹³ Ezek a nagykereskedői, sőt a kiskereskedői hasznát is az osztrák tőkének tartották fenn. Jellegzetes gyarmati tünet. A behozatal másik útja az osztrák gyárak megjelenése volt a pesti vásárokon. A védegyleti mozgalom kezdeti sikereiről éppen az 1844 őszi pesti vásárról eladatlan készletekkel visszatérő osztrák kereskedők pánik-hangulatú jelentései számoltak be.³⁹⁴ A harmadik módja a textilbehozatalnak a magyarországi bizományos útján való eladás volt. Ennél a módszernél a magyar kereskedelemnek haszna csak a legfeljebb 3% jutalék volt. A saját számlára való behozatal, amelynél a nagykereskedői haszon teljesen a magyar nagykereskedelemnek jutott, az összforgalomnak legfeljebb harmad-negyed részét tehetette.

Ez a forgalom pedig aránylag sok kéz között morzsolódott szét. A század elején Pesten 46 textilvereskedő volt, ezek közül 8 zsidó,³⁹⁵ akiket nagykereskedőknek lehetett tekinteni. 1841-ben már csupán a zsidó nagykereskedők száma 115.³⁹⁶ Ha abban az arányban, ahogy a Kiváltságos Nagykereskedők Testülete tagjai oszlottak meg szakmák szerint (45 tag közül 11 textiles), számíthatjuk ki a zsidó textilnagykereskedők számát, akkor ezt mintegy harmincra lehet tenni. Rajtuk kívül a két grémium tagjai között is akadt néhány textilnagykereskedő, így legalább negyvenen tevékenykedhettek nagyban saját számlára ebben a szakmában.

A legjelentősebb közöttük a Boskovics-család. Egyik tagja Simon, akinek már 1833 végén 600 ezer ezüst forintot meghaladó vagyona volt, a következő évben megszerezte a bécsi kereskedői jogot is, pesti üzletét összekapcsolta a bécsivel, és onnan vezette vállalatait, a másik József, aki saját bevallása szerint üzletének 32 éves fennállása alatt félmillió ezüst forint harmincadot fizetett.³⁹⁷ Ez évi átlagban mintegy 16 000 Ft vám. Szinte valószerűtlenül magas szám ez, amikor egy mázsza osztrák posztó magyar harmincadja 25 krajcár volt. Mindenesetre azonban többszáz ezer forint évi forgalmat bonyolíthatott le. Még az 1873-as „krach” idején is ez a cég vezetett a pesti piacon. Nyereségének felhasználásáról házvételien kívül nem tudunk. Iparvállalatot nem létesített.

A Goldberger cég, amelynek óbudai textilfestő üzemén kívül a század eleje óta Pesten is nyílt árusítási üzelete volt; 1844 óta kezdett kereskedelmi téren jelentősebbé válni. Goldberger Sámuel, a család

szeniorja, felvette a cégbe Fülöp, Dávid és Lipót nevű fiait, és ezek üzleteit egyesítette a magáéval.³⁹⁸

A textilkereskedők közül az ipar terén Österreicher Dávid tevékenykedett tartósabb sikerrel, aki 1837-ben vette meg a már említett Mauthner és Kadischnak az inflációs nyereségből létesített majki gyapjuszövet manufaktúráját. Az üzemnek volt 12 fonógépe, 60—80 orsóval, és 12 szövőszéke, összesen 100 munkást foglalkoztatott. Pokrócot, szűrposztót és flanellt állított elő,³⁹⁹ a szabadságharc alatt a honvédségnek szállított.

A védeyleti mozgalom hatása alatt néhány pesti textilnagykereskedő ipari alapításokba kezdett. Engländer Hermann, aki Boskovics Márton leányát vette el jelentékeny hozománnyal, ebből és félmilliót megközelítő forgalma utáni nyereségből 1845-ben selyemszövet gyártására kért engedélyt. Tőkeszámlája ekkor 140 000 Ft volt.⁴⁰⁰ Rosenthal Naftali 80 szövőszékre tervezett pamut- és gyapjuszövetgyár létesítésére kapott engedélyt. Ekkor csupán elfogadott váltókban 78 000 Ft értéket mutatott ki.⁴⁰¹ Pollak Hermann, akinek apja volt textilkereskedő, 40 szövőszékkel rendelkező gyapjú-, pamut- és lenszövő-dét létesített.⁴⁰² Fries Antal bécsi selyemgyáros, akinek 1828 óta Pesten lerakata volt, fiókgyárat akart létesíteni „szövetkezve a magyar nemzettel nemes törekvésében a honi ipar kiterjesztésére”.⁴⁰³ Ezek és más hasonló ipari vállalkozások igen kis tőkével rendelkeztek, így pl. Schönau és Hecht 6800 Ft, Wehrhem Fülöp 8000, Blass Móric 5425, Politzer Lipót⁴⁰⁴ 5000 Ft befektetéssel létesítették üzeimeiket. Mindezek azonban Pollak Hermann gyáranak kivételével tiszavirág életűek voltak. A Nagykereskedők Testületének 1849 végén szerkesztett jelentése szerint a gyárak főképpen nyersanyag-hiány miatt, de azért is, mert „a termelésre nézve veszes két évben, midőn a forradalom láza a hazai munkásokat elragadta és a honvédekhez való csatlakozásra bírta, külföldi munkásokat pedig be nem bocsátottak és abban a kevés esetben, amikor bebocsátották, őket is megszállta a forradalom láza . . . , a megmaradt gyárak kénytelenek voltak a munkát beszüntetni”.⁴⁰⁵

Az ipari befektetéseknél összehasonlíthatatlanul nagyobb volt az a textilkereskedői és általában zsidó kereskedői tőke, amely házingatlanokban helyeződött el. Pest város kiváltságai értelmében zsidók nem lehettek háztulajdonosok. Az első zsidó, akinek javára áttörték ezt a tilalmat, Boskovics József volt. A választott polgárság 1841-ben tiltakozott az ellen, hogy Boskovicsnak a tanács három ház megvételét engedélyezte, holott a királyi kegy csak egy házról szólt. Erre Rosenfeld Móric kért házvételi engedélyt, hivatkozva Boskovics példájára, de a választott polgárság elutasította.⁴⁰⁶ Kossuth Pesti Hírlapja is foglalkozott a zsidók házvételi engedélyének ügyével. „A zsidók Pesten számos házzal bírnak zálogszerződés mellett, az átíratást azonban nem engedik meg, a valódi tulajdont azonban és az ezzel járó pénzbeli s egyéb hasznokat tőlük el nem vonhatják.”⁴⁰⁷ Ezek szerint a zsidó kereskedelmi tőkének legfőbb befektetései a házakra adott zálogkölcsonök voltak.

Ezeket a befektetéseket jövedelmezőbbnek és biztonságosabbnak ítélték, mint a fölényes osztrák versenynak kitett ipari vállalatok létesítését. Amikor a testület fel akarta építeni egyesületi házát, képtelenek voltak 25 000 forintot összehozni, mert, amint Kappel írta egy bécsi bankárnak: „az itteni kapitalisták pénzüket legtöbbször új házak építésére fordítják, vagy ingatlanokra kölcsönzik ki, ezért egy ilyen summa összehozása igen nehéz.”⁴⁰⁸ A pesti kereskedők egyetemessége 25 000 forintért egy bécsi bankhoz volt kénytelen fordulni.

Az összes kereskedelmi tőke becslésére nézve ebből a korból nincs támpontunk. Ha szabad egy öt évvel későbbi adatot visszavezetnünk, legalábbis egy kombinatív értékű számot kapunk. 1854-ben a félmilliárdos „önkéntes kölcsön” kibocsátásánál, amelynél az volt az alapelv, hogy mindenki az évi adójának tízszeresét jegyzi, a pesti nagykereskedő testületre 962 000 Ft megterhelés jutott, a grémium tagjaira pedig 323 000 Ft, összesen tehát 1 285 000 Ft.⁴⁰⁹ Minthogy az egész Magyarországra 123,5 millió Ft kölcsönt írtak elő,⁴¹⁰ a pesti kereskedők adóterhe eszerint az ország adóterhének kerek 1 százaléka volt. Megjegyzendő, hogy a kivetésnél az ingatlantulajdonból származó jövedelmet nem vették számításba. A pesti kereskedők tehát a nemzeti jövedelemnek igen szerény hányadát reprezentálták, így tehát a nemzeti tőke képződésében nekik jutó részesedést sem lehet túlbecsülni.

4. A kereskedelmi hitel

A harmincas évek folyamán az ausztriai pénzzsűke felengedett. Az Osztrák Nemzeti Bank által leszámított váltók összege az 1830-as évvégi 5 millió Ft-ról 1835 decemberig 9,2 millióra, 1840-ben pedig 31,3 millióra nőtt. A viszonylagos pénzbőséget nemcsak az 1829. évi kölcsönkonverzió sikere mutatja, hanem méginkább az 1839. évi 30 milliós nyereménykölcsön kibocsátása, amelyet Ausztria történetében először jegyeztek túl, és kötvényeit 117 százalékos kibocsátási árfolyamon kapkodták szét.⁴¹¹ A pénzbőség hulláma azonban megtört a magyar határon. A hitelbiztonság hiánya továbbra is tartózkodásra készítette az osztrák tőkét. A hiteléletet szabályozó törvényeknek, főképpen a váltótörvénynek a hiánya nem engedte, hogy a magyar gazdasági élet a külföldi hitelkínálatból megfelelően részesedjen. „Óvatosságot kell tanúsítanunk magyar üzletbarátainkkal szemben, mert nincsen váltótörvényeszkünk, úgyhogy évek telnek el, amíg pénzünket vizionláthatjuk” — írta Kappel egy triezsti cégnek. „A váltó semmivel sem ér többet, mint egy egyszerű kötelezvény és erre vonatkozóan sincsen rendelkezés a magyar törvényekben. A váltót csak abban az esetben használhatjuk, ha ezt az adós kifejezetten kívánja. Még nehezebb a helyzet a vidéki városokban, ahol a váltóóvatolás fogalmát sem ismerik.” A példátlan gondatlanság és hanyagság a bíróságok részéről, amelyek az adósnak minden módon kedveznek, a Bekella-féle csődben pl. odáig fajult, hogy a tömegeből 28 000 Ft ment veszendőbe.⁴¹²

A magyarországi feudális jogrend gögösen semmibe sem vette a polgári gazdaság kialakult jogi institúcióit. A Tárnoki Bíróság — pedig ez a törvényszék kizárólag a városi polgárság peres ügyeivel foglalkozott — a Bradovits—Ullmann-féle 11 000 forintos váltóperben kimondta a váltók és az adós-reverzálisok jogi semmisségét és érvénytelenségét.⁴¹³ Ha ez az ítélet a hitelbiztonságot ásta alá, egy másik a *kereskedelmi tőke összetevődését, a társas cégek kialakítását tette csaknem lehetetlenné*. A társas alakulatok feloszlása esetén ugyanis az volt a gyakorlat, hogy a feloszlott cégek körlevélben közölték üzletfeleikkel, hogy melyik cégtag felelős a tartozásokért. A hitelezőnek jogában állott az egyetemleges felelősséget igényelni. Az országgyűlési deputáció javaslata szerint ennek 30 nap alatt meg kell történni. A hallgatás beleegyezésnek számít. A magyar bíróságok azonban arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a feloszlást közlő üzleti körlevél joghatálya semmis. A Pesti Kereskedelmi Testület erre 1832-ben a nádorhoz intézett emlékiratot és abban kérdezi: „Hogyan léphet egy kereskedő társas viszonyba, hogy így megsokszorozott erővel fejlessze a kereskedelmet, ha a körlevél érvényessége el nem ismerésével a feloszlás után őt magát és leszármazóit az idők végtelenségéig a köteles szavatosság béklyóiban lehet tartani csalárdással, antedatált hitelokmányokkal.”⁴¹⁴

Tőkeerős társascég megalakítása tehát kockázatos volt egészen a negyvenes évek elején hozott törvényekig, a részvénytársaság pedig időelőtti. „Amíg Magyarországon nem lesz kereskedelmi és váltótörvényszék, részvénytársaságok aligha képesek megalakulni” — jelentette ki az 1830-as országgyűlés kereskedelmi deputációja.⁴¹⁵ Csak az említett törvények adták meg az előfeltételt ahhoz, hogy a hitel és a kapitalista vállalkozás korszerű formái kifejlődhessenek.

A kereskedelem hitelszükségletét addig túlnyomó részben a bécsi és trieszti nagykereskedelem áruhitelai elégítették ki. Ezeknek egy részét a nagykereskedelem a pesti és vidéki kereskedőknek nyújtott hitelezésekkel adta tovább. A hitelfeltételek nem voltak valami kedvezőek, és a rendszerint 5—6 százalékos kamatot a mindig szükségessé váló prolongáció során 1—2 százalékos jutalék növelte. Minthogy a hitelt nyújtó osztrák gyárosnak és nagykereskedőnek — a gyarmatrendszer folyamán — nem kellett külföldi versenytárral számolnia a magyar piacon, ezért a külföldi eredetű áruhitel egészen eltörpült az osztrák forrásból származóval szemben, és ezeknek terhesebb feltételeit a külföldi hitel kisebb kamatterhe nem befolyásolhatta. A kereskedelmi kérdéseket tárgyaló kerületi választmány 1843-ban rámutatva arra, hogy „az ausztriai vámrendszer következtében mi a külföldről iparcikket nem vehetvén, az sem vesz tőlünk nyersterményeket”,⁴¹⁶ jól állítja fel az összefüggést, de az áruhitellel kapcsolatban nem fejti ki tovább.

A kereskedelmi hitel egyoldalúan osztrák eredetének 1841-ben súlyos következményei lettek. Az Osztrák Nemzeti Bank, amelynek jegyforgalma a harmincas évek folyamán 50 százalékkal növekedett, viszont ércfedezete 23 százalékról 10 százalék alá süllyedt, kénytelen

volt hiteleit korlátozni. Ennek első következménye volt, hogy három elsőrangú bécsi bankár: Geymüller, Belloni és Steiner került csődbe, míg az osztrák kereskedő cégek sorra mondták fel magyarországi kihitelezéseiket, ez pedig az itteni bukások lavináját indította el. Egyedül Geymüllernek 450 000 forintja volt kihelyezve Magyarországon. Ezeket a tömeggondnok felmondotta.⁴¹⁷ Az ismert pesti cégek közül számosan jelentették be a fizetéseképtelenséget. Így Liedemann Frigyes és Jálícs Ferenc kereskedő, a pesti cukorfinomítógyár volt tulajdonosai, akik mindössze 40 százalékot ajánlottak fel a hitelezőknek. Különösen Liedemann bukása volt meglepetés, aki a Valero, Appiano és Malvieux családokkal állott rokonságban. A Hirsch testvérek 150 000 Ft-os passzívát jelentettek, addig szinte korlátlan bizalmat élveztek. Fizetéseképtelen lett még többek között Pink Dávid, aki Kappellal kötött a meta üzleteket. Kappelt egyébként hitelezői minőségben érte kár, egyedül Geymüllerrel kapcsolatban 46 691 Ft követelése vált kétessé.⁴¹⁸ Kappel bécsi folyószámla-hiteleit ugyan nem szorították meg, de ezek kamatlába 4 százalékról 5 százalékra drágult.

Csődbe került továbbá mindkét nagy újpesti kereskedő tőkés: a Neuschloss fakereskedő cég és Löwy Izsák bórkereskedő, akiknek tevékenysége annyira rányomta bélyegét e peremváros kialakulásának első éveire.⁴¹⁹

Ez a fizetéseképtelenségi hullám, amely miatt a Pesti Hírlap 1841. július 17-i cikke szerint „páni rettegés uralkodik Pesten a kereskedői világban”, távolról sem hagyott hátra olyan mély nyomokat, mint a huszas évek eleji csődlavina. Csak átmeneti megtorpanást okozott. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a két első vagyonsbukott: Jálícs és Liedemann, rövidesen a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank igazgatói lehettek.

A *Kereskedelmi Bank* keletkezése már időpontjánál fogva (1841. nov. 14.) élenkítően hatott a júliusi fizetéseképtelenségek által okozott hitelpangásra. Működése megkezdésének első kedvező hatása az volt, hogy a leszámítolási kamatláb egyharmad résszel olcsóbbodott, 9%-ról 6%-ra.⁴²⁰ A másik pozitívum — a kereskedelmi tőke gyarapodása szempontjából —, hogy az eszközpáltk váltók értéke az első üzleti év 1,1 millió forintjáról hat év alatt 6 millióra növekedett.⁴²¹ Ez kb. annyi, mint az Osztrák Nemzeti Bank egész leszámítolási állománya a harmincas évek elején.

A Kereskedelmi Bank alapításának és első üzleti évének története azonban rávilágít a kereskedelmi tőke gyengeségére is. Alapszabályai szerint a részvénytőke 2 millió Ft-ból állott, ezzel szemben a megalakulásig csak 532 000 Ft értékű részvényt lehetett elhelyezni, az alaptőke csak 1847-ben érte el az alapszabályszerű összeg *felét* és a teljes alaptőke csak 1874-ben egészülhetett ki. Ullmann Móric jelentése szerint azért kellett a végleges megalakulás időpontját kitolni és az ideiglenes választmányra bízni a bank vezetését, mert a részvényesek száma oly csekély volt, hogy a választást nem lehetett volna megtartani.⁴²² Az is kiderült

volna, milyen kis hányaddal voltak a pesti magyar kereskedők a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank részvényesei. Az 1015 kifizetett részvényből az itteni kereskedők részesedése 432 db, a külföldieké 206, és az arisztokrácia és a középnemesség által jegyzett részvények száma 187.⁴²³ A 4000 részvényből tehát 2985 nem volt lejegyezve.

Ámde még ezt a kis kezdeti tőkét sem lehetett bankszerűen kihelyezni. Zsedényi Ede, a bank kormánybiztosa, 1842. október 14-én kifogásolta, hogy 99 000 Ft hever gyümölcsözetlenül a bank pénztárában. A bank a pénzbőség bajában szenvedett. A december végi zárlat 148 321 Ft készpénzt mutat, míg a kihelyezett tőke csak 142 000 Ft volt. A bank Zsedényi vádjára azzal válaszolt, hogy maga sem találja kielégítőnek az intézet állapotát, a visszasság oka az ország kereskedelmének fejletlensége, emiatt lehetetlen a rendszeres üzlet, télen a kereskedelem általában szünetel.⁴²⁴ Utóbb a kihelyezések és a készpénzkészlet aránya javult, pl. az 1846/7. év végén a pénzkészlet alatta maradt az összes aktívumok 10%-ának.⁴²⁵ A bank üzletpolitikája—rendeltetésével ellentétben — inkább az ingatlanokra nyújtott jelzálog-hitelágat művelte. Még József nádornak is feltűnt ez a hitelpolitika, amikor a bank kormánybiztosához 1846 év végén intézett levelében a következő helyes elvet hangsúlyozza : „A Kereskedelmi Bank főfeladata a kereskedelmi viszonyok előmozdítása, ennek eszközléséből pedig az ingatlan vagyona adott hitelek némileg elvonattak. Nagyságodnak gondos felügyelésére ajánlom, hogy csak akkor történhessék ingatlan vagyona kölcsönzés, amikor azt az intézet főcéljaira való óvatosság és előrelátás megengedi.”⁴²⁶ A nádor figyelmeztetésére a bank nem hallgatott, ő egy 635 000 Ft-os jelzálogos állományt kifogásolt, amely ezután egy év leforgása alatt közel 1 millió forintig csúszott fel. A bank csaknem egész alaptőkéjét ilyenekbe fektette be, míg a leszámítolási üzletre a betéteket használta fel, aminek — mint a következő fejezetben látni fogjuk — 1848 tavaszán hátrányos következményei voltak a kereskedelemre nézve.

V. A kereskedelmi tőke a szabadságharc idején

A februári párizsi forradalom előestéjén Kossuth azt írta Wesselényinek, hogy „a bécsi financia minden órán egy új Status banquerott körül jár”. Wesselényi február 28-án válaszolt erre azzal a kérdéssel : „nem gondolod-e a pesti takarékpénztárba oda tett pénzeket a netaláni Staats banquerott esetében elég biztosítottaknak?”⁴²⁷ A betéttulajdonosok adták meg erre a választ. Március 2-án 124 ügyfél rohanta meg a Pesti Hazai Első Takarékpénztárt, hogy pénzét kivegye.⁴²⁸ Egy másik irányú roham követte ezt : az osztrák nagykereskedők és gyárosok egyre-másra vonták vissza a pesti kereskedőknek nyújtott hiteleket. Schüller, a legelső brünni posztógyáros Pestre jött és tömegesen adta át perlésre a magyarországi kereskedők által elfogadott váltóit. Kappel még a legbiztosabb kezeknél levő kihelyezéseit is visszavonta, így felmondotta Ráth

Károlynak 2000 Ft-os hitelét.⁴²⁹ A március 15-én először közzétett osztrák jegybank kimutatás a 214 milliós jegyforgalommal szemben mindössze 65 milliós ércfedezetet mutatott. Az Osztrák Nemzeti Bank kénytelen volt felfüggeszteni a bankjegyek beváltását ércpénz ellenében, mire az ezüstpénz eltűnt a forgalomból.

A nemesi földbirtoknak az 1848 : IX. tc. moratóriumot adott, ami még súlyosabbá tette a hitelválságot. Klauzál Gábor, a Pestre küldött designált kereskedelmi miniszter kétségbeejtő módon tárta fel a helyzetet, mire az ezerféle gonddal gyötört, még meg sem alakult első felelős kormány a legfontosabb pénzügypolitikai teendőjének ismerte el a kereskedők hitelválságának megfékezését. Április 7-én István nádor és Batthyány Lajos aláírásával a következő felhatalmazást kapta Klauzál :

„Azon javaslat folytán, melyet Ön a pesti kereskedelmi piacnak pillanatnyi veszélye és annak a közrend érdekében is szükséges elhárítása iránt felterjesztett, a következők határozatnak . . . Ha van annyi készpénz a budai főpénztárban, amely egy millió forinttal meghaladja a közigazgatás három havi szükségletét, ebben az esetben . . . felhatalmaztatik Ön addig is, míg az országgyűlés berekesztetvén, a kereskedelem megakadásának elhárítására bővebb segély is nyújthatatnék, a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak 500 000 pengő forint 4%-os kölcsönt egy évi lejáratra utalványozni egyenesen az Ön által javaslatban tett célra.”⁴³⁰

Az állami kötelezettségek ilyenén való rangsorolása mutatja, hogy államférfiaink mekkora jelentőséget tulajdonítottak a kereskedelem hitelválságának. Az iratban meghatározott összeg viszonylagos csekély-sége másrészt éles megvilágításba helyezi, mennyire gyenge volt az ország kereskedelmi centrumának tőkeereje, és milyen kicsi volt az a hitelvolumen, amellyel Bécs a magyar kereskedelmet járszalagján tartotta. A kereskedők ugyan 3 milliót kértek, ennyit tehetett a felmondott hitelek summája, viszont az állam még a félmilliót sem adhatta meg. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank tehetetlen volt. Egész alaptőkéje mint az előbbi fejezet végén említettük, a felmondhatatlan jelzálog-hitelekben volt kihelyezve, kereskedelmi hitelek céljára csak a betéti üzlet által szerzett idegen tőkék állottak rendelkezésre, ennek állományát azonban a betevők nyugtalansága veszélyeztette.

A kereskedelmi testületek az állam által nyújtott hitel elmaradása miatt az Osztrák Nemzeti Bankhoz fordultak két millió forint kölcsönért. A jegybank hajlandónak mutatkozott egymillió forintot rendelkezésre bocsátani a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank szavatossága mellett. Ez a kölcsön csakhamar kimerült és július végén a kereskedelmi testületek újabb egy millió forint kölcsönért folyamodtak, amit azonban — úgy látszik — nem kaptak meg, mert az 1851 tavaszáig elhúzódott törlesztési folyamat alatt csak egy millió forint tőkéről volt szó.⁴³¹ A kereskedelem hitelválságát az első nyári hónapokban az enyhítette, hogy a magyar jegybank funkcióját felvevő Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a magyar állam öt millió forintos nemesérc letétje alapján kibocsátott

12,5 millió bankjegy mennyiségből 3,5 millió forintot a kereskedelem és ipar hitelgényeire tarthatott fenn.⁴³²

A szabadságharc idején a főváros kereskedelmét az üzlettelenség jellemezte. Külső jele ennek, hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1848/9. év végi váltótárcája az előző zárlathoz képest egyharmadra csökkent, és kisebb volt, mint — a bank első üzletétvétől eltekintve — bármikor azóta.⁴³³ Ha a bécsi cégek meg is elégedtek azzal, hogy a pesti adósok az Osztrák Nemzeti Banki hiteiből való részesedésük mértékéig törlesszenek, újabb áruhitelről nemigen lehetett szó. A belső piac elszűkölt. Az 1848. évi két, nyári és őszi vásáron kevés délvidéki kereskedő jelent meg, a külföld teljesen távol maradt. A nagykereskedelem tőkeereje egyre gyengült, úgyhogy a kereskedelmi testület Klauzál minisztertől a nagykereskedelmi, minimális 30 000 Ft kimutatandó vagyonnak 20 000 Ft-ra való leszállítását kérte. Pest megszállása az osztrákok által olyan csapás volt a pesti kereskedelemre, hogy moratóriumot voltak kénytelenek kérni. 1849. március 26-i kérvényük előadta, hogy az itteni kereskedők nagy része, főleg azok, akik az osztrák gyárosok és a magyar vidéki kereskedők közt a forgalmat közvetítik, nem hajthatták be követeléseiket. A Kossuth-bankó eltiltása a kereskedelemnek az életerejétől való elvágását jelenti, mert az osztrák bankjegyek már eltűntek a forgalomból, Magyarországból semmi termény nem ment Ausztriába, és így a pénzbeáramlás forrása elapadt.

Az egyes kereskedők közül csupán Kappel tevékenységéről maradtak fenn írott emlékek. Ez a cég ebben az időben csaknem kizárólag fémekkel foglalkozott, a kincstári bányák réz, ólom és más bányászati melléktermékeinek forgalombahozatalát látta el. Szerepe ebben a szakmában jelentősebb volt, mint 1848 előtt, amikor csak a Bécsben székelő cs. kir. Bányatermék Elárusító Igazgatóság bizományosaként működhetett. A magyar pénzügyminisztérium már közvetlenül Kappel útján értékesítette a kincstári fémtermékeket, úgyhogy az 1848. év folyamán a bécsi fémkereskedők is Kappeltól kényszerültek vásárolni. Ebben a minőségében szállította el az 1848. év utolsó napján a körömcbányai pénzverde felszerelését Debrecenbe.⁴³⁴ Ugyanígy ebben az időben Kappel maradandó becsű feladatot vállalt. Az előző évben ugyanis a Tiszagőzhajózási Társaság megbízásából ő rendelte meg az első tiszai hajót Sieveking londoni cégnél, amellyel ő több évtizedes kapcsolatban állott. A vételárból 2200 font sterling vált esedékessé 1848 decemberében. Kappel vállalta az összegért a készfizetői garanciát, és az átutalás a Wodianer cég londoni összeköttetései útján ment végbe.⁴³⁵ Ez a hajó a „Debrecen” nevet viselte.

A kormány 1849 tavaszán, Debrecenből Pestre való visszaérkezése után a pesti kereskedők által akarta áttöretetni a Magyarország ellen felállított áruforgalmi blokádot. A bécsi kormány ugyanis májusban megtiltotta a Magyarországra irányuló kivitelt. Erre a Szemere kormány kereskedelmi minisztere, Batthyány Kázmér május 18-án utasítást adott Hajnik Pál központi rendőrfőnöknek, hogy „saját rendezett csempészeti

ügyvitelt kell organizálni abban az elszigeteltségben, amellyel hazánkat az ellenség elzárta a külföldtől". Az utasítás több pesti kereskedőt nevezett meg, akik ismerik a csempész gyakorlatát. Ezekkel kell megállapodni. Hajnik kikérte Fröhlich nagykereskedőnek, Széchenyi gazdasági mozgalmait egyik szereplőjének véleményét, aki a miniszter által megjelöltek helyett egy bizonyos Hochholzert ajánlott. „Ennél beavatottabb embert a csempészetre nézve nem ismer senki, ez neki tanult mestersége." Fröhlich maga is „a fentebbi célból" Felső-Magyarországra utazott.⁴³⁶ Egyébként az angol kereskedelem a júniusi napokban itt a helyszínen tanulmányoztatta a magyarországi üzletlehetőségeket, és Batthyány Kázmér felkérte Duschek pénzügyminisztert, hogy néhány „értelmesebb" pesti kereskedővel való tanácskozás után lépjen érintkezésbe az éppen most ide érkezett angol kereskedelmi megbízottal és készítsen egy előzetes vámszabályzati tervet azon forgalmi cikkekre nézve, amelyek az angol—magyar kereskedésnek főtárgyai lehetnének.⁴³⁷

Szabadságharcunknak a katasztrófához való közeledése megpecsételte mindezeknek a terveknek a sorsát.

Milyen hatása volt a szabadságharcot követő pénzügyi megtorlásnak a kereskedelmi tőkére? Azt lehetne gondolni, hogy a 60 millió Ft értékben kibocsátott Kossuth-bankónak Haynau parancsára végrehajtott megsemmisítése súlyosan érintette a kereskedőket, akiknél a bankjegyek nagy része felhalmozódott. A jelek azonban arra mutatnak, hogy a bankjegyeknek csak kis töredéke lehetett a kereskedők pénztárában. A Kereskedelmi Testületnek 1849 végén beadott jelentése⁴³⁸ a bankjegyek hatályon kívül helyezésével kapcsolatban azt állítja, hogy „ha pillanatnyilag nem is volnának még érezhetők az ebből szükségképp előálló következmények, végre mégis csak felszínre fognak kerülni". Márpedig, ha súlyosabban érintette volna őket a bankjegyek kényszerű beszolgáltatása, hangos siránkozással fejezték volna ki helyzetüket. Ugyanakkor azonban bizonyítékokat szolgáltatnak arra nézve, hogy más városok kereskedőire katasztrófa volt a bankók elégetése, mert a beadványhoz mellékként csatolt vidéki kereskedői nyomtatott körlevelek kijelentik, hogy „az ártatlanul rájuk zúdított vesz miatt képtelenek kötelezettségeiket teljesíteni". A pesti kereskedők aránylag kis veszteségét mutatja az is, hogy mindössze egy millió forinttal ellátott kisegítő pénztár létesítését kívánták, azzal a rendeltetéssel, hogy a segélyre szoruló kereskedőknek áruik elzalogosítása mellett előleget adjon. De még ennek az aránylag kis összegnek a császár részéről kilátásba helyezett folyósítása is elmaradt. Mindössze annyi történt, hogy a Kereskedelmi Bank a budai kamarai hivataltól 550 000 Ft-ot kapott kereskedelmi hitelek folyósítására.⁴³⁹

Hogyan volt lehetséges a pesti kereskedőknek az a kedvező helyzete, hogy a bankjegyek megsemmisítése őket csak elenyészően kis mértékben sújtotta? Erre megfelel a Kereskedelmi Bank 1849. június 3-i igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. „Az utóbbi időben (vagyis a cári

orosz hadsereg betörése után — Gy. S.) igen gyakori visszafizetések történtek még nem esedékes váltókra. Az adósok hirtelen és tömeges jelentkezésének okát könnyű megtalálni: a magyar bankjegyek abnormális mélyre süllyedt árfolyamában. Minthogy a jelenlegi üzleti pangás közepette lehetetlen a visszafolyt pénzeket újból kihelyezni, az időelőtti visszafizetések elfogadása nem áll a bank érdekében.”⁴⁴⁰ Így tehát a szabadságharc utolsó hónapjaiban a bank pénzbőségben úszott, míg a pesti kereskedők kirekeszthették pénztáraikból a magyar bankjegyeket, amelyek majdnem egy évig megőrizték értékállandságukat. A bankjegyek megsemmisítése főleg a földműveseket érintette, akiknek birtokában volt a legnagyobb részük.

*

„Kereskedői számítás szerint Magyarországon kb. 9 millió forint van forgalomban” — így nyilatkozott az 1843-as országgyűlési kereskedelmi választmány előtt Kappel.⁴⁴¹ A negyvenes évek közepén ez a becslés túlzottan alacsonynak látszott, hiszen a több mint száz millió forintot kitevő külforgalom lebonyolítása lehetetlennek tűnik fel ilyen csekély pénzforgalom mellett egy olyan országban, ahol a készpénzkímélő forgalom eszközei közül a váltó alig, a csekk pedig egyáltalán nem volt ismeretes. Lehetséges, hogy ez a számítás a nagykereskedők számának az előírt minimális üzleti tőkével való szorzatát ($300 \times 30\,000$) vette egyenlőnek a forgalomban levő készpénzzel. Viszont valószínűtlennek látszott, hogy — eltekintve az ezüstpénz forgalmától — az Osztrák Nemzeti Bank által kibocsátott bankjegyeknek csupán 5—6%-a cirkulált volna Magyarországon. Mégis, a szabadságharc éveinek kereskedelem-szanálási kísérleteiből megismert kis számok mellett, amiken a kereskedelem megmentése fordult meg: a 2 millió forintos hitelfolyósításra irányuló, 1848 márciusi kérelem, majd 1849 őszén az egymillió ellátmány, — úgy látszik — nem nagymértékben tért el a valóságtól az a számítás, amely 9 millióra tette a pénzforgalmat és egyben a nagykereskedelem tőkeerejét. Bár ez a szám is tekintélyes szaporulatot jelent korszakunk elejéhez képest, mégis túlságosan szerény volt ahhoz a feladathoz mérve, amit a kereskedelemnek a század közepén meg kellett volna oldania, ahhoz ti. hogy valóban előfutárja legyen az ipari tőkévé való átalakulásnak.

JEGYZETEK

Rövidítések:

- A* = A Magyar Tudományos Akadémia kéziratára
- C* = A Magyar Udvari Cancellária levéltára az Orsz. Levéltárban
- Fb* = Fővárosi (Budapesti 1. sz.) levéltár budai osztálya
- Fp* = Fővárosi (Budapesti 1. sz.) levéltár pesti osztálya
- H* = Helytartótanácsi levéltár az Orsz. Levéltárban
- K* = A Magyar Udvari Kamara levéltára az Orsz. Levéltárban
- N* = Natorp-iratok. (Ez az iratsorozat, mintegy 200 üzleti könyv és kb. 50 000 levél, 1956 november havában az Országos Levél-

tárban kitört tűzvész áldozata lett. Így — sajnos — a közelebbi iratjelzet feltüntetésére nincs szükség. Az iratokat a felszabadulás utáni években rendezték. Egyedül a szerző használta azokat, s belőlük nagyszámú kivonatot készített. Ezeket készséggel bocsájtja az érdeklődő kutatók rendelkezésére.)

O = Országos Levéltár

R = Országos Levéltár Regnicolaris levéltár

S = Széchényi Könyvtár kéziratár.

¹ Dobb, Studies in the development of Capitalism. Cambridge 1945, 20.

² Uo. 74 kk.

³ Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien VIII. k. 1949—50, 15.

⁴ Fp. Int. a. a. 701.

⁵ S. Fol. germ. 1287.

⁶ H. Pol. Comit. 141—62.

⁷ Mérei Gyula, Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest 1951, 46.

⁸ K. Acta Hung. Trices. tom 4. 1733—9.

⁹ S. Fol. Lat. 1287.

¹⁰ A magyar külkereskedelem fejkvótája ekkor már fele a németbirodalmi 7 márkának (Sombart, Der moderne Kapitalismus⁴. München és Leipzig 1921, II. k. 957.)

¹¹ R. Mousnier—E. Labrousse, Histoire générale des civilisations. Tome V. Le XVIIIe siècle. Paris 1953, 345.

¹² L. 6. j.

¹³ K. Cameralis Inspectoratus Budensis Tom. IV. 290.

¹⁴ L. 9. j.

¹⁵ Fp. tanácsi jegyzőkönyv. 1753. május 2.

¹⁶ O. Régi orsz. lev. canc. Lad. KKK fasc. I. No. 3.

¹⁷ Berzeviczy Gergely, Ungarns Industrie und Commerz. Wien 1802, 22.

¹⁸ Fb. Correspond. magistratuales 253/1790.

¹⁹ Schmoll Lajos, Adalékok Budapest Székesfőváros történetéhez. Bpest 1899, I. k. 31.

²⁰ A. Einrichtungswerck für das Königreich Hungern. 160. sz. 64. és 69.

²¹ Fb. Misc. ant. 47.

²² Fp. Int. a. a. 3346.

²³ Ennek részleteit l. a szerzőnek „Budapest gazdaságtörténete a manufaktura korszakban” c. kandidátusi értekezése (a M. Tud. Akadémia kézirat-tárában) 210. és kk.

²⁴ Fb. Misc. ant. 41. és 105.

²⁵ Uo. 31/1758.

²⁶ Uo. 25/1749.

²⁷ Fb. Cameralia ant. 31.

²⁸ Fb. Corr. Mag. 1731. márc. 31; Fp. Int. a. a. 1759. II. fasc.

²⁹ Fb. Misc. ant. 579 és 587.

³⁰ K. Acta Hung. Trices. Prot. 1773. 187.

³¹ Fp. Int. a. a. 6016.

³² Uo. 3540.

³³ S. Fol. germ. 137. Abhandlung von dem hung. Dreyssigstwesen.

³⁴ Pach Zsigmond Pál, Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bpest 1952, 133.

³⁵ S. Fol. lat. 269. Scripta diversa de Commercio. Hung. No. 4.

³⁶ S. Quart. Germ. 139.

³⁷ Forbáth, Eugen, Die Geschichte des Pressburger Handels im XVIII. Jahrhundert. Bratislava 1930, 203.

³⁸ Fp. Páncélszoba, VI. sor. 64.

³⁹ Fp. Int. a. a. 1408. és 2039.

⁴⁰ K. Cameralis Inspect. Bud. Tom. V. 75.

⁴¹ Fp. Int. a. a. 4054.

- ⁴² *Schmall* i. m. 293.
⁴³ Fp. Int. a. a. 4818.
⁴⁴ Uo. 4054.
⁴⁵ Uo. 5006.
⁴⁶ N. Salda Contobuch passim.
⁴⁷ Fp. Int. a. m. 4996.
⁴⁸ *Warsak, A.*, Die Wichtigkeit des Handels auf der Donau. Wien 1820, 88.
⁴⁹ Fp. Int. a. a. 5615.
⁵⁰ Fp. Tanácsi jkönyv. 1755. febr. 6; 1797. aug. 22; 1786. júl. 1.
⁵¹ Fp. A pesti kereskedelmi testület iratai: prot. 1794. ápr. 13. Tanácsi jkönyv 1787. márc. 28.
⁵² Fb. Misc. ant. 50; Corr. Mag. 1716. febr. 1. és Fp. Int. a. a. 5615.
⁵³ Fp. Tanács jkönyv. 1738. szept. 9; Int. a. a. 4120.
⁵⁴ Fp. Int. a. a. 354 és 3678.
⁵⁵ Fp. Tanácsi jkönyv. 1793. aug. 31.
⁵⁶ Uo. 1763. szept. 15.
⁵⁷ Fp. Lajstr. Ir. 1784.
⁵⁸ Pest megyei lvtár. Közgyűlési jkönyv. 1784. jan. 27.
⁵⁹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1785. máj. 27., 1786. máj. 13. és 29, 1788. aug. 12 és 1793. aug. 21.
⁶⁰ Uo. 1788. aug. 12.
⁶¹ Ez a forint az ezüstvaluta alapján álló pénznem: 10 forint tett egy angol font sterlinget.
⁶² Fp. In. a. m. 3969.
⁶³ *Schröder, Wilhelm*, Fürstliche Schatz- und Rentkammer. 3. kiad. Leipzig 1713. 161.
⁶⁴ L. I./2. fejezetet.
⁶⁵ L. 23. j. 264—5.
⁶⁶ Fp. Int. a. a. 6935.
⁶⁷ Fp. Tanácsi jkönyv. 1797. dec. 20.
⁶⁸ Fp. Processus civiles 1339.
⁶⁹ L. 23. j. 267.
⁷⁰ N., továbbá 23. j. 268. old.
⁷¹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1794. júl. 10, 1796. dec. 15, 1798. júl. 14.
⁷² Fp. Relationes a. m. 975.
⁷³ Fb. Tanácsi jkönyv 1745—114.
⁷⁴ Fp. Processus civiles 1339.
⁷⁵ C. Expeditiones 8333/1785.
⁷⁶ C. Regnicol. Lad. KK. fasc. 6. No. 31.
⁷⁷ L. 23. j. 271.
⁷⁸ Fp. Tanácsi jkönyv. 1792. máj. 2.
⁷⁹ Neuer Courier aus Ungarn. 1789. május 12, 14, 16. szám.
⁸⁰ Fp. Rel. a. m. 1208.
⁸¹ H. Polit. Comit. 1787—144—62.
⁸² Fp. Processus civiles 1567.
⁸³ *Marx*, A Tőke. Szikra kiad. I. 678.
⁸⁴ K. Administr. Bud. Exp. Tom. II.—480.
⁸⁵ K. Prot. Veter. Bud. Praefectus. 1769. nov. 19.
⁸⁶ Fp. Tanácsi jkönyv 1787—4278.
⁸⁷ Uo. 1788—45 és 1789. júl. 2.
⁸⁸ N.
⁸⁹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1789. szept. 22.
⁹⁰ Uo. 1790. jan. 6.
⁹¹ Uo. 1794. jún. 14.
⁹² *Warsak A.* i. m. 247, 248.
⁹³ K. Acta Trices. Tom IV. 677.
⁹⁴ Fb. Adm. Cam. 1703. jún. 13.

- ⁹⁵ C. Regn. Lad. KK. fasc. I. No. 3.
⁹⁶ *Berzeviczy* i. m. 134.
⁹⁷ Uo.
⁹⁸ K. Intimata Cons. Loc. 1830 rsz. 1744. febr. 5.
⁹⁹ Fp. Tanácsi jkönyv. 1744. szept. 15.
¹⁰⁰ Fp. Int. a. m. 5430.
¹⁰¹ L. 95. j.
¹⁰² Fp. Int. a. m. 5061.
¹⁰³ Fp. Vél. Polg. X. 368.
¹⁰⁴ Fb. Misc. Nova 53/1791.
¹⁰⁵ Fp. Int. a. a. 3108.
¹⁰⁶ Fp. Rel. a. n. 1145.
¹⁰⁷ Fp. Tanácsi jkönyv. 1779. szept. 25.
¹⁰⁸ Ua. 1791. jan. 29., és Mis. 3906.
¹⁰⁹ S. Fol. Germ. 484.
¹¹⁰ Fp. Int. a. a. 4864.
¹¹¹ N.
¹¹² Fp. Tanácsi jkönyv. 1788. nov. 29.
¹¹³ Ua. 1788. jan. 28.
¹¹⁴ C. Régi orsz. lvtár Lad. KKK fasc. 6 No. 36.
^{115–118} N.
¹¹⁹ Fp. Processus Civ. 921. 1832. Mis. a. n. 3906.
¹²⁰ N.
¹²¹ Fp. Lajstrom. ir. 1772.
¹²² Fp. Int. a. m. 6258.
¹²³ Fp. Lajstrom ir. 1783 és 1784.
¹²⁴ S. Fol. Lat. 667. Reflexiones. Almássy.
¹²⁵ Fp. Int. a. m. 236 és 4223.
¹²⁶ Fp. Mis. a. a. 2611 és Rel. a. m. 2465.
¹²⁷ Fp. Int. a. n. 2075 és Rel. a. m. 488.
¹²⁸ H. Dep. Com. 1803—94—7.
¹²⁹ S. Fol. Germ. 178. *Almássy*, *Räsonnierte Statistik*.
¹²⁹ R. Palat. Secr. Jos. Dietae 1802. — LXIV.
¹³⁰ *Mitrofanow, Paul*, *Joseph der Zweiter*. Wien 1910, 353.
¹³¹ N.
¹³² R. Misc. off. 1802. XXII.
¹³³ R. Palat. Secr. Jos. Politica. Acta Statuum fabricarum 1827., r. sz. 39.
¹³⁴ L. 132. j.
¹³⁵ K. Prot. Serici 1801. 2878.
¹³⁶ Fp. Int. a. m. 6172.
¹³⁷ Fp. Tanácsi jkönyv 1805. 3756.
¹³⁸ Fp. Lajstrom irat 1812/13.
^{139–140} N.
¹⁴¹ H. Dep. Com. 1803—24—36 és 40.
¹⁴² Fp. Rel. a. n. 4490.
¹⁴³ *Horváth Mihály*, *Az ipar és a kereskedés története Magyarországon*.
Pest 1868, II. k. 327 kk.
¹⁴⁴ Fp. Tanácsi jkönyv. 1810—6364 és 8785.
¹⁴⁵ Uo. 1809. nov. 17.
¹⁴⁶ N.
¹⁴⁷ No. 6—334 és 365; 12—790; 13—631; 15—144.
¹⁴⁸ R. Lad. No. 15. Fasc. M. No. 7.
¹⁴⁹ R. Praesid. 1808. I.
¹⁵⁰ R. Lad. XX. H. 43.
^{151–152} N.
¹⁵³ H. Dep. Com. 1819—20—44.
¹⁵⁴ Fp. 1810—6364.

- ¹⁵⁵ *Tanulmányok Budapest múltjából XI.* Budapest 1956. Gyömrei Sándor, Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság története, 202.
- ¹⁵⁶ H. Dep. Com. 1818—20—29.
- ¹⁵⁷ N.
- ¹⁵⁸ Fp. Int. a. m. 6894, 7371, 7353, 7405 és 7412.
- ¹⁵⁹ N.
- ¹⁶⁰ The Cambridge modern history, 1934, IX. k. 368.
- ¹⁶¹ Horváth i. m. 325.
- ^{162—169} N.
- ¹⁷⁰ H. Dep. com. 1812—47—14.
- ¹⁷¹ N.
- ¹⁷² K. Benign. Res. 1811. szept. No 3.
- ¹⁷³ L. 167. j.
- ¹⁷⁴ Áldassy—Czobor, Nemeslevelek. VIII. k. 156.
- ¹⁷⁵ Ungvár László, A magyar polgári osztály kialakulása. Századok 1944, 317.
- ^{176—177} N.
- ¹⁷⁸ H. Dep. Com. 1811—48—48.
- ¹⁷⁹ H. Dep. Com. 1811—48—20.
- ¹⁸⁰ H. Dep. Com. 1811—48—1.
- ¹⁸¹ H. Dep. Com. 1812—15—102.
- ^{182—184} N.
- ¹⁸⁵ Körösi József, Adalékok az árak történetéhez. Bpest 1873, 244, 265.
- ^{186—187} N.
- ¹⁸⁸ Fp. Tanácsi jkönyv. 1800 márc. 3.
- ¹⁸⁹ Uo. 1805—6405.
- ¹⁹⁰ R. Misc. Off. 1810—IX.
- ^{191—193} N.
- ¹⁹⁴ Wachtler Bernard, Bemerkungen zu dem Entwurfe einer Wechselordnung. Pressburg 1831, 85.
- ¹⁹⁵ Fp. Tanácsi jkönyv. 1811. márc. 11.
- ^{196—198} N.
- ¹⁹⁹ Fp. Int. a. m. 9068.
- ²⁰⁰ Fp. Rel. an. 3463.
- ²⁰¹ N.
- ²⁰² R. Misc. Off. 1817—II.
- ²⁰³ Schams, Franz, Vollständige Beschreibung der Stadt Pesth. 1822, 456.
- ^{204—207} N.
- ²⁰⁸ Schams i. m. 465.
- ^{209—212} N.
- ²¹³ Bierbauer Virgil adatai alapján. Tanulmányok Budapest múltjából. I. k. 76 és kk.
- ²¹⁴ Schams i. h.
- ²¹⁵ R. Acta Finanz. Secretiora. 1812. XVII.
- ²¹⁶ Fp. Int. a. m. 10755.
- ²¹⁷ C. Acta Gener. 5301/45.
- ²¹⁸ Springer, Anton, Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden. Wien 1867, I. k. 159. kk.
- ²¹⁹ Fp. Int. a. m. 7412.
- ²²⁰ H. Dep. Com. 1815—18—24.
- ²²¹ K. Benign. Res. 1810. szept. No 24.
- ²²² Fp. Rel. a. n. 464.
- ²²³ H. Dep. com. 1811—20—10 és R. Consrcriptio 1828. Vet. Bud. XXXVII.
- ²²⁴ Fp. lajstr. ir. 1812/3.
- ²²⁵ Fp. Int. am. 9455.
- ²²⁶ N.
- ²²⁷ Fp. Rel. a. m. 4402.

- 1932, 131. ²²⁸ *Belitzky János*, A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Budapest
- ²²⁹ *Aldásky—Czobor* i. m. VIII—48.
- ^{230—231} N.
- ²³² R. Epist. Off. 1819. III.
- ²³³ Pach i. m. 233.
- ²³⁴ R. Misc. of. 1817—2.
- ^{235—236} N.
- ²³⁷ Ft. Int. a. m. 9068.
- ^{238—239} N.
- ²⁴⁰ Fp. Rel. a. n. 49.
- ²⁴¹ H. Dep. Com. 1811—50—14.
- ²⁴² Uo. 1831—27—29.
- ²⁴³ Fp. Int. a. n. 4323.
- ²⁴⁴ Fp. Rel. a. n. 4402.
- ²⁴⁵ N.
- ²⁴⁶ O. Acta Tavernicalia Eötvös ; 2504/1838.
C. Acta Gener. 18487/1845.
- ^{247—248} N.
- ²⁴⁹ O. Hétszemélyes Tábla Váltóosztály 7—700/1848.
- ^{250—254} Nc. 20—706 és a 751. csomó.
- ²⁵⁵ H. Dep. Com. 1821—13—48.
- ²⁵⁶ H. Dep. Com. 1824—20—41.
- ²⁵⁷ *Hudeczek, Karl*, Öster. Handelspolitik im Vormärz. Wien 1916, 57.
- ²⁵⁸ H. Dep. Com. 1826—20—63.
- ²⁵⁹ *Sieghardt Rudolf*, Zolltrennung und Zolleinheit. Wien 1915, 52. k.
- ²⁶⁰ H. Normale 32115/1818.
- ²⁶¹ *Mérei* i. m. 27.
- ²⁶² H. Dep. Com. 1819—111—2, 1820—27—4, 21 és 28, 1822—27—19 és
40, 1825—27—23, Fp. Vál. Polg. 1823, Int. a. n. 6012.
- ²⁶³ H. Dep. Com. 1810—50—20.
- ²⁶⁴ H. Dep. Com. 1824—18—9. és 1828—18—22.
- ²⁶⁵ R. Präs. 1821—VII.
- ²⁶⁶ *Hudeczek* i. h.
- ²⁶⁷ *Csaplovics, Joseph*, Gemälde aus Ungarn. Pest 1829, 50.
- ²⁶⁸ Nc. 18—185.
- ²⁶⁹ Fp. Int. a. m. 6943.
- ^{270—271} N.
- ²⁷² Fp. Int. a. m. 6943.
- ²⁷³ N.
- ²⁸⁰ Fp. Int. a. m. 3002.
- ²⁸¹ H. Dep. Com. 1836—27—20/2.
- ²⁸² O. Földmívelés, Ipar és Kereskedelmi Minisztérium 1849—8—9.
- ^{283—284} N.
- ²⁸⁵ H. Dep. Com. 1803—112/a. és 2 és 1819—20—44.
- ²⁸⁶ R. Praes. 1821—2.
- ²⁸⁷ R. Pol. 898/1828.
- ²⁸⁸ Fp. Mis. a. n. 8215 és n. 792/cs.
- ²⁸⁹ N.
- ²⁹⁰ Gemeinnützige Blätter 1826. No. 33.
- ²⁹¹ N.
- ²⁹² R. Arch. Pal. Secr. Misc. Off. 1826—12.
- ²⁹³ H. Dep. Com. 1826—20—54.
- ²⁹⁴ N.
- ²⁹⁵ Fp. Rel. a. n. 3749 és 3846.
- ²⁹⁶ *Aldásky—Czobor* i. m. VIII. 465.
- ²⁹⁷ N.

- ²⁹⁸ *Szekély Gyula*, A magyar bortermelő lelki alkata. Minerva 1922, 181.
²⁹⁹ *Iványi Grünwald Béla*, Gróf Széchenyi István Hitel stb. Budapest
 1930, 96.
^{300–305} N.
³⁰⁶ *Pólya Jakab*, A pesti polgári kereskedelmi testület története. Budapest
 1896, 120.
³⁰⁷ O. Conscripção 1828. Pest város I. csomó.
³⁰⁸ H. Dep. Com. 1823—27—39.
³⁰⁹ C. Acta Gen. 3501/1845.
³¹⁰ Fp. Rel. a. m. 4490 és N. 839. csomó.
³¹¹ *Mérei Gyula*, Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—
 1848. Budapest 1948, 35.
³¹² *Iványi Grünwald Béla*, Széchenyi magánhiteli koncepciója stb. Pécs
 1927, 155. kk.
³¹³ R. Pal Arch. Secr. Praes. 1828. XX.
³¹⁴ L. 307. j.
³¹⁵ N.
³¹⁶ H. Dep. Com. 1840—15—118/a.
^{317–320} N.
³²¹ *Mérei*, Ipartörténet, 175 és kk.
³²² N.
³²³ R. Acta Praes. 1829. X.
³²⁴ *Mérei* i. m. 186.
³²⁵ Uo. 77.
³²⁶ H. Dep. Com. 1832—27—60.
³²⁷ N.
³²⁸ *Belitzky* i. m. 134 és 145.
³²⁹ *Kőrösi* i. m. 44 és 66.
³³⁰ N.
³³¹ *Grünwald*, Széchenyi hitel, i. m. 128, 154.
³³² N.
³³³ Pesther Handelszeitung 1845. március 1.
³³⁴ *Széchenyi*, Levelek. III. k. 297.
³³⁵ H. Polit. Comit. 141—62, 33684.
³³⁶ R. Secr. Misc. Off. 1823. VII.
^{337–342} N.
³⁴³ Pesti Hírlap 1847. márc. 14.
^{344–345} N.
³⁴⁶ Abhandlung zur Geschichte der Stadt Wien. VI. köt. 154.
³⁴⁷ *Sieghardt* i. m. 179.
³⁴⁸ N.
³⁴⁹ *Pólya* i. m. 270 és kk.
³⁵⁰ R. Arch. Zentr. 108/1827.
³⁵¹ H. Dep. Com. 1840—20—13.
³⁵² *Gonda Béla*, Die Ungarische Schiffahrt. Budapest 1899, 49.
³⁵³ N.
³⁵⁴ *Szabad György* kandidátusi disszertációja. Egyetemi Könyvtár 93.
^{355–356} N.
³⁵⁷ Fp. Int. a. n. 3002.
³⁵⁸ N.
³⁵⁹ Fp. Rel. a. n. 13640.
³⁶⁰ *Pólya* i. m. 259.
³⁶¹ H. Dep. Com. 1839—27—28.
³⁶² Fp. Int. a. n. 302.
³⁶³ Fp. Int. a. n. 6701.
³⁶⁴ Gemeinnützige Blätter 1840 No. 201.
³⁶⁵ Fp. Rel. a. n. 260.

- 366—367 N.
 368 L. 155. j. 206 és kk.
 369 N.
 370 O. A Magyar Kereskedelmi Társaság levéltörédékei. Koppely levelek.
 371—373 N.
 374 R. 754/1840 Locz.
 375 R. 940/1841 Locz.
 376 Fp. Misc. a. n. 9803.
 377 R. Jog. 910/819.
 378 H. Dep. Com. 1845—31—29.
 379 Pesther Handelszeitung 1846. ápr. 18.
 380 R. Pal. Secr. Misc. Off. 1840/10.
 381 K. Ben. Res. 1842. jún. No. 49.
 382 Uo. 1847. dec. No. 76.
 383 N.
 384 *Pólya Jakab*, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank története. Budapest
 1892, 152.
 385—388 N.
 389 R. Lad. XX. No. 20. Sub. A.
 390 Uo. No. 20 Fasc. J. No. 61.
 391 H. Dep. Com. 1843—63—1.
 392 *Mérei*, Ipartörténet, 27, 219.
 393 N.
 394 *Sieghart* i. m. 143.
 395 H. Dep. Com. 1801—66—34.
 396 Fp. Int. a. n. 7675.
 397 Fp. Int. a. n. 4840, és 7613. N. 910. csomó.
 398 N.
 399 *Kossuth Lajos*, Jelentés az első magyar iparmű kiállításról. 48.
 400 Fp. Mis. a. n. 13185 és Int. a. n. 3849.
 401 Fp. Int. a. n. 6454.
 402 Pesther Handelszeitung 1845. nov. 1.
 403 Fp. Rel. a. n. 11150.
 404 Rel. a. n. 11161, 11164, 11322, 11555.
 405 *Pólya*, A pesti polgári kereskedelmi testület, i. m. 312.
 406 Fp. Vál. Polg. 1845. október.
 407 Pesti Hírlap 1841. febr. 17.
 408 N.
 409 L. 405. j. 264.
 410 Magyar Nemzet Története (Millenáris). X. köt. 532.
 411—413 N.
 413 O. Tárnoki Bírósági jegyzőkönyvek 1824—33.
 414 R. Arch. Secr. Misc. Off. 1832. IV.
 415 R. Syst. 1830—850.
 416 R. Lad. XX. No. 20. Sub. A.
 417 N.
 418 O. Bírósági Hétszemélyes Tábla Váltóosztály 7—112.
 419 *Kubinyi András*, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez. Tanulmányok
 Budapest múltjából XI. k. 1956, 289.
 420 H. Dep. Com. 1842—10—2/a.
 421 *Pólya*, Banktörténet, i. m. VI. melléklet.
 422 L. 420. j.
 423 *Pólya* i. m. IV. melléklet.
 424 Uo. 69—72.
 425 Uo. XX. melléklet.
 426 R. Nádori 2531/1846 k. polg.
 427 O. Vörös Antal gyűjtemény 1463.

⁴²⁸ Fenyvessy Adolf, A Pesti Hazai Első Takarékpénztár közgyűlése. Budapest 1890, 22.

⁴²⁹ N.

⁴³⁰ O. Földművelés, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium Kereskedelmi Osztály 1848—3—8.

⁴³¹ Pólya, A pesti polgári kereskedelmi testület története, 427.

⁴³² Pólya, Banktörténet, 114.

⁴³³ Pólya, uo. 429.

^{434—435} N.

⁴³⁶ O. Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Min. Kereskedelmi Osztály 1849—8—3 és 41.

⁴³⁷ Pólya, Banktörténet, 306 k. és 315.

⁴³⁸ O. Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Min. Keresk. Oszt. 1849—3—a.

⁴³⁹ Pólya i. h.

⁴⁴⁰ O. Földművelés, Ipar és Kereskedelmi Min. Keresk. Oszt. 1849—3—6.

⁴⁴¹ O. Regn. Lvt. Lád. No. 20. Fasc. J. No. 61.

III. Дьёмреи

ВОЗНИКНОВЕНИЕ И РОЛЬ ТОРГОВОГО КАПИТАЛА В Г. ПЕШТ-БУДА ДО 1849 Г.

Нам известно о существовании торгового капитала в Буде в XIV и XV столетиях, но наши исследования не распространяются на средние века, потому что большинство торговцев столицы в ранние средние века были странствующими торговцами из Италии и Южной Германии, и их капиталы таким образом имели тоже подвижный характер. В развитии торгового капитала в г. Пешт-Буда отсутствует непрерывная связь между периодом до поражения под Мохачем (1526 г.) и временем, последовавшим после освобождения города от турецкого владычества (1686 г.) точно так, как и между римскими городами и возникшими на их месте средневековыми городами. После освобождения от турецкого ига столица стала «*tabula rasa*» и в торговом отношении.

Главным тормозом коммерческого развития г. Пешт-Буда в XVIII веке был узкий рынок и его очень медленное расширение. Торговый оборот в Пеште в первой половине XVIII века не достигает оборота даже прочих крупных венгерских городов и лишь в последних десятилетиях этого века Пешт стал центром торговли Венгрии. Главным толчком подъема было обстоятельство, что развивающаяся австрийская крупная промышленность все более нуждалась в венгерском сырье. Пештский торговец, однако, был вернее лишь агентом австрийского оптовика и маклером венгерского помещика. Итак, даже при наличии теоретических условий накопления торгового капитала, экономическая политика венского правительства, особенно в начале возникновения колониального строя, была направлена на раздробление образующегося торгового капитала, потому что австрийская экономическая политика осознала, что накопление торгового капитала порождает промышленный капитал. Укрепление торгового капитала затруднялось особенно тем, что главнокомандование в Буде почти с неизменной силой продолжало военную эксплуатацию, начатую во время царствования Леопольда. Возникший небольшой торговый капитал образовался в пользу итальянских фирм, возникших под эгидой военщины, члены которой были заинтересованы в качестве неофициальных компаньонов. Крупнейшая итальянская фирма в Буде в середине XVIII века, Бернукка была в то же время главным здешним агентом промышленных предприятий Австрийского восточного общества, значит ее интересы были противоположны интересам могущей образоваться венгерской мануфактуры. Это было одним из препятствий превращению самого крупного здешнего торгового капитала того времени в промышленный.

К середине столетия военная эксплуатация прекратилась, но со вступле-

нием в силу таможенного тарифа в 1754 г. начался торгово-политический период колониальной системы. Ввиду неразвитости австрийской промышленности венская таможенная политика еще не очень стремилась принуждать Венгрию покупать исключительно австрийские промышленные товары, и пока удовлетворялась сохранять за венскими торговцами прибыль, получаемую из перепродажи ввезенных в Венгрию товаров. Прекращение непосредственных заграничных связей венгерских торговцев повлекло за собой укрепление господства австрийской промышленности над венгерской торговлей продуктами.

Была, однако, брешь в фортификационной системе колониальной политики — турецкая граница. Австро-турецкий мирный договор 1718 года обеспечил широкие привилегии подданным султана в странах Габсбургов. Эти торговцы со своей так наз. греческой находчивостью и связями с левантйским капиталом имели в Венгрии широкие возможности. Их число вчетверо превышало число «немецких католических» буржуазных гражданских торговцев в Пеште. Начиная с 60-ых годов австрийская экономическая политика старалась воспрепятствовать накоплению крупного капитала в греческих руках. Если таковые все же возникали, она стремилась направить размещение капитала вне торговли и промышленности. Одна за другой принимались меры против греческих торговцев, с другой же стороны облегчалась покупка недвижимости. К этому прибавлялось все чаще присвоение дворянства богатым грекам. Внедрение дворянской формы жизни грекам было целесообразным методом разложения торгового капитала. Под влиянием этих мероприятий началось регрессивное развитие торговли пештских греков.

Накопление торгового капитала наталкивалось и на местные преграды. Венское правительство получило неожиданную помощь от пештского городского совета. Защитой цеховых форм торговли местные власти стремились воспрепятствовать возникновению нового слоя торговых парвеню, который захватил бы в свои руки власть старого слоя патрициев над городом. Другим методом было недопущение оседлости евреев в городе, которые путем своих семейных связей с капиталистами, главным образом в Моравии могли бы способствовать образованию капитала; таким образом эти евреи жили в Обуде почти до конца столетия, их право на жительство и в дальнейшем было сильно ограничено в течение первой половины XIX столетия. Многодесятилетнее придирчивое отношение городского совета и торговой организации к старающимся утвердиться более крупным коммерческим предприятиям весьма отрицательно сказывалось на процессе роста торгового капитала.

Концентрация финансового капитала — в отличие от Запада — у нас первоначально осуществлялась не в руках торговцев, т. е. происходила в круге элементов, стоящих вне производства. Следовательно возник удручающий недостаток в деньгах и кредите. Феодалный правовой строй, особенно беззащитность кредитов под вексель, очень затрудняли получение товарного кредита. В течение продолжительного времени венское правительство безразлично относилось к феодалной юрисдикции, осуществляющейся и в торговых процессах, но когда венские фабриканты стали терпеть убыток из-за медлительности, проявляющейся в процессах в Венгрии, то королевский декрет 1775 года обеспечил привилегированное положение австрийских фирм перед венгерскими судами. Значит австрийский капитал получил быструю судебную защиту, в то время как капитал венгерского торговца равмелчался в необозримом лабиринте феодалного судопроизводства.

При таких условиях развитие отдельных отраслей торговли было довольно слабо даже в конце столетия. В торговле продуктами в большинстве случаев помещик заключает сделки непосредственно с иностранным торговцем. Табачная торговля была в руках венской табачной монополии. В области же самого значительного экспортного товара — рогатого скота — привилегированное положение венских мясников и их закупщиков поставило венгерских экспортеров рогатого скота в чрезвычайно невыгодное положение. В одной лишь отрасли торговли — бакалейных и химических товаров — образовалось предприятие более крупного масштаба, да и это было лишь филиальное отделение в Пеште одной из венгерских фирм. При скудном накоплении капитала торговый капитал едва мог участвовать в промышлен-

ленных начинаниях. В конце столетия ни одна из пештских мануфактур не была создана торговым капиталом.

Во время французских вой роль и торгового капитала в известной степени изменилась по отношению к его положению в XVIII столетии. Преувеличено принятое до сих пор то представление, будто бы экономическое влияние продолжавшейся четверть столетия войны вызывало подъем торговли. Слабость торгового капитала сильно парализовала эксплуатацию так наз. военной конъюнктуры пештской торговли, возможностей вывоза венгерских продуктов. Даже в самом конъюнктурном товаре — шерсти венгерской экспортной торговлей управляли исключительно венские фирмы. Сильно преувеличивает М. Хорват, утверждая, что экономическую основу Пешта отчасти заложила наполеоновская континентальная блокада. Действительно, в Пеште сильно оживился торговый оборот, главным образом в бакалейных льтоварах, но этим поживились нездешние дельцы, но группа левантйских и италянских торговцев, временно собравшихся в Пеште, в числе которых сным выдающим членом был прибывший сюда из Каира итальянец Луиджи Чини. Пештские торговцы были скорее статистами во внезапно наступившей торговой конъюнктуре. Пешт, по своему географическому расположению был городом пригодным играть эту роль, но к концу вызванной конъюнктурой блокады венское правительство, стараясь передать эту роль Вене, постановило, построить путь Зимонь—Печ—Шопрон—Вена, т. е. маршрут, обходящий Пешт, и обеспечить в транзитном обороте льготные пошлины лишь для поставок, направленных в венскую таможню.

Девальвация 1811 года означала сильный оброк по отношению торгового капитала постольку, поскольку валоризировать можно было лишь возникшие на основе документов обязательства. Большинство активов венгерских торговцев — вследствие неразвитости системы займов с выдачей векселей — состояло из бухгалтерских кредитов, не документированных векселем, что повлекло за собой уничтожение большинства их активов. Активы крупнейшей пештской фирмы (Каппель) едва превышали в 1816 году сумму в годы до «военной конъюнктуры». Преувеличено и то утверждение, что во втором десятилетии XIX столетия преобладающая часть строек в Пеште опиралась на торговый капитал. Среди домовладельцев построенных в возникающем в то время новом районе «Липотварош» красивых домов в стиле классицизма было лишь немного торговцев. Вклад в промышленность торгового капитала образовавшегося во время войны был незначителен.

В то время как за годы военной конъюнктуры в Пеште не наблюдался значительный рост торгового капитала, послевоенный кризис и застой, продолжавшийся полтора десятилетия, сильно уменьшил его. После Ватерлоо отмена венских и заграничных кредитов подорвала основы торговой жизни. Кредитный кризис породил неплатежеспособность, вызывая тем самым волны объявлений неплатежеспособности и банкроты. Из едва двухдесятилетней пештской еврейской колонии, насчитывавшей 50 фирм. 31 объявила неплатежеспособность. В апреле 1826 года вследствие банкротства венского банка Фрис еще более сузились кредиты, предоставленные австрийскими фирмами торговцам в Венгрии. Вторым корнем послевоенного экономического кризиса было подавление товарного рынка, вследствие чего катастрофическими стали в первую очередь цены на хлеб. Все же были продукты, цены которых не падали, итак можно было говорить о частичной конъюнктуре в экономическом кризисе. Самый обильный в то время источник шерсти — Испания — иссяк вследствие военных разрушений, и английская сукная промышленность распространила свои закупки и на венгерский рынок. Большой конъюнктурой пользовался и табак. Конъюнктура этих двух товаров не только обеспечивала значительную прибыль для фирмы Каппель, но и создала превосходивший даже капитал Каппеля капитал фирм Водиамер и Ульмани. Несмотря на это, полученные из торговли шерстью и табаком прибыли во время кризиса не переходили в промышленные предприятия. Кроме сахарного завода Лихтль ни одно из шести заводских предприятий, зарегистрированных в 1828 году, нельзя рассматривать как основанные торговым капиталом, причем основной капитал упомянутого сахарного завода не создавался торговлей конъюнктурными товарами, а рыночной торговлей.

Застой, последовавший за кризисом, прекратился к началу 30-ых годов, но изменение, означающее переворот, наступило лишь к середине этих лет. Подъему, однако, препятствовали финансовые факторы: феодальная правовая система, закон о векселях и отсутствие отечественной организации кредита. Австрийский национальный банк не принимал документов, сроки которых были более трех месяцев, что заранее исключало возможность дисконта преобладающего большинства векселей из Венгрии. Кроме того, эмиссионный банк не предоставлял пештским дебиторам ссуды под заклад, что сильно препятствовало венгерским торговцам покупать акции. Все же внутренний рынок расширялся, население Пешты, насчитывавшего в начале столетия лишь 30 тыс. жителей, в 1848 г. возросло до 110 тыс. Из числа факторов вызывающих расширение рынка весьма значительным является появление парохода на Дунае, вследствие чего речной транспорт стал на половину дешевле, и сильно уменьшились сроки поставок. В результате всего этого новые промыслы включаются в товарный оборот, ускоряется и оборот капитала торговли продуктами. Пароход сделал возможным, что венгерская пшеница почти вытеснила из венского рынка австрийский хлеб, поставляемый в Вену из провинции путем гужевого транспорта.

Новые отношения могли создаваться между Пештом и провинциями вдоль нижнего течения Дуная. В Пеште сконцентрировался отправляемый туда вывоз железа, транспорт сербского поташа и сливы. То что конъюнктура блокады не могла осуществить — транзитный оборот в руках пештских торговцев, — было осуществлено дунайским пароходством в первом десятилетии его существования. Достояние фирм Воданер и Ульманн в это время уже превышает один млн. форинтов, начиная же со второй половины 30-ых годов фирма Каппель превращается из оптовика в банкира. Интересно, что очень значительная в валовом отношении текстильная торговля не приводила к особенно значительным накоплениям капитала, именно вследствие своей раздробленности. Лишь небольшая часть текстильного ввоза шла через руки пештских торговцев, большая его часть проводилась пештскими складами австрийских заводов, и большие количества текстильных изделий продавались их агентами на пештских ярмарках. Все-таки под влиянием движения обществ защиты некоторые текстильные оптовики начали вкладывать свой капитал в промышленные начинания, но эти предприятия не имели прочного успеха. В 1848 году их рабочие разошлись, многие из них вступили в хонведскую армию, и эти заводы были вынуждены прекратить работу. Несравнимо больше промышленных капиталовложений был текстильный торговый и вообще еврейский торговый капитал, вложенный в недвижимое имущество вроде домов. Ввиду того, что евреи не могли быть домовладельцами, главными вложениями еврейского торгового капитала были сосуды под залог на дома, дающие им право на доходы от домов.

Первым учреждением венгерской кредитной организации был основанный в 1841 году Пештский венгерский коммерческий банк. История его первого годового года вскрывает слабости торгового капитала. Основной капитал достиг половины установленной в уставе суммы лишь в 1847 году, и из выплаченных акций торговцам приходилось лишь 43 процента. Но даже этот небольшой начальный капитал нельзя было куда-нибудь поместить для получения прибыли. Примерно половина денежного капитала не приносила прибыли, банк страдал от обилия денег, из-за отсутствия регулярной финансовой жизни он предоставлял скорее ипотечные кредиты на недвижимое имущество, что вызывало неодобрение даже со стороны королевского наместника Йозефа.

Под влиянием мартовских событий 1848 года австрийские оптовики взяли обратно предоставленные пештским торговцам кредиты, вследствие чего наступил бы серьезный кризис, поэтому первым постановлением правительства Баттьяни был издан указ, по которому в случае наличия в будайской главной кассе наличных, превосходящих на один млн форинтов трехмесячный спрос, то половину наличной суммы следует ассигновать Торговому банку для предотвращения застоя в торговле. Относительно скромная величина этой суммы ярко показывает, насколько слаба была сила капитала торгового центра страны, и настолько узок был

круг кредитов, которым Вена держала венгерскую торговлю в подчинении. Об этом же свидетельствует разделение всеобщего убытка, причиненного после капитуляции под Вилагошем уничтожением банкнотов Кошута. О сравнительно небольшом ущербе, понесенном пештскими торговцами, говорит то, что они желали создания подсобной кредитной кассы, с капиталом лишь один млн. форинтов, но даже и эта, сравнительно небольшая сумма не была предоставлена.

В 1843 году перед торговой комиссией Национального Собрания Каппель оценил денежный оборот Венгрии в 9 млн форинтов, включая сюда и капитал оптовой торговли. Хотя эта цифра и свидетельствует о значительном росте денежного оборота по сравнению с началом XVIII столетия, сумма эта была все же слишком скромна для того, чтобы в середине XIX века торговля разрешила свою задачу — быть предшественником превращения в промышленный капитал.

Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében

Buda építésze a XIX. század első felében — különösen a magán-építészet — meglehetősen ismeretlen. A kor művészetének összefoglaló ismertetése¹ szerint „a Váron kívül nem sok a számbavehető építészeti munka”. Ott is csak a Sándor-palota építésével foglalkozik, magánépítkezést ezenkívül egyetlenegy sem említ. A kor klasszicizáló építészetét feldolgozó, hatalmas anyagot felölelő nagy kötet² kiváló szerzői is kevés adatot közölnek a budai építőmesterekről és műveikről. Egyéb munkáikban sem fordul elő több budai adat. A klasszicizáló építészet harmadik kutatója a pesti építőmesterekről szóló művében³ közöl néhány budai építőmester pesti működésére vonatkozó adatot, de budai műveikről nagyszámú összefoglaló és részlettanulmányában sem emlékezik meg. Budapest művészettörténete kiváló egyetemes művelőjének néhány művéből⁴ kitűnik, hogy ezt a területet is ismeri, de minthogy elsősorban a barokk művészettel foglalkozik, erről a korról máig nélkülözzük közleményeit.

Pedig Schams Budáról szóló ismertetése,⁵ amely pontosan a kor derekán, 1822-ben kelt, sok új épületről emlékszik meg, sőt egyes városrészeknek, különösen a Tabánnak az 1810. évi tűzvész utáni teljes és városias jellegű, ízléses újjáépítéséről ír.

Ennek a szerény, jórészt forrásközlő dolgozatomnak az a célja, hogy fővárosunk építéstörténeti térképének ezt az üres foltját néhány vonással — ha vázlatosan is — kitöltse és ezzel a további kutatást, majd az összefoglaló feldolgozást megalapozza.

Buda történetében ez a korszak teljes zárt egység, amely a város fejlődésében egyúttal döntő is volt. Amióta II. József 1782-ben Pozsonyból ide helyezte át a kibővített hatáskörű helytartótanácsot,⁶ a királyi kamarát és az összes kincstári hivatalokat, majd az 1790-i országgyűlésen Budán megválasztott Sándor Lipót és utána az 1796-ban megválasztott József nádor állandó székhelye lett Buda, az osztrák abszolutizmus magyarországi kormánya itt összpontosult. Különösen érvényesült ez 1812-től 1825-ig, amikor az elnyomó kormányzat nem hívott össze országgyűlést.

A napóleoni háborúk elől Magyarországra menekült ausztriaiak — ha ideiglenesen is — szintén hatottak a város lakosságának s ezzel külső és belső arculatának kialakulására.

Több volt a hivatalnok-lakosság, közülük számos a külföldi, erősebb a kapcsolat Béccsel. Az aulikusabb összetételű lakosság, a konzervatívabb életforma meghatározta Buda fejlődését is. A háborúk által okozott infláció is jobban sújtotta Budát, amelynek lakosságát összetételénél fogva reáljövedelmének csökkenése súlyosabban érintette, mint testvérvárosát.

Pest nagyarányú és gyors, elsősorban ipari és kereskedelmi fejlődésével szemben Buda, ha fejlődött és épült is, de sokkal lassabban és kötöttebben. Gyára a XVIII. században alapított, vízivárosi Müller-féle kocsigyáron és Kuny Domokos kerámiai műhelyén⁷ — amely 1810-ben Kuny Bécsbe távozásával ténylegesen megszűnt — kívül mindössze néhány volt. Ilyenek: Thoma József (Wasserstadt 229. I. Fő u. 60. építési terv B. B. C. 87. lásd ott) 1808-ban és Cohner József (Fischerstadt 76/71. I. Lánchíd u. 23.) 1813-ban alapított börgyára.⁸ Működött ezenkívül egy „Liqueurfabrik”, amelyet 1812-ben Schuler Jakab alapított,⁹ és egy selyemgyár a vízivárosban, a Csalogány utcában, amelyet Roscogni Károly a század elején alapított. Nagyobb üzemek vagy gyárak csak a század dereka felé létesültek.

Míg Pesten sorra épültek a hatalmas kereskedelmi és ipari célt szolgáló épületek: Buda építészete a maga kisméretű épületeivel híven tükrözi a fejlődésnek ezt a lassú ütemét. A középkori várfalak közé szorított, felaprózott telekrendszer továbbélése, a hegyes-völgyes terep, a sok meglévő régi épület — amelyeket utánoztak — az oka annak, hogy Buda építészete erősebben kapcsolódott a copf stílushoz, mint Pesté, és lassúbb az átmenet üteme. Később kifejlődő klasszicizmusa is más, egyénibb ízű, s emellett kisszerű. Nem kivétel ez alól még az olyan nagyarányú újjáépítés sem, mint az 1810. szeptember 5-i tabáni és halászwárosi tűzvészt követő.

A fejlődés 1825 után, amikor az országgyűlés Pozsonyba történt visszahelyezésével a hivatali élet egy része ismét oda került, még jobban meglassult. Míg a reformkorszak Pestje óriási lépésekkel haladt előre, Buda felett megállt az idő. Rendkívül szemléletesen mutatja ezt az a házak számát feltüntető alábbi táblázat, amelyhez az adatokat három egykorú — nem hivatalos — összeállítás adta.

	1809 ¹⁰	1822 ¹¹	1844 ¹²
Festung	227	228	228
Wasserstadt	742	757	779
Landstrasse	302	371	379
Neustift	387	396	400
Taban	1007	956	934
Christinastadt	263	292	390
Összesen	2928	3000	3110

vagyis Budán 1809-től 1844-ig mindössze 182-vel szaporodott a házak száma, amíg Pesten ugyanezen idő alatt a Szépítő Bizottság 2569-nél

több építési engedélyt adott ki¹³ (itt 1823-tól 1828-ig hiányzanak az adatok). Erre a már visszamaradásnak is nevezhető lassú fejlődésre rátette a koronát az 1849. évi ostrom, amely hatalmas pusztításaival lezárta ezt a korszakot.

Szerencsés véletlen, hogy a budai Levéltár erősen hiányos anyagában éppen a legfontosabb rész tervei és jegyzőkönyvei 1811-től 1827-ig majdnem teljesen megmaradtak.¹⁴

Ez az anyag a Budai Baucommissio működéséről nyújt felvilágosítást. Ez József nádor parancsára (Befehl) 1810. november 22-én ült össze először és Pavianovics Ferenc városkapitány elnöklete alatt, Aigner Tóbiás, Hágits György tanácsosok és Magatty János választott polgár jelenlétében „a város szépítésére, a biztonság növelésére és a veszélyek elkerülésére” 8 pontból álló építési szabályzatot terjesztett a magistratus elé. Az 1810. évi tabáni és halászfürdői tűzvész utáni közvetlen időpontból, valamint az indokolás fogalmazásából világos, hogy József nádor, aki Pest nagyarányú fejlesztésével szemben — valószínűleg tudatosan, hogy a kormányzati székhelytől az ipari és kereskedelmi fejlődéssel járó nagyarányú és összetételénél fogva könnyen veszélyessé válható népességszaporulatot távoltartsa — Budát addig nem fejlesztette, a tűzvész miatt intézkedett azonnal. A magistratus 1810. dec. 10-én elfogadta az építési szabályzatot és egyúttal elrendelte, hogy azt a lakossággal a fertálmesterek, az építőmesterekkel és kőművessegédekkel pedig a céhmester útján közöljék.

Az építési szabályzat főbb pontjai: 1. Minden építkezésnek építő- és ácsmester által készített tervét 2 példányban a Commissióhoz jóváhagyásra be kell adni. 2. Csak építőmester lehet az építkezésért felelős, segéd nem. Az építkezés a tervtől nem térhet el. 3. Ha egy segéd a mester nélkül épít, nemcsak őt, de az építtetőt is megbüntetik. A 4—6. pont a tűzfalakra, jó anyagok használatára és egyéb technikai előírásokra, valamint az ellenőrzésre vonatkozik. A 7. pont a főbb utcákban épített házak homlokzatainak díszesebb kivitelét is előírja. 8. A bizottság minden pénteken ülésezik, a terveket addig kell benyújtani. (Később sokkal ritkábban tartják az üléseket.)

Az 1811. március 13-i ülésen (Pr. 2.) amelyen a hivatali személyeken kívül már jelen volt Dankó építő- és Reischl ácsmester is, elhatározta a Baucommissio, hogy az Építési Szabályzatot kinyomatja és közzéteszi.

1811. április 8-án (Pr. 3.) tudomásul vette a Baucommissio, hogy a fertálmesterek a hirdetményt házról házra járva közzétették. Egyúttal életbe is léptette azzal, hogy az azt be nem tartókat megbüntetik.

1811. április 18-án (Pr. 5.) elrendelte a Baucommissio, hogy az építőmestereknek a terveket alá kell írniok, az építtető nevét, a városrészt és a ház számát fel kell tüntetniök.

Az 1811. augusztus 29-i ülésen (Pr. 19.) a hivatali személyeken kívül részt vett Bullant, az idősebb és az ifjabb Dankó építőmester is.

1812. február 22-én (Pr. 63.) utasították a fertálmestereket, hogy a kerületükből minden építési szabálytalanságot jelentsenek be.

Ezzel teljesen életbe lépett az Építési Szabályzat. A Baucommissio hatásköre — mint látjuk — sokkal kisebb volt, mint a pesti Szépítő Bizottságé, és kizárólag a magánépítkezések engedélyezésére, az építésrendőri tevékenységre és a telekszabályozásokra szorítkozott. Az egész anyagban egyetlen hivatalos vagy egyházi építkezés sem szerepelt, tehát ezek nem tartoztak a Baucommissio hatáskörébe.

A Baucommissio 1811-től 1850-ig működött, kivéve a szabadságharc alatti szünetelést. 1811-től 1827-ig 392 tervet tárgyalt, amely majdnem mind építkezés volt. Az egy-két telekszabályozási ügy is építkezéssel függött össze. Az építési tervek közül sok az átalakítás, toldaléképítés, újjáépítés, emelet-ráépítés és kevés az új ház. A városrészenkénti részletes feldolgozás tájékoztat a fontosabbakról.

A tervekről külön összefoglaló jegyzék készült, amely 1811-től 1827-ig a 392 terv építtetőjét, a terv és a jegyzőkönyv számát tünteti fel.

Egy, a jegyzékre rávezetett feljegyzés szerint 1845. július 16-án Schmidt városkapitány még átadott 434-től 448-ig sorszámozott 15 drb. tervet (ezekből a kutatás során sok előkerült) azzal, hogy a 393-as számtól 434-ig a tervek hiányoznak. Irat és jegyzőkönyv sem maradt meg 1827-től 1850-ig. Feltűnő, hogy az építkezések száma 1827 után milyen csekély, mindössze 56 darab 1845-ig, 17 év alatt. Megvan a remény, hogy további kiterjedtebb kutatás még felszínre hoz adatokat, amelyek Buda építészetének a történetét teljesebbé tehetik.

Az 1811-től 1827-ig folyt magánépítkezéseknek évek szerinti és az egyes városrészek közötti megoszlását az alábbi táblázat mutatja :

Év	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	Összesen
Festung ..	2	—	1	1	1	3	1	1	2	2	—	2	1	2	—	—	—	19
Wasserstadt	13	11	12	15	13	14	8	8	6	6	1	6	5	4	1	1	2	126
Landstrasse	13	8	6	7	4	1	1	3	2	—	1	1	2	1	2	1	4	57
Neustift	—	—	1	2	1	—	—	2	—	—	1	1	3	—	1	—	—	12
Taban	18	6	14	12	3	9	9	12	3	6	8	7	10	4	3	—	5	129
Christinast.	3	1	3	1	5	5	1	2	4	2	5	4	6	3	2	—	2	49
Összesen :	49	26	37	38	27	32	20	28	17	16	16	21	27	14	9	2	13	392

Ez a kimutatás híven tükrözi a történeti és gazdasági fejlődés függvényeként mutatkozó lassú ütemet. A kiugró számokat az 1811. évet követő esztendőekben a Vízivárosban és a Tabánban az 1810. szeptember 5-i tűzvész utáni sok újjáépítés, az Országúton pedig egy különleges ok : a Jálícs-féle telek felosztása (lásd ott) és az ezzel kapcsolatos építkezések okozták.

Az egyes építkezéseknek közel teljes és részletes ismertetését — bevezetésként a városrészek akkori képének egykorú források alapján felvázolt jellemzésével — az alábbiakban adjuk :

A VÁR (Festung, oder die obere Stadt) Schams¹⁵ szerint ebben a korban... a város magja, központja az államügyeknek, ragyogó gyűl-helye a legmagasabb élvezeteknek. Itt fekszenek a legszebb épületek, paloták és polgári házak, öles, jó állapotban lévő falaktól övezve...

1811-től 1827-ig a következő magánépítkezések voltak a Várban:

Bécsi kapu tér 8. — Kard utca 1. Appl (Appel) Flórián szabó egyem. sarokháza terve 1824-ből Weixlgärtner Mihálytól, régebbi épület felhasználásával. Régi helyrajzi számok (a várban a házak számai 1814, 1824, 1844 és 1854. évben változtak). Az utolsó szám az utcai számozásig nem változott. Továbbiakban Rhsz. 147/144/141/135. Terv a levéltárban 367. szám alatt. Jegyzőkönyvi tételszáma: 406. (továbbiakban T. 367/406.): főhomlokzat, fszt., I. em. A ház ma is áll, újabb kerek erkéllyel.

Dísz tér 13. Farádi Vörösné sz. Hiemer Katalin egyem. régi háza jelzetlen átalakítási terve, 1815-ből. Rhsz. 20/15. T. 160/180: fszt., I. em. alaprajz. Ma is áll.

Nándor utca 1. (Levéltár helyén.) Ehrenhoffer József szabó fszt. háza toldaléka a várfal felé, jelzetlen terv 1820-ból. Rhsz. 155/153/146. T. 284/308: fszt. alaprajz. Lebontva.

Országház u. 4. Adliczer Mártonné, Róza kereskedő, fszt. átalakítási jelzetlen terve sütőkemencével 1820-ból. Rhsz. 98/95/94/89. T. 278/301: fszt. alaprajz és metszet. 1824. dec. 24-én Rauschmann József, a híres budai órásmester veszi meg a házat, megrongálódott 1944—1945-ben.

Országház u. 6. Verderber Mátyás cserzővarga, II. em. ráépítési és átalakítási terve Weixlgärtner Mihálytól 1822-ből, álló épület felhasználásával. Rhsz. 99/96/95/90. T. 323/362: homlokzat, metszet, új és régi fszt. és egyem. új II. em. alaprajz. 1944-1945-ben elpusztult.

Országház u. 11. Steden József ács egyem. háza udvari toldaléka terve 1819-ből. Rhsz. 120/117/116/111. T. 269/292: fszt. I. em. alaprajz. Romos.

Országház u. 19. Keller József (Mihály) cipész egyem. sarokház, a terve Eberl Carlótól 1811-ből. (1—3. kép) Rhsz. 116/113/112/107. T. 33/46: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. A ház teljesen átalakítva ma is áll.

Országház u. 22. Petrotta (Petroty) József kéményseprő belső átalakítási terve Kinnach Lajostól 1822-ből. Rhsz. 107/104/103/98. T. 311/350: fszt. és I. em. alaprajz. Ma is áll.

Országház u. 23. Orlits Pál lakatos, fszt. udvari toldaléka terve 1816-ból. Rhsz. 112/109/108/103. T. 191/213: fszt. alaprajz és metszet. A ház egy emeletre kiépítve ma is áll.

Színház u. 1—3. A várszínház udvari fészerezének terve id. Dankó Józseftől 1811-ből. T. 48/61: fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

Színház u. 2. Niesstle (Nisztle) Menyhért chirurgus egyem. udvari toldalék terve 1814-ből. Rhsz. 224/226/223/218. T. 146/167: fszt., I. em. alaprajz. A ház lebontva, telke a Honv. Min. telkébe beolvadt.

Színház u. 2. Röckl (Reckl) János fszt. toldalék terve 1818-ból. Rhsz. 220/222/219/212. T. 234/256: fszt. alaprajz, metszet. H. M. telkébe beolvadt.

Táncsics Mihály u. 5. Fratricis József, I. em. udvari toldalék és átalakítása terve 1813-ból. Rhsz. 191/193/190/182. T. 121/142: fszt., I. em. tetőszék alaprajz, metszet. Ma is áll.

Táncsics Mihály u. 13. (11). (4. kép) Farkas Sámuel egyem. sarokháza átépítési terve Weixlgärtner Mihálytól 1823-ból. Rhsz. 188/189/186/178. T. 329/368: régi és új homlokzat; régi és új fszt. és I. em. alaprajz. A ház teljesen átalakítva áll.

Tárnok u. 9. Eszterházy Miklós egyem. háza terve 1817-ből. Rhsz. 202 (ekkor még puskaporos torony) 203—204/200—201/192—193. T. 229/251: utcai homlokzat 2 változatban, összes alaprajz 2 változatban. Elpusztult 1944—1945-ben.

Úri u. 22. és Tóth Árpád sétány 20. (5. kép) Spiess János szabó egyem. átmenő háza terve 1861-ből. Rhsz. 35/30. T. 192/214 (mindkét homlokzat, hossz-metszet, összes alaprajz. A ház ma is áll. A Bástya felől romos.

Úri u. 23. — Szt. Háromság u. 11. Jory Pál ügyvéd, egyem. udvari toldalék, terve Dankó Andrásról 1816-ból. Rhsz. 68/66. T. 204/226 : udvari homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

Úri u. 26. Melcher Ignác szűcs, kis homlokzat-átalakítási terve Weixlgärtner Mihálytól 1824-ben. Rhsz. 37/32. T. 365/404 : homlokzatrész. Lebontva.

Úri u. 32. — Tóth Árpád sétány 24. Sterbetzky Mihály kamarai fogalmazó egyem. háza Bátya sétányi részének terve Kimnach Lajostól 1819-ből. Rhsz. 40/35. T. 259/282 : fszt., I. em. alaprajz. Elpusztult.

A Baucommissio megalakulása előtti (1811) időből a többször ismertetett Sándor-palota építésén (1806) kívül a későbbi keletű Budai Mérnöki Tervek (1850—1872) közé keveredve előkerült egy terv a Veszprimer-ház átalakításáról. (B. M. T. 155. 1801 I. Úri u. 38.) Ismeretes a Jacob-ház építése¹⁶ 1803—1806 között (Országház u. 5.). Ebből az időből való az Úri u. 19. sz. ház mai kiképzése, amely Eötvös Ignác tulajdonába kerülése (1806) után épülhetett és a Tárnok u. 6. sz. ház is. Az Egyetemi nyomda számadásaiból¹⁷ tudjuk, hogy az 1808—1809. években 6719 forintot a nyomdához csatolt épület (I. Hess András tér 4. sz.) átalakítására fordítottak. A Dísz-téri Marcibányi-ház is korszakunk műve (1808; valószínűleg Hickisch Kristóf műve).

A Commissio jegyzőkönyvéből (Pr. 171. 1814. szept. 17.) tudjuk, hogy Bullant József épített engedély nélkül Hinka József cipész házában (Festung. Rhsz. 125/122/121. Országház u. 3. volt Pénzügyminisztérium helyén). 1819 márciusi kelettel az előbb említett B. M. Tervek között (156. sz.) van a Nándor laktanya Humel J. mérnökkari tiszt által aláírt kiépítési terve (6. kép), amely szerint épült egyelőre egyemeletesre a középrész az addig két, a térre merőlegesen fekvő hosszanti szárny közé. (Tervek : homlokzat, fszt. és I. em. alaprajzai). 1824-ben épült egy szárnyszerű az egykori ferences kolostor épületéhez, amely akkor hivatalok elhelyezésére szolgált. (Lyka idézett műve a helyőrségi templom előcsarnoka építésének idejét 1826-ra teszi. Ez az előcsarnok Tallherr József műve, Ferenc koronázására, 1792-ben épült.) A B. B. C. pótjegyzékében szerepel Petőtz Mihály építkezése, 1832-ből. Terve is megmaradt : ifj. Dankó József építi a kisméretű egyemeletes házat a Baltaköz egyik telkén, amelyet a későbbi Pensions-Anstalt telkéhez csatoltak.

Kimnach Lajos két részletben 1827. okt. 12-én és 1834. okt. 31-én vette meg a Festung 147/140, Kapisztrán tér 1., Országház u. 34. sz. alatti telkeket. Amikor 1855-ben eladják, már áll rajta a mai Állami nyomda épülete. Elképzelhetetlen, hogy ne ő maga építette volna magának. Más a helyzet Kimnach lakóházával (Festung 33/28/, Úri u. 18.) amelyet 1824. okt. 28-án, mint álló, barokk házat vásárolt Gabrun X. Ferenc örökségéből. Itt talán átalakítást végzett abban az időben, amelynek tervei és iratai elkallódtak. Kimnach műve még az Iskola téri gimnázium átalakítása, a Fortuna szálló épületében a rajziskola részére végzett kis átalakítás és a várbeli régi ev. templom, 1846—1847.

Ferenczy István tömegéből (Massa) 1846. febr. 27-én veszi meg a Festung 9994, Országház u. 14. sz. házat Tenczer Károly Baudirections Beamter. Az ő tulajdonában alakult ki a ház mai későklasszicista arcúata,

beolvastva a Ferenczy-féle építkezéseket. A Budai Mérnöki Iratok között 299. sz. alatt fekszik egy építési jegyzék 1855-ből, amely az 1844—1854 közötti építkezéseket tartalmazza. Ebben szerepel Tenczernek ez az építkezése, 1848-ban, bővebb adatok nélkül. Ugyanitt az evangélikus templom (1846) Christen kisasszony Paradeplatz 76. (1848) Tárnok-u. 12. sz. háza, a főhercegi istállók, Georgi platz, 1847., (Zitterbarth?) Wallheim Nep. János II. em. háza Paradeplatz 16. I. Dísz tér 12. (1846), és a K. K. Generalcommando II. em. épülete, Theatergasse 208 (1845), valamint K. K. Fortifications Gebaude Kom. I. em. épülete, Theaterplatz 207. Dísz tér 18. (1845., később tábori püspöki lak) szerepel mint „ganz neu gebaut”. Iparművészeti terv is fekszik a Budai Mérnöki tervek között: 136. sz. a Budai országház csillárjai terve 1833-ból és 142. sz. Szabó József asztalos terve a budai városház udvari ablakaira és ajtóira 1844. jún. 15-ről. A legkiválóbb alkotás azonban Stürzner Oswald budai, tabáni fazekasnak (polgárjogot nyert 1806. május 18-án), a budai városháza részére 1824-ben készített empire kályha-terve (8. kép), amely a budai Acta Cameralia 183/1822—1848. sz. alatt fekszik.

Egy fél évszázad a Várkerület építési történetében nem nagy idő. Mégis ez a félszázad elhintette a gotikus, barokk és copf házak közé a klasszicizmus kisszámú, szerény, egyszerű, de nemes vonalú alkotásait, melyekben itt-ott felcsillan az elmúlt korok stílusa. Ezekre vonatkozó tudásunkat a közöltek kiegészítik néhány adattal.

A VÍZIVÁROS (die untere, oder Wasserstadt) a Halászcávárossal együtt. Ez utóbbi a Vízivárosnak a kapucinus kolostortól délre a Tabánig terjedő része. A Víziváros északon a mai Mártírok útja—Bem József u.—Bem tér vonaláig terjedt. Változatos épületeinek szolid építésmódjával teljesen városias képet nyújt: „... Wenn auch die Bauten in diesem Stadtbezirk die Charakteristik der ältesten Denkmale der Baukunst, unerschütterliche Festigkeit, riesenmässige Grösse und verschwenderische Pracht, entbehren, so entschädigen sie uns dafür durch mögliche Symmetrie, leichtes, gefälliges Ansehen, und da, wo es der Wille des Baulustigen, oder die Bestimmung eines öffentlichen Gebäudes erheischt, durch den Schmelz von Geschmack, Kunst und Schönheit.”¹⁸

1811-től 1827-ig a Vízivárosban a következő fontosabb magán-építkezések voltak:

I. Batthyány u. 9. Eckermann Béla kádármester fszt. háza, összeépítve az utcára merőleges, két, udvari, régebbi szárnyépülettel, terve id. Eckermann Józseftől 1814-ből. Rh.sz. 564/566/567/587/589. (a Vízivárosban a házak számai 1804-, 1814-, 1824-, 1844- és 1852-ben változtak). T. 147/168: homlokzat, fszt. alaprajz. Az épület felerésze ma is áll, rongáltan. Benne ma is Eckermann Béla kádár műhelye, felirata szerint 1822-től, a valóságban az ős Eckermann Béla kádár már 1798-ban polgárjogot kapott.

I. Batthyány u. 23. — Fazekas u. 2. Laboratz József kalapos fszt. sarokháza terve 1822-ből. Rh.sz. 578/598/600/572. T. 310/349: homlokzat, pince, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Batthyány u. 27—29. helyén Millich (Milly) Anna fszt. háza terve Monn Gottlieb pallértól 1823-ból. Rh.sz. 600/601—603/574. T. 340/379: homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

I. Corvin tér 10. — Szalag u. 21. Brunner Antal harangöntő sarokháza, I. em. ráépítési terve 1812-ből. Rhsz. 162/154/156/153/150. T. 67/83: főhomlokzat, metszet, fszt., I. em. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

I. Csalogány u. 24. Zacherl Mátyás cipész fszt. háza terve 1820-ból. Rhsz.: 551/570/543. T. 287/312: homlokzat, metszet, udvari homlokzattal, fszt. alaprajz. Ma is áll.

I. Csónak u. 3. — Magas u. 4. Katolin (Catilini) Antal szabó fszt. házának kiépítési és telekrendezési terve 1822-ből. A tervet Brouillonnak (térrajz) nevezi az aláíró Dorffinger Antal, aki „Seigirt” (bemérte) szóval jelzi munkáját. Rhsz.: 133/135/131/129. T. 314/353: régi és új homlokzatok, metszet, összes régi és új alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

I. Donáti u. 2. — Hunyadi János u. 21. Steden József fszt. átalakítási terve, a Szlatinyi-házban, 1816-ból. Rhsz.: 693/712/723/692. T. 190/212: pince, fszt, alaprajz. A ház átalakítva és kiépítve ma is áll.

I. Donáti u. 32. ifj. Dankó József egyem. sarokháza terve saját magának 1822-ből. Rhsz.: 632/651½/665/630. T. 325/361: főhomlokzat, pince, fszt., I. em. alaprajz. A telket csak 1830-ban írták Dankó névre. A ház ma is áll.¹⁹

I. Fő u. 11—13. helyén Heigl Ferenc városi levéltárnok egyem. háza terve az „Arany Lámpás”-hoz, Eberl Carlótól 1811-ből. Rhsz. 56/62/61/57. T. 35/47: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Fő u. 18. — Pala u. 4. Schönoha (Schoynoha) János pék egyem. sarokháza terve Eberl Carlótól 1811-ből. (9. kép) Rhsz. 134/125/121. T. 36/48: főhomlokzat, fszt., I. em. alaprajz. 1828-tól Boor Henriké, majd 1848-tól Redl Gyula és Imréé. A ház ma is áll, csak plasztikus díszeitől megfosztva.

I. Fő u. 18. — Pala u. 4. Schönoha János pék présháza terve 1818-ból. Rhsz. 125/721. T. 252/275: terv, irat, hiányzik.

I. Fő u. 20. — Pala u. 3. (10. kép.) Kapistory József kereskedő egyem. sarokháza terve Dankó Andrástól 1811-ből. Rhsz. 153/145—147/144/142. T. 32/36: főhomlokzat, fszt., I. em. alaprajz. A tervek az itt állott régebbi, részben középkori házrészeket nem tüntetik fel. A régi ház Kiszely Pál tulajdona volt, akitől 1811-ben vette meg Kapistory. 1828-ban a házat Brunswick József Beethoven nagy műveltségű barátja vette meg. A ház ma is áll, gondosan helyreállítva, de a földszint, különösen a kapu az eredeti tervtől eltérően.

I. Fő u. 21. — Bem rakpart 11. Schwartz Péter halászmester egyem. átmenő háza terve Dankó Andrástól 1813-ból. Rhsz. 54/50. T. 78/96: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Fő u. 23. — Bem rakpart 12. (11. kép) Miller (Müllner) Mátyás kádár egyem. átmenő háza, illetve részben ráépítés terve id. Dankó Józseftől 1811-ből. Rhsz. 53/49. T. 49/17: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Fő u. 46. Bradl Ferenc kereskedő fszt. háza terve Dankó Andrástól 1812-ből. Rhsz. 228½/221/212/214/209. T. 66/82: homlokzat, fszt. alaprajz. A ház ma is áll, romantikusan egyemeletesre kiépítve.

I. Fő u. 60. (részben a Csalogány u. helyén) Thoma József tímár egyem. átmenő háza oldalszárny-terve 1813-ból. Rhsz. 246/239/243/229. T. 87/108: fszt., I. em. alaprajz, borszáritó padlóssal. A házat mint börgyárat 1822-ben említi Kunits.²⁰ Lebontva.

I. Gyorskocsi u. 3. — Batthyány tér 4. Distinger (Diesztinger) József, II. és III. em. ráépítési terve a ház Gyorskocsi utcai részén id. Eckermann Józseftől 1816-ból. Rhsz. 237/230/234/229/220. T. 182/204: metszet, fszt., I. em. régi alaprajz, II—III. em. alaprajz. A ház 1816-ig Falk Ferenc tulajdona, 1816-tól 1840-ig Distingeré, 1840-től Jakobsohn Károly ácsé, 1851-től Fischer Jakabé Volt Fehér kereszt szálló. Ma is áll.

I. Hattyú u. 10/a—b—c. helyén Settl Jakab állatorvos fszt. háza terve Dankó Andrástól 1813-ból. Rhsz. 589/591/612/617/587. T. 86/104: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

Hunyadi János u. 14. Sátor (Sartor) József cipész fszt. háza terve id. Ecker-

mann Józseftől 1814-ből. Rhsz. 174/166/168/165/161. T. 131/152: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Iskola u. 8. Hess (Heesz) János lakatos, egyem. ráépítésének terve Kimnach Lajostól 1813-ból. Rhsz. 210/203/205/200/192. T. 104/125: fszt. (régi) I. em. alaprajz, metszet. A ház áll, átalakítva.

I. Iskola u. 22. Salamon Mátyás kádár présház terve id. Eckermann Józseftől 1814-ből. Rhsz. 671/689/708/668. T. 143/164: fszt. alaprajz, metszet. A ház áll.

I. Iskola u. 32. Berner János kádármester fszt. háza terve Bullant Józseftől 1811-ből. Rhsz. 652/660/678/698/659. T. 30/32: pince, fszt. alaprajz, metszet. A ház, amely 1851-től Kröwich Antal budai építőmester tulajdona, egyemeletesre kiépítve ma is áll.

I. Iskola u. 33. Herbes (Herbasz) György szabó fszt. háza terve Zieglwagner Jakabtól 1822-ből. Rhsz. 645/663/683/645. T. 318/357: homlokzat és fszt. alaprajz. A ház ma is áll.

I. Iskola u. 34. Kaesz (Kász) András kovács, egyem. ráépítésének terve 1820-ból. Rhsz. 659/677/697/658. T. 285°309: homlokzat, metszet, fszt. (régi) és I. em. alaprajz. A ház ma is áll.

I. Iskola u. 48—50. — Batthyány u. 8. Szekeres György sebész, egyem. ráépítési és átalakítási terve 1820-ból. Rhsz. 651/669/689/650. T. 286/310: fszt. (régi) és I. em. alaprajz. A ház 1851-től városi iskola. Lebontva, helyén ma is iskola áll.

I. Jégverem u. 5. — Farkasbőr u. 2. Monszky János Henrik nyerges fszt. háza átépítési terve Dankó Andrástól 1812-ből. Rhsz. 126/117/113. T. 69/85: homlokzat, fszt. alaprajz. A ház átalakítva, megtoldva egyemeletesen ma is áll.

I. Jégverem u. 6. Raymayer (Reimayer) József fszt. háza terve Dankó Andrástól 1811-ből. Rhsz. 123½/113/109. T. 10/9: homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Jégverem u. 8. Kratz (Kratzer) Ignác fszt. háza átépítési terve Dankó Andrástól 1816-ból. Rhsz. 114/110. T. 189/211: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Lánchíd u. 4. helyén Held Miksa rézműves egyem. ráépítési és homlokzat terve Bullant Józseftől 1811-ből. Rhsz. 69/68/63. T. 29/31: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Lánchíd u. 5. helyén. Kirchmeyer Egyed körzőkészítő, egyem. ráépítési terve Dankó Andrástól 1811-ből. Rhsz. 100/99/95. T. 19/18: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Lánchíd u. 6. helyén Orsonits István szabó egyem. háza terve Dankó Andrástól 1811-ből. Rhsz. 71/70/65. T. 15/21: homlokzat, fszt., egyem. alaprajz. Lebontva.

I. Lánchíd u. 7. helyén Kukule József szegkovács egyem. átmenő háza terve id. Dankó Józseftől 1811-ből. Rhsz. 99/98/94. T. 13/19: homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Lánchíd u. 8. helyén Griessbacher Józsefné Erzsébet ácsmester özvegye átmenő-háza terve Kimnach Lajostól 1811-ből. Rhsz. 75/74/69. T. 6/10: homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Lánchíd u. 9. helyén Schneider János egyem. háza terve Dankó Andrástól 1811-ből. Rhsz. 98/97/93. T. 14/20: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Lánchíd u. 10. helyén Penz Antal szappanfőző átmenő-háza I. em. ráépítési terve 1814-ből. Rhsz. 77/76/71. T. 122/143: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. 1851-ben a házat Széchenyi István vette meg. Lebontva.

I. Lánchíd u. 13. helyén Trübl (Triebl) József, egyem. ráépítési terve Dankó Andrástól 1814-ből. Rhsz. 96/95/91. T. 137/158: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Málva u. 7. Neumann József harisnyakötő fszt. háza terve Dankó Andrástól 1812-ből. Rhsz. 556/558/578/577/550. T. 71/87: homlokzat és fszt. alaprajz. A ház ma is áll.

I. Málna u. 7. Neumann József telkén Burger József présháza terve Walter Antal ácsától 1818-ból. Rhsz. 558/578/577/550. T. 244/266 : alaprajz, metszet.

I. Mária tér 3. helyén Hohlfeld Antal szappanfőző fszt. félháza terve Kimnach Lajostól, 1813-ból. Rhsz. 572/573/575/595/597/569. T. 93/113 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Mária tér 3. helyén Hohlfeld Antal fszt. félház-terve Dankó Andrástól 1816-ból. Rhsz. 579/595/597/569. T. 187/209 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Öntőház u. 3. helyén Keszterle (Kestele) Ignác festő²¹ fszt. háza átalakítási terve Dankó Józseftől 1812-ből. Rhsz. 111/108/104. T. 54/64 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Öntőház u. 5—7. (12. kép) Dankó András egyem. zsinagóga terve saját telkére 1812-ből. Rhsz. 108/107/103. T. 55/65 : homlokzat, fszt. és I. em. alaprajz. Lebontva, a helyén épült a Knabe-féle zsinagóga, amely 1944—1945-ben pusztult el.

I. Pala u. 8. Tóth Ferenc kapitány háza fszt. udvari toldalék terve Kimnach Lajostól 1815-ből. Rhsz. 127/123. T. 181/203 : fszt. alaprajz. A ház áll.

I. Pala u. 10. Ott György városi zenész fszt. udvari toldalékának terve: Herzog Alajos kőművessegédétől 1817-ből. Rhsz. 129½/129/125. T. 213/235 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Szalag u. 15. helyén Collega Ferenc posztókereskedő lépcsőjének terve Weixlgärtner Mihálytól 1824-ből. Rhsz. 165/157/159/156/153. T. 368/407 : fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Szilágyi Dezső tér helyén Bratl (Bradl) Ferenc kereskedő háromhomlokzatos háza I. és II. em. ráépítési terve Weixlgärtner Mihálytól 1816-ból. Rhsz. 35/34. T. 186/208 : főhomlokzat, összes alaprajz. Lebontva.

I. Toldy Ferenc u. 42. Lubinger Lőrinc asztalos fszt. háza terve 1821-ből. Rhsz. 719/738/761/717. T. 303/342 : homlokzat, fszt. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

I. Toldy Ferenc u. 46. Tóth Antal csizmadia fszt. háza terve Dankó Andrástól 1817-ből. Rhsz. 720/739/762/718. T. 221/243 : homlokzat, fszt. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

I. Toldy Ferenc u. 74. Reischl István mészáros fszt. félháza terve Kimnach Lajostól 1815-ből. Rhsz. 733/752/778/730. T. 169/191 : fszt. alaprajz, 2 metszet. Lebontva.

I. Toldy Ferenc u. 80. Hauer Pál kádár, fszt. udvari toldalék terve 1817-ből. Rhsz. 736/755/781/733. T. 225/246 : pince, fszt. alaprajz. A ház áll.

I. Toldy Ferenc u. 80. Hauer Pál fszt. udvari kádárműhely terve 1819-ből. Rhsz. 736/755/781/733. T. 273/296 : fszt. alaprajz. A ház áll.

I. Várfoke u. 9. (?) Delladami Erzsébet kéményseprő egyem. háza terve Dankó Andrástól 1812-ből. Rhsz. 735/748/749/768/800. T. 74/90 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. A hely megállapítása, minthogy az egykorú térképen ez a magas szám már nem szerepel, csak valószínű.

I. Ybl Miklós tér 4. körül Kodalek (Kottelik) Márton, egyem. ráépítési terve 1814-ből. Rhsz. 87/86/82. T. 120/141 : homlokzat, fszt. alaprajz (a középkori várfal támpilléreivel) I. em. alaprajz. Lebontva.

II. Csalogány u. 11. — Medve u. 1. helyén özv. Nagy Mihályné Erzsébet fszt. félház terve Kimnach Lajostól 1816-ban. Rhsz. 525/543/541/517. T. 194/216 : fszt. alaprajz, részben régi. Lebontva.

II. Csalogány u. 13. — Medve u. 2. (13. kép), Engelschall József hordókészítő egyem. ráépítés és homlokzat kialakítási terve id. Eckermann Józseftől 1815-ből. Rhsz. 524/526/544/542/518. T. 166/188 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz, metszet. A ház 1851-ben egyesült a szomszédos, 1847 óta Mihalovits Antal tulajdonában levő sarokházzal. Lásd a következő tételt. Ma is áll, diszeitől megfosztva.

II. Csalogány u. 13. — Medve u. 2. Maurer Ferenc szappanfőző egyem. sarokháza terve id. Eckermann Józseftől 1816-ból. Rhsz. 493/518. T. 195/217 :

fszt. és I. em. alaprajz. A ház 1851-ben egyesült a Csalogány u. 13. sz. házzal. Ma is áll, a Medve u.-i szárny 1944—1945-ben részben elpusztult.

II. Csalogány u. 37. Kollmann István kádár pálinkafőzője terve Kimnach Lajostól 1815-ből. Rhsz. 537/539/556/559/530. T. 159/181 : fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

II. Csalogány u. 43. helyén Kietreiber Ferenc molnár fszt. háza terve 1812-ből. Rhsz. 540/542/559/557/533. T. 56/66 : homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

II. Fazekas u. 4. vagy 6. Fillinger János fszt. félháza terve 1819-ből. Rhsz. 462½/481/476/455. T. 262/285 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Fő u. 61. Günther Henrik pék sarokháza egyem. ráépítési terve Kimnach Lajostól 1820-ból. Rhsz. 16/15. T. 276/299 : fszt. és I. em. Lebontva.

II. Fő u. 66. helyén Novák Lőrinc fszt. háza terve Bullant Józseftől 1814-ből. Rhsz. 249/242/246/242/233. T. 136/157 : homlokzat, fszt. alaprajz. A házat 1816-ban átírják Engelhardt József óbudai építőmester nevére. Lásd a következő tételt. Lebontva.

II. Fő u. 66. helyén Engelhardt József óbudai építőmester egyem. háza toldaléka és átalakítási terve Kimnach Lajostól 1815-ből. Rhsz. 249/242/246/242/233. T. 171/193 : fszt. és I. em. alaprajz. Lehetséges, hogy Engelhardt terve, aki azonban mint óbudai építőmester Budán nem építhetett, ezért írta alá Kimnach. Lebontva.

II. Fő u. 69. Reitter József fszt. háza terve Graszitz Mátyástól 1824-ből. Rhsz. 11. T. 362/401 : homlokzat, metszet udvari homlokzattal, pince, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Fő u. 71. helyén Seitel Ferdinánd kereskedő fszt. sarokháza terve Weixlgärtner Mihálytól 1817-ből. Rhsz. 9/10. T. 222/244 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Fő u. 82—84—86. (14. kép.) Königh (König) Mihály fürdőépülete átalakítási és az utcai részére egyemelet ráépítési terve 1826-ból. Rhsz. 255/259/253/243. T. 379/418 : homlokzat fszt. és I. em. alaprajz. A tervet Schmidt Mátyás városi kút- és vízmester írta alá azzal, hogy „gezeichnet”. Mindaddig, amíg Schmidt képességeiről és képzettségéről közelebbi adataink nincsenek, az érdekes terv szerzőségét tőle sem elvitatni, sem neki tulajdonítani nem mernők, noha saját háza tervét (lásd I. Döbrentei tér) is ő rajzolta. Az épület, a részletképzésekben a tervtől eltérőleg (falpillérfejezet stb.) és a jobb szárny emeletének kiépítése nélkül ma is áll.

II. Ganz u. 5. Brackl József molnár fszt. háza terve Dankó Andrástól 1812-ből. Rhsz. 266/259/263/256/246. T. 72/88 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Ganz u. 16. Igl Antal molnár istálló és fészter terve Dankó Andrástól 1819-ből. Rhsz. 298/301/292/281. T. 272/295 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Gyorskocsi u. 44. Barankovics József városi irodatiszt présház és toldaléka terve Kimnach Lajostól 1819-ből. Rhsz. 511/529/526/502. T. 267/290 : fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Horvát u. 17. Majer Gáspár fszt. háza terve Kimnach Lajostól 1812-ből. Rhsz. 311/327/330/320/308. T. 65/80 : homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

II. Kacs u. 19. Krems József mészáros fszt. háza terve Dankó Andrástól 1813-ból. Rhsz. 318/315/318/308/296. T. 91/111 : homlokzat, fszt. alaprajz. A ház átalakítva ma is áll.

II. Kapás u. 14. Dochnal Domokos fszt. háza terve Dankó Andrástól 1816-ból. Rhsz. 425/442/436/417. T. 196/218 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Kapás u. 15. Ritter János fszt. toldaléka terve Bullant Józseftől 1816-ból. Rhsz. 450/447/465/458/440. T. 205/227 : fszt. alaprajz. A ház átalakítva áll.

II. Kapás u. 31. — Kacs u. 30. Günther Henrik pék fszt. sarokháza terve 1814-ből. Rhsz. 453½/453/471/466. T. 118/139 : homlokzat, metszet. Lebontva.

II. Kapás u. 39. Müller György kádár, fszt. utcai toldaléka terve Ziegler Jakab kőművessegédétől 1820-ból. Rhsz. 359/357/370/362/364. T. 280/303 : homlokzat, fszt. alaprajz. A ház teljesen átalakítva ma is áll.

II. Medve u. 6. özv. Jakisch Ferencné, Katalin I. em. toldaléka és nagyterme (Fasanl-Saal) magasztási terve 1819-ből. Rhsz. 490/491/510/507/484. T. 263/286 : I. em. alaprajz. 1944—1945-ben elpusztult.

II. Medve u. 36. Mayerhold Antal asztalos és József városi jegyző fszt. háza terve 1813-ból. Rhsz. 289/284/287/278/267. T. 98/119 : homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. A ház ma is áll.

II. Medve u. 46. — Ganz u. 24. Eberhardt József szappanfőző műhelyének terve Irk József pallértől 1817-ből. Rhsz. Landstrasse 75/78. 1822-től Wasserstadt 345/337/321. T. 216/238 : fszt. alaprajz. A ház ma is áll.

II. Varsányi Irén u. 4. Mach János fszt. háza utcai toldaléka terve 1814-ből. Rhsz. 421/438/432/413. T. 133/154 : homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

II. Varsányi Irén u. 13. Piechler Mihály fszt. háza terve 1813-ból. Rhsz. 390/389/401/399/380. T. 88/106 : pince, fszt. alaprajz, metszet. Régi várfalhoz épült. Lebontva.

II. Varsányi Irén u. 13. Piechler Mihály háza egyem. ráépítési terve Linzbauer Fülöptől 1818-ból. Rhsz. 390/389/401/394/380. T. 238/260 : homlokzat, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

II. Varsányi Irén u. 19. Frank Lőrinc fszt. háza terve Linzbauer Fülöptől 1818-ból. Rhsz. 391/404/402/383. T. 240/262 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Vitéz u. 8. Ems János kályhás égetőkemencéje terve ifj. Dankó Józseftől 1823-ból. Rhsz. 562/520/517/493. T. 338/377 : pince, alaprajz és metszet. Lebontva.

Az 1811—1827-es adatokon kívül a Vízivárosban aránylag kevés építkezés folyt. Ismeretes az Erzsébet apácák Fő u. 43. — Csalogány u. 2. sz. alatti épülete, melyet Marczibányi István, 1805-ben — felirata szerint — a gyámolatlan beteg részére építtetett.²² Ezt Lyka²³ tévesen 1840-re keltezi. A Szt. Anna templomon is végzett kisebb javításokat 1804-ben Hickisch Kristóf, 1827-ben ifj. Dankó József, majd 1833—1839 és 1840-ben Kimmach Lajos.²⁴ 1818—20-ig Bullant József kezdte, majd 1828-ban Eckermann József fejezte be a régi Szent János kórház épületét.²⁵ 1944—1945-ben megsérült, 1949-ben lebontották. A mellette lévő „Lövház” is a budai klasszicizmus alkotása, a mellette álló XVIII. századi, nagytermes épülethez 1827-ben Kimmach Lajos építette.²⁶ 1832-ben épült Wojtha Ferenc Bomba (Batthyány) téri szép katonai őrségháza, ugyancsak ő építtet 1832-ben a Szepessy-házban (I. Donáti u. 32.) egy fazekas kemenecét. A vízivárosi Szt. János iskola terve, Dankó Józseftől, is ennek a kornak a műve.

A vízivárosi építkezések közül a legnagyobb számú építési terv a Halászáros 1810-ben legett épületeinek újjáépítésével kapcsolatos.

ORSZÁGÚT (Landstrasse), amely a Lukács fürdőtől a Mártírok útján át a Malinovszki fasorral együtt magában foglalta a Szemlőhegyet, Rózsadombot és a hozzá kapcsolódó hegyvidéket is... egyszerű, falusias jellegű, kivéve a Fő utcát, hol emeletesek a házak.

1811-től 1827-ig a következő fontosabb magánépítkezések voltak itt :

II. Buday László u. 9. helyén Reisz Mihály fszt. háza terve 1811-ből. Rhsz. 179/218/224/217. (a Landstrassén a házak száma 1812, 1822, 1834, 1844 és 1853-ban változtak). T. 45/34 : fszt. alaprajz. Lebontva.

II. *Buday László u. 10.* — *Rózsahegy u. 1/a.* (15. kép.) Frank Xav. Ferenc asztalos fszt. sarokházára egy emelet ráépítési terve 1819-ből. Rhsz. 176/215/217/214. T. 261/284: homlokzat, fszt. (régí), I. em. alaprajz. A rendkívül érdekes terv szokatlan kivitelű, beállítása bútorszerű, a farészek rendkívül gondos kivitelűek, más részei kissé primitívek, nem festékekkel, hanem politúrral van színezve, tehát valószínűen a tulajdonos asztalos műve.²⁷ A házat, amely ma is áll, 1822-ben Hofhauser Antal kőfaragó, 1835-ben Oszwald Márton, majd 1848. ápr. 12-én 3300 forintért Fehr Vilmos, a pesti József hengermalom igazgatója²⁸ vette meg. Ő 1853-ban hozzávásárolt telkéhez Füllkorn Antal szomszédjától 60 ölet és ezen építtette az ott álló 4 tengelyes, romantikus szárnyat. Kissé rongált, sarokrésze helytelenül helyreállítva.

II. *Buday László u. 9.* Einzengruber János fszt. háza terve 1811-ből. Rhsz. 181/221/226/218. T. 21/34: homlokzat, pince, fszt. alaprajz. A ház ma is áll.

II. *Buday László u. 12.* — *Kút u. 2.* Füllkorn Antal fszt. sarokháza terve 1812-ből. Rhsz. 204/220/216/213. T. 57/69: két homlokzat, fszt. alaprajz. Népi ízű terv. Lebontva.

II. *Buday László u. 11.* Walter Antal ácssegéd fszt. háza terve Kimmach Lajostól 1811-ből. Rhsz. 182—183/222/227/219. T. 39/50: homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. A ház átalakítva áll.

II. *Buday László u. 13.* Lebentanz András pék fszt. sarokháza terve Kimmach Lajostól 1812-ből. Rhsz. 184/223/228/220. T. 63/78: homlokzat, metszet, pince, fszt. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

II. *Frankel Leó u. 32.* Jäger András egyem. háza terve Dankó Andrástól 1813-ből. Rhsz. 13 1/2/13/15/84/83. T. 110/131: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

II. *Gül Baba u. 2.* — *Török u. 14.* Országh József egyem. sarokháza 1815-ből. Rhsz. 22/42/46/115. T. 164/186: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

II. *Gül Baba u. 24.* Wessely Ferenc fszt. háza terve 1813-ből. Rhsz. 17/32/35/105/104. (Niedermayer Plazl.) T. 103/124: terv, irat hiányzik. A ház ma is áll.

II. *Gül Baba u. 25.* Fuhrmann János fszt. háza terve 1815-ből. Rhsz. 17 1/8/25/27/97/96. T. 165/187: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. *Gül Baba u. 30.* Hosko (Haska) József fszt. háza terve 1824-ből. Rhsz. 30/32/102/101. T. 357/396: fszt. alaprajz. Átalakítva áll.

II. *Kisrökös u. 43.* Marzipán (Marczibányi)-né szénacsúrje terve Kimmach Lajostól 1814-ből. Rhsz. 289/296/299/304/293. T. 124/145: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. *Kút u. 1/b.* Walter Mátyás ácssegéd fszt. háza terve Kimmach Lajostól 1811-ből. Rhsz. 202/200/199/197/194. T. 38/50: homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

II. *Kút u. 8.* Schultz Lőrinc asztalos fszt. háza terve I. V. (Vurz József kőműves?) terve szerint 1812-ből. Rhsz. 207/203/214/211. T. 59/72: homlokzat, fszt. alaprajz, két metszet, tetőszerkezet. Lebontva.

II. *Kút u. 9.* Fuchs Dénes ács fszt. háza terve saját magának 1814-ből. Rhsz. 200/198/196. T. 140/161: fszt. alaprajz, metszet, tetőszerkezet. Lebontva.

II. *Malinowszki fasor 23.* Rohardt János fszt. háza terve Zieglerwagner Jakab kőművessegédétől 1822-ből. Rhsz. 365/373/375/380/362. T. 317/356: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. *Malinowszki fasor 27.* Rohardt József fszt. háza terve Limburszky József kőművessegédétől 1827-ből. Rhsz. 367/375/377/382/364. T. 383/422: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. *Malinowszki fasor 29.* Rohardt János fszt. háza terve Bullant Józseftől 1814-ből. Rhsz. 343/369/376/378/383/365. T. 138/159: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. *Mártírok útja 14.* (16. kép) Géb (Göb) Lipót fehérsütő fszt. háza terve id. Eckermann Józseftől 1812-ből. Rhsz. 65/84/109/66. T. 60/74: homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. A ház átalakítva ma is áll.

II. Mártírok útja 36. Pauer (Bauer) János fszt. háza terve 1825-ből. Rhsz. 99/55 : T. 370/409 : homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Mártírok útja 73. helyén Minkovits Mihály fszt. háza terve 1813-ból. Rhsz. 276/284/287/292/283. T. 102/123 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Mártírok útja 79. körül Sedlmayer Mátyás kötélverő fszt. háza terve 1814-ből. Rhsz. 292/299/302/307/296. T. 127/148 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Retek u. 17. — Filler u. 2/a—b. Országh József egyem. sarokháza terve 1827-ből. Rhsz. 351/353/360/345. T. 381/420 : homlokzat, pince, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

II. Retek u. 19. Formann János vaskereskedő fszt. háza terve 1827-ből. Rhsz. 352/354/361/346. T. 382/421 : homlokzat, metszet, pince, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Rómer Flóris u. 12—14. helyén Strassgürtel József fszt. háza terve 1811-ből. Rhsz. 187/181/193/190. T. 22/34 : fszt. alaprajz. Később Westermayer tulajdona. Lebontva.

II. Rómer Flóris u. 12—14. helyén Wallner Frigyes fszt. háza terve 1813-ból. Rhsz. 186/180/194/191. T. 80/98 : homlokzat, fszt. alaprajz. Később egyesült Westermayer kezében az előbbi telekkel. Lebontva.

II. Rómer Flóris u. 26. Tausch Jakab útkövező fszt. háza terve 1818-ból. Rhsz. 193/187/184. T. 275/280 : homlokzat, fszt. alaprajz. Tetőszerkezet : Walter Antal ács. Lebontva.

II. Rózsahegy u. 5. — Zivatar u. 1—3. — Kút u. 8—10. Christen Ferenc orvos egyem. háza terve 1811-ből. Rhsz. 215/191/206/215. T. 40/52 : homlokzat, fszt. alaprajz, kert terv, török türbe perspektivikus képével. Lebontva.

II. Rózsahegy u. 5. — Zivatar u. 1—3. — Kút u. 8—10. Keller Antal fszt. háza terve 1812-ből. Rhsz. 173/212/220/215. T. 58/71 : homlokzat, fszt. alaprajz. Később egyesült a Christen-telekkel. L. előbb. Lebontva.

II. Tölgyfa u. 28. helyén özv. Bernerné, Teréz fszt. háza utcai toldaléka terve Dankó Andrásról, 1814-ből. Rhsz. 64/83/84/40. T. 130/151 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Zivatar u. 6. Brust István fszt. háza terve id. Eckermann Józseftől 1811-ből. Rhsz. 210/208/211/208. T. 42/51 : homlokzat, fszt. alaprajz. A ház ma is áll, kissé átalakítva.

II. Zivatar u. 7. Valássy György cipész fszt. háza terve Zieglwagner Jakab kőművessegédétől 1818-ból. Rhsz. 196^{1/4}/193/203/201. T. 256/279 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Zivatar u. 12. Radimoy József kereskedő fszt. háza terve Kimnach Lajostól 1812-ből. Rhsz. 213/205/208/205. T. 50/59 : homlokzat, metszet, pince, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Zivatar u. 14/a. Eberhardt József kádár háza terve Müller Györgytől 1813-ból. Rhsz. 214/204/207/204. T. 77/95 : fszt. alaprajz. Lebontva.

Az 1811—1827. években a legnagyobb számú terv a Jális Kristóf örökösei-féle ingatlan felosztása után a Buday László u. — Zivatar u. és Rómer Flóris u. által határolt telektömb beépítését szolgálja. Ezekon kívül csak egy építkezésről tudunk egyelőre : az irgalmasrend kórházépítése, amely a mai kórház helyén 1806-ban kezdődött Heinricher Keresztély piarista tervei szerint,²⁹ majd Marczibányi István 1815. október 4-én tett alapítványából folytatódott.³⁰

ÚJLAK (Neustift) szerény, falusias része a városnak, a mely a Császárfürdőtől Óbuda határáig terjedt.

1811-től 1827-ig a következő fontosabb magánépítkezések voltak itt :

II. Bécsi u. 28. Vaczek Józsefné Richter Teréz molnár fszt. háza terve ifj. Dankó Józseftől 1823-ból. Rhsz. 136/137/136. (A házszámok Újlakon 1814., 1825., 1844. és 1853. évben változtak.) T. 331/370: homlokzat, pince, fszt. alaprajz. A ház átalakítva ma is áll.

II. Frankel Leó u. 62. helyén Reuszné (Reuszin), Anna fszt. háza terve 1818-ból. Rhsz. 7/8/6. T. 241/263: fszt. alaprajz, tetőszék, Walter Antal ácsból. Lebontva.

II. Frankel Leó u. 100. Thill Antal fszt. háza terve 1823-ból. Rhsz. 25/26/24. T. 342/281: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

II. Szépvölgyi u. 32. Haselbeck Mihály fszt. háza terve Dankó Andrásból 1818-ból. Rhsz. 148/150/151/150. T. 247/276: tetőszék Walter Antal ácsból. Teljesen átalakítva ma is áll.

III. Lajos u. 77. Haszmann György fuvaros fszt. háza toldaléka terve id. Eckermann Józseftől 1814-ből. Rhsz. 301/310/313/317/303. T. 126/147: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

III. Lajos u. 84. Frananz Vince gyógyszerész³¹ egyem. háza terve 1813-ból. Rhsz. 287/296/299/304/289. T. 111/132: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. A ház kissé átalakítva ma is áll.

Az 1811—1827. évi adatokon kívül Újlakon kevés építkezésről tudunk. Ismeretes a Császárfürdő átépítése 1806-ban, 1841-től 1848-ig Hild József mesteri keze alatt alakult ki félkörös udvara s általában mai arcúata. Az ő műve 1844-ből a Frankel Leó u. 54. sz. alatti kápolna is.

TABÁN (Taban), amely északon a Vízivárosig, nyugaton a Krisztinavárosig és délen egészen a város akkori határáig terjedt..., házai számára nézve legnagyobb a városrészek között, igen nagy részük kis kunyhó, mint madárfészek tapadva a Gellért-hegy szikláihhoz, kivéve a fő utcákat. Az 1810. évi tűzvész után sokat fejlődött, az újjáépítéskor sok ízléses emeletes házat emeltek.

1811-től 1827-ig a következő fontosabb magánépítkezések voltak a Tabánban:

I. Alsóhegy u. Megszűnt telek, a ház lebontva. (A továbbiakban a megszűnt telkek M. jelzéssel szerepelnek.) Kellner János fszt. háza udvari toldaléka terve 1823-ból. Rhsz. 180/141/140/136. (A Tabánban a házszámok 1814., 1834., 1844. és 1852. évben változtak.) T. 353/392: fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Apród u. 7. — Váralja u. 24. Huber János lakatos háza egyem. utcai toldaléka terve Dankó Andrásból, 1814-ből. Rhsz. 930/630/635/612. T. 128/149: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

I. Apród u. 8. — Döbrentei u. 7. (17. kép) Gross Antal kávék egyem. udvari táncterme terve ifj. Dankó Józseftől 1823-ból. Rhsz. 562/604/593. T. 328/367: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

I. Apród u. 10. — Döbrentei u. 9. Szokolay István egyem. háza terve id. Eckermann Józseftől 1813-ból. Korda György telke. Rhsz. 563/605/594. T. 85/103: homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. Elpusztult 1944—1945-ben.

I. Aranykakas u. M. Devich Margit fszt. háza terve Irk József pallértől 1818-ból. Rhsz. 630/508/511/508. T. 233/255: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Aranykakas u. M. Kovács István fszt. háza terve 1832-ből. Rhsz. 634/506/507/504. T. 334/373: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Aranykakas u. M. Männer János birtokos fszt. háza terve Kimnach Lajostól 1812-ből. Rhsz. 734/685/691/747/714. T. 64/79: homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

I. Aranykéz u. 4. (később Szarvas Gábor u. 4.) M. Conrad János György fszt. háza és kapuja terve Kimnach Lajostól 1818-ból. Rhsz. 724/709/704/677.

T. 230/252 : homlokzat, fszt. alaprajz, helyszínrajz. Ezt a kaput eddig — stíluskritikai alapon — minden műtörténeti mű néhány évtizeddel előbből keletzte, mesterét nem ismerték. Lebontva.

I. *Árok u. 21.* M. Exler János fazekas fszt. udvari toldaléka terve 1813-ból. Rhsz. 952/902/759/775/741. T. 83/101 : fszt. alaprajz, metszet. A tervek jelzetlenek. 1813. jan. 28-án (Pr. 101) a Baucommissio kötelezi id. Dankó Józsefet a szolid kivitelre. Lebontva.

I. *Attila körút 6—10. helyén* Wolf János egyem. háza terve 1813-ból. Rhsz. 965/915/743/674/647. T. 108/129 : homlokzat, pince, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

I. *Attila körút 34.* Osztóics János szűcs egyem. háza terve Dankó Andrásról 1812-ből.³² Rhsz. 978/928/716/660/633. T. 70/86 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz (részben régebbi). Lebontva.

I. *Attila körút 36.* — *Apród u. 12.* (18. kép) Villiguth Frenc pecsétvesnök³³ egyem. sarokháza terve id. Dankó Józseftől 1811-ből. Rhsz. 615/592/627/629/609. T. 27/3 : fő és oldalhomlokzat, fszt. I. em. alaprajz, Lebontva.

I. *Attila körút 47.* (19. kép) M. Arsenovits Mihály kereskedő egyem. házhomlokzata terve Irk Józseftől 1816-ból. Rhsz. 586/621/640/617. T. 197/219 : homlokzat, I. em. alaprajz, helyszínrajz. Lebontva.

I. *Attila körút párhuzamos oldal.* M. Higl Anna szűcs egyem. háza terve Irk Józseftől 1827-ből. Rhsz. 731/720/698/671. T. 391/43 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. *Beloianisz rakpart 17.* — *Döbrentei u. 24.* Puli (Pully) Mihály orvos átmenő háza egyemeletesre kiépítési terve id. Eckermann Józseftől 1814-ből. Rhsz. 549/537/581/571. T. 125/144 : homlokzat, metszet, fszt. alaprajz.

I. *Bocskay tér.* M. Horváth József szabó fszt. háza kiépítési terve Dankó Andrásról 1811-ből. Rhsz. 693/694/700/752/719. T. 3/3 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. *Bocskay tér* — *Aranykakas u. sarka.* M. Schoberwalter József fszt. sarokháza terve Dankó Andrásról 1816-ból. Rhsz. 676/703/762/728. T. 208/230 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. *Döbrentei tér 4.* (20. kép.) M. Trifunovics Katalin szatócs egyem. sarokháza terve Eberl Carlótól 1811-ből. Rhsz. 511/505/555/553/545. T. 1/3 : főhomlokzat, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

I. *Döbrentei tér.* M. Maletics János szatócs egyem. sarokháza terve ifj. Dankó Józseftől 1822-ből. Rhsz. 532/576/578/568. T. 319/358 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. *Döbrentei tér.* M. Fischer György fszt. háza kiépítési terve Irk Józseftől 1821-ből. Rhsz. 5252/4/571/574/565. T. 298/337 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. *Döbrentei tér.* M. Schmidt Mátyás sörháza egyem. utcai toldaléka terve, Schmidt Mátyás kútmester rajza, 1821-ből. Rhsz. 532/525 1/2/549/572/563. T. 299/338 : homlokzat, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

I. *Döbrentei tér.* (21. kép.) M. Veimann János György asztalos átmenő-háza egyem. ráépítési terve Laitl Józseftől „von der Baukunst” 1822-ből. Rhsz. 5251/4/570/573/564. T. 312/351 : homlokzat, fszt. egyem. alaprajz. Lebontva.

I. *Döbrentei tér* (22. kép.) M. Vitzig Márton I. em. sarokháza terve Kimmach Lajostól 1821-ből. Rhsz. 525/568/571/562. T. 300/339 : homlokzat, fszt. egyem. alaprajz. Lebontva.

I. *Döbrentei u. 8.* — *Beloianisz rakpart 9.* Constantinovich János egyem. átmenő-háza terve Eberl Carlótól 1811-ből. Rhsz. 559/547/590/580. T. 44/13 : homlokzat, metszet. Lebontva.

I. *Döbrentei u. 8.* — *Beloianisz rakpart 9.* Klement Mihály háza II. em. ráépítési terve 1815-ből. Rhsz. 559/547/590/580. T. 167/189 : homlokzat, fszt., I—II. em. alaprajz. Előbb Constantinovich-ház. Lebontva.

I. *Döbrentei u. 9.* — *Apród u. 10.* Szokolay István földbirtokos egyem. háza terve id. Eckermann Józseftől 1811-ből. Rhsz. 577/563/605/594. T. 25/38 : homlokzat, metszet, fszt., I. em. alaprajz. Korda György telke, 1831-ben Szarka Dániel

kezeiben egyesítve a szomszédos, „Hét választófejedelemhez” c. szállóval. A ház változatlanul ma is áll.

I. Döbrentei u. 10. helyén. Schrott (Schrödt) József lakatos egyem. átmenő-háza toldaléka terve 1816-ból. Rhsz. 551/593/583. T. 200/222 : homlokzat, pince, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Döbrentei u. 15. — Hegedűs köz sarok. Sághy Ferenc egy. nyomdai gondnok háza II. em. ráépítési terve 1815-ből. Rhsz. 581/567/608/597. T. 168/190 : homlokzat, fszt., I—II. em. alaprajz. A ház rongálatlan ma is áll.

I. Döbrentei u. 22. — Beloiannisz rakpart 16. Kastl Gottlieb üveges egyem. átmenő-háza terve id. Dankó Józseftől 1811-ből. Rhsz. 550/538/582/572. T. $\frac{2}{3}$: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Később Knauer Jakab háza. Lebontva.

I. Döbrentei u. 24. — Beloiannisz rakpart 17. Demeter Szilárd egyem. átmenő-háza terve 1811-ből. Rhsz. 549/537/581/571. T. 26/37 : homlokzat. Lebontva.

I. Döbrentei u. 25. Devics Mátyás sebész egyem. háza utcai toldaléka terve 1814-ből. Rhsz. 573/614/603. T. 145/166: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Döbrentei u. 29. Bereczky Márton cserzővarga egyem. háza terve 1816-ból. Rhsz. : 576/617/606. T. 201/223 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Döbrentei u. 31. Osztóics János szűcs kétem. háza terve 1816-ból. Rhsz. 591/577/618/607. T. 178/200 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Döbrentei u. 31. Osztóics János telekrendezési ügye. T. 90/108. Együttal a Baucommissio megkérdezi a Magistratust, hogy az építkezést a pesti Zitterbarth végezheti-e, vagy egy budai építőmesternek kell azt kiviteleznie.

I. Döbrentei u. : Fogas u. helyén. Lessigang (Lesegang) Károly kalap s egyem. háza terve id. Dankó Józseftől 1812-ből. Rhsz. 568/555—597—598. T. 75/91 : homlokzat. Lebontva.

I. Fehérsas tér. M. Zsinn (Syn, Schinn) József csizmadia fszt. háza terve Irk József pallértól 1823-ból. Rhsz. 627/511/514/510. T. 351/390 homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Fehérsas tér. M. Pfeiffer András egyem. háza terve 1815-ből. Rhsz. 624/514 a—b. /517/513. T. 174/196 : homlokzat, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Fehérsas u. 5. M. Pejakovich (Beakovits) Szilárd szappanfőző fszt. háza terve 1814-ből. Rhsz. 600/540/538/533. T. 116/137 : Homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Fehérsas u. M. Badaviczky Katalin szűcs fszt. háza terve Dankó András-tól 1813-ból. Rhsz. 630/602/538/536/531. T. 89/107 : homlokzat fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Görög u. 3. Unger Anna fehérsütő egyem. háza terve 1813-ból. Rhsz. 496/494/543/650/623. T. 92/112 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Görög u. 5. M. Nalbanovich János szűcs fszt. utcai toldaléka terve Dankó András-tól 1814-ből. Rhsz. 495/544/649/622. T. 129/156 : homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 2. helyén. M. Kuka Szilárd egyem. átmenő-háza terve id. Zitterbarth Mátyástól 1814-ből. Rhsz. 506/500/533/551/544. T. 141/162 homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 2. helyén. M. Stojanovics János szabó egyem. háza terve, id. Zitterbarth Mátyástól 1811-ből. Rhsz. 510/504/554/552/545. T. 18/23 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. A jegyzőkönyv szerint (Pr. 16) az építkezés engedélyezésére 1811. aug. 1-én a nádor ad utasítást. Lebontva.

I. Hadnagy u. 2. helyén. M. Kreytsch (Kraits) Pál szatócs egyem. háza terve Dankó András-tól 1811-ből. Rhsz. 485/552/550/543. T. 16/24 : homlokzat, metszet, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 3. M. Sperl András pék egyem. háza terve Dankó András-tól 1813-ból. Rhsz. 488/486/525/546/540. T. 79/97 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 4. M. Talapp (Dalopp) József mészáros egyem. háza terve. Dankó András-tól 1813-ból. Rhsz. 480/482/549—550/549/542. T. 91/109 : homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 6. M. Pauler István pokróckészítő egyem. sarokháza terve Dankó Andrásról 1811-ből. Rhsz. 472/478/451/454/451. T. 4/9: főhomlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 6. M. Tschik (Csik) Ferenc csizmadia pincelejárata terve Irk Józseftől „von der Baukunst” 1820-ból. Rhsz. 478/451—454/451. T. 277/300: homlokzat, alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 9. M. Zsinn (Syn) József csizmadia fszt. háza terve Dankó Andrásról 1816-ból. Rhsz. 615/523/526/522. T. 183/205. homlokzat, metszet, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. 11. M. Bogdanovich Pál gombkészítő egyem. udvari toldaléka terve ifj. Dankó Józseftől 1827-ből. Rhsz. 618/520/523/519. T. 388/427: homlokzat, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Hadnagy u. páros oldal. M. Rajcsiny (Raychinay) János gombkészítő egyem. átmenő-háza terve Irk József pallértól 1817-ből. Rhsz. 420/431/486/488/485. T. 212/235: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Horgony u. M. Andrekovich Mihály fszt. háza terve 1822-ből. Rhsz. 239/420/423/420. T. 306/345: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Horgony u. M. Pavlova Dorottya háza egyem. utcai toldaléka terve 1817-ből. Rhsz. 242/417/420/417. T. 218/240: homlokzat, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Iv u. 8. M. Tekus Vilmos fszt. háza terve Kinnach Lajostól 1813-ból. Rhsz. 940/889/772/794/760. T. 76/93: homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. A házat 1818-ban Semmelweis József vette meg. Lebontva.

I. Kereszt u. — Kereszt tér sarok. M. Buchecker Antal fszt. sarokháza terve 1813-ból. Rhsz. 689/652/659/726/698. T. 82/100: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Kereszt u. — Varga u. sarok. M. Spreitzer Vince háza, fszt. toldaléka terve 1821-ből. Rhsz. 670/647/717/690. T. 297/336: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Kereszt u. M. Stankovich Mihály háza fszt. utcai toldaléka terve Dankó Andrásról 1814-ből. Rhsz. 662/640/710/683. T. 119/140: fszt. alaprajz, metszet. Lebontva.

I. Kökény u. 6. M. Milosovich Fülöp szatócs fszt. háza terve Irk József pallértól 1817-ből. Rhsz. 475/450/453/456. T. 224/246: homlokzat, pince, fszt. alaprajz. Lebontva. Később Faith-ház. Lebontva.

I. Orom u. M. Ettl (Oetl) Fülöp kőművessegéd fszt. háza terve 1824-ből. Valószínűleg saját műve. Rhsz. 324/245/244/240. T. 364/403: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Palota tér helyén. M. Bohn Márton nyerges fszt. háza terve Graszchitz Mátyástól 1822-ből. Rhsz. 913/745/676/649. T. 321/360: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Szebeny Antal tér 1. — Váralja u. 49. Sággy Ferenc egy. nyomdai gondnok egyem. háza utcai és udvari toldaléka terve 1811-ből. Rhsz. 979/929/715/659/632. T. 37/49: homlokzat, fszt. I. em. alaprajz. A ház ma is áll.

I. Szebeny Antal tér — Kereszt u. sarok. M. Davidovich Péter kereskedő egyem. sarokháza terve id. Zitterbarth Mátyástól 1811-ből. Az alaprajzokat Dankó András írta alá. Rhsz. 644/638/708/681. T. 5/9. főhomlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Szebeny Antal tér. M. Kersch Antal kerékgyártó egyem. sarokháza³⁴ terve 1812-ből. Rhsz. 613/590—591/625—626/628/608. T. 20/15. irat, terv hiányzik. Lebontva.

I. Virág Benedek u. 1. M. Livodár Szilárd szatócs fszt. háza terve Dankó Andrásról 1812-ből. Rhsz. 601/537/535/530. T. tl/60: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Virág Benedek u. 5. M. Mráz (Marász) Márton szabó fszt. háza terve Bullant Józseftől 1817-ből. Rhsz. 610/533/531/527. T. 223/245: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Zsák u. M. Higl (Higlin) Anna szűcs egyem. háza terve 1813-ból. Rhsz. 634/607/456/533/529. T. 100/121: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

XI. *Baranyai u. 26.* Okenfusz Jakab, a Rudas-fürdő bérlőjének majorja terve 1813-ból. Rhsz. 1/2/3/7. T. 97/117: homlokzat, kerítés, és kapu, fszt. alaprajz. Teljesen átalakítva és megtoldva ma is áll.

XI. *Gellértraktart.* M. Fischer György fszt. háza terve Irk József pallértól, 1816-ból. Rhsz. 58/65/72/68. T. 193/215: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

XI. *Gellért rakpart.* M. Krail Bernát fszt. háza terve 1822-ből. Rhsz. 62/68/75/71: T. 316/355: homlokzat, metszet, alaprajz. Lebontva.

XI. *Gellért tér.* Gellért fürdő helyén. Ságics Pál fürdője kerítése és toldaléka terve 1824-ből. Rhsz. 23/28/38/34. T. 356/395: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

Engedélyezik még Kimnach Lajos bizonyítványára, amely szerint a falak tetőcserép hordására gyengék, Kranz József, Taban 804. (Pr. 269) és Saiffert, Taban 693 (Pr. 304) sz. házak zsindefedését.

Az 1811—1827. évi építkezések legnagyobb része, az összesnek több mint a fele, a tűzvész utáni újjáépítés. Ezeken az adatokon kívül még tudunk néhány építkezésről. A század elején épültek a Nádorkert épületei, amelyek közül egy szerény gazdasági épület, mint lakóház ma is áll XI. Budafoki út 48. sz. alatt. A tűzvész után a rk. plébániatemplomot és a gör. kat. templomot³⁵ is helyre kellett állítani. 1813. augusztus 8-án tették le a gellérthegyi csillagvizsgáló alapkövét, amely Pasquich János csillagász eszmei, Tallher József építészeti terve szerint Bullant József kőműves és Hofhauser Ferenc kőfaragó vállalkozásában 1815. okt. 19-re elkészült.³⁶ 1819. márc. 4-én tervezte Kimnach Lajos a tabáni, azóta lebontott rk. paplak átalakítását (B. M. T. 125.). A Rudas-fürdő kiépítésére 1826-ban készített Kimnach Lajos és 1831-ben ifj. Dankó József terveket, melyek közül a Dankóét kiviteleztek (B. B. C. 402) (23. kép). A klasszicizáló vasrács tervét (25. kép) ugyanide Orlits Pál lakatos 1830-ban készítette (Budai Mérnöki tervek 142.). Tudunk még Wojtha Ferencnek a hajóhíd vámépületein (24. kép) (B. M. I. 132) kívül is egy tervéről, amely a Baucommissio pótjegyzékében szerepel: 1832-ben Kováts István szűcsmesternek (B. B. C. 445; Kreuzg.) épített földszintes házat.

KRISZTINAVÁROS (Christinastadt) ... csinos házak és szép kertek városrésze, festői táj, ...

1811-től 1827-ig a következő fontosabb magánépítkezések voltak itt:

I. *Alkotás u. 14.* Ott János kádár fszt. háza terve Herzog Alajos ácssegédétől 1824-ből. Rhsz. 189/222/244/245. (A krisztinavárosi házszámok 1814, 1824, 1834, 1844 és 1852-ben változtak. 359/398: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. *Alkotás u. 16.* Rohrmann Simon fszt. háza terve 1821-ből. Rhsz. 190/223/245/246. T. 294/333: homlokzat, fszt. alaprajz. Teljesen átalakítva áll.

I. *Attila krt. 7.* Ulrich József kovács egyem. háza terve 1815-ből. Rhsz. 1/3 T. 162/184: homlokzat, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

I. *Attila u. 1—3. helyén.* Braun Jakab fszt. háza terve Kimnach Lajostól 1814-ből. Rhsz. 287/330/373/411/408. T. 155/177: homlokzat, fszt. alaprajz, két metszet. Lebontva.

I. *Attila u. 5. helyén.* Brenzenberger Péter fszt. háza terve Fisches Józseftől (céhtag lett 1824. június 17-én) 1824-ből. Rhsz. 329/372/410/407. T. 355/394: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. *Attila u. 9.* Wenz Péter szabó egyem. háza terve Dankó Andrásztól 1821-ből. Rhsz. 283/326/369/408/405. T. 291/331: homlokzat fszt. I. em. alaprajz, metszet, Lebontva.

I. *Attila u. 29.* Lamor József fszt. háza terve 1818-ból Dankó Andrásztól. Rhsz. 273/315/358/397/394. T. 231/253: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Attila u. 77. helyén. Pacz József egyem. raktára terve 1822-ből. Rhsz. 290/334/373/370. T. 320/359: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Déli p. u. helyén. (26. kép.) Sághy Ferenc egy. nyomdai gondnok egyem. villája terve 1819-ből. Rhsz. 170/182/214/235. T. 268/291: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Gellérthegy u. 79. M. özv. Kernné Anna fszt. háza terve Linzbauer Fülöp-től „von der Baukunst” 1821-ből. Rhsz. 81/85/89/88. T. 296/335: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Győző u. 11. Kopeczky Ferenc fszt. háza terve 1823-ből. Rhsz. 162/176/196/199. T. 341/380: homlokzat, fszt. alaprajz. Áll, teljesen átalakítva.

I. Krisztina krt. 47. Herzogh Alajos ácssegéd fszt. háza terve 1822-ből. Rhsz. 179/211/232/132. T. 326/369: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Krisztina krt. 67. — Gellérthegy u. 4. Gross Mátyás háza egyem. udvari toldaléka Dankótól 1811-ből. Rhsz. 35/39/38/44/40 és 43. T. 34/46: homlokzat, fszt., I. em. alaprajz. Lebontva.

I. Kuny Domokos u. 8. Gross Mátyás fszt. utcai toldaléka Kraschitz András-tól 1815-ből. Rhsz. 129/158—159/174/194/197. T. 176/198: homlokzat, fszt. alaprajz. Teljesen átalakítva, áll.

I. Kuny Domokos u. 10. Linzbauer Fülöp „von der Baukunst” fszt. saját háza terve 1823-ből. Rhsz. 162/175/195/198. T. 330/369: homlokzat, fszt. alaprajz. Áll, teljesen átalakítva.

I. Kuny Domokos u. 15. Gross Mátyás fszt. háza terve 1826-ból. Rhsz. 144/168/185/206/208. T. 288/313: homlokzat, fszt. alaprajz, metszet. Áll, teljesen átépítve.

I. Pálya u. 5. Hisz János vendéglős fszt. udvari toldaléka terve Weixlgärtner Mihálytól 1821-ből. Rhsz. 118/131/157/174/177. T. 304/343: két homlokzat, pince, fszt. alaprajz, 2 metszet. A ház áll, romantikusan egyemeletesre kiépítve.

I. Pálya u. 13. Reitterer József fszt. háza terve 1816-ből. Rhsz. 156/127/153/170/173. T. 179/201: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Pálya u. 15. Leeb György fszt. háza terve 1819-ből. Rhsz. 115/126/152/169/162. T. 266/289: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

I. Szent János u. 15. M. Tremel János egyem. háza terve 1819-ből. Rhsz. 11/13/14/15. T. 209/288: homlokzat, metszet, fszt. I. em. alaprajz. Lebontva.

XII. Alkotás u. 1/a. Fogl Péter szabó fszt. háza terve 1816-ből. Rhsz. 241/270/271/275. T. 209/231: pince, fszt. alaprajz. 1852-ben a telket Clark Ádám vette meg. Lebontva.

XII. Alkotás u. 9. Steiger Lőrinc vaskereskedő fszt. háza terve id. Eckermann Józseftől 1816-ből. Rhsz. 240/269. T. 184/206: homlokzat, fszt. alaprajz műhellyel. Lebontva.

XII./Hársköz 6. Roser Vince fszt. háza terve 1823-ből. Rhsz. 207/254/282/281. T. 346/385: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

XII. Városmajor u. 66. helyén. Schwartzmayer János szabó fszt. kerti háza és prэшháza terve 1820-ból. Rhsz. 249/295/323/318. T. 282/306: homlokzat, fszt. alaprajz. Lebontva.

Ezek az 1811—1827-es adatokon kívül még tudunk Lang József kőműves ma is álló, 1808-ban épült villájáról (XII. Városmajor u. 60.), Barabás Miklós XII. Városmajor u. 44. sz., ma is álló villája³⁷ építéséről 1840-ből, a Márvány utcai Jankovich-kúriáról, melyet 1846 folyamán a hagyomány szerint Pollack Mihály épített. Az utóbbi 1944—45-ben pusztult el. Ebben a félévszázadban épült a XII. Városmajor u. 35. sz. ház, a XII. Városmajor u. 39/b. sz. alatti villa szép kerti része és a XII. Kékgolyó u. 15. sz. alatti volt Pongrácz-kúria is, a még állók közül. Lechner Jenő 1924-ben készült, sokszorosított műemlék jegyzékében még több, azóta lebontott „neoklasszikus” épület szerepel. 1842-ben épült

Ságody József tervei szerint az 1938-ban lebontott Budai Színkör a Horváth-kertben. Ugyanő építette 1834-ben a Budaörsi úti vámházat (A. C. 879/1822—1848.)

Csonka lenne a Buda építészetéről nyújtott kép, ha az egyes városrészek után néhány szót nem szólnánk a budai hegyvidék beépítéséről, amely ennek a kornak egyik jelentős építéstörténeti eseménye. A XVIII. század végén még csak néhány major és egy-két vendéglő állott itt szórványosan. A XIX. század első harmadában lassan megindult a fejlődés,³⁸ majd a negyvenes években megélénkült a betelepülés. Nagyot lendít ezen a 139 holdas Niedermayer-telek (Svábhegy) és a 137 holdas rác közbirtokossági telek (Raitzenkopf, Vezérhalom) felosztása 1840—1841-ben. Gárdonyi az 1854. évi, osztrák mintára készült telekkönyvi összeírás vizszamenőleges adatai alapján számos, régebben épült ház fennállásáról tudósít, sajnos pontosabb helymeghatározás és építési adatok nélkül. Nem nyújt több szabatos adatot a Szabadság-hegy részletes történetének írója³⁹ sem, és még felsorolt adatait is kétségesse tette a beható forráskutatás (lásd Gárdonyi id. művét). Az általunk feldolgozott tervanyag sem tartalmazott eddig egyetlen hegyvidéki adatot sem, lévén az anyag zöme korábbi keletű, mint a hegyvidék betelepülése. Talán a külterületi fekvés és az a körülmény is, hogy az építtetők és építők nagyrésze pesti, magyarázza az adatok hiányát.

Pedig tudjuk, hogy 1837-ben már állt a Haggenmacher Károly tulajdonában lévő Istenszeme üdülő és vendéglő (most : Kossuth gyermeküdülő) a Szilassy út és a Tündérhegyi út közötti telken, szemben a Disznófő vendéglővel, ahol 1837. május 4-én a fáradalmait pihenő Kossuth Lajost elfogták.⁴⁰ Ma is áll a Diana út 25. sz. alatt az Óra-villa, a Budakeszi út 73. sz. alatt a Csendilla villa, a Budakeszi út 38. sz. alatt a Hild-villa, amelyet Hild József 1844-ben épített magának, a Budakeszi út 48. sz. alatt a teljesen átépített Sieber-villa, a Mátyás király út 14. sz. alatt az ugyancsak Hild József építette Libasinszky-villa 1846-ból, a Béla király út 20. sz. alatt a Frivaldszky-villa⁴¹ teljesen átépítve, a Budakeszi út 37, a Budakeszi út 51/a. (Kalmárfy), a Béla király út 22., a Budakeszi út 21., a Diana u. 17. (Karczag), a Költő u. 1. sz. alatti klasszicizáló villa,⁴² és a Zugligeti út 55. sz. alatti népies ízű kis klasszicizáló ház. Jól mutatja ezt az aránylag már sűrű beépítést az a Budakeszi utat és környékét ábrázoló, 1846. évi gouache festmény, amely Schoen szerint valószínűen Liebrich műve (Főv. történeti múzeum). Ezen a képen a már említetteken kívül két préház, a Zechmeister-féle Aranyzarvas vendégfogadó, az emeletes Wodianer- (1845-től Baldacci-)villa, a Remete, a Köffinger-villa és végül a Ferencalmi kápolna (épült 1821—1822 folyamán) látható.⁴³ Ez utóbbi, amelyet Lyka a háború előtt kelt könyvében⁴⁴ lebontottnak tart, ma is áll. Ily nagyszámú építkezés adataiból a további kutatásnak sokat fel kell még derítenie.

Még a század első felében épült a Rózsa-villa, (XII. Budakeszi út 36. sz.), valószínűleg Ybl Miklós szép romantikus alkotása,⁴⁵ az 1840-es években, majd a Perger-villa 1847-ben ugyancsak Ybl Miklóstól (Alkony

u. 12.) és ezzel Budán is átvette az uralmat a romantikus építészet. Művelői: ifj. Eckermann József, Máltás (Múltás, Müller) Hugó, akik mindketten a bécsi képzőművészeti akadémián tanultak,⁴⁶ a két Knabe, Vilmos és Ignác, Hickiss Ferenc, Krövich Antal, Hofhauser József és Lajos, Kinnach József és Vilmos és több kisebb mester, majd mindnyájuk fölött Pan József, aki azonban már szellemében és alkotásaiban is nem budai, hanem budapesti építész. A fejlődő élet, ledöntve a céhrendszer korlátait és megelőzve a tényleges egyesítést, ekkor már egységes budapesti építészetet teremtett, és 1873-ban a közigazgatási egyesítés csak törvényesítette ezt.

E rövid kitekintés után visszatérve korszakunkra, a budai építőmesterek munkásságára jellemző áttekintést nyújt az 1811–27 közötti magánépítkezésekről összeállított alábbi táblázat:

	1811	1812	1813	1814	1815	1816	1817	1818	1819	1820	1821	1822	1823	1824	1825	1826	1827	Összesen
Bullant József ...	2			3		1	1											7
Dankó András ...	10	8	7	5		7	2	2	1		1							43
Dankó József (id.)	5	3		1		1												10
Dankó József (ifj.)												2	4				1	7
Eberl Carlo	5																	5
Eckermann József (id.)	2	2	2	5	2	4												17
Graschitz András ..					1	1												2
Graschitz Mátyás												1		1				2
Irk József						2	8	9	1	2	1	1	2	2	3		3	34
Kinnach Lajos ...	3	5	3	3	3	2		2	3	1	2	1						28
Linzbauer Fülöp....								2			1		1					4
Weixlgärtner Mihály ..						1	1				1	1	1	4				9
Zieglwagner Jakab ...								1		1		2					1	5
Zitterbarth Mátyás id.	2			1														3
Vegyesek ...		1	1	1			1	1			1	3	2	2			1	14
Ácsok				1				2	2	4	1	1	4				1	16
Ismertetlenek	20	7	24	18	21	13	7	9	10	8	8	9	13	5	6	2	6	186
Összesen ...	49	26	37	38	27	32	20	28	17	16	16	21	27	14	9	2	13	392

Ez a kimutatás sok rejtélyt megold, de fel is vet néhány kérdést. Rösler Kristóftól⁴⁷ tudjuk, hogy 1809-ben Budán 5 építőmester működött, „worunter H. Hickisch der älteste und beschäftigtenste, und Hr. Eberl der jüngste, . . .” A másik három mester Bullant József, id. Dankó József és id. Eckermann József volt. Hickisch 1809. december 18-án, elhunyt, működésének jelentős része 1800. előttre esik.⁴⁸ 1811-re már Dankó Andrással és Kimnach Lajossal szaporodott a céh, 1816-ban egyszerre szűnik meg id. Dankó József, id. Eckermann József és Graszitz András munkássága, utóbbi 1815 óta mindössze két építkezéssel szerepelt.

Az ezáltal előállott építészhány lehetett a magyarázata annak, hogy ugyanebben az évben Budára telepedett Bécsből Weixlgärtner Mihály, és hogy nem építőmestereknek — Irk József, Linzbauer Fülöp, Zieglwanger Jakab stb. — terveit is engedélyezték. 1822-ben Schams⁴⁹ négy építőmestert említ, ezek — minthogy 1821-től Dankó András nem szerepelt — ifj. Dankó József, Graszitz Mátyás, Kimnach Lajos és Weixlgärtner Mihály voltak. Id. Zitterbarth Mátyás pesti építőmester budai szereplése átmeneti: az 1810. szept. 5-i tűzvész utáni nagy építész-szükségben engedélyezték pesti építőmesterek munkásságát. Ezt azonban az 1812. március 31-én kelt Magistratual-Determination alapján az 1812. július 7-i ülésen (Pr. 76) el is tiltják. Talán a pesti mesterek budai — előbb hallgatólagosan engedélyezett, majd betiltott — szereplése az egyik oka az alá nem írt és így ismeretlen szerzőtől eredőnek vett tervek feltűnő nagy számának. Hatalmas szám, 182, ismeretlen. Igaz, hogy ezek közé tartoznak a hiányzó tervek is, mert sajnos Budán sem a jegyzőkönyvek, sem az iratok nem nyújtanak felvilágosítást az építészek nevéről. Gyakori a jelzetlenek között a jelentéktelen munka, amelyeknél úgy látszik nem kívántak építőmesteri aláírást.

A vegyesek rovatában összefoglalt nevekről az egyes építőmestereknél szólnunk röviden.

A Baucommissio pótjegyzékében 1831-től 1834-ig 15 építkezés szerepel. 1835-től 1844-ig ismét hiányoznak az adatok, ennek az évtizednek építéstörténetét a további kutatásnak kell felderítenie. Az 1844-től 1850-ig folyt építkezésekre támpontot nyújtanak azok a kimutatások, amelyek a Budai Mérnöki Iratok 299/1855. sz. alatt fekszenek és 1844-től 1854-ig a különböző városrészekre vonatkozó építkezések jegyzékét tartalmazzák. A Vár építkezései közül ez a jegyzék 10 adatot tartalmaz korszakunkról, s a már említettek építésének időpontját tisztázza. A többi toldaléképítés. A Vízivárosban 37, a Landstrassén 10, Neustiftben 10, a Tabánban 25 és a Christinában 19 építkezést sorol fel a jegyzék. Ennek a több mint 100 hiányos adatnak a hasznosítása építéstörténeti szempontból még további részletekbe menő kutatást igényel, különösen az építészek személyének megállapítása céljából.

Az egyes építőmesterekre vonatkozóan eddigi megállapításainkat a következőkben közöljük:

Bullant (Boulland) József a budai Polgárkönyv szerint⁵⁰ született Fridvallban, Csehországban. Házasság, polgárjogot nyert 1808. június

3-án. Céhtag lett 1806. január 6-án, elhalt 1827. november 22-én.⁵¹ Háza volt 1811-től a Wasserstadt 717/727/746/772. sz. alatt (Toldy Ferenc u. 60.). 1811-től 1817-ig mindössze hét engedéllyel szerepel. A B. B. C. jegyzőkönyve szerint (Pr. 171) engedély nélkül épít 1814-ben a Várban Hinka és Heller cipész s a Landstrassén Steden részére. Engedélyezik 1820. október 20-án (Pr. 311) egy fazekaskemence építését Narokin János részére Wasserstadt 127/125/123 alatt a Tóth-házban (I. Pala u. 8.). Ez egyúttal utolsó szereplése is. A levéltári forrásokon kívül ismeretes a Gellért-hegyen a Csillagvizsgáló⁵² (1813, Pasquich János csillagász eszmei terve) és a Vízivárosban a régi Szent János-kórház építése körüli tevékenysége⁵³ (lásd ott). Bullant nem jelentős mester, inkább kivitelező, mint tervező, alkotásai közül egyetlen egyet sem ismerünk, amely ma is áll.

Dankó (Danko) *András* Hohenfurthból, Csehországból származik, házas. Polgárjogot 1810. szeptember 26-án nyert. Céhtag 1811. június 15-én lett. Háza volt a Fischerstadt 103/107/103. sz. (I. Öntőház u. 5—7.) alatt, amely egyúttal zsinagóga is volt. 1816-ban eladta. 1811—1821 között a legfoglalkoztatottabb mester Budán, 43 építkezését engedélyezik, amelyek közül 18 egyemeletes. Magánépületein kívül azonban eddig más munkáját nem ismerjük. Dankó András művészete egyike a legjellemzőbbeknek a copf stílus továbbélésére Budán, a lassú átmenetre és az egyéni ízű, kisszerű klasszicizmusra. Kiemelkedő művei közül sajnos csak a Fő u. 20. sz. ház áll, amely azonban méltón képviseli izmos tehetőségét. Ezenkívül csak az I. Málna u. 7. sz. alatti kis földszintes ház és néhány kisebb átalakított műve maradt meg.

Id. Dankó (Danko) *József* a legöregebb mestereink között, 1786. szeptember 15-én lett budai polgár, s ugyanebben az évben céhtag. Háza van a Wasserstadt 684/694/713/737/693. I. Donáti u. 4. sz. alatt (elpusztult 1944—45-ben). 1811-től 1816-ig 10 tervvel szerepel. 1816. február 21-én Budán elköltözik az élők sorából és házát özvegye nevére írják át. A jegyzékünkben szereplő épületeken kívül építette a tabáni iskolát 1813-ban (Budai Tervek, külön csomag 3—4.), dolgozott a „Három nyúl” kaszánya (1802—1809), a krisztinavárosi templom (1811) és a tabáni templom (1812) építkezésén. A XVIII. század végének művészetében gyökerező mester alkotásainak valószínűleg csak kisebb része szerepel a feldolgozottak között, életművének jelentősebb része még felderítésre vár. A jegyzékünkben szereplő 10 épülete, közülük 7 egyemeletes, melyek szintén szép példái a budai copf-klasszicizáló keverék stílusnak, sajnos mind elpusztult. Talán korábbi művei közül áll még egy-kettő, ma még mint ismeretlen mester műve.

Ifj. Dankó József budai születésű, nőtlen, 1823. március 19-én nyert polgárjogot. Meghalt 1848. január 28-án. 1822. június 2-án lett céhtag és tűnt fel saját háza építésével; 1827-ig 7 tervvel szerepel. Mint városi építőmester tervezte az egyik, Várba vezető lépcsőt (Budai tervek, külön csomó), majd a vízivárosi magyar iskolát 1831-ben, melyhez Kimnach Lajos és Wojtha Ferenc is készítették tervet. 1826-ban emeletet

épített a „Három nyúl” kaszárnyára. Az ő műve 1831-ből a Rudas-fürdő 1944—45-ben nagyrészt elpusztult épülete is (B. B. C. 402). Utolsó ismert épületterve Budán Petőtz Mihály egyemeletes kis háza a Balta köz 1. Festung 90/85, azóta megszűnt telekre. Még ebben az évben Pesten tűnik fel, hol 1842-ig 5 házát épít. Ezek közül ismerjük a kétemeletes Majthényi sarokházát (VII., Király u. 5. Verschönerungs Archiv 5680) Löwenthal J. J. lovag családi házát (VII., Rákóczi u. 10. helyén, V. A. 6236)⁵⁴ és Becker Lipót Károly kétemeletes házát (V., Kristóf tér 8). amely a középkori városfalra épült és megtoldva, átalakítva ma is áll. Majthényi Anna, Szabadság téri kétemeletes házára is készített tervet (ezt Bierbauer⁵⁵ a Király utcai házzal azonosítja), ezt azonban végül Hild József építette fel. Budai épületei közül saját háza (Donáti u. 32.) változatlanul és a II., Bécsi u. 28. sz. alatti Vaczek-ház átalakítva áll. Dankó már vérbeli klasszicista művész, nyugodt, nemes arányú homlokzatai mellett a belső térképzésnek is mestere, amint ez az I. Döbrentei u. 7. szám alá Gross Antal kávéház részére készített, a legömbölyített sarokkal, elipszis alakú pódiummal megoldott táncterem tervéből kitűnik.

Eberl Carlo nem szerepel a budai polgárkönyvben, sem a céhmesterek között, pedig 1807-ben már említették, mint „murarius magistrert” és Röslertől úgy tudjuk, hogy 1809-ben, mint legfiatalabb, már tagja a céhnek.⁵⁶ Székfi Gyula megállapította,⁵⁷ hogy a városi szervezet lazulása következtében „a cégtagok sem tartoznak már feltétlenül a polgárság közé”. A polgárjog hiánya tehát nem volt akadály az építkezések terén, a cégtagság azonban egyelőre megoldatlan kérdés. Maga az Eberl-család nem ismeretlen sem Budán, sem Pesten, sőt Károly, illetve Carolus is volt közöttük, de más a foglalkozásuk, és a polgárjog megszerzésének időpontja sem visz közelebb mesterünk származásának megállapításához. A különös, következetesen olaszos formában használt keresztnév legfeljebb sejteti, de nem teszi bizonyossá a származást, sőt talán nem is származásra, hanem iskoláztatásra utal. Mert kétségtelen, hogy Eberl művészete nagyon elűt a budai mesterekétől és rövid szereplése, kisszámú életműve ellenére is felülmúlja, majd érett alkotásaival korban messze meg is előzi nemcsak a budai, de a pesti mestereket is.

Eberl terveink sorában egyetlen egy évig, 1811-ben és mindössze 5 házzal szerepel. Ez valamennyi egyemeletes. Ismeretes még 1808-ból a „3 nyúl kaszárnya” átalakítására benyújtott terve, homlokzat nélkül. Ehhez id. Dankó József és egy ismeretlen is készített terveket (Budai Acta Cameralia 308/1801—1821). A Baukomissio jegyzőkönyve (Pr. 9.) szerint kap még a Peszka-házra, Tabán 555 sz., engedélyt azzal, hogy a hiányzó terveket pótolja. Erről nem sikerült többet megállapítanunk. Budai szereplése ezzel véget ért, de feltűnik Pesten, ahol 1809—1816-ig eddig 6 tervét sikerült felfedezni (Szép. Biz. 171, 392, 934, 986, 1651, 1735).

Majd 1819. november 11-én Kultsár István bemutatja Pest megyének az Eberl Károly építőmester készítette, a Kossuth Lajos és Szép u. sarkára elgondolt Nemzeti Színház terveit.⁵⁸ Erről a tervről állapította

meg Rados Jenő,⁵⁹ hogy: „Eberl homlokzata a korhoz képest rendkívül egyéni és oly feltűnően hasonlított Garnier 45 évvel később épült párizsi nagyoperájának frontjához, hogy szinte a valamilyen formában való összefüggés kimutatására csábít.”

Ezzel a tervvel — úgy látszik — be is fejeződött ez a rövid, sokat ígérő életpálya. Eberl Carlónak, aki 1809-ben a legfiatalabb budai építész, 1821. november 14-én már az özvegye kéri Pest megyétől a Nemzeti Színház terveiért járó hátralékos tiszteletdíj kifizetését.⁶⁰

Eberl művészete első alkotásaiban nemes klasszicizáló arányaival, rendkívül egyszerű eszközökkel elért finom hatású díszítéssel tűnik ki. Már 1811-ben is van terve, amely szinte eklektikus jellegű. Ezek az eszközei pesti épületei művészi kialakításának is. Életművére a Nemzeti Színház fent ismertetett tervével teszi rá a koronát. Alkotásai közül ma is áll, szerény díszeitől megfosztva és kopottan, az I. Fő u. 18. sz. alatti egyemeletes sarokház, amely az előkészületben levő, már a felkutatott terv alapján átdolgozott helyreállítás után minden bizonnyal méltóan fogja képviselni mesterünket.

Id. Eckermann József budai, 1776. körüli születésű, házas, 1801. május 4-én kapott polgárjogot, 1801. január 1-én lett a céh tagja. Régi budai család sarja, amelynek tagjai kőművesek és iparosok, főleg kádárok voltak. Már 1726. május 2-án polgárjogot kap Eckermann Mátyás kőműves, sőt az sem lehetetlen, hogy az 1700. június 28-án polgárjogot nyert Eckhmann József kőműves neve alatt is a család egyik őse rejtőzik. A család tovább is él, tagjai többnyire építészek és kádárok. Ifj. Eckermann József építőmesteren kívül ismerjük Eckermann Edét, aki a Fővárosi Közmunkák Tanácsának műszaki tanácsosa volt 1872-től 1894-ig.⁶¹ Eckermann Béla kádár ma is űzi iparát az I. Batthyány u. 9. sz. alatti családi házban, melyet id. Eckermann József épített 1814-ben Eckermann Adalbert-Béla kádármesternek. Id. Eckermann Józsefnek háza volt a Landstrasse 66/67/23. II., Frankel Leó u. 12. és a Landstrasse 124/125/128/127. II. Margit u. 5. (Mecset u. sarok) alatt.

Eckermann 1811-től 1816-ig 17 tervvel szerepel. Több magánépítkezéséről nem tudunk, noha csak 1840. július 13-án halt el Budán.⁶² Ezek többnyire földszintes házak és toldalékok, de épített öt egyemeletes házat, illetve emeletráépítést is, és az ő műve a Gyorskocsi u. 3. sz. alatti II. és III. dísztelen emeletráépítés is.

Eckermann is a copf stílusból indult ki. Ennek szép példája az 1812-ben épített, II. Mártírok u. 14. sz. alatti Géb Lipót-féle, ma is álló, lekopasztott földszintes ház. 1815-ben már átmeneti stílusban építi a ma is álló, díszítésétől ugyancsak megfosztott, II., Csalogány u. 13. sz. alatti Engelschall-Mihalovits házat. Korábbi, de egyszerűségében klasszicizáló az I., Döbrentei u. 9. sz. alatti, változatlanul álló, egyemeletes ház. Ezeken kívül áll még a II., Zivatar u. 6. sz. alatti, 1811-ben épített Brustház, a II., Medve u. 36. sz. alatti, 1813-ban épített földszintes ház és az Eckermann Adalbert (Béla) kádármester részére 1814-ben épített földszintes ház fele. Id. Eckermann József nem tartozik a nagy művészek

közé, de szerencsésen fennmaradt elég nagyszámú alkotása méltóan képviseli ezen a derék kismesteren keresztül Buda XIX. század eleji építészetének több változatát.

Ifj. Eckermann József budai születésű, házas, 1828. július 14-én nyert polgárjogot, 1828. augusztus 17-én lett céhtag. Öröklí apjának id. Eckermann Józsefnek két ingatlanát (lásd ott), amelyekhez 1851-ben, a Landstrasse 58. II., Mártírok útja 30. sz. alatt egy harmadikat is szerez. A telekkönyv szerint 1838-ban Gerichts-Assessor, 1844-ben Maurer Meister mit Gewerb in Wasserstatt. A II., Frankel Leó u. 12. sz. alatti háza 1844-ben Eckermann Ferenc kőfaragó tulajdonába kerül. Talán ő az az Eckermann József, aki 1823-ban a bécsi Képzőművészeti Akadémián a rézmetszők szakosztályába iratkozik be.⁶³ Valószínű, hogy azonos azzal az Eckermann Józseffel, aki 1849-ben a Szent Anna templom egyik, bombázás folytán tönkrement oltárát állítja helyre.⁶⁴

Feldolgozott teljes anyagunknak csak pótjegyzékében szerepel, öt késői klasszicista épülettel. Működésének jelentősebb része későbbi, romantikus korszakába esik.

Fisches Antal, a Szent György téri Teleki-palota és a vízivárosi plébánia-épület építője, eredetileg pozsonyi építőmester, aki 1787-ben lett a céh tagja, századunkban mindössze egy tervvel szerepel eddig: a várfalhoz tapadó kis őrlakás tervével (Budai Locumten. 550/1801—1803).

Graschitz (Kraschütz) András, kinek a Christinastadt 288. sz. alatt volt háza s 1815-ben és 16-ban szerepel egy-egy tervvel, jelentéktelen kőműves. Nem jelentősebb *Graschitz Máttyás* sem, ki budai születésű, házas, 1822. július 15-én nyert polgárjogot, 1822. június 6-án lett céhtag, meghalt 1841. augusztus 3-án. 1822—1824-ben épít egy-egy házat, majd a pótjegyzék szerint 1834-ben. Valamennyi jelentéktelen, korunkra fennmaradt épületéről nem tudunk.

Ifj. Kimnach Lajos Pozsonyból származott, 1785 körül született. Atyja valószínűleg id. Kimnach Lajos pozsonyi építőmester volt.⁶⁵ Még nőtlenként kapja polgárjogát 1812. március 24-én, mesterjogát ugyanez év május 28-án, mikor már több épületet épített Budán. Rövidesen házasságot köt Bullant Lujzával, s így családi kapcsolatba kerül a már ismertetett építőmesterrel, és megalapítja azt a budai művészcsaládot, melyből több építész és egy festő is származott. 1824-ben megvásárolja az I., Uri u. 18., 1827-ben és 1834-ben két részletben az I., Kapisztrán tér 1. sz. házat, átmenetileg az övé a II., Frankel Leó u. 8. sz. alatti ház is. 1811-től 1827-ig 28 építési tervvel szerepel, amelyek közül hét az egyemeletes ház. 1832-ben, pótjegyzékünkben szerepel egy földszintes háztervvel. Magánépítkezésein kívül sok a hivatalos megbízása is. Már 1813-ban ő állítja helyre a budai városháza főpárkányát a Walter ács által készített újrafedéskor. Tervet készít a vízivárosi magyar iskolára és 1826-ban a Rudas-fürdő kiépítésére is, ezeket a munkákat azonban nem ő kapja. Ő építette az újlaki iskolát 1840-ben.⁶⁶ Átalakítja a tabáni paplakot, a Fortuna szállót. Minden valószínűség szerint saját, Kapisztrán téri házának is ő a mestere. Legkiemelkedőbb alkotása a várbeli

régi evangélikus templom volt. Legutolsó, általunk ismert műve 1846-ban a Hess András tér 2. sz. alatti volt gimnáziumépület átépítése. Meghalt 81 éves korában Budán, 1866. szeptember 9-én.⁶⁷

Kimnach Lajos nem nagy tehetség, de jól iskolázott művész. Nyugodt, egyszerű, klasszicizáló épületeinek szép arányai mellett valószínűleg mesterségbeli tudása is tette oly keresetté.

Wojtha (Woitha) Ferenc Austerlitzben, Morvaországban született, házasságát 1826. május 22-én, mesterjogot 25-én nyert. Eddig első műve 1831-ből került elő. A B. B. C. pótjegyzékében öt tervvel szerepel. 1831-ben tervet készít a vízivárosi magyar iskolához (Budai Acta Cameralia 586/1822—1848), majd a Bomba téri katonai főőrség épületéhez (Budai mérnöki tervek 7.), amelyhez az első tervet Stephanek N. katonai mérnök készítette (B. a. c. 799/1822—1848). Wojtha műve a hajóhid budai hídfőjének őr- és vámpépülete is. 1832. május 19-én tervet készít a Carlo Adami-féle városvédő Athéné-kút — valószínűleg közlekedési szempontból szándékolt — lebontásával kapcsolatban, egy kút felállítására a Mátyás templom mellett állott kincstári épület elé (B. a. c. 747/1822—1848), ez azonban — úgy látszik — akkor nem valósult meg, mert a kút későbbi térképeken is a régi, Tárnok u. betorkollási helyén szerepel. Wojtha Pesten is épített több épületet, ezek közül az utolsó Cseller Eduard ma is álló földszintes háza⁶⁸ 1850-ből. Ez tudomásunk szerint az utolsó ismert műve ennek a jó ízlésű, klasszicizáló művésznak.

Weixelgärtner Mihály János Bécsben 1786-ban született, meghalt Pesten 1846-ban. Polgárjogot, céhtagságot nem szerzett. „Modelleur” a bécsi Képzőművészeti Akadémián (Fleischer nem említi, mert bécsi születésű), majd Baumeister lesz és Budára költözik.⁶⁹ 1816-ban első fia már itt születik, s ezzel megalapítja a kiterjedt bécsi Weixelgärtner művészcsalád budai ágát. Ugyanebben az évben már dolgozik és 1824-ig Budán 9 tervet készít. Más művéről nem tudunk eddig, noha 1846-ig élt. Háza volt az I., Attila körút 87. sz. alatt.

Weixelgärtner, noha bécsi iskolázottságú, és érett férfikorában került Budára, gyorsan alkalmazkodik a sajátos itteni stílusviszonyokhoz. Az ő műve az I., Bécsikapu tér 8. sz. ház — kerek saroktornya nélkül.

Irk József pallér nagyszámú, de nem jelentős művel szerepel 1816-tól 1827-ig. 1820-ban egyik tervét „von der Baukunst” jelzéssel írja alá, ugyanígy *Linzbauer Fülöp* összes és *Laitzl József* is egyetlen művét. Schoen Arnold véleménye szerint ez a kifejezés valószínűleg azt jelenti, hogy az illető a rajziskola magasabb osztályú növendéke. Ezt megerősíti Irk esete, aki mint pallér iratkozhatott be, hisz Rösler-től tudjuk, hogy a növendékek nagyobb része továbbtanuló iparos ifjú. Irk egyébként nem jelentős művész, Linzbauer is fiatal kezdő, ki később építőmester lesz Budán. Laitl egyetlen emeletráépítési terve szép, érett alkotás. *Zieglwanger Jakab* kőművessegéd öt terve jelentéktelen.

A mesterek jegyzékében vegyesek alatt összefoglaltak között Müller György 1813-ban, Herzog Alajos kőművessegéd 1817-ben, 1822-ben és 1824-ben, Monn Gottlieb pallér 1823-ban, Fisches József, aki 1824.

június 17-én lett a céh tagja, 1824-ben terveznek egy-egy jelentéktelen művet, Wrubel József, Dorfinger Antal és Demkovics mérnök a Bau-Direktio alkalmazottaiként szerepelnek. Limburszky József, a későbbi keresett pesti építőmester, 1827-ben jelentkezik egy kis földszintes ház tervével. Egy monogrammistánk is van: I. V., kinek jelzése alatt valószínűleg Vurz József kőműves rejtőzik.

Az építészek után rendkívül érdekes lenne az építtetők foglalkozás szerinti rétegeződésének és telephely szerinti megoszlásának elemzése. Helyszűke miatt azonban kénytelenek vagyunk a művészettörténetileg érdekesebbek felsorolására szorítkozni. Brunner Antal harangöntő (I., Corvin tér 10.), Frank Ferenc asztalos (II., Buday László u. 10.), aki a Szt. Anna templom felszerelésén is dolgozott,⁷⁰ Hartmann Vilmos orgonakészítő (I., Hunyadi János u. 12.), Held Miksa rézműves (I., Lánchíd u. 4.), Kestele Ignác festő,⁷¹ (I., Öntőház u. 3.), Kirchmayer Aegidius circinorum confector (I., Lánchíd u. 5.), Orlics Pál lakatos (I., Országház u. 23.), aki a Rudas-fürdő részére készített vasrácsmintát, Ott György városi muzsikus (I. Pala u. 10.), Pauer Péter kőfaragó, (I., Öntőház u. 1.), Schmidt János rézmetsző és nyomó (I., Ív u. 3.) és Villiguth Ferenc pecsétvésnök⁷² (I., Attila krt. 36.).

Buda építéstörténetének ebből a fél évszázadából több, mint félezer épületre vonatkozó adatot soroltunk fel, több, mint négyszáz meglevő tervrajzot ismertettünk. Az ezek alapján épült házak közül számos ma is áll. Ezt az anyagot nyugodtan nevezhetjük számottevőnek. A további levéltári kutatás és az eddig kissé elhanyagolt nagyszámú budai történeti térképanyagnak építéstörténeti szempontból beható elemzése még sok adatot hozhat felszínre. Reméljük, hogy ezzel sikerülni fog Buda építéstörténeti térképéről teljesen eltüntetni azt a fehér foltot, amelynek vázlatos kitöltését ez a mű megkísérelte.⁷³

JEGYZETEK

Köszönetet mondok Rados Jenő professzornak, aki a kutató munkát az I. Építéstörténeti Tanszék tudományos munkatervével összeegyeztetve lehetővé tette, az Építészeti Tanács műemléki osztályának, amely a munkát — minthogy az adatok egy része Budapest I. kerület műemlék-topográfiájában felhasználásra került — támogatta. Köszönet illeti Herczeg Etelkát és Nagy Istvánt, a Bp. 1. sz. Áll. Levéltár dolgozóit, akik munkám elvégzését előzékenyen elősegítették. A tervek fényképeit Heltay László készítette.

¹ *Lyka Károly*, Magyar Művészet 1800—1850. Bp. é. n. [1939] 440—441.

² *Zádor Anna—Rados Jenő*, A klasszicizmus építészete Magyarországon. Bp. 1943.

³ *Bierbauer Virgil*, Pesti építőmesterek munkássága 1809—1847. Tanulmányok Budapest Múltjából I. Bp. 1932. 76—98.

⁴ *Schoen Arnold*, A budai Szent Anna templom. Bp. 1930. és az alább következők.

⁵ *Schams, Franz*, Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungern. Buda 1822.

- ⁶ *Szekfü Gyula*, Magyar történet. Hóman—Szekfü. V. kötet. 3. kiadás. Bp. 1936, 40, 67, 97, 191—192.
- ⁷ *Siklóssy László*, Kuny Domokos, egy budai keramikusk a XVIII. században. Bp. 1917, 107.
- ⁸ *Kunits, Michael*, Topografische Beschreibungen des Königreiches Ungarn.. I. köt. Pest 1824, 152, 153.
- ⁹ *Schams i. m.* 544—549.
- ¹⁰ *Rösler*, Kalender von Ofen und Pest für 1809. Pest é. n. 37.
- ¹¹ *Schams i. m.* 116.
- ¹² *Feldmann, G. L.*, Pesth und Ofen . . . Lipcse és Pest 1844, 8.
- ¹³ *Bierbauer i. m.*
- ¹⁴ Budapesti 1. sz. Áll. Ltár. Budai Baucommissio. Misc. N. 45.
- ¹⁵ *Schams i. m.* 102—104.
- ¹⁶ *Schoen Arnold*, Fővárosunk 1800—1873 között. . . Bp. 1948, 12.
- ¹⁷ *Gárdonyi Albert—Iványi Béla*, A királyi magyar egyetemi nyomda története 1577—1927. Bp. 1927, 118 és 199.
- ¹⁸ *Schams i. m.* 111.
- ¹⁹ *Horler Miklós*, Az I., Donáti u. 32. sz. ház története (Kézirat)
- ²⁰ *Kunits i. m.* 153.
- ²¹ *Schoen Arnold*, A budai Szent Anna templom. Bp. 1930, 211.
- ²² *Genthon István*, Magyarország műemlékei. Bp. 1951, 14.
- ²³ *Lyka i. m.* 441.
- ²⁴ *Schoen Arnold*, A budai Szent Anna templom. Bp. 1930, 211.
- ²⁵ *Schoen Arnold*, Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. Tanulmányok Budapest múltjából. VII—1939, 22.
- ²⁶ *Országh Sándor*, A budai Lövész Egylet. Bp. 1885, 7.
- ²⁷ Ferenczy Károly szíves megállapítása.
- ²⁸ Emlékirat a Pesti Hengermalom Társaság fennállásának félszázados évfordulója alkalmából. Bp. 1890, 10.
- ²⁹ Vereinigter Ofner u. Pester Zeitung 1806. 84. szám
- ³⁰ *Schams i. m.* 456.
- ³¹ *Szatmari István*, A gyógyszerészetre és a budapesti gyógyszerárakra vonatkozó adatok. Bp. 1935. 166.
- ³² *Petrík Albert*, A régi Buda-Pest építőművészete. III. rész. Bp. 1911, 61. A kapu képe.
- ³³ *Schams i. m.* 381.
- ³⁴ *Kertész K. Róbert*, A barokk stíluskorszak műemlékei. Budapest műemlékei. Szerk. Lechner Jenő. Bp. é. n. (1924) 134.
- ³⁵ *Lyka i. m.* 441.
- ³⁶ *Kelényi B. Ottó*, A Pázmány Péter Tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei. Bp. 1929, 20—22. (Képe és alaprajza 23. old., lakóház képe 45. old. Tervek az Egyetemi Könyvtárban.)
- ³⁷ *Schoen Arnold*, Fővárosunk. . . 37—38.
- ³⁸ *Gárdonyi Albert*, A budai hegyvidék első nyaralótelepei. Tanulmányok Budapest Múltjából. II-1923, 162—180.
- ³⁹ *Siklóssy László*, Svábhegy. Bp. 1929.
- ⁴⁰ *Eperjessy István*, Zugliget und Umgebung. . . Bp. 1908, 34. (képe 35. old.)
- ⁴¹ *Schoen*, Fővárosunk. . . 38—41.
- ⁴² *Genthon*, Magyarország műemlékei. 31, 85—86.
- ⁴³ *Schoen*, Fővárosunk. . . 40.
- ⁴⁴ *Lyka i. m.* 441.
- ⁴⁵ Ybl Ervin szíves közlése.
- ⁴⁶ *Fleischer Gyula*, Magyarok a bécsi Képzőművészeti Akadémián. Bp. 1935, 392.
- ⁴⁷ *Rösler i. m.* 55.
- ⁴⁸ *Schoen Arnold*, A krisztinavárosi plébániatemplom. Bp. 1907, 8.

- ⁴⁹ *Schams* i. m. 388.
- ⁵⁰ (Illyefalvy Lajos), Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai. II. köt. (Plá-giumper miatt nem jelent meg. Egy példány a Bp. 1. sz. Áll. Ltárban.)
- ⁵¹ A budai kőfaragó és kőműves céh mesterkönyve. Budapesti Történeti Múzeum újkori osztálya. 1088. 1. sz.
- ⁵² *Kelényi* i. m. 20—22.
- ⁵³ *Schoen Arnold*, Budapest székesfőváros. . . 22.
- ⁵⁴ *Zádor—Rados* i. m. 156.
- ⁵⁵ *Bierbauer* i. m. 97.
- ⁵⁶ *Rösler* i. m. 55.
- ⁵⁷ *Szekfü* i. m. 244.
- ⁵⁸ *Báthory István*, A Nemzeti Színház építésének és lebontásának története. Bp. 1914, 8. (képe 8. old.)
- ⁵⁹ *Zádor—Rados* i. m. 345.
- ⁶⁰ *Pukánszky Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. II. köt. Bp. 1938, 15.
- ⁶¹ *Siklóssy László*, A Fővárosi Közmunkák Tanácsa története. Hogyan épült Budapest? 1870—1930. Bp. 1931, 614, 619.
- ⁶² *Néhai Szentiványi Gyula* szíves közlése.
- ⁶³ *Fleischer* i. m. 39.
- ⁶⁴ *Schoen, Szt. Anna*. . . . 212.
- ⁶⁵ *Riedlmayer Gyula*, Szarvas városképi és műemléki vizsgálata. Bp. 1953, 12. *Kimnach Lajos* pozsonyi építőmester építette 1790-ben a szarvasi Tessedik Sámuel-féle gazdasági iskolát.
- ⁶⁶ *Reisinger Gyula*, Adatok a III. ker. Lajos utcai elemi iskola történetéből. A Budapest—Újlaki róm. kath. egyház évkönyvei I. Bp. 1926, 121. és Budai tanácsülési jegyzőkönyvek 1840. 3362, 5783 és 6748. sz.
- ⁶⁷ *Vasárnapi Újság*. XIII. —1866, 449.
- ⁶⁸ *Zakariás G. Sándor*, Pesti építőmesterek munkássága 1850—1860. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953. Bp. 1954, 590.
- ⁶⁹ *Thieme—Becker* XXXV. köt. Lipcse 1942, 353.
- ⁷⁰ *Schoen Arnold, Szt. Anna*. . . . 233, 237.
- ⁷¹ *Schoen Arnold, Szt. Anna*. . . . 211.
- ⁷² *Schams* i. m. 384.
- ⁷³ A kézirat lezárása után a terjedelem csökkentése miatt számos, jelentéktlenebb tervet törölnöm kellett. A kimutatásokban közölt tervek végösszege azért nem egyezik a közölt tervek számával.

G. S. Zakariás

BEITRÄGE ZUR FRAGE DER ARCHITEKTUR BUDAS IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

Die klassizistische Architektur Budas ist ziemlich unbekannt. Und doch war die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts trotz der langsamen Entwicklung der Stadt von entscheidendem Einfluß auf die weitere Gestaltung des Stadtbildes. Bisher fehlten jedoch die entsprechenden Unterlagen über die Architekturgeschichte der Stadt. Die vorliegende Abhandlung will eben diesem Mangel teilweise abhelfen.

Im Staatsarchiv №I in Budapest sind die Projekte der Budaer Baucommission erhalten, und zwar von 1811 bis 1827 vollständig, aus den späteren Jahren nur mangelhaft. Die Baucommission hielt ihre erste Tagung am 22. November 1810. nach der großen Feuersbrunst im Tabán und in der Halászfőváros (Fischerstadt). Die von ihr angenommene Bauregelung ließ der Magistrat am 10. Dezember 1810 in Kraft treten.

Die Regelung enthält acht Punkte und schreibt u. a. vor, daß nur Baumeister oder Zimmermeister bauen dürfen, daß die Pläne eines jeden Bauvorhabens in zwei Exemplaren der Kommission zur Genehmigung vorzulegen seien, daß von den genehmigten Plänen nicht abgewichen werden darf. Des weiteren nimmt die Regelung auf die Vorschriften der Brandverhütung, die Verwendung guten Baumaterials und bauästhetischen Gesichtspunkte Bezug.

Die Baucommission bestand von 1811 bis 1850. Bis 1827 beurteilte sie 392 Bauentwürfe. Die Pläne aus den Jahren nach 1827 sind nur teilweise erhalten; insgesamt 15 sind auf uns gekommen, doch dürfte es nach der Registrierungsnummer zu urteilen, bis 1845, 56 gegeben haben.

In der *Burg*, die das Zentrum der Staatsverwaltung war und wo die schönsten Paläste lagen, sind 21 Bauprojekte erhalten geblieben. Die wichtigsten sind: Bécsikapu tér 8, Országház utca 6 und Táncsics Mihály utca 13; alle drei sind Werke von Mihály Weixelgärtner. Das Haus Országház utca 19 ist das Werk von Carlo Eberl. Das Palais Eszterházy, Tárnok utca 9 und das Spiess-Haus Uri utca 22 stammen von unbekannten Baumeistern.

In der *Víziváros* (Wasserstadt), die mit ihren geschmackvollen stockhohen Häusern einen städtischen Charakter hatte, sind 129 Bauten bekannt. Die bedeutendsten sind: das Eckhaus Donáti utca 32, das von József Dankó jun. für sich selbst gebaut wurde, das Haus Fő utca 18 von Carlo Eberl und Fő utca 20 von András Dankó. Das Falk-Diestinger-Haus Gyorskocsi utca 3 und das Haus Csalogány utca 13 stammen von József Eckermann sen., ebenso Fő utca 82—86, das Gebäude des Königsbades, dessen Fassade vermutlich nach den Projekten des Brunnenmeisters Mátyás Schmidt erbaut wurde.

Im Stadtteil *Országút* (Landstrasse), der von seiner Hauptstraße abgesehen einen ländlichen Charakter hatte, sind die Projekte von 61 Bauten bekannt. Die wichtigsten sind: das Haus Buday László utca 10, das vom Eigentümer, dem Kunsttischler Xavér Ferenc Frank für sich selbst entworfen wurde. Diese Gegend (Buday László u., Kút u., Rózsahegy u., Zivatar u.) wurde größtenteils nach der Parzellierung des Jálícschen Weingartens ausgebaut.

Újlak (Neustift) war ebenfalls ein Stadtteil von ländlichem Charakter, wo nur unbedeutende Bauten ausgeführt wurden. Die großen öffentlichen Bauten, die zu dieser Zeit errichtet wurden, wie das Krankenhaus der Barmherzigen Brüder und das Kaiserbad kommen unter den erhaltenen Bauentwürfen nicht vor.

Im *Tabán*, das nur in der Hauptstraße ein städtisches Gepräge hatte, in den übrigen Teilen jedoch wie eine Landsiedlung aussah, wurden 130 Bauten ausgeführt. Die wichtigsten sind: das Haus Apród utca 10, das Haus Döbrentei utca 9 von József Eckermann sen. und das Sággy-Haus Döbrentei utca 15 von einem unbekannten Meister, sowie andere schöne Häuser, die später abgerissen wurden.

In der *Krisztinaváros* (Christinastadt) — der Gartenstadt Budas — ist von den 50 Bauten kein einziges von Bedeutung auf uns geblieben.

Die Bebauung der Budaer Berggegend begann in den Jahrzehnten, als die Baucommission noch fungierte, doch ist kein einziges Projekt in unserem Material vorhanden, entweder weil die Baumeister und die Bauherren Pester waren, oder weil die Häuser in den Außenbezirken lagen. Wir wissen von etwa 50 Villen und Gasthöfen, daß sie zu dieser Zeit bereits bestanden, doch konnten die Daten dieser Bauten bisher nicht ausfindig gemacht werden.

Über die einzelnen Baumeister konnten wir bisher folgendes feststellen: *József Bullant* (*Boullandt*) wurde zu Fridwald in Böhmen geboren. Mitglied der Zunft wurde er am 6. Januar 1806 und starb am 26. November 1827. Aus der Zeit von 1811 bis 1820 haben wir acht seiner Baupläne. Sein bedeutendstes Werk, das Projekt des Observatoriums auf dem Gellért-Berg (1813), kommt in unserem Material nicht vor. Die Rolle Bullants war in diesem Fall eher die des Ausfühlers, denn der ideale Plan stammte von dem Astronomen János Pasquich.

András Dankó stammt aus Hohenfurt in Böhmen. Er wurde am 15. Juni 1811 Zunftmitglied. Von 1811 bis 1821 wurden 43 seiner Projekte genehmigt,

darunter 18 stockhohe Häuser. Sein bedeutendstes Werk ist das Haus F6 u. 20 mit einem Eckturm.

József Dankó sen., der älteste unter unseren Meistern, war seit 1786 Zunftmitglied. Von 1811 bis 1816 sind uns 10 seiner Projekte bekannt. Er starb am 21. Februar 1816. Aus dieser Zeit kennen wir kein einziges seiner Werke, das noch heute stünde, es ist jedoch möglich, daß eines seiner früherer Bauten als das Werk eines unbekannten Meisters noch besteht.

József Dankó jun. wurde in Buda geboren, wurde am 2. Juni 1822 Zunftmitglied, starb am 28. Januar 1848. Wir haben 9 Pläne von ihm, unter denen die bedeutendsten sein eigenes Haus in der Donáti u. 32 und das Rudas-Bad sind. Er baute auch in Pest mehrere Häuser.

Carlo Eberl war kein Zunftmitglied; und ist 1807 als »murarius magister« erwähnt. Er starb im Jahre 1821. In Buda kennen wir von ihm bloß sechs Pläne, in Pest ebenfalls sechs. Er überragte seine Zeitgenossen durch seinem guten Geschmack und seine originellen Lösungen. Eines seiner bedeutenden Werke ist das Haus F6 u. 18. — heute in sehr verfallenem Zustand —, doch sein hervorragendstes Werk ist das Projekt des Nationaltheaters aus dem Jahre 1819, von dem Jenő Rados feststellt, daß »seine Fassade im Vergleich zur Epoche außerordentlich originell wirkt und der Front der Pariser Grand-Opera, die von Garnier 45 Jahre später erbaut wurde, derart ähnlich ist, daß man geradezu versucht ist, hier irgendeinen Zusammenhang zu suchen.«

József Eckermann ist in Buda um 1776 geboren und wurde am 1. Januar 1801 Zunftmitglied. Er starb am 13. Juli 1840, doch wird sein Name nur bis 1816 erwähnt. Er ist unter den Bauplänen mit 17 Projekten vertreten. Die bedeutendsten sind die stockhohen Häuser Csalogány u. 13 und Döbrentei u. 9.

József Eckermann jun., geboren in Buda, wurde am 17. August 1828 Mitglied der Zunft. In unserem Material haben wir fünf seiner Pläne aus den vierziger Jahren, doch war er hauptsächlich in den fünfziger und zechziger Jahren tätig.

András und Mátyás Graszitz (Kraschitz) sind weniger bedeutende Meister, ebenso *József Ivk*, obwohl uns von ihm 34 Projekte bekannt sind.

Lajos Kinnach jun. stammt aus Pressburg, wurde dort um 1785 geboren, starb in Buda am 9. September 1866, im Alter von 81 Jahren. Sein Vater war wahrscheinlich Lajos Kinnach sen. Wir haben von ihm 28 Pläne in unserem Archivmaterial. Als städtischer Baumeister erbaute er mehrere öffentliche Gebäude, darunter die alte, inzwischen abgerissene evangelische Kirche in der Burg.

Ferenc Wojtha (Woittha), geboren in Austerlitz in Mähren, wurde am 25. Mai 1826 Zunftglied. Er ist in unserem Material mit fünf Plänen vertreten. Bedeutender aus diesen ist das Gebäude der Militärwache am Bomba tér (heute Batthyány tér) und das Haus der Brückenwache beim Budaer Brückenkopf der Schiffsbrücke. Sein letztes bekanntes Projekt ist das seines Pester Hauses aus dem Jahre 1850.

Mihály János Weixelgärtner wurde in Wien 1786 geboren und starb in Budapest im Jahre 1846. Seine neun Projekte fügen sich gut in die eigenartige Budaer Stilentwicklung ein. Das Haus Bécsi-kapu tér 8 ist sein Werk.

Wir hoffen, daß wir mit diesem bescheidenen Artikel, der sich im wesentlichen auf die Veröffentlichung des Quellenmaterials beschränkt, den weissen Fleck von der Karte der Geschichte der Budaer Architektur zumindest teilweise beseitigen konnten. Ihn gänzlich zu entfernen ist Aufgabe der weiteren Forschung.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 1. I. Országház u. 19. Fassade. Entwurf von Carlo Eberl

Abb. 2. I. Országház u. 19. Grundriß des Erdgeschoßes. Entwurf von Carlo Eberl

Abb. 3. I. Országház u. 19. Grundriß der Stockwerke. Entwurf von Carlo Eberl

Abb. 4. I. Táncsics Mihály u. 13. Entwurf von Mihály Weixelgärtner

- Abb. 5. I. Úri u. 22—Tóth Árpád sétány 20. Plan eines unbekannten Meisters
- Abb. 6. I. Kapisztrán tér. Nándor-Kaserne. Entwurf von J. Hummel
- Abb. 7. I. Hess András tér 2. Schule. Entwurf von Lajos Kinnach
- Abb. 8. I. Szentháromság u. 2. Entwurf eines Kamins von Oszwald Stürzner
- Abb. 9. I. Fő u. 18. Entwurf von Carlo Eberl
- Abb. 10. I. Fő u. 20. Entwurf von András Dankó
- Abb. 11. I. Fő u. 23. Entwurf von József Dankó sen.
- Abb. 12. I. Öntőház u. 5—7. Entworfen von András Dankó
- Abb. 13. II. Csalogány u. 13. Entwurf von József Eckermann sen.
- Abb. 14. II. Fő u. 82—86. Skizze von Mátyás Schmidt
- Abb. 15. II. Buday László u. 10. Entwurf wahrscheinlich von Ferenc X. Frank
- Abb. 16. II. Mártírok útja 14. Entworfen von József Eckermann sen.
- Abb. 17. I. Apród u. 8. Entwurf von József Dankó jun.
- Abb. 18. I. Attila krt. 36. Entworfen von András Dankó
- Abb. 19. I. Attila krt. 47. Entwurf von József Irk
- Abb. 20. I. Döbrentei tér 4. Entworfen von Carlo Eberl
- Abb. 21. I. Döbrentei tér. Entworfen von József Laitl
- Abb. 22. I. Döbrentei tér. Entwurf von Lajos Kinnach
- Abb. 23. I. Döbrentei tér 9. Rudas-Bad. Entworfen von József Dankó jun.
- Abb. 24. I. Haus der Brückenwache an der Schiffbrücke. Entworfen von Ferenc Wojtha
- Abb. 25. I. Döbrentei tér 9. Entwurf eines Eisengitters von Pál Orlits
- Abb. 26. I. Gebäude an der Stelle des heutigen Südbahnhofes. Entwurf eines unbekannten Meisters

LAKATOS ERNŐ

Budapestkörnyék 1848-ban

Budapestkörnyék helyzete az 1848-at megelőző időkben alapvetően különbözött a két anyaváros : Buda és Pest helyzetétől.¹ Míg az utóbbiak polgárai viszonylagos társadalmi függetlenségnek örvendhettek, addig amazokéi teljes feudális alávetettségben éltek. Ez a különbség terhes örökségképp az egész polgári korszakon át megmutatkozott mind társadalmi, mind közigazgatási és gazdasági téren. Ennek ellenére Budapestkörnyék sokkal gyorsabb ütemben fejlődött, mint a főváros. Míg Budapest főváros 1848-tól számítva egy évszázad alatt lélekszámának hétszeresét érte el, addig hat elővárosa (Kispest, Pesterzsébet, Újpest, Budafok, Rákospalota és Pestszentlőrinc) ugyanebben az időszakban hatvanhat-szorosára nőtt meg. A Budapest környéki községek pedig a száz év előtti lélekszám huszonháromszorosát érték el.² Lakosságának társadalmi összetételét tekintve pedig Budapestkörnyék átmeneti jellegű volt a főváros és a vidék között. A főváros környéki város jellege élesen eltért akár egy dunántúli, akár egy alföldi város jellegétől, községeinek típusa is jellegzetesen különálló volt. Ennek a területnek főváros környéki vonásai azonban csak a polgári korszakban fejlődhettek és fejlődtek ki.

A feudalizmus végén a nagyváros közvetlen környezetére gyakorolt átalakító hatása csak Óbudán mutatkozott meg erőteljesen, ezért nem véletlen, hogy már a polgári korszak legelején, 1849-ben Budapesthez csatolták. A Bach-korszakban Budával egyesítették, de 1861-ben ismét visszakerült Pest megyéhez. Végül is 1873-ban újból bekebelezetett az akkor megszervezett fővárosba.

Budapestkörnyék gazdasági és társadalmi viszonyai a feudalizmus utolsó szakaszában lényegében azonosak voltak más magyarországi nagyobb városok szomszédságában levő települések viszonyaival. Amennyiben a budapestkörnyéki helységeknek mégis egyedülálló, különleges vonásaik voltak, azok rendszerint nem a főváros közelségéből, hanem más, földrajzi és történelmi körülményeikből fakadtak. Nem tagadható azonban, hogy a kapitalizmus feudalizmust bomlasztó ereje a városokon kívül azok szomszédságában mutatkozott meg és hatott viszonylag a legerőteljesebben. A magyar városok gyenge polgári és kapitalista jellegére mutat az, hogy ez az erő 1848 előtt csak csírájában,

de 1848 és különösen 1867 után fékezetten bár, de egyre jobban érvényesült.

Budapestkörnyék történetében 1848 különösen jelentős korszakfordulót jelent, kiindulópontja rohamos fejlődésének. A helytörténeti irodalom ennek ellenére elhanyagolta ennek a területnek történeti feldolgozását.³ Egyes, jobbára népszerűen megírt tanulmányok csupán egyes községek vagy városok múltjával foglalkoztak, sok esetben csupán adatgyűjtésre törekedve, de az egész területnek egységes szempontú történeti feltárását mellőzték. Ennek a tanulmánynak a feladata ezt a munkát egy kis, de jelentős korszakra vonatkozóan elvégezni.

*

Budapest környékén 1848-ban csupán egy mezővárost (Soroksár) találunk. Budafok ugyan éppen 1848-ban kéri rendezett tanácsú mezővárossá való átszervezését. A két előbb említett helységen kívül még tíz község és öt pusztta terül el a fővárosok környékén. (A községek : Újpest, Rákospalota, Rákoscsaba, Cinkota, Rákoskeresztúr, Csepel, Tétény, Albertfalva, Hidegkút és Békásmegyer. A puszták : Káposztásmegyer, Szentmihály, Gubacs, Szentlőrinc és Kistétény.) A két fővárossal egyik település sem nőtt még össze, hanem azoktól széles mezőgazdasági övezet, szántók, legelők, kopár futóhomok, imitt-amott szőlők és zöldség, erdőfoltok választották el. A fővárosokkal országos utak kötötték össze a budapestkörnyéki helységeket.⁴ A területet szétválasztó Duna vize

A nem nemes házak száma a Pest megyei sommás táblázatok alapján az
1784, 1816, 1826, 1836 és 1846. évben.

Sor- szám	A helység megnevezése	A házak száma					
		1784	1804	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	—	—	39
2.	Káposztásmegyer	—	—	—	—	—	—
3.	Rákospalota	136	179	180	203	204	284
4.	Rákosszentmihály	—	—	—	—	—	4
5.	Cinkota	115	113	117	122	134	153
6.	Rákoskeresztúr	169	178	171	190	188	228
7.	Rákoscsaba	126	146	133	142	147	160
8.	Gubacspusztta	—	—	—	—	—	1
9.	Soroksár	437	455	458	541	563	590
10.	Szentlőrinc pusztta	—	—	—	—	—	11
11.	Csepel	53	81	81	105	116	113
12.	Tétény	187	129	148	196	209	227
13.	Kistétény	—	—	—	—	—	—
14.	Promontórium (Budafok) ...	192	244	305	402	436	423
15.	Albertfalva	—	—	—	34	38	38
16.	Hidegkút	129	122	122	118	149	166
17.	Békásmegyer	112	119	119	123	122	123
	Összesen	1656	1766	1834	2176	2306	2560
18.	Óbuda	685	674	752	763	776	751
	Végösszeg	2341	2440	2586	2939	3082	3311

számos hajómalmot hajt meg, árville pedig nem egy községet olykor teljes elpusztulással fenyeget.⁵ A falusias környezetből csupán Óbuda válik ki, amelyet ekkor már Buda elővárosának tekintenek.⁶ A többi községi település építésmódja teljesen nélkülözi a városi jelleget. A házak túlnyomó része vert falból készült, és nád- vagy szalmatetővel van fedve. Emeletes ház jóformán nem is akad.⁷ Egy házban rendszerint egy teljes család élt; nagyszülők, szülők és gyermekek. A házak kisebb részében két lakás is volt; ezek egyikét a tulajdonos lakta, a másikat bérbe adta lakónak, vagy ahogy akkor mondták „házatlan zsellérnek”. A házak száma arányosan nőtt a lakosok számával. A fejlődés bizonyítására a túloldali táblázatban bemutatjuk a nem nemes házakról készített statisztikát a megyei hatóság egykorú kimutatásai alapján.⁸

Az egyes adatokat közelebbről elemezve meg kell állapítanunk, hogy a községekben a fejlődés nem volt egyenletes. Egyes helységek, mint Rákospalota, Csepel és Promontórium, a hatvankét éves időszak alatt közel kétszeresére emelték házaik számát. A községek többsége viszont közel 1/3-os növekedésről adhatott számot. Egyes községek alig vagy jóformán semmit sem fejlődtek (Békásmegyer). Megfigyelhető, hogy a házépítés a napóleoni háborúk utáni évtizedben és a szabadságharc előtti évtizedben kulminált. A francia háborúk után különösen Palota, Rákoskeresztúr, Soroksár, Csepel, Tétény és Budafok fejlődött. 1836 és 1846 között viszont messze kiemelkedik Palota, de szépen gyarapodott Cinkota, Rákoskeresztúr, Tétény és Hidegkút, nem szólva a rohamosan fejlődő Újpestről. Nem kerülheti el figyelmünket az a tény sem, hogy a francia háborúk utolsó évtizedében főleg Óbuda, Tétény és Promontórium fejlődött. Óbuda fejlődése a francia háborúk végével lényegében leáll, stagnál, Budapestkörnyék fejlődése viszont pregnánsabb.

Sokkal kifejezőbb adatokat kapunk azonban, ha családokat, háznépeket (lényegében lakásokat), illetőleg ezek számbeli változását vizsgáljuk.

Ebben a kimutatásban is különösen a francia háborúk utáni évtized mutat nagy népesség-szaporodást, ugyanilyen pozitív a szabadságharc előtti évtized. Az egyes községekben a háznépek száma ritkán mutat egyenletes fejlődést, sokkal gyakrabban ingadozásokkal, hullámvázásokkal találkozunk. A két fejlődő évtizedben a háznépek számának gyarapodása szükségessé tette a nagyméretű építkezéseket, viszont az 1826—1836-os hanyatló évtizedben csökkent az építkezések száma is. A háznépek, illetőleg családok számának emelkedése különösen Budafokon szembetűnő, itt megközelíti a 200%-ot, Tétényben felülmúlja a 100%-ot, ugyanígy Csepelen is — hatvankét év távlatában vizsgálva a fejlődést. Ugyanitt, ugyancsak kitűnik Óbuda elmaradása. Óbuda fejlődése lényegesen lassúbb, mint egész Budapestkörnyéké. Az utóbbi nem nemes házainak száma 54%-kal és a háznépek száma 77%-kal emelkedett. Ugyanezek a számok Óbuda esetében 9%-ot és 25%-ot tesznek ki. Budapestkörnyék esetében viszont a családok számának a házakéhoz viszonyított nagyobb arányú növekedése az elszegényedés, proletarizálódás irányába mutat, ami egy-

Nem nemes háznépek száma a Pest megyei sommás táblázatok alapján

Sor-szám	A helység megnevezése	1784	1804	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	—	—	131
2.	Káposztásmegyer	—	—	—	14	14	23
3.	Rákospalota	164	223	203	222	219	284
4.	Rákosszentmihály	—	—	—	15	?	18
5.	Cinkota	138	180	153	180	156	184
6.	Rákoskeresztúr	190	254	223	268	259	332
7.	Rákoscсaba	150	189	163	160	183	239
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—	—	25
9.	Soroksár	558	542	539	635	601	672
10.	Szentlőrinc puszta	—	40	33	117	29	14
11.	Csepel	68	114	89	119	122	157
12.	Tétény	183	236	235	308	288	450
13.	Kistétény	—	4	2	26	—	—
14.	Promontórium	205	307	336	482	476	596
15.	Albertfalva	—	—	—	40	41	46
16.	Hidegkút	170	166	139	129	169	170
17.	Békásmegyer	131	153	133	149	136	138
	Összesen	1957	2398	2248	2864	2693	3479
18.	Óbuda.....	1156	1454	1423	1687	1583	1456
	Végösszeg.....	3113	3852	3671	4551	4276	4935

két helység esetében különösen jellemző (Budafok, Újpest). Tétényben minden második, Budafokon, Rákoskeresztúron és Rákoscсabán minden harmadik család lakott bérletben. Amíg a háztulajdonosok száma (ekkor minden házra külön birtokost vehetünk még) kb. egyharmadával emelkedett, addig a bérlők száma viszont háromszorosára ugrott. Mindezek az adatok, amelyek a két közölt statisztikából úgyszólván szemre adódnak, jelzik a társadalom fejlődésének irányát Budapest környékén, amely 1848 után hatalmas méretekben bontakozott ki.

Budapestkörnyék népessége 1848 körül eléggé gyér, anyanyelvre nézve magyar, német és szlovák. Budakörnyék majdnem tiszta német, Pestkörnyéken viszont a magyarság relatív többségben van, itt csupán Soroksárnak van tiszta német népessége, szlovákok pedig Cinkotán és Rákoskeresztúron laktak. A túloldalon közölt statisztika Budapestkörnyék lakóinak anyanyelvi megoszlásáról már a Bach-korszakban keletkezett és felölelte a teljes népességet. Szempontjai ma már elavultak, mégis jobb híján kénytelenek vagyunk ezt használni.

Nemzetiségi statisztikánk alapja még nem az 1850. évi népszámlálás, ennek községi adatai ismeretlenek, összeállítója valószínűleg egyházi adatgyűjtésre támaszkodott. Mindenesetre a teljes népességet öleli fel nemre, vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül. Bizonyos pontatlanságai azonban szembetűnőek; így Gubacs esetében nem közöl adatokat, pedig ekkor Gubacsnak nyilvánvalóan volt kb. 60 főre tehető népessége.

Budapest környék népessége 1850-ben⁹

Sor-szám	Helységnev	Magyar	Német	Szlovák	Zsidó	Összesen
1.	Újpest	367	—	—	184	551
2.	Káposztásmegyer	77	—	—	—	77
3.	Rákospalota	1960	—	—	17	1977
4.	Szentmihály puszta ..	58	—	—	—	58
5.	Cinkota	208	—	789	—	997
6.	Rákoskeresztúr	712	—	1013	20	1745
7.	Rákoscaba	1118	—	—	7	1125
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—	—
9.	Soroksár	—	4185	—	6	4191
10.	Szentlőrinc puszta	124	—	—	—	124
11.	Csepel	—	921	—	—	921
12.	Tétény	—	2306	—	325	2631
13.	Kistétény	9	—	—	—	9
14.	Promontórium (Budafok)	—	3387	—	—	3387
15.	Albertfalva	—	297	—	—	297
16.	Pesthidegkút	—	1016	—	—	1016
17.	Békásmegyer	—	834	—	—	834
	Összesen	4633	12 946	1802	559	19 940

Nemzetiségi adatai is pontatlanok. Csepelen az összes sematizmusok említenek rá lakosságot, a statisztika tiszta német helynek mondja. A zsidókat külön nemzetiségnek tünteti fel, pedig ebben a korban többségük német anyanyelvű. Budafokon és Albertfalván cseh-morva iparosok éltek, ezeket egyszerűen németeknek veszi. Újpesten és Rákoskeresztúron viszont a német anyanyelvűeket nem mutatja ki. Ennek ellenére eredményei nagy általánosságban mégis elfogadhatók. Budapest környék népességének közel 1/4-e magyar nyelvű, 2/3-a német, a többi megoszlik a szlovákok és szerbek között. A közel 20 000 főnyi lakosság részben természetes szaporodás, részben hozzávándorlás útján keletkezett. Különösen Soroksár és Budafok (Tétény is ideszámítható) esetében kell jelentős hozzávándorlással számolnunk.¹⁰ A népszám alakulását egyébként a legutóbbi évtizedekben állami összeírások híján, részben az egyházi sematizmusok, részben a megyei, már említett sommás táblázatok alapján követhetjük nyomon. Az előbbieket a teljes népességet ölelik fel, az utóbbiak viszont csak a nem nemes adózókat.

Meg kell jegyeznünk, hogy a megyei összeírások sem mentesek hibáktól. Gubacs puszta egészen 1846-ig nem szerepel a kimutatásban, noha már régebben lakottnak tüntetik fel a sematizmusok. Hidegkút és Békásmegyer 1846. évi adatai elfogadhatatlanok. Itt több száz lelkes tévedésről van szó, a többi adata megközelíti a valóságot. Újból hangsúlyoznunk kell, hogy a megyei összeírások nem a teljes lakosságot tüntetik fel. E célból ugyanezekből az évekből meg kell vizsgálnunk

Budapestkörnyék nem nemes lakossága a sommás táblázatok alapján

Sor- szám	Helységnev	1816	1826	1828	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	—	650
2.	Káposztásmegyer	—	75	72	59	84
3.	Rákospalota	1044	1204	1145	945	1523
4.	Szentmihály puszta ..	—	61	55	—	64
5.	Cinkota	858	927	1021	918	938
6.	Rákoskeresztúr	1289	1555	1621	1504	1808
7.	Rákoscсsaba	723	870	957	882	1188
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—	47
9.	Soroksár	2911	3538	3771	3594	3967
10.	Szentlőrinc puszta ..	278	350	340	158	92
11.	Csepel	548	675	762	726	898
12.	Tétény	1175	1481	1485	1527	2122
13.	Kistétény	10	113	104	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	1742	2488	2590	2461	2655
15.	Albertfalva	—	198	178	210	254
16.	Pesthidegkút	701	506	572	759	594
17.	Békásmegyer	778	827	808	731	650
18.	Összesen	12 126	14 962	15 327	14 374	17 534
	Óbuda	7 483	8 157	—	7 113	6 420
	Végösszeg	19 609	23 119	—	21 487	23 954

az egyházi sematizmusok adatait is.¹¹ A két statisztikát egybevetve kaphatjuk meg a tényleges adatokat.

Az 1784-es adatok nem sematizmusból valók, hanem a II. József-féle népszámlálás megyei összegezéséből és így a teljes népességet ölelik fel, ezért kellett a sematizmusok adataival együtt közölnünk. A két közölt statisztika egy évből való adatait összevetve — az 1836. év kivételével — azt tapasztaljuk, hogy a sematizmusok adatai Budapest környéken kb. 5—600 fővel többet mutatnak ki, mint a sommás táblázatok. Ennek magyarázata kézenfekvő: A sommás táblázatok csak az adófizető rétegeket mutatják ki, a sematizmusok viszont az egész népességet, tehát a nemeseket is, és így azoknak többet kell kimutatniuk. Az egyes községek vizsgálatánál azonban nem így áll a dolog. Pl. 1846-ban a 17 község közül 6-ban a megyei adatok a magasabbak és nem az egyháziak. Ezek között is jelentős eltérés csak Tétény esetében fedezhető fel. Itt kétségtelenül az 1846. évi sommás táblázat hibázik. Kisebb eltérés lehetséges az adatfelvétel különböző időpontja (év eleje vagy év vége) alapján. Az egyházi kimutatások viszont egy helyen, Budafokon, feltűnően nagyobb lélekszámot mutatnak ki, mint a megyeiek. Itt a különbség valószínűleg abból adódik, hogy a megyei összeíró a budafoki barlanglakókat nem vette számba. Több mint száz családról van itt szó, családtagjaikkal együtt kb. 6—700 lélek, s ezzel pontosan megkapjuk a megyei összeírásból hiányzó lélekszámot. Mindenesetre a két különböző szem-

Budapestkörnyék népessége az egyházi sematizmusok alapján

Sor- szám	A helységnev megnevezése	1784	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest.....	—	—	—	—	555
2.	Káposztásmegyer	—	16	49	79	82
3.	Rákospalota	800	1125	1404	1623	1822
4.	Szentmihály pusztá ..	—	—	49	59	54
5.	Cinkota	858	914	947	823	988
6.	Rákoskeresztúr	1024	924	1460	1757	1736
7.	Rákoscсaba	726	838	979	1100	1103
8.	Gubacs pusztá	—	30	16	57	62
9.	Soroksár	2740	3283	3507	3704	4154
10.	Szentlőrinc pusztá ...	—	307	295	154	118
11.	Csepel	378	526	598	776	962
12.	Tétény.....	730	1296	1470	1783	1728
13.	Kistétény	—	15	20	98	110
14.	Promontórium (Budafok)	883	1835	2738	2984	3322
15.	Albertfalva	—	—	192	237	300
16.	Pesthidegkút	787	905	1000	960	1016
17.	Békásmegyer	623	764	809	804	840
	Összesen	9549	12 778	15 533	16 998	18 152
18.	Óbuda	4007	7 092	7 524	7 692	7 400
	Végösszeg	13 556	19 860	23 057	24 690	25 552

pontú adatgyűjtés abban a korban, amelyben a pontos statisztikai adatfelvételt nem ismerték, egymás adatait kiegészíti, az egyezőket pedig megerősíti. Végeredményben még a kismértékben pontatlan statisztikából is a valóságot megközelítő eredményeket vonhatunk le.

Budapestkörnyék népessége 1784 és 1846 között kerekén a duplájára emelkedett. Budapestkörnyék tehát nagyobb mértékben gyarapodott, mint az ország népe általában. Ez a tény már magában rejtette a két főváros hatását közvetlen környékére. Óbuda, az első külváros viszont csak a francia háborúk alatt fejlődött, aztán mintha megszakadt volna a fejlődése. Jelentősége a francia háborúk óta Budapestkörnyék többi részéhez viszonyítva állandóan csökken. A népesség számának legnagyobb mértékű növekedése 1816 és 1826 között figyelhető meg, ebben a tíz évben a népesség kb. 22%-kal gyarapodott. Ez a tendencia megmaradt a 30-as évekig, akkor a váratlanul betört kolera erősen visszavetette a községeket további erőteljes fejlődésükben. Csak 1836 után szedték újra össze magukat. 1846 után pedig az éhínség ver nagy tömegeket a fővárosba és környékére, de erre tárgyalásunk során még részletesen kitérünk. 1848 körül Budapestkörnyék elérte a 20 000-es lélekszámot. Ez a szám megmaradt 1850-re is, pedig a szabadságharc háborús eseményei és a hadi eseményekkel kapcsolatos járványok erősen apasztották a népesség számát.

Budapestkörnyék népességének a szabadságharcot megelőző évtizedekben történt nagyarányú fejlődése hatással volt a társadalmi változásokra, az egyes foglalkozási ágak arányai megváltoztak, és így az egyes társadalmi osztályok ereje és egymáshoz való viszonya is jelentős változásokon ment keresztül.

*

Budapestkörnyék 20 000 főnyi lakossága 1848 előtt kevés kivételtől eltekintve földesúri alávetettségben élt. A legtöbb földesúr nem tartózkodott jobbágyságai között, azokat uradalmi tisztségeivel kormányozta még akkor is, ha történetesen a faluban nem volt allódiuma. Soroksáron a Grassalkovich uradalom külön ispánt tartott. A földesúr Csepel, Budafok és Albertfalva esetében a királyi család (4605 lélek tartozott földesúri joghatósága alá). Békásmegyér (834 lélek) az óbudai—visegrádi koronauradalom tartozéka. Újpest és Rákospalota Káposztásmegyérrel együtt a Károlyi grófok birtoka (2605 lélek). Soroksár, Gubacs és Szentlőrinc pusztja (4315 fő) pedig a gödöllői Grassalkovich uradalomhoz tartozott. Végeredményben 12 292 fő a nagyuradalmak alávetettje volt. Bátran ide számíthatjuk még az egyéb arisztokrata birtokokat is, mint Tétényt (a Hugonnay grófoké) és Rákoscabát is (a b. Lafferth családé). Budapest környék négyötöde (16 048 lélek) állami vagy mánási földesúri uralom alatt élt. Középnemesi birtok Cinkota (a Beniczky családé) és Hidegkút (a Szúnyogh, Steinbach és Vári Szabó családé), Rákoskeresztúr pedig a Podmaniczky nemzetségé. Mindössze tíz jelenlevő és négy birtokától távol levő család volt az itt élő 3000 család nagyhatalmú ura. Bocskoros nemesek ezen a területen nem éltek, a honoratior réteg a főváros közelsége ellenére igen gyér számú, főleg falusi papokból, jegyzőkből, orvosokból és uradalmi tisztekből állott. Már jelentősebb volt az önálló kisiparos-ság, amely ekkor még céhekbe tömörült. A legnagyobb számú társadalmi osztály a parasztság, amely eléggé élesen elkülönült két rétegre: a telkes jobbágyságra és a zsellérekre. A jobbágyság már erősen differenciálódott 1848 körül. A föld- és szőlőművelő zselléreken kívül szép számmal találunk iparos és kereskedő zselléreket is.

Nem tartjuk feladatunknak, hogy jelen tanulmányunk keretében a budapestkörnyéki községek múlt század eleji történetét teljesen feltárjuk, mégis az 1848-as események történetét nem tudjuk hűen bemutatni, ha legalább vázlatosan nem ismertetjük a tárgyalt területen élő nép társadalmi fejlődésének irányát, hogy az egyes társadalmi változások milyen rétegek megerősödéséhez vezettek, és ebből az erőeltolódásból milyen társadalmi és gazdasági következmények keletkeztek. Budapestkörnyék 1848-as történetét csak úgy ismerhetjük és érthetjük meg, ha legalább vázlatosan foglalkozunk az 1848-at megelőző egy-két évtized történetével is.

A leglényegesebb kérdés ebben az időszakban a zsellérség kérdése. Az úrbérrendezés óta a század elejéig a zsellérség száma rendkívül megnőtt, a jobbágyságé viszont nagyjából változatlan maradt. A francia háborúk után már mindenütt a zsellérek vannak többségben és a

községekben egyre nagyobb szavuk lett. A jobbágyság számának alakulásáról a már többször idézett megyei sommás összeírások adhatnak számot.

Budapestkörnyék jobbágy lakossága a megyei sommás táblázatok alapján

Sor- szám	Helységnév	Jobbágyok száma			
		1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	1
2.	Káposztásmegyer	—	—	—	—
3.	Rákospalota	87	92	94	102
4.	Rákosszentmihály (Szentmihály puszta)	—	—	—	—
5.	Cinkota	88	78	79	94
6.	Rákoskeresztúr	118	115	102	109
7.	Rákoscсaba	56	61	54	72
8.	Gubacs puszta	—	—	—	—
9.	Soroksár	103	100	97	103
10.	Szentlőrinc puszta	—	—	—	—
11.	Csepel	34	35	33	37
12.	Tétény	18	15	16	21
13.	Kistétény	—	—	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	—	—	—	—
16.	Albertfalva	—	—	—	—
17.	Pesthidegkút	49	47	59	65
	Békásmegyer	16	17	17	13
18.	Összesen	567	560	551	617
	Óbuda	182	145	115	141
	Végösszeg	749	705	666	758

Az adatokat vizsgálva meglepő eredményre jutunk. 1836-ig a jobbágyok száma lassan csökkenő tendenciát mutat, viszont 1836 után a jobbágyok száma tíz év alatt több mint 10%-kal megnőtt. A jobbágytelkek osztódását a földesurak nem szívesen engedték meg. A soroksári és békásmegyeri jobbágyok száma közel egy évszázadon át változatlan maradt. A földesurak gazdasági okokból óvták a jobbágytelkek egységét és ellene voltak annak, hogy örökösödés révén osztódják a jobbágybirtokokat, amelynek túlságos elaprózódása a szükséges igásrobottól fosztotta volna meg a földesuraságot. Egyébként is könnyebb volt kevesebb embert igazgatni, beszédni tőlük a kilencedet és robotra hajtani őket, mint nagy tömeget, de kevesebb napon. 1836 után azonban változás történt. A nagybirtok már nem szorul annyira a robotmunkára, a nagybirtok gazdálkodási formája változóban van. Ezért egyre kevésbé ragaszkodik a jobbágybirtok sérthetetlenségéhez. Mivel — mint az eddigiek során láthattuk — a népesség erősen szaporodott, a föld azonban nem gyarapodhatott, szűzföldek már nem voltak, a földesurak már többet nem telepítettek, hanem majorságukkal foglalkoztak. A modern majorsági gazdálkodás már nem követelte meg a jobbágy munkát, ezért is a népesség szaporodása csak a zsellérségben mutatkozhatott meg. A természetes sza-

porodás természetesen a jobbágy családokban is megvolt, de a gazdaságot a földesúri érdeknek és a régi szokásoknak megfelelően csak az egyik gyermek örökölhette. Az örökös testvérei viszont szülei halála után zsellérsorba sülyedtek. A földesúrnak azonban megfelelő jobbágylétszám mellett szüksége volt a zsellérekre is. Budafok, Albertfalva egyenesen mint zsellérfalvak születtek meg. A zsellér értéke a földesúr számára abban állott, hogy birtokához viszonyítva aránylag több robotot szolgáltatott, mint a jobbágy. A zsellér illetősége ugyanis 1/8 telek vagy annál is kisebb telektörödék volt, viszont a telkes jobbágy robotkötelezettségének nem 1/8-ad részét, hanem legalább 1/6-od részét kellett teljesítenie, ha házas zsellér volt. Még értékesebbnek látszott a házatlan zsellér, akinek a földesúr jóformán semmit sem nyújtott, mégis évi 12 nap robotot hajtott be tőle. Ezenkívül a házas zsellér ugyanazt a füstpénzt fizette, mint a jobbágy. A zsellér, ha kereskedett vagy ipart űzött, robotkötelezettségét rendszerint pénzen váltotta meg, és szőlőjéből ugyancsak beszolgáltatta a dézsmát. A zsellérnek éppúgy kellett használnia a földesúri regálékat (malom, mészárszék, korcsma stb.), mint a jobbágy. A fenti okokból világos, hogy a földesúr támogatta a zsellérséget, mert a változott körülmények között erre volt leginkább szüksége. Megmutatkozik ez abban a tényben is, hogy a szerződéses zsellérség formájában később is telepítettek zselléreket. Mindezekhez

Budapestkörnyék zsellérnépessége (csak a felnőtt férfi dolgozókat számítva)
a megyei sommás táblázatok alapján.

Sor- szám	A helység megnevezése	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	151
2.	Káposztásmegyer	—	—	—	5
3.	Rákospalota	133	121	80	222
4.	Szentmihály puszta	—	18	—	19
5.	Cinkota	98	91	130	70
6.	Rákoskeresztúr	157	169	159	255
7.	Rákoscsaba	98	105	127	153
8.	Gubacs puszta	—	—	—	20
9.	Soroksár	632	585	489	799
10.	Szentlőrinc puszta	42	—	13	35
11.	Csepel	100	116	129	171
12.	Tétény	238	299	334	420
13.	Kistétény	2	26	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	369	499	481	589
15.	Alberfalva	—	51	75	61
16.	Pesthidegkút	97	106	124	121
17.	Békásmegyer	150	142	148	150
	Összesen	2116	2328	2289	3241
18.	Óbuda	1694	1815	1584	1415
	Végösszeg	3810	4143	3873	4656

hozzájárult a külföldről bevándorolt iparosok letelepedése is, akik szintén a zsellérréteget szaporították. A hozzávándorlás különösen Soroksáron és Budafokon volt jelentős, amint ezt már említettük. A Pest megyébe bevándorló idegenek nagyrészt e két helyen telepedtek meg. Ezek után vizsgáljuk meg a zsellérek számának alakulását.

Az 1816. év utáni évtizedben a zsellérek száma nő, a rá következő évtizedben fogy, és végül a következő évtizedben ismét emelkedik. Különösen érdekes összehasonlítani a zsellérség növekedését a telkes jobbágyokéval. Az utóbbiak a vizsgált 30 évben mindössze 10%-kal gyarapodtak, a zsellérek a szigorúan vett Budapestkörnyéken kb. 33%-kal. Ha azonban a lakókat vesszük figyelembe, amit a háznépek esetében az előzőekben már megtettünk, akkor a házatlan zsellérek szaporodása 200%-os. Ezek az adatok meggyőznek minket arról, hogy Budapestkörnyéken rohamos mértékben megnőtt a földnélküliek száma, akik kizárólag munkaerejük eladásából éltek. Ezek nagyobb részben agrárproletárok és kisebb részben mesterlegények még.

Nem érdektelen Budapest környéken a polgárosodó rétegek vizsgálata sem. Ezeket kétségtelenül a honoratiorok és kézművesek rovatában kell keresnünk. Ezek jelentik a városias jelleget, általában azokat az elemeket, amelyeket a falu nélkülözni szokott. A sommás táblázatok erről is tájékoztatnak minket.

Budapestkörnyék honoratior, polgár és kézműves lakossága

Sor-szám	A helység megnevezése	Honoratior				Polgár és kézműves			
		1816	1826	1836	1846	1816	1826	1836	1846
1.	Újpest	—	—	—	3	—	—	—	105
2.	Káposztásmegyer	—	—	—	1	—	—	—	—
3.	Rákospalota	2	—	5	2	2	10	10	15
4.	Szentmihály-puszta	—	—	—	—	—	—	—	—
5.	Cinkota	2	2	3	5	3	9	5	7
6.	Rákoskeresztúr	1	2	4	4	17	—	4	13
7.	Rákoscsaba	2	3	2	4	11	—	—	5
8.	Gubacs puszta ..	—	—	—	—	—	—	—	1
9.	Soroksár	7	12	9	14	43	91	106	134
10.	Szentlőrinc puszta	4	3	4	1	4	2	5	2
11.	Csepel	1	1	1	2	—	10	8	16
12.	Tétény	7	8	5	13	18	26	22	47
13.	Kistétény	—	—	—	—	—	—	—	—
14.	Promontórium (Budafok)	2	9	8	13	22	42	37	51
15.	Albertfalva	—	—	—	1	—	14	16	15
16.	Pesthidegkút ...	1	1	1	3	—	—	—	1
17.	Békásmegyer	1	2	3	—	9	—	1	3
	Összesen	30	43	44	66	129	204	214	415
18.	Óbuda	22	15	25	18	95	119	163	143
	Végösszeg	52	58	69	84	224	323	377	558

Ezek a rétegek a nemesség és a jobbágyság között helyezkedtek el. A honoratiorok Pest megyében a nemesi közgyűlésen szavazati joggal bírtak és részt vehettek a követválasztáson is. Kossuth Lajos az 1847. évi megválasztását állítólag a honoratioroknak köszönhette. A fent említett két réteg erősödése a városias jelleg kidomborítását jelentette. A honoratiorok száma a vizsgált időszakban megkétszereződött, a polgároké és kézműveseké megháromszorozódott. A fejlődés kétségtelenül az utolsó évtizedre esik. Itt is megmutatkozik Óbuda lemaradása. Ennek egyik fő magyarázata az, hogy Buda helyett mindinkább Pest kezdi átvenni a gazdasági vezető szerepet a két főváros közül. Ez a tény fejleszti rohamléptekben Újpestet és régebben Soroksárt. Buda déli szomszédjai is rohamosabban fejlődnek Óbudánál. Bár említett forrásunknak vannak hibás és bizonytalan pontjai, az egyes tévedések ellenére a közölt táblázatok mégis a tényleges fejlődés helyes irányait jelzik. Az 1828-as regnicoláris összeírás Budapest környéken mindössze 2 honoratiort említ meg, nyilvánvaló, hogy az országos összeírás adata téves. A különböző összeírók valószínűleg különbözőképpen határozták meg a honoratior fogalmát. Mégis a század közepéig lassan egységes felfogás alakult ki e tekintetben. A honoratior réteg számbeli növekedése az értelmiség erősödését jelentette. Ez az értelmiség polgári jellegű, vagy legalábbis polgári vonásai egyre inkább erősödnek.

*

Az előzőekben bemutatott Budapestkörnyék társadalmának összetételét. Erre a társadalomra nemcsak a feudális elnyomás minden terhe nehezedett, hanem a fejletlen közegészségügyi viszonyok keservessé tették mindennapi életét, bár a középkorban oly gyakori járványok, epidémiák már ritkábban ütötték fel fejüket. Az 1831. évi kolerajárvány még nagy pusztításokat okozott. Hiszen nemcsak a járványok, hanem a betegségek ellen sem tudtak kellőképpen védekezni. Még az 1850-es években is Rákospalotán javasasszonyok működnek, mint az orvosok komoly riválisai. Bár a század elejétől kezdve kötelező volt a himlő elleni oltás, mégis ez a betegség a gyermekek százait ragadta el. Az anyakönyvek sokszor csak a tüneteket jelzik a halálokok bejegyzésénél és nem a betegséget, amelyet sokszor nem ismertek fel. Gyakori a diftéria és a felnőttek között a tüdővész s a meghatározatlan betegségek hosszú sora.

A népesség szaporodása ennek ellenére emelkedő tendenciát mutatott. Erről meggyőződhetünk, ha néhány község népmozgalmi adatait megvizsgáljuk. Csepelen az 1843—1847. években született 242 gyermek, a holtak száma ugyanebben az időszakban 173 volt.¹² Tehát a szaporodás ebben az öt évben 69 fő. Az 1848-at követő öt évben a születések száma változatlan maradt (243 lélek), a halálozások száma azonban a háborús évek miatt hirtelenül felugrott 210 főre. A tíz év természetes szaporodása azonban így is 82 lélek volt, ami tíz évre vonatkoztatva, 10%-os szaporodásnak felel meg. Budafokon az 1841—1850. években 1480 gyermek született, a halottak száma pedig ugyanekkor

1182 fő volt, a római katolikus anyakönyvek szerint.¹³ A szaporodás 297 fő, ami a népszámhoz viszonyítva szintén kb. 10%-os szaporodást jelent.

Hidegkúton az 1841—1850 közti tíz évben a születések száma 502, a halálozásoké pedig 458, a tíz évi szaporodás 44 fő, ami viszont az 5%-ot sem éri el.¹⁴ A szomszédos Békásmegyeren 1841 és 1850 között 484 születés mellett 429 halálessettel találkozunk, ami tíz évre 55 főnyi természetes szaporodást jelent, a népesség számához viszonyítva azonban csak 7%-os szaporodásnak felel meg.¹⁵ Tétény községben pedig az 1846—1850 közötti öt évben 350 születés áll 397 halálessettel szemben.¹⁶ Tehát itt gyarapodás helyett egyenesen fogyással találkozunk. Itt is csak a római kat. anyakönyvek alapján állítottuk össze statisztikánkat, a tétényi izraelita anyakönyveket figyelmen kívül hagytuk, az izraeliták kis száma miatt.

A pesti részekén nagyjából hasonló volt a helyzet. Rákospalotán 1848—1852. években a református anyakönyvek szerint született 227 fő, meghalt 192 fő, tiszta szaporodás 35 fő.¹⁷

Cinkota meg egyenesen visszaesést mutat; 1846 és 1850 között született 177 gyermek és meghalt 245 fő. A halálozások nagy száma az 1849. évi kolera következménye.¹⁸

Ugyancsak ezt a képet mutatja Soroksár is. 1841 és 1845 között 1137 születést anyakönyveltek, ugyanekkor a halálesetek száma 775 volt.¹⁹ Az adatokba a gubacsi és szentlőrinci eseteket is betudtuk. Öt év alatt tehát a szaporodás 362 fő, rendkívül magas arányszám. A következő öt évben azonban ellenkező értelmű adatokat kapunk. Az éhségjárvány és háború következtében a lakosság száma nemhogy növekedett volna, hanem egyenesen csökkent. A születések száma lényegében most is változatlan maradt, de igen felszökött a halálozás. Az 1846 és 1850 közötti öt évben született 1132 gyermek, a halottak száma viszont 1202 fő. A fogyás ekkor 70 fő az 1845. évi népesség számához viszonyítva. Csupán 1849-ben 396 halálesetről számol be az anyakönyv, tehát egyetlen egy évben meghalt az összlakosság 10%-a.

Összegezve az eredményeket, a lakosság száma általában növekvő tendenciát mutatott, amit különben egyéb, már általam felhozott adatok is igazolnak. A szaporodás a háborús években megállt, de nem a születések számának csökkenése, hanem a halálozások emelkedése miatt. A nép életereje töretlen, csak a külső események (járványok, háború) okoznak olykor katasztrófákat.

Ha az egyes községek halálozási statisztikáját elemezzük, rögtön feltűnik a gyermekhalandóság megdöbbentően nagy aránya. A halottak legnagyobb része gyermek és csecsemő volt. 1840-ben Soroksáron 160 halott közül 63 egy éven aluli csecsemő és 58 gyermek volt egytől tíz éves korig. A 10 éven aluliak az összes halottak 75%-a. Ugyanebben az évben 198 gyermek született Soroksáron. Ha ehhez a számhoz viszonyítjuk a csecsemőhalálozásokat, akkor rendkívül magas, közel 31%-os csecsemőhalálozásról beszélhetünk. — Hasonló arányokat találunk a

többi községben is. Cinkotán 1846 és 1850 között a 245 halálesetből 69 jutott a csecsemőkre és 72 a tíz éven aluli gyermekekre, ami együttevé az összes halálozások 57%-át jelenti. A rákospalotai evangélikusok közül 1846 és 1850 között 104 halt meg, ebből 46 csecsemő és 18 tíz éven aluli gyermek, vagyis az összes halálozások 64%-a esett a tíz éven aluliakra.²⁰ A rákospalotai reformátusoknál még rosszabb kép mutatkozott. Az 1846 és 1852 között meghalt 192 főből 86 volt a csecsemő és 43 az egy és tíz év közötti gyermek, tehát a halottak 67%-a volt tíz éven aluli.

A Duna jobb partján sem volt sokkal különbség a helyzet. Albertfalván 1841 és 1850 között a születések száma 143, a halálozásoké 95, az utóbbiakból 62 esik a tíz éven aluliakra.²¹ Még Budafokon is, ahol közismerten rosszak voltak a lakásviszonyok, ugyanazt a képet látjuk, mint a többi budapestkörnyéki községben. Az 1841 és 1850 közti tíz évben 479 csecsemő és 262 tíz éven aluli gyermek halt meg, az összes halottak (1182 lélek) 63%-a. Az újszülöttek 32%-a nem érte el az egyéves kort. Tényben 1846 és 1850 között 397 halálesetből 244 jutott a tíz éven aluliakra, az összes halálozások 61%-a, és a csecsemők 42%-a az első életévében halt meg.

Békásmegyeren az 1847 és 1851. évek között 234 volt az összes halottak száma, 156 a tíz éven aluliaké (67%), és a csecsemők 44%-a az első életévének elérése előtt halt meg.²² Az eredmény akkor sem változik, ha a tíz évi átlagot vesszük figyelembe. Hidegkúton az 1841 és 1850 közti években 186 egy éven aluli és 90 egy és tíz év közötti gyermek halálesetét jegyezték be a halotti anyakönyvbe (60%). A csecsemők 37%-a korai halála miatt második életévét nem éri el. A fent ismertetett adatok rávilágítanak azokra az egészségügyi körülményekre, amelyek között élt a budapestkörnyéki lakosság 1848 előtt. Buda és Pest egészségügyi viszonyai sem voltak kielégítőbbek. A csecsemőhalandóság 1847-ben 40% (ekkor 6635 élveszületésre 2411 egy éven aluli halálozás esett). 1848-ban 35,4%, 1849-ben 43,2%, 1850-ben pedig 33,7% volt a csecsemőhalandóság.²³ A négy év átlaga 38%, s valamit csökkenne a szám, ha tíz év átlagát vennők. Kétségtelen tény, hogy az 1847. évi éhínség, továbbá az 1849. évi járványok rendkívül apasztották a népesség számát, és különösen a kevésbé ellenállóképes csecsemők ezreit ragadták el. A járványoktól függetlenül is igen magas a halálozási arányszám.

Az életkörülmények azonban nemcsak a halálozásokra hatottak, hanem a születésekre is. Az Ezt a körülményt különösen az 1847. évi inség vizsgálatánál észleltük. Az ország nagy részében, de különösen a Felvidéken volt súlyos hatása az inségnek. Budapestkörnyék is megérezte, bár némileg csökkentett mértékben. Az éhezõ inségesek vándorútra keltek az ország termékenyebb, déli részei felé, élelmet és munkaalkalmat keresve. Sokan Pest felé vették útjukat. Ekkor szaporodott meg hirtelen a főváros lakossága.²⁴ Mások tovább mentek az alföldi részekre. Ebből a kiéhezett, fáradt tömegből sokan estek az éhség áldozatául. Rákoscsaba r. kat. halotti anyakönyvében 1847-ben 10 olyan halálesetet találunk feljegyezve, ahol a Felvidék

vagy Lengyelország volt a halott lakóhelyéül feltüntetve.²⁵ Még 1848-ban is vagy 10 felvidéki halottat találunk az anyakönyvbe bejegyezve. 1849-ben viszont már egyetlen egy sincsen. Az emberek sokszor úton útfélen pusztultak el. Békásmegyeren „egy ismeretlen tót asszonyt” találtak holtan az ómalom mellett. A felvidéki ínségesek előszeretettel keresték fel a tót községeket, de az éhség elhajtotta őket mindenüvé. Az ínség a budapestkörnyéki lakosságban is éreztette hatását. Az anyakönyvekből kimutatható, hogy néhány községben az ínség megnövelte a halálozásokat, sőt a halál oka nem egy esetben maga az éhség volt. A megyei hatóság gyenge erővel védekezett az ínség ellen, de csak a munkaképtelen lakosságot támogatta. „A rendek célja nem az volt, hogy a vagyontalan, de munkaképes, minden foglalkozás nélküli osztályt élelmezzék: s hogy ez magát élelmezése iránt biztosítva s ezáltal mintegy felhívatra érezze magát nem törekedni élelmét megszerezni, hanem hogy kik dolgozni képtelenek és minden élelmi forrás nélküliek éhség miatti elhalástól megmentessenek — ennél fogva azok alatt, kik munkával nem segíthetők, elagottak, szegények, betegek, árvagyermek és a testileg nyomorultak értendők”.²⁶ A megye tehát azokat kívánja segíteni, akik eddig is mint eltartottak éltek. A megoldást a községi takarékszűrök megszervezésében látták. Ilyenek egyes helyeken, mint Keresztúron, már régebben is működtek. Ennek a lényege az volt, hogy a község gazdái fejenként összeadtak bizonyos mennyiségű gabonát, és ezzel segélyezték tavasszal vagy szűkös időben a rászorulókat, akik ősztől aztán természetesen szolgáltatták vissza a kölcsönt. A soroksári jegyző szerint ez a takarékszűr ott nem valósítható meg, mert a község határának termése csak a népesség egynegyedének élelmezésére elegendő. A lakosok háromnegyed része élelmét készpénzért kénytelen vásárolni. A tervezett takarékszűrbe tehát vásárolni kellene a gabonát.²⁷ Budafokon, a második legnagyobb helységben, az előljárók kijelentették, „hogy a szükség és a nyomor nyomasztó, különösen a kőbányákban nyaranta dolgozni szokott napszámások között, de éhenhalás még nem történt. De nem is történhetett, miután a községnek „száz szegények pénztára” lévén, abból segélyezte az ínségeseket. A pénztárban ekkor még 1700 Ft volt (1847. febr. 20-án). A szűkölködő személyekről készített kimutatásban 75 családfő szerepel, összesen 282 személlyel, akik közül 165 gyermek volt.”²⁸ Az ínségesek száma Budafokon kereken a népesség egy tized részét tette ki. Ez az arány áll általában a többi községre is, bár az előljáróságok csak a helybeli ínségeseket vették számba és csak azokat támogatták, a vándorló idegenekkel együtt az ínségesek száma kétségtelenül jelentősen nagyobb volt. Óbuda népessége 1845-ben még csak 7400 lélek, 1848-ra a lakosság száma a sematizmusok szerint felszaporodik 9219-re. Ez a gyors emelkedés csak a bevándorlással magyarázható, ami viszont az ínségnek volt egyenes következménye.

Az ínség hatása a népmozgalomban is megmutatkozott. Bár a halálozások száma 1847-ben lényegesen nem emelkedett, népszaporodás mégsem mutatkozott, mert a születések száma lényegesen csök-

kent az 1847. évben. Csepelen tíz év alatt 1847-ben született a legkevesebb gyermek, és az 1849. évi kolerától eltekintve a legtöbb halálozás is ekkor volt, sőt a halálesetek száma felülmúlta a születéseket. Cinkotán szintén mélyponton volt a születések és kulminált a halálozások száma. (Az 1849. évit természetesen nem számítva.) A születéscsökkenést 1847-ben megérezte Budafok is; a szokásos 150—160 születéssel szemben mindössze 99 volt, és itt is a halálesetek száma felülmúlta a születéseket. A kis lélekszámú Hidegkúton is 9-cel több volt a halálozás. Itt is a születések a mélyponton voltak. Soroksár, Rákoskeresztúr és Rákoscsaba anyakönyveiből nem mutatható ki az ínség hatása a népmozgalomra. A községek többségében azonban az ínség hatása érezhető volt.

A rossz egészségügyi viszonyok részben az egészségtelen építésű házak rovására is írhatók. Különösen a zsellérek házai nem feleltek meg a legegyszerűbb egészségügyi követelményeknek sem. Budafokon 1837-ben írja az előljáróság az uralkodóhoz intézett kérelmében: „van 154 olyan ház — egészségtelen, nedves lakások, némelyike veszélyes —, amelyek alig foglalnak el 16 négyszögölnyi területet”.²⁹ Ezek a lakások mindössze két helyiségből állottak, szobából és konyhából. A hegy oldalán a hegybe vannak vágva, kimélyített udvarokkal, melyeknek a terep síkja felett csak kéményeik látszanak ki. Ilyen közegészségügyi viszonyok között élt Budapestkörnyék népe.

*

Vizsgáljuk meg Budapestkörnyék gazdasági viszonyait is. A ráckevei és óbudai uradalmak gazdálkodásának története még feltáratlan. Előtanulmányok híján mi is csak vázlatosan jellemezhetjük azokat. Hogyan élt ez a 20 000 ember? Fő kenyérkereseti foglalkozása a földművelés, amely a pesti részeken Újpest és Soroksár kivételével túlnyomó, bár a föld nem mindenütt kedvező. Rákospalotán 2252 hold szántó és 318 hold kenderföld, kaszáló is van 64 hold, a káposztaföld pedig 25 hold.³⁰ Rákoskeresztúron 1365 hold szántó mellett 420 kaszás rét, 344 kapás szőlő van. Rákoscsabán a 3965 holdnyi határterületből 2526 hold a szántó, 324 hold a rét, 716 hold a legelő, 116 hold a szőlőterület, 64 hold esik a belső telkekre és 218 hold terméketlen terület (utak stb.). 1848 körül már igen nagy jelentősége van a zöldségtermesztésnek. Palotán a lakosság negyed része kertészettel és kerti veteményekkel foglalkozik (uborka, borsó). Rákoscsabán a rozson és a kerti veteményeken kívül hozzájárul ehhez még a dinnyetermesztés is. Cinkotán a fő termékeken kívül zabot, árpát termelnek. A kerti vetemények között zöldbab, borsó, tök, dinnye és uborka termesztésében válnak ki. Rákoskeresztúr lapos réti földjein kerti zöldséget, káposztát, répát és dinnyét termelnek. Ezenkívül nagy súlyt helyeznek az állattenyésztésre, különösen a szarvasmarhatartást kultiválják. Palotán és Soroksáron főképpen a tejtermelésre fordítanak nagy gondot. Rákoskeresztúron 1843. október 10-én mindössze 85 fejőstehen van, viszont az ökrök száma 240, a lovaké 182.³¹ Főleg az uradalmak voltak ekkor az állattenyésztés központjai (Szent-

lőrinc, Gubacs, Káposztásmegyer). A budai oldalon viszont a szőlőtermelés az uralkodó. Ebből élnek Békásmegyer, Budafok és a két Tétény lakói. Tétény 3560 kat. holdnyi határának csaknem fele szőlő. Kistény pedig szőlőművelő hegyközség (455 hold), Budafokon meg éppen-séggel a terület nagyobb fele szőlő.³² Gabonát nem annyira piacra, mint saját és állataik szükségletére termeltek. A budafokiaknak teljes gabona-szükségletüket, a soroksáriaknak pedig annak nagyobb részét venniök kellett. Piacra főleg tejet, tejterméket és zöldségféléket vittek. A budai oldalon gyümölcsből, szőlőből és főleg borból pénzelték. Ennek következtében aránylag jobb életmódot tudtak meguknak biztosítani, mint hasonló társadalmi helyzetben levő sorstársaik. A jobbágyokban állandóan élt a félelem a föld szétaprózása miatt. A féltelkes jobbágyok kímélet nélkül tagadják ki örökségükből harmadik és negyedik gyermeküket. Végrendeleteikben a parasztgazdaság egységét kívánják fenntartani még akkor is, amikor e tekintetben földesúri kényszer nem nehezedik rájuk. Hagenau Konrád rákoskeresztúri féltelkes jobbágy negyed-negyed sessiót hagy két fiára, négy leányára pedig összesen egy házhelyet.³³ Helz Péter rákoscsabai féltelkes 1857. augusztus 24-én negyed telket hagy özvegyült menyének, a másik fél telket eladatja, árából második feleségét kell az örökösöknek kielégíteniök, és a megmaradt részen egyformán osztozkodjék két leánya és meghalt fiának négy árvája.³⁴ Özvegy Fazekas Györgyné 1847. június 3-án Rákoscsabán fél telkének felét egyik fiára Györgyre, a másik felét István fiára hagyja. János fia 100 váltó forintot „egyebet semmit”, és Örzse leánya 20 Ft-ot és kiházást kap.³⁵ Özvegy Greguss Györgyné féltelkes kiköti, hogy két fia maradjon közösen a gazdaságban, a harmadikat fizessék ki 300 váltóforinttal, leánya viszont csak 100 Ft-ot kap.³⁶ Így a természetes szaporodás erőteljesen hozzájárult a zsellérség növekedéséhez. De ugyanígy osztódnak a zsellértelkek is. Gyurcsánszky Pál rákoskeresztúri zsellér 1855. április 14-én kelt végrendeletében házat két fia között osztja meg: az első szobát fél konyhával János fia, a hátulsó szobát a konyha másik felével Márton fia foglalja el. Az ingóságokat a fiúk maguk között osszák meg. A homoki dűlőben levő háromnegyed szőlejét osszák három részre: a felső széle legyen János fiáé, közepe Márton fiáé, az alsó része Anna leányáé.³⁷ Így elkeletkeztek a nadrágszj-parcellák és velük együtt nőtt a nyomor.

Különösen a zsellérség helyzete volt súlyos. A cinkotai zsellérek az adóterhek miatt panaszkodnak a megyénél: „kézimunka és napibér magunk és családunk fentartására egyedüli forrásul szolgálnak... legelő és takarmányhiány miatt ígás marhát nem tarthatunk”, ezért fuvarokra nem vállalkozhatnak, „sőt a mezei munka fogytával... nyomor és éhséggel küzdeni kénytelenítettünk”.³⁸ A nyomorból való menekülésnek több útja volt: az ipar, kereskedelem és a kertkultúra. Ez a folyamat Budapest környéken mindenütt szükségszerűen megindult, Soroksáron anyagilag igen erős iparos réteg alakult ki. A mesteremberek anyagilag a fél- és egész-telkes jobbágyok között állottak. A lakosság

tényleges anyagi erejét itt már nem kizárólag a földtulajdon határozza meg, mint a tiszta földművelő községekben. Az iparos árukészletekben és nyersanyagban már annyit halmoz össze, ami felér egy fél, sőt egy egész telek forgalmi értékével. A lakóépületek és ingóságok értékére vonatkozóan tájékoztatást nyújt az 1848. évi soroksári tűzkár megállapítására összeállított bizottság kárbecslése. Soroksáron ugyanis 1848. május 1-én hatalmas tűzvész pusztított. Közel másfélszáz ház porrá égett, a mezőváros egyharmada elhamvadt. Kárt szenvedett 66 telkes és 77 zsellér, öt lakó.³⁹ A károsultak nagyobb része Soroksár jómódú rétegéhez tartozott. A tüzet gondatlanság okozta, és hatékonyan védekezni nem tudtak ellene, mert az egész város a szentkeresztí búcsún volt. A károkat szakértőkből és kárt nem szenvedett lakosokból álló bizottság állapította meg, képviselve voltak benne mind a telkesek, mind a zsellérek. A telkes gazdák tűzkára 2300 és 3000 Ft között mozgott, de volt 4223 Ft-os és volt 1335 Ft-os kár is. A féltelkes gazdák kára 1500 és 2000 Ft körül volt (minimum 1365, maximum 1801 Ft). Az iparosok vesztesége felülmúlta a féltelkesek kárát és megközelítette a telkes jobbágyokét: átlagos káruk 1700—2400 Ft. Egyeseké még több volt: Maur Mátyás festő 3333, Kamm Antal köteles 3312 Ft, Steinhüller János asztalos 2870 Ft, Naplocz Tamás asztalos 2738 Ft kárral szerepel a kimutatásban. Ha a kárlistából a kárt nem szenvedett lakosság anyagi erejére is következtethetünk, akkor Soroksáron anyagilag erős ipari réteget kell feltételeznünk. A nem iparos földművelő zsellérek vesztesége 500—1000 Ft volt. A kárlista is egyébként erős differenciálódást mutat, és utal arra, hogy a nagy kategóriákon belül (jobbágy, zsellér) igen éles különbségek voltak, és az anyagi értékeket tekintve egyesek veszteségei megközelítették a másik gazdagabb kategóriában levők átlagos veszteségét. Figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy a kárvallottaknak teljes vagyonuk semmisült meg, legalábbis ingóságaikból semmit sem tudtak megmenteni, hiszen az említett ok miatt a fél város nem volt odahaza, és a hazatérő búcsúsok házuk és ingó vagyonuk üszkös romjait látták viszont. A becslő bizottság pártatlan és a megyei hatóságtól ellenőrzött munkát végzett. A soroksári tűzvész pusztítása akkora volt, hogy a tanács országos gyűjtés engedélyezését kérte (meg is kapta) és a károsultaknak a közterhektől való mentesítését, továbbá a megye intézkedését arra nézve, hogy a nád- és zsuptetőt küszöböljék ki.⁴⁰ A tűzveszély a budapestkörnyéki községekben általános volt, Soroksáron még ugyanebben az évben ismét négy ház égett le.⁴¹ 1854-ben ismét hatalmas tűzvész pusztított.⁴² Hidegkúton 1840. május 2-án 43 ház égett le.⁴³ Csepelt az 1838-as árvíz vitte el. A szabálytalan időközben visszatérő elemi csapások sokszor évtizedek gyűjtő munkáját semmisítették meg.

A csapások ellenére a terület jó földrajzi fekvésénél fogva a lakosság újra erőre kapott. A soroksári nép fejlett céhes ipara folytán jobb viszonyokat teremtett magának. Soroksárhoz hasonló körülmények között élt Újpest és Rákospalota népe. A budai részek a már említett

szőlőművelés miatt egészen különleges helyzetben voltak és Budafok anyagi tekintetben sok, Soroksárhoz hasonló vonást mutatott.

A rendelkezésre álló források alapján a fenti képet rajzolhattuk meg Budapestkörnyék anyagi és társadalmi körülményeiről. A főváros közelsége elősegítette a jelentős iparos zsellér réteg kialakulását és megerősödését. Budapest hatása érződött már, de a feudális társadalom fennállása idején csak korlátozottan mutatkozott meg. A város rengeteg munkaalkalmával, jó piacával az országos helyzethez képest némileg megkönnyítette a budapestkörnyéki zsellérek életét. Különösképpen állt ez Soroksárra, Budafokra, Palotára és Újpestre. A feudális megkötöttségek azonban itt is korlátozták a szabad fejlődést és különösen súlyosan érvényesültek a többi, kizárólag földművelő községben. A földesúr feudális hatalmával szinte ráfeküdt a falura. Beszedte a jobbágyaitól a kilencedet, a füstpénzt, megkövetelte a robotot. Az úriszéken ítélkezett, joga volt bírót jelölni és beleszólt a jegyzőválasztásba. A községek egyetlen szervezeti formája a maguk választotta előljáróság és annak élén álló bíró. A községen belül már eléggé gyakran jelentkeznek társadalmi ellentétek a telkesjobbágyság és a zsellérek között. Ezek az ellentétek megmutatkoztak az előljáróság és a bíró választásánál és a konkrét érdekellentéteknél. A jobbágyság és zsellérek ekkor azonban az esetek többségében még közösen fordultak szembe a földesúrral. A társadalmi mozgalmak fő hajtóereje 1848 körül Budapest környékén már a zsellérség. A zsellér legkevésbé volt röghöz kötve, neki volt a legkevésbé veszteni valója, és a legközelebb állt ahhoz, hogy a földesúri alávetettséget felcserélje a nagyvárosi proletársorssal. Törekvése 1848 körül még a föld, amiből apja élt, amiből a feudális társadalom rendje szükségszerűen kiszorította. A jobbágyságot és zsellérséget sokhelyütt szoros rokoni kötelékek kapcsolják össze, a testvér vagy az atya testvére még negyed- vagy éppen féltelkes jobbágyság. Ezért is, meg a közös célért is 1848 előtt a különböző megmozdulásokban még együtt küzd a parasztság az úrbéri terhek megszüntetéseért és a földesúri befolyás gyöngítéséért. Megállapítható azonban, hogy a parasztság vékony felső rétege már ekkor következetesen együtt halad a földesúrral, aki közülük javasolja a falu vezetőit, és segítségükkel igyekszik befolyását a falu kormányzásában érvényesíteni. Az 1836. évi törvény biztosította a jobbágyságnak azt a jogát, hogy a földesúr három jelöltje között szabadon választhat községi bírót. Ezt a törvényt azonban könnyen lehetett úgy forgatni és alkalmazni, hogy a szabad választás illuzórikussá váljék. S ha a földesúr jelölési jogával nem kívánt volna élni, akkor azt a szolgabíró hivatalból gyakorolta. A földesúrnak a községi bíró választásában mindig nagy befolyása volt, aminek különös jelentősége abban állott, hogy az esetleges földesúr elleni mozgalmakat (peres eljárásokat is ideértve) már csírájában, indulásuk előtt elfojtsa vagy lecsendesítse. A parasztság előtt csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy saját ügyét nem a földesúr bizalmasa fogja a leghűségesebben képviselni. A bíróválasztás módja ellen lázadott Rákoskeresztúr népe 1843 őszén. A nép teljesen bizalmatlan volt a földes-

úr választotta bírójelöltekkel szemben, ezért a választást megelőző napokban többen Binszky János féltelkes gazda házánál gyülekeztek és megállapodtak abban, hogy akkori előjáróik közül „sem bírónak, sem esküdtnak választani egyet sem fognak”. Sérelmeiket írásba foglalták, hogy a bíróválasztás alkalmával sikeresen léphessenek fel. Amikor érkezett 1843. nov. 15-e, a bíróválasztás napja, a község földesurai közös meg egyezéssel három személyt jelöltek, akiknek nevét egy uradalmi tisztartó kétszer egymásután felolvasta. A község lakói mindannyiszor kinyilatkoztatták, hogy a kijelölt személyekből bírót választani nem fognak. Ez már nyílt szembenállás volt a földesúri hatalommal a falusi önkormányzat területén. A falu és a földesurak összecsapása a bíróválasztás kérdésében nem volt véletlen. A kérdés eldöntése nem közömbös egyik fél számára sem. A falu a földesúrral szemben csak a törvényes formák között tud egyenesen és hatásosan fellépni a jogszerű vitákban, az úrbéri perekben mindig a bíró és az előjáróság képviseli a községet. A tagosítási és elkülönözési perek már egész Pest vármegyében előrevetették árnyékukat. A parasztok tudták, hogy egy-két éven belül minden község perben lesz a földesúrral, ha még nincsen. A rákoskeresztúri földesurak is világosan láttak ebben a kérdésben, hiszen minden engedmény csak nehezítette volna későbbi helyzetüket. Ezért ragaszkodtak ahhoz, hogy ennek a fontos pozíciónak betöltésében az ő akaratuk érvényesüljön, annál is inkább, hiszen a törvény írott betűje is mellettük szól. Tehát sürgősen megkeresték a szolgabíró, hogy jogaikat megvédje. A kérdés nem volt közömbös a parasztoknak sem, ti. az, hogy képviselőjük nem a saját, hanem a földesurak bizalmi embere lenne. Az illetékes szolgabíró meg is jelent és az egybegyűlt lakosságnak bíróválasztási jogát megmagyarázta: „A földesúr három jelöltje közül egyet bírónak kell választaniok, az esküdteket viszont tetszésük szerint választhatják.” Mire Filipszky János féltelkes jobbágy azt kiáltotta, hogy ők a kijelöltek közül egyet sem fognak választani. „Válasszon, ha tetszik, a földesúr, ők meg elviszik a kalodát.” Filipszky merész kijelentését a szolgabíró rögtön büntetni kívánta és a jobbágyot kalodába akarta zárni hajdúja segítségével. Ekkor azonban Duhony József urasági hajdú hangosan azt kiáltotta, hogy ilyenkor senkit sem szabad megfogatni. A tömeg zajongása ekkor tetőfokra hágott, Filipszkyt kiszabadították és a kalodát a régi bíró elől a korcsma elé vitték. Ez már újabb lépés volt. A keresztúriak nemcsak földesuraik akaratával, hanem a hivatalos megyei hatalommal is szembeszállottak. A harc eleve sikertelennek látszott. Ösztönös mozgalom volt ez a szabadságért, a községi önkormányzatért. A megye nem is késett, hogy a tekintélye ellen feltámadóknak hatalma erejét megmutassa. A hangadókat elfogatta és őket Pest megye fenyítő törvényszéke elé állította. Filipszkyt két óra, Duhony urasági szolgát — főleg hűtlensége miatt — három óra, Binszkyt egy óra ítélték el. A többiek, Jónás és Herrmann egész telkesek, Burger féltelkes két-két hetet, Mayer Pál 25 botot kapott, a többi vádlottat egy hétre, vagy dorgálással büntették.⁴⁴ Amikor a következő évben, 1844. április

11-én Rákoskeresztúr 61 lakosa (köztük 13 esküdt) kérelmet intéz az úriszékhez a legelőelkülönítés tárgyában, akkor a kérelmet a földesúr jelölte bíró nem támogatta és aláírásával nem látta el.⁴⁵ Így végeredményben a földesúri hatalom már nem tudta megakadályozni azt, hogy a jobbágyok ne fordulhassanak a bírósághoz.

A földesúri hatalomnak csak az önkormányzati törekvéseket sikerült letörni, azonban a társadalmi törvényszerűségek érvényesülését nem sikerült megállítani. De addig is a földesurak vagy a nevükben eljáró urasági tisztek nyomasztólag hatottak az egész parasztságra. Különösen a kisebb kihágásokkal szemben semmi védelmük nem volt, de még az ott járó idegeneknek sem. Záborszéki János soroksári uradalmi ispán 1845. július 23-án a hivatalos úton járó Begyás Lajost felpofozta és azzal fenyegette meg, hogy Gödöllőre, az uradalom börtönébe viteti.⁴⁶ A panaszos feljelentésére a megye eljárást indított, de az ispánt nem büntették meg. Ebben az esetben is megmutatkozott az elnyomó osztályok szolidaritása. Ilyen körülmények között az egyes községek mégis egymás után indítják meg az elkülönözések és tagosítások pereit. Soroksár 1847-ben emel panaszt,⁴⁷ Rákoskeresztúr 1846-ban,⁴⁸ Cinkota 1847. augusztus 24-én,⁴⁹ Rákoscaba pedig 1847-ben hívja perbe földesurát,⁵⁰ Tétény pere pedig 1848 szeptemberében fejeződött be.⁵¹ De egy per sem ér véget 1848 előtt.

*

A nagy történelmi per végül is 1848-ban eldőlt. A jobbágyág bilincsei lehullottak, az úrbéri terhek nagy része megszűnt. A jobbágyág sokat kapott, a zsellérség már kevesebbet. A jobbágyok számára megszűnt a robot és kilenced, a zsellérek — ha nem voltak éppen kuriálisak — csak a robottól szabadultak meg, a kisebb terheket pl. füstpénzt nem számítva. A jobbágyok az elért eredmények fenntartására és biztosítására törekedtek. A zselléreket az eredmények nem elégítették ki és azok szélesítésére törekedtek. Pest megyében földet követelő hangok is megszólaltak.⁵² Általános volt a panasz a földtelenség miatt, a kuriális zsellérség fenntartása és a szőlődézsma megmaradása miatt.

Ezek az országos problémák területünkön is megmutatkoztak — és a legélesebben Budafokon. Budafok azon kevés községek közé tartozott, amelyeknek minden lakosa zsellér volt. Tehát az egész község érdekelt volt a zsellérség kívánságaiban. Itt is, mint Soroksáron, kialakult egy jó módú zsellér réteg, amelynek a község vezetésében is jelentős szerep jutott. Ez a mezővárosi patríciusság (jogilag nem, de tényleges helyzeténél fogva az volt) a ráckevei jószágkormányzó jóvoltából bizonyos földesúri regálék bérletéhez (malmok, mészárszék, korcsma) jutott és ennek fejében hű kiszolgálója volt az uradalom érdekeinek. Az 1848-as budafoki zsellérség mozgalma két irányú volt: először az uradalom állította községi előjáróság leváltását kívánta, hogy aztán nagyobb nyomattal léphessen fel gazdasági követeléseivel ügyében. Az utóbbiak a legelőkérdés és szőlődézsma körül jegecesedtek ki. Természetesen az események nem a közölt program szerint zajlottak le. Először a gazdasági

problémák merültek fel, és amikor az előljárásság részéről nem részesültek kellő támogatásban, akkor alakult ki a fenti sorrend. A pesti események hatására a budafoki zsellérek már márciusban mozgolódni kezdtek és április elején birtokba vették az urasági legelőt. Ennek a kérdésnek előzményei évtizedekre nyúlnak vissza. Budafoknak 1774-ben 131 házas zsellére volt, ezeknek az uradalom bizonyos legelőterületet biztosított. Ez a terület azonban eredetileg is kevesebb volt, mint amennyit a törvény előírt. Az évek hosszú során az uradalom egyre telepítette a zselléreket, telkeket hasított ki számukra, de legelőt már nem csatolt a telekhez. A legelő a régi zsellértelkek illetőségéhez tartozott. Végül is 1848-ban 408 zsellértelket találunk a községben, de a legelő használatából ekkor a község nagyobb fele, közel 3/4 része ki volt zárva. Ezt a visszas helyzetet már 1837-ben is panaszolták.⁵³ Ennek ellenére a zsellérek részéről az uradalom ugyanazokat a szolgáltatásokat kívánta meg, mint a régen (1774 előtt) telepített telkek tulajdonosaitól. A házas zsellérnek 18 napi robotot kellett teljesítenie, amelyet azonban az uradalommal kötött 1840. évi szerződés szerint 3 pengőforintért váltottak meg, ezenkívül házankint 1 Ft füstpénzt fizettek. Az évi 4 Ft-ot fizették a legelőbirtokos és a legelőbirtok nélküli zsellérek is. Sőt az uradalom ennek megfizetésére még az ún. barlanglakókat is kötelezni akarta. A barlanglakók földalatti nyomorlakások tulajdonosai voltak, akik a hegybe járt szoba-konyhás, udvar nélküli lakásokban tengették életüket. Az 1840. évi szerződés alkalmával a magas földesuraság a község kérelmére „különös kegytől indítva” a barlanglakók kötelezettségét felére szállította le, tehát füstpénz és robotmegváltás címén évi 2 Ft-ot kellett fizetniük. A háznélküli zsellérek (a barlanglakók házas zselléréknek számítottak) nem válthatták meg robotkötelezettségüket, és az évi 12 napot természetben kellett leszolgálniuk.⁵⁴ Ezzel még a házas zselléreknel is rosszabb helyzetbe kerültek. A földesúri terhekhez járultak még a malomjog, a korcsmatartás joga, és a mézsárszék. Az uradalom új zsellértelkek állításával jövedelmét rendre növelte, és ugyanarról a területről négyszer annyi jövedelmet húz, mint amennyi az urbarium szerint megilletné, ami a másik oldalról nézve azt jelenti, hogy a helység a törvény által előírt legelőnek csak ötödrészét bírja. A márciusi események megmozgatták a budafoki zselléreket is, és április elején birtokba vették az allodiális urasági legelőt, ahonnét az uraság juhait „a promontori lakosok... felizgatott feleségei erőhatalommal elhajtották”.⁵⁵ A megye rögtön nem foglalt állást. A ráckevei királyi uradalom panasszal élt, és a megyétől kérte a legelő visszaadását. A megyei hatóság hosszas vizsgálat után (1848. július 25-én) elutasítja a ráckevei királyi uradalom panaszát, s a szolgabíró a községet jelen gyakorlatában fenntartotta, és „az uradalom által eszközöltetett legeltetésnek helyét nem találta”.⁵⁶ Az egyik kérdésben győzött a község, az uradalom is könnyen engedett, hiszen csak néhány holdról volt szó. Sokkal lényegesebb volt azonban a szőlődézsma kérdése. Ebben a viszonylatban ugyancsak Budafok volt leginkább érdekelve a többi Buda környéki bortermelő községgel együtt.

Ez a mozgalom is már márciusban indult meg, még a törvény szentesítése előtt követelték, hogy az 1848. IX. tc. a szőlőkre is alkalmaztassék. A község területének nagyobb része szőlő, a lakosság túlnyomó része bortermeléssel foglalkozik, akárcsak Tétényben és Békásmegyeren is. Az urbáriális törvények kihirdetésekor a budafokiak kijelentették, hogy szőlődézmát nem adnak. Végh Ignác szolgabíró jelentésében arra hivatkozik, hogy a nép „több lázító hamis magyarázatai alapján” indult el, ennél fogva kéri a nép megnyugtatót. A szolgabíró jelentését azonban nem a megyei kisgyűlés, hanem a közbátorsági választmány tárgyalta 1848. április 3-án. A választmány határozatában csak a törvénytervezetet értelmezte: „Az úrbériség megszüntetéséről szóló törvény a nem úrbéri természetű allodiális szőlők dézmájára ki nem terjedvén — a dézmák fölötti további rendelkezés a jövő országgyűlésre tartozván — a szolgabíró eljárása helyeseltetik.” Az ügy azonban mégsem maradt ebben a stádiumban, úgy látszik, hogy a több felől befutó jelentések aláhúzták a kérdés nagy horderejét. Ezért már három napra rá a közbátorsági választmány a szőlődézsma megszüntetését követelte a miniszterelnektől.⁵⁷ A megyei követelés is — sajnos — hatástalan maradt. Ezért Budafok népe más utat próbált. Ez pedig a szőlők úrbéri vagy allodiális eredetének tisztázása. Az uradalom allodiális eredetűnek vallotta a budafoki szőlőket. A község viszont azok úrbéri természetét hirdette. A község állásfoglalása egységes volt, sérelmesnek tartotta, hogy az uradalom a promontori szőlőket allodiális földnek tekinti, és azoktól a dézmát továbbra is megköveteli.⁵⁸ A község a megyéhez intézett felterjesztésében hivatkozott az uradalommal kötött 1774. évi szerződésére, amely az urbáriumot pótolta. A községnek a megyei pénztárba befizetett adóösszegei lényegesen meghaladták az egyéb úrbéri telkekre kivetett adót, és szőlői mindenben az úrbéri telkek természetét követik. A megye kisgyűlése június 6-án tárgyalta a budafokiak kérelmét, de érdemi határozatot nem hozott, mert a kisgyűlés állásfoglalása szerint az ügy a bíróság elé tartozik. A község a válasszal nem volt megelégedve, és tovább forrt az elégedetlenség, amely csakhamar Budafok határain is túlterjedt. Szeptember elején Hegedűs Antal szolgabíró azt jelenti a megyének, hogy a promontori és tétényi szőlőbirtokosok a bordézsma már előre megtagadták. Ennél fogva a megye határozatát kéri arra vonatkozóan, hogy a szőlődézmával a törvény értelmében kötelesek. A megye nem ad határozott választ, hanem ismétli a törvényt: „Mindazon szolgálattal tartoznak, amelyek nem úrbérik.”⁵⁹ A budafoki mozgalmak irányítása nem a községi tanácstól indult ki. Végh szolgabíró már az említett április 3-i jelentésében lázítókra panaszkodik, április 27-i jelentésében megnevezi Szauer Károlyt és a segédlelkészt, aki „az előjárók és számos lakosok előadása szerint korcsmáról korcsmára jártak egyéneket a nemzeti őrseregbe összeírni oly módon, hogy kik kívánják Dunszt Jakabot kapitányuknak”. Ezen verbuválások oly hatással voltak a lakosokra, hogy „beszélgetni kezdtek a szabadságról, miszerint sem a szolgabíró, sem a helybeli bíró és előjáróság többé nem parancsol”.⁶⁰ Ez a jelentés egyben felfedte, hogy a

lakosok bizalmatlanok az uradalom állította eljárósággal és bíróval szemben, s nyilvánvalóvá tette, hogy Budafokon a parasztságon belül kiéleződtek a társadalmi ellentétek. Jellemző egyébként az eljáróság magatartása a budafoki mozgalmakkal szemben. A bíró az eljárókat összehívatta, az éjjeli öröket megkettőztette és több „becsületes” embert hívatott a „helységházára”. Míg ezek összegyülekeztek, Szauer Károly és a káplán a helységházához mentek és azt kérdezték a bírótól, hogy mi jognál fogva tartanak csukott ajtónál gyűlést? A bíró válaszában a „csendesség fenntartására” hivatkozott és Szauer szemére hányta, hogy „a népek közt zavart csinál és oly beszédek hallatszanak, valamint a pesti tanácsot széjjelűzték, úgy Promontorban is le fogják az eljárókat tenni”. Szauer Károly erre kijelentette, hogy három nap múlva nem lesz többé bíró. A jelen voltak Szauer Károlyt csendháborítónak mondták, az egyik ott levő molnár a nemzetőrök egy részét ócsárolta. Az összegyülekezett tömeg az említett molnármestert a helységházáról ki akarta húzni, és a szolgabírónak csak másnap sikerült — sok beszéd után — helyreállítania a rendet. A bíró még azt panaszkolta a szolgabíró előtt, hogy Szauer Károly azt terjeszti a nép között, hogy a bíró a törvényeket nem jól magyarázza, hogy a szolgabíró és esküdt neki nem parancsol, és ennek az a következménye, hogy senki sem akarja a bírói parancsot fogadni és senki sem akar fizetni. Április 27-én kelt a szolgabíró jelentése, de a bíró és eljárók ezt a vallomásukat június 23-án megismételték. Szauer Károly időközben, április 28-án a megyéhez folyamodványt intézett „becsülete helyreállítása” érdekében. Azt állította, hogy a zavarokért a tanács felelős és azokat lecsillapítani igyekezett, és ennek bizonyítására tanúk kihallgatását kérte.⁶¹ Miskey Rudolf szolgabíró június 15-én a vizsgálat megejtésére meg is jelent Budafokon, de a nagy dologidő miatt Szauer Károly tanút nem állíthatta elő. Egy hét múlva, június 22-én nagy tömeg jelenlétében kihirdették a rögtönítélő bíraskodást. Szauer Károly ügye újból szóba került. A szolgabíró felszólította, hogy állítsa elő tanút. Mire Szauer azt felelte: „Ott a nép mind, hallgassa ki a szolgabíró.” A tömeg újból a szolgabíró szobájába rohant, és hangosan kiáltotta, hogy „ők nem engedik Szauer Károlyt elfogni, őt becsületes embernek tartják és nem engedik nemzetőri tisztéből letenni”. A szolgabíró kénytelen volt kijelenteni, hogy sem elfogatásról, sem tisztválasztásról nincs szó. Jöjjenek holnap reggel hat órákor tanúskodni, de erre az egész néptömeg kiáltotta, hogy másnap dologra mennek, nem érnek rá. Mire Miskey szolgabíró hozzájárult ahhoz, hogy egyenkint rögtön vallo-mást tehetnek. De a néptömeg erre nem engedett, azok mindnyájan a „helységháza ajtajára törni akartak és azt kiáltották, a tanácsot ki kell vetni”. Csakhamar azonban Szauer Károly és Dunszt Jakab közbevetették magukat, majd Szauer Károly megjelent a szolgabíró előtt, kijelentette, hogy eláll keresetétől és megígérte, hogy az eljáróságot sérteni nem fogja. Az eljáróság erre megbocsátott neki a „zavargásokért.” Mire aztán a nép is békében eloszlott. A szolgabíró jelentésében előadta még, hogy Szauer Károly a népet annyira magához vonta, hogyha kemé-

nyen fel nem lép, a tanácsot ki is vetették volna. Az előbb előadottak rávilágítanak arra, hogy a zsellérség megkezdte a küzdelmet a földesúr jóvoltából a bírói székbe és az előjáróságba került visszahúzó erőkkal szemben. Bizonyára kevésen múlt ekkor, hogy az előjáróságot forradalmi úton el nem távolították. Azonban ez csak később, a törvényes formák betartásával sikerült. A novemberi tisztújítás alkalmából a régi vezetőséget elsöpörték, és Dunszt Jakabot, a nemzetőrség parancsnokát, a zsellérek jelöltjét választották meg bírónak.⁶² Ezzel a budafoki zsellérek mozgalma önkormányzatuk keretén belül is győzött, és olyan vezetőséget választhattak, amelyben már nem a földesúrnak, hanem a zsellérek széles osztályának volt bizalma.

A legényegesebb kérdésben, a szőlődézsma kérdésében ugyancsak mozgalmak indultak az egész budavidéki szőlőtermelő hegyvidéken (Tétényben és Budafokon). A hidegkúti kuriális zsellérek 1848-ban minden zselléri szolgáltatást megtagadtak, ezek teljesítésére még 1851-ben is a biai járásbírósnak kellett őket köteleznie, de még ekkor is ellenszegültek. Olyan nagy volt 1848 hatása, hogy akkor már csak katonai erővel lehetett megváltoztatni azt a gyakorlatot, ami 1848-ban ezen a téren kialakult.⁶³ Tétényben pedig a plébániai földek művelését tagadják meg a parasztok már 1848. április 1-én, bár erre a canonica visitatio kötelezte őket.⁶⁴ Rákoscabán b. Lafferth Antal allodiális földjén levő zsellérek szintén megtagadják szolgáltatásaik teljesítését. Április 11-én a majorsági fundusra telepített zsellérek a megyéhez fordulnak, „hogy utasíttassanak, az úrbéri viszonyok megszüntetése után előbbi kötelezettségeiket tartoznak-e megtartani vagy sem, s a törvény őket az előbbeni állapotban hagyta-e meg.”⁶⁵ Úgy látszik, Fáy Béla alszolgabíró, akinek az ügy kivizsgálás és jelentéstétel miatt kiadatott, lassan fogott munkához. Mert alig egy hónapra rá, a földesúr panaszkodik a robot elmaradása miatt, ekkor a megye Halász Boldizsár alügyésznek adta ki az ügyet.⁶⁶ A megye a tényleges döntést elodázta, és ez a hosszas huzavona vezetett az év őszén a rákoscsabai zendüléshez. 1848. október 5-én Rákoscabán megjelent Ách Károly szolgabíró, hogy egy népgyűlésen a község és volt földesura között a katonaság felszerelésére fordítandó költségeket felossza. Midőn a szolgabíró a népfelkelést elrendelő megyei határozatot felolvasta, Bazsó István zsellér őt „illetlenül” megtámadta a következő kijelentéssel: „Hát a zsellérekkel mi lesz?” Midőn pedig a szolgabíró felvilágosította, hogy a majorsági földön levő zsellérek iránt a vármegye rendelkezett, és ügyük a törvény rendes útjára igazított, Bazsó kijelentette az összegyűlt nép előtt, hogy a „szolgabíró előadásának hitelt nem adnak s hogy megcsaladni általa nem engedik magukat s az összes lakosságot eltávozásra és arra szólította fel, hogy fegyvert senki kedvéért ne fogjanak és a nép fel ne keljen!”⁶⁷ Az említett szolgabíró ismételt intései után pedig „teremtését” szidta és felemelt kézzel fenyegette. A község Bazsóval egyetértett, és a rendzavarók nevét senki sem volt hajlandó a szolgabíróval közölni, és a falubeli kisbírák a szolgabíró vasalási parancsát megtagadták, a „bőszült nép dühétől félve, ezt

tenni nem merészelték". A tömeg a jelenvolt uradalmi ügyészt hintájának felforgatásával fenyegette meg. Csak másnap, október 6-án sikerült a „rendzavarokat elfogatni,⁶⁵ de akkor is többen kiszabadításukat hangos szóval követelték", a szolgabíróval „gorombáskodtak". Pest megye fenytörvényszéke gyorsabban reagált a csabai zendülésre, mint polgári törvényszéke a zsellérek úrbéri panaszára. Bazsó Istvánt már 1848. október 26-án két és fél évi rabságra ítélték heti két napi böjttel szigorítva. A zajongásban nemcsak a zsellérek, hanem féltelkes sőt egészen telkes jobbágyok is részt vettek. Az elítéltek között négy zsellér, négy telkes jobbágy, egy molnárlegény és a két kisbíró volt. Az összes földesúri kötelezettségektől való szabadulás vágya annyira általános volt, hogy az újppestiek az alig néhány éve szerződésileg kikötött telekbért is megszüntetni kívánták. A község hivatalosan állást foglalt ebben a kérdésben. A megyéhez intézett kérelmében hivatkozott arra, hogy miután az újppestieknek sem szántóföldjük, sem legelőjük nincsen, az általuk bírt házhelyek után évenként 25 Ft bért tartoznak fizetni, ezért kérik, hogy vagy a szerződésileg rájuk mért kötelezettségektől, vagy a katonai szolgálatól szabadíttassanak meg.⁶⁶ A megye végzésében természetesen egyikőtől sem szabadította meg őket, sőt felszólította Áchszolgabírót, hogy ügyeljen az újppestiekre. Az újppestiek kérelme akkor született meg, amikor a honvédújoncok kiállítását követelték tőlük. S valóban valamennyi újppesti, sorozásra előállított újonc maga helyett mást állított katonának fogdber alapján.⁶⁹

*

Budapestkörnyék zsellérnépe az 1848-as úrbéri törvények kiszélesítése érdekében kérelmezett, tüntetett, síkraszállt. A félig megoldott úrbéri kérdés viszont bizalmatlanságot teremtett a nemesi vezető réteg, a hivatali apparátus és a dolgozó tömegek között. Ez a bizalmatlanság aztán súlyos akadályá lett a néptömegek mozgósításának, annak, hogy őket a nemesi vezető réteg a nemzeti függetlenségért harcba vezesse. Ez a bizalmatlanság már közvetlenül a márciusi események után Budapestkörnyék szomszédságában is kialakult. Halász Boldizsár már április 1-én jelenti Nyáry Pálnak, hogy a nép között különös vélemények keletkeztek, az „urak a jó császár ellen akarják őket felfegyverkezni, ki nekik ezen jó törvényeket adta", továbbá „mért katonáskodjanak, ha nekik földet nem osztanak".⁷⁰ Ezek a kijelentések a nemzetőrség megszervezésével kapcsolatban hangzottak el, a zsellérség álláspontját sok helyütt végig jellemezték. Ugyanez a hang szólal meg a rákospalotai zendülés alkalmából. Nem kell feltétlenül reakciós agitációra gondolnunk, hiszen a nép igazságérzetében a jogok és kötelességek már hosszú idő óta szorosan összefonódtak (lásd a budafokiak legelő iránti mozgalmát). Ezért kérték az újppestiek is egyik vagy másik kötelezettségüktől való felszabadításukat, a rákoscsabaiak pedig világosan felszabadításukhoz mint feltételhez kötötték a népfelkelést.

Természetesen az említett társadalmi körülményeken kívül más okok is közrejátszottak abban, hogy a nemzeti védelem szervezése

lassan haladt. Ezek között a legsúlyosabb a nemzetiségi kérdés volt. Bár Budapest közelebbi és távolabbi környékén komoly nemzetiségi mozgalmak nem támadtak, mégis találkoztunk olyan hangulattal és megnyilatkozásokkal, amelyekből kitűnik, hogy egyebek között nemzetiségi okok is a bizalmatlanság forrásai voltak a nemesi vezető réteggel szemben. A budapestkörnyéki német és szlovák községekben vannak erre adataink. A budakörnyéki német községek különösen a nemzetőrség kiállítása és a Délvidékre való elindítása ellen foglaltak állást. „Veresvár, Solymár, Szentiván, Perbál, Jenő, Telki, Zsámbék, Törökbálint, szóval majd minden németajkú helység a nemzetőrség kiállítása ellenében tettelesen ellenszegült, a lakosok halállal fenyegették a szolgabíró, ha sorsot húz és mindazokat, akik önkéntesen el akarnak menni.”⁷¹ Tiny nyén is ellenszegültek, „sőt a fönt nevezett községek oda nyilatkoztak, hogyha a rákok jönnek, baráti poharat fognak velük üríteni”. Ennek hatása megmutatkozott Soroksáron is, ahol szintén a nemzetőrség kiállítása körül keletkeztek zavarok.⁷² A pestkörnyéki szlovák községekben hasonlóképpen ellenséges magatartás nyilvánult meg. Maglódon Rimár János nevű festő lázította a falubelieket, hogy „a rákokat ne bántsák, mert azok a tótoknak nem ellenségei”.⁷³ A cinkotai és rákoskeresztúri nemzetőrök pedig éppen nem mentek el a délvidéki táborba, sőt lázító nyilatkozatok és dühös kifakadások között szídták a szomszéd helységek engedelmes lakosait.⁷⁴ Különben is igen rossz hatást keltett, hogy a már említett pilisi járásbeli német községek „harminc negyven váltóforintért béreltek ki olyan földönfutókat, kétes jellemű elemeket, akikre nem egy haza, hanem egy pusztaság védelmét sem bízhatnók”.⁷⁵ Pedig nemzetőr helyett csak nemzetőr mehet, mondja Kossuth Hírlapjának polgári szemléletű tudósítója. Bizony kikre maradt a haza és szabadság védelme? Megírták ezt a tőkiek a megyéhez írt folyamodványukban. „A haza védelme úgyszólván a magyarokra fog maradni”⁷⁶ és a „földönfutókra” — tehetjük hozzá. Tehát a szabadságharcot a magyar népnek kell vállalnia, és azon belül is a szegények, zsellérek, iparoslegények viselik majd az oroszlánrészt. Ezt igazolja az 1848-as újonclisták vizsgálata is. Soroksárról véletlenül megmaradt a kiállított honvédújoncok listája. Érdekes ezt a lajstromot minden oldalról megvizsgálni. Mind a harmincegy honvéd önként jelentkezett. Ezek közül soroksári születésű mindössze négy volt: egy 46 éves asztalos, egy 44 éves napszámos, egy 21 éves kőműves és egy 20 éves asztalos. A többiek részben a környező magyar községekből való és Soroksáron alkalmazott szolgalegények, részben a soroksári iparosoknál dolgozó vagy vándorúton levő mesterlegények. Iparos köztük tizenöt (kőműves 4, asztalos 2, cipész 3, ács 1, ezüstműves 1, takács 1, pincér 1, bognár 1). Rajtuk kívül még tizennégy szolgalegény és két napszámos állt a magyar zászlók alá.⁷⁷ A neveket vizsgálva: a szintiszta német Soroksár 14 magyar nevűt állított, a többi német vagy szláv hangzású nevet viselt. Lényegében a község csak anyagiilag járult hozzá a honvédelemhez. (1848. aug. 17-én kelt az újonclista.) Ugyanígy önkéntesekkel találkoztunk Pestkörnyék többi részén is. Újpest 5, Palota 13, Rákos-

csaba 9, Cinkota 8 és Rákoskeresztúr 15 honvédújoncot állított.⁷⁸ Ezek mind önként (értsd fogdbér alapján) állottak a honvédség kötelékébe, máshol sorshúzással szemelték ki az alkalmasak közül a szükséges kontingenst. Budafok egytől egyig parasztszolgákat állított honvédeknek, de ezek egy kivételével helybeliek voltak.⁷⁹ Tétényben 1849 őszén nyolc volt honvédet írtak össze, valamennyi önkéntes volt. (Két kőműveslegény, két parasztszolga, egy kocsis, egy házaló, egy mesterlegény és maga a földesúr, aki a honvédseregek tavaszi győzelmei után jelentkezett a honvédek közé.) Palotán az ekkor (1849) összeírt honvédek közül öt napszámos zsellér, három gazda vagy gazda fia, két szolga és egy szabólegény volt.⁸⁰ Ilyen volt a budapestkörnyéki honvédújoncok társadalmi összetétele. Szolgalegények, mesterlegények és hébe-hóba gazdafiúk adták a honvédség legénységi állományának törzsanyagát. A nemzetőrségbe való felvételt kezdetben anyagi feltételekhez kötötték, de a valóságban csakhamar igen szélesre tárták a kapukat, s jóformán mindenkit bevettek. Budapest környékén azonban csak a községeknek volt nemzetőrségük, a pusztáknak nem. Galgóczy 11 község nemzetőreit sorolja fel.⁸¹ Adatait az alábbi kimutatásban közöljük.

Budapestkörnyék nemzetőrségi létszámkimutatása 1848-ban

Sorszám	Helységnev	Nemzetőrök létszáma
1.	Rákospalota	147 fő
2.	Cinkota	100 „
3.	Rákoskeresztúr	69 „
4.	Rákoscsaba	97 „
5.	Soroksár	501 „
6.	Csepel	62 „
7.	Tétény	158 „
8.	Promontórium	186 „
9.	Albertfalva	33 „
10.	Hidegkút	94 „
11.	Békásmegyer	105 „
	összesen	1552 fő
12.	Óbuda	518 „
	Végösszeg	2070 fő

A nemzetőrségi listát végigtekintve igen nagy aránytalanságok voltak az egyes községek lélekszáma és nemzetőreik létszáma között. Soroksár adta az összes nemzetőrök közel egyharmadát. Rákoskeresztúr viszont feltűnően rossz arányban szerepel a kimutatásban. Az összlakosságnak alig 8%-a lett nemzetőr. Mind gyalog szolgáltak, csak Károlyi István gróf ajánlott fel a táborba induló palotai és főtí nemzetőrök számára száz lovat és teljes felszerelést.⁸² A nemzetőrség szervezésénél jobbágy és zsellérellentétek mutatkoztak. Óbudán ez polgár és munkás-

ellentette változott. Daróczi József és Sinkovics Dániel azt panaszolják a megye előtt, hogy a hajógyári munkásokat az óbudai polgárőrség nem akarja kebelébe fogadni és nem engedi dobbal jártni. A megye utasítja az illetékes főszolgabíró, hogy ügyeljen az összeütközések elkerülésére, a panasztevők pedig magukat jelentsék a nemzeti őrsereg alakításával megbízott küldöttségnek.⁸³ Cinkota és Keresztúr kivételével minden helység leküldte nemzetőreit a délvidéki táborba. Budafok 26 nemzetőrét Szeletzky Ferenc vezette, és köztük volt Szauer Károly is, a zsellérmozgalom már említett vezetője.⁸⁴

A személyes részvételen kívül jelentős volt az a segítség, amit a harcoló honvédségnek nyújtottak a budapestkörnyéki helységek. A csepeliek élelemmel segítettek a vonuló csapatokat, és a szállításban segédkeztek.⁸⁵ Soroksár mezőváros lakosai 204 Ft 20 krajcárt ajánlottak fel honvédelmi célokra, pedig a helység egyharmada leégett egy-két hónappal azelőtt. Károlyi István felajánlását már említettük. Amihez még 10 000 Ft készpénzzel járult.⁸⁶ Az óbudai, soroksári és promontori molnárak az év utolsó hónapjaiban a honvédség részére öröltek, sőt a megye eltiltotta őket a magánosok részére történő örléstől.⁸⁷ A rákospalotai olajgyárat a kormány posztógyárrá alakította,⁸⁸ a budafoki pékségek éjjel nappal sütötték a honvédség részére a kenyeret. Ugyanitt a volt Czuba—Durozic-féle konyakgyár helyén állott Térey-házat hadikórházzá alakították.⁸⁹ A polgári elemek jelentős nyereséghez jutottak a hadiszállítások következtében, Bleicher Ferenc budafoki polgár 150 akó törkölyt adott el a honvédségnek. Maischl Fülöp ugyancsak budafoki polgárnak teljes kenderkészletét vette át a magyar kormány. Ez a polgári réteg aztán szívvel-lélekkel állott a magyar ügy mellé. Az említett Maischl Fülöp egy Kossuth-kép rejtegetése miatt került 1849 őszén az Újépületbe.⁹⁰

Nem volna teljes Budapestkörnyékről adott tanulmányunk, ha legalább futólag nem emlékeznénk meg a szóban forgó területen lefolyt csatározásokról és hadmozdulatokról. 1848 decemberében a visszavonuló magyar csapatok Budafok környékén foglaltak állást, Görgey főhadiszállása pedig Budafokon volt. Tétényben a Zichy dandár volt elhelyezve, ennek a csapattestnek az érdi Karger dandár biztosító csapatait kellett volna felváltania, de ez nem várta be a leváltó csapatokat, hanem előőrseit bevonva útnak indult Buda felé. Közben azonban az osztrákok is előnyomultak és harcba keveredtek a felváltó csapatokkal. A magyar gyalogságot követő huszárosztály azonban megállította az ellenséges támadást. Görgey időközben a Karger dandárt is azonnal visszarendelte és a fehérvári út és a Duna között harcba vezette. Az ellenséges lovasság többször rohamra indult, huszárjaink tüzéségünk pontos tüzelésétől támogatva, a Hardegg vasasok támadását visszaverték. A csatarendben álló császáriak tétlenül nézték honvédseregeink elvonulását.⁹¹ A sikeres utóvéd harcok biztosították a magyar sereg átvonulását a Duna balpartjára (1849. jan. 3-án folytak a tétényi utóvédharcok). A győzelmes tavaszi hadjárat során az isaszegi csata után Windischgraetz

kb. a mai Nagy-Budapest határán állította fel visszavonuló csapatainak külső vonalát. A magyar VII. hadtest április 10-én Palota ellen demonstrált, de csak április 24-én vonultak be Pestre Aulich huszárai, Soroksárt pedig Aulich hadosztálya szállta meg.⁹²

Meg kell emlékeznünk még a bevonulást megelőző, április 21-i rákosi ütközetről. Itt 7000 honvéddel és 18 ágyúval Aulich állt szemben Jellasich 9000 emberével és 27 ágyújával.⁹³ A lényegében utóvédjellegű harcok magyar győzelemmel végződtek.⁹⁴ Nagyobb jelentőségű csaták és ütközetek Budapestkörnyéken nem voltak, azonban a csapatátvonulások, az idegen megszállás erősen igénybevették a lakosság teherbíró erejét.

*

Rövid tanulmányunkban vázlatosan bemutattuk, hogyan élt Budapestkörnyék népe 1848-ban és az azt közvetlenül megelőző időkben. Megvizsgáltuk, hogy milyen törekvések, milyen vágyak fűtötték a feudális kötelekektől megszabadult népet. A zsellérség túlnyomó száma határozta meg Budapestkörnyék politikai és társadalmi küzdelmeit. A budapesti események hatására indultak meg Budapest környékén is a társadalmi mozgalmak. A félig megoldott társadalmi reformok és a lakosság többségének idegen nyelvűsége erősen korlátozta a szabadságharcban való részvételt. Minden községben erős önkormányzati törekvések éltek, és határozott küzdelmek indultak meg a kuriális zsellérség felszabadításáért, a szőlődézsma eltörléséért, általában valamennyi feudális maradvány felszámolásáért. Az összes mozgalmakban a kezdeményező erő a zsellérségé. Nem véletlen tehát az sem, hogy a legharcosabb és legpozitívabb szerepet a „magyar nyelvet tisztelő” zsellérközség, Promontor töltötte be, mert itt a földesúr elleni küzdelem és a magyar szabadságért való harc egyet jelentett, és itt kezdtek el először „beszélgetni a szabadságról”.

JEGYZETEK

¹ Budapestkörnyék elnevezés alatt a jelen tanulmányban azt a területet értjük, amelyet 1950-ben Budapesthez csatoltak, a mai Budapeston túl fekvő terület pedig „Budapest távolabbi környéke” néven szerepel. Óbuda ekkor még jogilag Budapestkörnyékhez tartozik, de múltját a három város egyesítése óta (1873) Budáéval együtt tárgyalja a történeti irodalom.

² Pallós Jenő, Budapest 1848/49-ben. Bp. 1950, 35.

³ A Budapestkörnyékekkel foglalkozó helytörténeti irodalom — kevés kivétellel — igen szegényes adatokat közöl 1848-ról. Egyedüli kivétel *Mihalik Sándor*, Budafok 1848 előtt és az 1848/49-iki szabadságharcban. Budafok 1929. Jól megírt, ma is használható tanulmány. Sok olyan irat szövegét közli, amely a legutóbbi háború folyamán megsemmisült. Egy-két lapot szentel az 1848-as eseményeknek *Ugró Gyula*, Újpest. Bp. 1932. c. munkájában. Hazug frázisok kíséretében közli az öt újpesti honvédújonc nevét, a honvédsereg számára tett ajándékozások listáját és a magyar seregtettek táborozási adatait. *Perényi József*, Csepel. Bp. 1934. mindössze néhány sorban emlékezik meg 1848-ról. A többi

Budapestkörnyékekkel foglalkozó helytörténeti munka 1848-cal kapcsolatban nem közöl érdemleges adatokat. Itt kell megjegyezni: Budapestkörnyék 1848 előtti helytörténeti irodalma is rendkívül szegényes és hézagos. Feltárára vár még Budafok, Soroksár, Palota és nem utolsósorban Óbuda török utáni története is.

⁴ A tájleírásban *Mathowitz, A. L.*, Plan der Umgebung von Ofen und Pesth 1836 c. mellékletként közölt térképének a Fővárosi Könyvtárban levő színezett és 1848 körül kiegészített példányát használtam.

⁵ Perényi i. m. 31.

⁶ *Ifj. Palugyay Imre*, Magyarország történeti földirati s állami legújabb leírása. I. köt. Buda és Pest. Pest 1853, 146.

⁷ Az építkezési módokról lásd *Galgóczy Károly*, Pest, Pilis és Solt vármegyék monographiája. Bp. 1877. III. köt. Bár a munka tárgyalt korszakunknál 20 évvel későbbi állapotot mutat be, e tekintetben használható volt a régebbi állapot jellemzésénél. Használtuk még *Fényes Elek*, Magyarország geographiai szótára. I—IV. köt. Pest 1851. c. munkáját.

⁸ Budapesti 2. sz. Állami Levéltár Pest megye Levéltára (a továbbiakban Pm. L.) Summarium popularis conscriptionis 1784—1836. Az 1846. évi adatokat az Országos Levéltár Htt. Lt. Dep. Pub. Pol. 1847. 14. 99. jelzetű aktájából vettem. Az 1784. évi adatok az összes népességre vonatkoznak, az 1816, 1826, 1836 és 1846. évek pedig csak a nem nemes népességre. A népességösszeírások forráskritikai értékére vonatkozólag felfogásom több pontban eltér Kubinyi András véleményétől. (Tanulmányok Budapest múltjából. XI. köt. 298—299.) Abban igaza van Kubinyinak, hogy a sommás táblázatok nem adják meg a tényleges lakosság teljes számát, mert nem veszik számba a nemeseket és valószínűleg az egyházi személyeket és a munkaképtelen egyéneket sem (koldusokat, gyengeelméjűeket stb.). Az adóeltitkolás csak a puszták esetében valószínű, de a községeknek már nem. Itt az összeíró nemes biztosok már nem voltak érdekelve az adóalap eltitkolásában. Viszont Kubinyi túlbecsüli az egyházi sematizmusok forrásértékét. Kevés valószínűsége van annak, hogy a községi jegyző a helybeli papnak pontosabb adatokat szolgáltatott volna, mint felettes hatóságának, a megyei törvényszéknak. Különösen a vegyes vallású községekben feltételezhető nagy pontatlanság. Egyébként mivel magyarázható az a tény, hogy nem egy esetben a sommás táblázat nagyobb lélekszámot mutat ki, mint az egyházi sematizmus (lásd Rákoskeresztúr és Rákoscaba 1846. évi adatait). Ami az adatokat kétségtelenül eldöntené, a községenkénti dicális összeírás sajnos egész Pest megyére vonatkozóan elpusztult. Ezért vagyunk a sommás táblázatokra és a sematizmusok bizonytalan adataira utalva. Mindezek ellenére azt valljuk, hogy minél részletesebb statisztikákat kell használnunk, és mind a sommás táblázatok, mind a sematizmusok adatait figyelembe véve közelíthetjük meg a történeti valóságot. A történeti statisztika feladata volna helytörténetírásunk e problémáit megnyugtatóan tisztázni.

⁹ Pm. L. Pest-Pilisi Megyefőnöki iratok 1850.

¹⁰ Pm. L. Summarium popularis conscriptionis 1832. Ebben az esztendőben csak Budafokkal kapcsolatban említ az összeírás 10 idegent, akik közül 4 Cseh-, 5 Morvaországból való és 1 ausztriai német. Foglalkozásukra nézve: 2 asztalos, 3 szíjgyártó, 1 molnár, 1 kőműves, 1 mészáros, 1 varga és 1 kocsis. Ugyanekkor Albertfalván 5 bevándorolt asztalost találunk: 2 Cseh-, 2 Morvaországból és 1 lengyel Galíciából jött.

¹¹ Óbudára és Békásmegyerre vonatkozólag a Schematismus venerabilis cleri archidioecesis Strigoniensis, az egyéb Duna jobbparti helységekre és Csepelre nézve a Schematismus venerabilis cleri diocesis Alba-Regalensis, a Pest környékén levő községek tekintetében pedig a Schematismus venerabilis cleri diocesis Vaciensis megfelelő évfolyamú kötetei szolgáltatják az adatokat. Mind a sommás táblázatok, mind a sematizmusok esetében a megjelenés évét vettem alapul, ami Kubinyi megállapításai szerint az előző év adatait tartalmazza, ezzel a korrekcióval kell közölni adataimat használni, a sommás táblázatok is egy hadi évet jelentenek, pl. a közölt 1846. év adatai az 1845/46. évi sommás táblázatból valók. Az egyéb

nyomtatott forrásokat pontatlanságuk miatt nem használhattuk. A sommás táblázatok 1816-ból nem közlik Óbuda polgárainak számát, a statisztikában ezért az 1812. évi adatokat közöltem.

¹² Pm. L. Csepeli róm. kat. egyházközség anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹³ Pm. L. Promontóriumi (budafoki) róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁴ Pm. L. Hidegkúti róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁵ Pm. L. Békásmegyeri róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁶ Pm. L. Tétényi róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya az idézett évekből. Az izraelita anyakönyveket azért nem dolgoztuk fel, mert ezen a téren nem törekedtünk teljességre, ugyanígy a vegyes vallású községek esetében csak a többségi vallások adatait használtuk fel.

¹⁷ Rákospalotai református anyakönyv másodpéldánya a vonatkozó évekből.
¹⁸ Pm. L. Cinkotai evangélikus anyakönyv másodpéldánya az idézett évekből.

¹⁹ Pm. L. Soroksári róm. kat. anyakönyv másodpéldánya az idézett évekből.

²⁰ Pm. L. A rákospalotai evangélikusokra vonatkozó adatokat a cinkotai evangélikus anyakönyv másodpéldányának megfelelő évfolyamaiból vettem.

²¹ Pm. L. Az albertfalvai adatokat a promontóriumi róm. kat. anyakönyv másodpéldányának megfelelő évfolyamaiból vettem.

²² Pm. L. A békásmegyeri róm. kat. anyakönyv másodpéldányának vonatkozó évfolyamai.

²³ *Pallós Jenő* i. m. 59.

²⁴ *Pallós Jenő* i. m. 39. Budapest 1845/47-ben 12 000 lélekkel gyarapodott.

²⁵ Pm. L. Rákoscsabai róm. kat. egyház anyakönyvének másodpéldánya. 1847.

²⁶ Pm. L. Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban Kgy. jkv.) 1846. 8318.

²⁷ Pm. L. Élelmezési Választmány iratai 1847. II. 26. Kaszap István soroksári jegyző jelentése.

²⁸ Pm. L. Élelmezési Választmány iratai 1847. II. 23. Király László szolgabíró jelentése Nyáry Pálhoz.

²⁹ *Mihalik Sándor* i. m. 18.

³⁰ *Galgóczy Károly* i. m. III. kötetében az idézett községek leírásánál.

³¹ Pm. L. Rákoskeresztúr úrbéri pere Urb. perek 112. Az 1828-as regnicolaris összeírás szerint Budapest környék 1511 fejestehenéből 800 Soroksáron volt.

³² *Fényes Elek* i. m. III. köt. 265. Budafok szőlőterülete 1467 hold, évi termése 50—55 000 akó bor.

³³ Pm. L. Végrendeleti okmányok (1855. II. 28.) 558.

³⁴ Pm. L. Végrendeleti okm. 582.

³⁵ Pm. L. Végrendeleti okm. 62.

³⁶ Pm. L. Végrendeleti okm. 463.

³⁷ Pm. L. Végrendeleti okm. 465.

³⁸ Pm. L. Közgyűlési iratok 1847—5—8791.

³⁹ Pm. L. Közgyűlési iratok 1848—1—4301. A soroksári tűzkár táblázatos kimutatása.

⁴⁰ Pm. L. Közgyűlési iratok (a továbbiakban Kgy. ir.) 1848—1—3319.

⁴¹ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—3635.

⁴² Pm. L. Pest Pilisi Megyefőnöki iratok 1854.

⁴³ *Haefler, J. V.* Buda-Pest. Historisch-topografische Skizze und deren Umgebung. Pest, 1854.

⁴⁴ Pm. L. Fenyítő törvényszéki jkv. 1844. febr. 6. tárgyalásról.

⁴⁵ Pm. L. Rákoskeresztúr úrbéri pere. Urbéri perek 112.

- ⁴⁶ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—290.
⁴⁷ Pm. L. Soroksár úrbéri pere.
⁴⁸ Pm. L. Úrbéri perek 112.
⁴⁹ Pm. L. Cinkota úrbéri pere.
⁵⁰ Pm. L. Rákoscscaba úrbéri pere.
⁵¹ Pm. L. Úrbéri perek 128.
⁵² Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7946. Közbátorsági bizottmány jkv. Halász Boldizsár jelentése.
⁵³ *Mihalik Sándor* i. m. 18.
⁵⁴ *Mihalik Sándor* i. m. 26.
⁵⁵ Pm. L. Kgy. jkv. 1848—2804.
⁵⁶ Pm. L. Kgy. jkv. 1848—5102.
⁵⁷ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7946. A Közbátorsági Bizottmány jkv. 1848. ápr. 6-án.
⁵⁸ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—4163.
⁵⁹ Pm. L. Kgy. jkv. 1848—6190. Az 1848. szept. 13-i kisgyűlés foglalt állást ebben a kérdésben.
⁶⁰ Pm. L. Kgy. iv. 1848—1—2920. Vesd össze *Ember Győző*, Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bp. 1951, 111.
⁶¹ Pm. L. Alispáni elnöki iratok 1848—729.
⁶² *Mihalik Sándor* i. m. 49.
⁶³ Pm. L. Pest Pilisi Megyefőnöki iratok 1854—189
⁶⁴ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7946. Közbátorsági Bizottmány jkv.
⁶⁵ Pm. L. Kgy. jkv. 1848—2570.
⁶⁶ Pm. L. Kgy. jkv. 1848—3232.
⁶⁷ Pm. L. Fenyítő törv. jkv. 1848. okt. 26. 692—702.
⁶⁸ Pm. L. Kgy. ir. 1848—7946. Közbátorsági Bizottmány jkv.
⁶⁹ *Ugró Gyula*, Újpest, Bp. 1932, 30—33.
⁷⁰ Pm. Kgy. ir. 1848—1—7946. Közbátorsági Bizottmány jkv. L. még *Spira György*, Parasztságunk és a forradalom vezetése. Századok (1948) 133.
⁷¹ Pm. L. Kgy. jkv. 1848—5485.
⁷² *Kossuth Hírlapja* 1848. aug. 8. 150.
⁷³ *Kossuth Hírlapja* i. h.
⁷⁴ *Kossuth Hírlapja* 1848. szept. 17. 68. sz. 310.
⁷⁵ *Kossuth Hírlapja* 1848. aug. 20. 44. sz. 199.
⁷⁶ *Galgóczy Károly* i. m. I. köt. 227.
⁷⁷ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—6085.
⁷⁸ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—6081.
⁷⁹ Pm. L. Haynau-féle megyei közigazgatás iratai 1849—5 köt. A Pilisi járásban található azon egyéneknek táblás kimutatása, akik a magyar táborban katonai szolgálatot tettek.
⁸⁰ Pm. L. Haynau-f. megyei közig. ir. 1849—5-köt. A váci járásban található volt honvédek összeírása.
⁸¹ *Galgóczy Károly* i. m. I. köt. 225—226.
⁸² Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—4564.
⁸³ Pm. L. Kgy. jkv. 1848—2923.
⁸⁴ *Mihalik Sándor* i. m. 36—41—
⁸⁵ *Perényi József* i. m. 32.
⁸⁶ *Márczius Tizenötödike* 1848. jún. 10.
⁸⁷ Pm. L. Kgy. ir. 1848—1—7147
⁸⁸ *Szabó Tivadar és Strauch Árpád*, Rákospalota. Bp. 1927, 10.
⁸⁹ *Mihalik Sándor* i. m. 49.
⁹⁰ *Mihalik Sándor* i. m. 61.
⁹¹ *Doberdói Breit József*, Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története. Bp. 1930, I. köt. 184.
⁹² *Doberdói Breit József*, i. m. II. köt. 86, 105 ill. 106.
⁹³ *Gracza György*, A magyar szabadságharc története. Bp. 1894, V. köt. 941.

⁹⁴ *Sztanko Soma*, Adatok az 1848-ik év eredményeihez. Pest 1868, 14. A szerző három rákosi csatáról tud. „Abonyban tartottuk a zászlószentelést, ápril. 11-én a pesti Rákosmezőn keresztelést; 16-án másodsor, 21-én harmadszor csatáztunk Pest kapui előtt; utolsó alkalommal Stromsky főhadnagy halálosan megsebesítve és száznál több altiszt és közhonvéd volt veszteségünk”.

E. Lakatos

LA RÉGION DE BUDAPEST EN 1848

La formation et le développement de la Région de Budapest commença en 1848. Pendant le dernier siècle, le nombre des habitants de la capitale est devenu sept fois plus grand, mais celui de la Région de Budapest — vingt cinq fois plus grand. Le développement de la capitale et de sa Région, aux différents rythmes, commença en 1848. C'est pourquoi il est très important d'esquisser le fondement et la structure de la société établie dans la Région de Budapest. (Dans notre étude, par la «Région de Budapest» nous entendons le territoire qui fut attaché à Budapest en 1950.) Dans cette Région se trouvaient en 1848 deux bourgs (Soroksár et Budafok), dix communes rurales (Újpest, Rákospalota, Rákoscsaba, Cinkota, Rákoskeresztúr, Csepel, Tétény, Albertfalva, Hidegkút et Békásmegyér), et cinq fermes isolées (Káposztásmegyér, Szentmihály, Gubacs, Szentlőrinc et Kistétény). Ce territoire — encore peu peuplé à cette époque — avec ses 20 000 habitants, formait seulement un septième de la population de la capitale, mais au bout d'un siècle plus qu'une troisième partie. Le paysage, à cette époque, n'accusait pas encore les traits caractéristiques de la région de la capitale, il n'y était pas une seule fabrique ou usine. La région montrait aux yeux des voyageurs contemporains les traits d'un paysage d'agriculture. Du côté de Buda on voyait des vignobles, des vergers, — du côté de Pest des champs, des jardins potagers et de larges pâtures. Les villages étaient simples avec des maisons sans étages, aux murs battus ou en torchis, et couvertes de chaume. Cà et là, du côté de Buda, on trouvait des bâtiments en pierre. Les maisons de rapport étaient inconnues. Généralement une seule famille habitait dans une maison, et tout au plus encore un locataire. En 1846, dans les 2560 maisons de la Région de Budapest habitaient 3479 familles, dix années auparavant, en 1836, dans 2306 maisons furent comptés 2693 ménages de vilains et de serfs. Quant à la nationalité, la population n'était pas uniforme. Dans la Région de Buda habitaient pour la plupart des Allemands, dans la Région de Pest — des Hongrois, des Allemands et des Slovaques. Les Allemands et les Slovaques étaient établis dans les villages hongrois dépeuplés pendant la domination turque au XVIIe siècle. La population s'est augmentée entre 1816 et 1846 — d'après les données concordantes des sources différentes — d'environ 50%. L'augmentation de la population est due en grande partie à l'accroissement naturel, et en petite partie à l'immigration. L'accroissement naturel accusait dans les diverses communes des résultats différents et était, entre 1841 et 1850, de l'ordre de 10 à 20% de la population totale. Le mouvement démographique, en général, était caractérisé par le grand nombre des naissances et des décès. A Soroksár, entre 1846 et 1850, 1137 naissances et 775 décès ont été enregistrés dans les matricules de l'église catholique romaine (nombre total de la population : 3800), l'accroissement naturel était donc 362 personnes. La famine, les épidémies et la guerre de l'an suivant causaient une diminution de la population. En 1848 à Soroksár seul sont morts 396 personnes, c'est à dire 10% de la population totale. (Entre 1846 et 1850 le nombre des naissances y était 1132, celui des décès 1202, la diminution était encore 70.) En examinant l'âge des morts, on remarque la grande proportion de la mortalité infantile. Le nombre des morts au-dessous de dix ans constituait les 60 à 75% de la totalité des décès. Une des causes de l'insuffisance de l'hygiène publique était le manque des habitations convenables. A Budafok, par exemple 154 familles habitaient dans des demeures cavernes.

L'accroissement de la population n'était pas uniforme dans toutes les classes et couches sociales. Le nombre des serfs ou des ménages de serfs s'est augmenté, entre 1816 et 1846, de 567 à 617, le nombre des *zsellérs* (brassiers appartenant à la couche inférieure des serfs et appelées en latin *inquilini*, en hongrois *zsellérek*) s'est augmenté pendant la même période de 2116 à 3241, l'augmentation était donc de plus de 50%. Le nombre des *honoratiorok* («honoratoires») a doublé, tandis que celui des bourgeois et des artisans a triplé (l'augmentation était la plus grande à Tétény, Soroksár et Újpest). Le *zsellérség*, qui comprenait de jure les artisans aussi, était composé d'éléments hétérogènes dont la valeur économique était différente. Dans des conditions les plus misérables vécurent les *zsellérs* sans terre, continuellement aux prises avec la famine et la pauvreté. Quelque peu mieux situés étaient les inquilins jardiniers et vigneron. La condition des *zsellérs* artisans et marchands était pareille à celle des serfs, et la fortune mobilière de beaucoup d'artisans pouvait être comparée à celle des serfs à tenures. Le relevé des dommages causés par le feu de Soroksár en 1848 montre d'une manière éclatante la différenciation sociale des *zsellérs*. C'est en 1848 que les fortunes des serfs à tenures commencèrent à se morceler, fait dont les testaments de ce temps-là fournissent des documents illustres.

La période de la liquidation des rapports féodaux a donné un élan aux luttes pour l'administration communale autonome. Cela s'est montré d'une manière très claire aux élections communales dans les villages Rákoskeresztúr et Budafok. Les seigneurs terriens et plus tard les administrateurs du canton avaient le droit de désigner les maires des villages, et le peuple de ceux-ci ne pouvait choisir que parmi les candidats désignés. A Rákoskeresztúr le peuple n'était pas enclin à choisir parmi les candidats du seigneur, il se révolta, et on avait des difficultés à le calmer et à mettre les récalcitrants en prison. A Budafok, c'est en novembre 1848 que les *zsellérs* réussirent à mettre leur candidat en position. Le maire était le représentant de la commune dans les procès concernant les redevances seigneuriales, donc la personne du maire n'était pas indifférente ni au seigneur ni au peuple.

Les réformes de l'an 1848 avaient pour conséquence la liquidation de la plus grande partie des contraintes féodales. Les questions qu'on n'avait pas résolues, telles par ex. le remembrement, la séparation des domaines seigneuriaux des propriétés paysannes, l'abolition de la dîme des vignobles, la situation non réglée des *zsellérs* payant une somme fixe, — causaient des troubles et des révoltes, en premier lieu à Budafok. Budafok appartenait, comme bien seigneurial, à la famille royale, et était une des communes peu nombreuses où n'habitaient pas des serfs, seulement des *zsellérs*. Le domaine seigneurial avait successivement établi, dans les années précédentes, des *zsellérs*, leur accordant des terrains à bâtir, sans leur donner les prestations dues aux *zsellérs*, c'est à dire : des vignobles et le droit de pacage. Les habitants de Budafok demandaient déjà au printemps 1848 l'abolition de la dîme des vignobles. Les femmes des *zsellérs* de Budafok chassaient des pâturages communaux les moutons du seigneur.

A Rákoscaba ce sont les *zsellérs* seigneuriaux qui sentaient leur situation incertaine. Ils commencèrent par adresser des pétitions au comitat, mais quand ils ne recevaient pas de réponses satisfaisantes et promptes, ils refusèrent la corvée, et se révoltèrent au mois d'octobre. Les serfs à tenures se rangèrent du côté des *zsellérs*. Le refus de remplir les revendications sociales entravait aussi l'organisation efficace de la guerre de l'indépendance. Les communes slovaques de la Région de Budapest n'envoyèrent pas leurs gardes nationaux au champs de bataille du Sud. Mais les gardes nationaux de Soroksár entrèrent en lice après quelques tracaseries, presque au complet. Les recrues de l'armée nationale étaient pour la plupart des volontaires. Les 31 honveds de Soroksár étaient tous des volontaires, mais seulement quatre d'eux étaient du lieu. La moitié des honveds de Soroksár étaient des artisans, et surtout des compagnons faisant leur tour ; l'autre moitié se composait des domestiques de ferme des villages hongrois environnants. Dans es autres communes nous trouvons presque la même situation. Les serfs à tenures

se rachetaient du service de la défense nationale. Ce sont les domestiques de ferme et les compagnons qui payèrent l'impôt du sang. La population portait volontairement des charges financières considérables de la guerre de l'indépendance, en offrant de l'argent et des produits agricoles. Des batailles et des combats de quelque importance n'avaient pas lieu dans la Région de Budapest ; l'histoire n'a relaté que des escarmouches d'arrière-garde.

En conclusion, on peut constater que les luttes sociales et politiques se déclenchèrent dans la région en question, sous l'influence des événements de Budapest. L'aspiration à l'autonomie était vivante dans chaque commune, et de fortes luttes furent engagées pour la libération des *zsellérs* seigneuriaux, pour l'abolition de la dîme des vignobles et, en général, pour l'abrogation de tous les restes féodaux. Dans ces mouvements, l'initiative était aux *zsellérs*. Il est donc tout à fait naturel que la commune des *zsellérs* de Budafok (Promontor), commune allemande mais qui «respectait la langue hongroise», remplit le rôle le plus positif, puisque ici, la lutte contre le seigneur et pour la liberté était une seule et même chose, et c'est ici qu'on commença pour la première fois à «parler de la liberté».

BERLÁSZ JENŐ

A Ganz-gyár első félszázada

1845—1895

A gyármonográfia alapvetően fontos tényező a kapitalizmus-kori partörténet feldolgozásában. Egy cseppben benne van az egész tenger, — tartja a mondás. Valóban így is van. Az a kép, amely egy ország, vidék vagy város nagyipari fejlődéséről az ún. hivatalos forrásokban (statisztikákban, jelentésekben) nagy vonásokban elénk rajzolódik, mikroszkópikus finomságú részletezettségben tárul fel a gyármonográfiákban. Mindazok a megállapítások, amelyek összefoglaló jellegű feldolgozásokban a nagyipari fejlődés egyes vonatkozásairól (üzletvitel, üzemmenet, munkásviszonyok, kimagasló jelentőségű szervezők és fel-találók, különleges gyártmányok, nemzetközi piaci kapcsolatok stb.) szinte csak elvontan, általánosítások formájában fejeződhetnek ki, a gyármonográfiákban konkretizálódnak, kézzelfoghatókká válnak. És éppen az aprólékos, konkrét szemléltetésmódban rejlik a gyártörténetek kiváló jelentősége. Azt lehet mondani, hogy nagyipartörténeti összefoglalást gyármonográfiák nélkül életszerűen megírni alig lehet. Minél több vállalatról, üzembről áll megfelelő elemző történeti leírás a szintetikus feldolgozás rendelkezésre, annál könnyebb megbízható, időtálló képet adni a teljes fejlődésről. A gyármonográfiák tehát elsőrendű szerkezeti elemek a nagyipartörténeti összefoglalásokban. Rajtuk épül fel s általuk épül tovább az ipartörténelem.

Ez a tanulmány a gyármonográfiák iránt támasztható ilyen értelmű igényeket nem elégíti ki maradéktalanul. A korszerű gyártörténeti feldolgozás keretében szükségképpen adódó számos téma közül csak néhányra terjeszkedik ki, azokra sem mindig jelentőségüknek megfelelő mértékben és arányban. Felfogásunkban a gyártörténet sajátosképpen műszaki történet, az üzem fejlődésének találmányok és gyártmányok sikerein keresztül történő ábrázolása. Persze ez is csak laikus történet-sz-felfogásban és előadásban, nem a műszaki szakszerűség követelményeinek megfelelően. Inkább csak regisztrálása, időben való elhelyezése és megismertetése a dolgoknak, szinte csak előkészítése egy igazi műszaki történeti feldolgozásnak.

Nem igen hatol a dolgok mélyére a vállalati-üzleti fejlődést tárgyaló rész sem. A tőkének a termelés irányításában játszott szerepét is jobbra csak leíró, ismertető igénnyel mutatja be. A politikai és gazdaságpoli-

kai viszonyok hatásainak vizsgálata is jobbára felületi jellegű. Inkább csak a tények hitteles számbavétele és lerögzítése jellemzi ezen a területen is az előadást.

Végül ami a munkásviszonyok vizsgálatát illeti, — ez még szűkebb keretek közé szorul. Meztelen létszám-statisztikák és néhány szociális adat mindaz, ami ebben az alapvetően fontos kérdésben bemutatásra kerül.

Mindezek a hiányok — a vizsgálati szempontok szűkkörűsége s a műszaki szemlélet egyoldalú érvényesülése — magyarázatra szorulnak.

Gyártörténetünk nem ma íródott, hanem másfél évtizeddel ezelőtt, e téren csaknem minden előzmény nélkül, mintegy úttörő kísérletként. Azóta a tudomány jelentős új eredményeket ért el, mind a tények ismerete, mind a jelenségek értelmezése tekintetében. De figyelembe veendő az is, hogy a monográfia tulajdonképpen nem is tudományos célzattal készült. Jubileumi emlékalbum akart lenni a gyár alapításának százéves évfordulójára. Hogy mégis több lett ennél, azon múlt, hogy írás közben szinte észrevétlenül eltértünk magasabb színvonal irányába. A munka létrejövetelének körülményeiről egyébként a következő felvilágosítással szolgálhatok.

1942-ben, a Ganz-gyár közelgő centenáriumának előkészítése során kaptam megbízatást a gyármonográfia megírására. A feladat rendkívül nehéz volt, egyrészt mert a gyár első félszázadának történetére vonatkozó vállalati levéltárat ismeretlen időben majdnem teljesen kiselejtezték, másrészt mert a második félszázad történetének anyaga szinte áttekinthetetlenül óriási volt. Különleges nehézséget jelentett számomra a tárgy műszaki jellege. A feladattal aligha tudtam volna megbirkózni, ha a gyár mérnöki karának néhány kiváló tagjából alakult tanácsadó és szerkesztőbizottság nem támogatott volna. E bizottság Vámosy Károly műegy. c. nyilv. rk. tanár elnöklete alatt Gohér Mihály, néhai Gras Viktor és Jób Imre főmérnökökből állt. Nevezettek segítségével folyt le az anyaggyűjtés, a problémák tisztázása, s közösen dolgoztuk ki a monográfia tervét is. Mintegy másfél év alatt igen széleskörű kutatással — amelynek részleteiről majd a munka végén adok számot — sikerült a szükséges anyagot összegyűjtenünk. A megfogalmazás munkájához 1943-ban láttam hozzá és 1944 tavaszáig befejeztem az első félszázad történetét. Ezt tartalmazza a jelen kézirat, amelyet a szerkesztőbizottság, szakemberek széleskörű bírálata után, annak idején elfogadott.

Adott formájában a kézirat nem teljes, mert a villamosági gyár kilencvenes évekbeli történetét tárgyaló befejező rész leírása akkori-ban valamilyen okból elmaradt. Ennek pótlására és a forrásanyagnak lapalji jegyzetek formájában való felsorolására a német megszállás után keletkezett általános zűrzavarban többé nem kerülhetett sor. 1944 áprilisában pedig eltávoztam Budapestről s a munkával többé nem foglalkozhattam.

Azóta tizenkét év telt el. Bár az egykori szerkesztőbizottságnak több tagja ma is életben van, a munka újrafelvételét és befejezését sajnos nem kísérelhettük meg. A légiveszély miatt annak idején elcsomagolt

adatgyűjteményünk ugyanis — amelyet a vállalat a Hitelbank pánccéltermében helyeztetett biztonságba — úgy tudjuk, a háború alatt szét-szóródott és megsemmisült.

Nemrégiben felmerült bennem a kérdés: nem lehetne-e legalább a meglevő kéziratrészt anyagát gazdagabb problematika szerint, szélesebb-körű összefüggésekben, tudományosabb igény szerint átdolgozni? Meg vagyok győződve róla, hogy egy ilyen átdolgozás sokban emelné a tanulmány értékét, mégis mostani körülményeim miatt erre nem vállalkozhattam. Be kellett érnem az egyes fejezeteket bevezető gazdaságtörténeti korszokok átfogalmazásával, tekintettel a legújabb eredményekre — főleg Sándor Vilmos kiváló monográfiájára — valamint néhány ténybeli és stílári javítással.

I. Ganz Ábrahám vasöntődéje 1845—1867

A korrajzot, amelybe a Ganz-gyár alapítása beilleszkedik, régibb és újabb történetirodalmunk apró részletekig kidolgozta. A reformkorszak utolsó évtizedéről, az 1840-es évekről van szó, arról a mozgalmas időszakról, amelyben a magyar társadalom fejlődése az előző évtizedek eredményeire támaszkodva, biztos léptekkel halad a polgári gazdasági-társadalmi rend kialakulása és a politikai önállósulás felé.

Ebben a nagy történelmi folyamatban alapvető jelenség a belső piac kibontakozása, amely a gyarmati függés korlátai között és a feudális jogrend béklyóiban csak lassan, vontatottan tud érvényesülni mind a tőkegyarapodás, mind a népszaporodás vonalán. A napóleoni háborúk időszakának lezárulása óta azonban mégis feltűnő a fejlődés. Ez mindenekelőtt az áruforgalom növekedésében jut kifejezésre. Fényes Elek statisztikai táblázatai áruexportunknak a harmincas években bekövetkezett, szinte ugrásszerű növekedéséről tanúskodnak, s ez a tény a jövedelmek gyarapodását és a belső fogyasztás emelkedését is feltételezi. Az áruforgalom emelkedése kényszerítőleg hat a közlekedés fejlődésére is. Hírhedt állapotú közutaink javítására óriási tőkebefektetések kellenének; erre még nem lehet gondolni. De víziútjaink szabályozása és kihasználása — Széchenyi nagy társadalmi propagandája következtében — megindul; a tőke itt már könnyebb profitszerzésre tarthat számot. A modern kor hajnalának egyik jele a dunai gőzhajózás megindulása. Tőkenyerességet ígér a terményszállítások szükségletei révén az új korszak másik jellegzetes közlekedési eszköze, a vasút is. Megkezdődik a pest—váci és a pest—debreceni vonal építése. A fellendült kereskedelem nem tudja tovább nélkülözni a korszerű bank- és hitel-szervezetet sem. A betétvállalás, hitelnyújtás és váltóleszámlítás szükségletéből bontakozik ki a takarékpénztárak sora és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Némi támasz ez a kereskedelmi és ipari vállalkozások számára. A belső piac kibontakozása technikai jellegű tényezők erősödése és gyarapodása mellett a vállalkozók és a bér munkások számának egyre

növekvő szaporodásában is kifejeződik, ami leginkább a főváros, Pest—Buda életében kísérhető figyelemmel.

De a hűbéri-rendi világ avult kereteiből és az osztrák gyarmati szorításból való kiszabadulás évtizedünkben már nem pusztán „öszönös” gazdasági-társadalmi folyamat, hanem mindinkább tudatos politikai erőfeszítés is. Kossuth széleskörű propagandája meggyőzi a közép-nemesség tömegeit a polgári átalakulás szükségességéről. Programjának középpontjába a hazai iparfejlesztés feladatát állítja. Meghirdeti, hogy a korszerű nemzeti ipar a kulcsa a nemzetgazdaság és a közjólét fellendülésének. Gondolatmenete a következő: a közép-nemességnek, ha fenn akar maradni, át kell térnie az árutermelésre, polgárosodnia kell; a polgárosodást a termények biztos értékesítése, a belső piac fejlesztése által lehet elérni, — a belső piac kibontakozását pedig az ipar, az ipari tőkésosztály fejlesztése által kell előmozdítani. 1843—44-ben megtörténik a következtetések messzemenő levonása is: Kossuthék kimondják, hogy a magyar ipar fejlődésének ügye múlhatatlanul összefügg a magyar politikai függetlenség kérdésével. Ehhez képest nyílt követelés lesz a gyarmati vámrendszer maradéktalan lebontása, az önálló magyar vám-és kereskedelempolitika kivívása, valamint a közgazdasági rendszerünk átalakításának útjában álló feudális jogi akadályok megszüntetése, az 1840. évi törvényekben foglalt kereskedelmi-ipari biztosítékok és szabadságok, főleg a váltótörvény továbbfejlesztése.

A belső piac kibontakozása, valamint az egyre szélesebbkörű politikai-gazdasági agitáció és szervező tevékenység (iparegyesületi, védegyleti mozgalom, iparmű-kiállítás, gyáralapító társaság stb.) az iparfejlődés terén aránylag jelentős gyakorlati eredményekhez vezet. A kereskedelmi tőke csakúgy, mint a céhes és céhenkívüli iparizók, indíttatva érzi magát kisebb-nagyobb tőkésipari vállalkozásokra: üzemek alapítására, illetve meglevő üzemek kibővítésére. A vállalkozás elsősorban a gyarmati politika által leginkább elnyomott textilipar felé fordul, de a növekvő polgári igényeket kielégítő különféle egyéb iparágakra is kiterjeszti figyelmét.

Ezek közé tartoznak többek között a gépkészítő, gépjavító és vasöntő üzemek. Az indításokat elsősorban a mezőgazdaság szerszám-, és a polgárság használati eszköz-szükségei adják, de jelentősen hatnak a városi építkezések és a már gépesített üzemek (Hengermalom), valamint a Lánchíd-építés gép- és öntvény-szükségei is.

Persze mindezeket a jelenségeket, bármennyire jellemzők is a korszakra, mégsem lehet egyébnek tekinteni, mint az új kor készülődésének. Inkább sokat ígérők, mintsem sokat nyújtók. Az adottságok lényegükben most is változatlanok. A gyarmati kiszolgáltatottság és feudális jogrend továbbra is fennáll s velük minden régi akadály, amely a széleskörű és nagyarányú szabad tőkés vállalkozást gátolja. A belső piac fejlődése csak viszonylagosan kedvező a korábbi állapotokhoz képest, és a politikai akciók és technikai alkotások tulajdonképpen nem mennek túl a kezdeményezés határain.

Polgári jellegű nagyüzemet létesíteni a negyvenes években is rendkívül kockázatos feladat, hiszen a magántőke még mindig csak a kereskedelem iránt van bizalommal, s a meglevő hitelintézetek is jobbra csak kereskedelmi és agrárérdekeket támogatnak. S ha a hazai tőke húzódozik az ipari vállalkozástól, nem lehet szó számbavehető külföldi tőke behozataláról sem. A munka oldalán ugyanez a helyzet. Tanult szakmunkásokban, technikusokban minden iparág szűkölködik. Így minden nagyobb vállalkozáshoz valóságos társadalmi összefogás kell: a tőkét csak széleskörű részvénykibocsátással lehet előteremteni, a munkát külföldi mérnökök, művezetők, szakmunkások behozatalával. A Hajógyár, a Hengermalom, a Lánchíd létrehozatala jellemző példái ennek a helyzetnek. Magános vállalkozók ritkán akadnak s még ritkábban olyanok, akik tartós sikereket tudnak felmutatni: életképes, biztos jövőjű iparüzemet képesek létrehozni.

A negyvenes évek merész magánvállalkozóinak legtöbbje alig-alig tudott túljutni a kisipari műhely-méretű kereteken, s ha üzeme megerősödött, megnövekedett is valamelyest, akkor is ritkán bizonyult hosszabb életre képesnek. Néhány évi kísérletezés, vergődés után a legtöbb ez időbeli vállalkozás megbukott, elenyészett. Egyetlenegy olyan vállalkozása volt csupán e kornak, amely túlélte a gyarmati feudális viszonyok 1848 előtti és utáni nehéz körülményeit, s átnőtt az 1867 után kibontakozó kapitalizmusba, sőt mindmáig működik, virágzik. Ez a történelmi jelentőségű üzem az 1845-ben alapított Ganz-gyár. Létrejött, kialakulása, megerősödése, nagyüzemmé fejlődése valóban párját ritkító gazdaságtörténeti folyamat, amely méltó a tudományos megismerésre úgy is, mint a vele párhuzamosan világvárossá növekvő Budapest történetének egyik tényezője.

Ennek a tüneményes fejlődésnek első felét, 1845-től—1895-ig terjedő félszázados szakaszát mutatjuk be az alábbiakban.

*

1845 áprilisában, néhány hónappal azután, hogy a Gyáralapító Társaság megkezdte működését, a pesti sajtó az idevágó tudósítások mellett apró hírei között azt is közölte olvasóival, hogy Budán a vízi-városi Kórház utcában bizonyos Ganz Ábrahám nevű iparos vasöntő-műhelyt létesített. E hír valószínűleg a közönségben sem keltett nagyobb érdeklődést, mint a lapszerkesztőben. Maga a vasöntő mesterség nem tartozott ugyan a mindennapi szakmák közé, de képzelet a köztudatban a vasgyártással volt összeforrvá, s mint tipikus gyáripari tevékenység egy tőkeszegény kisüzem keretében nem látszhatott komoly dolognak. Hogy ki az ismeretlen vállalkozó, honnan jött, mik a tervei, — legfeljebb a budai városi tanácsot érdekelhette, mely az üzemberendezésre engedélyt adott.

Ganz Ábrahám nem volt budai polgár, sőt még a magyar föld szülőttének sem mondhatta magát. Csak pár éve élt Magyarországon. 1841 augusztusában azokkal a külföldi munkásokkal jött Pestre, akik a

Hengermalom műszaki berendezésének szerelését végezték, majd mint karbantartók és javítók a malom gépműhelyében és öntödéjében kaptak alkalmazást. Ganz Ábrahám mögött akkor 27 életév és tapasztalatokban gazdag, tízéves ipari múlt állt.

1814. november 6-án a svájci Alpesek aljában, a zürichi kantonbeli kicsiny Unter-Embrach faluban látta meg a napvilágot. Apja, János Ulrich kálvinista iskolamester volt, egyszerű és józan ember, aki fiait hajlamaiknak megfelelő pályákra szánta. Kit papnak vagy tanítónak, kit kézművesnek vagy éppen parasztnak. Fontosnak azt tartotta, hogy tisztességgel megéljenek, mint ősök, akik között a XV. századig visszamenőleg szintén vegyest szerepeltek az értelmiségi és munkás-elemek. Az apa kétszer nősült. Ábrahám a Remi Katalinnal kötött első házasságából harmadik gyermekként, de az első fiúként született. Tíz éves volt, amikor anyját elvesztette és tizenhét, amikor pályát kellett választania. Ekkor a szülői házból már tíz gyermek szorongott, Ábrahám tehát kötelességének érezhette az önállósulást. Mivel az otthoni szűk gazdaság mindnyájuknak nem szolgálhatott létalapul, s mivel érdeklődése különben is technikai foglalkozás felé vonzotta, Zürichbe ment s a nagyhírű Escher—Wyss-féle gépgyár öntödéjébe inasnak szegődött. Nem véletlen, hogy az öntő mesterséget választotta szakmájául. Későbbi leveleiből tudjuk, hogy határozott életcéljai voltak: mindenáron ki akart emelkedni s hozzátartozóit is ki akarta ragadni a szegénységből: az alkotás, a feltörekvés nagy vágya sarkallta. A nyílteszű fiú szülőföldjének szűk határai közt is biztos szemmel látta meg, hogy terveit leginkább a vasöntő pályán valósíthatja meg. Ő is — miként egy másik világhírűvé vált kor- és honfitársa, J. Sulzer — észrevette, hogy a technika általános fejlődése a legrövidebb időn belül nagyszerű távlatokat fog a vasöntészet számára nyitni. Tudta, hogy a fa mint gépépítőanyag már elvesztette jelentőségét, s helyét fokozatosan az öntöttvas fogja elfoglalni, hogy most kezdődik Európában az öntöttvas kora. Megerősítette őt e hitében az a titokzatosság, mellyel az Angliából átplántált modern vasöntészeti technológiát a kisszámú svájci üzem körülvette. Bizonyára a helyzetnek ez a sajátossága készítette a fiatal Ganzot arra, hogy 15 hónapi tanulás után, amikor mestersége lényegét már elsajátította, kilépjen a zürichi gyárból, s ismereteinek gyarapítása, tökéletesítése végett vándorútra keljen. Előbb egy schaffhauseni üzemben dolgozott, majd 5 hónap múltán Franciaországba, az elzászi vasvidékre utazott. Elzász egyik legjelentősebb telepe volt a fiatal kontinentális vasöntészetnek, valóságos iskolája a közép-európai vas- és gépműveseknek. Jellemző, hogy nem sokkal Ganz előtt Sulzer is itt praktizált a hírneves Schlumberger-gyárban, amely már ekkoriban mintegy 1500 munkást foglalkoztatott. Ganz — úgy látszik — rövid idő alatt sokat tanult, mert alig telt el fél esztendő, elérkezettnek látta az időt, hogy hazatérjen s otthon értékesítse műszaki tapasztalatait. Az usteri kis vasöntödében sikerült egy vezető segédi állást elnyernie, ami szerény, de tisztességes megélhetését valószínűleg biztosította, a gyors önállósu-

lásra azonban nem sok reményt nyújthatott. Ganz nem késlekedett, hogy a helyzetből adódó következtetéseket levonja. Ismét elhagyta Svajcot, s elindult a nagyvilágba, megkeresni boldogulásának helyét. Előbb úgy vélte, hogy Nyugaton fogja ezt megtalálni. 1836 nyarán tehát visszatért Franciaországba. Útja Thann, Colmar, Schlettstadt, Strassburg, Luneville, Nancy, Chalons városokon keresztül Párizsba vezetett, az angol technikai kultúra leghíresebb kontinentális telep- helyére. Nyolc hónapig egy jónevű öntödében dolgozott : tovább képezte magát, franciául tanult és az iránt puhatolódzott, hol alapozhatná meg egzisztenciáját. Úgy látszik, a Saône vidékét tartotta célja elérésére leg- alkalmasabbnak, mert 1837 tavaszán a Haute—Saône département-beli Gray városkában telepedett meg. De rövidesen belátta, hogy itt nincs mit keresnie. Szüleihez intézett egyik levelében elmondja, hogy bár Franciaországban igazán magas színvonalú a technika, a gyárakban példaszerű munka folyik, mégis számára legrosszabbak a kilátások ; olyan helyet, ahol sok munkalehetősége volna egy öntödének, hiába keres ; Angliába vagy Spanyolországba pénztelensége miatt nem juthat el, ezért előbb-utóbb ismét otthon vagy Németországban próbál szerenc- sét. Sorsa német földre vezérelte, mégpedig a legkeletibb peremvidékre, Ausztriába. Talán a franciaországi tapasztalatok megsejtették Ganzzal, hogy a műszakilag kevésbé fejlett Keleten könnyebb lesz érvényesülnie. A vasöntödéről híres Münchent, Berlint, Gleiwitzot, Malapanet elke- rülve, a technikai szempontból nem éppen jelentős Bécset választotta új tájékozódó állomásául. S az osztrák viszonyok — úgy látszik — me- gerősítették sejtéseit, mert szokatlanul hosszú ideig (1837 szeptemberétől 1839 májusáig) megszakítatlanul dolgozott Bécsben, előbb a Glanz-, utóbb a Bollinger-féle öntödében. Mielőtt azonban működésének igazi területét, Magyarországot felfedezte volna, még egy kísérleti utazást tett : 1839 nyarán és őszén meglátogatta a szempontjából számba- jöhető legfontosabb itáliai városokat, Milánót, Bergamót és Rómát. Bár az olasz adottságok nem lehettek rosszak — hisz Rómában egy művezetői állással is megkínálták —, Ganz mégis visszatért Bécsbe. Most már határozottan érezte, hogy az osztrák birodalomban fog vég- legesen megtelepedni. Családjának hazahívó leveleire ismételten tagadó választ adott : 1840 novemberében megírta, hogy otthon nincs mit keresnie, terveit itt fogja megvalósítani, de ki kell várnia az alkalmas idő és helyzet elérézését. Levelét ezekkel a szavakkal zárta : „A türelem, bátorság és kitartás az ember szerencséjének leghatalmasabb emelői!” Nézetének helyessége csakhamar igazolást nyert. Néhány hónap múlva a bécsi Zischki-féle gépgyárban — ahol ez időben dolgozott — híre járt, hogy a magyar fővárosban, Pesten egy most meginduló újrendszerű gőzmalom gépi berendezéseinek felszereléséhez, kezeléséhez, ill. karbantartásához rendkívül kedvező feltételekkel szakmunkásokat keresnek. A hír valónak bizonyult, s Ganz odahagyva munkahelyét, 1841 augusztusában elin- dult Pest—Buda felé. Aligha sejtette, hogy ebben az ismeretlen dunaparti városban fogja szerencséjét és világhírét megalapozni.

Hogy milyenek voltak Ganz első pesti benyomásai, s hogyan tudott az új környezetbe beilleszkedni, bizonyosan nem állapítható meg, mert 1841-i levelezése nem maradt ránk. Későbbi megnyilatkozásai azonban sejtetni engedik, hogy a 150 000 lakosú magyar főváros megkapóan szép fekvésével, klasszikus stílusú építkezésével, magas kultúrájával, fejlődő civilizációjával, lüktető kereskedelmi életével s többnyire németajkú polgárságával hamar megnyerte tetszését. Nem csalódott a hengeralmi munkalehetőségek iránt táplált reményeiben sem. A hónapokig tartó berendezési munkálatok lezajlása után Ganz megkezdhetette tevékenységét a malomtelepnek a mai Honvéd és Balaton utca sarkán épült tágas öntödéjében. Úgy látszik, hogy szakértelme és ügyessége hamar feltűnt az igazgatónak, mert őt tették meg első öntömesterré. Ganz egyelőre tehát megtalálta, amit keresett: vezetője lett egy fejlődő üzem munkájának. A vezetés öröme fölül különleges büszkeséggel töltötte el még az a tudat is, hogy neki jutott osztályrészül a vasöntészet iparágának a magyar fővárosban való meghonosítása. Egy 1842 áprilisában kelt levelében boldogan újságolja szüleinek, hogy a közelmúltban fejezte be kúpolókemencéjének felállítást, s most került ki keze alól az első vasöntvény, mely Pest városában készült. Ugyanekkor reményét fejezi ki, hogy a vállalat jól fog jövedelmezni, s így valószínűleg alkalma lesz pár esztendő alatt némi megtakarításra szert tenni. Bizakodása nyilvánul meg abban is, hogy Konrád nevű öccsét, aki — valószínűleg az ő tanácsára — szintén az öntömesterséget választotta életpályájául, magához hívja dolgozni. Ganz ekkor már kétségtelenül tudatában volt annak, hogy a vasöntő iparra Pest—Budán komoly jövő vár, s e jövő építéséből neki is ki kell vennie a részét. Azonnal észrevehette, hogy a vasöntészet jelentősége Magyarországon még sokkal alárendeltebb, mint Nyugat-Európában. Megtudhatta, hogy amíg az ország nyersvastermelése a legutóbbi tíz esztendő folyamán (1831—1841) több, mint 50%-kal gyarapodott (15 000 tonnáról 23 400 tonnára emelkedett), addig az öntvények mennyisége a század eleje (1806) óta alig változott: állandóan 2500 tonna körül mozgott. E tényt szükséglet hiánnyal nem lehetett megmagyarázni, hiszen a hengeralmi öntöde cikkeinek óriási kelendősége az ellenkezőjéről tanúskodott, — nyilvánvaló volt tehát, hogy a gyártási viszonyokban, s legfőként az öntőtechnika elmaradottságában rejlik a hiba. Csakugyan az országban működő mintegy 50 kohóüzem közül alig néhányban (Munkács, Dernőn, Ruszkabányán, Szilváson) folyt modern rendszerű öntés. A legtöbb vasgyárban közvetlenül a nagyolvasztóból öntöttek: a Wilkinson-féle akna- (kúpoló) kemence alkalmazását fölöslegesnek tartották, mert nem ismerték fel az átolvasztással, illetve a különféle nyersvasfajták összeolvasztásával történő közvetett öntés jelentőségét. Hogy a kohótól független öntőkemencének milyen üzemi és technikai előnyei vannak, csak kevesen tudták; a vasvidékektől távoli üzemtelepítésre meg éppen senki sem gondolt. A Ganz vezetése alá került hengeralmi öntöde volt Magyarországon az első kísérlet vasgyáron kívül álló városi öntöde létesítésére. Elsősorban tehát szakértelmén és

rátermettségén múlt, sikerül-e az úttörő vállalkozás. Sikerült! Mégpedig olyan mértékben, ahogy a részvénytársaság maga sem remélte. A fiatal öntőmester tanácsai szerint berendezkedő és dolgozó öntőde rövid idő alatt túlnőtt a házi műhely keretein, Pest város egyik jelentékeny üzeme lett, melyet valósággal elhalmoztak megrendelésekkel. Amikor 1842 augusztus—szeptember hónapban alig félesztendei fennállás után gyártmányai (kerekek, géprészek, architektúrai ékítmények, erkélyrostélyok, oszlopok stb.) az első magyar iparműkiállításra közszemlére kerültek, egyszeriben országos hírnévre emelkedett. Kossuth Lajos kiállítási beszámolójában párját ritkítónak, Pest egyik főbb díszének mondja az öntődét, s külön kiemeli öntvényeinek különös összetételét és tisztaságát, mint a korszerű technikai eljárás elsőrangú eredményeit. S mindez Ganz legszemélyesebb érdeme volt, különleges tudásának, évtizedes nyugat-európai tapasztalatainak kiváló bizonyága. A részvénytársaságnak ez annál inkább feltűnhetett, mert ugyanakkor a malom üzletviszonyai oly rosszul álltak, hogy szinte bukástól kellett tartani. Az igazgatóság el is követelt mindent, hogy Ganzot — aki 1843-ban egy öntés alkalmával félszemét is elvesztette a vállalat szolgálatában — a legmesszebbmenőleg lekötöztessék. Evégből olyan megállapodást kötött vele, mely az öntőde hasznának bizonyos százalékát Ganznak biztosította. A fiatal művezető szépen kereshetett. Egy 1843 októberében kelt levelében megemlíti, hogy idáig több mint 2500 forintot takarított meg s helyezett el a pesti takarékbán, illetve különböző magánkölcsonokban. De ugyanez a levél egyebet is elárul: Ganznak azt az elhatározott szándékát, hogy adandó alkalommal Pesten vagy más magyar városban önállósítja magát. „Nem akarok többé munkásként kóborolni a világban”, írta egyik öccsének. Amire oly régóta vágyott, s amit svájci, francia, osztrák és olasz földön hiába keresett, a magyar fővárosban megtalálta. Rövid kétévi itt tartózkodás után biztosítva látta tehetsége, alkotásvágya, energiája kibontakozásának minden feltételét. S a szándék valóraváltásának ideje hamarosan el is érkezett. 1844 őszén Ganz hirtelenül kilépett a Hengermalom szolgálatából. Egykorú vallomásaiban távozása okául az üzemi jövedelmek pontatlan könyvelését s az ebből eredő komoly károsodását jelöli meg. Nagyon valószínű azonban, hogy a magyar gazdasági nacionalizmus lelkes hangulatában s a szükséges tapasztalatok és eszközök birtokában egyébként is elérkezettnek látta az időt a döntő lépés megtételére. (27. kép)

Vállalatalapítása minden tekintetben, a telepítésben éppúgy, mint az üzlet- és üzemszervezésben gondos tervszerűségről tanúskodik. A Budán való településsel a hengermalmi öntőde érdekeit kívánta tiszteltben tartani, mert tisztában volt azzal, hogy a teljes önállósulás küszöbén álló tőkeerős üzemmel semmiképpen sem kelhet versenyre. Kilépése már magában véve is érzékenyen érintette a vállalatot, hiszen hozzá hasonló, képzett öntőmestert még Bécsben sem volt könnyű találni. El kellett tehát hagynia Pestet, bármily csábítók voltak is részére az itteni adottságok. Pesten ti. ebben az időben a nagyarányú építkezések

és fejlődő gyárüzemek igen kedvező piacviszonyokat teremtettek az öntvényárak számára; Budán viszont a jóval lassúbb városfejlődés és a kisebb arányú iparosodás folytán gyenge kereslettel lehetett számolni. Nagyobb rendelések legfeljebb az Óbudai Hajógyártól voltak várhatók. Ganz azonban az úttörő vállalkozók bizakodásával eltelve, nem rettent vissza a nehézségektől. Néhány hónapi tájékozódás után, 1844 végén nem messze a vízivárosi barátok templomától, csaknem az Országút mentén 4500 forintot vásárolt egy kis telket és házat, s hozzálátott üzemének megszervezéséhez. Hogy pontosan hová esett az a kis telek, amelynek tulajdonába 1845. január 22-én vezették be az alig 30 éves Ganz Ábrahámot, ma már nem állapítható meg. Valószínűleg a közepe táján volt annak a háztömbnek, melyet a Királyhegy utca, Fő utca, Kórház utca és a Horvátok utcája határolt, s mely a helyőrségi kórházat magába zárta. Amilyen szűk és szegényes volt a kiválasztott hely, éppoly egyszerű lehetett az üzemberendezés: nem sokkal különb a budai kézműves műhelyeknél. Egy téglykemence, két fadaru és néhány nélkülözhetetlen szerszám alkotta a felszerelést s 7 legény — bizonyára nem is csupa szakmunkások — a személyzetet. Ezzel a készültséggel indult meg a munka 1845 áprilisában, miután az öntési engedélyt Buda város tanácsa 1845. január 24-én, a segédipari (asztalos, lakatos stb.) pótenedélyt február 5-én megadta. A kezdet nem volt könnyű. Bármily reálisak voltak is Ganz üzlet- és üzemtervei, a kivitelezésben itt is, ott is nehézségek támadtak. Egyrészt elmaradtak a számbavett megrendelések, másrészt bizonytalanná vált az üzemanyag beszerzése. Ezek a bajok a hengeralmi igazgatóság ellenséges magatartásából eredtek. Ganz Pestről való eltávoztása ugyanis nem oszlatta el a részvénytársaságnak üzleti versenye iránt táplált aggodalmát. Ezért a főreszvényesek, akik többé-kevésbé érdekeltek voltak, az öntvény-megrendeléseknél számba jöhető különféle vállalkozásokban is, mindent elkövettek Ganz bojkottálására. Sikertől is elérniök, hogy a Hajógyár — amelynek támogatására pedig Ganz előzetes ígéret alapján bizton számított — sem munkamegbízásokkal, sem köszénnel nem támogatta a meginduló kis öntödét. Ugyanígy elzárkózott előle a Híd- és Vasútépítő Társaság is. Ebben a válságos időpontban szövődik be Ganz életébe egy érdekes epizód: a magyar történelem két halhatatlanjának, Kossuthnak és Széchenyinek az ő problémáját illető levélváltása. 1845 februárjában, amikor a vállalkozás meglehetősen kilátástalannak látszott, Ganz a Gyáralapító Társaság és a Védegyelet vezéréhez, Kossuth Lajoshoz fordult segítségért. Személyesen panaszolta el üldöztetését, s főleg Széchenyit emlegette úgy mint aki őt a hengeralmi öntödébe való visszatérésre akarja kényszeríteni. Kossuth magáévá tette Ganz ügyét, s levélben kért Széchenyitől felvilágosítást. Széchenyi, akinek Kossuthhoz való viszonya ekkor már erősen megromlott, elzárkózott az érdemleges magyarázat elől. De a közbenjárás mégsem lehetett teljesen eredménytelen. A tavasz folyamán ugyanis az alig megnyílt kis öntöde hirtelen erőteljes fejlődésnek indult. Egy májusi levelében Ganz örömmel újsá-

golja szüleinek, hogy üzeme nagyszerűen megy, már 22 emberrel dolgozik, mégis alig győzik a munkát; különösen nagy szüksége volna egy bizalmi emberre, aki az adminisztrációban támogatná; evégből Henrik nevű öccsének Budára jövetelét kéri. A fellendülésnek egy másik bizonyossága az öntőtelepnek május elején történt kiterjesztése: egy második, Kórház utcai ingatlan megvétele s a kúpolókemence-üzem berendezése. Júniusban megérkezik a meghívott testvér, és munkába áll. Ganzot bizonyára örömmel tölti el a tudat, hogy mégis csak megvalósulóban van, amit pályája elején maga elé tűzött: szegény családjának felemelése. Konrád öccse, az öntőlegény már két esztendeje mellette dolgozik, mostantól fogva pedig Henriknek, az írónak is kenyeret ad. Ősszel már ez a Magyarországra szakadt harmadik Ganz-fiú tájékoztatja a szülőket a budai üzem menetéről. Lelkendezve írja, hogy a „nagyszerű” öntödében hetenként háromszor öntenek, állandóan 26—30 munkást foglalkoztatnak, s csak munkabérekre heti 300 forintot fizetnek ki. Elmondja, hogy Ábrahám rengeteget dolgozik, tervez, számol, ami nem csoda, mert néhanapján másfélezer forintos számlájuk is van. Ezek szerint tehát Ganz aránylag rövid idő alatt szilárd alapokra helyezte vállalatának üzletviszonyait. Pedig az adott helyzetben ez nem volt könnyű dolog. Jelentéktelen alapktőkéjének javarészét felemésztette az első ingatlanvásárlás és a megindulást kísérő negyedéves válság, úgyhogy amikor a fellendülés ideje elkövetkezett, már kölcsöntökére szorult. Ám a fennálló hitelintézetek (a Kereskedelmi Bank és a Hazai Takarékpénztár) ipari hitelt nem nyújtottak, úgyhogy kölcsönt csak magánuzsorásoktól lehetett szerezni, magas kamatláb mellett. Az ilyen drága és veszélyes hitel középszerű üzleti tehetségek kezében nem könnyen gyümölcsözőt — a kor legtöbb magánvállalkozója ezen a próbatételen jutott tönkre —, de Ganz ügyletei sikerültek, mert nem riadt vissza a kockázatoktól. Üzleti bátorságának különös példáját adta a második ingatlanvásárlás alkalmával, amikor alig 3000 forintnyi készpénzzel bele mert menni a 7000 forintra tartott és 600 forinttal megterhelt telek és ház megvételébe. S nem vesztett rajta. Anélkül, hogy uzsorahitellel túlterhelte volna magát — mindössze 2000 forintot vett fel — rövid idő alatt rendezni tudta fennmaradt adósságát, sőt kölcsönét is. S e sikert, csakúgy mint a többi, kizárólag saját céltudatos, körültekintő, ügyes vállalatvezetésének köszönhetette. Üzemét apró-cseprő magánmegrendelésekkel is olyan mértékben tudta foglalkoztatni, s üzletét olyan határozott számvetésekre alapította, hogy bizonyos fokú nyereséggel állandóan számolhatott. Így lett Ganz a tőkés ipari vállalkozás hajnalán, amikor Magyarországon még csak termény- és pénzkereskedelemmel lehetett vagyont szerezni, az ipari tőkegyűjtés egyik legelső s mindenesetre legjellegzetesebb úttörője.

1845 végén Ganz a jól végzett munka tudatával zárhatta le az első üzletévet. Kemény esztendő volt, de eredményes. Az ezután következő négy-öt év sem az üzletkötési lehetőségekben, sem a gyártási feltételekben nem hozott lényeges átalakulást. A Ganz-műhely megmaradt annak,

ami 1845-ben volt: Buda város köz- és magánszükségleteit kielégítő vasöntödének. Működésére részben a városi közszállítási iratok, részben az 1846. évi harmadik magyar iparmű-kiállítás katalógusa s más töredékes emlékek vetnek némi fényt. A korszerű közművek és intézmények alapjait lerakó városnak csatorna- és vízvezetési csövekre, rostélyokra, kórház-, fürdő- és iskolaberendezési tárgyakra, rendőrségi felszerelésekre, s hasonlókra volt szüksége, a polgári lakosságnak ajtó- s ablaktáblákra, rácsozatokra, kerítésdúcokra, vödörökre, mosdókra, kályhákra, a budai szőlőművelő gazdáknak présekre és egyéb gazdasági eszközökre. E jelentéktelennek látszó öntvények előállítását volt az üzem elsőrangú feladata, amit kiválóan bizonyít az a tény, hogy az említett harmadik iparmű-kiállításon a Ganz-cég egyszerű öntöttvas-kályhával szerepelt; ezekkel nyerte el az Iparegyesület ezüst és József nádor bronz kitüntetését. A termelésben csak 1848—49-ben, a szabadságharc ideje alatt történt változás, amikor a Ganz-műhely a hengeralmi vasöntödével együtt hadianyaggyártásra tért át. Ez az átállítás azonban csak rövid pár hónapig tartott s csekély eredménnyel járt. A szabadságharc első időszakában, 1848 novemberétől 1849 újévéig, az osztrákoknak a fővárosba való bevonulásáig — Ganz Henrik tudósítása szerint — mindössze 10 ágyút öntöttek, ezek közül is csak 4 került használható állapotba. Később Pest—Buda visszafoglalása után újból megkezdődött az ágyú- s ágyúgolyóöntés, de megint csak ideig-óráig tartott. A szabadságharc végén a Kórház utcai telepen lefoglalt hadianyag jellege és mennyisége (6000 kg ágyúgolyó-törmelék, mintegy 650 kg réz- és fémtörmelék, 6 ágyúcső), arra enged következtetni, hogy a hadiüzem tevékenysége nagymértékben nem tudott kibontakozni. Az 1848—49-es állami foglalkoztatásnak nyilván csak epizódjelentsége volt az üzem történetében: különösebb fellendülést rövid tartama miatt nem eredményezhetett. Másrésről azonban kétségtelenül pótolta azokat a veszteségeket, amelyek a politikai válsággal járó gazdasági pangás következtében előállhattak.

Az üzem- és üzletmenet fejlődése 1846-tól a szabadságharcig viszonylag lassúbb volt, mint az első esztendőben. Amíg 1845-ben a gyártási tevékenység az év elejétől az év végéig — a foglalkoztatott munkások számából következően — megnégyszereződött, addig a következő esztendő folyamán, amikor 30-ról 60-ra emelkedett a munkáslétszám, csak kétszeres növekedés következett be. Ezzel a munkaerőmennyiséggel évi 12 000 vámmázsa (= 600 tonna) üzemanyaggal ($\frac{3}{4}$ részben szén, $\frac{1}{4}$ részben koks) kb. 20 000 vámmázsa (= 1000 tonna) nyersvasból a műhely évente kb. ugyanannyi öntvényt állíthatott elő. Ez a termelés — ha az öntvény egységárát 5,— Ft-nak vesszük — 100 000 Ft értéknek felel meg. Az anyagbeszerzési költségekről és a munkabékekről a következőket tudjuk. Az Andrássy grófok dernői hámarából, illetőleg Csetnekről és Nagyszlabosról beszerzett nyersvas mázsájának ára 2 Ft körül járt, az oravicai kőszéné szállítási díjjal kb. 80 krajcár volt, a Csehországból hozatott koksze legalább ugyanennyi, egy-egy munkás heti munkabére pedig átlag 10 Ft-ot tett. Eszerint tehát a vas 40 000, az üzemanyag mintegy

10 000, az összmunkabér pedig kb. 30 000 Ft költséget jelentett. Ha ehhez a 80 000 forintnyi összeghez hozzászámítjuk az üzletvitel egyéb költségeit, mintegy 5000 forintot s a visszanyert forgótőkét, hozzávetőlegesen 10 000 forintot, akkor az évi tiszta nyereség 5000 forintnál többre alig becsülhető. E számítás valószínűségét alátámasztja Ganz vagyongyarapító tevékenységének mértéke; az a tény, hogy 1847-ben, ill. 1849-ben a gyártelep szomszédságában szerzett egy-egy újabb ingatlanába nem többet, csak 1500, ill. 1400 forintot fektetett be, mintegy jelzi biztosan nélkülözhető évi profitjának megközelítő nagyságát.

1849 őszén, magyarországi tartózkodásának nyolcadik, önállóságának ötödik évében, Ganz már tekintélyes, módos polgár volt. Úgy látszik, maga is érezte helyzetének szilárdságát s jövőjének komoly ígéreteit, mert a nyugalmas idők helyreálltával, októberben érkezettnek látta az időt a családalapításra. Egy szerény társadalmi és gazdasági helyzetű pesti polgárcsalád leányát, Heiss Jozefinet vette nőül, akiben szorgalmas, hozzá mindenben méltó élettársra talált. A 35 éves tettekre kész férfi most megerősödött becsvágygal, meghatványozódott akarással folytatta pályájának építését. Forradalmi ágyúöntő tevékenységéből komolyabb baja nem származott: a hadi törvényszék hat heti elzárásra ítélte ugyan, de büntetését nem kellett kitöltenie. Jól végződött rá nézve az a pörös eljárás is, amit a dernői hámor tulajdonosa, Andrassy gróf — azon a címen, hogy a Kossuth-bankjegyekben teljesített fizetés érvénytelen — 4000 forintnyi összeg újra megtérítéséért indított ellene. E negatívumok mellett jelentős pozitív eredményként könyvelhette el még a két első üzletében felvett kétezer forintos kölcsönének teljes rendezését. Ámde a függő ügyek rendbehozatala, s a vállalat békeüzemének és üzletviszonyainak helyreállítása az 1850. esztendő egészét kitöltötte. Új tájékozódásra, új tervek megvalósítására, fejlesztő munkára csak ezután kerülhetett sor.

Mindenekelőtt fel kellett mérni a szabadságharc bukásával előállt politikai-gazdasági helyzet lehetőségeit. Ez a helyzet nem sok jóval kecsegtetett. Bár az 1848-ban kivívott polgári jogrendet a fegyverek győzelme nem semmisíthette meg (sőt az abszolutizmus az iparszabadság kimondásával jónak látta azt még teljesebbé tenni), a nagyipari fejlődés mégis jóval nehezebbé vált, mint volt a forradalom előtt a feudális politikai-társadalmi rendszerben. A negyvenes évek nemzeti mozgalmában több-kevesebb sikerrel visszaszorított gyarmati politika ugyanis most, a magyar állam önállóságának megszüntetésével újra korlátlanul érvényesülhetett: megkísérelhette leplezetlenül elfojtani a magyar polgárság nemzeti jellegű ipari vállalkozásait s illuzórikussá tenni új kezdeményezéseit.

Amíg a nyugati tőkés fejlődés által nyújtott technikai lehetőségeknek az örökös tartományok könnyűszerrel birtokába jutottak, Magyarország mesterségesen el volt zárva azoktól. A gyors ütemben gépesített osztrák nagyipar megnövekedett erővel és lendülettel fogott hozzá a magyarországi piac mennél teljesebb birtokba vételéhez. Különösen

bénító volt az abszolutizmus első tíz éve. 1860-ig az osztrák polgári tökések mindenféle fajtája állandó lassú előnyomulásban volt Magyarországon a gazdasági élet minden vonalán. Úgy látszott, hogy a magyar polgárság kirekesztésével osztrák egyeduralmi helyzet fog kialakulni mind a közlekedés (vasútépítés), mind a nagyipar, mind a hitelügy területén.

Különösen veszélyesnek látszott az előzőnlés az éppen csak kisarjadzott magyar vasöntő- és gépiparra nézve. A tőkeszegény egyszerű műhelyek nem sok reménnyel nézhettek a jövő elébe. Minden azon látszott megfordulni, hogy rendelkezik-e az egyes vállalkozó megfelelő leleményességgel, alkalmas piaci tájékozódó képességgel, hitelszerző ügyességgel.

Könnyebb helyzet csak a próbára tevő első évtized elmúltával, 1860 után alakult ki. A Habsburg-birodalmat akkoriban ért politikai megrázkódtatások az osztrák tőke térfoglalását is megállították. Ezzel lassanként ismét megnyílt az út a magyar polgárság gazdasági cselekvőerejének érvényesülése, különösen a magyar nagyipar elakadt továbbfejlődése előtt.

Az új gyarmati függőség gazdasági adottságai Ganz üzemét éppoly kellemetlenül érintették, mint a hasonló korú, hasonló rendeltetésű többi pest—budai iparvállalatot. Tartani lehetett attól, hogy a forradalom előtti szűkös piac kereteiben megmaradva, nem fogják elbírní az abszolutizmus által újonnan bevezetett s évről évre növekvő egyenes és közvetett adók súlyos terhét, válságba kerülnek és elsorvadnak. Csakugyan nem egy szépen induló üzemnek ez lett a sorsa, így többek között a jeles hengeralmi öntődének is. Ez az 1847 óta önálló részvénytársaságként működő gyár a szabadságharc kitörésekor az állam kezébe került s Országos Fegyvergyárrá szerveződött át, hogy aztán a magyar köztársasággal együtt bukják el. Az abszolutizmus alatt magánvállalkozók (Kilényi József és mások) megpróbálták talpra állítani, de sikertelenül: 1851-ben — amikor Ganznak 60 embere volt — alig 30—40 munkással dolgozott, két évvel később már csak 20-szal; aztán évekig ezen a színvonalon tengődött, míg végül a malom javítóműhelyévé fejlődött vissza. Ganz valószínűleg élénk figyelemmel kísérte az általa megszervezett első fővárosi öntőde hanyatlását, s bizonyára levonta a belőle adódó következtetéseket. Erre vallanak azok a nagy erőfeszítések, amelyeket a változott viszonyokhoz igazodva, üzemi és üzleti tevékenységének szélesebb s biztosabb alapokra helyezése végett 1851-től, illetve 1853-tól kezdve kifejtett.

Stabilizáló munkáját egy igen nehéz feladattal kezdte: kísérletet tett üze me nyersanyagellátásának függetlenítésére. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján minden bizonnyal meggyőződhetett arról, hogy a kezdetleges magyar közlekedési és piaci viszonyok között egy a vasvidéktől távolos öntőde mennyire ki van szolgáltatva a legközelebbi kohóvállalatok kénye-kedvének. Valószínűleg a dernői vasgyárral folytatott pörösködés érlelte meg Ganzban egy bányá, illetve olvasztómű

megszerzésének elhatározását. A terv megvalósítására 1851 nyarán került sor: Ganz 26 000 forinttal betársult Marquart Frigyes szászkaibánya- és vasgyár-vállalatába. E nagyarányú újabb vállalkozásról pár hónappal később lelkendezve írt svájci testvéreinek: „A Bánságban Oravica mellett egy ideális helyzetű vasműnek lettem felesben a tulajdonosa: helyben áll rendelkezésre minden, ami szükséges: száz lóerőnyi vízierő, olcsó, jóminőségű és mérhetetlen mennyiségű vas, olcsó fa, jó kőszén a közelben, kő és mész ingyen... Az öntőház most épül, a nagyolvasztó már készen áll s 6—8 hét múlva működni fog...” Olyan megelégedettség s biztonságerőztet csendül ki e szavakból, mintha az új szerzemény teljesen gond- és problémamentes lett volna. Pedig távolról sem volt az. Már maga a társulás is súlyos tehervállalással járt, hiszen a szükséges tőkét Ganz csak 10 000, majd újabb 3000 forintnyi uzorakölcsön felvételével tudta előteremteni. Hasonlóan komoly gondokat okozott az építkezés s az üzemmenet biztosítása is. Akkor szellemi és anyagi erőfeszítést követelt az új vállalat, hogy Ganz szinte elhanyagolni kényszerült a budai öntödét. Most érezte először, hogy az ő munkaképességének is van határa, s most vett erőt rajta először az aggodalom: mi lesz, ha egyszer majd nem bírja egyedül viselni nagyranövő vállalatának növekvő terheit. Ebben a hangulatban próbálja a szóban forgó év őszén harmadik öccsét, az üzletvitelben jártas Jakabot magához hívni, de sikertelenül. Állnia kell tehát a teherpróbát: a következő években állandóan úton van Buda és Szászka között, párhuzamosan igazgatva és ellenőrizve két vállalatát. De ha egyszer véletlenül megkésik valamelyik látogatásával, már károsodás éri. Szerencsére mégis legtöbbször ott van, ahol éppen szükség van rá. E teljes odaadásnak szükségképpen sikerrel kell járnia. 1852-ben már mutatkoznak is bizonyos eredmények: a budai öntőde technikai fejlettségének megfelelő külső kifejezéséül hivatalosan elnyeri az „országos gyár” címet, a szászka üzem pedig — 4000 forintos alap-tőkeemelés után — megkezdí a komoly termelést: nagy lendülettel megindul a tárnák kiaknázása, a feltárt ércek kiolvasztása, illetve a nyersvas egy részének öntvényekké való feldolgozása. Az új vállalatból Ganz sokkal többet hozott ki, mint amennyire eredetileg gondolt. Szászka túlnőtt a budai gyár nyersanyagellátó üzemének szerepkörén, maga is önálló vasipari telep lett, méghozzá nagyobb és általánosabb jellegű, mint amaz. Helyeseknek bizonyultak a piac-tervek. A Duna — melyhez a szászka telep egész közel esett — olyan jó szállítást biztosított a gyár termékeinek, hogy azokat jelentéktelen fuvar költséggel lehetett az ország távolabbi pontjain is piacra vinni. Ganz mégsem volt megelégedve. Elméjét már egy újabb, nagyobb jelentőségű üzemi és üzleti terv foglalkoztatta: a tömeggyártás gondolata.

Tőrekvésének kiindulópontja az a felismerés volt, hogy a kisszerű polgári vasszükségletek — bármennyire növekedjenek is idők folyamán — komoly nagy távlatokat nem biztosíthatnak egy vasöntőgyár fejlődésének. Rájött, hogy az adott viszonyok között már egyik üzemet sem fejlesztheti tovább. Budán kényelmesen kellett dolgozni, Szászkan pedig,

noha 6—10 kohóra való érc is rendelkezésre állt, csak egy olvasztót lehetett üzemben tartani. A kérdés világosan állt előtte: vagy található lesz bizonyos gyártmányok állandó s nagytömegű felvételére alkalmas piac, s ebben az esetben a gyár további kibontakozása is biztosítva lesz, — vagy nem, s akkor meg kell maradni a már elért keretek között. Ganz piackereső tájékozódása csak két területre irányulhatott: a mezőgazdasági gépiparra és a vasúti iparra. A lehetőségek gondos mérlegelése után az utóbbi mellett döntött. Erre az a meglátás vezette, hogy a szeme előtt kibontakozó tőkés fejlődés a vasútépítésnek — politikai határoktól és változásoktól függetlenül beláthatatlan időre terjedő állandóságot ad, s folytonos és egyre növekvő lehetőségeket kínál a vasúti közlekedési berendezéseket és kellékeket gyártó iparágak számára. Nyomósan hozzájárulhatott elhatározásához az is, hogy ebben az időben egy a mesterségébe vágó olyan műszaki felfedezésre jutott, amely eleve biztosítékot nyújtott a vasúti ipar területén remélt sikerekhez. Felfedezése azt az égető technikai kérdést oldotta meg, hogyan lehet az úgynevezett kéregöntés módszerét vagonkerekek gyártására alkalmazni. Az angol John Burn által 1812-ben feltalált kéregöntés ekkoriban már többé-kevésbé ismeretes volt Közép-Európában, de vasúti kerék előállítására sehol sem tartották megfelelőnek. Mindenhol kovácstechnikával készült, ráhúzott abronccsal ellátott küllős kerekek voltak használatban, annak ellenére, hogy tartósságuk nem állt arányban drágaságukkal. Különösen sok meghibásodás, üzemzavar történt alacsony hőmérsékletnél. Ganz úgy vélte, hogy a kovácsolt kerekek hibáit megfelelő kéregöntési eljárással ki lehet küszöbölni. Hogy mikor fogott hozzá a gyakorlati kísérletezéshez, pontosan nem állapítható meg. Tény, hogy 1853 folyamán már rájött a módszer lényegére, sőt annyira jutott, hogy néhány (16 db) saját gyártású, abroncs nélküli kereket kipróbálás végett az Osztrák Államvasúti Társaság (Österreichische Staatseisenbahngesellschaft) rendelkezésére bocsátott. De a műszaki siker még nem volt teljes: a Staatsbahn a próbaidő alatt lényeges hibákat állapított meg, a Császári és Királyi Szabadalmi Hivatal pedig visszautasította az előterjesztett szabadalmaztatási kérelmet. Mindez Ganzot nem kedvetlenítette el: a következő két esztendőben nagy szorgalommal és kitartással tovább dolgozott találmánya tökéletesítésén, s közben további vasúttársaságokat vont be technikai és üzleti kísérleteibe. A több oldalról szóvá tett hibákat — úgy látszik — sikerült fokozatosan kiküszöbölnie, s 1855-ben már nem lehetett lényeges kifogást emelni gyártmánya ellen. Az elért eredmény jeles bizonyosságai a rohamos gyorsasággal szaporodó megrendelések. Amíg 1854-ben a Staatsbahn még csak 80, a Südbahngesellschaft pedig mindössze 64 kereket mert átvenni, addig 1855-ben az előbbi 1258, az utóbbi 678 darabot vásárolt, sőt egy harmadik társaság, a Kaiser Ferdinand-Nordbahngesellschaft is próbát tett 20 kerékkel. Nem volt akadálya többé a szabadalom kiadásának sem: 1855-ben Ganz megszerezte saját szerű eljárásának, az ún. csésze-(kokilla-)öntésnek az osztrák birodalom egész területére szóló kizárólagos jogát. Korszakos jelentőségű

találmányát — úgy látszik — most már maga is kellőképpen értékelte, mert célszerűnek látta azt az 1855-i párizsi világkiállításon bemutatni. Várakozásában nem csalódott: művével elnyerte a kiállítás bronz kitüntetését. Párizsi útján egyébként is termékenyítő benyomásokat szerezhetett: közvetlenül láthatta, mennyit fejlődött 1836 óta — amikor mint vándorló legény járt ott — a nyugati vas-és géptechnika, s megismerhette a legmodernebb angol, amerikai, francia ipari újításokat és törekvéseket. Nem kétséges, hogy elhatározásaiban megerősödve, megnövekedett munkakedvvel tért haza, s fokozott energiával folytatta megkezdett nagyüzemépítő vállalkozását.

Legelőször levonta az új helyzetből a szászkaik telepre nézve adódó következtetéseket. Bármily nagyszerű volt is Szászka természeti helyzete és teljesítőképessége, a velejáró gondok oly súllyal nehezedtek Ganza, hogy el kellett határoznia feladását. A rengeteg tőke- és munkabefektetés nem hozta meg a kellő eredményeket, mert a társas viszony — 1853 óta egy harmadik társ is részese volt a vállalatnak — egyrésztől korlátozta Ganz cselekvési szabadságát, másrésztől alkalmas üzletvezető híján bizonytalanná tette ellenőrzését. Ezek s más nehézségek — pl. megfelelő kohászati szakmunkások hiánya — meggyőzték őt e vidéki üzem további fenntartásának céltalanságáról. Hosszas tárgyalások után 1856 végén el is adta üzletrészt az Osztrák Államvasúti Társaságnak.

A szászkaik vállalatból felszabaduló, legalább 50 000—60 000 forintnyi tőke megadta a lehetőséget az új feladatokra átváltó budai üzem új üzletkörének megszervezéséhez. 1856-tól kezdve Ganz fokozatosan kikapcsolódik a pest—budai polgári-városi piac kereteiből s párhuzamosan megkezdí Közép-Európa egészére kiterjedő széles vásárlóköreinek kiépítését. Rendkívüli vállalkozói tehetsége most bontakozik ki teljességében. Az elmúlt tizenkét év erőfeszítései szinte semmiséggé törpülnek az ezután következő teljesítményekhez képest. Ganz anélkül, hogy a közvetlen, személyes vállalatirányításnak bármelyik részletét elhanyagolná, maga veszi kézbe a külföldi üzletszerzés roppant feladatát is. Nehéz elképzelni, hogyan tudta ugyanaz az ember egy rohamosan növekvő vállalat ügyvitelének, kalkulációjának, tőkeellátásának, anyagbeszerzésének, műszaki munkájának irányítása mellett még a kereskedelmi ügynökséget is ellátni. De tény, hogy ellátta! 1856-tól alig múlt el esztendő sorozatos külföldi utazásai nélkül. Útjainak pontos rendjét szinte alig lehet meghatározni. De a vázlatos áttekintés is elegendő a részlettevékenység méreteinek szemléltetéséhez. A szóban forgó első esztendőben, 1856-ban Galíciát, Morvaországot, Felső-Ausztriát és Szászországot keresi fel, 1857—58-ban az osztrák tartományokba utazik és részt vesz a berni iparmű-kiállításon, 1859-ben ismét Szászországban, majd Bajorországban és Sziléziában jár, 1860-ban Orosz-Lengyelországban, Bajorországban, Svájcban, Szászországban, Poroszországban, Thüringiában és Törökországban tűnik fel, 1861-ben megint Poroszországban, Oroszországban, Sziléziában, Csehországban, a Rajna és a

Saar vidéken és Hessenben tesz utazást, 1862-ben Badenben, Svájcban, 1863-ban Itáliában, Svájcban és a Majna vidékén fordul meg, s megjelenik a londoni világiállításon, 1864-ben Németalföldön, Oroszországban, Itáliában, végül 1865—66-ban német és lengyel földön jár-kel. Mindezek az utazások komoly üzleti eredményeket hoznak: Ganz sorjában felkeresi az országos és helyi vasúttársaságokat, felhívja figyelmüket kéregöntésű gyártmányaira, s szerződéseket köt bizonyos számú keréknek próbaidős átvételére, illetve végleges megvételére. Az üzletkötések száma és mértéke ingadozó, de általában jelentékeny emelkedést mutat: vannak évek, amikor 5—6, esetleg 10 új társaság kapcsolódik be a vevőkörébe, s egyszerre 2—3000-rel nő a megrendelt kerékmennyiség, de előfordulnak olyan esztendők is, amikor csak egy-két új vásárló akad, viszont 5—10, vagy akár 20 régi — a próbaidőre, vagy szükséglet-hiány miatt — elmarad, ami természetesen több ezer darabra menő kieséseket eredményezhet a kerékeladásban. De végeredményben az 1856—1860-ig terjedő négyéves ciklus alatt a vasúttársasági üzletfelek száma 3-ról 15-re, a kerékszállítás 1856-ról 5075-re emelkedik; az 1860-tól 1866-ig terjedő időszak végén pedig a szóbanlevő számok 59-re, illetve 11 823-ra ugranak fel.

E nagyszerű üzletszervezés — melynek részleteredményeit lásd a 367—70. oldalon — szabadalomjogilag is komolyan meg volt alapozva. 1855-i általános jellegű kéregöntési szabadalmát a tömeges megrendelések időszakában Ganz többé nem tartotta elegendőnek létfontosságú találmánya védelmére, ezért 1857. június 13-án új szabadalmat szerzett „rendkívüli szilárdságú és keménységű csészeöntésű vasúti kerekek gyártását szolgáló bizonyos kémiai eszközre és a vele kapcsolatos külön szerkezetre”. A szabadalom érvénye eredetileg csak három évre szólt, de lejártá után újból meg újból meghosszabbítást nyert. E fontos érdekvédelmi eszköz mellé Ganz két esztendő múltán, 1859. április 27-én egy másikat is szerzett, amely Ransomes és Biddle angol mérnökök találmányának, vasúti keresztezések úgynevezett szívcsúcsainak gyártására jogosította fel. Ez a szabadalom az osztrák birodalom területén Friedrich Paget tulajdona volt; tőle vette meg Ganz a gyártási jogot, felismerve e tömegcikk komoly üzleti jelentőségét. Számításában nem is csalódott: a szívcsúcsok a kerekekhez hasonló sikert hoztak. 1860-tól kezdve ezeket is százszámra vásárolták a vasúttársaságok, úgyhogy 1866-ig — bár a Paget-féle szerződés évenként csupán 100 db gyártására kötelezte Gantzot — 6293 darabot tudott értékesíteni. (Részletes kimutatás a 371. oldalon.)

Amilyen mértékben sikerült Ganznak közép-európai vásárlóköreit kiépíteni, ugyanolyan mértékben bontakozott ki üzeme is. A szabadságharc óta a budai öntöde fejlődésképtelen volt. Az 1854-i iparkamarai jelentés még változatlanul az 1848-as állapotokat mutatja: 60 munkás évi 9600 vámmáza (= 4800 q) vasat önt, a mechanikai megmunkálást egy 10 lóerős gőzgép támogatja. De azonnal megváltozik a helyzet a kerékgyártás megindulása után: 1857-ben már 106 munkás dolgozik a

A Ganz-gyár által forgalomba hozott kéregöntésű vasúti kerekek statisztikája 1853-1866.

Sor- szám	A megrendelő vasút- társaság	Az évente eladott kerekek száma														Össze- sen
		1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	
1	K. k. priv. öst. Staats- eisenbahn-Gesell- schaft	16	80	1258	870	744	593	8	34	1600	1856	700	—	3226	3006	13 991
2	Cs. k. szab. Déli Vas- pálya Társaság		64	678	260	341	100	2510	2000	90				400	265	6708
3	K. k. a. pr. Kaiser Fer- dinands Nordbahn Gesellschaft			20			40			920	1584	473	1200	930	1156	6323
4	Cs. kir. szab. Tiszavi- déki Vasút Társaság				398	3023	1118	405	18	360	30				24	5376
5	K. k. pr. galiz. Carl Ludwigsbahn-Gesell- schaft				210		160	1964	320	591	604	60	100	221	200	4430
6	Cs. kir. szab. Mohács— Pécsi Vasút Társaság				532			12	36		50	30	40	62	52	814
7	K. k. a. pr. Brünn— Rossitzer Eisenbahn- Gesellschaft				50										20	70
8	K. k. a. pr. Linz—Bud- weiser Eisenbahn- Gesellschaft				100											100
9	Cs. k. szab. Első Ma- gyar Pozsony—Nagy- szombati Vasúttárs.				32	20	180	20	40	40	30	40	94			496
10	Sächsische Albertsbahn				520			270	103		302	280	258	100		1833
11	K. k. a. pr. Buschtehra- der Eisenbahn					100				24	40		40			204
12	K. k. a. pr. Kaiserin Elisabeth Bahn ...						8	60	2200	200	200	300		360	440	3768
13	Leipzig—Dresdner Eisenbahn-Compagnie							8								8

Sor- szám	A megrendelő vasúttársaság	Az évente eladott kerekék száma															Össze- sen
		1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866		
14	Kg. Bayerische Ver- kehrs-Anstalten ...							12		200						212	
15	Oberschlesische Zweig- bahn							50		64		100				114	
16	Varsó—Bécsi és Varsó- Brombergi Vasút ..								6					1240	450	1796	
17	Kgl. priv. Bayerische Ostbahnen								16		200	300	108		48	564	
18	Schweizer Nordost- bahn								252	16	100	660				1136	
19	Sächsisch—Schlesische Staatsbahn								20				700			20	
20	Oberschlesische Eisen- bahn								12	6	684	1840		1225	1798	6445	
21	Preussische Wilhelmsbahn								6	120	1200	400	42			1726	
22	Thüringische Eisen- bahn-Gesellschaft								12							54	
23	Preussische Ostbahn									220	720	248		200		1388	
24	Nagy Orosz Vasúttárs.									40			1152			40	
25	Niederschlesisch-mär- kische Eisenbahn									300	700		58	140	12	2304	
26	K. k. pr. Böhmisches Westbahn									2640		40	84		16	2754	
27	Berlin—Stettiner Eisen- bahngesellschaft ...									312	80	56				532	
28	Cöln—Mindener Eisen- bahngesellschaft ...									8		200				208	
29	Saarbrückner Eisenbahn									4	4	100				108	
30	Berlin—Hamburger Eisenbahngesellschaft									8						8	

Sor- szám	A megrendelő vasúttársaság	Az évente eladott kerekék száma														
		1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	Össze- sen
31	Hessische Ludwigs Eisenbahngesellschaft									12	120	60				192
32	Rheinische Eisenbahn- gesellschaft									20						20
33	Berlin—Anhaltische Eisenbahngesellschaft									5						5
34	Grossherzogl. Badische Verkehrsanstalten										60			200		260
35	K. k. priv. Graz—Köfla- cher Eisenbahn- u. Bergbaugesellschaft										192					192
36	Bergisch-Märkische Eisenbahn										20					20
37	Bröllthaler Eisenbahn										24					24
38	Freiburg—Lausanner Bahn										40	12				52
39	Schweizerische Central- bahn										12	180	100			292
40	Magdeburg—Witten- berger Bahn											40		64		104
41	Flórenc—Livornói Vasutak											12				12
42	Bernische Staatsbahn											148				148
43	Vereinigte Schweizer- bahnen											28				28
44	Main—Weserbahn ..											40	30	200		270
45	Pfälzische Eisenbahnen-												200			200
46	Niederländ.—Rheini- sche Eisenbahngesell- schaft												24		100	124
47	Déloroszországi Vasút												24	800	1000	1824

Sor- szám	A megrendelő vasúttársaság	Az évente aladott kerekek száma														Össze- sen
		1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	
48	Lemberg—Csernovici Vasút.....												152	1140	80	1372
49	Középtoszkánai vasút												24			24
50	Cs. kir. szab. Pest—Lo- sonc—Zólyomi vasút													708		708
51	Kralup—Turnauer Eisenbahn.....													558		558
52	Bebra—Fulda— Hanauer Eisenbahn													260		260
53	Aachen—Düsseldorf— Ruhrorter Eisenbahn													40		40
54	Süd-Norddeutsche Verbindungsbahn													100		100
55	Moszkva—Oreli vasút														2200	2200
56	Oldenburger Bahn ...													120		120
57	Varsó—Tereszpoli Vasút.....														952	952
58	Nizsnij-Novgorodi Vasút.....														4	4
59	Különféle vasutak és építési vállalkozók: mozdony-, fordító- korong- és teherkocsi- kerekek															12439
	Összesen	16	144	1956	2972	4228	2196	5319	5075	7800	9032	6847	4530	12294	11823	86074

A Ganz-gyár által eladott vasúti szivcsúcsok kimutatása 1860-1866

Sorszám	A megrendelő vasúttársaság	Az évente eladott darabok száma							
		1860	1861	1862	1863	1864	1865	1866	Össz.
		é v e n							
1	Cs. k. Tiszavidéki Vasúttársaság ..	120			40	40	50		250
2	K. k. pr. galizische Carl-Ludwigs- bahn-Gesellschaft	76	200			20	1		297
3	Cs. k. szab. Déli Vaspálya Társaság	2	150	3	410	312	204	330	1411
4	Schweizer Nord—Ostbahn	29	166		64	66	67		392
5	Varsó-Bécsi, Varsó-Brombergi Vasút	13	80				20	60	173
6	Kgl. Bayerische Verkehrsanstalten	34	78	28		27	25	24	216
7	Miesbacher Kohlegewerkschaft in Holzkirchen	20							20
8	Oberschlesische Eisenbahn	11	50	60	173	108	161		563
9	Schweizer Centralbahn		24	28	41	18	60		171
10	Aachen—Düsseldorf—Ruhrorter Eisenbahn		5						5
11	Stargard—Posener Eisenbahn		12				15		27
12	K. k. a. priv. Kaiser Ferdinands Nordbahn Gesellschaft			2					2
13	Süd—Norddeutsche Verbindungs Bahn			3					3
14	Hessische Ludwigs Eisenbahn Ge- sellschaft			66	56	78	30		230
15	Preussische Ostbahn			16	30	25	50	120	241
16	Freiburg—Lausanner Bahn			4	12	6			22
17	Illerbahn			37	3				40
18	Vereinigte Schweizer Bahnen			25					25
19	K. k. priv. Kaiserin Elisabeth Westbahn			56	12	57	34	30	189
20	K. k. a. pr. Brünn—Rossitzer Eisen- bahngesellschaft				14				14
21	Preussische Wilhelmsbahn				26	42	57	30	155
22	Pfälzische Eisenbahnen				63	52	26	32	233
23	Bernische Staatsbahn				70	17			87
24	Starnberg—Pensberg—Peissenber- ger Bahn				56	20			76
25	Niederschlesisch—Märkische Eisenbahn					30	40		70
26	Niederschlesische Zweigbahn					7			7
27	Sächsische Albertsbahn					2	12		14
28	Schlesische Gebirgsbahn					150		126	276
29	K. k. priv. österreichische Staats- eisenbahn Gesellschaft					4	16	7	27
30	Déloroszországi vasút					12	175	143	330
31	Pest—Losonc—Zólyomi Vasút ...					65	42		107
32	Calabro—Szicíliai Vasút						292		292
33	K. k. priv. Böhmisches Westb. ...						10	16	26
34	Kgl. priv. Bayerische Ostb.						9		9
35	Aussig—Teplitzer Bahn						2	12	14
36	Lemberg—Csernoviczai Vasút						200	20	220
37	Buschtehrader Bahn							16	16
38	Pest—Újpesti Vasút							39	39
39	Pétervár—Moszkvai Vasút							4	4
	Összesen	305	765	328	1070	1158	1598	1069	6293

két kúpoló- és két téglykemencével, továbbá két ventilátorral, négy daruval és két csörlővel felszerelt öntödében, illetve a tíz esztergapaddal, 6 fúrógéppel, egy-egy gyalu-, horonyvágó, kerékfelsajtoló géppel és szalagfűrészsel, négy kovácstűzzel, tizenöt satuval és a régi gőzgéppel berendezett mechanikai műhelyben. Most már 34 277 vámmázsa (= 17 138,5 q) való öntvény készül, mégpedig csupa gépészeti cikk: kerekek, kéregöntésű malomhengerek, különféle kisebb géprészek és mezőgazdasági eszközök, sőt néhány nevezetességszámba menő gyártmány is, mint pl. a szegedi híd egyes alkatrészei. Az öntés most is Ganz Konrád vezetésével folyik, mégpedig négy csoportban: az első, amelyben a jónevű Lenz Henrik és Maurer Ferenc dolgozik négy napszámossal és két inassal, másnaponként tizennégy, a második csoport ugyancsak másnaponként tizenkét ún. normál kereket önt, a harmadik csoport a kisebb kerekeket, a negyedik pedig a különféle egyéb öntvényeket állítja elő. Bizalmi szerepe van egy bizonyos Gál nevű öntőmesternek: ő végzi el öntés előtt a kerék-kokillák bekenését a szabadalomlevélben említett titkos kémiai készítménnyel. A mechanikai munkálatokat Göpp Lipót, a mintaasztalos munkát Schimmel János irányítja. S ez a fellendülés a következő években szinte folytonosan fokozódik. A munkáslétszám tíz év alatt majdnem megnégyszereződik, az öntvénytermelés pedig több mint négy és félszeresére emelkedik. 1867-ben az öntők, esztergályosok, lakatosok, asztalosok és segédmunkások száma 371, az előállított öntvények mennyisége 147 370 vámmázsa (= 73 685 q). Természetesen hasonló mértékű fejlődés mutatkozik a műhelyekben is. 1866-ban az üzem már öt különálló részre tagozódik: öntödére, gép-, lakatos-, kovács- és mintaasztalos-műhelyre. Ezekben a következő gépek, készülékek, ill. szerszámok találhatók:

Az öntödében: öt kúpólókemence, hét szárítókemence, egy téglykemence, két fújtató, kilenc emelődaru, egy homokörlömalom és egy teherfelvonó.

A gépműhelyben: két gőzkazán, két gőzgép (30, illetőleg 15 lóerejű), három fejesztergapad, nyolc közönséges esztergapad, tíz gyalupad, három kerékfúrógép, kilenc fúrógép, három lyukasztógép, három horonyvágógép, két kerékgyalulógép, egy csavaranyametsző gép, egy kerékfelsajtológép és két nagy köszörűkő.

A lakatosműhelyben 45 satu teljes felszereléssel.

A kovácsműhelyben: nyolc kovácstűzhely és nyolc üllő teljes felszereléssel.

A mintaasztalos-műhelyben: egy esztergapad teljes felszereléssel.

Ezzel a felkészültséggel most már naponta 50—60 db (300—400 vámmázsa (= 150—200 q) kereket, 6—8 db (60—80 vámmázsa = 30—40 q) szívcsúcsot s egyéb kb. 100—120 vámmázsa (= 50—60 q) öntvényt lehet előállítani.

Jelentékenyen megnövekszik maga a gyártelep is. 1859-től 1867-ig régi telekkomplexumát Ganz a Kórház és Királyhegy utcai, ill. a Fő utcai fronton kilenc újszerzeményű telekkel egészíti ki, s egyszersmind

nagyszabású gyárátépítéseket hajtát végre. Megépül az új nagyöntöde, amely egykorú vélemény szerint a legnevezetesebb külföldi öntödékkel versenyez, továbbá a 18,96 m széles, 31,6 m hosszú gépműhely újrendszerű üveges tetőszerkezettel, és a különálló nagy kazánház. Általában most alakult ki az a jellegzetes gyárhomlokzatkép, amelynek egy szakasza máig is látható a Bem József utcában. Összefügg e modernizáló folyamattal a Kórház utca kikövezésének szorgalmazása, amely azonban a nehézkes városi ügyintézés miatt elhúzódik. Közben Pest városában is (a Felduna-soron, a Kerepesi úton, a Széna-, illetve a Baromvásártéren) több telket vásárol Ganz azzal a célzattal, hogy adandó alkalommal egyikre vagy másikra áttelepítse a Vízivárosból előbb-utóbb kinövő gyártelepét. E terv megvalósítására azonban a pesti városi tanács akadékoskodása (1858) miatt nem kerülhet sor, ellenben megoldódik a raktározás súlyos problémája; a pesti lipótvárosi Dunaparton (1862—64-ben) egy hatalmas négyemeletes bérház épül tágas pincékkel, rakodóhelyiségekkel és a dunai rakparthoz vezető alagutas összeköttetéssel. (28. kép.)

Ez a kiterjedt üzem már magától értetődően nem lehetett meg elméletileg képzett technikus szakemberek nélkül. Bár Ganz élete végéig megtartotta magának a műszaki irányítás feladatát — ha itthon volt, mindennap kétszer végiglátogatta a műhelyeket —, mégis a gyártás vezetésétől mindinkább elvonta egyre növekvő üzleti tevékenysége. Mérnököket kellett tehát alkalmaznia. Csakhogy nálunk az 1850—1860-as évek fordulóján gépészmérnökök még nem igen voltak találhatók, német földről pedig meglehetősen nehéz volt valakit technikailag elmaradott országunkba hozni. Ganznak 1859-ben mégis sikerült három német mérnököt megnyernie budai gyára számára: Krempe Ödön Vilmost, Eichleiter Antalt és Mechwart Andrást. Krempével Ganz Szászországból átutazóban Bodenbach városában találkozott össze, és rövid ismeretség után meghívta őt vállalatához. A kalandvágyó fiatalember el is jött Budára, itt tervezője s részben kivitelezője lett a fentebb ismertetett műhelyépítkezési és berendezési munkálatoknak. A működési lehetőségek azonban — úgy látszik — nem elégítették ki, mert pár év múlva (1863-ban) kilépett az üzemből, és vasútépítkezéseknél vállalt munkát. — Az augsburgi származású Eichleitert is a véletlen hozta össze Ganzzal. Mint a nürnbergi Cramer & Klett vagongyár megbízottja, 1859-ben egy vasútikocsi-szállítmányt adott át Szolnokon akkor, amikor Ganz kerekeket szállított ugyanoda. Ennek az ismerkedésnek is meghívás, illetve munkavállalás lett a vége. Eichleiter felügyelői munkakörrel vezető szerepet nyert a budai üzemben és Ganzot egész haláláig hűséges, odaadó munkatársként szolgálta, halála után pedig egy időre vezető igazgatója, sőt résztulajdonosa lett a vállalatnak. — Jóval nevezetesebb szerep jutott osztályrészül a Ganz-gyár történetében a harmadik mérnöknek, Mechwartnak. Ő Eichleiter révén — akivel jóbarátságban volt — került Magyarországra, mégpedig ugyancsak a fent nevezett nürnbergi vagongyárból. Ő is bajor volt. Schweinfurt városkában szüle-

tett 1834-ben, igen szegény szülők gyermekeként. Felnőve, a lakatos-mesterséget tanulta ki, s csupán rendkívüli tehetségének köszönhetette, hogy megnyílt előtte a magasabbrendű technikai pályára vezető út. Segédi remekműmunkája alapján ugyanis szülővárosa érdemesnek találta őt a továbbtaníttatásra. Elküldték az augsburgi politechnikumra, ahol küzdelmes diákévek után 1855-ben sikerült a mérnöki oklevelet megszereznie. Négy évig dolgozott Nürnbergben, mégpedig főleg a híd-, vagon- és malomépítés területén. Amikor 1859. november 28-án Budapestre érkezett, nem gondolta, hogy itt fog maradni. Csak éppen érinteni akarta a magyar fővárost, hogy dolga végeztével tovább utazzék Przemysl-be, ahol a Károly Lajos Vasúttársaságnál segédfelügyelői állás várt rá. De Eichleiter bemutatta Ganznak, ez pedig rábeszélte, mondjon le galíciai állásáról s vállaljon felügyelőséget nála. Így is történt. S bizonyos, hogy sem Ganznak, sem Mechwartnak nem volt oka megbánni elhatározását. Hogy a budai gyár technikai színvonala 1867-ig oly magasra emelkedett, abban Mechwart képzettségének, szorgalmának, ügyességének is jelentékeny része volt. Ganz megbízásából ő hajtotta végre a gépi és egyéb berendezések korszerű átalakítását, ő fejlesztette ki a gépműhelyt neves gépgyárrá, s az utóbbiban ő gyökerezett meg a malomgép-, illetve turbinagyártás később oly nagyfontosságú üzemágát.

Ganz nem mindennapi arányú üzlet- és üzemfejlesztő munkájának komoly anyagi eredményeket kellett hoznia. Sajnos, az egykorú üzleti könyvekből egy sem maradt fenn s így csak közvetett úton, későbbi adatokra támaszkodva lehet megközelítő pontosságú számítást végezni a vállalat jövedelmére nézve. Ilyen támpontokul szolgálnak a gyár fentebb ismertetett öntvénykimutatásai, kerék- és keresztezés-statisztikái, illetőleg a hatvanas évek vaspiacának ártáblázatai. Ezek segítségével bármelyik esztendőre vonatkozólag kiszámítható az előállított öntvények hozzávetőleges értéke. Legbeszédesebb mindenesetre a komoly fellendülést bevezető 1857. és a Ganz tevékenységét lezáró 1867. év számadatainak összehasonlítása. Az előbbi esztendőben összesen 34 277 vámmázsa (= 17 138,5 q) öntvény került ki a budai üzemből, s ennek majd a felét, kb. 15 200 vámmázsát (= 7600 q) kerekék tették; az utóbbi évben viszont az öntvények összmenyisége 147 370 vámmázsa (= 73 685 q) a kéregöntvényeké kb. 81 000 vámmázsa (= 40 500 q) volt. Tekintve, hogy a közönséges öntvények ára az egész korszakban 6 Ft körül mozgott, a kéregöntvényeké viszont 15 Ft körül járt, a szóban levő gyártmányok 1857-ben mintegy 340 000, 1867-ben pedig mintegy 1 600 000 Ft értéket képviseltek. Az utóbbi esztendőben már a gépgyártási üzletág is jól jövedelmezett, közel járt a 200 000 Ft-hoz. Vagyis a vállalat összjövedelme a korszak végén már megközelítette az évi 2 000 000 forintot. A tiszta jövedelem ennek az összegnek kb. a negyed-részt tette: 400 000—500 000 forint körül mozgott. Hogy az üzem- és üzletvitelre eső majd másfél milliónyi összeg milyen és mekkora tételekből tevődött össze, nem lehet megállapítani. Csupán egy vonatkozásban

lehet pontos áttekintést nyerni, a munkabérek síkján. A szóbanlévő tíz év bérösszegeit a következő táblázat szemlélteti :

1857-ben	kifizetett összes munkabér	48 968 Ft 75 kr
1858-ban	„ „ „	57 704 „ 14 „
1859-ben	„ „ „	69 936 „ „
1860-ban	„ „ „	93 845 „ 27 „
1861-ben	„ „ „	118 132 „ 49 „
1862-ben	„ „ „	126 209 „ 31 „
1863-ban	„ „ „	109 414 „ 12 „
1864-ben	„ „ „	127 142 „ 96 „
1865-ben	„ „ „	160 070 „ 86 „
1866-ban	„ „ „	151 263 „ 21 „
1867-ben	„ „ „	181 957 „ 58 „

Ezek az üzleteredmények természetesen jelentékenyen hozzájárultak a Ganz-vállalat vagyonának megnövekedéséhez. Az a hivatalos kataszter, melyet Buda város előljárósága az országos gyári kiváltságért való folyamodás alkalmából a vállalati vagyonról 1852-ben készített, mindössze 45 091 forintnyi értéket mutat ki ; ebből az ingatlanokra 18 000, nyersvasra 7 172, raktáron levő öntvényekre 2085, tüzelőanyagokra 1 756, gépekre 9 350, öntőszerszámokra 1 850, lakatos-, kovács-, asztalos-szerszámokra 1 158, öntési formaszekrényekre 2 310, kocsikra, lovakra 1 410 forint esett. 15 év múlva viszont — bár hasonló pontos becslések idevonatkozóan nem maradtak fenn — már 2 000 000 forint körül mozoghatott az összvagyon, hiszen az 1869-i adás-vételi szerződés tanúsága szerint a vállalat egymagában 1 825 000 forint értéket képviselt.

A vállalatól független vagyonrészeket (a pesti bérházat, a Kerepesi úti telkeket és földeket, az értékpapírállományt stb) pedig legalább 300 000 forintra kell becsülni. Ganz pénzügyi helyzetének változására mi sem jellemzőbb, mint az, hogy amíg működésének első évtizedében gyakran volt kénytelen pestbudai polgárok magánhiteleit igénybe venni, addig a hatvanas években már maga is hitelnyújtóként szerepelhetett. Az egyszerű vasöntőlegénynek tehát alig harmadfél évtized alatt sikerült a magyar főváros legmódosabb polgárai közé emelkednie. Elérte a célt, amit Svájcban való elindulásakor maga elé tűzött : európai hírvagyiparos lett, s ugyanakkor hozzátartozóit is kiemelte a szegénység élet-sorából. Fiatal éveinek küzdelmeit, megpróbáltatásait dunaparti palotájában sem felejtette el : minden alkalmat megragadott, hogy a nyomor-gókkal jótékonytságot gyakorolhasson. Adományt juttatott a város inségenyhítő akciójára, tisztviselői nyugdíjalapjára, kórházára és árvaházára, saját üzemén belül pedig a beteg, illetve elaggott, vagy munkaképtelenné vált munkások számára önként kórházat, illetve nyugdíjpénztárt létesített.

E nagyszerű anyagi fellendülést számottevő erkölcsi sikerek is kísérték. Buda városa, amelyet Ganz akkor is készséggel kiszolgált, amikor már nem volt ráutalva jelentéktelen megrendeléseire, megbecsülte benne a közösség jóhírét gyarapító nagyiparost és a jótékonykodó polgárt : 1861-ben képviselőtestületi taggá, 1863-ban díszpolgárrá

választotta Ganzot. Nem maradtak rejtve érdemei a birodalmi közgazdasági élet hivatalos tényezői előtt sem. A monarchia vasútiparában vitt jelentős szerepének jutalmazásaként az uralkodó 1863-ban a koronás arany érdemkereszttel tüntette ki, két esztendővel később, 1865. június 8-án pedig személyesen is meglátogatta Kórház utcai üzemét, s közvetlenül is kifejezte legmagasabb elismerését. S hogy munkálatait az osztrák birodalom határain túl is értékelik, azt három egymás után következő világkiállítás (az 1855-i párizsi, az 1862-i londoni s az 1867-i II. párizsi) ismételten kitüntetéssel fejezte ki. Ganz ekkoriban csak ötvenedik életéve körül járt. Munkájának eredményeiért azonban drága árat kellett fizetnie. Az a szakadatlan s rendkívüli arányú erőfeszítés, amelyet az 1850-es évek óta mint vállalkozó, feltaláló, kereskedő és gyáros kifejtett, felőrölték születésétől fogva gyenge idegrendszerét. Bár elmúltak már azok az idők, amikor a levelezéstől a legbonyolultabb üzleti és műszaki teendőkig mindent személyesen kellett végeznie, mégis szörnyen nyomasztónak érezte vállalatának terheit. A technikai feladatok javarészét Mechwart és Eichleiter vette át, a könyvelést egy kiváló szakember, Keller Ulrich végezte, a levelezés s általában az adminisztráció lebonyolítására külön iroda szerveződött, a külföldi üzletszerzésben pedig rendszeresen működő ügynökségek (egy-egy augsburgi, bécsi, kölni, illetve szentpétervári szerv) működött közre. 1865 novemberében Ganz az üzletvezetési munkakört is megosztotta Mechwarttal, teljes szabadságot biztosítván neki mindenféle kereskedelmi ügyek elintézésében. A vállalat pályája egyre följebb ívelt. Minden év jelentékeny munka- és haszongyarapodást hozott. Amikor pedig az 1867 nyarán létrejött kiegyezés Magyarország sok évszázados gyarmati függését részben felszámolta, s megindulhatott az abszolutizmus által elfojtott magyar ipari forradalom kibontakozása, még nagyszerűbb távlatok nyíltak a budai gyár számára. Ganz azonban nem bírta a lehetőségekkel való további versenyfutást. Súlyos idegbaj yett erőt rajta, s betegségére sem itthon, sem külföldön nem talált gyógyulást. Mindinkább gyötörte a félelem, hogy a családjában örökletes téboly őt is hatalmába kerítheti. 1867. november 23-án munkatársaival és munkásaival még megünnepelte a százazredik vasúti kerék öntését, de a karácsonyt már nem érte meg: december 15-én egy önkívületi percében véget vetett életének.

Nevét — amely a technika történetében Sulzer, Borsig, Krupp, Schuckert, Armstrong és Westinghouse neve mellett érdemel helyet — új utakra induló vállalata fenntartotta, s új, világraszóló műszaki sikerek részesévé tette.

II. Részvénytársulati vasöntöde és gépgyár 1869—1879

Ganz Ábrahám utódok nélkül hunyt el. Vállalatát 1866. aug. 9-én kelt, feleségével egyetértőleg készített végrendeletében öt testvérére, név szerint: Jakab, Ulrich és Konrád öccseire, valamint Katalin,

férjezett Benzné és Borbála, férjezett Hausserné hugaira hagyta. Úgy vélte, hogy Jakab, a kereskedelmi szakember és Konrád, a gyakorlati technikus, válllvetve képesek lesznek a vállalat fentartására és továbbvezetésére. Terve azonban nem valósulhatott meg, mert tragikus halála idején már sem Jakab, sem Konrád nem volt életben. Így a nagyszerű örökség a szakértelem nélküli testvérekre, s Jakab kiskorú gyermekeire szállt. Az új tulajdonosok nehéz helyzetbe kerültek. Választaniok kellett: vagy Magyarországra jönnek s kellő tájékozódás után átveszik a vállalat vezetését, vagy Svájcban maradnak s megbízott szakértőkkel folytatják a gyárüzletet. Az utóbbi megoldás mellett döntöttek. Alig két héttel Ganz halála után, 1867. dec 22-én Budán társasági szerződést kötöttek az alapító bizalmas munkatársaival, Eichleiterrel, Kellerrel és Mechwarttal, rájuk bízván a közvetlen üzlet- és üzemvezetést. Az előbbi nyilvános, az utóbbi kettőt csendes üzlettársukká fogadták, s a „Ganz és Társa” cég elnevezést vették fel. Az üzleti ügyekben való kizárólagos rendelkezés és a cégjegyzés jogával Eichleitert, a per procura jegyzésével Kellert ruházták fel. A törzsvagyoni tulajdonjogát maguknak tartották fenn, társaiknak jövedelmi részesedést biztosítottak. A nyereség-felosztásra nézve a következő megállapodást létesítették: a tiszta nyereség 10%-a egy tartalékalap képzésére fordítandó mindaddig, amíg ennek összege a 100 000 forintot eléri. A fennmaradó összeg 60%-a a vállalat tulajdonosa, 22%-a Eichleiter, 10%-a Keller, 8%-a pedig Mechwart részesedésének tekintendő. A vállalat tőkeellátása érdekében azonban valamennyien kötelezték magukat nyereségrészükhöz 5%-os kamattérítés mellett az üzletben való bennhagyására. Személyes ellátás céljaira a tulajdonosok legfeljebb 18 000, Eichleiter 6000, a csendestársak pedig 3000—3000 forintot vehettek fel évenként. A szerződés tíz évre szólt; a tulajdonosok vagy Eichleiter részéről való esetleges felbontást öt éves, a csendestársak kilépését pedig egy éves előzetes, felmondáshoz kötötték. Pár nap múlva, december 30-án a pesti váltótörvényszék a cégváltozást bejegyezte a kereskedelmi egyéni cégek jegyzékébe, a vállalat újévtől újjászervezett formában működött.

*

A kiegyezés új helyzetet teremtett a magyar gazdasági életben. Részben megszűnt az ország gyarmati kiszolgáltatottsága Ausztriával szemben, eltűntek a legkirívóbb mesterséges akadályok, amelyeket a Habsburg-abszolutizmus gazdasági fejlődésünk útjába állított. Teljes gazdasági önállóságot persze a kompromisszum-jellegű kiegyezés nem hozott: a közös vámterület fennmaradása továbbra is határt és irányt szabott az ipari forradalom kibontakozásának, s hátráltatólag hatott az 1848-as elvetélt polgári forradalomból átmentett feudális maradványok fenntartása is. Így tőkés fejlődésünk alkalmazkodásra kényszerült mind az osztrák ipar, mind a magyar nagybirtok érdekeivel szemben, csakis ezekkel összhangban érvényesülhetett. Ennek ellenére 1867-ben korszakos jelentőségű gazdasági átalakulás indult meg, a „magyar

parlag"-on friss élet sarjadt. Mindenekelőtt a szármalmas elmaradottságban tengődő hitelügy, a pénzpiac indult növekedésnek. A politikai konszolidáció nyomán — a nagyszerű profitszerzési lehetőségeket felismerve — utat keresett és talált Magyarországra mind az osztrák, mind a távolabbi nyugati tőke. Pesten nagy lendületet vett, valóságos lázzá fajult a bankok és takarékpénztárak alapítása. 1872-ig a hazai hitelintézetek tőkeereje megnégyszereződött.

A külföldi tőkebehozattal egyszeriben megszűnt a magyar gyár-
ipar lenyűgözöttsége is. Nagyiparunk, amely idáig csaknem kizárólag egyéni tőkefelhalmozásra támaszkodhatott, most hirtelen nagy lehetőségeket talált a fellendülő társas tőkekoncentrációban. A részvénytársaság uralkodó forma lett a gyáripari vállalkozásban is. Az eddigi egyéni vállalatok — a termelés méreteinek kibővítése végett — egyre-másra részvényes alapra helyezkedtek, az új alapítások pedig eleve részvénytársaságok formájában történtek. Néhány év alatt (1873-ig) nem kevesebb, mint 170 ipari részvénytársaság alakult az országban.

Még nagyobb mértékben éreztette hatását a részvényügy kibontakozására a vasútépítkezés. Az osztrák gyár-
ipar magyarországi piaci érdekei és a magyar földbirtok tőkés fellendülésének szüksége, az elhelyezkedést kereső tőke profitéségével kapcsolatban, állandó hatóereje lett a vasútépítkezéseknek. A kiegyezés évében meglevő 2283 km hosszúságú vasúthálózatnak kiépítése húsz év eredménye volt ; a kiegyezést követő hat évben 4091 km új vasútvonal épült.

A magyar gazdasági életbe történt erőteljes külföldi és hazai tőkebehatolások gyáriparunk különböző területein különbözőképp hatottak. Minden iparcsoportra kiterjedő országos fejlődésről a kiegyezés sajátos rendszerében — amely részben fenntartotta Magyarország gyarmati függését Ausztriával szemben — nem lehetett szó. Az osztrák ipari érdekek 1867 után is alapvetően meghatározták a magyar iparosodás irányát, viszonylagos fejlődési lehetőségeket engedve a malomiparnak és a vas- és fémgégyártásnak, de korlátozva a gépgégyártást, és lenyomva a könnyűiparágakat, különösen a textilipart.

Hazai gépgégyártásunk 1867 előtti általános elmaradottságát egyrészt a földbirtok lassú kapitalizálódása, másrészt a vasútépítés és a gépi nagyipar kibontakozásának mesterséges lefojtottsága okozta. A kiegyezés nyomán megindult ipari és mezőgazdasági forradalom nagyszerű konjunktúrális lehetőségeket kínált a magyar gépgégyártásnak is, amely idáig — kivéve a Ganz-gyárat, az Óbudai hajógyárat és a Resicai gépgyárat — nem tudott a kisárutermelő gépműhelyek színvonaláról felemelkedni. Elsősorban a közlekedés fejlődése és főleg a lázas ütemű vasútépítkezések gyakoroltak ebben az irányban erős ösztönzéseket, természetesen nem az osztrák, hanem a hazai tőkés polgárságra. A tőke nem is vonakodott az alapításoktól. Rövid idő alatt (1869-ig) egész sor gépgyári részvénytársaság alakult Budapesten. Új alakulás volt a Pest-Fiumei Hajógyár Rt., a Magyar-Belga Gép- és Hajóépítési Rt., a Kocsigyártási és Közúti Vaspálya-Építkezési Rt., a Magyar-

Svájci Gépgyár Rt., az Első Magyar Vasúti Kocsigyár Rt., az Első Magyar Gazdasági Gépgyár Rt.; régi egyéni tulajdonból alakult át részvénytársasággá a Schlick- és Oetl-féle vasöntő és gépgyár.

Természetesen nem került el a tőke figyelmét az európai híró Ganz-gyár sem. Az 1867 decemberi ártszervezés módja elárulta a nehézségeket, amelyek az alapító halála folytán a vezetésben előálltak. Nyilvánvalóvá vált, hogy a küszöbön álló fellendülés éveiben a vállalat aligha lesz képes a termelési lehetőségek teljes kihasználására. 1869 tavaszán tehát a pesti kereskedő- és banktőkések egy csoportja (M. P. Blau és I. Brüll & Co.) érintkezésbe lépett Eichleiterrel és tárgyalásokat kezdett a gyárüzletbe való bekapcsolódásról. A Ganz-örökösök az első üzletév tapasztalatai alapján elzárkóztak a társulás elől, de készek voltak a gyárat eladni. Miután az érdeklődőknek sem volt kifogásuk e megoldás ellen, rövidesen megegyeztek, s március 30-án Embrachban megkötötték az adásvételi szerződést. Eszerint a Ganz-család a gyárvállalatot minden ingatlan és ingó tartozékaival, egész áru- és anyagkészletével, összes aktíváival (készpénzével, váltóival, értékpapírjaival és az átadás napjáig befolyó jövedelmeivel) és szabadalmaival 3 650 000 frankért (= 1 825 000 forint) eladta az említett pénzcsoportnak. A Ganz-üzlet-társak: Eichleiter, Keller és Mechwart, április 12-én léptek egyezsége az új tulajdonosokkal. 700 000 forintnyi váltságdíj fejében mindhárman lemondtak szerzett jogaikról és üzleti részesedésükről. A vállalat megszerzése után a tulajdonosok további tőkebekapcsolásokat hajtottak végre. Először három új üzlettársat (Wahrman és fia, Baron testvérek, Kohén J. J.) vontak be vállalkozásukba — 375 000 forintnyi haszonnal $\frac{3}{5}$ részben átengedték nekik a Ganz-cég tulajdonjogát, aztán velük együtt hozzáálltak a vállalatnak részvénytársasággá való átszervezéséhez. A nevezett társak öten, mint alapítók és engedményesek összesen 1 000 000 forint értékű részvény jegyzését fenntartották maguknak, Eichleiternek és Mechwartnak 100 000—100 000, Kellernek 50 000 forintos jegyzésre nyújtottak lehetőséget, — további 1 250 000 forint részvényérték jegyzését pedig nyilvános aláírásra kívánták bocsátani. Alapítási kérelmüknek az illetékes miniszter 1869. ápr. 17-én kelt rendeletével helyt adott, s egyszersmind jóváhagyta előterjesztett alapszabálytervezetüket is. Az alakuló közgyűlés április 21-én a pesti Lloyd palotában folyt le. Az egybegyűlt részvényesek kimondták a „Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyár Rt.” megalakulását, s elnökké Somssich Pál udvari tanácsost, az igazgatótanács tagjaivá pedig a fent nevezett alapító bankárokon kívül Eichleitert, Áldassy Antalt, Fakh Oszkárt, Feszt Imrét és Koisch Andrást választották meg. Hamarosan megtörtént a részvénykibocsátás is: 5000 db 500 Ft-os részvényből 2500 az alapítók és érdektársaik, 2500 pedig kívülállók kezébe került. Június elején került sor a vállalat kipróbált régi vezetőinek újra szerződtetésére. Eichleiter alelnök, Mechwart 5000 Ft évi fizetéssel és 1% jutalékkal műszaki igazgató, Keller pedig 4000 Ft évi fizetéssel és ugyancsak 1% jutalékkal kereskedelmi igazgató lett. Néhai Ganz Ábrahám patriarkális jellegű

vállalatának korszerű tőkés átszervezése ezzel véget ért, s a részvénytársaság nagy reményekkel kezdte meg működését. Senki sem sejtette, hogy a magyar közgazdaság súlyos válságok küszöbén áll, s a fiatal hazai iparra egy évtizedig tartó kemény megpróbáltatás vár.

1869 augusztusában kitört az első magyarországi tőkés gazdasági válság. Rossz termés következtében jelentékenyen visszaesett a gabonakivitel, s így nem folytak be az országba azok a jelentős idegen tőkék, amelyek két év óta az új alapításokat táplálták. Az eddigi pénzbőséget hirtelen pénzsűke váltotta fel. A túltelített részvényt piacon csakhamar bekövetkezett az értékpapírok árfolyamzuhanása, majd a bankkamatlábak felemelése, végül a vállalkozói kedv teljes letörése és az ipari és kereskedelmi tevékenység pangása. Jelentékenyen hozzájárult a válság mélyüléséhez és elnyúlásához a következő évben kitört porosz—francia háború, mely elzárta kivitelünk elől a nyugat-európai gabonapiacokat. A megnehezült helyzetben az új részvényes vállalatok egész sora felszámolt, többek között a Magyar—Svájci és a Magyar—Belga Gépgyár is. A Ganz-gyárat azonban csak éppen érintette a vihar szele. Az alapító részvényesek egyike, Kohén bankár csődbe jutott, s bukása 56 686 forint veszteséggel fenyegette a vállalatot. Szerencsére az összeg javarésze megtért a csődtömegből, kisebb részét pedig az igazgatóság tagjai magukra vállalták. Így aztán az 1870. március 16-i első rendes közgyűlésen csupa jó eredményekről szóló és bizakodó hangulatú jelentést lehetett előterjeszteni a lefolyt üzletévről. A részvényesek meglegedetten vehették tudomásul, hogy tőkéjük nem került veszélybe, ellenkezőleg számottevően gyümölcsozott: minden $\frac{4}{5}$ részben befizetett részvényre 40 frt osztalék jutott. E kivételes jelenségnek megvoltak a maga természetes okai. Először a Ganz-cég több évtizedes munkával létesített szilárd alapokon nyugodott; másodsor európai üzletköre lévén, termelése bizonyos fókig független volt a helyi válságoktól; harmadszor a vasúti megrendelések olyan piacot biztosítottak számára, amelynek felvevőképességét kontinentális válságok sem béníthatták meg teljesen. A szóban levő válság pedig Magyarország határain kívül nem öltött komolyabb méreteket, sőt a hazai vasútépítéseket is csak átmenetileg érintette, mivel ezek után a kormány jelentős kamatbiztosításra kötelezte magát. E körülményeknek tulajdonítható, hogy az első részvénytársasági üzletévben nem kevesebb, mint 25 253 nagyméretű vagonkerék, 11 103 kisméretű lóvasúti kerék, 3097 keresztvezés, 20 221 vámmázsa (= 10 110,5 q) gépészeti és építészeti öntvény, s mindezen felül még sok különféle gép volt előállítható, összesen 2 122 865 forint értékben, továbbá, hogy a jelzett osztalékfizetésre módot nyújtó 224 850 Ft-nyi tiszta nyereség volt elérhető. Nem csoda, ha a Ganz-vezetőkben az országos levertség idején is szilárd maradt a derűlátás hangulata. „Egyre gyarapodó külföldi összeköttetéseink — hangoztatta az igazgatóság — lehetővé teszik számunkra, hogy ezután is bátran szembenézzünk a politikai események, kereskedelmi és pénzválságok vagy rossz termések folytán előállható dekonjunktúrákkal”. S hogy csakugyan nem félték, azt

komoly vállalatbővítő tevékenységük bizonyítja. Még a válságidőszak előtt 1869 nyarán elhatározták, hogy a német, lengyel és észak-oroszországi keréküzletek nyereségesebbé tétele céljából *Ratibor* városában e három piachoz és a sziléziai szénvidékhez is közelfekvő ponton fiókvállalatot állítanak fel. Tervüket a viszonyok megváltozása ellenére is keresztülvitték: 42 479 Ft tőkebefektetéssel felépítették, berendezték és 1870. január 29-én megnyitották a ratibori gyár- és üzlettelepet. A márciusi közgyűlés természetesen csak helyeselni tudott ennek az intézkedésnek, amely évi 50 000 vámmázsa (= 25 000 q) áru előállításában és értékesítésében állandó, tetemes munkabér-, üzemanyag-, vám- és szállítási költségmegtakarítást biztosított a részvénytársaságnak.

Helyeslés kísérte a vállalatvezetést a következő években is. Bár a válság egészen 1871/72 fordulójáig elhúzódott, az üzem- és üzletmenetben komolyabb hanyatlási tünet nem mutatkozott. A kerékgyártás 1870-ben és 1871-ben egyaránt felülmúlta az 1869-i fényes eredményt: az előbbi évben 36 466, az utóbbiban 37 547 db kerék készült, a gyártmányok összértéke pedig 2 275 778, illetve 2 587 963 Ft-ot tett ki. A válság csupán a tiszta nyereség és az osztalék csökkenésében mutatkozott: a szóban levő években 8%-ról 6,4, illetve 7%-ra esett az osztalék. Amint azonban a válság elmúlt, a termelés olyan méreteket öltött, aminő a század végéig sem ismétlődött többé. 1872-ben ugyanis az osztrák—magyar monarchiában is éreztetni kezdte hatását az a rendkívüli arányú tőkeáramlás, amelyet az 1871-i háborúban győztes németek a franciákra rótt ötmilliárd frankos hadikárpótlással mesterségesen elidőztek. A termelő munka nélkül szerzett roppant pénztömeg a német birodalomban féktelen „gründolási” lázat keltett, s e láz átragadt Ausztriára is. A lassú ütemben, komolyan megalapozott osztrák gazdasági életet egyszerre százzszámra lepték el a gyökértelen spekulációs vállalatok, s a Monarchia piacai megteltek kétes értékű részvényekkel és kötvényekkel. Budapesten is gyorsan elfelejtődött a minapi válság: a pénzpiacon újból élénk forgalom indult, s a felcsigázott vállalkozó szellem megint erőteljes munkába kezdett. Oly nagy méreteket öltött az ipari termelés, hogy a Monarchia vezető gazdasági körei elérkezettnek látták az időt a gazdasági és műszaki eredményeknek világkiállításon való bemutatására. 1873. május 9-én nyílt meg a bécsi világkiállítás, s ugyanekkor érte el tetőfokát a spekulációs mámor. A nyerészkedési lehetőségektől megittasodott közvélemény fantasztikus sikereket remélt. Azt hitte, hogy a kiállításon nemcsak a már elkészített cikkeket lehet majd eladni, hanem az elkövetkezendő évek ipari termését is. Száz meg száz vállalat vitte el áruit a nagy bemutatóra. Jogos büszkeséggel képviseltette magát Bécsben a Ganz-gyár is. A gyártmányai mellett kifüggesztett statisztikákból megtudhatták az érdeklődők, hogy Közép-Európa vasúttársaságai 1872-ben nem kevesebb, mint 42 498 kéregöntésű vagonkereket és 4837 kereszttezést vásároltak nála, s összes készítményeinek értéke meghaladta a 3 313 000 forintot. Ez a propaganda azonban inkább csak távoli idegen országoknak szólt. A Monarchia gazdasági körei nagyon jól

ismerték a Ganzot és érdeklődésük a kiállítástól függetlenül is nőttön-nőtt iránta. Amíg 1870-ben a budapesti tőzsdén 350, 1871-ben 250 Ft körül jegyezték a Ganz-részvény árfolyamát, addig 1872—73 fordulóján egyszerre 500 forintra szöktették fel. Jó híre 1872 nyarán a bécsi tőzsdén is elterjedt, mert július 3-a óta a Wiener Cursblatt is nyilvántartotta. S hogy a vállalat rászolgált erre az érdeklődésre, azt az 1872. üzletévről két hónappal a kiállítás megnyitása előtt közzétett jelentés is megerősítette. Eszerint a tiszta nyereség 336 405 forintnyi összegével túlszárnyalta az összes korábbi eredményeket, s nem kevesebb, mint 12%-os (60 forintnyi) osztalék kifizetésére nyújtott módot. Nagyszerű bizony-sága volt a vállalat életerejének a mecenzéfi Nehrer-féle vasolvastó, valamint a Nehrer—Müller—Keglevich-féle vasércbányák megvételében kifejezésre jutó jelentékeny üzembővítés is.

De az általános bizakodás egy napon hirtelen megtört. Kitűnt, hogy a kiállítást tizezerszámra látogató külföldiek közt alig akad vevő: a kínálat aránytalanul nagyobb a keresletnél. A bécsi tőzsdén egyszerre lehangoltság vett erőt: az indokolatlanul magasra hajtott árfolyamok fékevesztetten zuhanni kezdtek, mire a fedezet nélküli hitelüzelmekben részes vállalatok sorban fizetéseképtelenné lettek, s csakhamar beállt a gazdasági élet teljes válsága. A pánik természetesen nem maradt elszigetelt jelenség: rohamosan elharapódzott Magyarországon, a német birodalomban s egész Közép-Európában. Budapesten megismétlődtek az 1869-i események. A nagyipar általában megrendült, de különösen nehéz helyzetbe került a vas- és gépgyártás. Ezúttal ti. a válság nem kímélte meg a vasútépítést sem. A tőketámogatás nélkül maradt magántársulatok s a kamattérítésben eladósodott állam egyaránt kénytelenek voltak abbahagyni az építést. 1873-ban és 1874-ben még folyt valamelyes munka, de 1875-ben már egyetlen kilométernyi vasút sem épült.

A Ganz-gyár, mely az 1869-i válságot alig érezte meg, most nem tudta kivonni magát a kemény próbatétel alól. A hazai és külföldi kerérendelések egyidejű, majdnem teljes szünetelése katasztrófával fenyegette a vállalatot. A gyártás ugyan majdnem a régi mértékben folytatódott — 1873-ban 40 710 kerék és 5128 keresztezés, 1874-ben 37 585 kerék, és 2759 keresztezés, 1875-ben 29 326 kerék és 4098 keresztezés készült —, az eladás azonban — úgy látszik — a teljes pangás állapotába került. Legalábbis a vállalati nyereségekben évről-évre aránytalanul növekvő kiesések erre vallanak. Az első válságévben a tiszta nyereség az előző évnek kb. a kétharmadára, 200 124 forintra zsugorodott össze, sehhez képest az osztalék is 12%-ról 7%-ra (35 forintra) süllyedt. De a komoly hanyatlás csak ezután következett. 1874-ben egyszerre több, mint 93%-kal (12 136 forintra) apadt a tiszta nyereség, az osztalékfizetés pedig teljesen megszűnt. A következő évben különös nehézséget támasztott az 1869-i üzlet- és szabadalommegváltás még fennálló 510 000 forintos számlájának esedékessé vált kiegyenlítése. Tekintve, hogy a tiszta nyereség összege ekkor már mindössze 6033 forintot tett ki, a fizetést csak egy módon lehetett teljesíteni: alaptőke-

leszállítással. 1876. május 3-án került sor e súlyos kényszerintézkedésre. Az igazgatóság előterjesztésére a közgyűlés elhatározta, hogy egyrészről a társulat részvényeinek névértékét 100 forintra csökkenti, másrészről 200 db visszavásárolt részvényt megsemmisít, vagyis az alaptőkét 4800 db 400 forintos részvény által képviselt 1 920 000 forintra kisebbsíti. Úgy látszott, hogy a Ganz-cég hanyatlása feltartóztathatatlan: a részvények árfolyama 1872 óta évenként átlag 100—150 forintot esett:

1872 végén	490
1873 "	360
1874 "	280
1875 "	140
1876 "	120 forintos szintvonalon állt.

Érthető, ha ebben a légkörben nagyfokú izgatottság vett erőt a részvényeseken, s akadtak olyanok, akik névtelen röpiratban kárhoztatták a vállalatvezetést. Pedig az igazgatóság kétségtelenül rendkívüli lelkiismeretességgel, szakszerűséggel és kitartással alkalmazkodott a válságkorszak követelményeihez: nemcsak a tényleges veszteségektől és a munkabeszüntetés csapásától óvta meg a gyárat, hanem megtalálta számára a fölemelkedés eszközeit is. Az annyira tragikusnak látszó 1875-ös év tulajdonképpen már kezdete volt egy új fejlődési időszaknak.

A kibontakozás útjának felismerése s a vállalatnak erre való rávezetése főleg Mechwart érdeme. Az ő kitűnő üzleti tájékozódó képessége, műszaki zsenialitása és hatalmas akaraterije nélkül a bukás aligha lett volna elkerülhető. Most tűnt ki, hogy Ganz Ábrahám szellemi örökségének ő az igazi letéteményese. A nagy alapító másik két munkatársa, Eichleiter és Keller nem tudott megbirkózni a válság rémeivel. Egyikük sem hitte, hogy a vállalat túléli a páratlan gazdasági depressziót: 1875 májusában mindketten lemondtak állásukról és véglegesen elhagyták Magyarországot. Mechwart magára maradt. Egyedül is vállalkozott a gyárüzlet vezetésére, illetve felemelésére. Csaknem ugyanolyan feladatok előtt állt, mint húsz egynéhány évvel korábban Ganz Ábrahám. Neki is kettős problémát kellett megoldania: egyrészt piacot keresni, mely az adott viszonyok között is alkalmas öntvény- vagy géparuk tömeges felvételére, helyesebben: olyan szükségleteket felismerni, amelyeknek kielégítéséről az európai öntő-, illetve gépipar még nem gondoskodott; másrészt megfelelő műszaki találmánnyal egyeduralmat biztosítani a kiszemelt iparcikk gyártásának. Mechwart nagyszerűen megoldotta e feladatokat. Új piacként azt az iparágat szemelte ki, amelyre Széchenyi elgondolása szerint Ganz Ábrahám az első pesti öntő- és gépműhelyt alapozta, s amely a Ganz-gyárnak az 1850—60-as években is mellékes megrendelője volt, ti. a malomipart. Elhatározása a viszonyok tiszta látásából fakadt. A válságsújtotta gazdasági életet vizsgálva észrevette, hogy a mezőgazdasági iparok s különösen a malomipar jóval könnyebben viseli a megpróbáltatásokat, mint egyéb iparágak. Hisz Magyarországon

a válság mélypontján is majd 25 000 különféle malom, köztük 492 gőzmalom volt üzemben. Másrésről meglátta azt is, hogy az őrlőtechnikának az 1830—40-es években megindult fejlődése világszerte megakadt. A Sulzberger-, illetve a Buchholtz-féle hengerörlés nem tudott uralkodóvá válni. Magyarországon 1851 és 1873 között csak tíz hengerüzemű nagyipari malom létesült. Kézenfekvő volt tehát számára a következtetés: a hengerörlés azért nem jutott nagyobb jelentőségre, mert az eddigi feltalálóknak nem sikerült a műszaki és gazdaságossági kívánalmaknak megfelelő berendezést szerkeszteniök. Így érlelődött meg benne a hengerszék tökéletesítésének szándéka. A mérnöki munkának ez a területe nem volt ismeretlen előtte. A malomberendező szakmában már Ganz Ábrahám üzemében — értékes gyakorlati tapasztalatokat szerzett. De különleges érdeklődést tanúsított a hengerszerkezetek iránt általában. A bécsi világkiállításon például egy hidraulikus nyomású mángorló gép találmányával hívta fel magára a szakkörök figyelmét. Komoly tájékozottsággal és felkészültséggel kezdett tehát hozzá a hengerszék-kérdés tanulmányozásához. Érdeklődésének középpontjában Friedrich Wegmann svájci malommérnök őrlőkészüléke állt. E szerkezet — mely az 1873-i bécsi kiállításon került bemutatásra — legújabb továbbfejlesztése volt a Sulzberger-féle hengerszéknek, s akkoriban már több itáliai, svájci és budapesti malomban kipróbálás alatt állt. Mechwart, miután meggyőződött róla, hogy Wegmann hengerszéke alapul szolgálhat tervei megvalósításának, javaslatot tett vállalata igazgatóságának a találmány gyártási jogának megszerzésére. (30. kép.)

Ekkoriban történt ugyanis, hogy Wegmann felkínálta a Monarchia területére szabadalmát egy budapesti malomcsoportnak, de az általa kért túl magasnak tartott váltságösszeg miatt visszautasításra talált. A Ganz-gyár vezetősége másként gondolkozott: 1874. augusztus 31-én megvásárolta a szóban forgó gyártási jogot. Mechwart most már munkához láthatott. Először az őrlőszék hengeranyagát változtatta meg: a Wegmann által alkalmazott porcelánhengereket *kéregöntésű vas-hengerekkel* helyettesítette. Ez a változtatás önmagában nem volt eredeti gondolat, hiszen kezdetlegesen rovátkolt kéregöntésű malomhengereket már Ganz Ábrahám is készített az ötvenes évek elejétől kezdve. A lényeges Mechwart-féle újítást a hengereknek az a különleges rovátkolása (magas emelkedésű spirál rovátkolás) jelentette, amely alkalmassá tette a hengerszéket az ún. magasörlésnek (a gabonaszemek kifogástalan töretésének) elvégzésére. Ezt a feladatot idáig sem a kőjáratú, sem a hengertermékek nem tudták tökéletesen elvégezni. A kérdés megoldása mind elméleti, mind gyakorlati tekintetben (ti. a hengerek iparszerű megmunkálásának tekintetében) nagy nehézségekbe ütközött. Mechwart azonban aránylag rövid idő alatt, 1875 elejére megbirkózott vele. Korszakos jelentőségű találmánya 1876 márciusában nyerte el a magyar és osztrák szabadalmat.

A kitűzött célt tehát sikerült elérni. A Ganz-gyár különleges hengergyártása szilárd alapot nyert, s ezáltal létrejöhetett egy olyan üzletág,

mely az idáig kontinentális hírvállalatot rövidesen világcéggé emelte.

Az új piacfoglalás első fázisa azonban hosszabb ideig tartott: az 1870-es éveket végig kitöltötte. Természetesen az üzemet ez idő alatt is foglalkoztatni kellett. Mechwartnak tehát — bár a vállalat fellendülését hengerszékszabadalmi licenciadíjairól való lemondással is elősegíteni igyekezett — találnia kellett kiegészítő jellegű üzletágakat is. Ebbeli feladatát is ügyesen oldotta meg. Egyrészt kihasználva a balkáni bonyodalombból Közép-Európában keletkezett hadi konjunktúrát, különleges hadianyaggyártást indított el, — másrészt alkalmazkodva az 1873-ban egyesített székesfőváros nagyszabású közműépítési munkálataihoz, vállalta a szükséges berendezési tárgyak előállítását. A fokozatosan kibontakozó hengerszéképítés mellett kéregöntésű tüzérségi lövedékek, valamint lőszerkocsik, vízvezetéki és csatornacsövek, rácsozatok, zárócsapok s hasonló cikkek gyártása tette lehetővé a fentebb vázolt súlyos pangási állapotból való kiemelkedést.

Az új tájékozódás nyomai az üzemmenetben már 1875-ben kimutathatók. Budán ekkor kezdődik a Wegmann-hengerszék gyártása, Ratiborban pedig megindul a hadianyag-előállítás. A katonai megrendelésekből a Monarchia mellett a német birodalom is kiveszi a részét. Az előbbi Uchatius-ágyúkhöz rendel lövedékeket, az utóbbi porosz tüzérségi s részben haditengerészeti célokra tesz 260 358 forint értékű megrendelést. Az átállítódás első eredménye: 647 hengerszék, 19 012 db lövedék, 513 100 kg különféle berendezési (vízvezetéki, csatorna-) anyag, 1 405 100 kg különféle öntvény és gépáru. Mindezen termelvények értéke — beleértve a kerék- és kereszttezésgyártás már említett eredményeit is — a két gyár között kb. 6 : 1 arányban oszlik meg: a központra 1 570 688, a fióküzemre 301 201 forint esik.

(A következő évek üzemi teljesítményét a 386. oldalon levő táblázat szemlélteti.)

Amíg tehát a kerék- és kereszttezésgyártás tovább hanyatlott, addig az új gyártási ágak lassú, de biztos emelkedésnek indultak. Különösképp feltűnő a hengerszék-előállítás növekedése. 1878-ban már egész Közép-Európában ismeretes volt az új őrlőszerkezet. Ausztriából négy képviselőt közvetítette a megrendeléseket: Bécsből saját ügynökség, Prágából I. C. Bernard gépgyára, Linzből I. N. Kallus, Innsbruckból pedig A. Schrott. Ugyancsak négy ügynökség működött a német birodalomban: G. Debes nürnbergi mérnök, a G. Luther-féle braunschweigi és a Seck-féle majnafrankfurti gépgyár, illetve a Lillge & Neumann breslauer cég. A dunai fejedelemségek képviselőjét 1879-ig egy A. Fischer nevű mérnök látta el Budapestről, azután Fr. Freund & Co. bukaresti vállalat. Végül említésre méltó, hogy egy vállalkozó szellemű augsburgi üzletember, Oechsle Oszkár révén még az évtized folyamán eljutott a Ganz-hengerszék Amerikába is.

De ugyanekkor nem hanyagolta el Mechwart a mostoha viszonyok miatt pangó vasútfelszerelési üzletágat sem: 1876-ban megbízta R. Krougot, a szentpétervári gilde egyik vezető kereskedőjét, a Ganz-féle

A Ganz vasöntő és gépgyár üzemi teljesítményei
(1876—1879.)

Évben	K É S Z Ű L, T									Az összértékből jut	
	normál teher- vagon- kerék	ipar-, hegyi és városi vasúti kerék	keresz- tezés	hen- ger- szék	tüzérségi lövedék	lő- szer- kocsi	öntvények, géprészek	szerelvények, csövek	A gyárt- mányok összértéke	a budapesti gyárra	a ratibori gyárra
	db	db	db	db	db	db	kg	kg	Ft	Ft	Ft
1876	23 215	7065	2579	293	53 500	51	981 768	377 621	1 937 146	1 572 789	364 357
1877	20 697	4862	2104	287	37 836	84	1 548 188	378 344	1 770 631	1 576 495	194 136
1878	17 820	5621	1624	450	10 011	—	1 373 249	230 684	1 810 836	1 372 602	438 233
1879	12 733	5639	1364	1348	519 285 kg	—	2 065 377	212 737	2 212 642	1 770 392	442 250

vasúti gyártmányoknak — Odesszán és Lengyelországon kívül — az egész orosz birodalomban való terjesztésével, 1879-ben pedig egy G. Weicum nevű mérnöktől megvásároltatta néhány forgalmi segédeszköz (fordítókörong, tolópad, emelőcsiga) magyarországi gyártásának kizárólagos jogát. Ennek a különleges gondoskodásnak volt köszönhető, hogy az európai háborús feszültség eloszlásakor a megszűnő hadianyagipar azonnal új gyártási ággal volt pótolható.

A sokféle néző, tevékeny vállalatvezetés jeles bizonyosságai a kiállítási részvételek is. Az 1873-tól 1879-ig terjedő válságkorszakban a Ganz-cég nem kevesebb, mint hét külföldi és két hazai kiállításon jelent meg. 1875-ben Linzben és Trientben, 1876-ban Nürnbergben és Szegeden. 1877-ben ismét Linzben, 1878-ban Párizsban, 1879-ben pedig Berlinben, Székesfehérvárott és Sydneyben mutatta be különleges gyártmányait. A párizsi és fehérvári közkiállításon arany-, a berlini malomipari kiállításon ezüstérmet, a többiekben első díjat, illetve díszoklevelet nyert.

E rendkívüli erőfeszítéseknek csakhamar megmutatkoztak az anyagi eredményei is. Kétévi kényszerű szüneteltetés után az 1876-i üzletévvél ismét megkezdődött az osztalékfizetés. Kulcsa egyelőre csak 4%-os volt, de a következő években a tiszta nyereséggel együtt ez is mind följebb emelkedett. A pontos adatokat az alábbi táblázat mutatja.

É v i	Tiszta nyereség		Osztalék			
	Ft	kr	részvényenkint		összesen	
			Ft	%	Ft	kr
1876	86 361	30	16	4	76 800	—
1877	108 011	51	20	5	96 000	—
1878	137 742	23	24	6	115 200	—
1879	290 487	23	30	7,5	144 000	—

Így hát 1879-ben, a részvénytársaság megalakulásának 10. évfordulóján a részvényesek meglegedetten állapíthatták meg, hogy a válság alatt kitartásuk nem volt hiábavaló. Hosszú várakozás után a vállalat újból elérte, sőt túl is szárnyalta az 1869-i fényes nyereséget, a válságban gemsemmisült tartalékalapját pedig 150 000 forintos keretben újjáteremtette.

Az 1873-i túltermelési válság és a nyomában járó pangás évein tehát a Ganz-gyár szerencsésen átlábalt. Ez részben a hadi konjunktúrának, részben a válságon kívül maradt malomipar szükségleteinek volt köszönhető. A Mechwart-féle hengersizék nemcsak a bukástól mentette meg a gyárat, hanem fejlődését is jelentékenyen előmozdította. Kereskedelmi téren ez a fejlődés abban állt, hogy a vállalati piac, amely eddig jobbára a Monarchia és Németország határai között helyezkedett el, kiterjedt egész Európára, sőt lassan terjeszkedni kezdett Európán kívüli területek felé is. Műszaki tekintetben pedig a változás annyit jelentett,

hogy az üzem, amely a keréköntés időszakában csak tágabb értelemben volt gépgyárnak nevezhető, igényes megmunkálást végző igazi gépgyárrá alakult át.

De volt a Ganz-gyár sikeres helytállásának mindezeken túlmenő korszakos jelentősége is, amely döntően kihatott az egész magyar gépipar elkövetkezendő alakulására.

A válságidőszak nemcsak az egyes vállalatok szilárdságának, hanem az 1867-tel kezdődő magyar ipari forradalomnak is próbatétele volt. Magyarországon ez az időszakasz volt a szabadversenyen alapuló tőkés ipari fejlődés klasszikus ideje. Valóban, szinte korlátlan versenyfutás folyt a pénztőkének ipari tőkévé való átalakítása, a létrehozott nagyiparnak kiszélesítése és gépesítése érdekében. Az egyenlőtlen tőkeerővel rendelkező nagyipari alapítások természetesen igen különböző sikerrel működtek: a kisebb tőkékre támaszkodó, műszakilag gyengébben megalapozott vállalatok nem tudtak lépést tartani a nagyobbakkal. A gyengébbek sorsa a lemaradás, a tönkremenetel volt. Ez a lassú lemorzsolódás 1869-ben, illetőleg 1873-ban és a következő években földrengésszerű összeomlásokba csapott át. A csak spekulációra alapított részvénytársaságokat valósággal elfújta a válság szele, de megingatta és önállóságuk feladására kényszerítette a szolid alapítású, de gyenge tőkeerejű vállalatokat is. Megindult a tőke és a termelés koncentrációja: a csődbe került vállalatok vagy fuzionáltak, vagy eladásra kerültek.

E folyamat a magyar gépgyártásban jellegzetesen érvényesült, és szoros összefüggésben volt a Ganz-gyár ez időbeli és további fejlődésével. A kiegyezést követő fellendülés éveiben létrehozott gépgyári részvénytársaságok többsége már az 1869-i pénzválság idején tönkrement. Az elégtelen pénzügyi és szakmai megalapozottság megbosszulta magát: az osztrák banktőke mesterkedései által kielezett válságban fel kellett számolniuk. Hasonló sors érte a többi gépgyárat is az 1873-i túltermelési válságban. Minthogy azonban a Monarchia-szerte érvényesülő vasútépítési konjunktúrát az osztrák gépgyártás egymaga nem volt képes kiszolgálni, a magyar gépiparnak — még a gyarmati és feudális örökség mellett is — jelentékeny érvényesülési lehetősége maradt. Ebből az következett, hogy a válságban megbukott gépgyárak tőkéjének nem kellett szükségképpen elenyésznie, hanem mód volt rá, hogy más vállalkozók kezébe kerülve, tovább működhessenek. A folyamat valóban ezen az úton haladt tovább: a gyengének bizonyult gyárak tőkéje és termelése már erősebb, jelentékenyebb vállalatokba folyt át.

A magyar gépipari koncentráció legelső jellegzetes példáját a túltermelési válságból megerősödve kikerült Ganz-gyár szolgáltatta az Első Magyar Vagongyár Rt. vállalatának megszerzésével. Ez a nagy jelentőségű esemény a következőképp ment végbe.

Az 1879-i üzletév fényes sikere nagyarányú vállalkatkiterjesztés gondolatát érlelte meg az igazgatóságban. Ezúttal nem a régi Kórház utcai telep bővítése volt a cél, nem is az öntő vagy gépüzem fejlesztése, hanem egy új üzem megszerzése, s vele egy teljesen új iparágna a

Ganz-gyár keretébe való beillesztése. Mechwart és vezetőtársai elhatározták, hogy megveszik a csődbe került Első Magyar Vagongyár Rt.-ot. A nagy jelentőségű lépés megtételére 1880 tavaszán került sor. Rövid ideig tartó tárgyalások után a két gyár vezetői március 21-én megkötötték az adásvételi szerződést, amit a Vagongyár közgyűlése ugyanaznap, a Ganz-gyáré pedig négy nappal később jóváhagyott. Eszerint a Vagongyár 17 312 □-ölnyi telepe a rajta álló összes építményekkel, az épületekben levő műhelyekkel, gépekkel, a telepen lefektetett vasúti sínhálózattal s minden egyéb tartozékkal együtt 100 000 frt vételár ellenében a Ganz Rt. tulajdonába ment át. Ugyancsak a Ganz birtokába került a Vagongyár 12 500 db részvénye, darabonként 31, összesen 387 500 forint értékben.

A vétel nem véletlenből eredő alkalmoszerű ügylet volt, hanem a Ganz-cég és a Vagongyár között fennálló régi, egész az utóbbinak alapításáig visszanyúló üzleti kapcsolatokból adódott. Annak a nagyiparos-nagytőkés csoportnak ti., amelyben a vagongyár létesítésének gondolata 1867 nyarán felmerült, maga Ganz Ábrahám is vezető tagja volt. Tschauke Emil, Kochmeister Frigyes, Rósa Lajos, Trefort Ágoston és Ybl Miklós mellett ő is részt vett a tervezésben, a gyakorlati alapvetésben és a részvényjegyzésben.

De a gyárnak 1868 tavaszán történt megnyitását már nem érte meg. A két vállalat között kialakult kapcsolatok azonban továbbra is fennmaradtak. Ganz Ábrahám részvényeit jogutódai, szerepét munkatársai, Eichleiter és Mechwart vették át. Ez utóbbiak is bekerültek a Vagongyár igazgatótanácsába és közreműködtek az üzem elindításában és felvirágoztatásában. Amikor pedig a nagy válság a vállalat ellenálló erejét felrölte, Mechwart volt az, aki a megvétellel megakadályozta felosztását.

Az átvétel idejében a Vagongyár Budapest egyik legnagyobb üzeme volt. A mai Józsefvárosi pályaudvarral átellenben, a városi szérűskertek szomszédságában levő 14 holdas telepén hatalmas műhelyépületek és raktárak álltak, amelyeknek megépítése és berendezése annak idején a vállalatnak 500 000 Ft-nyi részvénytőkéjét 95%-ig felemésztette. Egy 1869. évi kimutatás a következő statisztikai adatokkal szolgál a méretekre és a berendezésre vonatkozólag. A legkiemelkedőbb épület a vasmegmunkáló és kocsiszerelő műhely volt 672 négyzetölnyi területtel; köréje sorakozott a famegmunkáló műhely 780, a kovácsműhely 252, a vasanyagraktár 156, a faanyagraktárak 900, végül a hivatalépület és portásház 54 négyzetöl területen. Az egész komplexum építési költsége 121 500 forintot tett ki; a gépi felszerelés (3 gőzgép, 1 gőzkalapács, 47 vasmegmunkáló és 24 famegmunkáló gép) 144 500 forintba került, a lefektetett vágányhálózat 51 700, a vízvezetéki berendezés 2300, maga a telek pedig 34 400 forintba. Természetesen ez a felkészültség a következő években tovább növekedett: 1873-ig az igazgatóság újabb 120 000 forintnyi beruházást végzett. A fejlődés tetőpontján a gyárberendezés a következő képet mutatta.:

Kazánok		Erőgépek		Munkagépek				Egyéb felszerelés	
Szén-tüzelésű	Fátüzelésű	db	Lóerős	Vas- és fém munkára		Famunkára		db	szerszám
				db	gép	db	gép		
1	4	3	60	5	gőzkalapács	1	vízszintes fűrész	50	kovács-tűz
				1	40	2	körfűrész	50	üllő
				2	lemezvágó készülék	6	szalagfűrész	112	satu
				1	lemezkör-fűrész	2	gyalugép	70	gyalupad
				1	körözógép szerelő-készülék	3	vésógép		
				3	esztergapad	4	fűrőgép		
				14	csavarvágógép	3	csapvágó- és metszőgép		
				7	gyalugép	3	hornyológép		
				6	fűrőgép	3	fűrészélesztőgép		
				27	lyukasztó	1	furnérprés		
				1	lemezköszörülőgép	1	festékmalom		
				1	köszörű	3			
				7					

Még inkább érzékelteti a gyár jelentőségét a termelő munka statisztikája 1869 és 1879 között.

Évben	Készült		Dolgozott	
	db vasúti kocsi	Ft értékben	főnyi munkásság	Ft munkabérért
1869	574	730 000	350	123 000
1870	941	1 850 000	418	302 000
1871	1190	1 843 000	421	303 000
1872	1358	2 200 000	550	337 000
1873	1755	3 490 000	562	352 000
1874	744	Nincs adat	Nincs adat	Nincs adat
1875	296	„ „	„ „	„ „
1876	648	„ „	„ „	„ „
1877	364	„ „	„ „	„ „
1878	312	„ „	„ „	„ „
1879	276	„ „	„ „	„ „

Látható, milyen erőteljes ütemben tört felfelé 1873-ig a termelés, s hogyan zuhant aztán vissza mélyen az indulási színvonal alá. A gyár, melynek termelőképessége évi 2000—2500 vagonra volt méretezve, a magyar vasútépítés megállásával tétlenségre lett kárhozthatva; amit gyártott, azt is kénytelen volt készletül megtartani. 1876 végén már mintegy 480 000 forint értékű vagonja állt eladatlanul. Mivel pedig

az üzemet ennek ellenére is folytatta, lassanként annyira eladósodott, hogy 1879/80 fordulóján, éppen a gazdasági fellendülés kezdetén, képtelenné vált üzemének fenntartására.

A régi Ganz-gyár — mely az egyesülés óta törzsgyár néven szerepel — ugyanebben az időben nemcsak területét, de felszerelését tekintve is jóval kisebb üzem volt. A Kórház utcai telep külső és belső rendjében Ganz Ábrahám halála óta jóformán semmi sem változott. A gépi és egyéb berendezések tekintetében pl. az 1866. évi állapotokhoz képest alig mutatkozott fejlődés. (29. kép)

Az 1875-i helyzetet az alábbi táblázat szemlélteti.

Az öntőde	A kovácsműhely	A vas- és fémmegmunkáló műhely	Az asztalos műhely	Egyéb segédgépek és eszközök
felszerelése				
6 kúpoló- kemence	1 gőzka- pács	30 eszterga- pad	2 faeszterga- pad	2 fekvő magas nyomású gőzgép
5 különféle szelelő	1 rugós- kalapács	9 kerékfűró- gép	14 gyalupad	
2 homok- malom	7 teljes ko- vácstűz	10 fűrógép	16 teljes asz- talosfel- szerelés	4 nagy köszö- rűkő
14 szárító- kemence				
	2 kalapáló- mű	3 csavarvágó- gép		3 vascsigá emelésre
1 fémol- vasztó kemence	61 üllő	4 gyalugép		1 szállító csiga
1 kokszelemelő készülék		2 keréksajtó		
14-féle felsze- relés kerék- gyártásra		2 fűrészgép		7 emelő csiga
		1 horony- vésőgép		1 tűzfecskendő
				1 szerelék- kocsi
2-féle felsze- relés küllős kerék- gyártásra		1 osztógép		2 százados mérleg
18 emelőcsiga		1 lemezvágó olló		
5 daru				
		1 anyacsavar- metsző gép		7 tizedes mérleg
		36 teljes esz- tergafel- szerelés		
		53 teljes laka- tosfelsze- relés		
		1 vasabroncs- hajlítógép		

Jóval nagyobb változás állt be a munkásság és egyéb személyzet számában és összetételében. Az 1875. évi adatok szerint a gyárban

6 művezető	64 lakatos	1 faesztergályos	2 kőműves
76 öntő	17 kovács	2 bognár	9 segéd munkás
10 szerszám- lakatos	23 öntvény- tisztító	2 ács	244 napszámos és 59 tanonc
23 vasesztergályos	3 szerszámkovács		

dolgozott, 5 mérnök és 4 műhelytisztviselő irányítása alatt ; az irodában pedig 8 kereskedelmi tisztviselő látta el az üzleti feladatokat. A vagon-gyár ugyanezen esztendőben 27 szellemi munkást foglalkoztatott a mű-szaki és kereskedelmi ügyvitellel.

A törzsgyári munkásság bérviszonyainak alakulását 1868 és 1879 között a következő számadatok világítják meg :

Évben	Dolgozott		Keresett egy munkás 1875-ben	
	főnyi munkásság	Ft munkabérért	szakmában	60 munkaórás hetenként Ft-ot
1868	443	254 998,03	öntő	15,—
1869	578	338 394,50	szerkészítő	10,—
1870	665	355 275,58	vasesztergályos	14,50
1871	627	370 875,80	lakatos	11,—
1872	650	404 445,75	kovács	9,50
1873	651	390 048,07	öntvény tisztító	10,—
1874	583	302 372,82	szerkovács	10,50
1875	564	278 476,29	asztalos	15,50
1876	nincs adat	272 147,60	faesztergályos	15,50
1877	„ „	279 844,28	bognár	14,—
1878	„ „	263 067,79	ács	12,25
1879	„ „	293 333,69	kőműves	9,—
			segéd munkás	11,—
			napszámos	7,50
			tanonc	3,—

A munkásság szociális gondozásának vonalán a részvényes vállalat a hetvenes években semmiféle előhaladást nem mutathat fel. 1876-ig egyéb segítőszerve nem volt a munkásságnak, csak a Ganz Ábrahám idejében létesített gyárkórház és segélyzőegylet. Ekkor történt, hogy a 439 tagot számláló törzsgyári beteg- és aggsegélyező beolvadt a Pesti Általános Munkás-, Beteg- és Rokkantszegélyező Pénztárba. Külön munkásbetegsegélyező alapja volt a Vagongyárnak, s ez a Ganz-gyárral való egyesülés után is fenntartotta önállóságát.

Szervezeti tekintetben a törzsgyárban csak egy nevezetes újítás történt. Erre a kortársak valószínűleg nem is igen figyeltek fel. Mechwart 1878 augusztusában a vízivárosi Kacska utca 18. számú kis házacská-

ban elektrotechnikai műhelyt állított fel, azzal a feladattal, hogy benne az ekkoriban kifejlődő erősáramú elektrotechnikának ipari, főleg világítási célokra való hasznosíthatóságát tanulmányozzák. Ez ideig a villamos-technika úgyszólván kizárólag gyengeárammal dolgozott; táviráson és távbeszélésen kívül más gyakorlati alkalmazásra nem talált. A Mechwart által kezdeményezett szerény kísérletekről aligha gondolta valaki, hogy azok a Ganz-gyár korszakos jelentőségű iparágának alapját fogják megvetni. Bár majdnem két évtized múlt el azóta (1860), hogy a villamos dinamó-elv gondolata Jedlik Ányos elméjében megfogalmazott, s több, mint egy évtized azóta (1867), hogy Jedlikről és egymástól is függetlenül, Siemens Werner és Sir Wheatstone Charles feltalálták az öngerjesztésű egyenáramú dinamót, az erősáramú technika fejlődése még váratott magára. (31. kép.)

Mechwartnak egyrészt az 1878. évi párizsi kiállításon szerzett benyomásai, másrészt egy fiatal magyar mérnökkel, Zipernowsky Károllyal való ismeretsége adtak alkalmat a nagy jelentőségű kezdeményezésre. Zipernowsky, aki a villamosság problémái iránti lelkesedéstől hajtva otthagyta a gyógyszerészi pályát és a budapesti műegyetemen mérnökké képezte magát, 1877—78-ban több felolvasást tartott a villamosgépekről. Ezek az előadások annyira felkeltették Mechwart érdeklődését, hogy az alig 25 éves Zipernowskynak felkínálta az új villamossági műhely szervezését és vezetését. Zipernowsky örömmel ragadta meg az alkalmat s röviddel ezután a számára kiutalt kis műhelyben, egy művezető és hat munkás segítségével hozzáfogott első egyenáramú dinamógépének legyártásához. Ez az 56 voltos és 12 ampères, egy ívlámpa táplálására szolgáló kísérleti gép jól sikerült, aminek következtében a gyár öntőműhelyét villamosvilágításra rendezték be. Az ehhez szükséges dinamógépek és ívlámpák teljesen Zipernowsky tervei szerint készültek. Akkoriban a gázvilágítás volt leginkább elterjedve, és az újfajta energiaformát világítás céljára alig használták. 1879-ben szerelte föl a Ganz-gyár új műhelye az első közcélú villamos világítóberendezést, az árvíztől sújtott Szegeden az éjszakai gátjavítások gyorsítása céljából. Ugyanennek az évnek végén mutatta be Edison az amerikai nyilvánosságnak újfajta fényforrását, az izzólámpát, amely lehetővé tette a kis egységekre osztható belsőtéri világítást és így megnyitotta az új energiaforma előtt a rohamos elterjedés útját. (Az izzólámpa 1882-ben került piacra tömegesen.)

Az új műhely vezetősége szerencsés üzleti érzékkel bővítette a villamosság alkalmazási lehetőségeit. Így például az ősre eső cséplés munkaidejét sokfelé meghosszabbították villamos-világítás alkalmazásával. Néhány más alkalmi berendezés (a Császárfürdő, az Óbudai tornacsarnok, a pesti jégpálya kivilágítása) után 1880-ban a mezőhegyesi állami birtokon sor került az első állandó jellegű villamosberendezés felszerelésére is. Mindezek a munkálatok azonban csak szerény előgyakorlatok voltak a következő évtizedben meginduló hatalmas arányú erősáramú villamosipari fejlődésnek.

III. A hármas tagozatú nagyüzem: gép-, vagon- és villamossági gyár 1880—1889

A tőkés gazdasági rend történetében 1880-nal új szakasz kezdődik: a monopolkapitalizmusba való átmenet időszaka. A változás lényege — köztudomásúlag — a szabadversenynek mint a tőkés termelés eddig uralkodó módszerének lassú kiküszöbölődése és a tőke koncentrációjából létrejövő monopólium-rendszer fokozatos kibontakozása. A gazdasági élet új főtényezője mindinkább a nagybank lesz, amely hagyományos hitelügyi tevékenységein túl különböző ügyletekkel (alapítás, felvásárlás stb.) behatol az ipari, közlekedési és kereskedelmi vállalatokba, egyre nagyobb mértékben szerzi meg ezeknek a részvényeit. Kialakul tehát az új tőkeforma: a monopolizálódó nagyipar és a monopolista nagybank szerves egysége, a fináncsőke.

A magyar gazdasági életben ennek a folyamatnak csak az előjátékára kerül sor a nyolcvanas években. A termelés további koncentrációja, az elsőrangú jelentőségű nyersanyagforrások lefoglalása és a hitelrendszerben végbemenő központosítások — szoros kapcsolatban a meg-megújuló osztrák, francia és német tőkebehozattal — jelzik a meginduló átalakulást.

Gyáriparunkban nem annyira a külföldi fináncsőke importja, mint inkább a hazai tőkének a hetvenes évek végén meginduló fokozott felhalmozódása indított fejlődést. E fejlődésben azonban monopolista törekvések még alig-alig mutatkoznak. A magyar nagyipar túl fiatal, túl jelentéktelen volt ahhoz, hogy lépést tarthasson a nyugati változással. Előbb még növekednie, izmosodnia kellett.

Az erősödés részben új ipari üzemek életrehívása, részben a már meglevő érdekeltségek kibővítése által ment végbe. Bizonyos fejletlen iparágakban az új gyárak alapítását az államhatalom is hathatós támogatásban részesítette (1881: XLIV. tc.), de az eredmények mégis sokkal jelentékenyebbek voltak a már meglevő vállalkozások fellendülése tekintetében. 1880-tól 1886-ig a hazai burzsoázia érdekkörébe tartozó hagyományos iparágakban (malomipar, szeszipar, vas- és gépipar) folyamatos felfelé ívelés mutatkozott. 1886-ban ezt az egyenletes emelkedést egy az 1873. évihez hasonló tőkés ipari túltermelési válság megakasztotta, de csak rövid időre, s csupán könnyebb megrázkódtatást okozva. Ezután a fellendülés még erőteljesebbé vált, nem utolsósorban azoknak az iparpolitikai intézkedéseknek a következtében, amelyeket a magyar állam az imént lezajlott ipari válság, a hosszabb idő óta tartó, de ekkoriban erősebben elmélyülő mezőgazdasági válság és a külpolitikai feszültség növekedése, az ún. hadkészültségi válság folytán előállt államháztartási deficit csökkentése érdekében tett.

A fejlődés egyik legszembetűnőbb területe a gépgyártás volt. Ez fellendülését több tényező kedvező együtthatásának köszönhette. Leghatékonyabb közöttük továbbra is a vasútépítés volt. Az idáig csupán üzleti spekulációtól irányított vasútépítési vállalkozásoknak most

az agrárválság hatására a földbirtok érdekében kezdeményezett új állami vasútpolitika (1881: XXXI. tc.) is erőteljes lendületet adott. 1880-tól 1890-ig vasúthálózatunk több mint 4000 km-rel növekedett, míg a megelőző évtizedben a növekedés csak kb. 3000 km-t tett ki. A vasútépítés mellett jelentős hatást gyakoroltak gépiparunk belső piacának tágulására az európai mezőgazdasági válságtól sújtott magyar földbirtok egyre növekvő gépi beruházásai, valamint hatalmas malomiparunk technikai berendezésének folyamatos utánpótlása. Igen nagy foglalkoztatást biztosítottak gépiparunknak a főváros rendkívüli arányú bérház-, középület- és közműépítkezései is. Budapesten a szóban forgó évtizedben több mint 2300 lakóház épül, 4300 emeletsorral, s mintegy 230 km vízvezetéki és 140 km gázvezetéki csőhálózat.

Ha mindezek mellett még számbavesszük azokat a lehetőségeket is, amelyeket az iparilag elmaradottabb szomszédos országokba (Romániába, Szerbiába, Bulgáriába) irányítható gépkivitel jelentett, akkor nyilvánvaló lehet, mekkora lendületet adott ez a konjunktúra gépgyártásunknak. Az egykorú iparkamarai jelentések pontosan kimutatják, milyen mértékben bővültek az előző évtizedekben létesült gépgyáraink (az Óbudai hajógyár, az Osztrák Államvasúttársaság Gépgyára, a Magyar Államvasutak Gépgyára, a Schlick-, Láng-, Wörner-, Röck- és Schönicshengyár) üzeme, s hogyan emelkedett munkaslétszámuk és forgalmuk. Tudjuk azt is, hogy ebben az évtizedben még hat új gépgyár is alakult részint egyéni, részint társaság formájában (a Testory-féle Fém- és Lámpaárugyár Rt., a Prágai Gépgyár Rt., a Grossmann—Rauschenbach Gépgyár, a Roesemann—Kühnemann Vasúti Jelzőberendezési Gyár, a Teudloff—Dittrich Fémárugyár és a Hirsch—Franck-féle Vasöntő és Gépgyár).

Gépgyártásunk fejlődésének legkiemelkedőbb példáját azonban kétségtelenül a Ganz-gyár nyújtotta. Amíg az előző évtizedben a Ganz csupán egy volt a hasonló teljesítőképességű üzemek között, a nyolcvanas években egyre határozottabban tört az élre, s vezető szerepe mindinkább elvitathatatlanná vált. Hatalmas arányú fellendülését részben eredeti, főleg azonban újabb iparágainak nagyarányú céltudatos ki-fejlesztése biztosította. Ennek az erőfeszítésnek az eredményei vezettek oda, hogy az eddig szerény vasöntő és gépgyár a nyolcvanas évek folyamán hármas tagozatú nagyüzemmé növekedett: gépgyárrá, vagon-gyárrá és villamosberendezési gyárrá. A Ganz-cég szinte észrevétlenül hatalmas arányú ipari egyesüléssé vált folytonosan növekvő beolvasztó, koncentráló erővel.

A finanszcapitalista átalakulás azonban ebben az évtizedben még nem következett be. A Budapesten félelmetes arányokban kibontakozó nagybankok egyike sem nyújtotta még ki a kezét a Ganz-gyár után. Birtoklása és vezetése egyelőre megmaradt a régi formák, a régi keretek között; irányítását továbbra is a régi műszaki és üzletemberek végezték. Az elnöki székben 1887-ben bekövetkezett haláláig a nagybirtokos Somssich Pál ült; mellette Mechwart látta el a vállalat vezérigazgatói,

Fest Imre, Heinrich Ödön, Mandello Károly, Országh Elek, Hegedűs Sándor, Wahrmann Móric, Brüll Gusztáv, Brüll Miksa, Trebitsch Ignác és Helfy Ignác az igazgatósági, illetve felügyelőbizottsági teendőket. Somssich utóda az elnökségben Wahrmann lett; egyébként a vezetőség összetétele lényegesen nem változott.

Jóval kevesebb kézben volt a műszaki irányítás. Tény azonban, hogy akik az üzemekben vezető szerepet nyertek, rendkívüli tehetségek voltak: munkájukkal valamennyien örök emléket állítottak maguknak a gyár történetében, sőt részben a technika történetében is. Ezek a kiváló mérnökök Gulden Gyula, Tscheuke Emil, Bánki Donát, Zipernowsky Károly, Déri Miksa és Bláthy Ottó Titusz voltak. Velük karöltve hajtotta végre Mechwart a vállalat nagy üzemfejlesztő feladatait: a gépgyártás kiterjesztését, a vagongyártás felvirágoztatását és korszerűsítését, valamint az elektrotechnikai laboratóriumnak világhírű nagyüzemmé fejlesztését.

E rendkívüli arányú fejlődés részleteiről a következőket lehet megállapítani.

A vasöntő és gépgyártó tevékenység a nyolcvanas években is a Ganz—Mechwart-féle alapokra támaszkodva folyik. Színhelye még mindig a régi Kórház, helyesebben most már Ganz utcai üzem, s gépei, szerszámai is jórészt ugyanazok, melyek az 1859—67-i nagyarányú korszerűsítés alkalmával létesültek. De a műhelyek már túlszűfoltak: a megnövekedő és szétágazó termelés mind kényelmetlenebb helyzetbe kerül. Áttelepülésről, új gyáráépítésről azonban nem esik szó: Mechwart valahogy hozzá van nőve két évtizedes munkájának egyszerű, kopottas, de számára kedves színhelyéhez. Itt tartja vezérigazgatói hivatalát és az egész adminisztrációs irodaszervezetet akkor is, mikor a Kőbányai úton már tágasabb, alkalmasabb helyiségek állnak rendelkezésre. Ha egy-egy újabb gyártási ágna már nem lehet helyet szorítani, az történik, ami évtizedek óta szokás: a vállalat megszerzi a Ganz utca valamelyik omladozó házacskáját, s annak telkén állít új műhelyépületet. Így 1884-ben és 1888-ban ismételtén vásárolnak néhány házat, még pedig az utca déli oldalán, minthogy a gyár épülettömbjében nincs eladó ingatlan. Tovább él Ganz Ábrahám hagyománya a régi iparágak művelésében is: az építészeti célokra szolgáló közönséges öntvények és a vasútipari kéregöntvények ebben az időszakban is elsőrendű cikkei maradnak a gyártásnak. Az öntőde a törzsgyár legnagyobb osztálya, mely kemencével, szárítókamráival, homokmalmaival, tisztító- és csiszolóműhelyeivel, fúvóberendezéseivel és temperáló aknáival a telepnek több mint a felét foglalja el: az egész északi (Királyhegy utcai) és nyugati frontot.

Csaknem egyenlő nagyságú területen áll (a déli és keleti szárnyon) az idáig alárendelt jelentőségű, de ebben az időben rohamosan kifejlődő géposztály. Mindkettőnek Mechwart honfitársa és sógora, a fiatal *Gulden Gyula* a vezetője. Ő is, mint Mechwart, Augsburgban végezte tanulmányait, s egy ideig ugyancsak a nürnbergi Cramer und Klett cégnél

működött, de tanult, illetőleg dolgozott Stuttgartban és Bécsben (a Springer-féle gyárban) is, mint vagongyári mérnök. Sógora meghívására 1872-ben jött Budapestre. Sokoldalú műszaki tudásának és nem mindennapi szervezőképességének már működése első éveiben kitűnő tanúságát adta: neki köszönhető a kéregöntésű tüzérségi lövedékgyártás bevezetése s egy új vasútipari gyártmány, a *kéregöntésű vezetősín* feltalálása. Most sem éri be a termelőmunka irányításával, többrendbeli nagytervekkel foglalkozik, a gépgyártás kiterjesztésével, vagonépítési problémákkal, új üzemek létesítésével stb. Elgondolásai többnyire megnyerik Mechwart tetszését, s évek során egymásután megvalósulnak. De a termelés eredményei magukban véve is rávilágítanak nagyarányú tevékenységére.

Az öntöde a konjunktúra kívánalmaihoz igazodva, időszakunk legnagyobb részében hat-hétféle cikket állított elő: kerekeket, keresztezéseket és vezetősíneket, malomhengereket, lövedékeket, építészeti és gépészeti alkatrészeket, illetőleg különféle szerelvénydarabokat, főleg csöveket. Ezek az ágazatok — a hadianyaggyártás kivételével — állandó jellegűek voltak, pangó állapotba nem kerültek, legfeljebb időszakos változásokon mentek keresztül. Sorukhoz csak az évtized legvégén (1888—89-ben) csatlakozik két új csoport: a fém- és acélöntvényeké. Az egyes ágaknak a termelés egészében való szerepéről az alábbi statisztika ad áttekintést:

Évi	Öntvényárutermelés							
	Teher- vagon- kerék	Közüti- bánya- és iparvasúti kerék	Ke- resz- tezés	Gép- részek	Szerelvény	Tüzér- ségi löve- dek	Fém- öntvény	Acél- öntvény
	db	db	db	kg	kg	db	kg	kg
1880	17 084	5 073	1028	1 741 018	188 587	1574	—	—
1881	21 791	7 437	1706	3 043 307	437 302	—	—	—
1882	23 625	9 356	2190	3 280 120	423 211	—	—	—
1883	21 171	10 359	3270	3 007 944	546 642	—	—	—
1884	20 731	9 898	2435	2 653 544	398 792	—	—	—
1885	20 552	7 207	1993	3 295 825	259 252	—	—	—
1886	14 527	8 340	1630	3 323 688	257 213	—	—	—
1887	11 808	6 363	1864	3 010 670	222 026	9095	—	—
1888	14 820	9 714	2211	3 524 207	284 161	—	70 943	—
1889	21 067	7 977	2190	3 734 770	455 787	—	82 158	446 741

A táblázat különösen két szempontból érdekes: a gyártás ütemének, illetőleg kibontakozásának szempontjából. Mindkettőre nézve a gépészeti öntvénytermelés számsora a legkifejezőbb: amennyiben világosan szemlélteti egyrészt az évtized elejének emelkedő, közepének hanyatló s végének ismét emelkedő irányzatát, másrészt a termelésnek az előző évtized normális termésátlagához viszonyított jelentékeny növekedését. Ugyanezek az irányzatok a többi csoportokban is megmutatkoznak, de vonaluk nem zavartalan.

*

Egészen más benyomást tesz a gépgyártás tízéves menetének áttekintése. A termelt mennyiségek ebben az iparágban jóval szerényebbek, de a gyártmányfajták szaporodásában megmutatkozó fejlődés annál figyelemre méltóbb.

A legjellegzetesebb, legfontosabb gyártási ág ebben az időszakban is a hengerszék-előállítás volt. Mechwart biztos érzékkel mérte fel a hazai és külföldi malomipar technikai szükségleteit s teljes céltudatossággal igyekezett azt kihasználni. Fáradtságot és anyagi áldozatokat nem kímélve, dolgozott a vásárlókör kiszélesítésén és a jól bevált őrlőgép tökéletesítésén. A maga részéről 1888-ig nem kevesebb, mint négy új idevágó szabadalmat jelentett be, másrésről mindent elkövetett hasznavehető külföldi találmányok gyártási jogának megszerzése érdekében. Utóbbi célból többek között E. Dummer amerikai és L. Rappaport breslaui mérnökkel folytatott hosszas tárgyalásokat. Céltudatos tevékenységének volt köszönhető, hogy a hengerszék-gyártás évi volumene az évtized folyamán átlag 1000—1500 darabos színvonalon mozgott, s hogy az évtized végén — a termelésben beállt átmeneti zökkenő idején — a hengerszék-osztály általános malomfelszerelési osztállyá kezdett átalakulni. Íme az évtized termelési statisztikája :

Évben	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Készült henger- szék	1442	1366	1517	1772	1870	1592	1184	1053	865	876

A hengerszék-előállítás mellett az évtized elején hirtelen nagyra nőtt egyes alkalmi jellegű, alárendelt szerepű gépgyártmányok ipara is. Ezt a budapesti elevátor 1881/82. évi építése váltotta ki. Ennek a különleges szerkezetű magtárnak a felépítése és berendezése egészen újszerű feladat elé állította a gépgyárakat. Ulrich Keresztély tervei szerint egy ötemeletes, 160 oszlopon nyugvó vasszerkezetű épületet kellett emelni, tagozatonként különböző rendeltetésű helyiségekkel (aknákkal, kirakodókkal, gépházakkal, caissonokkal) és különféle gépi berendezésekkel (transzmissziókkal, felvonókkal, elevátorokkal, futószalagokkal, forgó és levezető csövekkel stb.). A munkálat elvégzésére kilenc kül- és belföldi vállalat pályázott ; közülük hét — konzorciumban tömörülve — együttes ajánlatot tett. Az utóbbiak közé tartozott a Ganz-gyár is. Az építető főváros döntése értelmében a vasszerkezetek szállítása a konzorcium hat tagja (a Ganz, a Resiczai Vasművek, a Schlick, az Oetl, a Tescheni és a Wittkowitzi Vasgyár) között oszlott meg, míg a gépészeti berendezések elkészítésére a Ganz-gyár egyedül kapott megbízást. A munkálat kivitelezése nemcsak méreteinél, hanem természeténél fogva is komoly próbatételt jelentett a Ganz számára. De a siker teljes volt. A kilenc hónap alatt elkészült elevátor külföldi műszaki körökben is a legnagyobb

elismerést váltotta ki, s mind szerkezetében, mind felszerelésében mintája lett az ezután készült sziló-épületeknek. A Ganz-gyár pedig egyszerűen jó nevet szerzett magának mint mechanikai gépkészítő üzem is. Erőátviteli berendezései — melyeket a Mechwart által feltalált frikciós tengelykapcsoló a Ganz-különlegességek sorába iktatott —, emelőgépei és a hetvenes évek óta gyártott vasúti váltó-, fordító- és tolópadszerkezetei országszerte, sőt bizonyos mértékig az országhatárokon túl is keresett cikkekkel váltak. Ugyancsak jó hírt szerzett magának Bánki Donát, a Ganz kitűnő fiatal mérnöke, mint az elevátor szerelésének tervezője és vezetője.

Mindez azonban csak bevezetője volt a gépgyártás korszakunkbeli nagyszerű tagozódásnak. 1882/83-ban Gulden Gyula kezdeményezésére egy további lépés történt ebben az irányban. Elindult egy a hengersizékhez hasonló jelentőségű, második Ganz-féle gépkülönlegesség, a *víz-turbina* gyártása.

A magyarországi vízierők turbinás rendszerű hasznosításának és ezzel kapcsolatban egy sokat ígérő gépgyártási ág meghonosításának gondolata több mint másfél évtizeddel korábban már Mechwart agyában is felmerült. Ámde a hazai ipari igények hatvanas évekbeli színvonalán még korai volt az ilyen elképzelés.

Az első vízturbinát a Ganz-gyár 1866-ban a Császárfürdő melegforrásához szivattyúk hajtására gyártotta és szállította. Ez a próbálkozás sikerrel járt, amit az bizonyít, hogy ez a turbina még ma is üzemben van. Rendszeres turbinagyártásról ebben az időben még nem volt szó. Bár három év múlva (1869-ben) a harkányi gyógyfürdő részére egy második turbina is készült, ezután azonban tíz esztendeig semmiféle idevágó munkát nem akadt, míg 1879-ben a Ferenc-csatorna társaság újverbázi malomüzeme részére rendelt meg egy vízturbinát. A következő két évben (1880—81-ben) ugyanez a társaság más bácskai malmai számára három újabb turbinát építtetett, majd példáját egy késmárki iparvállalat, a Szepesi Vásonfahévírt Rt. is követte. Ez a szerény érdeklődés adott ösztönzést a szervező munka megindítására. Az újonnan létesülő osztály berendezéséről és személyzetéről sajnos igen kevés adat maradt fenn. Megállapítható, hogy a vízturbinák szerkesztésével kapcsolatos feladatokat egyrészt a Wagner N. vezetése alatt álló, papírgépeket gyártó osztály, másrészt a Küstel Károly vezetése alatt álló turbinaosztály látta el. A gyártás a negyvenes években kialakult Jonval- és Girard-rendszerű turbinákkal indult meg. Elméletileg mindkét turbina-típus ki volt fejlesztve, de a szerkezetben és gyakorlati alkalmazásban akkor még tág tere nyílt a javításoknak és újításoknak. Ismét adva volt tehát a Ganz-gyár számára egy sajátos szerkezet kialakításának lehetősége. Gulden vezetése alatt megindultak az ilyen irányú törekvések, amelyek évek folyamán e turbinatípusok tökéletesítéséhez és egyes újszerű részletmegoldásokhoz (Ganz-rendszerű harangcsapágó, Gulden-féle csuklós vezetőkerék) vezettek. Az évtized végéig már számos jelentős turbinaszerkezet volt kidolgozva, és ilyen módon úgyszólván minden-

fajta üzemi igény kielégíthetővé vált, aminek eredményeként csakhamar nagyarányú érdeklődés nyilvánult meg a Ganz-turbinák iránt. A malmok és fürdők mellett lassanként a fűrésztelepek, majd a posztó-, bútor-, papír- és vasgyárak, bányák érezték szükségét az újfajta vízturbinák beszerzésének. A villamosipar fejlődése újabb lendületet adott a turbina-gyártásnak. 1887-ben szállítja a Ganz-gyár a közép-olaszországi terni hidroeletromos mű részére az első villamosgépek hajtására szolgáló víz-turbinákat. Néhány évig a megrendelések zöme hazai üzemek részéről történt, de aztán Románia, az osztrák tartományok, Szerbia, Görög-ország, Bulgária, Németország, s nem utolsósorban Olaszország bekapcsolódásával rohamosan kiépült a külföldi vásárlókör is. Amint tágultak a piacok, úgy növekedett évről évre a gyártás. Az új gyártási ág felle-n-dülését az alábbi statisztika szemlélteti:

Ké- szült	Ma- gyar- orsz.		Auszt- ria		Itália		Német- orsz.		Szerbia		Bul- gária		Romá- nia		Orosz- orsz.		Össze- sen	
	s z á m á r a																	
Évben	Turbinák	LÉ	Turbinák	LÉ	Turbinák	LÉ	Turbinák	LÉ	Turbinák	LÉ	Turbinák	LÉ	Turbinák	LÉ	Turbinák	LÉ	LÉ	
	s z á m a																	
1882	5	—											1	—			6	—
1883	6	—	2														8	—
1884	7										1	—					8	—
1885	35	2597	4	389			2	139					2	19			43	3144
1886	13	803	3	452	3	109	—	—	2	23							21	1387
1887	4	201	8	1066	5	599	1	41	1	60	—	—	1	51			20	2018
1888	12	490	14	2094	1	33	1	15	1	16			1	30			30	2678
1889	10	317	21	5194	9	2295	5	304	1	65	1	46	1	40	1	73	49	8334

Egy további lépést jelentett a gépipari fejlődésben a cellulóz- és papíripari berendezések gyártásának bevezetése. E lépés a leobersdorfi gépgyár megvásárlásával állt összefüggésben. Mechwart és igazgatótársai a nyolcvanas évek derekán észrevették, hogy az osztrák—magyar monarchia óriási erdővidékein megkezdődött az idáig meglehetősen el-hanyagolt cellulóze- és papíripar kifejlődése, s hogy e gyártási ág gép-szükségletének ellátásáról még nem gondoskodott a hazai gépipar. Egyetlen komolyabb vállalat volt csupán, amely erre a célra rendezkedett be: a leobersdorfi gépgyár. Ámde ez is évek óta válsággal küszködött. Pedig ekkor már több mint három évtizedes múlt állt mögötte, jól ki-épített üzemmel és üzletkörrel. Telepe egy J. Hurtz nevű gépész vállal-kozásaként 1852-ben létesült Bécs közvetlen közelében, a St. Pölten és Gutenstein felé vezető völgyek találkozásánál, a Délivasút fővonala mentén: szóval olyan előnyös fekvésű helyen, amely szinte magában is biztosította a vállalat boldogulását. Sokaig csakugyan zavartalan volt

a fejlődés; voltak idők, amikor 300 munkás dolgozott az üzemben. A hanyatlás a hetvenes években indult meg, miután a gyár a Hurtz-család birtokából idegen kezekbe került. A régi üzletmenet helyreállítására többen is kísérletet tettek — legutoljára egy J. Rappaport nevű vállalkozó —, de sikertelenül. A bukás feltartóztathatatlanul látszott. Ekkor lépett fel a Ganz-cég s ajánlatot tett a vállalat megvételére. 1887. augusztus 1-én létrejött a megegyezés, s az év végén sor került a tényleges átvételre.

A gyár ebben az időben 150 munkással dolgozott, s mintegy 160 000 forint értékű gépárut, illetve hadianyagot termelt. Átszervezésére Gulden kapott megbízást. Neki köszönhető, hogy az elhanyagolt üzem aránylag rövid idő leforgása alatt korszerűsödött és fokozottabb mértékben termelőképesé vált. Az elavult gépek helyébe újak kerültek, a régi szűk műhelyek mellett modern csarnokok épültek, s új alapokon, szigorúan szakszerű vezetéssel indult meg ismét a gyártás. A nyolcvanas évek végén már megjelentek az osztrák—magyar piacon a Ganz-féle papír-ipari gépek: rongytépők, hollandi foszlatók, Koller-járatok, csomófogó berendezések, kalanderek, továbbá a faköszörület gyártásához szükséges kéreghántó gépek, többsajtós foszlatók, kavarókádák, ikerszivattyúk, fekvő és álló fafőzők stb. A fellendülés mértékéről az alábbi táblázat adatai nyújtanak némi tájékoztatást:

Év	A gyártelep nagysága m ² -ben	Beépített terület m ² -ben	Legnagyobb munkásszám	A segéd- és munkagépek száma	A gyártmányok értéke Ft-ban
1887	67 159	6080	180	81	168 282
1888	74 959	8029	240	89	289 203
1889	75 369	9906	250	95	553 089

Ugyanerre az időre esik két további gépgyártási ág bevezetése, nevezetesen: az aprítógépeké és a gőzgépeké.

Az aprítógépek gyártásának gondolatát valószínűleg a henger-székekkel folytatott évtizedes kísérletezés keltette fel Mechwartban. Rájött, hogy a kéregöntésű vashengerek megfelelő rovátkolással, illetve fogazással a legkülönbözőbb anyagok szétaprózására, összetörésére vagy megőrlésére is alkalmasak. S mivel effajta gépezetek előállításával a magdeburg—buckaui Gruson-műveken kívül Közép-Európában más vállalat nem foglalkozott, a Ganz még 1887-ben megkezdte néhány saját szerkesztésű aprítógép előállítását. A különféle ipari kívánalmakhoz igazodva három főtípust alakított ki: 1. durván törő hengerművet agyag és hasonló anyagok számára, 2. finomtörő hengerművet különböző közetfélék és földszerű anyagok aprítására, végül 3. finomőrlő gépet érc, üveg, csont, samott, cement és salakféleségek őrlésére. 1890-ig azonban a vállalkozás a műszaki kísérleteken és a piaci úttörés állapotán alig jutott túl.

Kezdeti nehézségekkel küszködve jelenik meg 1888-ban a gőzgépgyártás is, egy olyan iparág, amelynek meggyökereztetésére évtizedekkel ezelőtt már történtek kísérletek, de eredménytelenül. A gyártással való újabb próbálkozásra ezúttal a tengerentúli (ausztráliai) piac nagyfokú kereslete sarkallta Mechwartot. A vállalkozás most is nehezen indult. Megfelelő vezető szakmérnök híján a szerkesztési és építési problémák megoldása hosszan elhúzódott. Csak többrendbeli személyi kísérlet után sikerül egy Amerikából hazatért fiatal magyar mérnök, Bánó László személyében megtalálni az alkalmas műszaki vezetőt, s a munkát mozgásba hozni. A gyártás azonban egyelőre szerény keretek közt mozgott : 1888-ban kilenc, 1889-ben pedig mindössze hét gőzgép készült a gyárban.

Mindezek szerint a Ganz-gépgyártásban a nyolcvanas évek folyamán erős átalakuló irányzat érvényesült : a hagyományos kisszerűség lassanként eltűnt, az új és régi gyártási ágak versenyre keltek egymással, hogy aztán a következő évtizedben egyesek (a turbina, az aprítógép és a papírgép) az önállósulásig emelkedjenek, mások pedig (a mechanikai és gőzgépgyártás stb.) nem tudván tömegcikké válni, vegyes vagy általános gépgyártássá tömörüljenek.

*

A kibontakozás jegyében folyt a Ganz harmadik ipari főtevékenysége : az idegen kézből átvett vagongyártás is. A közgazdasági fellendülés, amely az öntvény- és gépgyártást oly jelentékenyen előmozdította, ezen a téren is elsőrangú feltételeket biztosított a termelés számára. Hosszú időn át tengődő vasúttársaságaink kocsiparkja a forgalom gyors és erőteljes növekedésével hamarosan elégtelennek bizonyult, s egyszerre megindult a vagonmegrendelés. Különösen nagy igényekkel lépett fel az Államvasút : az évtized elején még csak tízes, később százas, végül ezres sorozatokban építtetett. De többé-kevésbé jelentékeny rendeléseket tettek a különböző magántársaságok is. A külföld ezzel szemben vajmi kevés munkát adott : Nyugat-Európa fejlett vagonipara ti. e korszakban nemcsak a saját szükségleteit tudta kielégíteni, hanem jórészt a balkáni országokét is. Eleinte ez a körülmény bizonyos mértékig hátráltatta a Ganz-vagongyártás felvirágzását, de az évtized második felében közömbössé vált, minthogy ekkoriban már egész teljesítőkéességét lekötötte a hazai foglalkoztatás.

A kialakuló kereslet hatása már az átvételt követő első esztendőken megmutatkozott a Vagongyárban. 1880-ban új lemezműhellyel és önálló öntödével egészült ki a gyárberendezés, 1881-ben pedig a személykocsigyártás növelése kapcsán 4220 □ ölnyi területen egész sora épült az új műhelyeknek, s egyidejűleg 800 újonnan alkalmazandó munkás számára készültek 100 000 forintot meghaladó értékű segédgépek és szerszámok. Mindezeknek az építkezéseknek és berendezkedéseknek eredményeképp 1883-ra jelentékenyen átalakult a Kőbányai úti gyártelep képe. Az összterület, amely 1867-ben 62 267,72 m²-t foglalt el, 72 144,26 m²-re tágult, a beépített terület pedig 17 367,57 m²-ről

19 334,16 m²-re növekedett. Jellemző a falazott és faépületek arányának változása is :

Évben	Falazott épület m ²	Faépület m ²
1867	9 702,37	7665,20
1883	11 293,92	8040,24

Az ilyen módon kiszélesedett keretekben rövid idő leforgása alatt nagyszerű arányokat öltött a termelés is. Mindjárt a gyár átvétele után következő első esztendőben megkétszereződött az előállított vagonok száma, s aztán évről évre növekedve, 1884-ig több mint kilencszeresére emelkedett az 1880. évi mennyiségnek. Az évtized közepén beállt válság 1886/87-ben erőteljes visszaesést idézett elő, de aztán ismét szembetűnően érvényesült a feltörő irányzat. Íme a számok lépcsője :

Évben	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Épült db vagon	298	641	1112	1872	2709	2300	561	813	1590	2571

A mennyiségi fejlődés mellett a kocsifajtákban és kocsitípusokban, valamint a szerkezetben és berendezésben megmutatkozó minőségi fejlődés is jelentékeny volt. Az Első Magyar Vasútkocsigyár még jobbra tehervagonokat épített ; ezzel szemben a Ganz a lehetőségekhez mérten már 1881-től kezdve növelni igyekezett a személykocsigyártást is. Bár ez utóbbi a szükségletek jóval csekélyebb mértéke miatt nem versenyezhetett az előbbivel, az évtized végéig mégis tekintélyes szerepet nyert. Számszerűen ezt az alábbi táblázat mutatja :

Évben	1880	1881	1882	1883	1884	1885	1886	1887	1888	1889
Épült személykocsi	—	71	225	219	209	70	61	83	125	101
Teherkocsi	298	570	887	1653	2500	2230	500	730	1465	2470

Szerkezeti tekintetben a fejlődést a fának mint kocsiszerkezeti anyagnak a vassal szemben egyre erősebb háttérbe szorulása jelzi. Nemcsak a faalváz küszöbölődött ki teljesen, hanem a felépítmény is mind több vasalkatrészt nyert. Egy 1883-ból származó kimutatás pontos számszerűséggel világítja meg, milyen és mennyi vas épült bele a különböző teherkocsifajtákba.

Kocsifajta	Façon- vas	Ko- vács- vas	Önt- vény	Rugó	Vas- lemez	Össze- sen	Teljes kocsisúly
	kilogramm					kg	kg
Fedett teherkocsi	1211	1328	246	295	280	3360	7466-6699
Sertésszállító kocsi	1302	1374	248	306	574	3804	
Nyitott teherkocsi	1426	1523	236	309	79	3573	7250
Lőszállító kocsi.....	1297	1557	254	470	277	3855	
Kalauzkocsi	1261	1541	278	330	731	4141	
Petróleumkocsi	1442	999	175	309	2126	5051	
Sínszállító kocsi.....	720	1146	157	248	11	2282	
Átlag	1237	1353	228	324	583	3724	

Megjegyzendő, hogy a táblázat csak a legfőbb vagontípusok felsorolására szorítkozik. Ezeken kívül még számos különböző rendeltetésű kocsifajta készült a Ganz-gyárban. Így pl. az évtized második felében hűtőkocsik, kavicsszállító kocsik, szén- és baromfiszállító, valamint mozgóposta- és sebesütszállító kocsik.

Még szembevetőbb a személykocsiépítés korszerűsödése. Itt az alvázal együtt a külső forma és a belső beosztás, illetve felszerelés is lényegesen átalakult. Az 1885-i országos kiállításon meglepetve szemlélhette a nagyközönség, mennyi változtatást alkalmazott a Ganz-gyár a személykocsik korábbi külsején és berendezésén. Az oldalajtók sorával ellátott, aprófülkés, kályhával fűtött, olajlámpával világított, kézifékes régi kocsik mellett láthatott néhány végperonos, hosszátjáratú termes kocsit, s megcsodálhatta a gőzfűtés, a gázvilágítás és a Smith—Hardy-, illetve Carpenter-féle vákuum-fék felszerelést. Pedig mindez csak bevezetője volt a modern vagongyártásnak. Az évtized végéig további korszakos újítások következtek: még 1885-ben alkalmazásra került a Westinghouse-féle sűrített levegős fék, majd 1889-ben a Westinghouse-gyorsfék, s már egy évvel korábban (1888) megindult a négytengelyű forgóalvázas személykocsik építése. Jelentős tény az is, hogy a Ganz-gyár már 1883-ban elkezdte készíteni és 1887-ben szállította a Magyar Államvasutaknak az első magyar motoros vasúti kocsit, egy Rowan-rendszerű gőzmotoros kocsit, amely rövid magyarországi szereplése után Marseille-be került, ahol még 1900 után is üzemben volt.

Mindezek az eredmények hamarosan európai hírnevet szereztek a Ganz-vagongyárnak. A nagymúltú német, cseh, francia gyárak, amelyeknek a magyarországi vasúttársaságok idáig jó vásárlói voltak, rohamosan kiszorultak a magyar piacról. Sem műszaki, sem üzleti tekintetben nem bírtak versenyre kelni a Ganz-zal. Jól látták ezt maguk a megrendelő vasúttársaságok is, amint az Északkeleti Vasútnak egy 1889-i hivatalos jelentéséből kitűnik. A társaság 700 db teherkocsi beszerzését határozta el, s az előállítást versenypályázat mellőzésével a Ganz-gyárra kívánta bízni. Elhatározását az illetékes miniszter előtt azzal okolta meg, hogy a külföldi megrendelések — az eddigi tapasztalatok szerint — jóval

hátrányosabbak szoktak lenni a hazaiaknál. A belga és francia gyárak ugyanis — írta — silányabb anyaggal dolgoznak, mint a Ganz ; vagonjaik csupán külsőleg tetszetősek, tartósságuk azonban jóval kisebb a pesti kocsikénál. Igazolással hivatkozott a nyíregyháza—ungvári vasút számára rendelt francia kocsikra, melyek Párizsból Budapestre szállításuk folyamán annyira megrongálódtak, hogy forgalomba helyezésük csak alapos javítás után volt lehetséges. Sok kifogás merült fel az idegen cégek pontatlansága miatt is. Akadtak vállalatok, amelyekről késedelmes szállítás miatt a megrendelő társaságnak vissza kellett vonnia megbízását. Ilyen körülmények között a nyolcvanas évek végén már csak két-három külföldi gyárnak volt kapcsolata Magyarországgal: a prágai Ringhoffer, a lyoni Cie des Fonderies et Forges de l'Horme és a Saint Denis-i Ste Générale des Forges et Ateliers cégeknek. A szállításokban való részvételük azonban a Ganz részesedése mellett meglehetősen eltörpült.

Kocsifajta	Átlagos árszínvonal forintokban
Nyitott, fékes teherkocsi	1 930—2 010
„ fék nélküli teherkocsi	1 520—1 630
Fedett, fékes teherkocsi	2 140—2 180
„ „ „ katona- és lőszállítási berendezéssel ..	2 230
Fedett, fék nélküli teherkocsi	1 770—1 830
„ „ „ katona és lőszállítási berende- zésel	1 860
Marhaszállító kocsi fékkel	2 050—2 070
„ fék nélküli	1 800—1 820
Faszekrényes szénkocsi fék nélkül, kéregöntésű kerekekkel ..	1 440—1 690
Faszekrényes szénkocsi 4 tuskós fékkel, csillagkerekekkel ..	1 890—2 200
I. oszt. személykocsi	9 100
I—II. oszt. személykocsi	10 500
II. oszt. személykocsi	8 800
II. oszt. könnyebb szerkezetű személykocsi	5 000
III. oszt. személykocsi	5 900
III. oszt. könnyebb szerkezetű személykocsi	3 700
Poggyászkocsi	4 100
Étkezőkocsi	22 000
I.—II. oszt. hálókocsi	29 000

mindig messzemenőleg igazodott a megrendelő jelentőségéhez. Olyan üzletféllel szemben, mint amilyen a MÁV volt, állandó, messzemenő mérsékletet tanúsított az ármegállapításban. Az árendegmény áldozatáért ugyanis a megrendelések tömegében és folytonosságában nyert kárpótlást. E magatartásának köszönhetjük pl., hogy az Államvasutak 1889. évi hatalmas arányú (5000 db-nyi) kocsivásárlásait túlnyomórészt nála végezte (bérleteit is vele kötötte), s a következő évtizedekben is állandó megrendelője maradt.

De nemcsak a vagongyártás vonalán váltak be a Ganz-gyár tevékenységi körének kiszélesítéséhez fűzött remények, hanem az erősáramú elektrotechnika zsenge iparágában is. Ha a vasöntés, illetve a gép- és vagongyártás nyolcvanas évekbeli fejlődése nagyszerűnek tűnik fel, úgy a villamosiparé valósággal tüneményesnek mondható. Amazoknál ugyanis több évtizedes szakadatlan anyagi és szellemi munkabefektetés eredményei mutatkoztak meg, emezt csupán két-három zseniális feltaláló pár éves erőfeszítése emelte a szó szoros értelmében vett világhírré. 1880-ban az elektrotechnikai osztály még egyszerű, jelentéktelen műhely volt, 1890-ben pedig már több száz munkást foglalkoztató hatalmas önálló gyártelep.

E nem mindennapos fellendülés kimagasló hőse, a Mechwart által felfedezett és felkarolt Zipernowsky Károly évtizedünk kezdetén mindössze huszonhét esztendő volt és két éve dolgozott a Ganz-gyárban. Eddig elért szerény sikerei óta Mechwart és igazgatótársai feszülten várták: milyen új ipari lehetőségeket teremt a Kacsma utcai kísérleti osztály. A nyolcvanas évek elején ez az osztály már élénk tevékenységet fejtett ki malmok és színházak világítási berendezése körül. Berendezte többek közt a budapesti Nemzeti Színház világítását; ez volt — a londoni Savoy és a brünni színház után — a világ harmadik villamos világítással ellátott színháza.

Az osztály növekvő elfoglaltsága és híre következtében nemsokára új munkaerők megnyerése vált szükségessé. Zipernowsky szervező munkájának legalapvetőbb sikerét két vele együtt világhírűvé vált munkatársának, Déri Miksának és Bláthy Ottó Titusznak kiválasztásával és megnyerésével érte el. Öbennük nemcsak magához hasonló lelkes fiatal szakértársakat kapott, akikkel megoszthatta mindinkább szaporodó üzemevezetési gondjait, hanem rátermett kiváló kutatókat is, akik elméleti képzettségükkel és találékonyságukkal alapvető módon hozzájárultak a gyárvezetők célkitűzéseinek megvalósításához. (32. kép.)

Zipernowsky először Dérirel került kapcsolatba. Ez a bécsi születésű fiatal mérnök egyazon évben végezte a műegyetemet, mint ő, s egyidejűleg kezdett az elektrotechnikával is foglalkozni. Első kísérletei az akkoriban feltalált telefonnal, illetőleg az egyenáramú dinamóval voltak kapcsolatosak; utóbbi vonatkozásban már 1877-ben szabadalmaztatta

egy találmányát. 1878-ban a Közlekedésügyi Minisztérium szolgálatába lépett, s előbb a budapesti, majd a szegedi Folyammérnöki Hivatalban dolgozott. De hidrotechnikai foglalkozása idején sem hanyagolta el a villamosság műszaki kérdéseinek tanulmányozását. Budapesti tartózkodása alatt élénk figyelemmel kísérte a Kacska utcai kísérleti műhely tevékenységét, sőt önként be is kapcsolódott abba. Zipernowsky hamar felismerte tehetségét, s 1882. májusában meghívatta őt Mechwarttal a Ganz-gyárba. Déri elfogadta a meghívást és nagy lelkesedéssel látott munkához.

Egy évvel később, 1883. július 1-én, hasonló körülmények között lépett a gyár kötelékébe Bláthy. Hármuk közül ő volt a legfiatalabb, 1860-ban született Tatán, 1881-ben szerzett gépészmérnöki oklevelet a bécsi műegyetemen, és ugyanabban az évben lépett a budapesti Államvasúti Gépgyár szolgálatába. Az elektrotechnikával, amelyről saját bevallása szerint Bécsben „egy szót sem tanult”, a véletlen hozta kapcsolatba. Már a Ganz-gyárban működött mint gőzgépszerkesztő, amikor rendkívüli megbízásként egy villamos kapcsoló összeállítási munkálatait kellett elvégeznie. Ez adott neki alkalmat az elektrotechnika kérdéseibe való bepillantásra, s egyben ösztönzést a Zipernowskyval és Dérivel való együttműködésre.

Az ilyen módon kialakult munkaközösség a gyakorlati élet szükségletei szempontjából akkoriban elsőrangúan fontos elektrotechnikai kérdéseknek, a villamosenergia előállításának, átvitelének és elosztásának megoldását tűzte maga elé.

Az eredmények, amelyekre támaszkodhattak, a következők voltak. 1882-ben az Edison Társaság üzembe helyezte az első két közcélú villamos erőművet Londonban és New Yorkban. Ugyanebben az évben a Miesbach és München közti 57 km hosszú vezetéken Deprez bebizonyította a villamosenergia nagy távolságokra való átvitelének lehetőségét. A külföldi szakértők túlnyomó többsége az egyenáramú rendszer fejlesztésében látta a jövőt, bár ennek üzemi és gazdasági hátrányai igen komolyak voltak. Baj volt, hogy a lámpák kis feszültsége nagy áramerősséget és nagy vezeték-keresztmetszetet kívánt. Ezt a nehézséget csak a feszültség növelésével lehetett legyőzni; erre a célra létesítették egyrészt az Edison—Hopkinson-féle többvezetékes, másrészt pedig a Brush-féle soroskapcsolású elosztórendszert.

A Ganz-gyár három elektríkusa — a többségi szakvéleménytől eltérően — nem az egyenáramú rendszerben, hanem a tetszőleges nagyfeszültséget is üzembiztosan termelő, nagy egységekben is könnyen előállító váltakozó áramú generátorban látta az energiatermelés alapját. Ennek a felismerésnek eredményeként Zipernowsky és Déri már 1882-ben kifejlesztette az öngerjesztésű, váltakozó áramú generátortípust. Az 1883-i bécsi kiállításon mutatták be a 150 lóerős, akkoriban határteljesítményt jelentő „óriási”, Mechwart—Zipernowsky-féle váltakozó áramú generátort, amely 54 voltal 1200 izzólámpát táplált közvetlenül. Egy álló elrendezésű compound gőzgép közvetlenül volt kapcsolva a váltá-

kozó áramú generátor mágneskerekekével és a gerjesztővel. Ez a Mechwart-féle elrendezés, amelynél a nehéz mágneskerék egyúttal lendítőkerékként szolgált, új irányt adott a váltakozó áramú gépszerkesztésnek. A külföldi nagy villamosgyárak gépei később erre a mintára készültek. A bécsi kiállítás bezárása után ez a gépcsoport látta el a budapesti Keleti pályaudvar világítását. (33. kép.)

Ebben az időben kapcsolódott be a munkába Bláthy s hamarosan jelentős eredményeket ért el. 1883-ban átalakította az egyenáramú gépek mágnesének alakját: a pólusokat rövidebbre vette és nagyobb keresztmetszeteket alkalmazott. Ezáltal a gépek teljesítményét azonos súly mellett az addiginak többszörösére emelte. Fontos volt 1884. évi találmánya is, az egyenáramú dinamókhöz szerkesztett önműködő higanyos feszültség szabályozó. Ez volt Bláthy első szabadalma.

Az 1884-i torinói kiállításon a Ganz-gyár öngerjesztő compoundált váltakozó áramú generátort állított ki, amely 500 izzólámpát táplált egyszerre. Az erősáramú elektrotechnika első díját az akkor már világhírű Edison-cég kapta, a második díjat pedig a Ganz-gyár nyerte el. Ezen a kiállításon Bláthynak alkalma volt egy újfajta váltakozó áramú elosztórendszert megismerni, a francia Gaulard és az angol Gibbs 1883-ban szabadalmaztatott rendszerét, amely a kiállítás kivilágításánál alkalmazásra is került. A rendszer nyitott vasmaggal bíró, 1 : 1 áttételű indukciós tekercsekből állott, amelyek közül a primer oldalon annyi volt egymással sorbakapcsolva, ahányszorosa a generátorfeszültség a lámpafeszültségnek. A szekunder tekercsekhez külön csatlakoztak a lámpafogyasztó csoportok. Ezzel a „szekunder generátor”-nak nevezett készülékkel csakugyan el lehetett vezetni nagyobb távolságra a villamos áramot és el is lehetett osztani. Ámde az egyik elengedhetetlen követelmény, ti. változó lámpamennyiség esetén is fennálló állandó feszültség nem volt elérhető. Ebben a rendszerben ugyanis, mivel a mindenkori teljes terhelési áram átfolyt valamennyi primer tekercsen, a nyitott vasmag pedig nagy üresjárási áramot és nagy mágneses szóródást okozott, a fogyasztók a terheléssel erősen ingadozó feszültséget kaptak. Érdekes megemlíteni, hogy Gaulard Bláthynak arra a kérdésére, miért nem alkalmazott szekunder generátorainál zárt vasmagot, azt felelte, hogy az nem gazdaságos és káros megoldás lett volna.

A Ganz-gyár elektrotechnikusai elhatározták a Gaulard—Gibbs-féle rendszer alapvető hibáinak kiküszöbölését. 1884—85 telén már ki is dolgozták korszakalkotó új váltakozó áramú elosztórendszerüket. Az első szabadalmat 1885. január 2-án Zipernowsky és Déri jelentették be párhuzamos kapcsolású és 1 : 1-től eltérő, tetszőleges áttételű, váltakozó áramú „induktorok”-ra. Két hónappal később nyújtották be „Javítás indukciós készülékeken villamos áramok transzformálásának céljára” című szabadalmi bejelentésüket, amely a Zipernowsky—Déri—Bláthy triász nevét viseli, és magában foglalja a Bláthy által javasolt zárt vasmagú transzformátor kétféle alakját: a mag- és a köpenytranszformá-

tort. Szabadalmi bejelentésükben használták először a „transzformátor” elnevezést.

Ez a találmány és a rajta alapuló áramelosztórendszer alapjaiban átalakította az egész erősáramú villamosipart, és óriási fejlődés útját nyitotta meg. Amikor villamos energiát nagy távolságra kell átvinni és nagy területeken szétosztani, ma is ezt a rendszert alkalmazzuk az egész világon. Túlzás nélkül mondható, hogy műszaki és gazdasági jelentőség szempontjából csak igen kevés találmány veheti fel a versenyt a Zipernowsky—Déry—Bláthy rendszerrel. Ez tette lehetővé a villamosvilágítás és villamoserő-átvitel óriási elterjedését, így tehát alapvető tényezője az azóta kifejlődött hatalmas arányú iparosodásnak. A találmány nyomán a külföldi mérnökök egész sora igyekezett a Ganz-gyárba jutni, és ott a nagyfeszültségű váltakozó áramú elektrotechnika titkait elsajátítani.

Az új rendszert az 1885-i budapesti országos kiállításon mutatták be először a gyakorlatban. A fővárosba sereglett külföldi szakértők nagy érdeklődéssel tanulmányozták az 1350 volt feszültségű, 70 periódusú váltakozó áramú generátorral táplált berendezést, amelyben 75 kis köpenytranszformátor osztotta el az energiát a kiállítás területét megvilágító több mint 1000 darab izzólámpának. Az elosztás úgy történt, hogy a rendszer a ki- és bekapcsolásoktól függetlenül egyenletes fényerősséget szolgáltatott, mivel a párhuzamos kapcsolás következtében a terhelés változása csak lényegtelen feszültségesést okozott. A világ legelső szaktekintélyei, köztük Ferraris, Mengarini, John W. Lieb, fenntartás nélkül kijelentették, hogy ez a transzformátorrendszer az energia-átvitel problémáját végérvényesen megoldotta. Megállapításuk igazsága hamarosan fényes bizonyítást nyert. A találmány révén a Ganz-gyár nagyszámú hazai és külföldi rendelést kapott, és hamarosan a világ legelső villamossági gyárainak sorába emelkedett, miután az egyidejűleg rendezett londoni és antwerpeni kiállítás alkalmával a távolabbi nyugat is megismerte a nagyszerű magyar találmányt.

E korszakalkotó siker kibontakozásakor a Ganz-gyár elektromos osztálya már éppen olyan különálló gyártelep volt, mint a törzsgyár vagy a vagongyár. Mechwart ugyanis, hivatkozva azokra a sorozatos megbízásokra, amelyeket a villamos osztály 1881-ben a bécsi pályaudvar, a trieszti arzenál, a budapesti Nemzeti Színház és elevátor, a szlatinai és resicai bánya, a bécsújhelyi sörfőzőgyár, a Lloyd hajózási társulat és több gőzmalom részéről állandó világítási berendezések felszerelésére kapott, javaslatot tett az igazgatóságnak egy önálló gyárépület megvételére és berendezésére. A nagyszerű üzleti kilátások arra indították a vállalatot, hogy még ugyanebben az évben 29 000 forintért megvásárolja a budai Király-malomnak tűzvész által megrongált Fő utcai épületét, s felhatalmazza Mechwartot és Zipernowskyt a gyár berendezésére. 1882 tavaszán már minden készen volt: a helyreállított és megnagyobbított Fő utca 75. számú épület műhelyeiben május 1-én 40 munkás 1 gőzgépből, 1 nyolclóerős gőzmozdonyból, 1 kovácstűzhelyből, 1 tábori „kovácsdá”-ból, 10 esztergapadból, 1 egyengető esztergapadból, 2 gyalugépből,

1 fúrógépből, 1 hajlítógépből, 29 satuból, 1 fordítókészülekből, 1 köszőrülő- és 1 vágókészülekből álló felszereléssel megkezdte a munkát. Másfél hónappal később, június 12-én pedig az illetékes minisztérium — helyet adva a vállalat kérelmének — hozzájárult ahhoz, hogy az új gyár mindazokban az állami kedvezményekben részesüljön, amelyeket az 1881. évi XLIV. t.c. az újonnan meghonosuló iparágak számára biztosított. E korszerű üzem kiépítésével egyidejűleg történt Déri és Bláthy belépése, s a fentebb tárgyalt ígéretes fejlődés megindulása is az új gyár falai között zajlott le.

Ugyanezen időtől lehet számítani a komolyabb értelemben vett ipari termelés megindulását is. A Kacsá utcai műhely tevékenysége kísérleti és propaganda jellegű munkálatoknál alig tekinthető többnek, 1882-től kezdve azonban lassanként túlsúlyba kerülnek a hasznosító megrendelések, s a vállalati jelentésekben feltűnik a villamosipari termelés kimutatása is. Jellemző módon az első gyári esztendőben még mindig javarészt ideiglenes kivilágítások, alkalmi szerelések alkotják az üzem fő feladatát; állandó jellegű áramfejlesztők berendezésére csak kb. 20% jut az összes megrendelésekből. De a következő években a helyzet megváltozik: az új világítás iránti bizalom megszilárdulása nyomán a bérletszerű alkalmi berendezések megszűnnek, s mind gyakoribbakká válnak az állandó jellegű áramfejlesztő-berendezések szerelésére szóló megbízások. A Ganz-gyár villamosberendező tevékenységéről a következő néhány számadat nyújt képet:

Év	A Ganz által létesített berendezések	A berendezések által tápláltj	
		fvilámpák	izzólámpák
1882	50	—	—
1883	46	84	4987
1884	60	260	6378
1885	55	147	14400

A transzformátorrendszer feltalálása után, 1886-tól kezdve ez a szerény produkció egyszeriben magasra lendült.

Még a budapesti országos kiállítás tartama alatt, 1885 novemberében kapta a Ganz-gyár az új elosztórendszeren alapuló erőmű létesítésére szóló első megrendelést. Egy svájci társaság volt a megrendelő, s a luzerni Schweizerhof és Luzernhof szállók, valamint Rothen és Kriens községek villamosvilágítással való ellátása volt a feladat. A megoldás kiválóan sikerült. Luzerntől kb. 7 km-re, Dorenberghen három egyenként 100 lóerős, 250 percfordulatú turbinával vízerőművet létesítettek. Ez hajtotta a három közvetlenül kapcsolt 2000 volt feszültségű, 42 periódusú, váltakozó áramú generátort. A világnak ez az első távvezetékű váltakozó áramú villamosfejlesztője kb. félévig épült. Üzembehelyezése 1886 májusában történt, és évtizedeken át kifogástalanul működött.

Közvetlenül a kiállítás kapuzárása előtt érkezett Budapestre Guglielmo Mengarini neves olasz elektrotechnikus, akit a római gáz-társaság bízott meg a Ganz-féle transzformátorrendszer tanulmányozásával. Mengarini felismerte az új rendszer kiválóságát s javaslatára a Società Anglo-Romana Róma város világítására két, egyenként 150 lóerős, 2000 volt feszültségű, Sulzer-gőzgépekkel közvetlenül kapcsolt, váltakozó áramú generátorból álló erőművet építtetett a Ganz-gyárral. Ennek az ún. Cerchi-erőműnek áramát földalatti koncentrikus kábeleken át vezették a városban felállított transzformátorokhoz. Az 1886-ban üzembe került gépek mellé 1887-ben két, egyenként 600 lóerős, majd 1889-ben további két ugyanilyen teljesítményű gépcsoportot állítottak fel. A római Cerchi-erőmű volt a legelső váltakozó áramú közcélú városi áramfejlesztő központ.

A váltakozó áramú rendszer alkalmazásával kapcsolatban felmerült problémák közül az egyik legfontosabb a generátorok párhuzamos járása volt; ezt Bláthy oldotta meg. Már 1885-ben végzett ilyen párhuzamos kapcsolási kísérleteket a budapesti kiállításon működő két generátorral; ezek azonban nem jártak eredménnyel, mivel a két generátor öngerjesztésű volt. A probléma körül tornyosult nehézségeket Bláthy a gyár próbatermében sorra leküzdötte és 1888-ban a Cerchi-erőműnek gőzgépekkel közvetlenül kapcsolt generátorai már párhuzamos üzemben jártak. Az újítás igen jelentős volt. A kor legkiválóbb szakemberei, köztük E. Kittler és Picou elméleti megfontolások alapján megoldhatatlannak tartották ezt a feladatot. (34. kép.)

A nagyszerűen bevált dorenbergi és római Cerchi-erőmű híre hamarosan elterjedt az egész világon, s 1886-tól kezdve mind több s mind nagyobb szabású áramfejlesztő központ berendezésére nyílt alkalma a Ganz villamosgyárnak. A vállalat évenként átlag 20 távvezetékes erőművet és 40–80 közvetlen áramelosztású önálló világítási állomást épített, köztük számos műszaki szempontból kiemelkedő alkotást, pl. Milánóban a Società Edison-művet, Torinóban a város, Montevideóban a színház (1886), továbbá Grenoble, Livorno, Treviso, Innsbruck, Karánsebes és Temesvár város erőművét (1887–1889). Az összteljesítményt a következő táblázat mutatja.

Évben	Készült		A berendezések által ellátott	
	központi telep	önálló berendezés	ívlámpák	izzólámpák
1886	19	34	180	24 000
1887	18	53	355	26 000
1888	20	88	560	54 000
1889	26	83	823	70 000

A villamostelep-építési tevékenység fellendülésének további bizonyítéka az a tőkeérdekeltségi viszony, amely a Ganz és az osztrák bank-

tőke között a Ganz munkálatainak támogatására 1889-ben jött létre. Ebben az időben ti. mind gyakrabban merült fel a városok, illetve vállalatok részéről az a kívánság, hogy a Ganz az általa épített központi állomásokat maga vegye kezelesbe. Minthogy azonban az effajta tevékenységhez szükséges tokét a Ganz maga nem tudta biztosítani, módot kellett találnia egy finanszírozó vállalattal való társulásra. Előbb az Augsburger Gesellschaft für Gasindustrie céggel lépett kapcsolatba, s támogatásával építette meg az innsbrucki távvezetési központot, majd — tartós megoldásként — a bécsi „Union”-bankkal együttesen 1 millió Ft alaptőkével 1889-ben életre hívta az Internationale Elektrizitätsgesellschaft-ot mint a Ganz-cég kizárólagos szolgálatában álló, elektromos telepek létesítését finanszírozó vállalatot. (38. kép)

A nagyszabású, idáig példa nélkül álló tevékenység sokrétű, súlyos feladatot rott a villamosgyar felelős vezetőire, főként Zipernowskyra, az igazgatóra. Nemcsak az építkezések legfőbb irányítása hárult rá, hanem a gyár továbbfejlesztése is. Utazásokat is tett. Így 1886 szeptemberében Bláthyval együtt Amerikába is ellátogatott, hogy az Edison-Társasággal a transzformátor Egyesült Államokbeli szabadalmi jogáról tárgyaljon. Érthető, ha ilyen körülmények között a laboratórium és a rajzasztal számára mind kevesebb ideje maradt. Életének kutató korszaka 1885-tel lezárult. Ezután csak egy jelentékeny találmányáról tudunk, az ugyan-csak Déryvel együtt szerkesztett egy-forgórészes áramátalakítóról. Minden egyéb kísérlete, köztük a többfázisú árammal végzett is, abbamaradt.

Hasonlóképp alakult Déry helyzete is. A teleptervezési, építési és üzembehelyezési munkák őt is sokkal inkább igénybevétték, semhogy kísérleteit a régi ütemben folytathatta volna. A Ganz-gyárnál töltött utolsó éveit — 1889-ben itteni főmérnöki állását a fentebb említett bécsi Internationale Elektrizitätsgesellschaft vezérigazgatóságával cserélte fel — a többfázisú áramelosztás tanulmányozásával töltötte el.

Egyedül Bláthy folytatott továbbra is erőteljes tudományos tevékenységet. Neki idáig csupán egy önálló találmánya volt: az 1884-ben szabadalmaztatott higanyedényes feszültség szabályozó. Most azonban mintha csak utól akarta volna érni munkatársait, a nyolcvanas évek végéig egész sorát készítette az új készülékeknek, s több értékes felfedezést tett. 1885-ben megszerkesztette a váltakozó áramú elektrodinamometrikus wattmérőt s a váltakozó áramú generátor párhuzamos járatását biztosító kapcsológépet; 1886-ban tisztázta a koncentrikus kábel kapacitásának befolyását a váltakozó áramú berendezésekre; 1887-ben elkészítette az első hornyolt armatúrájú egyenáramú gépet; 1889-ben pedig forgalomba hozta a Ferraris-elven alapuló első indukciós wattóra-számlálókat. Ilyen módon legnagyobbreszt sikerült megoldania mindazokat a problémákat, amelyek a váltakozó áramú rendszer alkalmazása során a Ganz-gyár által létesített berendezéseknél felmerültek, s így végül is sikerült a rendszer teljes győzelmét biztosítania.

* .

Amilyen lenyűgöző Ganz három gyárának a fentebbiekben figyelemmel kísért üzemi fejlődése, éppoly nagyszerű a vállalat nyolcvanas évekbeli üzleti tevékenysége is. Azok a tényezők, amelyek a termelés menetét meghatározták, többé-kevésbé irányítók voltak a kereskedelmi tevékenységben is. A közgazdasági élet fellendüléseihez, illetve válságaihoz, a világipari verseny fokozódásához vagy gyengüléséhez, az állam gazdaságpolitikai könnyítéseire vagy terheléseire s a különleges helyi viszonyok változásaihoz való okszerű alkalmazkodás ebben az évtizedben is nehéz feladatot rótt a vállalatvezetésre.

Az évtized első felében a piaclehetőségek általában kedvezőek voltak. Az uralkodó pénzűzés, a fellendülő építkezés és vasútépítés, a közgazdasági helyzet javulásával kapcsolatban, élnkítőleg hatott a legtöbb iparágra s erőteljes foglalkoztatottságot biztosított. 1886 után azonban kedvezőtlenebbül alakultak a körülmények.

Ezek közül — az 1886. évi válságon kívül — elsősorban a gépípari árszínvonal aránytalan alacsonyysága hatott nyomasztólag. Ugyanakkor ti., amikor a Monarchia erősen koncentrált vasművei az 1886-ban kötött osztrák—magyar vaskartell révén mintegy 20—30%-kal felemelték a vasárakat, a szabad versenyben álló gépgyárak nem tudták gyártmányaik árát a nyersanyag árának arányában emelni. A vasárak felszökése a Ganzot annál kellemetlenebbül érintette, mivel nem sokkal e fordulat bekövetkezése előtt, 1880-ban adta bérbe csekély rentabilitásának talált saját felső-mecenzéfi vasműveit. Így aztán a különleges vasfajtákon kívül, amelyeket a gyár az osztrák alpesi vidékekről, illetve Angliából hozatott, a közönséges hazai vasat is magas áron volt kénytelen vásárolni.

Hasonló kedvezőtlen körülményt jelentett a szomszédos keleti és délkeleti országok piacainak nehéz kihasználhatósága. Errefelé ti. oly magasak voltak a szállítási és vámtételek, hogy a jelentékenyebb gépkivitel lehetősége eleve ki volt zárva. Románia, Szerbia és a többi balkáni országok gépszükségeit javarészen angol, francia és belga gyárak elégítették ki. Tengeri úton szállított cikkeiket Odesszáig, Istambulig vagy Athénig alig negyedrésze terhelte azoknak a költségeknek, amelyeket a magyar gyártmányoknak dunai vagy vasúti szállítás mellett viselniök kellett.

Jellemző a Ganz üzleti erejére, hogy e komoly nehézségek ellenére is fenntartotta, sőt fokozta korábbi kiviteli kapcsolatait. Ha a nemzetközi versenynek alávetett cikkekkal nem is boldogulhatott, különleges gyártmányaiból az évtized folyamán mind nagyobb tételeket tudott a Monarchián kívül — részben a Balkánon — elhelyezni. Szabadalmazott gyártmányai közül a kéregöntésű vasúti kerekek és keresztvezékek iránt Német-, Spanyol-, Oroszországban, Svájcban és Romániában továbbra is állandó, élénk kereslet nyilvánult meg. A hengerszékek, miután az 1882-ben felállított s Eichleiter F. vezetése alatt álló milánói ügynökség Itáliát is bekapcsolta a vásárlókörbe, ugyancsak kelendőek voltak Európa összes országaiban, sőt lassanként a tengeren túl is ismeretessé váltak.

Végül jó hírnévre tettek szert Közép-Európában a Ganz-vagonok és turbinák is. Általában az évtized első felében az export ugyanolyan élénk volt, mint az első évtizedben, ám a piacok földrajzi keretei számottevően nem táultak.

Nagyobb távlatok nyitását csak 1886 után — az akkori kapitalista túltermelési válság hatása alatt — határozta el az üzletvezetés. Ez volt az az idő, amikor a válságok periodikus visszatérésének felismerése alapján megkezdődött a védekezés eszközeinek keresése. Minthogy leghatásosabbaknak a távoli világrészekben való piacszerzés ígérkezett, a kontinens nagyvállalatai versengve láttak hozzá távolkeleti vagy távolnyugati kapcsolatok kereséséhez, vagy már meglevő bázisaik megerősítéséhez. Ha létét biztosítani akarta, vagy különösen, ha üzemeinek további fejlődését előmozdítani kívánta, erre az útra kellett lépnie a Ganznak is. Bizonyos tapasztalatai amúgy is voltak már e téren: egynémely különleges gyártmánya már a megelőző években is eljutott Kelet-Ázsiába, Amerikába vagy Ausztráliába. Most tehát csak arról volt szó, hogy olyan állandó jellegű szervezeteket létesítsen, amelyek a helyszínen tárják fel a szükségleteket, rendszeresen gyűjtik a megrendeléseket, s bonyolítják le az üzletkötéseket. Két terület kínálkozott e célra különösen alkalmasnak: India és Ausztrália. Mint kiváló fontosságú mezőgazdasági országok különösen jó elhelyezési lehetőséget ígértek a hengerszékeknek és egyéb malomgépeknek; közlekedésük és iparuk korszerűsödése pedig a vasút- és gépfelszerelési, valamint a villamos berendezési gyártmányok nagyarányú felvételére nyújtottak reményt. Az indiai ügynökség felállítása 1886. július 1-én történt Bombayben. Két angol állampolgár, bizonyos Theodor Klein és August Mahler vállalta a Ganz-gyártmányok kelet-indiai terjesztését személyenként évi 288 £ illetmény és 2%-os provízió ellenében. Néhány hónappal később, december 27-én került sor Melbourne-ben az ausztráliai főügynökség megszervezésére. E feladatra évi 700 £ fizetéssel és 2—4%-os jutalékkal a gyár egyik kereskedelmi főtisztviselője kapott megbízást, aki előzőleg a bombayi szervezésben is tévékeny részt vett. Mellette műszaki szakértőként egy Bruno Gleisberg nevű mérnököt alkalmaztak évi 300 £ díjazással és 2,5%-os jutalékkal. Az intézmény dologi kiadása évi 1000 £-ban volt megállapítva. Az eredmények hamarosan megmutatkoztak. Néhány év alatt mindkét állomás erőteljes emporiummá fejlődött, s nélkülözhetetlen támaszpontjává vált a következő idők üzletvitelének.

A külföldi képviseltek rendszerének továbbfejlesztése mellett — a hagyományos üzleti gyakorlathoz ragaszkodva — ebben a korszakban is nagy súlyt helyezett a vállalat a kiállításokon való részvételre. A világnak bármely sarkában rendeztek jelentősebb vas- vagy gépipari kiállítást, a Ganz okvetlenül megjelent azon. Amíg a megelőző évtized folyamán tizenegy helyen állított ki, a nyolcvanas években nem kevesebb, mint huszonnyolc kiállításon szerepelt, mégpedig: Magyarországon 6, Ausztriában 5, Lengyelországban 2, Német- és Csehországban 1—1, Itáliában, Belgiumban és Franciaországban 2—2, Angliában, Hollandiában, Svéd-

országban és Spanyolországban 1—1, Ausztráliában pedig 3 alkalommal. Minderről pontos időrendi, földrajzi és kitüntetési áttekintést az alábbi táblázat nyújt:

A K I Á L L Í T Á S		
ÉVE	HELYE	JUTALMA
1880	Budapest	az Orsz. Iparegyesület díszoklevele
1880	Szeged	a Szegedi Iparegyesület díszoklevele
1880	Cincinnati	a nemzetközi malomkiállítás első díja
1880	Prága	első díj
1881	Linz	arany díszérem
1881	Sátoraljaújhely	első díj
1882	Triest	díszoklevél
1883	Amsterdam	díszoklevél
1884	Torino	aranyérem és ezüstérem
1885	Párizs	díszoklevél
1885	Antwerpen	díszoklevél
1885	Linz	aranyérem
1885	Budapest	díszoklevél és aranyérem
1886	Stockholm	első díj
1886	Augsburg	díszoklevél
1886	Wels	oklevél és ezüstérem
1887	Czernowicz	ezüstérem
1887	Párizs	díszoklevél
1887	Milánó	I., II. és III. oszt. díszoklevél
1887	Krakko	ezüstérem és bronzérem
1887	Linz	ezüstérem
1887	Budapest	ezüstérem
1887	Adelaide	I. oszt. érdemérem
1888	Barcelona	2 aranyérem
1888	Brüsszel	díszoklevél és 500 frankos díj
1888	Melbourne	aranyérem és díszoklevél
1888	Pécs	aranyérem és díszoklevél
1888	Bécs	oklevél és emlékérem

A hazai kitüntetések sorában külön említést érdemel az az aranyérem, amelyet a vállalat 1886-ban „új iparágak meghonosítása, versenyképesség, nagymérvű kiviteli képesség, nagyban való termelés és a hazai ipar emelése körül szerzett érdemeiért” az Országos Iparegyesülettől, s az a díszoklevél, amelyet az 1885-i országos kiállítás bírálóbizottságától kapott. Az utóbbi alkalomból a gyár legfőbb műszaki vezetőit is kitüntették: Gulden Ferenc József-lovagkeresztet és Mechwart királyi elismerést nyert.

E széles látókörű, céltudatos üzletvezetés eredményei legbeszédesebben a vállalati zárszámadásokban jutnak kifejezésre. Figyelemre méltó, hogyan növekszik évről-évre a gyártmányok számlaértéke, milyen határozottan ível felfelé a nyereségvonal, hogy nőnek az osztalékok, s mint szaporodik a vállalati tartaléktőke. Íme az évtized üzletmenetének statisztikája.

Üzlet- évben	A gyártott árak számla- értéke	Nyers nyereség	Tiszta nyere- ség	Igaz- gató- sági juta- lék	Előző évről átho- zott nyere- ség	Osztalék		Tarta- lék- alapra	Segély- alapra	Nyere- ség- átvitel
						rész- vé- nyen- ként	össze- sen			
1880	3 435 442	369 526	301 903	24 152	7 778	35	168 000	93 444	5 000	13 046
1881	4 194 974	373 599	327 592	26 207	13 046	40	192 000	100 000	5 000	17 431
1882	6 255 563	487 975	381 471	30 517	17 431	50	240 000	100 000	5 000	23 385
1883	8 603 700	624 658	509 218	40 737	23 385	60	288 000	149 868	20 000	33 997
1884	10 130 924	631 948	527 040	42 163	33 997	65	312 000	150 000	20 000	36 874
1885	8 368 796	638 198	532 665	42 613	36 874	65	312 000	100 000	20 000	94 927
1886	4 609 560	415 658	343 465	27 477	94 927	55	264 000	40 000	10 000	96 915
1887	5 317 591	446 008	424 533	33 962	96 915	55	264 000	109 891	20 000	93 595
1888	7 241 686	613 981	578 391	46 271	93 595	65	312 000	200 000	20 000	93 715
1889	9 755 289	702 105	681 014	54 481	93 715	70	336 000	200 000	20 000	114 248

Évben	A gyártott áruk számlaértékéből esett		
	a budapesti három gyárra	a ratibori fiókgyárra	a leobersdorfi fiókgyárra
	Ft	Ft	Ft
1880	2 945 954	489 488	
1881	3 794 541	400 432	
1882	5 798 945	456 618	
1883	8 025 622	578 078	
1884	9 628 385	502 539	
1885	7 880 684	488 111	
1886	4 283 602	325 958	
1887	4 933 256	309 772	74 563
1888	6 827 108	207 088	207 489
1889	9 085 309	346 334	323 645

Érdekes a termelt érték üzemi közti megoszlásának áttekintése is. A budapesti üzemek termelése tehát átlag 13,34-szerese volt a két külföldi fióknak. Sajnos, a budapesti gyárak termelési értékéről külön-külön csak két esztendőből, 1884-ből és 1885-ből van kimutatás. Eszerint az össztermelés számlaértéke a következőképp oszlott meg az egyes gyárak között.

Évben	Az összes termelésből jutott		
	a vagongyárra %	az öntő- és gépgyárra %	a villamossági gyárra %
1884	55,737	38,457	5,806
1885	55,163	39,443	5,394

Viszonylagos fejlődést mutat fel a nyolcvanas években a vállalat szociális tevékenysége is. Az a mozgalom, amelyet Mechwart 1879-ben

egy tisztviselői nyugdíjalap életrehívása érdekében indított, teljes sikerrel járt.

A zárszámadásokat összesítő fentebb közölt táblázatból kitűnik, hogy a cég 1880-tól 1882-ig évi 5000, majd 1889-ig évi 20 000 forinttal járult hozzá az alap kiépüléséhez és megszilárdításához. E támogatásnak volt köszönhető, hogy 1885. január 1-vel a „Ganz és Társa Hivatalnokai Nyugdíjalapja” életre kelhetett. Az alapszabályok értelmében: minden 22 és 40 év közötti tisztviselő vagy művezető, aki a vállalatnál végleges alkalmazásban állt, köteles volt a szervezetbe belépni s az előírt befizetéseket teljesíteni. Ennek ellenében 1895. január 1. után minden tagnak joga volt nyugdíjazását kérni: ha 30 éven át tagja volt a szervezetnek; ha 60. életévét betöltötte, tekintet nélkül a szervezetben való részességének idejére; ha legalább 10 évi szakadatlan részessége után munkaképtelenné vált; 10 évi részessége előtt is, ha a hivatali működése következtében vált munkaképtelenné; végül, ha legalább 10 évi részessége után önhibáján kívül bocsátották el a vállalat szolgálatából. A szolgálati nyugdíj összege évi 400—2400 forintban volt megállapítva. Nemcsak az elagott vagy megrokkant tisztviselő tarthatott igényt nyugdíjra, hanem az elhalt tag özvegye is. Szabály szerint az özvegyi nyugdíj 50%-a volt a férj nyugdíjának. Gondoskodott az intézmény az elhalt tag árváiról is: részükre anyagi önállósulásuk eléréséig — de legfeljebb 20. életévükig — az apa nyugdíjösszegének 20%-át nevelési pótlékként biztosította. Kiterjedt a nyugdíjalap hatálya a női alkalmazottakra is.

Jóval csekélyebb gondoskodás történt a vállalat részéről a nyomorgó munkásság sorsának könnyítése érdekében. Már a hetvenes évek elején felvetődött az a gondolat, hogy a vállalat olcsó munkáslakásokat építsen, de másfél évtized múlt el, amíg e szándék igen szűk keretekben megvalósulni kezdett. Csak 1885-ben határozta el az igazgatóság, hogy 13 500 forintért a vagongyár szomszédságában 5400 □-öl telket vásárol a fővárostól, s ott, valamint a budai Gázgyár mögött fekvő régebben szerzett területen megkezdi a munkásházak építését. 1886-ig mindössze 9, egyenként 14-lakásos ház épült, mégpedig 6 a törzsgyár közelében, 3 pedig a vagongyár mellett. Csaknem egyidejűleg (1887/88-ban) a leobersdorfi gyártelepen is hasonló célzatú építkezések történtek: a munkáslakások számát 6-ról 51-re szaporították. Ha tekintetbe vesszük, hogy a vállalat akkoriban több mint 2800 munkást foglalkoztatott, ez a gondoskodás bizony lehangolóan jelentéktelennek mondható.

Csak nagykéson, az évtized végén — nyilván a munkásság növekvő elégtelenségének láttán — szánta rá magát a vállalat egy komolyabb lépésre a szociális gondoskodás terén, egy munkás-baleseti segélyző tőkealapjának megvetésére. Az 1889-i üzletév lezárásakor született meg az az igazgatósági határozat, amely 50 000 forintnyi összeg felajánlásával elindította az életfontosságú alap összegyűlését.

Íme, ezekkel az eredményekkel lépte át a Ganz a kilencvenes évek küszöbét, s ezekre támaszkodva érte el a Mechwart-korszak utolsó évtizedének páratlan sikereit.

IV. Útban a fináncetőkés átalakulás felé 1890—1895

1890 után világszerte meggyorsult a monopolkapitalizmus kialakulásának folyamata, s ez messzemenően kihatott a magyar gazdasági élet helyzetére s további fejlődésére.

Mindenekelőtt lényegesen megváltozott Magyarországnak Ausztriához, illetőleg a távolabbi Nyugathoz való gazdasági viszonya. Ausztria ti. — a nyugat-európai kapitalizmus aránytalanul erősebb fejlődésének következtében — a nyolcvanas évek végétől kezdve mindinkább elvesztette kontinentális gazdasági jelentőségét, s egyre alárendeltebb helyzetbe került a nyugati tőkével szemben. A külföldi, főleg a német fináncetőke mindjobban behatolt az osztrák közgazdaságba, s ezzel csaknem párhuzamosan, előbb közvetve, majd közvetlenül — az osztrák nagybankok közbejötté nélkül — terjeszkedni kezdett Magyarországon is. Ausztriának a magyar gazdasági élet gyarmatias kihasználása tekintetében játszott hagyományos egyeduralmi szerepe tehát a kilencvenes években szemelláthatóan gyengült; ugyanekkor megerősödött a német fináncetőkének a magyarországi hitelrendszerben, hitelügyben, vasútügyben és gyáripárban való érdekeltsége.

A nyugat-európai fináncetőke Magyarországra irányuló tőkebehozatának legfontosabb következménye a külföldi érdekkörben álló nagybankok gyors megerősödése lett; e nagybankokban a pénztőkének olyan mértékű koncentrációja következett be, ami uralkodó szerepet biztosított számukra a magyarországi hitelrendszerben. Az ilyen módon kialakuló hazai bank-monopóliumok a kilencvenes évektől kezdve egyre inkább döntő szerepet játszottak a magyar nagyipar fejlődésében. Idáig a külföldi tőke behatolása a magyar nagyiparba jobbra közvetlenül, vagy a magyar nagytőkével szövetségben történt, s az előző évtizedben az ipari nyersanyag-források, főleg az ipari alapanyagok (szén, vas, acél) nagymértékű lefoglalásához és a termelővállalatok monopolizálásához vezetett. Ez a folyamat továbbra is nagy erővel érvényesült, de mellette hatalmas szerepet nyert a külföldi tőkének a magyarországi nagyiparban az újonnan kialakult hazai bankmonopóliumok útján való terjeszkedése. Ez az irányzat iparvállalatok alapítása, illetőleg fennálló iparvállalatokban való részesedés formájában érvényesült s odavezetett, hogy a banktőkétől idáig független nagyipar tekintélyes része — benne a gépipar is — függő viszonyba került a modern fináncetőkétől.

A magyarországi nagybankoknak a nagyiparral való összefonódását a magyar államhatalom is igyekezett előmozdítani ipartámogató politikájával.

Az 1890: XIV. tc.-ben foglalt ún. második ipartámogató törvény igen komoly pénzügyi és adókedvezményeket biztosított azoknak a pénzintézeteknek, amelyek új iparágak meghonosítására vagy a már létező ipartelepeknek és gyáraknak tőkenyújtás révén való fejlesztésére vállalkoztak. Ez a törvény és a hozzá csatlakozó egyéb iparpártoló intézkedések — így a belföldi gyártmányoknak a külföldi versennyel szemben

pozitív védelmet biztosító 1894. évi kormányrendelet és a magyar külkereskedelmi kapcsolatok fokozására alakított intézmények — számottevő eredményekre vezettek. Hatásuk a belső és külső piac jelentékeny kitágításával igen kedvező volt a hazai nagyipar fejlődésére.

A belső piac kibővítését jelentették az ún. védett fogyasztású területek; ezek úgy jöttek létre, hogy az állami támogatásban részesülő gyárak kötelezve voltak magyar gyártmányú gépek és egyéb felszerelési tárgyak beszerzésére. Ugyanebben az irányban hatott a kormány vasútpolitikájában beállt változás is; a vasútépítkezések többé nemcsak a földbirtok érdekeire voltak tekintettel, hanem az ún. ipari vonalak építésével közvetlen ipari érdekeket is szolgáltak.

A külső piacok vonalán fontos változásszámba ment a budapesti nagybankok részvételével 1890-ben alapított Magyar Kereskedelmi Rt. piacfeltáró működése, amely által intézményes támogatást nyert a magyar nagyiparnak a vámhatárokon túlra, főleg a Balkánra és a Távol-Keletre irányuló külkereskedelmi forgalma.

E tényezők hatása a hazai gépgyártás területén is erőteljes fejlődéshez vezetett. Érdekes, hogy a nemzetközi finánctóke, amely oly szembetűnően terjeszkedett az ipari alapanyagok termelési területén, a magyar fémfeldolgozó és gépipar iránt nem mutatott különösebb érdeklődést. E tekintetben a külföldi nagy- és középipari tőke vállalt elsőrangú szerepet, a fiók- és ikergyáraknak egész sorát hívta életre közvetlenül. A kilencvenes évek végéig nem kevesebb, mint 27 ilyen külföldi érdekeltségű fémfeldolgozó és gépgyár települt meg Magyarországon köztük 18 részvénytársaság. A külföldi tőkének e közvetlen behatolásánál nem kevésbé fontosak voltak a hazai bankmonopóliumok útján történt közvetett terjeszkedések. E tekintetben különösen nevezetessé vált a Magyar Általános Hitelbank, amely leghamarabb és legmesszebbmenvően terjesztette ki érdekeltségét iparvállalatokra.

A kilencvenes évekig a Hitelbank érdekeltségi köre elég korlátozott volt, a gépiparra egyáltalában nem terjedt ki. Az iparvállalatokkal való kapcsolata is jódarabig igen laza volt, gyakran csak a vállalat bankári ügyintézésére szorítkozott, anélkül, hogy vállalati részvényekre igényt tartott volna. 1894—1895-től kezdődőleg azonban magatartása lényegesen megváltozott: egyre több ipari vállalatban szerzett magának részesedést és egyre többféle iparágat kapcsolt be érdekkörébe. Malom-, cukor-, téglá és petróleumipari érdekeltségei mellett a gép- és elektromosiparral is szoros érdekkapcsolatot teremtett. A kilencvenes évek második felében részvénytárcájába kerül a Schöniche és Hartmann-féle hajógyárakat magába olvasztó Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt., valamint a Magyar Fegyver- és Lőszergyár Rt., sőt a legnagyobb magyar gépgyár, a Ganz-gyár részvényeinek javarésze is. Az utóbbiakat Ganz Ábrahám Svájcban élő rokonainak birtokából a Toisch Söhne svájci cég révén szerezte meg, s később más vásárlásokkal is szaporította.

Ez az összeköttetés a Hitelbankkal 1894—1895-ben korszakos fordulatot okozott a Ganz-gyár életében. A változást nem a bankkapcsolat

lat ténye jelentette — hiszen a vállalat pénzügyeit évtizedek óta pénzügyintézet (a Magyar Országos Központi Takarékpénztár) kezelte —, hanem a kapcsolat sajátos, monopolista jellege. A takarékpénztári viszony ugyanis a vállalat önállóságát negyedszázadon át a legkevésbé sem érintette, ellenben a Hitelbankkal létrejött kapcsolat mélyen belenyúlt a gyár belső életébe. Ez a bank többé nem egyszerű fizetesközvetítője volt a gyárvállalatnak, még csak nem is olyan résztulajdonosa, mint a többi részvényesek, hanem roppant tőkeerejénél fogva teljhatalmú ura, irányítója lett.

A Ganz-gyárnak a finánciókéval szemben kialakult függősége azonban nem a véletlen játékának eredménye volt, hanem szükségszerűen folyt a kapitalizmus vázolt általános kibontakozásából s ennek keretében a gyár sajátos fejlődéséből. A Ganz-gyár termelésének egyre növekvő koncentrációja, amely a vagongyár megvásárlásában és a villamosgyár életrehívásában jutott leginkább kifejezésre, egyre nagyobb arányú műszaki és üzleti fejlesztést követelt, de a beruházások és forgótőkék céljára szükséges hiteleket a hagyományos, egyszerű módszerekkel többé nem volt lehetséges biztosítani. Ismeretes, miként vált szükségessé a gyár hatalmas méreteket öltő villamosipari vállalkozásainak finanszírozására a külföldi tőke mozgósítása az Internationale Elektrizitätsgesellschaft megalapításával.

Ennek a folyamatnak a kilencvenes években elkerülhetetlenül folytatódnia kellett. Az évtized újabb nagy üzleti vállalkozásai kapcsán a Ganz-gyár egyre több hazai és külföldi vállalatban lett érdekeltté, de ezzel párhuzamosan magának is be kellett kapcsolódnia a külföldi tőke érdekkörébe, miáltal függő viszonyba került a külföldi, elsősorban a német finánciókétól.

A korszakos változás külsőleg leginkább a vállalat vezetésének személyi összetételében fejeződött ki: mindenekelőtt a Hitelbank képviselőinek a Ganz-gyár igazgatóságába és felügyelő bizottságába való belépése formájában. A vállalati igazgatóság elnöki székében, 1894-ben Pallavicini Ede, a Hitelbank elnöke foglalt helyet.

A korfordulónak további jelképes kifejeződése volt a régi patriarkális módszerekkel dolgozó gyárvezetőknek a természetes nemzedékváltás folytán, vagy személyi okokból gyors egymásutánban való távozása. A sort Zipernowsky nyitotta meg, aki 1893-ban vált meg a gyártól, elfogadva a budapesti műegyetem meghívását az akkoriban szervezett elektrotechnikai tanszékre. Hasonló okból távozott 1898-ban Bánki Donát a műegyetem gépszerkezeti tanszékére. Utánuk egy év múlva Gulden Gyula és Tscheuke Károly következett; mindkettőjüket alkotóerejük teljében a halál ragadta ki munkakörükből. Végül ugyancsak 1899-ben eltávozott Mechwart is: 40 évi műszaki vezetői, illetőleg vezérigazgatói szolgálatában elfáradva, nyugalomba vonult.

Mindezek a változások a véletlen folytán csaknem egybeestek a gyár 1894-ben megünnepelt 50 éves jubileumával, mintha csak jelezni akarták volna, hogy a megkezdődő második félszázadban a gyár élete

merőben új körülmények között, új utakon fog haladni, s az átalakuló világban új emberekre van szükség.

*

Műszaki tekintetben a Ganz-gyár kilencvenes évekbeli fejlődését általában az előző évtized kezdeményezéseinek hatalmas arányú kibontakozása jellemzi. Azok a gyártási ágak, amelyek 1880 óta szorgos kereskedelmi tájékozódások, illetve kitartó technikai kísérletezések eredményeképpen a vállalat üzemében meggyökereszkedtek, most hozták meg a rájuk fordított befektetések anyagi és erkölcsi kamatait. Egykorú jelentések és beszámolók szerint a gépgyár, a vagongyár és a villamosgyár a már meglevő találmányok, szabadalmak kihasználására fordította tevékenysége javát. Emellett az erős üzemi beállítottság mellett azonban nem hanyagolódott el a technikai kísérletezés sem. A Mechwart, Gulden és a Zipernowsky-csoport nevéhez fűződő maradandó értékű sikerek állandó ösztönzésül szolgáltak a kutatások folytatására. A hagyomány ezen a vonalon is maradéktalanul érvényesült mind az igazgatóságban, mind a mérnöki karban: az előbbi áldozatkészséggel, az utóbbi elmélyedő s megfeszített munkával igyekezett a haladás ügyét szolgálni. E magatartásnak köszönhető, hogy új alkotások terén ez az időszak sem maradt el az előbbi mögött. Amit az előző évtizedben az elektromos energia-átvitel kérdésének megoldása jelentett, ugyanazt jelentették most a robbanó motorokkal végzett Bánki-féle, illetőleg a villamos vontatás problémáját megoldó Kandó-féle kísérletek.

*

A termelésben és a műszaki úttörésben változatlanul fontos szerepet játszott a vasöntőde és a vele kapcsolatos gépgyár. Innen került ki a legtöbb becses világciikk, s ez szolgáltatta — érték szerint — a termelvények harmadrészét. Pedig a Ganz-konzernnek éppen ez az üzem volt a legrégebbi összetevője, s épp a vasöntés volt az az iparág, amely ez idő tájt már sokat veszített korábbi különös jelentőségéből. A gyár további virágzását két körülmény magyarázza meg: egyrészt az, hogy az öntőde ekkoriban már nemigen volt önálló üzem, sőt elsődleges jellegű üzem sem, hanem jobbára csak segédműhely az időközben élre került gépgyár mellett; másrészt az, hogy az öntés — amennyiben önálló cikket termelt — lépést tudott tartani a technika korszerűsödésével.

A jelentőségcsökkenés veszélye elsősorban a szürkeöntődét érintette, minthogy az építészeti öntvények divatjának elmúltával, illetve a kereskedelmi öntvények javarészének korszerűtlenné válásával megszűnt a közvetlen piacra dolgozás lehetősége. Az ezredéves kiállításon már csak a kisebb vidéki vállalatok szerepeltek effajta öntvényekkel. Nagyobb vállalatok többé nem igen kaptak e munkakörbe vágó tömegmegrendeléseket. Az a nagy munka — a fővárosi dunapart vaskerítésének elkészítése — amely 1892-ben a Ganznak osztályrészül jutott, úgyszólván utolsó volt e vonatkozásban. Ami a szürkeöntésnek továbbra is jelentőséget biztosított, az a gépalkatrész- és szerelvényelőállítás volt. E tekin-

tetben viszont a Ganz-gépkülönlegességek számának szaporodása s a városi közüzemek erőteljesebb épülése egyre fokozódó kárpótlást nyújtott az előbbi ágak elvesztéséért. Gáz- és vízvezetéki csövek öntésében pl. a műhely olyan eredményeket tudott elérni — a millenáris kiállításon 100—1200 mm-ig terjedő belső átmérőjű méretben 16 csőfajtát mutatott be, — melyek országos viszonylatban is biztosították számára az elsőséget.

Nem hanyatlott le az öntészet másik fontosabb ága, a kéregöntés sem. Ganz Ábrahám öntőmódszere és különleges öntvénye négy évtizeden át keményen állta az idő próbáját. Semmiféle jobbítást nem igényelt. A vasúti kerekeket és kereszttezéseket, a malomhengereket és tűzérsegi lövedékeket a kilencvenes évek derekáig a hagyományos eljárással öntötték. Ekkoriban kezdett híre járni annak, hogy Amerikában a keréköntésnek új, tökéletesebb módját találták fel. Mechwart és Gulden azonnal tisztában voltak a hír jelentőségével: rádöbbenek a gyár egyik legrégibb iparágát fenyegető veszedelemre. Adott esetben ugyanis nem kevesebbről volt szó, mint a kéregöntési szabadság eléréktelenedéséről s a Ganz-féle vasúti kerekek piacának elvesztéséről. A félelmetes versenytárs csakugyan nem soká váratott magára. 1896-ban P. H. Griffin mérnök a New York Car Wheel Works buffalói vállalat képviselője és egyszerűsmind a szóban levő öntési eljárás feltalálója azzal a megbízatással érkezett Európába, hogy találmányának gyártási jogát az itteni legnevesebb gyáraknak felkínálja. Végiglátogatva a nagy nyugati cégeket, a nyár elején megjelent a budai Ganz-gyárban is. Szakszerű előadást tartott a módszere szerint készülő vasúti kerekek műszaki előnyeiről, s ismertette azokat a feltételeket, amelyekkel cége az osztrák—magyar monarchia területére szóló kizárólagos gyártási jogot hajlandó volna a Ganz-cégnek átengedni. Ajánlatára haladéktalanul választ kért s előre jelezte, hogy visszautasítás esetén a witkowitzi vasműveket szemelte ki a jog letéteményeséül. Mechwartnak és igazgatótársainak egyik napról a másikra dönteniök kellett: megvásárolják-e súlyos anyagi áldozatok árán az ismeretlen Griffin-kerék gyári és piaci egyeduralmát, vagy pedig bízva saját jól bevált gyártmányukban, felveszik a versenyt az amerikai újdonsággal. Biztonságosabbnak látszott az előbbi megoldást választani. Elfogadták tehát az ajánlatot, s feltételeken megkötötték a szerződést. Eszerint a buffalói vállalat a gyártási jog említett értelmű átruházásán felül kötelezte magát az új öntési eljárás szabályainak közlésére, a szükséges berendezések, illetve a gyakorlati munka helyszíni tanulmányozásának lehetővé tételére, a gyártáshoz szükséges különleges, amerikai nyersvas szállítására, úgyszintén a találmány mindennemű műszaki tökéletesítésének ellenszolgáltatás nélkül való közlésére. Ezzel szemben a Ganz-cég kötelezettséget vállalt 25 000 dollár váltságösszeg kifizetésére, minden 100 kg-nyi keréköntvény után 25 kr. royalty megtérítésére, végül az üzemekben előállított kerekeken a Griffin-védjegy szabályszerű feltüntetésére.

A megállapodások foganatosítására azonban egyelőre nem került sor. A Ganz-gyár ugyanis jogot nyert arra, hogy előbb egy küldötte

útján közvetlen technikai tapasztalatokat szerezzen a buffalói kerégyártásról. A felelősségteljes feladatot Gulden végezte el. Még a szóban levő esztendőben áthajózott Amerikába és hosszabb időn át behatóan tanulmányozta a Griffin-művek műszaki és üzleti viszonyait, sőt általában az amerikai vasúti technikát is. Jelentésében — melyet hazatérte után a vállalat elé terjesztett — mindenről részletes tájékoztatást adott. Egyebek között rámutatott arra, hogy az Egyesült Államok vasúti kocsiparkja 90%-ban Griffin-féle kéregöntésű kerekekkel van ellátva, ami abszolút számokban kifejezve 10 millió teherkocsi- és $\frac{1}{2}$ millió személykocsi-, illetve mozdonykeréknek felel meg. Megjegyezte továbbá, hogy az amerikai kerékszükséglet évről évre rohamosan növekszik s vele párhuzamosan emelkedik az ellátásban elsőrangú szerepet játszó — akkoriban kb. $\frac{1}{5}$ részben érdekelt — Griffin-öntődék forgalma is. Végül annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a Griffin-eljárás — tekintettel az eszerint előállított kerekek hosszabb futótartamára, nagyobb üzembiztonságára, mélyebb keménységű kérgére és öntési feszültségeinek tökéletes kiküszöbölhetőségére — feltétlenül korszerűbb a Ganz-félenél és így Európában is szép jövőnek néz elébe. Javaslatára alapján a Ganz-gyár igazgatósága most már hozzájárult a szerződés véglegesítéséhez és a bennie foglaltak végrehajtásához. Hamarosan egy újabb megbízott ment Buffalóba az öntés módszerének gyakorlati elsajátítása és a munkálatokhoz szükséges mintaberendezések átvétele végett. Griffinék a legteljesebb mértékben támogatták a helyszíni tanulmányokat, úgyhogy néhány hónap múlva, amikor Wiedmann leobersdorfi műhelyfőnök — ő volt a megbízott — két amerikai mérnök és két szakmunkás kíséretében hazaérkezett, Budán megindulhatott az újfajta keréköntés.

Az üzem átállítása azonban nem volt könnyű feladat. Nemcsak a műhelyek átépítéséről és az elavult berendezések kicseréléséről kellett gondoskodni, hanem az öntés legfontosabb anyagi kellékét, a Griffin-féle nyersvasat is biztosítani kellett. Igaz, hogy a buffalói vállalat kötelezte magát a Ganz-gyár szükségletének fedezésére, az ügy mégis komoly gondot jelentett. Az Amerikából szállított nyersvas ugyanis átlag háromszor olyan drága volt, mint az európai vasak, s ennél fogva nem kívánatos mértékben megdrágította a keréköntvényeket. A probléma megoldása igen nehéznek látszott. Nem lehetett biztosan tudni — maga Griffin sem tudta — miféle elem határozza meg a szóban levő nyersvas jellegét; mi az, ami az öntvény előnyös fizikai tulajdonságait oly kíváncsian fokozza. A titánra gondoltak, ámde — megfelelő vegytani eljárás híján — ezt nem tudták a nyersvasban kimutatni. Mindaddig tehát, amíg e kérdés tisztázatlan volt, a Ganz-gyár még csak kísérletet sem tehetett a kontinensen hasonló vasanyag felkutatására. Nehéz helyzetéből egy fiatal magyar kohómérnök, Kail József segítette ki a gyárat. Neki hosszas vizsgálódás után sikerült a Griffin-féle nyersvasban sejtett titánt kimutatni, egyszersmind mennyiségileg meghatározni, s ezzel a probléma első felét megoldani. Ezzel azonban nem érte be. Az érckeresés

gyakorlati feladatát is magára vállalta. Tudomást szerzett róla, hogy Norvégiában, a Rege-fjordbeli Sognda község közelében angol tőkésnek nemrég feltártak egy titánvasércbányát, de mivel a kitermelt érceket nem tudták kohósítani, az egész vállalkozást feladták. Kail nem kétkedett benne, hogy megtalálta, amit keresett. A gyárigazgatóság felhatalmazására Norvégiába utazott, s miután a helyszínen kielégítő tapasztalatokat szerzett, a Christiania Mine Company céggel feltételeken megállapodott a kitermelt állapotban levő 80 000 mázsányi érc megvásárlására, illetőleg a bánya bérbevételére nézve. A végleges elhatározás az érccel végzendő kohósítási kísérletek kedvező kimenetelétől függött. Kail tehát most újabb nehéz feladat elé került. Olyasmivel kellett megpróbálkoznia, amivel a nagyhírű angol kohászat sem tudott megbirkózni. Egyideig minden fáradozása hiábavalónak látszott: bármi kevés titános ércet adagolt is az olvasztásra kerülő vasércnek, a kohó következetesen befagyott, szaknyelven kifejezve — nyersjáratra hajlott. Nagy tudása és kitartása végül mégis meghozta a kívánt eredményt: megtalálta a titántartalmú vasérc nagyolvasztóban való kohósításának Európában egyedülálló módszerét. Ezzel adva volt a norvégiai bánya bérbevételének lehetősége, s megvalósulhatott a Griffin-féle nyersvas hazai előállításának merész gondolata.

Az átalítás egyéb teendői aránylag könnyen és simán bonyolódtak le. 1897-ben, alig egy esztendővel az akció megindulása után, már teljes üzemmel működött az új korszerű keréköntőde. Színhelye a budai gyártelep legnagyobb műhelye volt: egy 1300 m² nagyságú osztatlan csarnok a Királyhegy utcai oldal nyugati részén. A berendezés teljesen amerikai minták szerint történt. Főbb részeit 2 db 1200 mm $\varnothing$ kúpoló kemence, 7 hidraulikus üzemű forgódaru, 3 szárító kamra, 1 magkészítő műhely és 1 hűtőgödör csoport alkotta. E nagy műhelyt déli irányban különféle kerékmunkáló munkahelyek egészítették ki: a tisztító-, fúró- és köszörülőműhely. Utóbbiak 1 fúrógéppel és 2 amerikai rendszerű kettős köszörűgéppel, valamint 1 db 50 lóerős gőzgéppel voltak felszerelve. Járulékos része volt a keréköntődének 1—1 koks- ill. vassfelvonó berendezés és 1 zúzómű.

Az öntőüzem másik felét, a szürkeöntődét nem érintették a korszerűsítő munkálatok. Itt minden a régiben maradt: a hatvanas—nyolcvanas évek folyamán kialakult állapotban. Az üzem javarészből ugyan csak a Királyhegy utca frontján nyert elhelyezést, mégpedig négy, egymás mellett sorakozó műhelyépületben, összesen 1800 m²-nyi területen. Felszerelését 4 kúpólókemence, 6 szárítókamra, 7 fából készült forgódarú, 1 görgőjárat, 1 szén- és grafitörölő, 1 rostáló henger és 3 fogaskerékformáló gép alkotta. Segédműhelyül egy magkészítő és egy öntvénytisztító helyiség szolgált.

További fontos összetevői voltak a törzsgyári öntőüzemnek: a fémöntőde és a vegyszeti laboratórium. Az előbbi a gyártelep Ganz utcára néző délkeleti sarkában egy 68 m² nagyságú olvasztó és egy 396 m² területű öntőműhelyt foglalt el. Számos különböző fajta öntvényt készített, főleg a Parisis-féle szabadalmazott foszforbronzöntvénye-

ket. A laboratórium — a keréköntődéhez hasonlóan — egészen korszerű létesítmény volt: a nyolcvanas évek elején Gmelin Ottó által életrehívott szerény vas- és fémelemző műhelyből Kail József irányítása mellett 1891-ben szervezték újjá, s egy 150 m² kiterjedésű, 6 helyiségből álló épületben helyezték el közvetlenül a keréköntőde szomszédságában. Hasonló modern felszerelésű műhellyel akkoriban az ország egyetlen öntődéje sem büszkélkedhetett.

A kiegészítő üzemi részlegek közül a mintaasztalosműhely és a kéregöntésű vasúti keresztezések megmunkáló műhelye érdemel említést. Mindkettő a gyár Ganz utcai épületszakaszának I—II. emeleti helyiségeiben kapott helyet, az előbbi 374 m², az utóbbi 170 m² kiterjedésben. Gépi berendezésük 2 szalagfűrészből, 1 fagyalugép, 3 faesztergályozó és 2 mintametszőgépből, illetőleg 1 kettős lyukfűrőgépből, 1 szerszámköszörülő s 1 fűrőgépből állt; a mozgató erőt valamennyihez egy gázmotor szolgáltatta. Végül az öntődéhez tartozott ugyanennek az épületrésznek a földszintjén és emeletén több kisebb-nagyobb, összesen 1270 m² területű raktárhelyiség a modellek és a kész öntvényárak raktározására.

Az öntőde termeléséről a nyolcvanas évekbelihez hasonló átfogó kép — sajnos — nem áll rendelkezésünkre. Valamennyi öntvényfajtára kiterjedő részletes statisztika csak az évtized első négy esztendejéből maradt fenn. Erről ad számot az alábbi táblázat:

K é s z ü l t						
Évben	kéregöntésű nagy vasúti kerék db	kéregöntésű kis kerék iparvasutak számára db	kéregöntésű sínkeresztezés db	gépöntvény kg	szerelvénydarabok kg	fémöntvény kg
1890	17 575	11 041	2452	3 668 055	341 883	85 519
1891	20 572	13 070	2381	3 614 315	343 046	128 948
1892	14 369	13 965	1396	3 983 042	316 054	135 707
1893	18 795	12 291	1956	7 669 132	263 599	129 377

A további évekből csupán kerék- és keresztezés-kimutatásaink vannak. Ezek szerint:

Évben	K é s z ü l t	
	kéregöntésű vasúti kerék db	kéregöntésű sínkeresztezés db
1894	31 289	1535
1895	24 593	1729
1896	29 201	1732
1897	31 851	2047
1898	44 368	1554
1899	29 816	1593

A vasöntvények súly szerinti összmenyisége csak az 1896-tól 1899-ig terjedő időszakban ismeretes.

Évben	készült q vasöntvény
1896	152 366
1897	145 950
1898	169 895
1899	146 003

Úgy látszik, e töredékes kimutatások is elegendők az átlagtermelés mértékének megvilágítására, illetőleg az előző évtized eredményeivel való összehasonlításra. Tanúságot tesznek róla, hogy az öntőüzem mennyiségi termelésében időszakunk folyamán számottevő eltolódás sem fel, sem lefelé nem következett be.

A régi, jól bevált cikkek zavartalan termelésében, illetőleg az új-fajta különleges gyártmányok késedelem nélkül való meggyökereztetésében kifejeződő Ganz-üzempolitika határozottan érvényesült a gépgyártás területén is. A hagyományápolás irányzata a hetvenes—nyolcvanas években életre hívott, zsenge gyártási ágak megerősítéséhez, kifejlesztéséhez vezetett. Mindazok a sajátos gépészeti alkotások, melyeket az előző évtized műszakilag kikísérletezett s a világpiacokon bemutatott, most váltak komoly gyártási tényezőkké. A malomgép-, a vízturbina, az aprítógép-, a papíripari gép- és darugyártás kiemelkedett az általános gépgyártás kereteiből s önálló, szervezetileg is elkülönült gyártási ággá fejlődött. Másrészről ugyanekkor a haladás irányzata is jeles eredményekre vezetett: nagyfontosságú, részben világhódító új gépek megszerkesztésére, gyártására és forgalombahozatalára.

A legsajátosabb s legjelentékenyebb Ganz-gépgyártmány ebben az időszakban is a *hengerszék* volt. Elsőrendűségét kétségtelenül a közép- és kelet-európai mezőgazdasági országokban aratott nagyszerű sikerének köszönhetette s az ennek nyomán járó egyre fokozódó piaci keresletnek. A nagy kelendőség biztosította számára az igazgatóság állandó figyelmét s ezáltal a műszaki tökéletesedés minden lehetőségét. Javításán, az őrlés különleges céljaihoz való alkalmazásán Mechwart személyes irányításával a legképzettebb mérnökök dolgoztak. Szükségképpen kellett tehát a gyártmány minőségi színvonalának emelkednie. A milléniu n idején a hengerszékgyártás valóban rendkívüli fejlettséget mutat. Túlzás nélkül lehet állítani, hogy sikerült a gyárnak a kontinensen szerzett minden tapasztalatát értékesítenie s a malomipar részéről támasztott valamennyi igényt kielégítenie. A műőrlés különféle műveleteit a Ganz-hengerszékek épp oly hiánytalanul és kifogástalanul el tudták végezni, mint a parasztőrlés egyszerű feladatát. Minden munkarészlethez vagy eljáráshoz megfelelő hengerszerkezet készült: a gabonaszemek szétdarabolásához rovátkolt hengerű *darálószék*, a darának dercévé való felbontásához síma hengerű *felbontószék*, a dercének lisztté való őrléséhez simahengerű és nagynyomású *kiőrlőszék*, végül az egyszeri felöntéssel dolgozó parasztőrléshez ún. *simánőrlőszék*. További tagozódás

állt elő a gépfajtákon belül szerkezet, nagyság és kivitel szerint. A millennium idejéig négyféle alkati típus és nem kevesebb mint 60 méret szerinti forma alakult ki. A gyártás ugyanis a kívánalmakhoz való alkalmazkodásban oly messzire ment, hogy az őrlési munkafázisokon és a gabonafajták keményebb vagy lágyabb jellegén túl az üzemek méreteit és igényeit is tekintetbe vette. A szerkezetek egyébként csaknem kivétel nélkül Mechwart szabadalmai voltak, vagy azok nyomán készültek. Idegen szabadalom szerint csak egy szerkezet készült: a Friesleder-féle daráló-, felbontó- és őrlőszék.

Nagy volt a haladás más malomgépek és felszerelések gyártásában is. Ismeretes, hogy ebbe az irányba a budapesti elevátor építése kapcsán kezdett tájékozódni a Ganz-gyár. A nyolcvanas évek folyamán azonban komolyabb eredményeket nem sikerült elérni. Annál lendületesebb és nagyobb mértékű fejlődés indult meg 1890 után. A millenniumig Fiú-mében, Nagyváradon és Mezőhegyesen gyors egymásutánban sziló- és hombár-rendszerek épültek, s a Ganz-gyárnak megint alkalma nyílt a legkülönbélebb gabonaszállító és kezelő berendezések előállítására. Újja kellett tehát szervezni a felvonók, szalagszállítók, buktatókocsik, csővezetékek, mérlegek, tarárok gyártási ágát, mégpedig nemcsak alkalmi, hanem *állandó jellegű üzemre*. Ez annyit jelentett, hogy az előállítást nem lehetett az elevátorépítések esetleges munkaalkalmaihoz szabni, hanem számba kellett venni egy folytonos igényű, amellelt mégis nagy felvőképességű megrendelőkört is. Vagyis: biztosítani kellett a malomipar támogatását. A feladat, mely ezzel kapcsolatban a gyár, vezetőségre hárult, nem volt túlnehéz. Üzleti vonalon: egyszerűen fel kellett hívni a régi hengorszékvásárlók figyelmét az új vállalkozási ágra-üzemi vonalon pedig: a hombárberendezéseket a malomipar céljaihoz kellett alkalmazni, illetőleg be kellett vezetni bizonyos különleges malomgépek gyártását. Mindez könnyen, simán ment végbe; 1896-ban már fennállt és működött az önálló *malomépítő osztály*, amely a hengorszékeken kívül különféle gabonatisztító, osztályozó, koptató, hegyező, valamint dara- és dercefajtázó gépeket, lisztkeverőket, felvonókat, szállítócsigákat, mérlegeket, kőjáratokat gyártott, feltehetőleg nagy mennyiségben. Erre enged következtetni az egykorú üzletstatisztika, mely szerint a szóban forgó ideig nem kevesebb mint 417, többnyire külföldi malom rendezkedett be részben vagy egészben a felsorolt gépekkel. Pontos számszerűséggel csupán a *hengorszékgyártás méreteit* lehet áttekinteni, de ezt is csak az évtized első felében.

Évben	1890	1891	1892	1893	1894	1895
KÉSZÜLT db hengorszék	801	862	766	876	811	728

Eszerint tehát a gyártás mennyiségi mérlegében az előző évtized vége óta lényeges változás nem következett be.

Malomipari igények játszották a főszerepet a Ganz-gépgyártás egy másik fiatal ágának, a *turbinagyártásnak* továbbfejlesztésében is. Bár egyéb vízierővel dolgozó iparüzemek, így a villamosipar fejlődésével kapcsolatban a villamos erőművek is komoly érdeklődést mutattak a műszaki és gazdasági szempontból egyaránt előnyös korszerű vízimotor iránt, mégis — nagy számuknál fogva — a malmok voltak azok, amelyek megrendeléseikkel a gyártásnak szilárd alapot adtak.

A turbinagyártás fejlődésére azonban a megnyilatkozó érdeklődés sokoldalúsága nem volt közömbös. A legkülönbébb üzemi igényekhez való műszaki alkalmazkodás komoly elméleti vizsgálódásokat és gyakorlati kísérleteket tett szükségessé. Küstel főmérnök, aki ezidőben is vezetője volt a turbinaosztálynak, szerkesztési és tervezési irodájában munkatársaival együtt állandó figyelemmel kísérte a külföldi szakirodalomban közölt eredményeket. Ennek az elmélyedésnek volt köszönhető, hogy a gyártás nem merült ki egy-két régi szabványminta másolásában, hanem sajátos jellegzetes szerkezeteket alkalmaztak. A villamosipar fejlődése folytán pontos, megbízható szabályozó szerkezeteket igényeltek és megállapítható, hogy a Ganz-gyár európai cégekkel párhuzamosan vett részt ezen igények kielégítésében. Ebből az időből származik Küstel Károlynak egy szabadalmazott találmánya: „A parciális beömlésű akciós turbinák szabályozó szerkezete”. A találmány, amelyet több hasonló követett, biztosította a vízturbinák fokozott alkalmazását a villamos energiát termelő erőművekben. Azokban a nagy sikerekben, amelyek a Ganz ez időbeli villamos erőműtelepeinek építkezéséhez fűződnek (Innsbruck, Tivoli stb.), számottevő részük volt a tökéletesített turbinaszerkezeteknek.

Az évtized közepén a turbinaosztály már európai viszonylatban is elsőrangú hírnévnek örvendett. Teljesítőképességét reprezentatív módon a budapesti millenáris kiállításon mutatta be. A kiállított turbinák 9 különböző kivitelben készültek, s teljesítményük 5 és 543 LE között volt.

Nevezetes külföldi létesítménye volt a turbina osztálynak a *Krainische Industrie-Gesellschaft* asslingi acél- és vasgyára részére 1889/90-ben, a Szávánál berendezett, három egységből álló turbinatelep, amely részben a hengermű, részben pedig egyéb munkagépek nagyrészt közvetlen meghajtására szolgált. Három, egyenként 800—900 lóerős, parciális beömlésű turbina került itt beépítésre; függőleges tengelyük felül jól bevált Gulden-féle harangcsapággal, alul pedig Rodinger-féle hidraulikusan tehermentesített csapággal volt ellátva.

Résztvett a Ganz 1890-ban az amerikai *Cataract Construction Company* által a Niagara vízierejének hasznosítására kiírt tervpályázaton, és számos más világcég előtt a második díjat nyerte el. A szóban forgó társaság a Niagarának a vízesés feletti részéből kiinduló alagutat épített, amely a vízesés alatt torkolt be ismét a folyóba. Az utóbbi helyre kellett egy 125 000 LE teljesítményű vízierőművet és energiaátviteli be-

rendezést tervezni, amelyből a nyert energia egy részét nagyobb távolságra kellett továbbítani. A Ganz-gyár terveit Gulden és Mechwart személyes irányítása mellett javarészt egy fiatal magyar mérnök, *Szűts Béla* dolgozta ki. Ezek szerint az erőmű 25 darab, egyenként 5000 lóerős, függőleges elrendezésű turbinából állt volna. Tekintettel azonban a forgórészek hatalmas súlyára, az Asslingban már sikerrel alkalmazott egy-egy harangcsapágy és egy-egy hidraulikusan tehermentesített alsócsapágy nem lett volna elég. Ezért mindegyik turbina tengelyére három harangcsapágyat és alul egy hidraulikusan tehermentesített csapágyat alkalmaztak. A fordulatszám-szabályozást ugyancsak bevált Ganz-szabadalom alapján, centrifugális szabályozó és hidraulikus szervomotorok alkalmazásával oldották meg. A nagyszabású terv sajnos nem került kivitelre.

A Ganz turbinaépítés azonban még csak ezután lendült fel igazán. 1897-ben a gyár korszakos jellegű újítást vezetett be: megkezdte egy a kontinensen még kevésbé alkalmazott amerikai eredetű szerkezet, az ún. Francis-turbina gyártását. Ésszerű folytatása volt e lépés annak az üzletpolitikának, amely a malomhajtás korszerűsítése mellett a villamos erőművek építésében látta a turbina jövőjét. A Francis-turbinában ti. a Ganz-gyár vezetősége olyan alkotást látott meg, mely működésénél, szabályozhatóságánál és változatos beépíthetőségénél fogva az addig alkalmazott típusoknál alkalmasabb volt áramfejlesztő berendezések hajtására. E meglátás helyesnek bizonyult. Rövid pár esztendő leforgása alatt a Francis-turbinák teljes sikert arattak: nemcsak meghonosodtak, hanem fokozatosan kiszorították az előbb alkalmazott turbinatípusokat. Ide vonatkozólag jellemző, hogy az évtized végéig készült turbináknak nem kevesebb mint 35%-a Francis-típusú volt. De nemcsak üzletpolitikai szempontból jelentett változást ez az újítás, hanem műszaki tekintetben is. A Francis-turbina gyártása ugyanis magasabb fordulatszámra miatt sokkal gondosabb, finomabb megmunkálást kívánt, mint a korábbi szerkezetek, s ennél fogva a gyárban új, fejlettebb technológiai eljárások bevezetését tette szükségessé.

A gyártás mennyiségi emelkedését, illetve a piaci térhódítást egyébként a 430. lapon levő táblázat mutatja.

E kimutatás tehát az előző évtized eredményéhez viszonyítva a termelésnek mintegy 110%-os gyarapodásáról ad számot.

Erőteljes fellendülés következett be a gépgyártás egy további területén: a nyolcvanas évek harmadik negyedében megindult *aprító-gépgyártásban* is. Meghonosítása annakidején alig volt egyéb bizonytalan kimenetelű kísérletnél, mégis a kitűnő üzleti gyakorlat és a műszaki tudás ennek is biztos alapot épített. Az általános gépgyártás körében a millenniumot megelőző években szinte szemlátomást nőtt fel s izmosodott önálló gyártási ággá. 1896-ban már külön osztályszervezetben tűnik fel, akár a malomgép- vagy a turbinagyártás. Magának az osztálynak céltudatos programja volt, melyet nagy körültekintéssel igyekezett megvalósítani. Törekvése arra irányult, hogy mindazokat a nagyüzemi iparágakat, melyeknek munkafolyamában anyagszétaprítás előfordul,

A Ganz-gyár által létesített turbinaberendezések 1890—1895

Év	Magyar-ország		Aus. tria		Olasz-ország		Német-ország		Szerbia		Bulgária		Románia		Orosz-ország		Amerika		Összesen	
	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE	turbi-nák	LE
	száma																			
1890	14	480	13	1267	4	520	1	33	1	22	—	—	1	60	—	—	2	6	36	2388
1891	10	564	20	2028	1	72	5	559	3	92	—	—	3	279	1	40	—	—	43	3634
1892	20	1274	27	2152	2	105	4	241	2	73	1	48	4	233	—	—	1	106	61	4232
1893	17	580	33	5097	1	120	2	285	—	—	—	—	2	132	3	215	1	49	59	6478
1894	25	2543	27	2969	3	150	3	82	—	—	1	14	3	205	5	595	—	—	67	6558
1895	17	1931	44	5511	7	588	7	464	—	—	1	30	—	—	2	243	1	215	79	8982
Össz.	103	7372	164	19024	18	1555	22	1664	6	187	3	92	13	909	11	1093	5	376	345	32272

e művelet minden fajtájához és fázisához szükséges munkagépekkel ellátta. Így a gépek egész sorozatának előállítását kellett vállalnia: szerkezetekét, amelyek különféle anyagok szétválasztására, illetőleg összekeverésére szolgálnak, amelyekkel a törés, zúzás és őrlés művelete elvégezhető, végül amelyek a mindezen műveleteknél nélkülözhetetlen segédmunkálatokat teljesítik. Az első csoporton belül mintegy 8—10 gépfajta készült: osztályozóhengerek, rázósziták, keverődobok, keverőcsigák, csiszolódobok stb. Még változatosabb volt a tulajdonképpeni aprítógépek csoportja: görgőjáratok, golyósmalmok, szektoros törők, pofástörők, hengerművek, csonttörők, centrifugális malmok, zúzóművek stb. mellett az előtörő, utántörő, őrlő és finomőrlő hengerművek mutatják a gyártás sokoldalúságát. A segédgépek voltaképpen más gyártási ágak készítményei voltak: különleges szállítókocsik, csigák, daruk, szánkás felvonók, csörlős felvonók, felvonók különböző szemmagyságú anyagok részére, emelőszerkezetek stb. E sokágú gyártáshoz egy további járulékos csoport kapcsolódott, ti. a kerámiakai munkagépek sorozata: agyagvágók, mázórló malmok, keverőművek, sajtók, különféle kőmegmunkáló gépek, (fűrészek, esztergapadok, gyémántfűrők és köszörűk stb). Mindezek az adatok azonban csak vázaltszerűen érzékeltetik a szóbanforgó gyártási ág termelőmunkájának gazdagságát. Az egyes gépfajták ugyanis formáik, méreteik és szerkezetük szerint is erősen elkülönültek aszerint, milyen cél szolgálatára voltak szánva. A görgőjáratok pl. 17, a golyósmalmok 8, a szektoros törők és csonttörők 4—4 változatban készültek. Eredetük szerint egyébként a gépek nagy része külföldi volt, mégpedig vagy közismert, védelem alatt nem álló szerkezet, vagy Gruzon-szabadalom. Bizonyos azonban, hogy az eredetiségre törekvő Ganz-technika legtöbbjüket — kiváltképp a hengerműveket — többé-kevésbé saját szerűvé alakította.

A termelés és az eladás méreteire nézve — sajnos — nem maradtak fenn kimutatások. Csupán annyit tudunk, hogy a fellelvő piac a Monarchia valamennyi országára kiterjedt.

A millennium évéig önállósult gépipari ágak sorába tartozik még a *papíripari és emelőgépgyártás*. Az előbbi — mint ismeretes — a leobersdorfi vállalat megvételével kapcsolatban illeszkedett be a Ganz üzemi programjába, az utóbbi pedig az elevátor-építkezéseknek köszönhette meggyökeresedését. A Monarchia iparosodásának akkori viszonyai között mindkét gyártmánycsoportnak komoly létjogosultsága volt: a korszerűsödő és terjeszkedő papíripar sokféle gépi igényei éppoly jelentékeny foglalkoztatást ígértek az előállító kisszámú üzemnek, mint a legkülönbélebb rakodó, raktározó és üzemi tevékenységekben felmerülő daruszükségletek. Ehhez képest a kibontakozás is gyorsan s határozottan ment végbe. Különösen szembetűnő ez műszaki vonalon.

A papíripari gépgyártás pl. megindulásától (1887) az ezredéves kiállításig terjedő nyolc esztendő időszakban a felkészültségnek olyan fokát érte el, amely kontinentális viszonylatban is elsőrangú volt. Csupán a szorosabb értelemben vett papírkészítés számára 25 különféle gépi berendezés készült, mégpedig:

rongytépő
 rongyvagdaló
 rongyporító
 rongyfőző
 hollandi
 kavará
 klórmészoldó
 álló keverőkád
 fekvő keverőkád
 homokfogó
 csomófogó berendezés
 fenékvízszivattyú
 formátumkocsi

Gautsch-sajtó
 másodsajtó
 harmadsajtó
 szárítókészülék
 nedves és száraz simítók
 hosszvágókés
 felgöngyöltő készülék
 hajtómű a sajtókhoz és szárító-
 hengerekhez
 kalander (simító)
 mángorló
 keresztvágókés
 csomagolósajtó.

További 28 gép, illetve készülék szolgálta a cellulózipar szükség-

leteit :

foszlató 5 sajtóval
 foszlató 5 sajtóval és fel-
 csapható felsőrésszel
 foszlató 8 sajtóval
 foszlató 10 sajtóval
 rázó és osztályozó készülék
 hengeres osztályozó készülék
 kavarákád
 anyagszivattyú
 oszlopos anyagszivattyú
 fali anyagszivattyú
 finomító
 kődaru
 lemezgép

ikerszivattyú
 sajtószivattyú
 hengeres lemezszárító készülék
 simítómű
 körfűrész
 himbás fűrész
 lengő körfűrész
 kéreghántológép
 hasítógép
 ágfűrógép
 csigacsörli a fafelvonóhoz
 fekvő fafőző
 álló fafőző
 fafoszlató vagy fakoptató.

Üzleti vonalon az elért eredmények szintén figyelemre méltók.
 A szóban forgó idő (1887—1896) alatt tíz üzem teljes berendezésén kívül
 a következő gép- és készülék-eladásokról van tudomásunk :

	db		db		db
papírgyártógép	1	kőköszörülő	7	hidraulikus prés	7
görgőkalander	4	finomító	17	anyagfelvonó	12
ívkalander	2	finomítódaru	5	hollandi	43
simítómű	6	rotációs adagoló	28	fafőző	3
keresztvágógép	4	rázó adagoló	41	rongycesplő	3
hosszvágó	2	kavará	20	anyagszivattyú	17
szárítókészülék	7	ágfűrógép	7	kavarákád	15
felgöngyöltő	2	fahasítógép	9	kéreghántógép	9
lemezgyártó	23	körfűrész	11	nedves prés	4
foszlató	31			vízszivattyú	10
				centrifugális sav- szivattyú	12

Nem kevésbé komoly felkészültséget mutat a *daruépítő*-osztály. A gyártást itt is az igényekhez való legmesszebbmenő alkalmazkodás jellemzi. Szinte minden különleges munkafajtának megvan a megfelelő darutípusa: a rakodásnak, szerelésnek, öntésnek stb. Mindezek a típusok azután további tagozódást mutatnak a kivitel formája és az alkalmazott hajtóenergia szerint. Az előbbi alapon készülnek futó-, bak-, portál- és forgódaruk, — az utóbbi szerint pedig kézi hajtású, gőz-, víz-, illetőleg villamos üzemű daruk. A tervezésben, a szerkesztésben és az építésben ezen a téren is nagyfokú önállóság érvényesül. Jellemző pl., hogy a nyolcvanas—kilencvenes évek fordulóján Bánó László vezetésével itt készült a kontinens egyik legelső olyan nagyteherbírású (100 q) elektromos hajtású futódaruja, amely egy motorral háromféle mozgást tudott végezni. Ez a daru a vagongyári öntödében működött. Az eredetiségre törekvésnek további jellemzői azok az alapvető kísérletek, melyeket a fiúmei elevátor építése alkalmával ugyancsak Bánó László végzett, s amelyeknek eredményeként sikerült a váltóárammal hajtott emelőszervezeteknek az indításnál mutatkozó nehézségeit kiküszöbölni. Hogy mennyiségi tekintetben milyen méreteket öltött a gyártás, azt az idevágó adatok teljes hiánya miatt — sajnos — nem lehet megállapítani.

Az idáig felsorolt gépgyártási ágak mind a hetvenes—nyolcvanas években létesültek, a kilencvenes éveknek csak növekedésüket köszönhatték. Volt azonban a Ganz-gépiparnak egy sajátosan kilencvenes évekbeli tagozata is, ti. a *motorgyártás*. Bevezetése és kifejlesztése egy zseniális magyar mérnök, *Bánki Donát* nevéhez fűződik. Bánkit 1890 táján már ismerték hazai műszaki körökben. Pedig akkor még csak harminc év körüli fiatalember volt. A Dunántúlon, a Bakony vidéki Bánkon született 1859-ben. Korán felcsillanó műszaki tehetségét a budapesti műegyetem tanárai fejlesztették ki az 1870—80-as évek fordulóján. 1882-ben, kevésbé tanulmányainak befejezése után a Ganz-gyár szerkesztő mérnöke lett. Ekkoriban folyt a pesti elevátor építkezése, s a felszerelés terveinek elkészítéséből Bánkinak is komoly rész jutott. Feladatait oly kiválóan oldotta meg, hogy az igazgatóság az ezután következő magyaránú emelőszervezet-építések vezetését is rábízta. E munkálatok azonban nem merítették ki munkaerejét. Párhuzamosan számos más dolgot is végzett: közreműködött Mechwart szántógépének szerkesztésében, s elkészítette a róla elnevezett korszerű erőmérőt. Érdeklődési körének legkedveltebb tárgyát azonban a belső égésű motorok alkották. Még technikus volt, amikor (1879—80-ban) „a gázgépeknél használandó legcélszerűbb méretek és keverékek”-ről pályadíjnyertes értekezést írt. Idevágó első találmányai („Újítás a gázgépeken” és „Újítás a gáz- és petróleummotorokon”) azonban csak 1888-ban készültek el. Ekkoriban történt ugyanis, hogy Bánki a műegyetemi gépműhely vezetőjében, Csonka Jánosban olyan munkatársat nyert, aki rendkívüli gyakorlati érzékkel és nagyszerű kivitelező készséggel segítette megvalósítani elgondolásait. Közösén dolgozták ki most említett szabadalmaikat is, s együttműködésükből született két esztendő

múlva (1890-ben) jeles korszerű találmányuk: a *motorkalapács*. Ez az elmés szerkezet, mely a gőzüzemre berendezkedni nem tudó kisipari telepek céljaira készült, itthon és külföldön egyaránt nagy érdeklődést keltett. A kalapács ti. — mely gáz- és petróleumüzemre egyaránt működött — nemcsak a városi, hanem a falusi kisiparosok körében is elterjedésre számíthatott. Ez a felismerés indította Németország egyik legnagyobb gépgyárát, a Berlin-Anhaltische Maschinenbau A. G.-ot Bánki és Csonka találmányának megszerzésére és ugyanez adott ösztönzést a Ganz-gyárnak a motorgyártás megindítására. (35. kép.)

Mechwart, akinek a gőzüzemű erőgépgyártást a megelőző évtizedekben nagy erőfeszítések árán sem sikerült kifejlesztenie, most kárpótlást remélt a Bánki—Csonka-féle motoroktól. Nemcsak Bánki kísérleteit támogatta tehát messzemenő megértéssel, hanem motorkonstrukcióinak gyártási és értékesítési jogát is megszerezte a vállalattal. A kilencvenes évek legelején már folyamatban is volt a gyártás. Egy ideig csak gázmotorok készültek, de 1893/94-ben a petróleum, majd a benzinmotorok előállítás is megkezdődött. A következő két-három esztendő aztán meghozta a komoly sikereket. Ország-világ előtt való bemutatásukra a millennáris kiállítás adott alkalmat. Nagyszerű sorozat szemléltette itt a közönséggel, mekkora utat tett meg a motorszerkesztés és -gyártás az Otto-féle négyütemű gázmotortól a Bánki—Csonka-féle kombinált gáz—petróleum—benzinmotorig. Nagyságban, elrendezésben, szerkezetben, alkalmazásban a legkülönbébb megoldásokat lehetett látni: voltak 1—2 lóerős szerény munkabírási gépek és 30—50 lóerős komoly energiaszolgáltatók; voltak különféle álló és fekvő szerkezetek; a szivattyúval táplált petróleummotorok mellett feltűntek a Bánki—Csonka-féle porlasztóval felszerelt gépek; a kovács- és lakatosipari motorkalapács mellett pedig ott álltak az őrlő- és cséplőgéphajtásra szolgáló motorok, illetve lokomobilok, a Mechwart-féle petróleumekék, a mezei vontató mozdonyok, végül a villamosgéphajtásra alkalmazható, sebességingadozások nélkül működő ún. precíziós motorok.

E jelentékeny haladás vitathatatlanul a Ganz-gyárnak, illetve Bánkinak és Csonkának volt köszönhető. A korszakos jelentőségű szerkesztési újdonságok egész sora (így a tolattyúk helyettesítő szelepek, a hengerbeli robbanások által történő belső csőgyújtás, a porlasztókészülék és a nagyfokú keveréksűrítés) világviszonylatban is a Ganz-motoroknál nyert először alkalmazást. Az első kifogástalanul működő *porlasztót* Bánki és Csonka 1891 őszén készítették és 1893 februárjában szabadalmaztatták, jóval előbb tehát mint Maybach, akinek a nyugati tudományos közvélemény a karburátor feltalálását tulajdonítja. Hasonlóképpen megelőzte Bánki a külföldet a *nagyfokú kompresszió* gyakorlati megvalósításában; azt a módszert, amely a sűrítésnél fellépő előgyújtásokat a motorba áramló petróleum-levegő keverékbe juttatott porlasztott vízzel küszöböli ki, ő alkalmazta elsőnek. Mindezek a sikerek a millennium idején a villamosiparihoz hasonló világhírt s nagyszerű vállalkozási lehetőséget ígértek a Ganz-motorgyártásnak.

Az önálló gépgyártási ágazatoknak e sorozatát egy sokrétű csoport zárta le: az ún. *általános gépgyártás*. Azok a gépészeti cikkek tartoztak ide, melyeket egy-egy nagyszabású vállalkozás vagy valamely messzetelekintő műszaki kísérlet kapcsolt be az üzemi munkába, de amelyeknek állandó nagyarányú kelendőséget biztosítani nem sikerült. Mint alkalmi gyártmányok honosultak meg a különféle *közlőművek* és részeik: hajtótengelyek, szíj- és kötéltárcsák, csapágys a Ganz-különlegességszámba menő Mechwart-féle frikciós tengelykapcsolók. Valamennyit a pesti elevátor-építés óta készítette a gyár. A kísérleti gyártmányok közül a bányaszivattyú, a vasúti fordítókorong és tolópad, továbbá néhány mechanikai *munkagép* (fúró-, maró-, csiszoló- és rovátkoló készülék), illetőleg a *gőzgépnek* néhány különleges rendeltetésű változata, az úthenger és a Mechwart-féle szántógép érdemel említést.

Ezek közül csak a *szántógép* emelkedett jelentőségre, ez is csak műszaki szempontból. Létrehozásának és gyártásának gondolata Mechwarttól indult ki. Az a nagy rokonszenv ugyanis, amellyel Mechwart a gőzgép iránt ifjúkora óta viseltetett, nem tudta elviseltetni vele e nagyszerű alkotásnak a Ganz üzemkörén kívül maradását. Mindenáron találni akart egy alkalmazási formát, amely biztos és komoly sikert hoz. A hajtógépekkel nem volt szerencséje: a nyolcvanas években elszenvedett sikertelenségek lehetetlenné tettek számára e téren minden további próbálkozást. Évtizedünk folyamán gőzerőgépeket már csak kivételes esetekben, házi használatra vagy egy-egy nagyobb villamosmű-építkezés esetén állított elő a gyár. A millenáris kiállításon szerepelt Ganz-féle gőzgépek (típusuk szerint álló elrendezésű, Dörfel-féle regulátorral ellátott tandem-, illetőleg vízszintes elrendezésű, André-féle vezérlőművel felszerelt compound gépek) is kizárólag dinamóhajtó szolgálatuknak köszönhették bemutatásukat. Szükségképpen terelődött tehát Mechwart figyelme a gőzgép mezőgazdasági alkalmazásának irányába, pontosabban a szántógép felé. Egy a hengerszékhez hasonló forradalmi újításra gondolt. Meg volt győződve róla, hogy amint a malomiparban sikerült megdöntenie a kőörlés évezredes uralmát, ugyanúgy a mezőgazdaságból is kiküszöbölheti a kéziszántás ősrégi gyakorlatát, csak megfelelő korszerű berendezést kell feltalálnia. Végigtanulmányozván az idevágó eddigi találmányokat (Heathcoat és Parkes, Fowler, Ceresa, Garret, Proktor és Nagy Dezső rendszerét), megállapította, hogy egyiknek sem sikerült a korszerű gyakorlati kívánalmakat kielégítenie. Egy részük a nehézkes működés, más részük a tökéletlen földmegmunkálás miatt vallott kudarcot. Olyan rendszerrel, mely szerint a szántóföld két oldalán felállított két mozdony váltogatva húzta ide-oda az ekéket, természetesen nem lehetett a gazdatársadalom széles rétegeit megbarátkoztatni; nemcsak azért, mert az ilyen kötélzántás csakis sík talajon és szabályos alakú táblákon volt alkalmazható, hanem azért sem, mert nagyerejű, drága gőzgépeket, aránylag nagy (6–8 főnyi) kezelőszemélyzetet igényelt, s ezenfelül tetemes üzemköltséggel s számottevő idővesztéssel dolgozott. E közvetett rendszerű gépeknél jóval egyszer-

rűbben, olcsóbban és gyorsabban dolgoztak az ún. közvetlen rendszerűek, melyeknél a mozdony igásállat módjára vontatta maga után az ekét. Ámde ezeknél meg vagy az volt a baj, hogy homokos és nedves agyagos talajon a mozdony járókerekei a földbe vájódtak s felmondták a szolgálatot, vagy az, hogy ekeszerkezetük nem tudta kellőképp elvégezni a hantok hasításának, széttörésének és megforgatásának munkálatait.

Mechwartnak tehát, ha a gépszántást népszerűsíteni akarta, mindezen a hibákon segítenie kellett. Évekig tartó elméleti tanulmányok és gyakorlati kísérletek, melyekben Bánki Donát is részt vett, kellettek a munka elvégzéséhez. Végre 1893-ra elkészült a mű. Egészen eredeti megoldás volt: közúti mozdonyal egybeépített *forgó-ásorendszerű ekeszerkezet*. A szántóvasak — igen elmés módon — csavarvonalszerűen voltak elhelyezve egy vízszintes tengelyű hengerpaláston és az egész ekedob a mozdonykerekekkel egy irányban forgott. Ilyenformán nemcsak a mozdony akadálytalan jársáa volt biztosítva, hanem a talaj cél szerű forgatása és a szabályos, veszteségmentes munkavégzés is. Lényegében a szerkezet működése a kézimunkával való ásás utánzása volt, azé a művelété, amely Mechwart megfigyelése szerint a közönséges ekeszántásnál sokkal tökéletesebben aprítja és keveri meg a földet. A gyakorlati próbatételek teljes mértékben igazolták mind az elméletet, mind a műszaki megoldást. A pomázi Radvánszky-uradalomban 1894—95-ben végzett bemutató szántások a mezőgazdasági és gépészeti szakértők teljes elismerését váltották ki. Különösen nagy volt a megelégedés az előbbieik körében, mert kitűnt, hogy az újfajta szántással megművelt föld átlag 50—60%-kal nagyobb termést hozott, mint ugyanazon táblának ugyanazon időben fogatos ekével felszántott része. Hasonló eredményekre vezettek az ország egyéb helyein (Bábolnán, Mezőhegyesen, Zsedényen) végzett további próbaszántások is. Mire az ezredéves kiállítás megnyílt, a Ganz-gyár már pontos termésstatistikai kimutatások kíséretében mutathatta be a hazai és külföldi gazdaközönségnek e kétségtelenül korszerű alkotását. Sőt ugyenerre az időre egy változatot is előállított: a petróleumekét. Időközben ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a gőzgépes megoldás — drágasága miatt — legfeljebb a latifundiómok körében találhat vásárlókra, a közép- és kisbirtokok részéről érdeklődésre nem számíthat. Ezért készült a szóban lévő változat, melynél a 60 eff. lóerős compound gőzgépet egy kéthengeres, 12 eff. lóerős Bánki—Csonka féle petróleummotor helyettesítette. A gyakorlati és tudományos közvélemény a Monarchia határain innen és túl egyaránt felfigyelt a Mechwart-féle szántógépre. A szaklapok hosszú ismertetésekben méltatták, a magyar és a németbirodalmi szabadalmi bíróság pedig felvette szabadalmi sorába. A találmány — úgy látszik — mégsem vált be. Az évekig tartó rengeteg erőfeszítés kárbaveszett. Üzleti vonalon a szántógép semmiféle sikert nem hozott, gyártása ki sem bontakozott.

A gyártelep, amely ennek a sokágazatú gépgyártásnak színhelyéül szolgált, elsősorban még mindig Ganz Ábrahám régi munkahelye, a törzsgyár volt. Magától értetődik, hogy az itt rendelkezésre álló tér ekko-

riban már alig elégítette ki az igényeket. A Fő-utcai oldalon és a Ganz utca déli során megszerzett telkek javarészét anyag- és áruraktárak foglalták el, a régi földszintes helyiségek fölé épített emeleteken pedig irodák létesültek. Így a gépgyárnak a legrégibb teleprészen kellett elhelyezkednie, de itt is osztozkodva a nagyterjedelmű öntödékkel. A műhelyek területe csupán 7100 m²-re terjedt, s ebből 3795 m²-en — tehát több, mint a felerészen — az öntőüzem rendezkedett be. A gépgyártás céljaira ekképpen csak egy 3305 m²-nyi műhelyépület jutott. Ilyen szűk keretek között a géposztályok gyakorlati elkülönítését természetesen nem lehetett keresztülvinni. A legtöbb gyártmány előállítására közös megmunkáló műhelyben, illetve szerelőcsarnokban történt. Az előbbi 1962, az utóbbi 893 m²-nyi területet foglalt el. Hozzájuk harmadiknak a motorgyártásra 450 m² területű különálló műhelye csatlakozott. Felszerelésük a millennium évében a következő tárgyakból tevődött össze:

A T Ö R Z S G Y Á R					
mechanikai műhelyében		szerelőcsarnokában		motorüzemében	
v o l t					
Munka- gép	1 gőzkalapács 60 esztergapad 4 gyalugép 4 marógép 10 fűrőgép 5 kerékfűrőgép 5 köszörűgép hengerekhez és fogas- kerekekhez 7 szerszám- köszörűgép 3 horonyvésőgép 1 fogaskerék- gyalugép 1 fogaskerék- marógép 5 henger-rovát- kológép 5 hengerfűrőgép 3 csavar- és anyavágógép	Munka- gép	5 esztergapad 6 marógép 4 gyalugép 1 horonyvéső- gép 3 fűrőgép	Munka- gép	5 esztergapad 3 fűrőgép 3 fűrő- és marógép 1 gyalugép
	Erőgép	Erőgép	1 30 LE gőzgép		
szerszámműhelyében					
Erőgép	1 50 LE gőzgép	Munka- gép	1 maró-vágó készülék 1 csigafűrő-élesítőgép 1 párhuzamos csavarvágó-esztergapad 1 egyetemes esztergapad 1 egyetemes köszörűgép 1 maró-vágógép 1 szerszám-köszörűgép		
Segéd- eszköz	2 kettős kovácstűz	Segéd- eszköz	1 kovácstűz		

A hengerszék- és az általános gépgyártás a millennium idejében már csak részben (alkatrészeik előállításában) talált helyet a törzsgyár terü-

letén. Nagyszámú illetőleg nagyméretű gépek építésére tágasabb tér kellett. Így történt, hogy az igazgatóság mindkét osztály szerelőrészlegét áttelepítette a bőséges férőhelyű vagongyár területére. Számukra itt egy különálló 1925 m² nagyságú műhelyépület készült a következő felszereléssel:

A hengersizék-osztály	
szerelőműhelyben	modellkészítő-műhelyében
v o l t	
5 futódaru (10 000 kg teherbírással) 17 marógép (jórészt különl. gépek) 5 esztergapad 8 különféle fűrógép, köztük egy nagy kettős hengerfűrógép 5 gyalugép 1 vésőgép Különféle kisebb szerszámgépek	3 esztergapad 1 shaping-gép 2 fűrógép

A szerelőműhelyben 120, a modellműhelyben — ahol hengersizék-daru- és egyéb minták készültek 1/5-ös kisebbitésben — 25 munkás dolgozott.

Mindent összevéve — tehát a műhelyekkel, raktárakkal, irodákkal, udvarokkal együtt — a budapesti gépgyár 1425 m²-nyi területre terjedt, s összesen 795 munkást foglalkoztatott. (36. kép.)

A Ganz-vasöntés és gépgyártás, mint ismeretes, nem szorítkozott a budai törzsgyárra, hanem tág keretek között folyt a két külföldi fiókgyárban, a ratibori és a leobersdorfi telepen is.

A kettő közül a ratibori gyárnak volt nagyobb múltja. Megnyitása (1869) óta nagyot fejlődött. Üzemében eleinte csak kéregöntésű kerék- és keresztezésgyártás folyt, lassanként azonban — kialakulásuk sorrendjében — megindult a többi Ganz-különlegességek készítése is. Még a hetvenes évek derekán megnyílt a tűzérési lövedék- és a hengersizék-üzem, a nyolcvanas években pedig munkarendjébe illeszkedett mindenemű munkagép-, turbina-, aprítógépgyártás s mellékiparként a szürke- és acélöntés. Ez az üzemtagulás természetszerűleg nagyarányú terjeszkedést vont maga után: nemcsak a telep területe nőtt meg mintegy 2 hektárra, hanem az épületek száma és nagysága is gyarapodott.

A *ratibori öntőüzem* három tagozatot foglalt magában: kéreg-, szürke- és acélöntödét s ehhez képest három egymás mellett párhuzamosan sorakozó összefüggő épületben nyert elhelyezést. Területük 396, 720, illetőleg 1910 m²-re terjedt. Berendezésüket az alábbi táblázat szemlélteti:

A R A T I B O R I G Y Á R

kéregöntödéjéhez	szürkeöntödéjéhez	acélöntödéjéhez
t a r t o z o t t		
2 forgódaru 3 kúpolókemence 2 szárítókamra	Több kis forgódaru 1 nehéz futódaru 2 kúpolókemence 1 szárítókamra	2 Siemens-Martin kemence, egyenként 4000 kg befogadótérrel 2 generátor 2 nehéz futódaru 1 könnyű „ 1 forgódaru 3 szárítókemence 2 izzítókemence 2 villamos üzemű hidegfűrész

Közös segédüzemükül szolgált egy 85 m²-nyi kiterjedésű (görgő-, henger- és rostaberendezéssel ellátott) *homokmalom* és egy 182 m²-nyi nagyságú *masszakeverő*. Volt egy ugyancsak közös, 120 m² területű anyagraktáruk is.

Hasonlóképp tervszerű elrendezést mutatott a *gépüzem* is. Helyiségei egy kereszt alakú, négyrészes épülettömbben voltak elhelyezve, úgyhogy a tengelyt képező 1310 m² nagyságú rész felét irodák és raktárak, másik felét, valamint a 720 illetőleg 1510 m²-nyi szárnyépületeket pedig különféle műhelyek foglalták el. Az erő- és munkagépállomány a következő darabokból állt:

Erőgépek:

- 2 egyenként 40 LE Wolf-féle lokomobil,
- 1 30 LE Wolf-féle lokomobil,
- 2 Wolf-féle gőzkazán.

Munkagépek:

- 1 gőzsajtó 400 t nyomásra,
- 1 hidraulikus sajtó 400 t nyomásra,
- 1 orsóprés,
- 3 excenterprés,
- 1 nagy olló,
- 1 kis olló,
- 3 síkesztergapad,
- 6 gyalugép,
- 39 különböző csúcsesztergapad,
- 9 különleges esztergapad,
- 4 vésőgép,
- 5 marógép,
- 2 shaping-gép
- 2 horizontál-fűrőgép
- 4 különleges fűrőgép,

- 13 fúrógép,
- 2 csavar- és anyavágógép,
- 6 köszörűgép,
- 8 rovátkológép,
- 5 hidegfűrész,
- 9 különféle különleges gép,
- 1 légnymású kalapács,
- 1 Roots-féle fűvő,
- 1 ventilátor,
- 1 exhaustor
- 7 különleges köszörűkészülék.

Két különböző (400 illetve 200 m² területű) épületben működtek az öntő- és gépgyár közös segédüzemei: az *asztalosüzem* illetőleg a *villanytelep*. Az előbbi 2 gyalugéppel, 1 szalagfűrészszel, 1 fúró- és vésőgéppel, 1 esztergapaddal, 1 enyvfőzővel, 2 köszörűgéppel és 1 exhaustorral dolgozott. A villanytelep egy 40 LÉ gőzgép segítségével 32 ív- és 175 izzólámpát látott el árammal. (39. kép)

A munkások száma összesen 400 volt. Közülök 180 az öntőüzemben, 200 a gépiüzemben, 20 pedig az asztalosműhelyben nyert alkalmazást.

Még nagyobb arányú és erősebb ütemű kibontakozás ment végbe a *leobersdorfi* gyárban. Bár ez a fiók csak kevéssel évtizedünk kezdete előtt (1887-ben) került a Ganz-cég birtokába, fejlődésében mégis elérte, sőt túlszárnyalta a ratibori telepet. Már az átvételt követő első idők is jelentős gyarapodást eredményeztek telep-, épület- és munkásszám tekintetében, de igazán rohamos és nagyméretű terjeszkedésre csak a kilencvenes években került sor. Az alatt a hat esztendő alatt, amely az évtizedfordulótól a millenniumig eltelt, a telepnövelés csaknem 100, az építkezés több, mint 100, a munkásfelvétel és a termeléstöbblet mintegy 60, a gépi felszerelés gyarapodása pedig 50%-os volt. (40. kép) Íme, a fejlődés pontos statisztikája :

Üzemév	Telep- nagyság	Beépített terület	Munkásszám	A segéd- és munkagépek száma	Termelési érték Ft
	négyzetméterben				
1890	85 260	10 742	280	100	579 440
1891	85 269	11 180	290	108	713 753
1892	97 769	12 966	300	112	754 264
1893	97 769	13 646	340	118	750 461
1894	102 089	15 007	350	130	821 155
1895	161 516	16 317	390	148	902 794
1896	163 557	25 581	450	151	960 000

Az üzembeosztás is sokkal korszerűbb volt, mint Ratiborban vagy Budán. Egyrészt tágasabb tér s több épület állt rendelkezésre, másrészt

nagyobb tervszerűség érvényesült a műhelyek elhelyezésében. A millenni-
umig elkészült 15 épületben a következőképp csoportosult a munka:

Sor- szám	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
műhely		Mechanikai műhelyek		Műköszőrűde		Szerelő- műhelyek	Szűrke-öntőde, öntvénytisztító	Kéregöntőde	Honokelőké- szítő műhely	Kovácsműhely	Kazánház	Mintaasztalos- műhely	Szerszámkészítő- műhely	Zúzómu	Gépkísérleti állomás
A m ű h e l y nagysága m ² -ben	1516	1079		69	334	614	$\frac{1691}{156}$	537	76	136	135	404	190	115	211

Az egyes műhelyek gépi felszerelését pedig a következő tábla mutatja:

E fiókgyárakon kívül volt a Ganz-gyárnak egy harmadik jelentős különálló üzeme is: a *petrovagorai bánya és kohómű*. Az az elsőrangú szerep ugyanis, melyet az öntőipar a gyár életében még ezidőben is betöltött, szükségképpen megkövetelte a saját üzemű nyersvasgyártást. Nem hiányzott ez a fontos segédüzem már az előző évtizedekben sem. Ismertes, hogy 1871 óta az Abaúj megyei Felsőmecenzenfén több bányarésze és egy nagyolvasztója volt a vállalatnak. A nyolcvanas évek végéig ez a vállalkozás jól el is látta a budai öntödét, ettől kezdve azonban sem mennyiségi, sem minőségi tekintetben nem tudott többé megfelelni az igényeknek. Röviddel a leobersdorfi gyár megvétele után az igazgatóságnak új nyersvaszerzési lehetőségek után kellett néznie. Sikertült is két alkalmas ércállományú gazdag bányát találni. Az egyik a Gömör megyei Lucska község közelében, a Zichy-grófok birtokán, a másik a Zágráb megyei Topusko (Petrovadora) határában feküdt s a „Krainische Industrie-Gesellschaft” tulajdona volt. Adásvételre egyelőre nem került sor; az érdekelt felek csupán bérleti szerződést kötöttek. Minthogy azonban a Ganz-gyár mindkét helyen szabad kiaknázási jogosultságot nyert, nagyarányú befektetéseket kellett eszközölnie. Lucskán az olvasztómű vízierőre járt s így a nyári hónapokban, vízhiány miatt gyakran vesztegelni volt kénytelen: különben is igen avultan s hiányosan volt berendezve. A korszerűsítés tehát elkerülhetetlen volt. A gőzerőre való áttérés két gőzkazán, 2 gőzgép és 2 fúvó, 1 léghevítő felállításával s több más átalakítással járt. De az eredmény nem maradt el: az évi nyersvastermelés 25 000 q-ról 36 000 q-ra fokozódott.

Még nagyobb arányú átalakító munkálatok zajlottak le Topuskón. Az itteni bánya ti. jóval gazdagabb volt a lucskainál, s kéregöntési célokra különösképpen alkalmas ércet (limonitot) szolgáltatott. Tulajdonképpen nem is egy bánya volt, hanem a bányák sorozata: 28 ún. bányamérték

és 37 zártkutatmány. Mindezek nem egy helyen feküdtek, hanem több község (Pecka, Perna, Slavonskopolje, Vojnic és Utinye) határában, Zágráb és Fiume megyében. Topusko csupán középpont volt. Itt állt egy lignitszénbánya közelében 26 kat. holdnyi telepen a faszénüzemű nagyolvasztó. A hármas fokozatú, három fúvókával és földalatti melegszélvezetéssel ellátott régi üzem 1892-ben került átalakításra. A munkálatokat Kail József vezette, ugyanaz, aki a budai öntöde és a lucskai nagyolvasztó korszerűsítését is végrehajtotta. A kibontakozott új üzem — egykorú vélemény szerint — nagyszerű volt: öntőcsarnok, kovács-, gép-, lakatos-, asztalos- és vegyvizsgáló műhely, külön szénpajta, anyagraktár és irodaépület tartozott hozzá. A nagyolvasztó, melyen Kail több eredeti elgondolását újítást alkalmazott, 14 m magas és 54 m³ térfogatú volt; felszereléséhez három Bouilleur-rendszerű gőzkazán, két összesen 60 LE álló gőzgép, két fúvó, egy álló vascsöves léghevítő, két Worthington-tápszivattyú, egy 120 V 50 A dinamó s további két, 10 ill. 8 LE gőzgép tartozott. Az olvasztómű üzemi vízszükségletét a közeli Glina patak mentén külön kazánnal és gőzgéppel ellátott *szivattyúállomás* biztosította. Maga az olvasztómű — az 1896-i statisztika szerint — 50, a bánya 80, a szénégetés pedig 200 főnyi munkáscsoportot foglalkoztatott. Ezzel a felkészültséggel évenként 120 000 — 130 000 q vasércből — 25 000 q mészkből és 50 000 q faszén felhasználásával — mintegy 50 000—55 000 q nyersvas volt előállítható.

Az ily módon kiépített s nagyszerűen működő bányát és kohóművet tíz évi bérlet után, 1897-ben, a Ganz 50 000 forintnyi örökáron megváltotta. Ám ennek az összegnek is több, mint ötödrésze megtérült a mecenzéfi telep eladásából. Évekkel korábban (1891-ben, illetőleg 1893-ban) ugyanis a mecenzéfi, rákói és szomolnoki ingatlanokat, illetve bányarészeket a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű s több más vevő 11 000 forintért megvásárolta.

Íme, a Ganz vas- és gépgyártás kilencvenes évekei fejlődésének vázlata! A XIX. és XX. század fordulóján négy gyártelep és nyolc gyártási ágazat hirdeti a vállalatban összpontosított szellemi és anyagi erők nagyszerű együttthatását.

Nem kevésbé jelentős a *vagongyár* kilencvenes évekei fejlődése. Sőt, az alább bemutatandó adatok igazolni fogják, hogy a termelőmunka növekedése, a műszaki haladás, a gyártelep terjeszkedése és a munkások gyarapodása itt még határozottabb, még erőteljesebb, még elismerésre méltóbb eredménnyel járt, mint az eredeti üzemágakban.

Vagoniparunk fejlődésvonalát ebben a korszakban is szinte kizárólag a hazai vasútépítés, a forgalomgyarapodás, illetőleg az állami közlekedéspolitika tényezői határozzák meg. E vonatkozásokban pedig többnyire kedvező irányzat érvényesült. Az országos pályahossz évenként átlag 500 km-rel növekszik; az 1889. évi 10 736 km-es hálózat 1895 végéig 13 274 km-re nőtt. Még számottevőbb a vasúti személyforgalom s az áruszállítás fellendülése: az évtized elejétől a millenniumig az utasok száma kerek számban 19 millióról 53 millióra, a szállítmányok

A L E O B E R S D O R F I G Y Á R

I. mech. műhelyéhez	II. és III. mech. műhelyéhez	I. és II. szerelő-műhelyéhez	szűrkeöntödéjéhez és öntvény-tisztítójához	kéreg-öntödéjéhez	homok-előkészítőjéhez	kovácsműhelyéhez	kazánházához	asztalos-műhelyéhez	szerszám-készítőjéhez	zúzóművéhez
t a r t o z o t t										
1 5000 kg teherbírású futódaru 43 esztergapad 6 gyalugép 4 shaping 4 vésőgép 15 fűrőgép 8 marógép 5 köszörülőgép 1 hidraulikus sajtó 3 malomhenger-köszörülő és rovátkológép 2 kerékfűrőgép 3 csavarvágógép 1 csiszológép 2 festékörlő 1 40 LE Corliiss gép 1 100 LE compound gőzgép 1 60 LE dinamógép	3 à 5000 kg teherbírású futódaru 10 esztergapad 4 fűrőgép 2 ékhorony-marógép 1 univerzális fogaskerék gyalu 1 marógép 2 nagy fűrő- és marógép 1 univerzális szerszám-köszörülőgép 1 univ. szij-tárcsa-esztergapad 1 35 LE lokomobil 1 60 LE dinamó	3 egyenként 5000 kg futódarú 1 lyukasztó- és vágógép 1 radiálfűrőgép 2 egyenként 5000 kg futódaru és minden szükséges gépfelszerelés 1 8 LE dinamógép	2 950 mm belső átmérőjű kúpoló 2 Roots-féle fuvó 2 szárítókamra 3 à 5000 kg teherbírású forgódaru 1 2500 kg teherbírású forgódaru 3 10 000 kg teherbírású futódaru 1 szíjtárcsa-formázógép 2 stabil kerék-formáló 2 mozgó kerék-formáló 1 szalmakötél-verőgép 1 vasfelvonó 1 kokszelemő	4 szárítókamra 3 2000 kg forgódaru 1 3000 kg forgódaru 4 100 kg forgódaru	1 homokkeverőgép 2 golyósmalom 2 görgőjárat 1 rostálóhenger 1 5000 kg teherbírású futódaru	1 2000 kg teherbírású forgódaru 1 hegesztőgép kazánkovács-műhely : 1 lemezhajlítógép 1 alaksajtó 4 kovácstűz	2 Dupuis-kazán egyenként 96 m² fűtőfelülettel (a mech. műhelyek gőzgépei számára) műhelyfűtésre : 1 függőleges gőzkazán (26 m² fűtőfelülettel)	2 esztergapad 2 keresztfűrész 1 egyengetőgép 1 szalagfűrész 1 kerékfog-metszőgép 1 szivógép a fapor fel-fogására 1 enyvforraló	1 kovácstűz 1 shaping 1 univerz. szerszám-marógép 2 amerikai különleges fűrő-köszörűgép 2 esztergapad	1 csörlőmű

menntisége 19 millió tonnáról 29 millióra ugrik. S ezt az ország gazdasági átalakulásából folyó, természetes folyamatot jelentős mértékben erősíti a kormányzat egyre kedvezőbb díjtételekkel dolgozó, a magánvasutakat fokozatosan államosító s általában az egész közforgalmi rendszert tervszerűen fejlesztő politikája. Az Államvasutak vezetőszerépe a magyar vasutak között ebben az időben már elvitathatatlan; magántársaságok többé nem képesek az övétől független vagy azzal szembenálló üzlet- és üzempolitikát folytatni. A vasútforgalom, a vasútépítés, a vasútfel-szerelés minden kérdésében az Államvasutak magatartása mérvadó. Nagy szerencse ez a magyar vasútiparra nézve! Amíg ti. a megelőző időkben — a nyolcvanas évek közepéig — az idegen tőkével dolgozó, idegenből irányított vasúttársaságok szükségleteiket részben külföldön szerzik be, most a széleskörű államosítások folytán mind számottevőbb megrendelések jutnak a magyar iparnak, sőt 1894-től kezdve minden társaságra nézve kötelező lesz a belföldi szükségletfedezés. Ez az örven-detes fordulat egyébként a vagoniparban új gyáralapításokhoz is vezet: 1891-ben osztrák tőkések Aradon létrehívják a Weitzer János-féle Gép-, Vagongyár és Vasöntőde Rt.-ot, 1893-ban a Schlick-féle vasöntő- és gépgyár kapcsolódik be a vasuti kocsigyártásba; később pedig a millen-nium után megalakul a Győri Vagongyár és a Danubius-Schönichen-Hartmann Hajógyár vagonosztálya. Az évtized első felében érvényesülő erőteljes gazdasági konjunktúra mindegyik üzemnek nagymértékű fog-lalkozást biztosít. 1890-től 1895-ig a vasúttársaságok évi kocsimegren-delései csaknem állandóan 3000—4000 között mozognak, az ezredéves kiállítás évében pedig a 4000-et is meghaladják.

Magyarországon készült összesen							
Évben	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
Vagon	2396	2923	3445	3597	3167	3238	4327

E mennyiségek javarészt természetesen az Államvasutak igény-lík. Erre a célra a fennálló tényleges szükségletekre tekintettel, évről-évre milliós összegeket szavaz meg az országgyűlés. Nem csökken érez-hetőbben a foglalkoztatás az évtized második felében sem, amikor pedig bizonyos mértékig pangó állapotba jut a magyar gazdasági élet.

Ezek az adottságok a Ganz-gyár fejlődésére magától értetődően a legkedvezőbb hatást gyakorolták. Igaz ugyan, hogy országos egyed-uralmi helyzetét az említett gyáralakulások megszüntették, komoly verseny mégsem fenyegette. A Weitzer- és a Schlick-gyár ugyanis, csak-úgy mint a későbbi kettő, teljesítőképességre és műszaki felkészültségre nézve messze elmaradt mögötte: igazi tömegrendeléseket vagy úttörő jellegű feladatokat egyik sem vállalhatott. Azt lehet mondani, hogy

inkább segítőtársai voltak a Ganznak, mint versenytársai. Az Államvasutak megrendeléseiből való részesedésük pl. annyira nem sértette a Ganz-gyár érdekeit, hogy időnként alvállalkozói viszonyban maga a Ganz adta át nekik megbízatásainak egy részét. (37. kép.)

A Ganz-vagongyár termelése — 1885 óta exportlehetőségektől is támogatva — a kilencvenes években a következőképp alakult;

Évben	Készült			Összesen
	személykocsi	teherkocsi	egyéb kocsi	
1890	346	2000	—	2346
1891	313	2580	30	2923
1892	60	3000	—	3060
1893	413	1926	107	2446
1894	520	1438	135	2093
1895	336	1481	171	1988
1896	213	2015	265	2493
1897	151	2041	161	2353
1898	206	2907	110	2223
1899	123	325	50	498

E számadatok — figyelmen kívül hagyva az 1899. évi kivételes jellegű visszaesést — nemcsak az évtized átlagos jó irányzatáról tanúskodnak, hanem az előző évtized eredményeihez képest mutatkozó hatalmas fellendülésről is. A nyolcvanas évek 2700-as csúcsteljesítményét most 2 alkalommal is sikerült messzemenően túlszárnyalni, viszont 1000 db alá csak egyetlen egyszer süllyedt a termelés, az előző korszak három esetével szemben.

De a termelés mennyiségi növekedése csak egyik — szerényebbik — jele a Ganz-vagongyártás fejlődésének. Jóval többet mond ennél a kocsiépítés és berendezés fejlődése.

E tekintetben alapvető fontosságú annak az irányelvnek az érvényesülése, mely 1885 óta — eltérőleg a korábbi idők beállítottságától — elsősorban nem a gazdaságos kihasználást és az olcsóságot hangsúlyozta a személykocsi-építésnél, hanem a műszaki kivitel tökéletességét s a belső beosztás és berendezés célszerűségét. Ez a felfogás — amely Ludwig Gyula elnökgazgatósága idején az Államvasutak minden megrendelésénél határozottan kifejezésre jutott — tette lehetővé a kocsiszerkesztésben és építésben a célszerűségnek a csínnal s a kényelemnek a kitűnő technikai munkával való párosulását. Korábban a vasúttársaságok helykihasználás és költségkímélés céljából túlnyomórészt középjáratú termeskocsikat építettek. Most az oldalfolyosós szakaszos kocsik kerültek előtérbe. Minthogy pedig a fülkés beosztás nagyobb kocsihosszúságot kívánt, a kéttengelyű futószerkezetet megfelelően módosítani kellett. Így jött létre a három tengelyen s a két kéttengelyű forgóalvázon nyugvó kocsitípus. Mindkét megoldás, de különösen az utóbbi, a tengelytávolság és a kocsisúly növekedésével járt, ami megint csak a kénye-

lem célját, ti. a kocsi nyugodtabb, zajtalanabb járását szolgálta. A kocsiépítmények szerkezeti változásának szemléltetésére álljon itt az alábbi néhány adat:

A k o c s i			
típusa	hosszúsága m	tengely- távolsága m	súlya t
Kéttengelyű	10	6	13
Háromtengelyű	12	8	20
Négytengelyű forgóalvázas	18	14	29—34

Kiváló gondot fordított a Ganz-gyár a kocsik biztonsági és kényelmi berendezésére is. Az Államvasutak és a Kassa—Oderbergi Vasút számára készített kocsik általában Westinghouse-fékkal voltak ellátva. A Hardy-féle átmenőfék, mely ugyan időközben önműködővé tökéletesedett, csak a Déli vasút s néhány kisebb vállalat vagonjain került alkalmazásra. A kocsik világítására az új négytengelyű vagonokban már *akkumulátorral táplált* villamoslámpák szolgáltak, de a régebbi kocsifajtákon is túlnyomó volt a gázlámpák alkalmazása; olajvilágítás már csak szórványosan fordult elő. Még szembetűnőbb volt a fűtésberendezés fejlődése: a szabályozás most már oly biztosan működött, hogy nemcsak a szakaszok, hanem a folyosók és a toilette-fülkék is jól voltak fűthetők. A mozdonyról való fűtés mellett divatba jött a fűtőkocsik alkalmazása. Mint érdekesség tarthat számot említésre az elektromos vészjelzők (a Prud'homme, Banovits-féle készülékek) kísérleti alkalmazása, ami azonban a gyakorlatban feleslegesnek bizonyult. További újítások: a jobb szellőzést biztosító laternás felépítmények és a 3- és 4-tengelyű kocsikon való átjárást nyugodtabbá tevő szuflék.

Korszerű kocsiszerkesztési és berendezési felkészültségéről egy különleges, bátran remeknek minősíthető alkotásával, a millenniumi udvari vonattal is tanúbizonyságot tett a Ganz-gyár. Ez a hét kocsiból (a király és a királyné termeszkocsijából, udvari étkezőkocsiból, a kíséret két termeszkocsijából, a személyzeti kocsiból és a szolgálati kocsiból) álló szerelvény a tökéletes műszaki kivitelnek és a berendezésnek legfelsőbb fokát képviseli.

Néhány idevágó fontosabb adatról a 446. oldalon lévő kimutatás nyújt tájékoztatást.

Az egész vonat gőzfűtéssel, izzólámpa-világítással, villamoscsengőberendezéssel, valamint elektromos jelzőkészülékkel, Westinghouse-, Hardy- és kézfékkal volt ellátva.

Az egykoriak csodavonatként emlegették ezt a pompás alkotást s méltán, mert a millennium idején nemcsak a Monarchiában (a Ringhoffer-cég később ennek mintájára építette meg az osztrák udvari vonatot), hanem egész Európában a legtökéletesebb vagonépítmény volt.

A Ganz-gyár udvari vonatának adatai

A k o c s i

megnevezése	jellege	szerkezete	hossza m	tengely- távolsága m	súlya t
Királyi termeszkocsi	6-tengelyű	fa- és vas-	18,7	15,1	41,9 és 42,5
Udvari étkezőkocsi	4-tengelyű forgó- alváz	váz fa- és vas- váz	18,2	14,5	36,2 37,4 és
2 udvari kísérleti kocsi.....	ua.	ua.	18,2	14,5	38,1
Személyzeti kocsi ...	3-tengelyű	vasváz	12,6	8	21
Poggyász- és kalauz- kocsi.....	ua.	ua.	12,6	—	20

Mindazok a műszaki újítások, melyek a személykocsi-szerkesztésben érvényesültek, többé-kevésbé alkalmazásra találtak a teherkocsi-építésben is. A Ganz-gyár itt sem érte be részlet-átalakításokkal és javításokkal, hanem mindezekeken felül a kocsihosszúság, a tengelytávolság és a hordképesség növelésére, valamint a kocsi típusok számának csoportosítására is törekedett. Amíg a hetvenes években csupán egyszerű nyitott és fedett teherkocsik voltak forgalomban, a nyolcvanas évek átmeneti ideje után — amikor már marha- és szén szállító-kocsik is készültek — most úgyszólván mindenféle különleges célra megfelelő kocsi-fajta épült. Az említetteken kívül ebben az időszakban jelennek meg az ún. plateau-kocsik, az alacsony és magas oldalfalú nyitott teherkocsik, a szálfá- és deszkaszállító kocsik, továbbá a párnázott lőszállító, a rácsos sertés-, baromfi- és trágyaszállító kocsik, a nagy űrtartalmú faszén-, koks- és zsámolyos rendszerű bűtorszállító vagonok, a vas oldalfalú szénzállító, továbbá a hűtőköszülékkel felszerelt sör-, hús- és déligyümölcszállító kocsik, valamint a különféle tartánykocsik bor, olaj, benzin, spiritusz, kénsav, gáz stb. szállítására. Végül kiegészítik ezt a sort azok a kocsi-fajták, melyek a személy- és teherszállítás forgalmi szolgálatához kellenek: posta-, kalauz- és kórházkocsik, az úgynevezett kísérleti (dinamométer) kocsi, a hóekék és egyebek. Bár a gyártásban mindezek érthetőleg kis tételekkel szerepeltek, a Ganz műszaki fejlődését számottevő mértékben előmozdították.

Ennyiben foglalhatók össze a kilencvenes évek vagongyártásának tényei, eredményei. Szélesebb körű adatgyűjtéssel a későbbiek során valószínűleg még sok figyelemreméltó vonatkozás feltárható lesz. Arra azonban ez a szerény vázlat is alkalmas, hogy fogalmat nyújtson a Ganz-vagongyártásban bekövetkezett komoly előrehaladásról. Megállapítható, hogy éppen olyan szilárd alapokon felépülő fejlődés volt ez, mint amilyen a gépgyártás területén és a villamosiparnak itt sajnos nem mutatott kibontakozásában megmutatkozott. Nyereség-hajhászó talajtanul spekulációból ezek az eredmények sohasem jöhettek volna létre. Tulajdonképpen annak a nagyigényű, de mégis szolid üzemi-üzleti

politikának a diadala volt ez, amely a Mechwart által fenntartott Ganz Ábrahám-féle elvek alapján nem érte be világszerte ismert gyártmányok egyszerű másolásával, hanem messzemenően önálló technikai alkotásokra, szabadalmazható Ganz-specialitásokra igyekezett a vállalat működését alapozni. Csakis ennek alapján érthető meg, miként tudta a gyár azokat a pusztító tőkés túltermelési válságokat kiállani, sőt legyőzni, amelyek az osztrák gyarmati korlátok miatt amúgy is gyenge magyar nagyipart fejlődése útján minduntalan visszavetették.

*

Végigtekintve azon a fejlődésen, amely Ganz Ábrahám 1845-ben megnyitott budai kis öntőműhelyétől a millenniumi idők világhírű gép-, vagon- és villamosipari gyáráig vezetett, — úgy véljük — az minden túlzás nélkül nagyszerűnek, lenyűgözőnek mondható. A Nyugat anyagi-szellemi kultúrájától messze elmaradt, hiánytalan politikai-gazdasági függetlenséggel a kiegyezés utáni időkben sem rendelkező Magyarországon különösen méltánylandó eredmény. Az egyoldalú szemlélet hajlamos rá, hogy ezt is, mint a kor számos más létesítményét, csupán a profitszerzéstől hajszolt kapitalista vállalkozás sikerének könyvelje el. Ha így vélekednénk a Ganz-gyár felemelkedéséről, mindenesetre tévednénk. Hogy a tüneményes sikerek nem csupán sivár nyereségvágyból születtek, az bizonyos. A kéregöntést feltaláló Ganz Ábrahám, a hengerőrlést tökéletesítő Mechwart, a vagonipart korszerűsítő Tscheuke Károly, a transzformátort megszerkesztő Zipernowsky—Déri—Bláthy-együttes, a karburátort feltaláló Bánki Donát, a turbina-konstruktőr Szűts Béla és a villamosmozdonyt feltaláló Kandó Kálmán nevének említése önmagában is legendás lehet annak felismeréséhez, hogy mérnökeink alkotószelleme, zsenialitása nélkül a Ganz-gyár sohasem jutott volna arra a magaslatra, amelyre ezek közreműködésével emelkedett. Ezeknek a szellemi nagyságoknak tehát legalább akkora érdemük van a Ganz név világhírének kialakulásában, mint a részvénytársaságnak. De még ez sem a teljes igazság! A történelmi valóság az, hogy a mérnökök, technikusok, művezetők százai, akiknek szakszerű jelentős szerepéről olyan keveset tudunk, — és az egyszerű munkások ezrei, akiknek a nevét sem tartották fenn a források, mind alapvetően fontos tényezői voltak a Ganz-gyár fennmaradásának és kelet-európai viszonylatban rendkívüli sikereinek. A tőke csak velük és általuk, az ő szellemi és testi erőfeszítésük felhasználásával nyerhetett részt abban az érdemben, amelyet a Ganz-gyár a magyarság és az emberiség szolgálatában szerzett.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Bevezetőben már elmondottam, hogy az 1944. évi háborús események miatt hogyan hiúsult meg ennek a tanulmánynak a befejezése, és utaltam az előadás alapját alkotó nagyértékű forrásanyag sajnálatos megsemmisülésére is.

Ez az oka annak, hogy most amikor a munka megjelenése szükségessé tenné a felhasznált adatok lelőhelyének közlését, képtelen vagyok ennek a kötelezettségnek szabályszerűen eleget tenni. Évtizednyi idő múltán nem emlékezhetem rá, hogy előadásom állításai pontosan miféle forrásokra támaszkodnak. Ie kell tehát mondanom arról, hogy munkámat jegyzetekkel dokumentáljam; e helyett be kell érnem a felhasznált anyagról töredékes feljegyzéseim alapján adható áttekintő jellegű tájékoztatással.

Elsősorban azt kell leszögezнем, hogy a kiadatlan kéziratok forrásoknak legalább akkora szerepük van a tanulmány létrejöttében, mint a nyomtatásban megjelent közleményeknek. Különösen áll ez a gyártörténet korábbi időszakaira, de többé-kevésbé a későbbiekre is.

A kéziratok források — sajátos módon — csak részben voltak levéltári-irattári származásúak, igen jelentős részük magánkézből (a gyár történetében korábban vezető szerepet játszott személyeknek vagy azok utódainak birtokából) került ki. E magánforrások igénybevételére főleg azért volt szükség, mert mint említettem, a vállalat irattárának régi anyaga ismeretlen időben jórészt elkallódott, valószínűleg selejtezés áldozata lett.

Nehézséggel járt a nyomtatványanyag feltárása is. Szakbibliográfiák és modern szakfeldolgozások híján a Petrik-féle Magyar Könyvészet köteteinek időtrabló átnézésével lehetett csak az egykorú kiadványoknak nyomára jutni. De még így is csak hézagosan. A Ganz-gyár történeti szempontból jelentős kiadványait (katalógusait, prospektusait) közönyvtáraink nem őrizték meg, és így azokat nagyrészt szintén csak magánosoktól lehetett — meglehetősen hiányosan — beszerezni. Hasonlóképp körülményes volt a külföldi szakirodalomban előforduló Ganz-vonatkozású adatok felkutatása is, de ezen a vonalon nem is törekedtünk teljességre.

A kutatómunka munkaközösségi szervezetben zajlott le. A legnehezebb feladatot, a magánvonalon való gyűjtést Vámosy Károly igazgató irányította. En a számomra egyszerűbb levéltári kutatást végeztem, amelyben Papp Józsefné tanárnő, a gyár egyik kiváló tisztviselője segített. A könyvanyag összegyűjtésében Salamon Vilmos mérnök volt segítségemre, főleg a hazai és külföldi szakfolyóiratok anyagának átnézésével és kicédulásával.

Mindezen kívül az egyes gyárak és az egyes osztályok keretében szigorúan műszaki szempontú adatgyűjtés is folyt, a munkaközösség tudós mérnöktagjainak, Jób Imrénnek, Gras Viktornak és Gohér Mihálynak vezetésével. Ez a munka elsősorban egy szakszerű Ganz-technikátörténet megírására irányult, de támogatni kívánta az én munkámat is.

A csaknem két éven át tartó gyűjtés eredményéről az alábbiakban tudok vázlatos tájékoztatást adni.

A levéltári kutatás öt helyen folyt. A Fővárosi Levéltárban az 1844-től 1873-ig terjedő időre a budai és pesti tanácsülési jegyzőkönyveket és tanácsi iratokat néztük át, 1874 után pedig a megfelelő budapesti állagokat. Az Országos Levéltárban a Kereskedelemügyi Minisztérium iratanyagában kutattunk az 1867-től 1900-ig terjedő időre. A Kereskedelemügyi Minisztérium azóta elpusztult Lánchíd utcai épületének irattárában az 1900 utáni anyagot tekintettük át. A Cégbíróság Markó utcai irattárában a vállalati jelentések és szárszámadások 1875-ben kezdődő teljes sorozatát találtuk meg. Végül a Magyar Általános Hitelbank irattárában az évi jelentéseket és a különféle jegyzőkönyveket néztük meg 1895-től kezdve.

A gyári irattárból az első ötven év történetére nézve a következő, részben nyomtatott vállalati anyagot sikerült összeszedni. A Ganz-alapszabályok hiányos sorozatát (1869, 1870, 1876, 1891. éveket; egyes közgyűlési jegyzőkönyveket, mégpedig az alakuló közgyűlést 1869. április 21-ről, továbbá az 1870, 1873—1875, 1877—1880 és 1895—1899. éveket; az igazgatósági ülések jegyzőkönyvei közül 1898-ból 16 darabot, 1899-ből 15 darabot; a végrehajtóbizottság jegyzőkönyveit 1894-től 1898-ig; a vállalati szárszámadásait 1877-től 1900-ig. — Ezeket a hiányos sorozatokon kívül még több száz önálló, értékes eredeti okmány került elő. Egyik

csoportjukat a különféle szabadalmak, szabadalmi és licencia-szerződések, szabadalmi bejelentések alkották, az ötvenes évektől a kilencvenes évek végéig; köztük volt a Ganz-féle kokilla-öntést védelem alá helyező 1857. június 13-i császári szabadalomlevél és a Paget—Ganz-féle szabadalmi szerződés 1859. május 7-ről. A további iratcsoportok a következők voltak: az 1869-i vállalateladással illetőleg a részvénytársulással kapcsolatos iratok 1868—1869-ből; Mechwart, Eichleiter, Keller szolgálati szerződései 1869-től kezdve; mérlegkönyvek (Bilanz—Bücher) 1868—1870-ből; vasúti kocsikerék-átvételi jegyzőkönyvek 1868-tól 1873-ig; telekberleti megálapodások, telekvásárlási szerződések és telekkönyvi kivonatok 1869-től 1871-ig; különféle helyszínrajzok 1870-től 1896-ig; munkáslétszámkimutatások az 1880—1890-es évekből; gyártási statisztikák 1854-től 1895-ig; üzemleírások (törzsgyár, vagongyár, Petrovágóra, Ratibor, Leobersdorf) az 1880—1890-es évekből; kereskedelem- és pénzügyminiszteri leiratok az 1860—1870-es évekből; a vállalati munkásbetegségélyező pénztár jegyzőkönyve 1876-ból és a nyugdíjalap iratai.

A magánosoknál vagy külföldi vállalatoknál és intézményeknél folytatott gyűjtés részben eredeti vagy másolati okmányokat, iratokat, leveleket juttatott a munkaközösség birtokába, részben egyes adatokat többnyire visszaemlékezések formájában. A levelek, iratok csoportjában legértékesebbek a Ganz Ábrahám-élekek voltak. Ezeknek egy részét Hausser Adorján vállalati cégvezető gyűjtötte a Ganz-rokonságnál Unter-Embrachban, illetőleg a Ganz u. Co. Keramische Industrie küldte el ugyancsak Embrachból; más részüket Winterthurból kapta a gyár az ottani városi könyvtárból, illetőleg a Sulzer A. G. cégtől. Becses svájci eredetű másolatokat bocsátott rendelkezésünkre dr. Szentágotay Jánosné is, aki a budapesti egyetem bölcsészeti karán akkoriban készült disszertálni Ganz Ábrahám élete és működése tárgyköréből. Az így összegyűlt emlékek zömét Ganz Ábrahám levelei alkották. A legkorábbiak (2 db) még franciaországi vándorútjáról valók 1836—1837-ből; további 2 bécsi tartózkodása idejéből származik 1840—1841-ből, a többi 24 db Pest-Budáról az 1842—1860 közötti időszakból, meglehetősen egyenletes eloszlásban. Ezt, a gyártörténet első időszakára nézve felbecsülhetetlen értékű anyagot Ganz édesapjának és egyik testvérének, Henriknek három levele egészítette ki. — További jelentős darabok voltak a Maschinenfabrik Zürich-Oerlikon által megküldött okmányok: Ganz Ábrahámnak és apjának keresztlevele. Valószínűleg a rokonságtól került elő Ganz Ábrahámnak és feleségének végrendelete. Végül a Schweizerische Landesbibliothek-ből kaptunk különböző Ganz Ábrahámra vonatkozó közleményekről készített fényképmásolatokat. — Ismeretlen helyről származott egy August Ryff nevű vasöntőlegény nevére szóló, Ganz Ábrahám által 1849-ben kiállított munkakönyv és Ganznak egy 800 forint összegű kölcsönről szóló, 1865 júniusában kelt kötelezvénye. Kár, hogy annakidején a leveleket nem tettük közzé. Az előadásba ugyanis csak a bennük foglalt legfontosabb adatokat lehetett beilleszteni. Ujabbán Szekeres József levéltáros kartársam számos új Ganz-emléket kutatott fel s bocsátott készséggel rendelkezésemre.

A Ganz-gyár többi vezető személyére vonatkozóan is igen sok értékes okirat és levél gyűlt be a magánterületi gyűjtésből, főleg az 1870-től 1890-ig terjedő időszakra. Ebben a gyűjteményben Mechwarttól Bánkiig majd minden nagynevű műszaki vezetőnek voltak levelei, okmányai, feljegyzései, így többek között Mechwart önéletrajza és végrendelete. Érdemük szerint való felhasználásukra az adott szűk keretek között sajnos kevés lehetőség nyílt.

További értékes csoportját alkották a magánosoktól gyűjtött anyagnak a gyár egykori nagyjaira vonatkozó, többnyire családtagoktól származó életrajzi adatközlések. Legfontosabbak voltak ezek között Mechwart Hugónak, Gulden Róbertnak és Tschuene Hermannnak édesapjukról szóló közlései. Dériről, Bláthy-ról, Zipernowskyról, Bánkiról főleg a pályatársaktól gyűlt be számos különböző értékű életrajz, megemlékezés, méltatás. — Sajátos forráscsoport volt a gyár egykori, 1942—1944-ben még életben levő főtisztviselőinek, tisztviselőinek, művezetőinek, munkásainak személyes visszaemlékezéseiből összetevődő gyűjtemény. Nem egy visszaemlékező igen hasznos felvilágosítást adott a múlt század végi

gyártörténet némely homályos kérdésében, sőt korábbi hagyományokat is közölt. Ilyen memoárokat kaptunk Bánó László, Barwisch Franz, Becker Ágoston, Fändrich F. (Wien), Fehér Lajos, Felner Károly, Fuszek Henrik, Huber Lipót, Hutterer József, Kail József, Kaplanek József, Kögler Gusztáv, Krempe Róbert, Ninausz István, Petrovics Emil, Raichl Jenő, Ribner Hugó, Radovitz Bódog, Summerecker Alfréd, Szablya János, Valatin Béla, Verderber József, Würzler Béla, Zámor Ferenc úrtól és másoktól.

A gyárbeli műszaki részletkutatásokat összefoglaló kéziratokat (Jób Imre, A vagongyártás története; Gras Viktor, A hajógyár története; Halász Pál, Az elektromosgyár műhelytörténete; Verebelyi Leó—Kanitz Imre, A hídostály fejlődése; Gleich, Bányagéposztály; A hajógyári kazánosztály műszaki fejlődése; A számlálógyártás története stb), mivel jobbára munkám megírása után készültek el, már nemigen tudtam felhasználni.

Ami végül a könyveket és folyóiratokat illeti, legyen szabad itt csupán a közvetlen Ganz-vonatkozású anyag és néhány általános jellegű technikatörténeti kézikönyv felemlítésére szorítkoznom. A felhasznált magyar közgazdaságtörténeti és gyáripari munkák bibliográfiáját annál inkább mellőzhetőknek vélem, mivel Sándor Vilmos nagyszabású monográfiája, Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900 (1954) ezt úgyis felöleli. Az 1848-ig terjedő időszakra vonatkozó irodalmat pedig Mérei Gyula közli Magyar iparfejlődés 1790—1848 (1951) c. monográfiájában. — Általános technikatörténeti tájékozódásra felhasználtam Beck Ludwig, Geschichte des Eisens (1899) c. nagy munkájának IV. és V. kötetét, továbbá Conrad Matschoss, Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie (1910) c. művét. A vasöntés történeti jelentőségéről és az öntöttvas hódító útjáról Matschossnak egy másik monográfiáját, Sulzer in Winterthur (é. n.) és U. Lohse könyvét, Entwicklung der Eisengießerei seit Beginn des 19-ten Jahrhunderts (é. n.) forgattam. A vasúti technika kérdéséről a Heusinger—Waldegg-féle Handbuch für spezielle Eisenbahntechnik (1870) c. kézikönyv II. kötetét használtam. Általános fém-, gép- és elektrotechnikai ismeretek szerzésére többnyire magyar tankönyveket forgattam.

A Ganz-gyár úttörő jellegű kísérleteinek, szabadalmainak, nemzetközi kiállításokon bemutatott eredeti gyártmányainak legtúzetesebb ismertetését három kitűnő szakfolyóiratban találtam meg: a Zeitschrift des Vereines Deutscher Ingenieure 1862-től kezdődő évfolyamaiban, valamint A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közönyében és Heti Értesítőjében 1867-től, illetve 1881-től kezdődőleg. A Zeitschrift fontos támaszom volt a legfontosabb technikai alkotások jelentőségének tárgyilagos leírásában. A gyár egyetlen összefoglaló történetét és a többi magyar gépgyárak fejlődését A Magyar Vasművek és Gépgyárak Országos Egyesületének 1926—1927. évi Évkönyvében (1928) találtam meg.

A vállalati és üzleti fejlődés tekintetében az egész korszakra vonatkozó értékes adatok nagy tömegét szolgáltatták a Compass-sorozatok: Compass. Kalender und Jahrbuch für Handel, Industrie und Verkehr, Capital und Grundbesitz. Hrsg. v. Gustav Leonhardt; Compass. Finanzielles Jahrbuch für Österreich—Ungarn. Hrsg. v. Gustav Leonhardt; Nagy Magyar Kompassz. Hasonló jelentőségűek voltak a főváros iparosodását az egykorú szemlélet tükrében bemutató iparkamarai jelentések: Jahresbericht des Pest-Ofner Handels- und Gewerbekammer, 1851-től; a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentései 1867-től.

A Ganz-gyár különböző gyártási ágai történeti kialakulásának, a gyártmányok műszaki megismerésének és jelentőségük felmérésének szempontjából nélkülözhetetlen segédeszközt jelentettek a millennium idejétől kezdődőleg megjelent vállalati ismertető (katalógusok, prospektusok). Ezek közül a következőket sikerült felkutatni: Elektromos Művek berendezése Ganz és Társa távolba-vezető rendszere szerint (1896); Elektrizitätswerke ausgeführt von Ganz u. Co. (1896); Generatoren für dreiphasigen Wechselstrom ohne rotierende Wicklung Type AF. (1898); Egyfázisú váltakozó áramú transzformátorok (1899); Einphasen-Wechselstrom-Transformatoren (1899); Selbständige Transformatorschal-

ter (1899); Elektrische Kraftübertragungsanlagen (1899); Villamos izzólámpák és üvegyertyák (1890); Bogenlampen und deren Accessorien (1899); Elektromos központi telepek (é. n.); A Bláthy-féle elektromosság-számláló (é. n.); Cserháti Jenő—Kandó Kálmán, Nagyfeszültségű forgóárammal hajtott vasutak (é. n.); Elektrische Bahnen (1901); Távkapcsoló utcai lámpák együttes be- és kikapcsolásra (1901); Turbinaépítő osztály (1891); Turbinen (1906); Hochdruck-Turbinen-Pumpen (1909); A hengerszékek (1907 és 1911); A hengerszék fejlődése (1928); Holzschleiferei und Papierfabrikation (1896); Abteilung für Zerkleinerungsmaschinen (1896); Elektrische Automobil mit Luftleitung (1901); A Ganz-gőzeke (1908).

Mechwart négy évtizedes vezető szerepének méltatását két ünnepi kiadványban, ún. Mechwart-émlékkönyvben kaptam meg; az egyik Gedänkschrift címen 1884-ben, a másik Mechwart-jubileum címen 1899-ben jelent meg, a 25, illetve 40 éves szolgálati évforduló alkalmából. Tudományos jelentőségét Bánki Donát méltatta: Emlékbeszéd beleszkai Mechwart Andrásról címen 1908-ban a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Gépészeti Szakosztályának ünnepi ülésén.

J. Berlász

DIE ERSTEN FÜNFZIG JAHRE DER GANZ-WERKE 1845—1895

Die Ganz-Werke sind das älteste Unternehmen der ungarischen Schwerindustrie. Die Fabrik wurde 1845, noch vor der Entstehung der bürgerlichen Gesellschaftsordnung gegründet.

In Ungarn waren damals die Voraussetzungen zu kapitalistischen Unternehmungen fast überhaupt nicht vorhanden. Schuld daran war vor allem die politische Abhängigkeit des Landes. Im Rahmen der Habsburgischen Monarchie, die sich seit der Mitte des 18. Jahrhunderts auf Autarkie eingestellt hatte, war Ungarn die Rolle einer Kolonie zubeachtet: das Land war für die österreichisch-böhmische Industrie Rohstoffquelle und zugleich Absatzmarkt und ihr somit wirtschaftlich völlig ausgeliefert. Mit zielbewußter Zollpolitik suchte das Habsburgregime diesen Zustand aufrechtzuerhalten. Jedwede Einfuhr von Waren, die auch in Österreich erzeugt wurden, war aus Ländern außerhalb der Monarchie durch hohe Zölle erschwert oder gänzlich verboten. Andererseits wurde auch dafür gesorgt, daß die nach Österreich ausgeführten ungarischen Industrieartikel ebenso hoch verzollt wurden, wie alle übrigen ausländischen Importe. Durch solche und ähnliche, u. a. steuerpolitische Maßnahmen hatte man erreicht, daß industrielle Unternehmungen in Ungarn fast gänzlich aussichtslos erschienen.

Ein anderer Umstand, der der Industrialisierung in Ungarn im Wege stand, war die feudale, bis 1848 bestehende Rechtsordnung: die adeligen Grundbesitze und die mittelalterlichen Zunftgewerbe waren mit Vorrechten umschant und es fehlten die Rechtsinstitutionen zur Sicherung des Kredits und der Unternehmung nahezu völlig.

Unter solchen Umständen war jede Gründung von neuen Industrieunternehmungen mit beispiellosem Risiko verbunden, selbst dann, als in den Jahren vor 1848 die gesellschaftlichen Bewegungen die für die bürgerliche Entwicklung in Ungarn eintraten, den industriellen Initiativen große moralische Unterstützung boten und es zum Schutz des Kapitals bereits einige Rechtsnormen gab.

In solchen Verhältnissen wurde in der damals noch aus zwei selbständigen Städten (Buda und Pest) bestehenden ungarischen Hauptstadt, in Buda der Grundstein zu den Ganz-Werken gelegt. Der Gründer, Abraham Ganz, ein schweizer Eisengießer, war erst drei Jahre früher, im Jahre 1841 nach Ungarn eingewandert. Er war der Leiter der Maschinenwerkstatt der damals gegründeten Pester Walzenmühle. Der Umstand, daß es in der Hauptstadt außer der Werkstatt der erwähnten Mühle keinen einzigen anderen Betrieb gab, der sich mit Eisengießerei beschäftigte, bewog ihn, sich als selbständiger Unternehmer zu betätigen. Dabei hatte

Budapest, dessen großangelegter Ausbau und Zivilisierung sich seit den Napoleonischen Kriegen in raschem Tempo vollzog, einen sehr beträchtlichen Bedarf an gußeisernen Waren. Allem Anschein nach konnte daher eine Gießerei in der 150 000 Einwohner zählenden Hauptstadt auch innerhalb der kolonialen und feudalen Schranken lebensfähig sein, vorausgesetzt, der Unternehmer verfügte über entsprechende technische und geschäftliche Erfahrungen.

Abraham Ganz besaß die nötigen Fähigkeiten. Er hatte sich die zeitgemäßen technischen Kenntnisse in schweizerischen, französischen und deutschen Gießereien erworben und auch seine Geschäftstüchtigkeit während seiner Wanderjahre im Ausland entwickelt. Er begann mit sieben Arbeitern, und obwohl er lange Zeit bloß Gebrauchsgegenstände für den kleinbürgerlichen Haushalt herstellte (Gitter, Eimer, Öfen), entwickelte sich sein kleiner Betrieb rasch. Im Frühling 1845 arbeitete Abraham Ganz bereits mit 22, im Herbst mit 30 Leuten. Im Laufe der Jahre erweiterte er seinen Betrieb durch wiederholte Grundankäufe und Neubauten. Der Freiheitskrieg von 1848—1849 brachte ihm große Kriegsaufträge er stellte Kanonen und Kanonenkugeln her. Die Zahl seiner Arbeiter betrag bereits 60 und die Menge der hergestellten Gußwaren beiläufig 20 000 Zollzentner (= 10 000 q).

Nach der Niederlage des Freiheitskrieges entstand in Ungarn sowohl in politischer, als auch in wirtschaftlicher Hinsicht eine neue Situation, deren eine Determinante sich aus der bürgerlichen Rechtsordnung ergab, die durch die Revolution von 1848 geschaffen worden war; die andere war das gemeinsame Zollgebiet mit Österreich, eine der Folgen des Verlustes der politischen Unabhängigkeit Ungarns. Wie günstig der erstere Umstand für die ungarische Industrie auch war, so ungünstig wirkte sich im allgemeinen der letztere aus, da die noch am Anfang ihrer Entwicklung stehende ungarische Industrie mit der verhältnismäßig hoch entwickelten österreichischen hätte konkurrieren müssen. Es war offensichtlich, daß bei diesen Verhältnissen nur die Industriezweige fortbestehen konnten, die sich mit der Herstellung besonderer, von der österreichischen Industrie nicht erzeugter Artikel befaßten. Abraham Ganz begriff sogleich, daß das weitere Gedeihen oder der Untergang seines Betriebes allein davon abhing, ob er eine solche Spezialität in der Eisengießerei zu finden vermochte. Unter Berücksichtigung der verschiedensten Erfordernisse bei der Verwendung von Gußeisen machte er die Feststellung, daß es auf einigen Gebieten, hauptsächlich aber in der Eisenbahnindustrie Bedürfnisse gab, die von der Eisengußindustrie noch immer nicht befriedigt werden konnten. Da kam vor allem die Erzeugung von Waggonrädern in Betracht, wo es ernstliche Schwierigkeiten zu überwinden galt. Die Eisenbahnwaggons rollten auf geschmiedeten, bereibten Rädern, die wegen ihrer geringen Kältebeständigkeit, sowie hohen Produktionskosten viel und oft beanstandet wurden. Ganz faßte daher den Entschluß, mit Hilfe des Schalengußverfahrens, eine ganz neue Art von Rädern, die Schalengußräder herzustellen und in den allgemeinen Gebrauch einzuführen. Er machte viele Versuche um zu entdecken, auf welche Weise man Waggonräder aus dem sogenannten Hartguß herstellen könnte. Nach den bis dahin gemachten Erfahrungen waren solche Versuche nicht erfolgreich ausgefallen. Nach jahrelangen Bemühungen gelang es jedoch Ganz im Jahre 1853—1854, Schalengußräder von außerordentlicher Festigkeit herzustellen. Die Zukunft seines Betriebes war damit in sichere Bahnen gelenkt. Im Jahre 1855 erwarb Ganz für sein Rad das österreichische Reichspatent und führte es noch im selben Jahr auf der Pariser Weltausstellung vor. Der Erfolg entfaltete sich beispiellos schnell. Im Laufe eines Jahres wurden die österreichischen Eisenbahngesellschaften beinahe ausnahmslos zu Käufern des Ganzrades, und in den folgenden Jahren, bis 1866, kam jedes bedeutendere Gebiet Mittel- und Osteuropas in den Geschäftsbereich der Ganzfabrik: vor allem die Länder des Deutschen Reiches, wie Sachsen, Preußen und Bayern, sodann die Niederlande, Schweiz, Italien, schließlich Rußland und die Türkei. Im Jahrzehnt zwischen 1856 und 1866 erhöhte sich die Zahl der von Ganz jährlich gelieferten Räder von 1 900 auf 12 000 und die Zahl der mit Ganz in Geschäftsverbindung stehenden Eisenbahngesellschaften von

3 auf 59. Es ist für den Unternehmungsgeist von Ganz besonders bezeichnend, daß er sich mit diesem, für die damalige Zeit großartigen Erfolg keineswegs zufriedengab, sondern die Prosperität seines Geschäftes noch weiter fördern wollte, und zwar mit Hilfe anderer Gußeisenprodukte, die im Eisenbahnverkehr ebenfalls von erstrangiger Wichtigkeit waren: den Gleiskreuzungen. In 1859 erwarb er die Lizenz für das Patent der Ransones-Biddel-Gleiskreuzung; im Besitz dieser Lizenz verschaffte er sich einen nahezu ebenso ausgedehnten Kundenkreis, wie vorher mit seinen Rädern.

Der zur Massenproduktion übergehende Betrieb von Ganz entwickelte sich in den 50er und 60er Jahren zu einer richtigen Fabrik: neben der Gießerei entstanden selbständige Maschinen-, Schlosser-, Schmiede- und Modelltischlerwerkstätten, in denen eine stetig größere Anzahl von Arbeitern beschäftigt wurden. Zwischen 1850 und 1867 stieg die Zahl der Arbeiter von 106 auf 371, und die Menge der erzeugten Gußstücke von 10 000 q auf 73 500 q. Diese letztere Ziffer repräsentierte den Wert von etwa 2 Millionen Gulden. Unter den Gußstücken befanden sich außer den Rädern auch verschiedene Maschinenteile, größtenteils Mühlenwalzen.

Diese große Wandlung drückte sich auch darin aus, daß Abraham Ganz nicht mehr imstande war, seinen Betrieb allein weiterzuleiten. Er mußte sich fachkundige Maschinenbauingenieure zur Seite nehmen. 1859 hatte er bereits drei Betriebsingenieure, unter ihnen Andreas Mechwart, den späteren weltbekannten Erweiterer der Fabrik.

Auf diese Weise wurde während des Ablaufs von kaum zwei Jahrzehnten dank der technischen und geschäftlichen Genialität von Abraham Ganz aus der ursprünglich für bürgerlichen Bedarf arbeitenden kleinindustriellen Werkstatt eine Fabrik von mitteleuropäischer Bedeutung. Aber die Gesundheit des Begründers der sich in der ungarischen Industriegeschichte einen Namen wie der eines Sulzer, Borsig oder Krupp gesichert hatte, wurde durch die großen Anstrengungen aufgerieben. Im Jahre 1867 beging Abraham Ganz Selbstmord.

Das Jahr 1867 bedeutete einen epochalen Wendepunkt in der Geschichte Ungarns. Dieses Jahr gab Ungarn im Sinne des mit Österreich geschlossenen Ausgleichs endlich seine politische Selbständigkeit wieder, die — wenn sie auch nicht mit vollständiger Souveränität und wirtschaftlicher Unabhängigkeit gleichbedeutend war — für die industrielle Revolution in Ungarn immerhin gewaltige Perspektiven eröffnete.

Die Industrialisierung nahm tatsächlich ein fieberhaftes Tempo an. Das sich in Ungarn mit der Zeit angesammelte mobile Handelskapital, sowie das importierte ausländische Kapital begannen ausgedehnte industrielle Unternehmungen. Auch die in den Besitz geschäftsunkundiger Erben geratene Fabrik von Ganz, in der die kapitalistischen Unternehmer grosse Geschäftsmöglichkeiten erblickten, zog die allgemeine Aufmerksamkeit auf sich. Im Frühjahr 1869 kaufte ein Konsortium von Pester Handelsleuten die Fabrik für 3 650 000 Schweizer Franken (1 825 000 Gulden) und wandelte sie mit einer weiteren Grundkapitalerhöhung von 1 Million Gulden in eine Aktiengesellschaft um.

In der Entwicklung der Fabrik begann damit eine neue Epoche, charakterisiert einerseits durch die zeitgemäße Erweiterung des Geschäftsgebietes, andererseits durch die Umstellung des Betriebes auf Maschinenerzeugung. Diese Änderungen sind mit dem Namen Andreas Mechwarts, des allernächsten Mitarbeiter von Abraham Ganz eng verknüpft, der in der neuen Aktiengesellschaft bis zum Jahrhundertsende die Stellung des Generaldirektors innehatte.

In den 70er Jahren kam der Fortschritt besonders in zwei wichtigen Tatsachen zum Ausdruck. Unter diesen gebührt der Vorrang dem mächtigen Aufschwung in der Maschinenerzeugung. Es handelte sich weniger um Spekulation, als vielmehr um die im Jahre 1873 in Mitteleuropa ausgebrochene und jahrelang währende Überproduktionskrise, die die Fabrik in diese Richtung lenkte. Die Krise verlangsamte nämlich sowohl in Ungarn als auch in den benachbarten Ländern den bis dahin mit großer Lebhaftigkeit betriebenen Eisenbahnbau, ja bewirkte mancherorts sogar dessen völligen Stillstand. Mit einem Schlag schrumpfte

der Markt für die Rad- und Gleiskreuzungsproduktion zusammen. Die Fabrik war daher gezwungen, sich eiligst nach einer anderen Richtung zu orientieren d. h., ein Absatzgebiet zu suchen, das von der Krise verschont worden war. Dieser Markt bot sich in der Mühlenindustrie, auf deren Gebiet sich die Fabrik schon früher versucht hatte, aber nur nebenbei, ohne ernstere Anstrengungen. Nun aber, als dies zur Lebensfrage wurde, tat Mechwart sein Möglichstes, um mit einer neuen Ganzspezialität herauszukommen, die die Konkurrenz ausschloß und so die weitere Prosperität der Fabrik sicherte. Wie vor 20 Jahren Abraham Ganz, so machte auch er auf Grund eigener technischer Experimente eine Erfindung von ausschlaggebender Bedeutung. Das war die Mechwartsche Mahlwalzeneinrichtung. Diese Mahlwalze eignete sich viel besser zur Verrichtung der verschiedenen Mahlprozesse als die Maschinen vor ihr. Der Erfolg blieb auch jetzt nicht aus. Auf Grund des 1875 erteilten Patents lief bald darauf die Walzwerkproduktion an. Bereits im ersten Geschäftsjahr (1876) wurden an die 300 Mahlwalzen verkauft und bis 1879 stieg diese Ziffer auf 1350. Der Kundenkreis dehnte sich außer Österreich und Deutschland auch auf den Balkan aus. Eine Produktionsentfaltung großen Stils brachten aber erst die folgenden Jahrzehnte.

Der Ausbau der Maschinenerzeugung wurden neben der Mühlenindustrie auch von anderen Faktoren gefördert. So bot das Wettrüsten, das in den mitteleuropäischen Staaten in den 70er Jahren begann, der Fabrik die Gelegenheit zur Massenherstellung von Hartgußgeschossen für die Artillerie. Ebenso wirkte sich auch der in der Hauptstadt Budapest begonnene Ausbau der Kommunalwerke (Wasser- und Gasleitung) aus; der Fabrik brachte dies in den Jahren von 1876 bis 1879 die Bestellung auf die über 12 000 q schweren Eisenrohrleitung.

Selbstverständlich wurde die Erzeugung der Räder und der Gleiskreuzungen ebenfalls nicht eingestellt, die Zahl der jährlich gelieferten Räder bewegte sich zwischen 18 000—30 000, die der Gleiskreuzungen zwischen 1 300—2 800.

Die älteren und neueren Ganzfabrikate, deren Gesamtwert sich auf jährlich 1 700 000—2 200 000 Gulden belief, wurden auf 6 Ausstellungen im Ausland vorgeführt (Linz, Triest, Nürnberg, Paris, Berlin und Sidney).

Die starke Orientierung nach den ausländischen Märkten machte sich auch darin bemerkbar, daß die Fabrik noch im selben Jahr, als sie in eine Aktiengesellschaft verwandelt wurde, in Ratibor (in Schlesien) eine Filialanlage gründete, deren Kapazität etwa ein Viertel der Budapester Stammfabrik ausmachte.

Das Fußfassen eines anderen Industriezweiges, der Elektroindustrie im Bereich der Fabrik, kann als eine weitere Bestätigung des Fortschrittes im Laufe der 70er Jahre gelten. Mechwart erkannte, daß die Elektrotechnik große industrielle Möglichkeiten in sich barg. Um die Versuche von Karl Zipernowsky, einem jungen ungarischen Elektroingenieur, besser unterstützen zu können, gründete er 1878 eine elektrotechnische Abteilung. In den nächsten 2 Jahrzehnten war es hauptsächlich diese Abteilung, die den Weltruhm der Ganzwerke zu begründen half.

Alle diese Bemühungen kamen aber in den 70er Jahren kaum über den Anfangsschwung hinaus der infolge der Wirtschaftskrise in der ersten Hälfte des Jahrzehnts ohnedies stark gebremst wurde. Einen sprechenden Beweis dafür bieten die Ziffern über die Zahl der Arbeiter, die zwischen 1868 und 1869 von 450 auf 570 anstieg, sich während der 70er Jahre jedoch nur zwischen 560—660 bewegte.

In den achtziger Jahren waren in Ungarn die wirtschaftlichen Verhältnisse ausgesprochen stabil — bloß 1886 brach eine kleinere Krise aus —; dies bot daher Gelegenheit zur vollen Verwirklichung der bereits eingeleiteten und schon erwähnten Pläne, bezw. zu neuen Unternehmungen.

Schon im ersten Jahre des Jahrzehnts, 1880, wurde eine weit wirkende Betriebserweiterung vorgenommen. Die Gesellschaft kaufte die riesige und gut ausgestattete Fabrikanlage der Ersten Ungarischen Waggonfabrik, die welche bankrott gegangen war, und erwarb sich deren Aktien. Die Waggonfabrik, die jahrelang vortrefflich prosperierte (jährlich durchschnittlich 1000 Eisenbahnwagons im Werte von rund 2 Millionen Gulden baute und 400—500 Arbeiter beschäftigte), konnte der Krise von 1873 nicht standhalten. Die Übernahme geschah zu einer

recht günstigen Zeit, gerade dann, als der Eisenbahnbau einen neuen, alles Vorherige weit übertreffenden Aufschwung nahm, und als der ungarische Staat die Eisenbahnen von den Privatgesellschaften kaufte und gleichzeitig begann, einheimische Fabriken mit der Deckung seines Waggonbedarfs zu betrauen. Die Gesellschaft fertigte den neuerworbenen Betrieb durch grosse Investitionen (mit neuen Gebäuden und Maschinen), begann sodann die Produktion, wobei das Augenmerk stets auf die fortschrittlichste Waggonbau- und Ausrüstungstechnik gerichtet war. Besonders großen Erfolg hatten die mit äußerster Sorgfalt ausgestatteten, bequem eingerichteten Personenwagen, denen die Fabrik den Grossteil der inländischen Bestellungen verdankte. Den mächtigen Aufschwung der Fabrik veranschaulicht vor allem der Volumenzuwachs in der Produktion. 1882 wurden in der Fabrik 1100, 1889 an die 2 600 Waggon hergestellt.

Auch die Eisengießerei und die Maschinenfabrik schritten auf dem Weg der Entwicklung unaufhaltsam weiter. Die Produktion der bereits gut bewährten Gußstücke bildete weiterhin eine sichere Basis für den Betrieb, obwohl im Fall der Eisenbahnräder und Gleiskreuzungen die einstigen Produktionsgrenzen nicht beträchtlicher überschritten werden konnten. Demgegenüber erhöhte sich die Produktionsziffer der verschiedenen Maschinenteile und Einrichtungen bedeutend; ihre jährliche Gesamtmenge bewegte sich zwischen 19 000—42 000 q. Weitere wichtige Betriebserweiterungen ergaben sich in der zweiten Hälfte des Jahrzehnts aus der Metall- und Stahlgußproduktion (700—800 q, bzw. 4500 q).

In der Maschinenerzeugung gewann das Mahlwalzwerk Mechwarts erstrangige Bedeutung, verbreitete sich in allen Staaten Europas und errang sich sogar Märkte in überseeischen Ländern, wie u. a. in Amerika, Australien und Ostasien. Die Jahresproduktion betrug im Durchschnitt 1000—1500 Stück. Diese Erfolge bewinkten allmählich den Ausbau der Walzwerkabteilung zu einer allgemeinen Abteilung für Mühleneinrichtungen.

Als neuer Zweig der Maschinenindustrie erschien in der Fabrik noch im selben Jahrzehnt die Erzeugung von Wasserturbinen. Auch in diesem Produktionsbereich war es den Ingenieuren gelungen, einen besonderen Ausfühung zu verwirklichen, der es ermöglichte den verschiedensten Betriebsbedürfnissen zu entsprechen. Trotzdem konnte sich dieser Betrieb nicht in wirklich großen Proportionen weiterentwickeln. Zwischen 1882 und 1889 lieferte die Fabrik bloß 152 Turbinen, vor allem für Österreich und Ungarn. In Deutschland, Italien und auf dem Balkan fand die Ganzturbine nur einen ganz bescheidenen Absatz.

Einen weiteren Fortschritt in der Maschinenindustrie bedeutete das Einführen der Produktion von Einrichtungen für die Zellulose- und Papierindustrie. Dieser Schritt hing mit dem 1887 abgeschlossenen Kauf der Leobersdorfer Maschinenfabrik Hurtz (in Niederösterreich) zusammen, der einzigen Fabrik, die die Papier- und Holzindustrie der Österreichisch-Ungarischen Monarchie mit Maschinen versah. Durch diese neuere Produktionskonzentration kamen die Ganzwerke in den Besitz einer zweiten ausländischen Fabrikanlage und eines recht rentablen Industriezweiges, mit einem sicheren und ständigen Absatzmarkt.

Ebenfalls 1887 begann man mit der Produktion der sog. Zerkleinerungsmaschinen. Diese waren wieder eine besondere Spezialität der Ganz-Werke. Den ersten Impuls zu ihrer Einführung gaben Mechwart seine Versuche mit den Schlangengußwalzenstühlen. Es waren Konstruktionen, die sich zur Zerkleinerung, Verfeinerung oder Zerpulverung verschiedenartiger, harter Materiale (Gesteine, Erze, Glas, Knochen, Schamott, Zement und Schlacke) vorzüglich eigneten. Außer den Grusonwerken von Magdeburg-Buckau befaßte sich in jener Zeit keine größere Fabrik in Mitteleuropa mit ähnlichen Aufgaben, daher konnten die Ganz-Werke auch in dieser Beziehung mit einem guten Absatzmarkt rechnen.

Aus dem Rahmen der allgemeinen Maschinenproduktion ragt die 1881—82 ausgeführte technische Einrichtung (Transmissionen, Aufzüge, Elevatoren, Laufbänder, Rohrnetz usw.) eines grossen modernen Getreidespeichers an Bedeutung weit hervor.

Indessen ging in der elektrotechnischen Abteilung eine Entwicklung vor sich, die noch viel größere und glänzendere Möglichkeiten versprach. Die Versuche

die Karl Zipernowsky gegen Ende der 70er Jahre auf dem Gebiet der Starkstromtechnik zwecks der praktischen Anwendung der elektrischen Beleuchtung machte, wurden alsbald mit einem außerordentlichem Erfolg gekrönt. Im Laufe der Jahre 1880—1884 gelang es ihm und seinen beiden Mitarbeitern, Maximilian Déri und Titus Otto Bláthy, zwei anderen Ingenieuren der Fabrik, sich von der praktischen Verwendbarkeit des Wechselstromes zu überzeugen. Im Jahre 1885 (nachdem sie bereits eine Reihe von Dynamos konstruiert hatten, die sich zur Wechselstromerzeugung eigneten) traten sie mit der epochemachenden Erfindung vor die Öffentlichkeit, die von der Technik den Namen Transformator erhalten hat. Damit wurde das Problem, ob und auf welche Weise es möglich sei, den in große Entfernungen geleiteten Hochspannungsstrom an seinem Bestimmungsort in einem für den Verbrauch geeigneten Niederspannungsstrom zu verwandeln, erfolgreich gelöst. Nachdem diese hochwertige und patentierte Erfindung auf der Budapester Landesausstellung vorgeführt wurde, trat sie in Bälde ihren Eroberungszug durch die ganze Welt an. Von überallher, sowohl aus Ungarn, als auch aus dem Ausland erhielt die Fabrik zahlreiche Aufträge zur Einrichtung von selbständigen Energiezentralen und von städtischen Elektrizitätswerken. Die erste Zentrale für Wechselstromerzeugung erbauten die Ganzwerke in Rom, im Jahre 1886. Dieser folgte noch im selben Jahre die Einrichtung achtzehn weiterer Zentralen. Die folgenden Jahre brachten der Elektrotechnischen Abteilung noch mehr Bestellungen, die alle der Erfindung Zipernowskys zu verdanken waren.

Diese mächtige Entwicklung führte gegen Ende des Jahrzehnts dazu, daß die Firma Ganz für die großen Unternehmungen der damals bereits selbständigen elektrotechnischen Fabrik nicht mehr genügend Geldmittel zur Verfügung stellen konnte und gemeinsam mit der Wiener Union die Internationale Elektrische Gesellschaft als Finanzierungsgesellschaft ins Leben rief.

Zu Beginn der 90er Jahre zählten die Ganz-Werke zu den bedeutendsten Schwerindustriebetrieben Mittel- und Osteuropas, und stützten sich immer mehr auf die ausländischen Märkte. Der Kundenkreis dehnte sich weit über die Grenzen der Nachbarländer Ungarns hinaus. Die Fabrik hatte ständige Vertretungen in entfernten Weltteilen (Melbourne, Bombay), die in Maschinen und Maschinenteilen keine unbedeutende Geschäfte vermittelten. In diesem Jahrzehnt wurden 80—85 Prozent der Maschinenproduktion und 50—60 Prozent der Produktion der elektrotechnischen Fabrik ausgeführt. Die Aktiengesellschaft besaß sechs Fabrikanlagen: die Budapester Maschinenfabrik, die Maschinenfabrik in Ratibor und Leobersdorf, die Waggonfabrik, die elektrotechnische Fabrik und das Montan- und Hüttenwerk in Petrovgora. Die Zahl der Arbeiter stieg zwischen 1890 und 1900 von 3100 auf 6500 an. Der Gesamtumsatz der Kompagnie in den Jahren 1890 und 1894 betrug beiläufig 123 Millionen Kronen, zwischen 1894 und 1899 über 140 Millionen Kronen. Der ausgewiesene Reinertrag bewegte sich sowohl in der ersten als auch in der zweiten Hälfte des Jahrzehnts um die 8 Millionen Kronen.

Diese großartige Entwicklung hatte die Fabrik hauptsächlich dem Umstand zu verdanken, daß sie in der Produktion jahrzehntelang mit Erfolg ihre technische Selbständigkeit zu wahren wußte. Niemals kopierte sie einfach die Konstruktionen und Produktionstechnik anderer Fabriken, sondern stützte sich in erster Linie auf die eigenen Patente. Sobald sie aber bedroht war, ihre Alleinherrschaft auf dem Markt zu verlieren, sei es weil eines der Patente abgelaufen war oder aus anderen Gründen, bewies sie stets eine große Elastizität, um solche Gefahren abzuwenden.

In den 90-er Jahren wurde die technische Selbständigkeit der Ganzwerke von zwei Seiten zugleich bedroht. Erstens entstand dem ältesten Produktionszweig, dem Schalengußrad eine gefährliche Konkurrenz in einem technisch bei weitem vollkommeneren amerikanischen Erzeugnis, dem Griffin-Rad. Als sich herausstellte, daß dem Griffin-Rad unbedingt der Vorzug gebührte, kauften die Ganzwerke im Jahre 1896 von der Griffin-Gesellschaft die Produktionsrechte für das Gebiet der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Damit konnte dieser, auf eine Vergangenheit von vier Jahrzehnten zurückblickende Industriezweig auf dem

neuestens erreichten Produktionsniveau gehalten werden. Bis zur Jahrhundertwende erreichte die Produktion von Rädern rund 1 Million. Viel schwieriger war es, die privilegierte Stellung einer anderen wichtigen Ganzspezialität, der Mechanischen Walzmaschine zu bewahren. Mit dem Ablauf des Patentschutzes entstand nämlich eine gewaltige ausländische Konkurrenz und der Walzenstuhl von Ganz wurde von Jahr zu Jahr immer mehr auf den ungarischen Markt zurückgedrängt. Während nämlich in den Jahren zwischen 1886 und 1895 bloß 34 Prozent der Walzenstühle in Ungarn abgesetzt wurden, so erhöhte sich diese Zahl zwischen 1896 und 1900 auf 58 Prozent. Die Verluste in diesem Erzeugungsbereich suchten die Ganzwerke teils durch die Förderung der Produktion von Mühleneinrichtungen, teils mit Hilfe einer neuen Ganzspezialität, des Motors Typ Bánki—Csonka, wieder wettzumachen.

Der Motorenbau beruhte auf den von der Fabrik mit allen Mitteln geförderten Experimenten des Ingenieurs Donat Bánki, bzw. auf den neuen Möglichkeiten, die durch den Karburator, der weltberühmten, 1893 patentierten Erfindung Bánkis und seines Mitarbeiters Johannes Csonka geboten wurden.

Die übrigen Produktionszweige des Maschinenbaus (Turbinen, Maschinen für die Papierindustrie, Zerkleinerungsmaschinen, Dampfmaschinen, allgemeine Maschinenfabrikation) konnte, als Produktionszweige zweiten bzw. dritten Ranges, auch in diesem Jahrzehnt keine durchschlagende Bedeutung erlangen.

Am sichersten bewährte sich geschäftlich auch weiterhin die Waggonproduktion. Auf diesem Gebiet wurde die Produktionsziffer in der ersten Hälfte der 90er Jahre gegenüber der Produktion der 80er Jahre verdoppelt. Während zwischen 1885 und 1898 bloß 7 800 Waggon die Fabrik verließen, wurden von 1890 bis 1894 15 500, und zwar überwiegend Güterwagen hergestellt. Personenzüge wurden nur an die 1500 gebaut. Letztere waren aber hinsichtlich der Modernität, Bahnbrecher in der ungarischen Eisenbahnwagenherzeugung. Auf der Landesausstellung von 1896 stellten die Ganzwerke die ersten vierachsigen, mit Eisengerüst, Drehuntergestell, Gasbeleuchtung und Westinghousebremsen ausgestatteten Saalwagen zur Schau. Einer noch früheren Entstehungszeit gehört der Ganz-Dampffrießwagen an, der in Frankreich über ein Jahrzehnt Betrieb war. Die Waggonfabrik versorgte eine ausgedehnte ausländische Kundschaft, u. a. die russischen und bulgarischen Staatsbahnen, sowie die italienischen, rumänischen, deutschen und japanischen Eisenbahngesellschaften.

Ein noch steilerer Aufstieg kann in der Entwicklung der Elektrotechnischen Fabrik verzeichnet werden. Zu zehntausenden wurden Elektromaschinen, Transformatoren, Induktionswattstundenzähler verfertigt, und die elektrischen Verteilungszentralen wurden in Reihenproduktion hergestellt. In den 90er Jahren richtete die Fabrik in zahlreichen Großstädten Österreichs, Italiens und Frankreichs die ersten elektrischen Zentralen ein. Ebenfalls zu dieser Zeit begann man die Versuche mit dem Elektroantrieb der Zug, die in der weltberühmt gewordenen Kandó'schen Dreiphasenelektrolokomotive ihren Höhepunkt erreichten.

Es ist selbstverständlich, daß die Ganzgesellschaft in diesem Entwicklungsstadium auch geschäftlich eine Umwandlung von großer Tragweite durchmachte. Sie war mit dem in- und ausländischen Finanzkapital in enge Verbindung getreten. Der Bau der elektrischen Zentralen machte es unumgänglich, daß sie sich an anderen Unternehmungen geschäftlich beteiligte und zugleich selbst in die Interessensphäre des in- und ausländischen Kapitals geriet.

Eine ausschlaggebende Rolle spielte in dieser Hinsicht die Allgemeine Ungarische Kreditanstalt, eine der führenden ungarischen Banken, die sich 1894-1895 — zufälligerweise gerade im fünfzigsten Bestehensjahr des Unternehmens — die Aktienmehrheit der Gesellschaft verschaffte und zum Hauptvermittler zwischen den Ganz-Werken und den deutschen Großbanken wurde.

Von da an wurden die Ganz-Werke zum Mittelpunkt einer mächtigen Produktionskonzentration, die alles Bisherige weit übertraf und in den Jahren vor dem ersten Weltkrieg ihren Höhepunkt erreichte.

Verzeichnis der Abbildungen

- Abb.* 27. Portrait von Abraham Ganz aus 1866 (Ung. Nationalmuseum)
Abb. 28. Die Ganz-Fabrik in 1862 (Vasárnapi Ujság 1862)
Abb. 29. Die Eisengiesserei Ganz und Umgebung um 1870 (Alexander Halácsy : Vermessung der Stadt Buda. Staatsarchiv Nr. I.)
Abb. 30. Portrait des Andreas Mechwart aus den 1860-er Jahren (Nationalmuseum)
Abb. 31. Die erste Elektrowerkstatt der Ganz-Fabrik in der Kacsagasse (Bibliothek der Elektrofabrik Ganz)
Abb. 32. Das Trias Déri—Bláthy—Zipernowsky (Bibliothek der Ganz-Elektrofabrik)
Abb. 33. Portrait des Karl Zipernowsky aus dem Jahre 1898 (Ung. Akademie der Wissenschaften, Bibliothek, Handschriftenabteilung)
Abb. 34. Otto Titus Bláthy (Bibliothek der Ganz-Elektrofabrik)
Abb. 35. Portrait des Donatus Bánki (Ung. Akademie der Wissenschaften, Bibliothek, Handschriftenabteilung)
Abb. 36. Die Stammfabrik von Ganz in den Jahren 1890 (Bibliothek der Ganz-Elektrofabrik)
Abb. 37. Die Ganz-Waggonfabrik in den 1890-er Jahren (Bibliothek der Ganz-Elektrofabrik)
Abb. 38. Die Elektrofabrik Ganz in den 1890-er Jahren (Bibliothek der Ganz-Elektrofabrik)
Abb. 39. Die Ganz-Fabrik von Ratibor in den 1890-er Jahren (Bibliothek der Ganz-Elektrofabrik)
Abb. 40. Die Ganz-Fabrik von Leobersdorf in den 1890-er Jahren (Bibliothek der Ganz-Elektrofabrik)

TÓTH ANDRÁS

Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849—1876

I. Bevezetés

A könyvtártörténet studiumának elvi és módszertani szempontjai sem nemzetközi, sem magyar viszonylatban nem mondhatók teljes mértékben tisztázottaknak.

Georg Leyh a Milkau-féle könyvtártudományi kézikönyvben¹ két gyakorlati célt tűz a könyvtártörténet elé: az egyik a múlt szakmai tapasztalatainak feltárása és hasznosítása a jövő fejlődés érdekében, a jelenben fellépő laikus véleményekkel szemben; a másik — már elvinek is nevezhető — cél a könyvtáraknak, mint „az emberiség emlékezetének múltjából feltárni azt a szellemi örökséget, azt az atmoszférát, melynek ismerete nélkül könyvtár és könyvtáros gyökértelenül áll a tudományos élet fejlődésének menetében.

Leyh szavai a tudomány és élet, elmélet és gyakorlat egységére utalnak, s ebben komoly útmutatást nyújtanak a könyvtártörténet művelőjének. Szempontjai helyesek; kialakításukban tekintélyes mennyiségű, kultúrtörténeti szempontból is hasznosítható adat és az ezekből megszülető általános következtetések játszottak szerepet. Leyh nem hangsúlyozza azonban kellőképpen — bár a könyvtár kulturális szerepéről mondottakban implicite ez is benne foglaltatik —, hogy a könyvtártörténészeknek egy, a könyvtáraknál magasabb kör szempontjait is alkalmazniuk kell, ha stúdiumuk eredményeit magasabb szinten is értékesíteni kívánják. Ezt a magasabb szempontot egyrészt a tudományos kutatómunka egységének elve adja meg (mely a könyvtárat a kutató tevékenység egyenrangú műhelyének tekinti), másrészt a tudományos munka és a tudós (könyvtári munka és könyvtáros) társadalmi-politikai funkciójának felismerése és vizsgálata írja elő.²

A magyar könyvtártörténet, különösen annak XIX—XX. századi fejezetei még nem jutottak oly stádiumba, hogy kísérletet lehetne tenni a történeti vagy akár társadalmi *szintézis* területén. Ehhez még alapos levéltári, biográfiai és bibliográfiai előmunkálatok, számos előtanulmány lenne szükséges. Arra azonban már most lehetőség nyílik, hogy az előtanulmányokban az adatok értékelése során a fent jelzett magasabb szempontokat érvényesítsük.

Különlegesen jó alkalmat nyújt erre a pesti Egyetemi Könyvtár története — azon könyvtáré, mely az újjászülető fővárosnak, egész

tudományos életünknek a reformkor kezdetéig szinte egyedüli nyilvános könyvtára volt, s így egyesítette magában a városi, nemzeti és egyetemi könyvtár funkcióit.³ Különleges súlyt adott a könyvtár szerepének a tárgyalt korban Toldy Ferenc könyvtárigazgató személye, aki a könyvtári munka és a magyar tudományos élet közvetlen, élő kapcsolatát biztosította.

Ezek után pedig beszéljenek a könyvtár történetének „száraz” tényei.

II. A könyvtár élete 1849–1876

1. A politikai átmenet kora

A szabadságharc megpróbáltatásokkal terhelt hónapjai nem múltak el nyom nélkül a fővárosi tudományos intézmények életében sem. A katonai események, a többszörös politikai rendszerváltozás és az ostrom szinte teljesen megbénította a felsőoktatási és tudományos munka normális menetét. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát csak a kellő időben megtett óvintézkedések mentették meg a tűzvésztől; az Egyetem gellérthegyi csillagvizsgálója a hadi események során került (könyvtára kivételével) ebek harmincadjára. Az Egyetemi Könyvtárat anyagi károsodás ugyan nem érte, azonban az előző évek biztató lendülete⁴ megszakadt: visszaesett a forgalom, az állandó személyzeti változások következtében lehetetlenné vált a könyvtár normális belső munkája.⁵

A szabadságharc bukása után közel egy évnek kellett eltelnie, amíg az abszolút kormányzat rémuralmi jellegű intézkedései elvesztették barbár életüket, s az elnyomás szomorú korszakán belül lehetővé vált a mindennapi élet menetének helyreállítása.

A könyvtár vezetője előtt számos súlyos feladat állott. Ezek közül életbevágó volt a könyvtárral kapcsolatos általános *politikai természetű vizsgálat* s az ezzel kapcsolatos személyi igazolások eredménye. Míg az ostrom, ill. a trónfosztás előtt az Ideiglenes Polgári Közigazgatás törvényesnek ismerte el a 48-as minisztérium kinevezéseit, s csupán egyéni leg tette függővé a további alkalmaztatást a vizsgálatok eredményétől,⁶ a Világost követő rendszer ezt az engedményt sem tette meg. Az állásban megmaradásnak ekkor egyetlen feltétele a politikai vizsgálat kedvező eredménye volt.

Az Egyetemmel kapcsolatos ilyen vizsgálat lebonyolítására Havas József volt pest-budai császári biztos, helytartósági irodaigazgató kapott megbízást.⁷ 1849. szeptember elején pedig hivatalba lépett az új, kinevezett egyetemi tanács Virozsil Antal jogprofesszor elnökletével.⁸ A tanács első körlevelében elrendelte, hogy az egyetem valamennyi alkalmazottja nyolc napon belül tegyen igazoló jelentést a szabadságharc alatti magatartásáról, külön kitérve az alábbi pontokra:

1. aláírta-e a függetlenségi nyilatkozattal kapcsolatos egyetemi nyilatkozatot, és milyen szerepe volt annak megszerkesztésében?

2. maga, fiai vagy más, fennhatósága alatt álló rokona milyen katonai és polgári tisztséget viseltek a szabadságharc ideje alatt?

Az Egyetemi Könyvtár ekkor Pesten tartózkodó alkalmazottai (Toldy Ferenc igazgató, Rischel Ágost id. segédőr, Csery József I. tisztt, Tuppy József II. tisztt és Dobocsányi Ignác szolga) beadták a kért jelentéseket. Ugyanakkor Toldy közölte, hogy a távollevők közül Reguly Antal Németországban hónapok óta kórházban van, s így távol volt „a forradalom piacától”, Lugossy József II. őrt Debrecenben tartózkodik, Hanák János segédőr pedig önkényesen távozott.

Az egyetemi hatóságok további érdeklődése már nem kizárólag a személyi-politikai kérdésekre, hanem a könyvtár jövőjéről, sorsáról, gazdasági helyzetéről vonatkozott. Toldy válaszában röviden ismertette a könyvtár működését 1848. március 15-től, kitért a dotáció és a személyzet elégtelenségére, ismertette (rendkívüli óvatossággal és megértéssel) beosztottjainak politikai magatartását, s vázolta az épület- és helyiségviszonyok tarthatatlanságát.⁹

A felsőbb kormányzati szervek a vártnál hamarabb közölték a könyvtárral kapcsolatos elvi és gyakorlati döntéseiket. Geringer már november közepén kifejtette az egyetemi kérdésekkel kapcsolatos irányelveket, s külön foglalkozott a könyvtárral. E rendelet hosszas írt-váltást eredményezett a központi szervek, az Egyetem és a könyvtár között, melynek eredményeként 1850 februárjában a helyzet tisztázódott.¹⁰ Toldy „denique symbola annua augenda! denique bibliotheca aedificanda!” felkiáltással mutatott rá a könyvtár két évtizedes súlyos kérdésére (a dotáció elégtelenségére és az épület állapotára), s utalt a felsőbb szervek kötelezettségeire: „qui vult finem debet velle media!”¹¹ Geringer döntése az anyagi kérdésekkel nem foglalkozott; Toldyt (igazolási eljárása befejeztéig ideiglenesen) megbízta a könyvtár igazgatásával, Reguly Antalt I. őrré, Csery Józsefet I. tisztté, Garay Jánost írnökká, Rischel Ágostot napidíjassá kinevezte. Az Egyetemi Tanács február 25-én iktatta be hivatalába Regulyt, majd a helyzet illetően tisztázása után leszögezte álláspontját az Egyetemi Könyvtár funkcióját illetően, kifejtve, hogy a könyvtár nem csupán az egyetemé, hanem egyúttal magyar közművelődési célokat is szolgál.¹²

A könyvtár élete így megindult anélkül, hogy legégetőbb anyagi kérdései rendeződtek volna. A dotációért, az új épületért vívott harc kitölti a könyvtár történetének egész tárgyalandó szakaszát. A belső munka megindulása előtt azonban a könyvtárnak egy-két kisebb jelentőségű, de veszélyes kérdéssel kellett megbirkóznia.

Ilyen volt elsősorban az egész egyetem *Budára való átköltöztetésének terve*. Buda a XIX. század első felében fejlődésében visszaesett, az ostrom alatt jelentős károkat szenvedett, viszont a másik főváros lendületes fejlődésnek indult. Buda szívesen látta volna, ha egy-két nagyobb, a városnak anyagi előnyt is jelentő intézmény (egyetem, invalidus-ház)

áttelepül a másik partra. A kérdés megvitatása széles síkon folyt, még az esztergomi érsek is hallatta szavát, s természetesen kifejtette véleményét az egyetem és könyvtára is.¹³ Toldy az áthelyezést az új könyvtár-épület megvalósítására kedvező alkalomnak vélte ugyan, de nem feledkezett meg a magyar tudománypolitika magasabb szempontjairól sem: „a könyvtár — írta — nem magáért van, hanem a tudományos közönségért... a budai hegyen a könyvtár — bízvást jósolhatjuk — nem gyümölcsöző tókévé lesz... *Pest a hazai tudományos értelmiség székpontja*: s megszűnván a könyvtár ez általi használhatása, *megszűnik az irodalom által közvetített üdvös hatása is az egész országra*”.

Az áthelyezés terve — egyetemünknek, irodalmi és tudományos közéletünknek szerencséjére — nem valósult meg.

Sokkal komolyabb kérdés merült fel viszont 1850 tavaszán, mikor a kormányzati szervek arról értesítették az egyetemet, hogy horvát delegáció érkezett Budára, mely a könyvtártól visszaköveteli mindazt a könyvanyagot, mely a II. József korában történt szerzetesrend-feloszlatások alkalmával jutott birtokába. Toldy álláspontja a kérdésben nyugodt és határozott volt. Kifejtette, hogy az egyetem az egész országé, azt horvátok is látogatják (jóllehet fenntartásához nem járulnak hozzá), hogy az abolitio alkalmával a zágrábi egyetem is kapott magyar vonatkozású anyagot, hogy az anyag kiválasztása jelenleg már szinte teljesen lehetetlen, — nem is beszélve azokról a milliókról, melyek Horvátország részére a magyar vallásalapból jutottak. Az egyetemi tanácstól a könyvtár érdekeinek védelmét és — végső esetben — kompromisszumos megoldást kért: ha a horvátok elviszik a könyvanyagot, fizessék meg azt az összeget, mellyel az egyetemi alap a horvát tanintézeteket eddig támogatta. A megindult tárgyalások alapján Jellasich bán hivatalosan is bejelentette a horvát igényt, azonban átadásra nem került sor: nyilván azért, mert a bán is belátta a kérdés erőszakolásából származó politikai és technikai nehézségeket. (Fiume ugyanilyen könyvigényét 1855-ben Toldy hasonló érveléssel már könnyű szerrel tudta visszautasítani.)¹⁴

Kismértékű, de súlyos veszteség érte azonban a könyvtárat 1849. augusztus 14-én: az osztrák hadsereg főparancsnokság politikai osztálya nyomozási célra kikölcsönözte a *forradalmi idők napilapjait*. A könyvtár ezeket több ízben próbálta visszaszerezni, míg végül 1852-ben a helytartóság azzal zárta le az ügyet, hogy a kérdéses lapok elpusztultak.¹⁵

Személyzeti téren is támadt egy-két nehézség, elsősorban Toldy Ferenc személye körül. Még 1849 szeptemberében feljelentették, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1849. június 3-i üléséről a magyar kormányhoz küldött akadémiai hódoló irat szerkesztésében Döbrentei Gáborral együtt résztvett. Ezért a hadsereg főparancsnokság rendőri osztálya szerint kérdéses, hogy megmaradhat-e állásában. A tél folyamán újabb vizsgálat indult ellene, a Horváth Mihály, Bajza és Vörösmarty debreceni tartózkodása alatt velük folytatott levelezés miatt.¹⁶ A vizsgálat kiterjedt a Magyar Nemzeti Múzeum ugyanekkor feljelentett alkalmazottaival (Horvát Árpád, Kubinyi, Érdy, Kiss Bálint) fenntartott

kapcsolatára is. Az ügy a katonai törvényszéket is megjárta, s 1850 februárjában a katonapolitikai osztály fenntartja álláspontját a Toldyval kapcsolatos terhelő adatokat illetően. Az ügy mégis elsimult: Toldyt március 22-én a Magyar Tudományos Akadémia újonnan alakult bizottmányának titkárává választották.¹⁷ Ezek után már könnyen megoldódott a személyével kapcsolatos inkompetencia-kérdés is: az egyetemi tanács — bécsi példára hivatkozva — nem találta összeférhetetlennek a könyvtárigazgatói és akadémiai titkári állásokat.

A személyzet terén az átmeneti korszakban tett lépései viszont csak részeredményt hoztak: betöltetlen maradt a II. őri és II. tiszti állás, Tuppyt pedig politikai megbízhatatlansága miatt elbocsátották. Helyette új gyakornokként Révay János állt munkába. Viszont komoly eredményként könyvelhette el Toldy a szabadságharc mozgalmában aktív szerepet játszott, súlyos beteg Garay János újbóli alkalmaztatását. Dobocsányi Ignác könyvtárszolga sanyarú anyagi helyzetéről még az átmenet szomorú korszakában sem felejtkezett meg.

Kultúrpolitikai felfogásának megfelelően az új korszak első napjaitól kezdve élénk figyelmet szentelt a *közönségszolgálat* kérdéseinek. Elsősorban arra törekedett, hogy a könyvtárosoknak megfelelő munkahely és nyugalom álljon rendelkezésükre. Ezért kéri az I. őri szállás könyvtári célra való átalakítását, ami lehetővé tenné külön folyóirat-olvasó és kéziratár felállítását, valamint a segédkönyvtárnak a tisztviselői szobában való elhelyezését.¹⁸ A terv megvalósult, s a könyvtár külön folyóiratolvasója megnyílt. Ezzel egyidejűleg kérte a folyóiratok tanári körzésének megszüntetését, a legfontosabb osztrák és német hírlapok előfizetését, a legutóbbi hírlap-hiányok pótlását, az Egyetemi Nyomda kötelespéldány-szolgáltatásának felújítását, valamint e szolgáltatás intézményes kiterjesztését az összes hazai nyomdákra.¹⁹ Az egyetemi tanács helyesen értette meg Toldy Ferencnek a folyóiratolvasóval kapcsolatos elképzelését, amikor körlevelében a folyóiratolvasó célját abban határozta meg, hogy az más társadalmi osztályok ún. kaszinóihoz hasonlóan, azonos életcélú és műveltségű emberek baráti együttlétének, a tudományos eszmecserének, a kollegiális szellemnek és megértésnek tűzhelyévé váljék, egyúttal „ad amoeniorem quoque hoc in urbe existentiam exemplo similis lectorii Viennensis quidpiam conferre posset”.²⁰

Az átmenet kritikus korszakán Toldy Ferenc bölcsessége átsegítette a könyvtárat, mely így megindulhatott az abszolutizmus éveinek sérelmekben, elnyomásban bővelkedő, de a rémuralom hónapjainál elviselhetőbb útján.

2. A könyvtár fejlődése 1850 után

A) Általános helyzetkép

A könyvtárnak a köz- és tudományos életben betöltött funkcióját legjobban a könyvtári *állománygyarapodás és a forgalom* adatain keresztül mérhetjük le. Ezek túlnyomó többsége — hála a Toldy által mintaszerű

rendben tartott irattárnak és az évi jelentéseknek — teljes egészében fennmaradt.²¹

Az állomány gyarapodása a következőképpen alakult :

Év	Központi kv.	Tanszéki kv.-ak
1851	72 630	3 428
1856	78 112	6 723
1861	101 770	9 811
1866	108 040	12 279
1871	141 006	20 390
1875	összesen kb. 200 000 kötet.	

A könyvtár tehát huszonöt év alatt összesen mintegy 125 000 kötettel gyarapodott, ami évi átlagban mintegy 5000 kötetet jelent. Már itt meg kell viszont említenünk, hogy 1858-ban a Frank-könyvtár, 1871-ben pedig a Balogh-könyvtár egyszerre sok ezer kötettel gyarapította a könyvtár állományát.

A könyvtár forgalmának adatai a következők :

Tanév	Olvasók	Kölcsönzött művek
1849/51 (!)	11 120	1885
1851/52	10 785	1065
1859/60	11 628	1265
1860/61	14 171	1510
1865/66	26 535	1244
1868/69	35 229	1192
1871/72	27 085	703
1874/75	cca. 14 000	cca. 1000

A forgalmi grafikonból érdekes megállapítások szűrhetők le. A politikai változás éveinek kisebb (évi kb. 5000-es) forgalma után 1851-től kezdve állandósul az évi 10—11 000-es átlag. A politikai kibontakozás legkisebb reményének hatására a forgalom 1860 őszétől — csupán részben az új olvasóterem megnyitásának következményeként — jelentősen emelkedik, s 1866-ra eléri az 1859. évi szint 136%-át, — annak ellenére, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum és 1867 után a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárai ezekben az években már komoly versenytársként jelentkeztek. A forgalom a kiegyezés után még tovább emelkedik, s csúcspontját 1869-ben éri el, az 1866. évi szintet 35%-kal meghaladva. Ettől kezdve a régi könyvtárárpület utolsó éveiben a forgalom fokozatosan csökken, ami elsősorban a könyvtár olvasóhelyiségeinek egyre elviselhetetlenebb zsúfoltságával magyarázható. Ezt a csökkenést csupán az új olvasóterem megnyitása szüntette meg.

A könyvtár és igazgatója természetesen nem nézték tétlenül a gyarapodás és forgalom problémáit. Állandóan szorgalmazták a dotáció emelését és a közönségszolgálati lehetőségek kibővítését (olvasótermek, gázvilágítás stb.). Ennek ellenére sem tudták azonban függetleníteni a könyvtár életét a külső tényezőktől: az anyagi nehézségektől, a kormányzati körök nehézkességétől, sok esetben rosszindulatától. Toldyban azonban jó érzék volt az erők megfelelő csoportosítása iránt: csupán ott és akkor indult harcba, ahol és amikor vagy konkrét, gyors eredményre volt kilátás, vagy amikor súlyos, elvi jellegű kérdések forogtak szőnyegen.

Ily jellegű tevékenységre elsősorban a könyvtár és a pesti ferences zárda közötti évtizedes *ingatlanper* folyamán volt szükség. A pereskedés, melynek részletes történetével egy korábbi tanulmányunkban foglalkoztunk,²² egyrészt azzal az eredménnyel járt, hogy a könyvtár és a zárda között létrejött megegyezés lehetővé tette az új könyvtárárpület megteremtését, másrészt pedig a könyvtár ügye mellett sorakoztatta fel a haladás ügyének híveit: az egyetemi tanácsot, számos professzort és politikust, valamint a közvélemény tekintélyes részét. A könyvtár általános szakmai irányítása az évek során helyesnek bizonyult. Erről tesznek tanúságot azok a *könyvtárvizsgálatok*, melyeket felettes szervek a könyvtárban elrendeltek.

Az első ilyen általános vizsgálat 1858 decemberében zajlott le. A vizsgálatot megelőzően Toldy tájékoztatta az egyetemi tanácsot a könyvtár helyzetéről; részletesen ismertette az egyes szaktudományok állapotát s kifejtette, hogy a dotáció csekély volta következtében 1790 óta folyamatosan mondható a könyvvállomány lemaradása az általános szinttől.²³

A vizsgálóbizottság elnöke Burián Hermann helytartósági titkár, tagjai Wenzel Gusztáv, Toldy Ferenc és az állami számszék egy pénzügyi szakembere voltak. A vizsgálat (melynek jegyzőkönyve részletesen ismertette a rendelkezésre álló közönségszolgálati és adminisztratív segédeszközöket)²⁴ általában megállapította, hogy a könyvtár alapos munkájáról, a közönséggel szemben tanúsított kifogástalan udvariaságáról közismert, s munkájával kapcsolatban komoly kifogás nem merült fel. A könyvtári munkálatok az egyes alkalmazottak közt csak elvben elhatároltak,²⁵ a gyakorlatban az egyes funkciók határai elmosódtak. Kifogás merült fel a számlaellenőrzés területén: a bizottság több kifizetett, de a katalógusban nem szereplő művet talált.

A bizottság előírta a megvalósítandó feladatokat, melyek közül a könyvtár további fejlődése szempontjából jelentősek: számjelzetek rávezetése az egyes kötetekre, fasciculusok és convolutumok tartalmának részletes feltárása, szak- és kritikai kézirat-, valamint metszetkatalógus elkészítése, az olvasókról jegyzőkönyv felfektetése, térítvényrendszer bevezetése és a fiókkönyvtárak rendszeres ellenőrzése. A felsőbb szervek a vizsgálati jegyzőkönyv alapján már csak az igazgatási jellegű kérdésekkel foglalkoztak, s az 1847. évi szabályzat maradéktalan végrehajtását tűzték ki feladatként.

1863 novemberében a könyvtár munkáját felülvizsgáló akció — s ez rendkívül jelentős a könyvtár munkája iránt megnyilvánuló érdeklődésre — nem a felettes szervektől, hanem az egyetemi hallgatóságtól indult ki. Egy 552 egyetemi polgár által aláírt reformjavaslatot tárgyalt ekkor az egyetemi tanács, Toldy Ferenc azidei bölcsészkar dékán előadásában. A javaslat élesen kritikus jellegű volt és a könyvtár több hiányosságára mutatott rá.²⁶ Részletesebb ismertetését általános könyvtár- és kultúrtörténeti szempontok indokolják. A felsorolt panaszok:

1. a könyvtárból nemcsak elsőrendűen fontos, hanem közönséges művek is hiányoznak;

2. nincs nyomtatott címtár;

3. nem megfelelő az olvasóterem nyitvatartási ideje;

4. „kicsinyes, faggató nehézségekkel jár a könyvkölcsönzés.”

A fenti panaszokkal kapcsolatban az ifjúság a következő kéréseket terjesztette elő:

1. nyitvatartás időpontjának megváltoztatása (hétfőn is 8—12 és du. 4—8);

2. index letétbe helyezése ellenében is lehessen kölcsönözni;

3. panaszkönyv létesítendő;

4. nyomtatott címtár készítendő.

Toldy Ferenc előadásában örömdetes jelnek tekintette a könyvtár iránti érdeklődést, a panaszokkal kapcsolatban viszont a következő, — nem mindenben elfogulatlan — ellenvetésekkel élt:

a) a dotáció csekély, 50 tanszék és a segédkönyvtár elsőrendű igényei mellett az opportunitás dönt az igények területén;

b) a nyomtatott címtárból szakirodalmi tájékozottságot nem lehet szerezni: „nem egy bizonyos könyvtár címtárából, hanem könyvészeti és irodalmi munkákból szerezhetik a könyvek ismerete” — ezt a célt szolgálja a könyvtár jól felszerelt segédkönyvtára.

c) A nyitvatartás területén nem lehet mindenkinek eleget tenni; a nyitvatartási idő emelése a jelenlegi személyzettel nem lehetséges.²⁷

d) A kölcsönzési rendet a szabályzat írja elő.

A kérésekkel kapcsolatos álláspontja:

a) az esti órákban való nyitvatartást mind az ifjúság erkölcsi, mind pedig a szabad idővel este rendelkező értelmiségiek, kereskedők, iparosok szempontjából tartja helyesnek (mint ezt már 1848-ban is tette); a hétfői nyitvatartás a tisztogatás miatt nem lehetséges;

b) az index-letétel nem biztosíték, kaució vagy jótállás feltételül szükséges;

c) a panaszkönyvet illetően: „az egyetemi hallgatók nem részvényesek, nem fizető utasok” — panaszaikat közöljék a könyvtárosokkal;

d) a nyomtatott címtárak összeállításával Márki József tiszt már foglalkozik. Ha a javaslat aláírói valamennyien előfizetnek, a mű megjelenése biztosított.

Az egyetemi hallgatók javaslataival kapcsolatban az egyetemi tanács megtette javaslatait, majd a könyvtár viszonzásának figye-

lembevételével 1864. szeptember 7-én hozta meg végleges döntését. Elrendelte a hétfői nyitvatartást, panaszkönyv létesítését,²⁸ a kéthónapos nyári szünetet (augusztus—szeptember), szabályozta a nyitvatartást (de. 9—12, du. télen 5—8, nyáron 4—7), fenntartotta a kölcsönzés addigi rendjét, kilátásba helyezte a tüzelőmenyiség fokozását, valamint a gázvilágítás bevezetését. Személyzet-gyarapítást azonban nem engedélyezett.

Érdemes megemlíteni a könyvtárnak a nyitvatartással kapcsolatos álláspontját, mely tudománypolitikai jelentőséggel bír. Toldy Ferenc ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy 12 és du. 5 között kevés az idő a tudományos munkára, amelyre pedig anyagi okokból (is) szükségük van a könyvtárosoknak. Ebéd után nem lehet szellemi munkát végezni, testmozgásra is szükség van — így saját tudományos munkájukkal a könyvtárosok csak éjjel foglalkozhatnak. Ugyanekkor viszont a pesti illetmények lényegesen alacsonyabbak, mint Bécsben és Prágában.²⁹

Korszakunk utolsó könyvtárvizsgálata 1865-ben zajlott le, az egyetemi tanács kezdeményezésére.³⁰ Indoka kifejezetten kultúrpolitikai volt; mint a rektor kifejtette: „egyetemünk könyvtára nemcsak egyetemünk, de egyszersmind országunknak is közkinccse lévén”, annak helyes kezelése, gyarapítása országos érdek. A vizsgálat alkalmával kifogásolt hiányosságok nagyrészt a személyzet és az épület elégtelenségében lették magyarázatukat, s csupán kisebb részben voltak technikai jellegűek (kölcsönzési rendellenességek). Közönségszolgálati panasz — s ez a leglényegesebb — ekkor nem merült fel.

Az 1870-es években lezajlott vizsgálat-jellegű akciók már az új könyvtár építésével és az átköltöztetéssel kapcsolatosak.

B) Egyes könyvtári munkaterületek

a) Szerzeményezés

Egy könyvtár minőségét elsősorban gyarapítási munkája, ill. ennek anyagi lehetőségei szabják meg. A pesti Egyetemi Könyvtár ebben a korban is csekély *beszerzési hitelkerettel* rendelkezett, mivel az 1830-ban 400 Ft-ról 1000 Ft-ra felemelt dotáció állandóan kevésnek bizonyult. A könyvtár már korábban is évről-évre ostromolta emelésért a felettes szerveket, azonban teljesen sikertelenül. Az egyetemi tanács a szabadságharc után első ízben 1852-ben tett kísérletet a dotáció felemeltetésére, részben az egyetemi alap, részben az Egyetemi Nyomda jövedelmei terhére. A következő évben Toldy tett hasonló javaslatot, és újból hivatkozott az Egyetemi Nyomda akkor évi 23 000 Ft-os jövedelmére. Ez a javaslat megjárta a helytartóságot, a bécsi minisztériumokat is. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium az egyetemi alaptól javasolta az emelést, a helytartóság állami pénz igénybevételét tartotta indokoltnak. A pénzügyminisztérium azonban ellenezte az emelést azzal a kifejezetten *rosszindulatú és magyarellenés* indokolással, hogy a pesti egyetem nem egyetlen felsőoktatási intézménye az országnak, s Magyarországon nem olyan méretű a tudományos képzésre való törekvés, hogy

az 1000 Ft ne lenne elegendő a könyvtár számára. Javasolta, hogy a könyvtár mérsékelje a „zsurnalista” jellegű anyag beszerzését. Hasonló sors érte Toldy 1855-i kérését is; sőt: az 1852/53. tanévben mutatkozó 353 Ft kerettúllépést a helytartóság intézkedésére a könyvtárnak a következő tanévi átalányból vissza kellett térítenie.³¹

Eredményt csupán a politikai helyzet enyhülésekor, az 1850-es évek végén sikerült elérni. 1858-ban a vallás- és közoktatásügyi minisztérium jelezte, hogy a pesti egyetem fejlesztését politikai szempontok indokolják, a könyvtár számára tarthatatlan az 1000 Ft-os dotáció, amikor Bécs már 4725, Prága 2625, Krakkó 2400 és Padova 2100 Ft-ot kap évente. A minisztérium élesen kritizálta a pénzügyminisztérium korábban ismertetett álláspontját, hangsúlyozta a pesti egyetem teljes egyenjogúságát, s a dotációnak évi 2000 Ft-ra való felemelését javasolta. A javaslatot az uralkodó 1859. január 13-án hagyta jóvá.³²

Négy évvel később, 1862 végén a helytartótanács újabb jelentős jövedelemhez juttatta a könyvtárat, amikor elrendelte, hogy az 1863. január 1-től beszedendő *egyetemi beiratási díjak* (valamint a korábban begyűlt díjakból vásárolt államkölcsonök kamatainak) felét könyvtári beszerzésre kell fordítani.³³ A beiratási díj-alapból ily módon a könyvtár rendelkezésére álló összeg az 1865/66. tanévben 847 Ft, az 1870/71. tanévben pedig már 1185 Ft dotáción felüli jövedelmet jelentett a könyvtárnak.³⁴

A szerzeményezés *jellegét* tekintve a fent elmondottakra kell utalnunk. A dotáció alacsony volta nem tette lehetővé valamennyi tudományág arányos fejlesztését, a könyvtár azonban ennek ellenére is mindent megtett, hogy a tudományos kutatás alapvető segédeszközeit megszerezze. Ezért fordított Toldy kezdettől fogva különös gondot a bibliográfiai és enciklopédikus jellegű segédkönyvtár gyarapítására. Erre, valamint a szerzeményezés jellegére bőséges felvilágosítással szolgálnak 1866-ig az évi jelentése mellékletét alkotó gyarapodási jegyzékek, majd 1866-tól a könyvtárban ma is folyamatosan meglevő szerzeményi naplók.

Bizonyos megkötöttséget jelentett a szerzeményezés területén az ún. *kari desideratumok* rendszere. A könyvtári szabályzat értelmében ugyanis a szerzeményezést a könyvtár igazgatója irányítja, azonban ezirányú munkája terén figyelembe kell vennie az egyes karok kívánalmait. Ez a kívánalmak írásban történő bejelentése nélkül is természetesen megtörtént, azonban állandó nehézséget jelentett az, hogy a kari kívánalmak arányait a dotáció alacsony voltával kellett egyeztetni. Ennek során több esetben vitára került sor; Toldy Ferencnek a teológiai karral volt számos nézeteltérése, mely a karok közül többször kifogásolta világnézeti szempontból Toldy szerzeményezési politikáját.³⁵

Jelentős gyarapodási forrást jelentettek ebben a korban is a könyvtár számára a *kötelespéldányok*. Ezek beszolgáltatását számos rendelet szabályozta, azonban állandó volt ennek ellenére is a panasz a beszolgáltatás rendszertelensége miatt. Toldy részben arra törekedett, hogy ez a rendszertelenség megszűnjék, részben pedig arra, hogy a kötelespéldány-

szolgáltatók köre kibővüljön. Így sikerült elérnie, hogy a helytartóság 1853-ban újra rendezte a kérdést, és komoly formában utasította a nyomdákat a beszolgáltatásra.³⁶ Nem sikerült viszont számottevő eredményt elérnie a kör kibővítését illetően. Hiába kérte a monarchia jogszabály-, statisztika-, térképanyagának, valamint a sokszorosított kiadványoknak kötelespéldányként való kezelését. Csupán két fővárosi napilap és az Egyetemi Nyomda kiadványainak második példánya esetében járt kísérlete sikerrel.³⁷

Számos kisebb-nagyobb *hagyatékkal, ajándékkal* is bővült a könyvtár korszakunk folyamán. Ilyenek voltak: József nádor könyvtárának második részlete (1850), a Kollár-hagyaték (1850), az Egyetemi Nyomda ajándéka (1856), a már említett Frank-könyvtár (1857), a Gryszár-hagyaték (1858), a Szilassy-könyvtár (1859), valamint a már szintén említett hatalmas Balogh-könyvtár, mely 1870-től fokozatosan nyert bedolgozást a könyvtár állományába.³⁸ Mint különleges szerzeményezési formát említhetjük meg, hogy az államügyészség 1853-ban Teleki László elkobzott 17 könyvét szintén a könyvtárnak adta át.³⁹

A *másodpéldányok eladása* ebben a korban jelentéktelenné vált, mivel Toldy — korábbi elképzelésének megfelelően — ezekből más magyar könyvtárakat (elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát) óhajtott részesíteni.⁴⁰

A szabadságharc leverése után egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a könyvtár *külföldi kapcsolatai* és az ezekből eredő kiadványcserelehetőségek. 1851 után szinte évről-évre bővült a külföldi kapcsolatok köre, mely korábban csupán egy-két egyetemi könyvtárra terjedt ki. 1851-ben a Washingtoni Smithsonian Institution, 1853-ban a christianiai egyetemi könyvtár, 1855-ben a Belga Tudományos Akadémia és a londoni Public Record Office, 1860-ban a zürichi egyetemi könyvtár lépett cserekapcsolatba a könyvtárral.⁴¹

A külföldi kapcsolatok számának emelkedése következtében Toldy már 1856-ban aggodalommal jegyezte meg, hogy sem a könyvtár, sem az egyetem nem rendelkezik megfelelő értékű csereanyaggal, mivel a dissertatio inauguralis-ok, emlékbeszédek megszűntek, a régi anyag külföldre küldése tudományos szempontból nem mindig ajánlatos. Javasolta, hogy az egyetem tanárainak műveiből, valamint egyéb magyar forráskiadványokból létesítsen az egyetem cserealapot.⁴²

1862 elején a könyvtár már 18 egyetemi könyvtárral (Basel, Bécs, Bonn, Breslau, Oslo, Innsbruck, Göttinga, Graz, Krakkó, Lemberg, München, Pavia, Padova, Prága, Salzburg, Tübingen, Utrecht, Zürich) és 13 más intézménnyel (a már említetteken kívül a bécsi geológiai intézet, csillagvizsgáló és műemlékbizottság, valamint a koppenhágai Société des Antiquaires du Nord) állt állandó cserekapcsolatban.⁴³

A *szerzeményezés technikájával* kapcsolatban kultúrtörténeti síkon nincs sok mondanivaló. A könyvtár elsősorban az „egyetemi könyvtár” címet viselő Lampel és Kilián cégeknél bonyolította le vásárlásait, azonban a többi pesti könyvkereskedők is részesültek kisebb szállításokban.

1866-ban azonban a helytartótanács rájött, hogy a Kilián-cég a szerződött 10% engedményt nem adja meg. Erre elrendelte, hogy Kilián visszamenőleg térítse meg az így jogtalanul nyert összeget s a könyvtár írjon ki versenypályázatot az engedmény %-ára. A pályázat eldőlte után a könyvtárnak csak annál a kereskedőnél szabad vásárolni, aki a legnagyobb engedményt nyújtja. A pályázat során a Ráth Mór cég 12,5%-os engedményt ajánlott, mire — akkor már — a magyar minisztérium utasította a könyvtárat a fenti utasítás alkalmazására. Hiába hivatkozott Toldy arra a mellőzésre, mely így a könyvtárat régóta és megbízhatóan kiszolgáló cégeket (Eggenberger, Hartleben, Lauffer, Pfeiffer, Grill, Kilián, Lampel) éri, a minisztérium csupán azt az engedményt tette, hogy amit Ráth nem tud beszerezni, azt más cégeknél is szabad megvásárolni.⁴⁴

Feltűnő liberalizmust tanúsított viszont 1852-ben a helytartóság, amikor az abszolutizmus szempontjából politikailag erősen kifogásolható lipcei könyvkereskedőkkel való közvetlen kapcsolatot engedélyezte azzal a megokolással, hogy a bécsi közvetítő kereskedelem közbeiktatása kb. 22%-os áremelkedést jelent.⁴⁵

Ami a tisztán technikai naplózás munkáját illeti, ez a könyvtárnak ekkor nem volt erős oldala. Az 1858., 1862. és 1865. évi vizsgálatok ezen a területen egyformán találtak kifogást.⁴⁶

Itt emlékezünk meg a könyvtár akkor is igen értékes *kézirattárának* helyzetéről is. A kézirattár állománya 1859-ben 1576 kötet (porte-feuille, csomó) volt ; a legrégebbi oklevél a XIV., a legrégebbi görög kódex a IX—X. század fordulójáról, latin kódex a XIV., magyar a XVI. század elejéről, cirill a XVII. századból származott. A legrégebbi ősnymtatvány egy 1470. évi Cicero volt.⁴⁷ 1871-ben a püspöki kar a római Corvina-kötetéről készített fényképsorozatot juttatta el a könyvtárba,⁴⁸ majd 1874-ben, az építkezés során a zárdaépületből kiemelt római és Mátyáskorbéli köemlékekért az 1473-i Hess-féle Chronica és Bornemisza Péter prédikációinak I—III. kötetét kapta meg a könyvtár cserébe a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtáráról.⁴⁹

b) A közönség szolgálata

Toldy Ferenc modern könyvtáros volt : a könyvtár igazi célját az olvasóközönség minél teljesebb szolgálatában, az olvasóközönség körének minél nagyobb mérvű kiterjesztésében látta. A közönség és a könyvtár kapcsolatában azonban nem lélekeltelen statisztikai öncélt látott, hanem lehetőséget az aktív nevelő és adott körülmények között politikai munkára. 1848. szeptember 18-án, az elnyomás első heteiben, amikor saját és könyvtára jövődjéje sem állhatott még tisztán szeme előtt, így írt erről a kérdésről Bitnitz Lajoshoz : „Van idő, mikor az élt jól, ki jól rejtezett. A nemzet többféle térről leszorítva az irodalom mezején fogja életét táplálni. Az írók és olvasók találkozása (kiemelés tőlem T. A.) azon melegebb, gyakoribb lesz ; a hatás mélyebb, valamint

a külterjet belterj, mélység fogja felváltani... Mi pedig kettős szeretettel, kifogyhatatlan hittel és gyermeki reménnyel ápoljuk azon szent lángot, mely a nemzetben ezer év után annyi erőt fejtett ki; egyelőre ápoljuk mint célt... Servata valebunt!"⁵⁰

Ezt a célt szolgálta szerzeményezési politikája, ezt a folyóiratolvasó megnyitása, s ezt nem utolsó sorban a könyvtár hagyományos és közismert udvariassága a közönséggel. S ennek érdekét tartotta szem előtt a könyvtár egész közönségszolgálati munkája is.

Toldy elsősorban arra törekedett, hogy a könyvtár anyagát minél teljesebb mértékben a nyilvánosság rendelkezésére bocsássa, *feltárja*. E törekvésnek akkor legmodernebb segédeszköze a jó katalógushálózat kiépítése volt.

A könyvtár évi jelentéseiben nyomon kísérhetjük Toldy ezirányú törekvéseit. Ezt a munkát ő — modern fogalommal — bibliográfiai tevékenységnek minősítette. A következő kis áttekintés mutatja e munkálatoknak a lehetőséghez mért rendszerességét:

- 1847/49 Az új szerzemények betűrendes cédulakatalógusának megindítása, „kézi lajstromok” (szakkatalógusok) készítésének kezdete.
- 1849/51 Szláv anyag külön katalógusa.
- 1851/52 Magyar történeti és egyetemes irodalomtörténeti szakkatalógus, „Bibliotheca Hungarica” c. magyar vonatkozásokat tartalmazó szakkatalógus elkészítése.
- 1857 A kézirat-leltár befejezése.
- 1858 A különgyűjteményi katalógusok befejezése.
- 1859/60 A betűrendes cédulakatalógus folyamatossá válik.

1860-tól kezdve a katalogizálási tevékenység súlypontja erre a betűsoros cédulakatalógusra tolódott át, ill. a Márki József által készített nyomtatott címtár kérdése lépett előtérbe.⁵¹

Az 1870-es évek elején az Egyetemi Könyvtár Értesítője c. kiadvány tűnik fel, mely rendszeresen hozta a könyvtár új szerzeményeinek jegyzékét.⁵²

Személyzeti hiány miatt akkor sem tudott a könyvtár eleget tenni felsőbb szervek azon rendeletének, hogy a rendszeresen gyűjtött iskolai értesítőkben levő értekezéseket katalógusába dolgozza be.⁵³

A könyvtárat látogató közönséggel, elsősorban természetesen az *egyetemi ifjúsággal*, tanulmányai előmozdításával Toldy szívesen foglalkozott. Az egyetemi hallgatóknak a könyvtár olvasói között való örvendetes gyarapodását 1853-ban a hazai irodalom felvirágzásában, az olvasási kedv megnövekedésében látja, de nem hagyja említés nélkül a könyvtár helyes szerzeményezési politikáját sem. Ugyanekkor jelzi, hogy az orvostanhallgatók rovására örvendetesen emelkedik a jogi, matematikai, fizikai és műszaki érdeklődés. A hallgatók már nem csupán tankönyveket, hanem forrásmunkákat is használnak. Így a könyvtár munkájának jelein mérte le az egyetemi oktatás minőségi javulását.⁵⁴ Később megelégedéssel adja hírül, hogy a folyóiratok, „a tudomány

gazdagodásának ez organumai mind inkább is vétetnek igénybe” s a tudományos könyvtári funkció minőségi javulásának jeleként a tudományos és szépirodalmi művek olvasótermi használatának aránya 10 : 1-re emelkedett.⁵⁵

Korszakunkban is bővült a *könyvtár használóinak köre*. 1854-ben a minisztérium elrendelte, hogy — tekintettel a gimnáziumi könyvtárak elégtelen felszerelésére — a tudományos kutatásra törekvő és erre érett gimnáziumi tanulók a birodalom összes egyetemi könyvtárait (tanáraik ajánlására) igénybe vehetik.⁵⁶ Arról, hogy milyen nagy mértékben szíven viselte Toldy az értelmiségiek, kereskedők, iparosok könyvtárhasználati lehetőségét, korábbi tanulmányunkban már szóltunk.⁵⁷

A könyvtárhasználat egyik, jelentőségében a korszak folyamán egyre emelkedő kérdése, a *kölcsönzés mikéntje* 1861 után került előtérbe. Részben a könyvtár olvasótermének elégtelensége, részben a tudományos kutatómunka elmélyedése, kiterjedése sürgette a kérdés megoldását. A helytartótanács az egyetemi tanács javaslatára ekkor eltörölte a kölcsönzési kauciót és professzori jótálláshoz kötötte az egyetemi hallgatók és doktorjelöltek kölcsönzését azzal a megokolással, hogy „tudományos előmenetelük, tanulmányaik belterjesebb folytatása” csak így lehetséges.⁵⁸ Ennek ellenére gyakorlatilag a kaució rendszere a jótállás mellett még sokáig fennmaradt. Ez 1870-ben arra indította az egyetemi tanácsot, hogy a könyvtárat kölcsönzési szabályzat készítésére és arra utasítsa : ügyeljen, hogy a kaució fennmaradása következtében a szegényebb sorsú hallgatók ne essenek el a könyvkölcsönzési kedvezménytől.⁵⁹

A helybeli kölcsönzés szabályozása mellett, szintén 1861-ben történt meg a birodalmon belüli tudományos *könyvtárközi kölcsönzés* szabályozása, a következő alapelvekkel :

1. ügyelni kell a szóbanforgó kutatás tudományos jellegére ;
2. a kölcsönzés csupán a könyvtárak igazgatói között bonyolítható le ;

3. kölcsönözni csak megszabott darabszámot, megadott időre lehet ;

4. a kölcsönző igazgató a kölcsön-műért anyagilag felel.⁶⁰

Az olvasóterem *nyitvatartási időpontjának* rendezéséről fent már szóltunk. A kérdés az egyetemi ifjúság reformjavaslata után is állandóan napirenden maradt, részben mint az egyetemi hallgatóság erkölcsi-nevelési kérdése (”... hogy ne kényszerítsük az olvasni vágyó ifjúságot akár a Kammonba, akár a Wimmerbe...” — írja a rektor), részben mint a könyvtárosok egészségügyi problémája (Szenessy halála, Márki tüdővérzése a lehetetlen olvasótermi állapotok miatt következett be, „... mivel e század folyamán lépésről-lépésre csak az olvasó közönségnek kedvező intézkedések tétettek” — írja válaszában Toldy).⁶¹

Jellemző viszont a könyvtár áldozatkészségére, hogy az egyre elviselhetetlenebbé váló egészségügyi viszonyok ellenére is vállalta — 139 egyetemi hallgató kérésére — az olvasóterem vasárnap 9—12 között való nyitvatartását, hogy még jobban kiszélesítse a könyvtár használatának lehetőségét.⁶²

A minél nagyobb méretű nyilvánosságra való törekvést csupán kismértékben ellensúlyozta a *tiltott könyvek* rendszere. A külföldön vagy esetleg belföldön megjelent ilyenmű művek jegyzékét a központi szervek rendszeresen megküldték a könyvtárnak. Ezen túlmenő intézkedésre csupán egyszer, 1863-ban került sor, amikor a helytartótanács rendeltére fel kellett terjeszteni a könyvtárban található „dynastia-ellenes és forradalmi célzatú” művek jegyzékét, melyek a hivatalos jegyzékekben nem szerepeltek, s melyeket — a felterjesztés kísérfőiratából kitetszően — a könyvtár eddig az igazgatói szobában őrzött, s csak igazolt tudományos kutatás esetén bocsátott ki olvasásra.⁶³

c) Az épület helyzete

A könyvtári épület kérdéseit, melyekkel az ingatlanperrel kapcsolatos korábbi tanulmányunkban szintén részletesen foglalkoztunk,⁶⁴ itt nem érintjük. Csupán az általános kép teljessé tétele érdekében jegyezzük meg, hogy az épület roskadozó állapota, az olvasóterem műszakilág és egészségügyileg katasztrófális helyzete nagymértékben oka volt annak, hogy a könyvtár nem tudott tudományos, kulturális és politikai feladatainak teljes mértékben megfelelni.

d) A könyvtár személyzete

A pesti egyetem könyvtárának számos területen kellett súlyos nehézségekkel megküzdenie, azonban talán a legsúlyosabb volt a helyzet a személyzet kérdésében. Minden nehézség — romladozó épület, szűkreszabott dotáció — ellenére megfelelő létszámú személyzet esetében elmélyültebbé és főként rendszeresebbé lehetett volna tenni a könyvtár feltárási tevékenységét, s elsősorban rövidebb idő alatt be lehetett volna fejezni a betűrendes cédulakatalógust. A személyzet azonban egész az új könyvtárárpület megnyitásáig elégtelen s — ami még súlyosabbá tette a helyzetet — rosszul fizetett maradt. Ezen a téren egyetlen pozitívumként a könyvtárosok szakértelmét, ügybuzgalmát és tudományos érdeklődését könyvelhetjük el.

Első helyen a könyvtár igazgatójának, *Toldy Ferenc*nek személyéről, könyvtári és tudománypolitikai szerepéről kell szólnunk.⁶⁵ Filozófiai és politikai nézeteit egyik korábbi tanulmányunkban már ismertettük, s utaltunk arra, hogy a szabadságharc után itthon maradottak között az elsők egyike volt, aki felismerte az adott helyzetben egyedül járható, a katasztrófából kivezető utat: a nemzeti tudomány minden módon való fenntartásának és fejlesztésének útját. Bitnitz Lajoshoz írt leveleiből⁶⁶ nem csupán a könyvtáros, hanem a széles perspektívájú kultúrpolitikus szól — a címzetten messze túl egész korához, összes tudós és irodalmár kortársaihoz. A legnehezebb napokban vallott felfogását nem tagadta meg haláláig, — amiről egész könyvtári és egyébirányú tevékenysége tanúskodik.

Toldynak hosszú és kemény küzdelmet kellett vívnia elveiért, mégpedig egyszerre több arcvonalon: elvhűséggel és diplomáciai érzékel a magyarellen es elnyomó hatalom képviselőivel szemben, harcos és leleplező kiállással a belső árulók ellen, tudós alkotásokkal, a tudományos munka lehetőségeinek megteremtésével azok érdekében, akik tőle lelkesítést és példamutatást vártak.

Nem csodálhatjuk, ha néha-néha elcsüggedt, s felmerült benne a kételkedés gondolata. Azonban ilyenkor is visszavezeti önzetlen, frazeológiája ellenére is pozitív hazaszeretete az alkotások útjára. „Hidd el — írja Kazinczy Gábornak, meghitt barátjának 1855. augusztus 9-én, a könyvtár történetének egyik legkritikusabb korszakában — néha öntudatlanul meglep e gondolat: mi volna jobb: to be or not to be! s nem tudom a nemzetszeretet vallása-e az, vagy haszontalan hiúság, mely azt súgja: neked élned kell; vagy a fajszeretet, mely szent kötelemekkel terhel; tán mind a három; s így aztán csak fölvesszük újra az igát s vonjuk, míg más hatalom felel Hamlet kérdésére.”⁶⁷

A tudás, a műveltség egyeduralmába vetett hitét hirdeti minden tette és alkotása. Könyvtárigazgatói tevékenységének részleteiből láthattuk, hogy a könyvtári munkát az egész társadalom életének szerves részeként tekintette: nála a szerzeményezés technikája, a dotáció tel-emeléséért, a könyvtárszolga emberibb életéért, a könyvtár új épületéért folytatott küzdelem mind egyetlen célt szolgált: a könyvtár használatának, nyilvánosságának, kultúrpolitikai funkcióinak biztosítását.

Könyvtári tevékenysége elválaszthatatlanul összefügg *irodalmi munkásságával*, publikációs tevékenységével. Általánosan ismert irodalomtörténeti alkotásain kívül itt csupán kultúrpolitikai szempontból jelentős kiadványaira utalunk, mint amilyenek: Reguly-album (Pest 1850), a Kazinczy-émlékkönyv (1859), Eszterházy Miklós, Faludi Ferenc műveinek kiadása, a Magyar Remekírók ún. gyémántkiadásai (1858-tól: a két Kisfaludy, Csokonai, Kölcsey, Berzsenyi), a Magyar Nemzet Classicus Írói sorozat számos kötete (1895-től a fentiekén kívül Bacsányi, Bajza, Gyöngyösi, Mikes, Szentjóbi Szabó, Versegghy, Virág), német—magyar tudományos szakszótára (1858), magyar nyelvemlék- és forráskiadványai (Nádor-kódex, Képes Krónika stb.). Természetesen meg kell említenünk szerkesztői tevékenységét is (Új Magyar Múzeum, Újabb Nemzeti Könyvtár, Magyar Történelmi Tár, a Magyar Tudományos Akadémia számos hivatalos és tudományos kiadványa).

Kiemelkedő szervező tehetsége az elnyomás korának tudományos és irodalmi életében különös jelentőségre tett szert. Már 1850 elején létrehozott egy kis tudós kört, mely állandó összejöveteleket tartott. Résztvevői: Jerney János őstörténész, Erdy János régész, Reguly Antal nyelvész, Pauler Tivadar, Szontagh Gusztáv, Lugossy József nyelvész, Repiczky János keleti nyelvész, Hunfalvy Pál, Lukács Móric, Szilassy János filozófus és Wenzel Gusztáv voltak.

Ez a kis kör teremtette meg 1850-ben az abszolutizmus korának egyik igen magas színvonalon álló tudományos folyóiratát, az Új Magyar

Múzeum-ot, mely a Toldy-hirdette kultúrpolitikának céltudatos terjesztője, a magyar szellemi élet egyik mentsvára volt.

Toldy hihetetlen aktivitással vett részt a magyar tudományos közélet minden megnyilatkozásában. Egész 1861-ig a Magyar Tudományos Akadémia titkára, 1850-től egyetemi magántanára, 1861-től nyilvános rendes tanára volt a magyar nyelv- és irodalomtörténetnek; 1863-ban dékán, 1871-ben rektor lett. 1855-ben az országos Vörösmarty-ünnep, 1859-ben a Kazinczy-ünnepségek szervezését irányította.

Tudományos munkáiban ugyanúgy, mint egyetemi és egyéb szónoki megnyilatkozásaiban egyöntetűen tárul elénk a szellemi élet, a tudományos kutatás és az egyetemi oktatómunka szerves egységének gondolata. Mint a társadalomtudományok művelője, elsősorban ezen tudományágak iránt érdeklődött, azonban felfogásának egyetemes tudományos jellege következtében figyelme kiterjedt a természettudományokra is. Dékáni tanévnyitó beszédében, majd különösen egyik akadémiai megnyilatkozásában írt erről. Kifejtette társadalmi és tudományos elmaradottságunk okait, s ezek között mint elsőrendűekre a szellemi szabadság és az anyagi függetlenség hiányára utal.⁶⁸ „Hogy üzethettek volna politikai és ipar- s kereskedelmi alárendelt, sőt elnyomott viszonyaink között, névszerint a természeti tudományok? midőn ezek alkalmazásának sehol tér és út nem nyílt?” A jövő szempontjából, politikai és társadalmi okokból nem tartja ajánlatosnak egy kozmopolita jellegű magyar tudomány kialakítását; bölcsen int mérsékletre, amikor a főcél a „nemzeti tudomány” művelésében látja, s ezzel kapcsolatban az Akadémia feladatát a következőkben szabja meg: „... ha a *nemzeti* tudomány érdekeit, erőinkkel való helyes gazdálkodás mellett *minden* téren ápoljuk, ha a magyar nyelvészetet, ha a magyar történelem művelését, ha a hazának régészeti, természettani és természettudományi tekintetben megismertetését *nyomosan* és szerencsésen folytatjuk: jutand ezekből az egyetemes tudománynak is, s nem maradand el a világ elismerése sem.”

Természetesen hibát követnénk el, ha Toldy Ferenc enciklopédikus jellegű, szigorúan tudományos, lelkesen hazafias tudósi arcélének árnyoldalait nem vennénk figyelembe. Osztályhelyzetéről, politikai és filozófiai felfogásának ebből eredő korlátairól („fontolva haladás”, forradalomellenesség, majd a 67-es politika támogatása) már többször idézett tanulmányunkban szóltunk. Ugyanezekre mutattak rá azok a sajtómegemlékezések is, melyek születése 150., illetve halálának 80. évfordulója alkalmával megjelentek,⁶⁹ s melyek egyöntetűen kiemelték tevékenységének alkotó jellegét, de ugyanakkor rámutattak, hogy „mennyire gátja a tudományos tisztánlátásnak, az esztétikai értékelés biztonságának is a kor leghaladóbb társadalmi—politikai törekvéseivel való szembefordulás”.

Hasonlóképpen nem lenne élethű a róla alkotott kép, ha azt állítanánk, hogy Toldy Ferenc volt az *egyetlen*, aki az abszolutizmus korában kultúrpolitikai szervezőmunkával vette ki részét a magyarság jövőjéért a betű erejével vívott harcból. Az ezirányú tanulmányok, elsősorban Berzeviczy Albert műve⁷⁰ élénk színekkel ecseteli a kor magyar

gazdasági, társadalmi, tudományos, művészeti törekvéseit s azok prominens szereplőit. Véleményünk szerint azonban nem tulajdonít kellő jelentőséget Toldy Ferenc egyéniségének — mint tudománytörténetírásunk általában —, csupán mint irodalomtörténészt értékeli, s nem tesz említést kultúrpolitikai tevékenységéről. Viszont már komoly hibájául róhatjuk fel Berzeviczynek azt, hogy szinte egyáltalán nem foglalkozik az egyetem és az egyetemi könyvtár, sem pedig általában a magyar könyvtárak kulturális szerepével. Az itt elmondottaknak egyik célja éppen az volt, hogy ezen a téren hozzájáruljanak a kép teljesebbé, élethűbbé tételéhez.

Toldy Ferenc 1849 utáni munkásságának, elvi megnyilatkozásainak ismerete alapján összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg :

1. Toldy számára az 1849 utáni helyzet lényeges világnézeti változást nem jelentett, viszont a magyarság iránti felelősségérzete elmélyült, kifinomult ;

2. az 1848 előtti idővel szemben, amikor Toldy már jóformán teljesen kívül esett a haladás körén, 1849 után — a politikai viszonyok természetes következményeként — Toldy az itthonmaradottak közül az első egyike volt, aki felismerte az akkori helyzetben egyedül járható tudománypolitikai utat. Ebben a korszakban a magyar tudomány és kulturális fejlődés szempontjából maradandó értékű, felbecsülhetetlen jelentőségű munkát végzett.

3. 1867 után sem következik be nála lényeges felfogásbeli változás, minek következtében magától értetődően választja a 67-es politika útját.

Nem lenne teljes a róla alkotott képünk, ha nem szólnánk röviden hivatali pályafutásáról, mely 1850 óta zavartalannak mondható. A könyvtárigazgatáson kívül számos fontos funkciót is betöltött, ami feletteseit nem egyszer komoly aggodalomra készítette. Egyetemi tanári kinevezése előtt e tárgyban még a minisztérium is megszólalt.⁷¹ Az e kérdésben váltott iratok jól mutatják Toldy országos tekintélyét is. A helytartótanács véleménye szerint politikai szempontból helytelen lenne Toldyt valamelyik állásától eltiltani, mivel ezt a magyar közvélemény magyarellenes akcióként értékelné. A minisztérium végül is úgy döntött, hogy az egyetemi tanári kinevezés előfeltétele az akadémiai titkári állásról való lemondás. Ez a megoldás valóban helyesnek bizonyult ; Toldy ezután lényegesen több időt tudott szentelni egyetemi előadásainak és jobban hozzájutott a könyvtár ügyeinek intézéséhez is.

1871-ben ünnepelte írói pályafutásának fél évszázados fordulóját, melyről országos ünnepély keretében emlékeztek meg.⁷² 1873 végén, amikor az új épületért vívott harc véget ért, s a könyvtár ügye egyenesbe került, lemondott könyvtárigazgatói állásáról (dec. 11.).⁷³ Az egyetemi tanács jelezte, hogy az állás percig sem maradhat üresen, mire az új igazgató, Horvát Árpád kinevezése 1874. január 8-án, a hivatal átadása január 18-án megtörtént.

Nem adatott meg számára, hogy élete főművének, az Egyetemi Könyvtárnak megnyitó ünnepségén jelen lehessen, s ott az őt megillető

díszhelyet elfoglalhassa. Pár hónappal előbb, 1875. december 10-én váratlanul elhunyt. Országos részvét kísérté sírjába; az akkori tudományos élet nagyjai búcsúztatták, azonban a hivatalos Magyarország — mint oly sokszor — hamar felejtett: a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megtagadta a temetés költségeinek vállalását.⁷⁴

Toldy Ferenc természetesen tudatában volt annak, hogy a könyvtárral kapcsolatos tudománypolitikai elgondolásait csupán *minőségileg és mennyiségileg megfelelő személyzettel* valósíthatja meg. Ezért harcolt állandóan a létszám emeléséért, és ezért támasztott már 1849 végén igen magas igényt a kinevezendő könyvtárosokkal szemben. Amikor pontosan megszabta a követelményeket, soha nem nézte csupán a könyvtár szempontjait: az egyetem és az egész magyar tudományos élet igényeit tartotta szem előtt. Az örökkel kapcsolatos igényeit a következőkben jelölte meg: általános jellegű tudományos műveltség (vagy egy-két terjedelmesebb tudományág alapos ismerete), több élő és holt nyelv tudása, jó kézírás, könyvtári és bibliográfiai szakismeretek, szigorú becsületesség, hivatali buzgóság, „valódi erkölcsi úgy mint külső viseleti műveltség”. A közönséggel és a könyvtár látogatóival kapcsolatos igények terén kívánatos, hogy az örök „nemesb műveltségük által a közönséggel érintkezésükben az intézetet *minél kedveltebbé és így minél hasznosabbá* (Kiemelés tőlem. T. A.) tegyék.” Feltétlenül szükséges, hogy a külföldi vendégekkel való érintkezés során „tudományos társalgásuk és csinos bánásmódjuk által az intézetről *s a hazai tudós karról* (Kiemelés tőlem. T. A.) jó véleményt gerjessenek”. A könyvtárosoknak a tudományos életben játszendő szerepét illetően folytatólag így ír: „Ha a szükséges tulajdonokon kívül az ör még irodalmi érdemek s szerzett híre által is dísz von az intézetre, annál több oka van *az egyetemnek* (Kiemelés tőlem. T. A.) ily hivatalnokának örülhetni.”

Alacsonyabb mértékű, de hasonló jellegű igényekkel lépett fel a tisztekkel kapcsolatban is. Jól tudta, hogy a folyamatos utánpótlás és a „merőleg új kinevezések” elkerülése biztosítja legjobban a könyvtári munka megfelelő minőségét. Elvileg tehát arra törekedett, hogy a tiszti (díjnoki) állásokra oly tehetséges fiatalokat neveztesen ki, akik alkalmasak lesznek majd az őri állások betöltésére is.

Az 1848/49. évek állandó személyzeti változásai után a könyvtár a következő személyzettel kezdte meg munkáját:

igazgató:	Toldy Ferenc
I. ór:	Reguly Antal
I. tisztt:	Csery József
Írnok:	Garay János
Napidíjas:	Rischel Ágost
Szolga:	Dobocsányi Ignác

Az igazgató személyéről már szóltunk. Impulzív lelki alkata, hatalmas általános szaktudása, szigorú és pártatlan kollegialitása, a könyvtár munkájában való aktív részvétele és lendülete magával ragadta

munkatársait is. A felelős poszton álló *Reguly Antal* tudományos munkásságát a könyvtárban sem hagyta abba, de ugyanakkor hivatali munkáját is szorgalommal végezte: ő gondozta az új cédulakatalógust s az ő nevéhez fűződnek a magyar, szláv és román különgyűjteményi katalógusok is.

A könyvtár legrégebbi dolgozóját, *Csery Józsefet*, akit Toldy a könyvtár élő katalógusának nevezett, pályája során sok méltánytalanság érte. Jóllehet tudományos munkásságot is végzett mint az egyetem történetírója, hosszú időnek kellett eltelnie, amíg elérte az őri állást, melyet ebben a korban az általános irányelveknek megfelelően mindig valamely kiváló tudóssal igyekeztek betölteni.

Garay János súlyos betegen, megtörtén, politikai szerepe miatti büntetésből, de ugyanakkor kegyelemből is került vissza könyvtári állásába az egyetemi tanszékről. Munkáját alaposság és az alaki külsőségek szeretete jellemezte. Pontos munkája jutalmául nevezték ki II. tisztté.

Csupán 1854-ben történt meg pályázat útján az I. őri állásra ideiglenesen kinevezett *Reguly Antal* véglegesítése és az 1848 óta üresedésben levő II. őri állás betöltése *Csery Józseffel*, akinek I. tiszti állása ekkor üresen maradt.⁷⁵ 1853-ban hosszas, súlyos betegség után elhunyt *Garay János* II. tisztté. Helyére a történettudomány terén akkor már ismert nevű *Nagy Iván* nyert kinevezést.⁷⁶

A felsőbb szervek szűkmarkúságát személyzeti téren a könyvtár sok esetben érezte, azonban a *Csery* kinevezésével megüresedett tiszti hely betöltésekor ez különösen érezhetővé vált. A kérdésben évekig tartó vita indult meg a könyvtár és felettes szervei között, melynek során *Toldy Ferenc* kifejtette álláspontját *Horvát Árpád* mellett (*Horvát István* fia, a történeti segéttudományok professzora, *Szendrey Júlia* második férje), s hivatkozott arra, hogy *Pray*, *Wagner*, *Cornides*, *Schönwisner*, *Katanchich*, *Schwartner* és *Veszerle* esetében sem volt összeférhetetlen a professzori és könyvtárosi állás.⁷⁷ A helytartóság végül is a különböző oktatásügyi átszervezések miatt állás nélkül maradt *Márki Józsefet* nevezte ki II. tisztté. Márkinak a későbbiek során komoly szerep jutott a könyvtár nyomtatott címtárainak elkészítésében, valamint a könyvtár történetének, ill. helyzetrajzának megírásában.⁷⁸

1858-ban hunyt el *Reguly Antal* I. ör. Az állásra rendkívül erős „mezőny” pályázott, *Csery József* II. örrel, *Horvát Árpáddal* és *Nagy Ivánnal* az élen. Az állásra 1859-ben *Nagy Iván* nyert kinevezést.⁷⁹

Ez a kinevezés az Egyetemi Könyvtár teljes személyzeti státusának átszervezését vonta maga után. A helytartótanács megszüntette az így megüresedett II. tiszti állást s az így nyert összeg-különbözetet (420 Ft) felosztotta a könyvtárigazgatói, az I. őri és a II. tiszti állások között. Ugyanakkor megszüntette a „tiszt” elnevezést, visszaállítva a régi „írnok” nevet; valamint — súlyos méltánytalanságként — a II. őri állást írnokivá minősítette azzal, hogy *Csery* az őri címet haláláig megtarthatja. Pozitív eredménye volt viszont a státuszrendezésnek az illetmények emelkedése.⁸⁰

Toldy minden azirányú kísérlete, hogy a Cseryt ért méltánytalanságot helyesbítsék és valóságos II. őrnök ismerjék el, hiábavaló maradt.⁸¹ Ezután 1866-ig a könyvtári állások területén lényeges változás nem történt.⁸²

1866-ban súlyos veszteség érte a könyvtárat legrégibb alkalmazottjának, Csery Józsefnek kolerában történt elhunytával. Állásáért nagy küzdelem indult meg Toldy jelöltje, Horvát Árpád és Márki József között. A helytartótanács Csery halála után egy ideiglenes díjnoki állást engedélyezett, majd 1867. április 6-án akkor már a minisztérium *Horvát Árpádot* nevezte ki (őri c. írnök), külön hivatkozva tudományos érdemeire és könyvtártani ismereteire, „egy nagy könyvtárban, ti. atyjában neveltetvén”.⁸³

A kiegészítés után a személyzeti helyzet tehát a következő volt :

igazgató	Toldy Ferenc	1260 Ft + 150 Ft lakp.
I. őr	Nagy Iván	945 Ft és szállás
c. II. őr	Horvát Árpád	735 Ft
Írnök	Márki József	525 Ft + 210 Ft szem. p.
Díjnok	Szenessy Zsigmond	365 Ft
Id. díjnok	Szombathy Ignác	383 Ft
Szolga	Dobocsányi Ignác	300 Ft és szállás

1867 után személyzeti téren Toldynak az volt a fő törekvése, hogy az 1859-i státuszrendezés alkalmával elvesztett állást visszaszerezze, azonban eredményt csupán 1870-ben ért el, amikor *Szenessy Zsigmond* díjnokot II. tisztté nevezték ki (1867 után a „tiszt” elnevezés újra visszaállt) 700 Ft illetménnyel. Ugyanekkor Márki 105 Ft fizetésemelést kapott, viszont a könyvtártól távozó Szombathy id. díjnoki állását II. szolgai állássá alakították át.⁸⁴

Pár nappal ezután Nagy Iván I. őrt a képviselőházi napló szerkesztőjévé nevezték ki. A minisztérium Toldy javaslatának megfelelően különböző kinevezéseket eszközölt.

A kinevezések⁸⁵ pozitív eredménye egy új díjnoki állás volt. Ugyanez év végén az elhunyt Szenessy Zsigmond helyére a minisztérium Lányi Adolfot nevezte ki, — a korábbi 700 Ft illetmény helyett 525 Ft-tal. Az illetménycsökkentés a képviselőház költségvetési határozata alapján következett be, mely határozat természetes következménye volt az 1868. évi döntésnek, az építkezési költségek törlésének.⁸⁶

Toldy keserűen jegyezte meg, hogy a könyvtár tisztviselőit leverte a t. Ház döntése, mely vissza fog hatni a munka minőségére, mivel nehéz lesz egyetemi végzettségű embert kapni akkor, amikor ügyes fiatal ember mint corrector bármely lapnál havi 50—120 Ft-ot kereshet. „Nem is lehet feltenni — írja —, hogy a hon atyái, akik oly készséggel szavazzák meg a hazai művelődés érdekében szükséges költségeket,

éppen csak a tudományegyetem könyvtárát tekintsék mostoha gyermeköknek.”⁸⁷

Fellépésének ezúttal komoly eredménye volt. 1871 áprilisában a kormányzat jelentős fizetésrendezést engedélyezett: az igazgatói lakpénzt 150 Ft-ról 400 Ft-ra emelték, Márki József c. II. ór 840 Ft illetményét 1250 Ft-ra emelték, s helyreállították a 700 Ft-os II. tiszti illetményt.⁸⁸

Az a fél évtized, melyet a könyvtár ezek után még régi épületében töltött, több változást hozott, ezeknek nagyrésze azonban szoros összefüggésben volt az átköltözködéssel. 1871 végén Beniczky Kálmán díjnok utóda *Máté Sándor*,⁸⁹ egy év múlva pedig a sikkasztás miatt elbocsátott Lányi Adolf II. tiszt helyére a kiváló tudós és bibliográfus *Szinnyei József* került.

Toldy Ferenc Szinnyei ajánlásakor javasolta az addig szokásos pályázati rendszer megszüntetését, mivel a pályázók túlnyomó többsége azt hiszi, hogy a könyvtári álláshoz elegendő az írás-olvasás tudománya.⁹⁰ Az új könyvtárigazgató, Horvát Árpád, 1874-ben ennél egy lépéssel tovább ment. Tekintettel az új épületben a könyvtárra váró komoly minőségi feladatokra, új kinevezések esetén könyvtári szakvizsgát javasolt, a magyar és egyetemes irodalomtörténet, könyvészet, könyvtár-tan tárgykörökből. Véleménye szerint a pályázat másként „a hírlapi rec-lama által előtérbe tölt himpellérek szünni nem akaró ostroma” lenne.⁹¹

1874 végén, már a fenti vizsgák letétele után, Márki Józsefet c. I. örré, Szinnyei Józsefet I. tisztté nevezték ki.⁹²

Horvát Árpád 1875-ben tett javaslatot az új könyvtárepület személyzeti létszámára vonatkozóan; javasolta 1 igazgató, 1 ór, 1 tiszt, 3 segéd-tiszt, 3 szolga, 1 kapus és 1 fűtő kinevezését. A VKM a javaslatot azzal a módosítással fogadta el, hogy két őri állást létesített, s a segéd-tiszti állásokat tiszti állásokká minősítette át. Ugyanekkor I. örré Szinnyei Józsefet, II. örré Márki Józsefet nevezte ki.⁹³ A három tiszti állásra a 21 pályázó, 11 vizsgázó közül még ebben az évben *Máté Sándort*, *Litassy József* jászberényi könyvkereskedőt és *Kudora Károlyt* nevez-ték ki.⁹⁴

A könyvtárnak az új épületbe való átköltöztetését tehát az alanti tisztviselők irányították:

igazgató	.....	Horvát Árpád
I. ór	.....	Szinnyei József
II. ór	.....	Márki József
I. tiszt	.....	Máté Sándor
II. tiszt	.....	Litassy József
III. tiszt	.....	Kudora Károly

A *könyvtárszolga* nehéz munkáját⁹⁵ hosszú évtizedekig *Dobocsányi Ignác* egyedül látta el, s csupán 1870-ben kapott a könyvtár átszervezése révén, egy II. szolgálai helyet (*Reisinger Ferenc*).⁹⁶ *Reisinger* is, utóda (*Jaks József*) is súlyos betegek voltak s csak rövid ideig szolgáltak.⁹⁷ Az új

épülettel kapcsolatos új szolgai állásokat szintén 1875-ben töltötték be Dobocsányi Ignáccal, *Deim Istvánnal*, *Szűzbély Antallal* és *Galló István* kapus-házmesterrel.⁹⁸

Érdeemes — társadalomtörténeti szempontból is — külön foglalkozunk *Dobocsányi Ignác* helyzetével, mert példája jól mutatja, hogy a felőbb állami vezetés ebben a korban hogyan „becsülte meg” a hűséggel végzett, évtizedes kétkézi munkát.

Az 1846 óta a könyvtár szolgálatában álló Dobocsányi évi 300 Ft fizetést és 50 Ft személyi pótlékot kapott, amikor 1873-ban a pótlék állandósítását, ill. évi 400 Ft illetményt kért, tekintettel az egyre növekvő drágaságra, szolgálati idejére és egészségi állapotára. A VKM kifejtette, hogy csak akkor járul hozzá a kérés teljesítéséhez, ha Dobocsányi a házmesterséget is elvállalja, mivel — véleménye szerint — Dobocsányi nincs túlterhelve és könyvkötőműhelyéből csinos jövedelmet élvez. Dobocsányi s vele együtt a könyvtár igazgatója azzal érvelt, hogy könyvkötősegédeit is kell fizetnie (évi kb. 350 Ft jövedelméből 200 Ft), élnie is kell. Szolgálatára különben is súlyosabb bármelyik egyetemi szolgálénál, nem is beszélve az akadémiai könyvtár 3 szolgájáról, akik egyenként évi 480 Ft-ot és két öltözet ruhát kapnak, amikor ő sem ruhát, sem tüzelőt nem kap az egyetemről. Külön megemlítette (Horvát Árpád kézírásával írt) kérvényében, a könyvtártisztogatás munkáját, „melyet fájdalom — bocsánatkérések közt — bátor vagyok mondani: ingyen teljesített egy szegény öreg szolga a gazdag Magyarország szintén gazdagon javadalmazott Egyetemének már 27 év óta”.⁹⁹ Kérését a minisztérium nem teljesítette.

A személyzeti helyzet változásainak száraz adataiból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. *A mennyiséget illetően* a könyvtár természetesen állandóan az állások számának megtartására, ill. növelésére törekede

Az egyetemi tanács a könyvtár törekvéseit általában ezen a téren is támogatta, azonban nem mindig ért el sikert a felettes szervek merev, sok esetben rosszindulatú pénzügyi politikájával szemben.

A központi szervek minden lehetőséget megragadtak a könyvtári személyzet megnyirbálására, akár nyers létszámcsökkentés, akár illetményredukció, akár állásoknak alacsonyabb minőségben való átszervezése útján. Haláleset vagy elmozdítás esetén az állások hónapokig betöltetlenül maradtak.

2. *A minőséget illetően* a könyvtár minőségjavító törekvéseit a felsőbb szervek ha nem is támogatták, de nem ellenezték. Ennek következtében az eltelt negyedszázad a pesti egyetemi könyvtár életében is meghozta azt a változást, mely nemzetközi szinten végbement, s melynek nyomán a könyvtári munkát mellékfoglalkozásként ellátó tudóskönyvtárosokat főfoglalkozású, magas könyvtári szakképzettséggel rendelkező szakkönyvtárosok váltották fel, akik azonban a tudományos élettől sem maradtak távol.¹⁰⁰ Az új könyvtáráépület új személyzete — kezdve az igazgató személyétől — ezt világosan bizonyítja.

e) Szervezeti kérdések

A könyvtár szervezeti kérdéseinek területén a korszak folyamán lényeges változás nem történt. A felettes szervek számára az egyedüli gondot az 1848-ban jóváhagyott *szervezeti szabályzat módosítása* okozta.¹⁰¹ A könyvtár számára e kérdés nem volt életbevágó, Toldy nem is sürgette a megoldást. Az 1854-ben megindult folyamat így csupán 1859-ben vezetett eredményre, amikor az előző évi vizsgálati jegyzőkönyv javaslatára a helytartóság elrendelte a szabályzat átdolgozását. Az erre kiküldött bizottság elnöke Grynaeus Alajos, tagjai Pauler Tivadar, Stockinger Tamás és Horvát Árpád professzorok voltak, akik a munkát Toldy bevonásával végezték el. A bizottság többek között a kari desideratumok fokozottabb figyelembevételének, az olvasók köre kitágulásának és az egyetemtől való függőség hangsúlyozásának szabályzatba-vételét javasolta. A helytartóság a következőkben rendelte el végül is a módosítást:

1. elhagyandók azok a feladatok, melyeket az épület és a személyzet elégtelensége miatt nem lehet végrehajtani (miscellanea-anyag fejlesztése, szakokon belüli numerus currens jelzet létesítése, teljes helyrajzi katalógus, teljes szakkatalógus és a rajzos művek katalógusa);

2. a kötelespéldányokra vonatkozó §-ok módosításával meg kell várni a felsőbb intézkedéseket;

3. késedelmi díjat egyetemi oktatóktól és hallgatóktól nem kell szedni;

4. professzori kutatóhelyeket kell létesíteni az örök szobájában és a folyóiratolvasóban.¹⁰²

Egyebekben a régi szervezeti szabályzat egész 1875-ig érvényben maradt, amikor az új épület igényeihez mért új szabályzat nyomatásban is megjelent.¹⁰³

Bizonyos fókig a szervezeti kérdések körébe tartozik a *központi könyvtár viszonya az egyetem más könyvtáraihoz*. Ezen a területen lényeges fejlődés nem észlelhető. Toldynak mindvégig nem sikerült megvalósítania a szervezett felügyeleti jog intézményes kiterjesztését. Sőt: a fűvészkert és az állatorvosi intézet könyvtára teljesen elszakadt a központi könyvtártól. Jóllehet Toldy a fiókkönyvtárak állományát is feltüntette a könyvtár évi jelentéseiben, s még 1866-ban is tájékoztatást kért a jogi, orvosi és bölcsészeti karoktól „az egyetemi öszves könyvkincs létszámának evidenciában tartása” végett,¹⁰⁴ a rendszeres felügyelet nem valósult meg.

*

A korszak utolsó évei már oly szorosan összefüggnek az épülő új könyvtárral, hogy már inkább az új, mint a régi korszak történetéhez tartoznak. A tervezéssel, átköltöztetéssel és berendezéssel kapcsolatos intézkedések 1873-ban már előrehaladott stádiumban voltak. A könyvtári, utcai lakások bontása miatt Horvát Árpád már 1872 végén a Képiró utcába költözött. A minisztérium 1873-ban rendelte el a berendezési

terv kidolgozását, valamint a felesleges duplumok, kötési hiányok, csonka példányok, hiányzó kölcsönművek összeírását, valamint a személyzetre és az új szervezeti szabályzatra vonatkozó javaslatok megtételét. 1874 elején könyvkötésre és a hiányok pótlására egyelőre évi 5000 Ft-ot utalt ki, s a könyvtár igazgatóját, Horvát Árpádot külföldi könyvtári tanulmányútra küldte.¹⁰⁵

A régi olvasóterem 1875. május 6-án zárta be kapuit; a könyvek költöztetése október 11-én indult meg s 1876. február 4-én teljesen befejeződött — a régi sok vihart megért könyvtárépület eleget tett tudományos és művelődéspolitikai hivatásának. 1876. március 26-án az Egyetemi Könyvtár új, modern és tágas épületben, a magyar könyvtárügy új szervezeti keretei közt folytathatta további munkáját.

III. Befejezés

Vizsgálódásaink végére értünk. Célunk az volt, hogy egy magyar könyvtár negyedszázados történetével kapcsolatban megsejtsük a könyvtárra vonatkozó lényeges adatokat, s ezek alapján megállapítsuk, hogy milyen tudományos, társadalmi és politikai funkciót töltött be a pesti Egyetemi Könyvtár 1849—1876 között.

A könyvtár *tudományos* (oktató) funkcióit a könyvtári nyilvánosság mennyiségi és minőségi fokozásával, a tudományos és oktatási anyagnak az anyagi lehetőségek felső határát érintő szerzeményezésével, az egyetemi hallgatóság tanulmányi eredményeinek könyvtári eszközökkel való lemérésével, a külföldi csere és kölcsönzés lehetőségeinek maximális kihasználásával látta el.

Társadalmi téren az írók és olvasók találkozásának ebben a korszakban igen jelentős, tudatos megszervezésével, a folyóiratolvasónak az első magyar tudományos kaszinóvá való kiépítésével, a nyilvánosság körének széles kiterjesztésével és a könyvtár társadalmi népszerűségének megőrzésével, fejlesztésével érte el.

Politikai síkon — a fentiekén kívül — szintén tevékenynek bizonyult, amikor a tudomány és haladás ellenségeivel felvette a harcot, s ezzel maga köré tömörítette, ellenállásra lelkesítette a haladás híveit.

Hibái, hiányosságai tárgyi jellegűek, s nem írhatók a könyvtárosok rovására: az épület roskatag állapota, az olvasóterem egészségre káros levegője, a dotáció csekély volta: a külső körülmények szülöttei.

A könyvtár, mely a korábbi évtizedekben becsületesen helytállt a művelődéspolitikai és tudomány harcmezéjén, új épületben, szakmai szempontból kitűnő személyzettel, tiszteletre méltó haladó hagyományok birtokában indult el a magyar közélet egy új korszakának szolgálatára. További vizsgálatok állapítják majd meg: mennyiben használta — használhatta — fel az előtte feltáruló lehetőségeket.

A FELHASZNÁLT LEGFONTOSABB LEVÉLTÁRI FORRÁSANYAG

- a) K. k. Ministerium des Cultus und Unterrichtes: Akten „Ungarn“ und „Siebenbürgen“ (Min. Cult. Unt.) II. F. 5. csomó.
- b) Magyarországi ideiglenes polgári közigazgatás (Ld. Polg. Közig.) Közoktatási osztály.
- c) Polizeiliche Section des k. k. III. Armee Commandos für Ungarn und Siebenbürgen.
- d) Geringer császári biztos elnöki iratai (GG Acten), ill. Kk. Statthaltereien für Ungarn elnöki iratok, valamint ugyanezen hatóságok rendes iratai.
- e) Militär und Civil-Gouvernement für Ungarn Civil Section, ill. General-Gouvernement des Königreiches Ungarn.
- f) Cs. kir. pest-budai kerületi főispánság (Pestb. ker. főisp.).
- g) K. k. Statthaltereien für Ungarn.
- h) M. kir. helytartótanács általános iratok.
- i) A különböző abszolútizmus-kori építészeti hivatalok iratai.
- j) A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium iratai (VKM).
- k) A pesti Tudomány Egyetem rektori hivatalának irata (Rekt.).
- l) A pesti Tudomány Egyetem könyvtárának iratai (EK).

RÖVIDÍTÉSEK

kf.: kútfő; t.: tétel; asz.: alapszám; kcs.: különksomó. Stth. — Statthaltereien (általában a d), e), g), h) alatt felsorolt iratok esetében).

JEGYZETEK

¹ Handbuch der Bibliothekswirtschaft. Bd. III. Leipzig 1940. VII—XVIII.

² A szovjet politikusok és könyvtári szakemberek kezdetől fogva hangsúlyozták a könyvtár társadalmi-politikai funkciójának fontosságát. (*Krupszakaja, N. K.*, Mit irt, mit mondott Lenin a könyvtárakról. Művelt Nép, Bp. 1953, 87.) E szempontok könyvtártörténeti vetületére a legjobb: *Klevenskiĭ, M. M.*: Geschichte der Staatlichen Lenin-Bibliothek der UdSSR. Band. I. Harrassowitz, Leipzig 1955, 158. (Bibliothekswissenschaftliche Arbeiten aus der Sowjetunion und den Ländern der Volksdemokratie in deutscher Übersetzung. Reihe B. Band 1.) — A társadalmi szempont jelentőségét az idealista szociológia módszereivel taglalja a legújabb nyugatnémet irodalomban *Karstedt, P.* Studien zur Soziologie der Bibliothek. (Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen. Band. I.) Harrassowitz, Wiesbaden 1954, 97.

³ A Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára csupán az 1850-es évek végén váltak a nyilvános használat vonalán az Egyetemi Könyvtár komoly versenytársaivá.

⁴ A könyvtár 1843—49. évi történetére l. *Tóth A.*, A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján. (Toldy Ferenc igazgatásának első évei 1843—1849.) Tanulmányok Budapest Múltjából XI. (1956) 243—276. (A továbbiakban *Tóth, Toldy.*)

⁵ *Tóth, Toldy.* 262.

⁶ OL. Id. Polg. Közig. Közokt. 8. kf. 22. és 22/a t.

⁷ Pestbudai ker. főisp. 1849/138. és 319., ahol a főispánság azzal az összefoglaló megjegyzéssel terjeszti fel Havas jelentését aug. 16-án, hogy az egyetemi tanári kar teljesen feloszlottnak tekintendő, s az egyetem gazdasági ügyei híhetetlenül zavaros állapotban vannak.

- ⁸ Rekt. 1849/123 és EK 1849. aug. 28.
⁹ EK 1849. szept. 17.
¹⁰ A von. iratanyag : Rekt. 1849/264, 273, EK 1849. nov. 20., Rekt. 1850/58, 114. EK 1850. jan. 25.
¹¹ A személyzettel kapcsolatos igényeiről — Rekt. 1849/264 — később szólunk.
¹² Rekt. 1850/543.
¹³ Pestbudai ker. főisp. 1850/1320, EK 1850. febr. 14. és GG. Acten 1850/1699, valamint a Rekt. megfelelő iratai.
¹⁴ EK „Horvát ügy” kcs., Stth., 1850/8745 és Pestbudai ker. főisp. 1850/6361. — A fiumei ügyre : EK 1855. nov. 6.
¹⁵ EK 1849. aug. 14. és 1852. jan. 21. A kérdéses lapokat — Közlöny, Pesti Hírlap, Martius 15-ike, Pester Zeitung, Der Ungar, Die Opposition, Der 14 April — a könyvtár máig is csak részben tudta beszerezni.
¹⁶ Armee Ober-Commando Pol. Sect. 1849—51/723, 2474.
¹⁷ GG Acten 1850/450. Az egyetemi igazoló eljárás május 1-én hat professzort ítélт állásvesztésre (Tipula, Bugát, Balassa, Szabó Imre, Petzelt, Vállas). Balassát pár hét múlva rehabilitálták, Horvát Árpád ügye függőben maradt. Itt kell megemlítenünk, hogy az utóbbi években több szó esett — dokumentumok nélkül — Toldy Ferenc állítólagos besúgóí szerepéről. A szerző indokoltnak tartotta a kérdés megvizsgálását, azonban a korai abszolutizmus-kori elnöki biz. és egyéb szóbaejehető iratanyagban a véleménynek semmi alapját nem találta. Nem állt módjában a bécsi belügyi levéltár rendőri vonatkozású iratainak átnézése, azonban egy, az 1850—54. évek besúgóinak (többek között Festetich Leó, Halász Géza későbbi 48-as képviselő, Havas József, Radnótfáy színházi intendáns, Fabinyi Teofil későbbi igazságügyminiszter, Rottenbiller Lipót, Thaisz Elek, a szervita rendfőnök) nevét s az évi besúgóí díjat feltüntető jegyzék (OSzK MSS Quart. Hung. 2459. *Thallóczy Lajos*: Naplók 1887—1914. I. k. pp. 80—82. — Szittyai Dénes közlése) Toldy nevét, baráti körének egyetlen tagját sem tartalmazza. Jóllehet egy ily természetű kérdést abszolút pozitív válasszal igen nehéz lezárni, hangsúlyoznunk kell, hogy Toldy Ferencnek az abszolutizmus alatti tudománypolitikai magatartása a fenti szóbeszédet teljes egészében valószínűtlenné teszi.
¹⁸ EK 1849. dec. 1-én kelt iratok.
¹⁹ Rekt. 1849/283, 289, EK 1849. nov. 30. és 1850. márc. 3.
²⁰ Rekt. 1850/12.
²¹ EK „Jelentések” kcs.
²² *Tóth A.*, Haladás és reakció küzdelme a budapesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül. Magyar Könyvszemle 1955 (LXXI.) nr. 1—2. 41—71. (A továbbiakban : *Tóth*, Ingatlanper.) — Az idézett tanulmányban elmondottakhoz lényeges hozzáfűzni valónk nincs. Az azóta átvizsgált — kisebb jelentőségű — adatok az ottani elvi és tárgyi megállapításokat (p. o. az egyetemi tanács haladó szellemű állásfoglalása, a Ságody-testvérek gyanús szerepe az 1852. évi tervrajzok eltüntetésében stb.) csak megerősítik. — Helyesbítenünk kell azonban egy (elfrásból származó) téves névirást (melyre Kunszery Gyula hívta fel a figyelmet) : a ferences zárda főnökének neve helyesen Dank (és nem Denk) Agápius.
²³ Rekt. 1857/58—374. Az egyes szakok állapotáról : jónak mondható a kat. teológia, a jogtudomány, a filozófia, a történelem, a földrajz és a segédkönyvtár lexicon-anya. Közepes az államtudomány, a matematika és fizika, a nyelvészet, a klasszikus irodalom, a modern világirodalom és irodalomtörténet. Gyenge az orvosi, természettudományi, műszaki, régészeti-művészettörténeti anyag.
²⁴ Rekt. 1858/59—71, 309, 512, 1038 és EK 1858/71.
²⁵ Igazgató : teljes szerzeményezés és naplózás, könyvtári ügyvitel. I. ór : katalógizálás, raktározás, könyvkötészet ellenőrzése, cédulakatalógus szerkesztése. II. ór : kölcsönzés és cédulakatalógus munkálatai. Tiszt : ügyviteli irodai munka, olvasótermi felügyelet. Díjnok : olvasótermi felügyelet.

²⁶ Rekt. 1863/64—127, 488, 848, 1080 és EK 1863. nov. 26.

²⁷ Tanulságos az e kérdéssel kapcsolatban közölt táblázata a birodalom többi könyvtáiról:

Könyvtár	Nyitvatartási		Tisztv.	Szolgák
	óra	hónap	száma	
Pest	5	11	5	1
Bécs	7	10	8	3
Prága	5	10	7	2
Padova	6	10	5	?
Krakkó	4	10	4	2
Graz	6	10	3	1
Innsbruck				
télen	7	?	2	2
nyáron	3	?	2	2

²⁸ A helytartótanács a panaszkönyvet Toldy javaslatára egy év múlva eltörölte.

²⁹ Összehasonlító illetménytáblázata (forintban évente):

	Pest	Bécs	Prága
Igazgató ...	1260	2100 és szállás	1365
Örök	945	1260 és lakpénz	1050
	—	1050 és lakpénz	—
Tisztek	735	840 és lakpénz	735
	525	630 és lakpénz	630
			525

³⁰ Rekt. 1864/65—1061 és EK 1865/66. s. d.

³¹ OL Min. Cult. Unt. II. 5. F. 1853/12. 625 és 1859/721 asz., Rekt. 1852/53—294 és 1853/54—98, EK 1852. szept. 14, 1853. nov. 20., 1854. ápr. 13, 1855. júl. 19. A miniszteriális iratcsomóban érdekes az 1826-ban megállapított dotáció-táblázat:

Pest (1829)	1000	Prága	1600
Bécs	2500	Lemberg	1000
Krakkó	2286	Olmütz	700
Pavia	2000	Graz	600
Padova	2000	Innsbruck	600

A szerzeményezési helyzet súlyos voltát nem enyhítette az az egy-két rendkívüli dotáció sem, melyeket 1856—58 között összesen 1150 Ft erejéig elsősorban teológiai művek beszerzésére kapott a könyvtár. (EK 1856. dec. 16 és 1858. jan. 5.)

³² Min. Cult. Unt. II. F. 5. 1859/721 asz.

³³ Rekt. 1862/63—336, EK 1862/63 dec. 29. Az összeg második felét a karok közt osztották fel. (Jogi kar 37,5%, orvoskar 30%, bölcsészkar 20%, hit-tudományi kar 12,5%.)

³⁴ EK 1865/66—162 és 1870/71—55.

³⁵ Tóth: Ingatlanper. 51. és EK 1851. dec. 24., Rekt. 1859/60—1030, 1865/66—544, 1866/67—432. A karok által bejelentett igényeket l. EK „Desiderata” kcs.

- ³⁶ Rekt. 1852/53—201. EK 1853. jan. 3.
- ³⁷ Stth. 1852/9459, Rekt. 1851/88, 1857/58—194, Stth. Praes. 1854/294, EK 1854. jan. 18., Min. Cult. Unt. II. 5. F. 1856/3925 asz.
- ³⁸ Jegyzékeik részben a megfelelő évi könyvtári jelentésekben, részben az EK kéziratárában (MSS J. 147.). A hatalmas Balogh-könyvtár feldolgozására a könyvtár 3 ideiglenes díjnokot kapott (EK 1870. okt. 31).
- ³⁹ EK 1853. aug. 10.
- ⁴⁰ EK 1853. júl. 22.
- ⁴¹ Sorrendben: EK 1851. aug. 4., 1853. jan. 14., 1855. febr. 12. és máj. 30., 1860. aug. 3.
- ⁴² EK 1856. jan. 5.
- ⁴³ EK 1861/62 jan. 21.
- ⁴⁴ EK 1865/66—136, 1866/67—49, 54, 93, 99, 123 és Rekt. 1866/67—849.
- ⁴⁵ EK 1852. máj. 12.
- ⁴⁶ Vö. 22. és 27. sz. jz., valamint Rekt. 1862/63—60. Szerzeményezési naplók 1780-tól folyamatosan megmaradtak (MSS J. 29, 125, 145.). 1843—66 között az évi jelentések mellékleteiben találjuk az új szerzemények jegyzékét.
- ⁴⁷ Rekt. 1858/59—740, 1859/60—114.
- ⁴⁸ Rekt. 1870/71—636.
- ⁴⁹ EK 1873/74 dec. 23. és jan. 8.
- ⁵⁰ OSzK MSS Levelestár.
- ⁵¹ Erről bővebben *Márki J.*, Könyvtár, könyvtári czimmutató és közmívelődés. (Sürgöny 1864/234. sz.), ahol a címár tudományos kutatási és könyvtári előnyeit taglalja. Maga a címár: *Márki J.*, Címmutató a m. kir. Egyetem s Pest város könyvtárainak magyar, német, latin s francia nyelven írott jogi és államtani összes műveihez. I—II. füzet. Pest-Buda 1865 és 1869. — A címmutató tehát nem csupán az EK anyagát tartalmazta. — 1874-től a címári munkálatokat Márki teljesen hivatalos időben végezte. (Rekt. 1873/74—521.)
- ⁵² Az első közlemény a Budapesti Közlöny c. hivatalos lap 1874. évi folyamának egyes számaiban, majd önálló kötetben is, a továbbiak „A Budapesti Kir. M. Tudomány-Egyetem könyvtárának czimjegyzéke” címmel 1876-tól folyamatosan jelentek meg.
- ⁵³ EK 1858. okt. 27.
- ⁵⁴ EK 1853. aug. 15.
- ⁵⁵ EK „Jelentések” kcs.-ból 1863/64 és 1864/65.
- ⁵⁶ Pestbudai ker. főisp. 1854/9895, EK 1854. máj. 22.
- ⁵⁷ *Tóth*, Toldy. 259. old. és 17. kép.
- ⁵⁸ Rekt. 1861/62—178, 832.
- ⁵⁹ Rekt. 1870/71—106.
- ⁶⁰ Htt. 1861. Közokt. 8. kf. 145a. t., Rekt. 1860/61—434.
- ⁶¹ Rekt. 1872/73—203, 347, 783, 884.
- ⁶² Rekt. 1874/75—111.
- ⁶³ Htt. 1863. Közokt. VII. kf. 15. t., EK 1862. okt. 20, nov. 8. és 1863. jan. 6.
- ⁶⁴ *Tóth*, Ingatlanper, passim.
- ⁶⁵ *Tóth*, Toldy. 246—249.
- ⁶⁶ I. m. 248.
- ⁶⁷ Idézi *Kuncz Aladár*, Toldy Ferenc. Bp. 1907, 64. — Kuncz e művében utal Toldy nehéz családi helyzetére, egészségi állapotára, súlyos anyagi gondjaira. (1856-ban p. o. 3800 Ft adóssága volt és sógorától 3 Ft gyorskölcsönt kért. — Levele Hinka Józsefhez OSzK MSS Levelestár.)
- ⁶⁸ Tudománybéli hátramaradásunk okai s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. MTA Ért. Nyelv- és Széptud. I. (1867—69). V. szám. Pest 1868.
- ⁶⁹ Magyar Nemzet 1955. aug. 10. (Czibor János), Szabad Nép 1955. aug. 13. (Tolnai Gábor), Szabad Nép 1955. dec. 10. (W. J.).
- ⁷⁰ *Kuncz A. i. m.* és *Berzeviczy Albert*, Az abszolutizmus kora Magyarországon 1849—1865. I—IV. köt. Bp. 1922—1937., különösen II. köt. 355—532.

⁷¹ Mun. Cult. Unt. II. 5. F. 1860/14695 asz. Az előzetes tárgyalások alkalmával a központi szervek az egyetemi tanári állásra megbízhatatlannak nyilvánították: uo. 1857/1688. asz. és Gen. Gouv. 15. G. 1./ 1858.

⁷² *Tóth*, Ingatlanper. 69. old. és 91. jegyz.

⁷³ Rekt. 1873/74—35.

⁷⁴ Rekt. 1875/76—450. Sírja: Kerepesi temető, baloldali fal, 266. sír.

⁷⁵ Rekt. 1854/55—839. A többi pályázók többsége megyei és városi tisztviselő volt, valamint egy-egy pap és ügyvéd.

⁷⁶ EK 1855. aug. 1.

⁷⁷ Rekt. 1857/58—38.

⁷⁸ EK 1858. okt. 29. *Márki József* könyvtártörténeti művecskéje: Könyvtári nefelejts vagy a budapesti m. k. Tudomány-Egyetem könyvtárának rövid ismertetése 1778—1874. Bp. 1874. 36. old.

⁷⁹ EK 1858/59 okt. 5., nov. 23, máj. 6.

⁸⁰ EK 1858/59 jún. 19. Toldy és az egyetemi tanács 1853 óta kérte az általános árdrágulásra való tekintettel az illetményrendezést. A legutóbbi javaslat a következő volt:

	Jelenlegi illetmény	Javasolt
Igazgató	1000	1300 (15 év után 1600)
I. ór	800	1200
II. ór	700	1000
I. tisztt	600	800
II. tisztt	400	700
Díjnok	365	400
Szolga (havi)	16,40	18—20

⁸¹ EK 1859. nov. 1.

⁸² Az 1864-ben súlyos megbaja miatt nyugdíjazott Révay János irnok helyére 1865-ben Szenessy Zsigmond került.

⁸³ Rekt. 1866/67—127.

⁸⁴ EK 1869/70—81.

⁸⁵ EK 1869/70—96, 113.

⁸⁶ *Tóth*, Ingatlanper. 61.

⁸⁷ Az illetménycsökkentésre általában: Rekt. 1870/71—382, 558, 827., EK 1870/71—23, 31, 41, 47, 50, 67.

⁸⁸ Rekt. 1870/71—1036.

⁸⁹ EK 1871/72 dec. 12.

⁹⁰ EK 1872/73—25, 30. Rekt. 1872/73—361.

⁹¹ EK 1874. febr. 2. Az a törekvése, hogy a már kinevezett Szinnyei és Márki is tegyék le a vizsgát, sokban hozzájárult ahhoz, hogy viszonya a könyvtár dolgozóihoz végzetesen megromlott.

⁹² Rekt. 1874/75—245.

⁹³ Rekt. 1874/75—721, 972, 1150. Az illetmények:

igazgató.	1600 Ft,
örök	1500 és 1300 Ft,
tisztek	1100, 1000 és 900 Ft.

⁹⁴ Rekt. 1874/75—931, 1007, 1047. — Litassy nem volt az első könyvkereskedő pályázó. Az 1870. évi tiszti pályázaton Répássy Zsigmond könyvkereskedő is jelentkezett.

⁹⁵ *Tóth*, Toldy 266—267.

⁹⁶ Vö. 84. sz. jegyz. Toldy 1860-ban kérte először ezt az állást. (EK 1860. okt.)

⁹⁷ Rekt. 1871/72—1817, EK 1872/73—63, Rekt. 1874/75—361. A szolgái állással kapcsolatos igényt Toldy a következőkben jelölte meg: alapműveltség, magyar és német írás és olvasás.

⁹⁸ Rekt. 1874/75—1126.

⁹⁹ EK 1871/72 okt. 31. és 1872/73. s. d. (nyáron).

¹⁰⁰ *Leyh, G.*, Grundsätzliches aus der Geschichte der Bibliotheken. (Aus vierzig Jahren Bibliotheksarbeit. Kleine Schriften). Harrassowitz, Wiesbaden 1954. 145.

¹⁰¹ A szabályzat létrejöttére l. *Tóth*, Toldy. 263—267.

¹⁰² A módosítási javaslatokra : Min. Cult. Unt. II. 5. F. 1854/13500, 14252, 1855/2995, 3610 és 10443, 1856/4811 asz.-ok. Rekt. 1858/59—837.

¹⁰³ Rekt. 1874/75—1067, 1875/76—90. A nyomtatott szabályzat : Ügyviteli utasítás a budapesti K. M. Tudomány-Egyetemi Könyvtár számára. Egyetemi Nyomda, Bp. 1875, 12 old.

¹⁰⁴ EK 1865/66—80, 89, 93, 94. A beérkező jelentések szűkszavú adataiból : összes gyarapodás 1859 óta a jogi karon 33 mű, a vegytani intézetben 83, az állattani intézetben 41 db. Jellemző a helyzetre, hogy az egyetem 1861-ben azzal az indokolással szüntette meg az orvostudományi könyvtár tüzelőellátását, hogy az Semmelweis Ignác magánkönyvtára. (Rekt. 1864/65—140.)

¹⁰⁵ Rekt. 1873/74—115, 294, 538, 578. — 1876-ra az évi 5000 Ft-ot kétszeresére emelték fel.

¹⁰⁶ A VKM 1874-ben felállította a Közgűjtemények Országos Főfelügyelőségét, s vezetésével Pulszky Ferencet bízta meg.

A. Tom

УНИВЕРСИТЕТСКАЯ БИБЛИОТЕКА И ВЕНГЕРСКАЯ НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ В 1849—1876 ГГ.

Двойная цель библиотечного дела — по мнению Георга Лея, — заключается во вскрытии и оценке профессионального опыта прошлого, с одной стороны в интересах профессионального развития в будущем, а с другой, в целях создания научной атмосферы, без которой библиотекарь и библиотека не могут укорениться в развитии научной жизни. Сверх этого историк библиотечного дела должен придерживаться высших точек зрения, если он стремится реализовать результаты своих исследований на более высоком уровне. Уровень этот является уровнем политики в науке, в том числе — принципом единства научно-исследовательской работы, т. е. общественно-политической функции научной работы, ученого, библиотеки и библиотекаря, и историческим подходом к этой функции.

Для применения вышеизложенных точек зрения особенно благоприятно может быть применена история пештской Университетской библиотеки, которая в течение долгих десятилетий соединяла в себе функции городской, университетской и национальной библиотеки. Этому придает особенный вес в обсуждаемый период личность директора Ференца Тольди, который в качестве литературоведа, научного организатора и профессора университета обеспечивал непосредственную и живую связь между венгерской научной жизнью и библиотечной работой.

*

После поражения национальной освободительной войны 1848—49 гг. почти год спустя террор абсолютизма потерял свою варварскую остроту и в грустный период угнетения стало возможным восстановить нормальную научную жизнь. В этот переходный период библиотека подвергалась, в первую очередь, обследованию политического характера и должна была преодолеть более или менее серьезные трудности (например, опасность обратного переселения университета в Буду, предъявленные баном Кротиции претензии на книги). Однако серьезные начальные трудности не отвлекали внимания директора от спроса читателей. Этому следует приписать тот факт, что уже в феврале 1850 года была открыта новая читальня

с журналами, предназначенная Тольди и советом университета стать «клубом» пештских ученых.

После переходного периода оборот в библиотеке скачкообразно возрос: в отличие от 10 785 читателей 1851/52 гг., — в течение 1868/69 г. библиотеку посетили 35 299 читателей. Бвиду этого огромного роста, старое, ветхое здание оказалось неспособным вмещать число читателей пользующихся библиотекой и непригодным для складывания книжного состава. (В 1851 году было 72 630 томов, в 1875 году количество книг возросло до 200 тыс.)

Но трудности не исчерпывались проблемами помещения. Даже за ветхое здание библиотеки приходилось вести ожесточенную борьбу с орденом францисканцев, и построение нового здания стало возможным лишь после серьезной политической борьбы. Работе библиотеки уже в течение столетия препятствовала, кроме главной проблемы, чрезвычайно низкая дотация. До 1830 года на приобретение книг было ассигновано ежегодно 400 флоринов, в 1830—1859 гг. — 1000 и после 1860 г. — 2000 флоринов. На это невероятно низкую сумму библиотека не была в состоянии проводить политику широкого укомплектования. Поэтому библиотека считала своей первичной задачей систематическое укомплектование подсобной библиотеки библиографическо-энциклопедического характера. Поставка обязательных экземпляров была очень нерегулярна. Состав книг библиотеки серьезно увеличивался благодаря получению различных наследств и дарований. (Самыми значительными подарками являлись в 1857 г. библиотека Франка и в 1870 г. библиотека Балог.) В обсуждаемый период значительно развивались связи библиотеки с заграницей: в начале 1862 года она обменивалась изданиями уже с 19 заграничными университетскими библиотеками (в том числе с 9 университетскими библиотеками за пределами монархии) и 13 различными научными учреждениями.

Несмотря на трудности, связанные с помещением и укомплектованием, библиотека обеспечивала высококачественное обслуживание читателей. Истинную цель библиотеки директор Ф. Тольди видел в расширении круга читателей и в возможно более полном обслуживании их, причем занятие с читателями рассматривалось им не как статистическая самоцель, но как действенное воспитательно-образовательное мероприятие, несущая политический характер в условиях абсолютизма. В первых неделях абсолютизма он пишет об этом своему другу: «Нация вытесненная из многих областей общественной жизни будет черпать силу из области литературы. Встреча читателей (т. е. книгоиздательство и библиотека) становится горячее и чаще... И мы (т. е. писатели, ученые, библиотекари) с удвоенной любовью, неиссякаемой верой и детской надеждой поддерживаем священное пламя, которое и тысячелетие спустя дало нации столько силы; мы поддерживаем его пока как цель... *servata valebunt.*»

Этими принципиальными соображениями определялась работа с читателями. Открытие читального зала журналов, создание новых читален, общеизвестная вежливость служащих библиотеки и, в первую очередь, работа над развитием информационного аппарата стоят на этих научно-политических принципах. (Из числа информационных пособий следует отметить алфавитный карточный каталог, употребляемый еще и сегодня, позже напечатанный список новых книг и журналов, а также печатный каталог литературы отдельных специальностей.)

Отношение библиотеки к самым важным по ее функции читателям — студентам — имело обоюдно и постоянно положительный характер. Библиотека с вниманием следила за употреблением библиотеки молодежью и посредством этого — за качественным развитием университетского обучения. Студенты со своей стороны не раз подвергали критике работу библиотеки, например в 1863 г., когда по предложению нескольких сот студентов советом наместника были проведены в библиотеке известные реформы.

Директор Ф. Тольди, однако, ловкой политикой заботливо следил за пополнением недостатков касающихся штатов, чтобы как-нибудь преодолеть трудности вызванные скудностью помещений и соответствующих дотаций. После поражения в 1849 году он был одним из первых оставшихся на родине деятелей, осознавших единствен-

ный путь, по которому в тогдашних условиях можно было продолжать работу: любой ценой сохранять и развивать национальную науку. На всех постах, на которые он был поставлен жизнью, несмотря на множество критических моментов в борьбе за венгерскую научную жизнь и библиотеку он придерживался своих принципов. После компромисса 1867 года он писал: «...если энергично и успешно настаиваем на интересах национальной науки, умело прилагая к этому наши силы, ... то тем самым мы работаем и в пользу универсальной науки и заслуживаем признания всего мира.» Являясь в 1840-х годах в политическом отношении приверженцем Сеченьи, Тольди во время абсолютизма стал во главе прогресса и после 1867 года, естественно, присоединяется идеям Ференца Деака.

К личному составу библиотеки и к вновь назначенным служащим он предъявлял очень высокие качественные требования: общее образование, знание языков, работа по специальным проблемам литературы, и умение репрезентировать. Следует признать, что такие деятели венгерской науки, литературы и библиотечного дела как Антал Регули, Янош Гараи, Арпад Хорват, Иван Надь, Йожеф Марки, Йожеф Синнеи, Шандор Мате и Карой Кудора отвечали высоким требованиям и в международном отношении.

Последние годы обсуждаемого периода уже тесно примыкают к построению нового (теперешнего) здания библиотеки, что стало возможным вследствие соглашения, заключенного с францисканцами после острой политической и церковно-политической борьбы. Тогда уже с возрастающим личным составом и повышенной дотацией готовилась библиотека к открытию ее нового здания, которое состоялось в апреле 1876 года.

Подытожить вышесказанное можно в следующем: библиотека выполняла свои научные функции развертыванием публичности библиотеки, реальной политикой приобретения книг и развитием заграничных связей. В народе общественном отношении она служила венгерскому целеустремленной организацией встречи писателей и читателей, созданием первого венгерского клуба для ученых, повышением популярности библиотеки. В политическом же отношении она — в известной степени — делала возможной первую научно-политическую организацию эпохи абсолютизма, а в борьбе за новое здание она выступала против врагов науки и прогресса, сплавивая тем самым вокруг себя передовые силы общества.

A. Tóth

LA BIBLIOTHEQUE UNIVERSITAIRE ET LA VIE SCIENTIFIQUE EN HONGRIE 1849—1876

L'histoire des bibliothèques se propose — d'après l'opinion de Georg Leyh — deux buts : mettre à jour les expériences professionnelles du passé et de les utiliser en faveur du développement professionnel futur d'une part et — d'autre part — créer une atmosphère scientifique sans laquelle la bibliothèque et le bibliothécaire sont comme déracinés dans l'évolution de la vie scientifique. En outre, l'historien des bibliothèques, en tant qu'il prétend à faire valoir les résultats obtenus de ses études à un niveau plus élevé, est obligé d'appliquer les points de vue d'une sphère plus étendue que celle des bibliothèques. Cette sphère plus ample, c'est la politique scientifique et dans le cadre de celle-ci deux principes en particulier : l'un celui de l'unité du travail scientifique et l'autre celui de la fonction politico-sociale de la recherche scientifique (— de la bibliothèque —) et du savant (— du bibliothécaire —), ou plutôt l'examen historique de cette fonction.

L'histoire de la Bibliothèque universitaire de Pest offre une occasion particulièrement propice pour utiliser les points de vue en question, puisqu'il s'agit dans ce cas d'une bibliothèque qui plus tôt, pendant des dizaines d'années a rempli, à elle seule, les fonctions d'une bibliothèque municipale, universitaire et nationale. L'intérêt de cette histoire est encore rehaussé par la personnalité du directeur

de la bibliothèque, Ferenc Toldy, qui — en sa qualité d'historien littéraire, organisateur scientifique et professeur d'université — a réalisé le contact direct de la vie scientifique hongroise et du travail des bibliothécaires.

*

Après la défaite de la guerre de l'indépendance hongroise de 1848—1849, presque une année devait écouler jusqu'à ce que la terreur du régime absolutiste eût perdu de sa barbarie, et que, dans cette longue et triste époque, il devînt possible de rétablir le cours normal de la vie, même de la vie scientifique. La bibliothèque devait subir, dans cette période de transition, tout d'abord les enquêtes de caractère politique, et surmonter en même temps des difficultés plus ou moins grandes (telles par exemple la menace de faire retourner la bibliothèque à Buda, ainsi que la revendication de certains livres par la Croatie). Cependant les graves difficultés du recommencement ne pouvaient empêcher le directeur qu'il ne cherchât satisfaire les exigences du public. Grâce à ses efforts, la nouvelle salle des périodiques s'ouvre déjà en février 1850, destinée par Toldy et le conseil de l'Université à servir de «club» aux savants de Pest.

Après la période de transition, la fréquentation de la bibliothèque augmenta rapidement ; contre les 10 785 lecteurs de l'année académique 1851/1852, au cours de 1868/1869 au total 35 229 lecteurs ont fréquenté les salles de lecture. Par suite d'une pareille augmentation, au bout de cette période le vieux bâtiment délabré de la bibliothèque ne suffit plus à assurer le service des usagers ni à contenir le stock d'une manière convenable. (En 1851 le stock comprenait 72 630 volumes, tandis qu'en 1875 ce chiffre se montait à 200 000.)

Cependant, les difficultés ne furent pas bornées aux problèmes de bâtiment et de locaux. Même pour cet édifice menacé d'écroulement, la bibliothèque devait faire une guerre à outrance contre l'ordre des franciscains à Pest, et la construction d'une nouvelle bibliothèque ne fut possible qu'au bout d'une lutte politique sérieuse. Mais outre les problèmes principaux, le travail de la bibliothèque était gravement entravé, depuis à peu près un siècle, par la dotation minime. Le budget annuel des acquisitions, jusqu'à 1830, était 400 florins, dans les années de 1830 à 1859 1000 florins, et après 1860, 2000 florins. Réduite à cette somme dérisoire, la bibliothèque n'était pas à même de poursuivre une politique d'acquisitions de grande envergure. C'est pourquoi elle considéra dès le début, avec un juste sens, comme sa tâche primaire d'enrichir systématiquement la collection bibliographique et encyclopédique de livres de référence. La livraison des dépôts légaux était irrégulière. Cependant les différents legs et dons bénévoles ont considérablement enrichi la bibliothèque (les plus importants de ceux-là furent la bibliothèque de Frank en 1857 et celle de Balogh en 1870). A l'époque en question, les relations de la bibliothèque avec l'étranger se sont élargies d'une façon appréciable : au début de l'année 1862 l'échange international de publications embrassait 18 bibliothèques universitaires étrangères (dont 9 en dehors de la Monarchie) et 13 instituts scientifiques.

Malgré les problèmes du bâtiment et de l'acquisition, la bibliothèque a servi ses lecteurs d'un rendement de valeur. Le directeur Ferenc Toldy considéra comme le but primordial de la bibliothèque d'élargir le cercle des lecteurs et d'assurer le service de ceux-ci le plus parfaitement possible. La sollicitude à l'égard du public ne devait pas être, d'après son opinion, un but en soi, un objectif de statistique, mais bien l'accomplissement d'un devoir éducatif positif ayant un caractère politique dans les conditions de l'absolutisme. Dans les premières semaines de l'oppression il écrivit à un de ses amis ce qui suit : „Évincée de différents domaines, la nation va sustenter sa vie sur les champs littéraires. Ici, la rencontre des écrivains et des lecteurs (c'est à dire : l'édition et les bibliothèques) sera plus chaleureuse et plus fréquente... Nous autres (c'est à dire : écrivains, savants et bibliothécaires) entretenons avec une affection redoublée, avec une foi inébranlable et une espérance enfantine, la sainte flamme qui développa, après mille ans, tant de force au sein de la nation : nous l'entretenons, quant à présent, comme un but... *Servata valebunt.*”

C'étaient ces points de vue de principe, qui présidaient généralement au travail de la bibliothèque, et ce sont les mêmes principes politico-scientifiques qui font le jour sur l'ouverture de la salle des périodiques, sur la création de nouvelles salles de lecture, sur l'obligeance bien connue du personnel de la bibliothèque et en premier lieu sur les efforts à développer des différents outils du renseignement. (Parmi les instruments auxiliaires de référence il faut souligner le catalogue alphabétique sur fiches en usage encore actuellement, ou plus tard la liste imprimée des acquisitions nouvelles et le catalogue imprimé, arrangé par les diverses spécialités représentées dans la bibliothèque. La relation entre la bibliothèque et ses lecteurs les plus importants d'après sa fonction : la jeunesse universitaire, était continuellement et réciproquement positive.) La bibliothèque suivit avec attention, aussi du point de vue de la qualité, l'usage de la bibliothèque par la jeunesse, et par cela en même temps le développement de l'enseignement universitaire. Les étudiants, de leur part, jugèrent plusieurs fois le travail de la bibliothèque d'un oeil critique, pour la première fois en 1863, lorsque sur la proposition de quelques centaines d'étudiants, le conseil de lieutenance royal fit entrer en vigueur certaines réformes dans la bibliothèque.

Le directeur Ferenc Toldy a mis tous ses soins à combler les lacunes — causées par les conditions misérables du bâtiment et par l'insuffisance du budget d'acquisition — à l'aide d'une sélection habile du personnel. Lui-même fut — après la défaite de la guerre d'indépendance en 1849 — l'un des premiers, parmi ceux qui ne sont pas émigrés, qui découvrirent l'unique chemin praticable dans les conditions données : celle de maintenir et de développer par tous les moyens la science nationale. Malgré les nombreux moments difficiles et critiques de la lutte pour la vie scientifique hongroise ainsi que pour la bibliothèque, il restait attaché à ses principes, à tous les postes qu'on lui a confiés. Après le compromis de 1867 il écrivit : „... si nous continuons à veiller, énergiquement et avec succès, sur les intérêts de la science nationale dans tous les domaines, tout en ménageant nos forces, la science universelle en aura aussi sa part, et il ne manquera non plus la reconnaissance du monde”. Du point de vue politique, Toldy, partisan de Széchenyi dans les années 1840, appartenait, à l'époque de l'absolutisme, aux progressistes du pays et après 1867 se rallia, d'une manière naturelle, aux partisans de Ferenc Deák.

Quant au personnel de la bibliothèque, il avait, à l'égard des candidats et des employés, des exigences de haute qualité, telles que : culture générale, connaissance de langues, activité scientifique spécialisée et faculté de représentation. Il n'y a aucun doute que Antal Reguly, János Garay, Árpád Horvát, Iván Nagy, József Márki, József Szinnyi, Sándor Máté et Károly Kudora — tous représentants de la science, de la littérature et de la bibliothéconomie hongroises — furent à la hauteur de leur fonction, même au point de vue international.

Les dernières années de la période traitée sont étroitement liées à la construction du bâtiment nouveau (actuel !) de la bibliothèque, qui n'est devenue possible qu'en vertu de l'accord conclu avec l'ordre des franciscains après une lutte politique et politico-ecclésiastique aiguë. En ce temps-là, la bibliothèque se préparait déjà — par l'augmentation de son personnel et de son budget — à l'inauguration de son nouveau bâtiment, laquelle eut lieu au mois de mars de l'année 1876.

Pour conclure : la bibliothèque a rempli ses fonctions scientifiques par l'élargissement de son rayon d'activité, par une politique réelle d'acquisitions et le développement de ses relations avec l'étranger. Sur le plan social, elle a servi le pays en organisant résolument la rencontre des écrivains et des lecteurs, en créant le premier club des savants hongrois et en intensifiant la popularité et la fréquentation de la bibliothèque. Sur le plan politique — en dehors de ce qui a été mentionné ci-dessus — elle a rendu possible, dans une certaine mesure, la première organisation politico-scientifique à l'époque de l'absolutisme, ensuite, au cours de la lutte pour le nouveau bâtiment, elle a groupé autour de soi les forces progressistes, en affrontant le combat contre les ennemis de la science et du progrès.

LENKEI ANDORNÉ

A Budapesti Történeti Múzeum kialakulása

Hetven éve annak, hogy a Budapesti Történeti Múzeum létesítésének gondolata, Kammermayer Károly polgármester határozatában, formát öltött.

A múzeum kialakulása, mint minden hasonló intézményé, nem egyedül egy rendeletnek, nemcsak az alapító gondolatának köszönhető. Szoros összefüggésben van történeti előzményeivel és saját kora gazdasági és művelődéstörténeti helyzetével.

A várostörténeti múzeumok típusa Európa-szerte a múlt század utolsó harmadában alakult ki, a nemzeti múzeumok szerepkörének kibontakozása után.

A történeti múzeumok, amelyeknek kategóriájához tartoznak mind a nemzeti, mind a várostörténeti múzeumok, Európa nagy és gazdag országaiban a művészeti múzeumok után nyíltak meg. A művészeti gyűjtemények — többnyire az uralkodók magántulajdona — a francia forradalom vívmányaiként mentek át köztulajdonba.

Nálunk a műalkotások gyűjtése sokáig az uralkodó, a főnemesség és a papság kezében volt. A Habsburgok Bécsbe a „Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses”-ba soroltak minden proskribálás vagy konfiskálás révén „jogosan” megszerezhető magyar műalkotást vagy történeti emléket.

Amikor Európa-szerte megnyíltak az uralkodók műgyűjteményei, az általános fejlődéstől eltérő körülmények voltak. Az uralkodó Bécsben tartotta műkincseit és a Magyarországról származó régészeti emlékeket, amelyeket a Belvederében, majd a Burgban mutattak be.

Az elnyomott kis népek esetében a nemzeti eszme erősödése kedvez a történeti múzeum gondolatának. A történeti múzeum a nemzet múltjának sajátos jellegét domborította ki, és ezáltal fegyvert jelentett az idegen zsarnokkal szemben.

Dániában, Írországbán, Skóciában, Hollandiában, a cseheknel és nálunk ezért előbb létesül történeti nemzeti múzeum, mint művészeti.

Az ország gyarmati helyzetére jellemző az az 1812-ben hozott nádori rendelet, amely szerint

„az eddig Bécsbe küldeni rendelt (hazai) kincsletekből a bécsi kiválasztás után a budai királyi kamaránál a Nemzeti Múzeum számára is lehet tárgyakat kiválasztani.”¹

Az 1860-ban a hajógyári szigeten előkerült római anyagot azonban — közel ötven évvel később — B. Sacken még mindig Bécsbe viteti.

A kiegyezés után javul a helyzet : ettől kezdve a Nemzeti Múzeum tart igényt az ország bármely részén (a főváros területén is) előkerült emlékre akár vétel, akár megőrzés alapján.

A múlt század hetvenes éveire a kapitalista fellendülés, a polgári öntudat kibontakozása jellemző.

A nemzeti eszme erősödése hozza létre az egyesült Itáliát Cavour, a német kis hercegségek egybeolvadását Bismarck működésének eredményeként. Az egyes városok függetlenségük elvesztésével sajátos történeti egyéniségük megőrkítését tartják céljuknak. Megindul a várostörténeti adatok, emlékek gyűjtése, feldolgozása, várostörténeti múzeumok létesítése.

A polgárság gyűjtésének eredményei a várostörténeti múzeumok anyagába beolvadva egy fejlődő település életét igyekeznek története folyamán minden életmegnyilvánulásában lépésről lépésre végigkísérni. Ilyen múzeumban aztán a város lakossága megismerheti legsajátosabb múltját, az idegen pedig azt láthatja, ami a városra jellemző.

Budapest lakossága mind a szabadságharc előtti időszakban, mind az abszolutizmus idején élénk érdeklődést mutatott a hazai történelem iránt. Az egyre erősödő polgári réteg a kiegyezés utáni fellendülés korszakában, mivel saját, családi múlttal nem rendelkezett (mint a főnemes-ség), a közösség múltja, a város története felé fordítja érdeklődését : patriótából lokálpatriótává válik, és városa emlékeit tiszteli, gyűjti.

Ahogy a nemzeti eszme kifejezését annak idején a Nemzeti Múzeum tartotta céljának, úgy létesült az urbanizmus erősödésével ennek a gondolatnak kifejezésére a várostörténeti múzeum. Létesítését — mint a hasonló célú külföldi intézményekét — nálunk is történeti és régészeti kutatások készítették elő.

Salamon Ferencnek 1878-ban jelenik meg a főváros megbízásából írt „Budapest története” című munkájának „Budapest az ókorban” című kötete.

1875-ben a főváros a Nemzeti Múzeum régészeinek közreműködésével ásatásokat indít meg Óbudán.

A Budapesti Történeti Múzeum létesítésében fontos szerepe volt annak a lassú folyamatnak, amely a lakosság érdeklődését a város története felé irányította, és amelynek eredményeként a várostörténetírás és a régészeti kutatások megindultak. E mellett megoldásra várt a feltárt műemlékeknek és leleteknek helyszíni bemutatása.

A fővárosnak múzeumot kellett építenie az aquincumi régészeti emlékek számára (1894-ben). Tizenhárom évvel később, a városligeti múzeum megnyitásakor is régen együtt volt már a gyűjtött anyag, és csak azt várta, hogy épülethez jusson.

A Budapesti Történeti Múzeum ésszerű hármas tagozódása (régészeti, középkori és újkori osztály) csak lassan alakult ki. Gyűjtési módszere az időknek megfelelően is különböző volt.

A *régészeti osztály* (aquincumi múzeummal) anyagának zöme az óbudai ásatásokból származik. Bölcsője az aquincumi Krempel-malom-ban ringott, ahová (1881-ben) azokat a tárgyakat helyezték el — az időjárás viszonyaitól, amelyeket még nem vittek a Nemzeti Múzeumba.

A *középkori osztály* magva épületbontásokból származik. A középkori ásatások ügye már 1887-ben és 1889-ben megindult, de ezeket a munkálatokat akkor nem kísérte szerencse. A budavári koronázótemplom átépítése alkalmából szétosztásra nem került, az eredeti gótikus épületről származó faragványokat ideiglenesen a Halászbástya saroktoronyába helyezték. Ide kerültek 1902-ben a budai domonkos templom bontásából származó középkori sírkövek és építészeti töredékek is.

Az *újkori osztály* első darabjai az 1885-ös és 1896-os kiállításokon bemutatott, városrészleteket ismertető gipszmodellek, tervek és fényképek voltak; ezekhez járult még a főváros különböző hivatalaiban őrzött olyan műtárgyaknak csoportja, amelyek várostörténeti vonatkozásúak voltak. Az országos kiállításokra szerkesztett anyaghoz később gyűjtött anyag járult.

A Budapesti Történeti Múzeum három osztályának anyaga tehát ásatások és gyűjtés révén adódott.

A továbbiakban ismertetett forrásanyag a Budapesti Történeti Múzeum létrejöttének körülményeit kívánja vizsgálni.

*

1875-ben², március 3-án az óbudai ún. Papföldön próbaásatásokat folytattak. Tömör alapfalak, hypocaustum, bélyeges téglák bukkantak elő. Ezeket a leleteket akkor Rómer, Zsigmondy és Ortway vizsgálták meg.

A nyolcvanas évek elején Torma Károly és Hampel József vezetik a Nemzeti Múzeum által folytatott régészeti kutatásokat.

Torma Károly (Torma József történész fia) már 1859-től kezdődően közzétette tudományos kutatásai eredményeit. Sokáig a kolozsvári egyetem tanára volt. Az Erdélyi Múzeum évkönyveiben, Emlékkönyveiben, az Archeologiai Közönyben, az Archeologiai Értesítőben jelentek meg folyamatosan publikációi, Dacia epigráfiájára vonatkozó dolgozatai. Aquincummal foglalkozó első cikke 1874-ben látott napvilágot.³ Kolozsvárról Pestre költöztén, az egyetemen katedrát, a Nemzeti Múzeumban állást kap.

Hampel József⁴ jogásznak indult, de tanárának, Rómer Flórisnak buzdítására érdeklődése a régészet felé fordult. Első cikke hetedikes gimnazista korában a Bach-korszakban, még német nyelven jelent meg. 21 éves korában a bölcsészeti doktorátus megszerzése után a Nemzeti Múzeumba került. Hamarosan az érem- és régiségosztály igazgatója, majd a Magyar Tudományos Akadémia régészeti bizottságának elő-

adója lett. Ő fejlesztette az 1869-ben megindított Archeologiai Értesítőt „a magyarországi régészeti kutatás orgánumává”.⁵ Ifjúságában Rómer és Pulszky irányították a régészeti kutatást; ők dolgozták fel az előkerült leleteket. Hampel életművében ezeket az eredményeket foglalta rendszerbe. Publikációinak száma 386. Életcélja a magyar földön lelt őskori és korai történeti időkől származó emlékek tudományos feldolgozása. Ő állapította meg elsőnek, hogy a hazai ősrégészeti kutatásban számolni kell a keleti szomszédos területek kultúrájának hatásával. Közel tíz évig dolgozik a „Bronzkor emlékei Magyarhonban” című munkáján.

A római emlékeknek nagyobb munkában való ismertetését már nem valósíthatta meg, de az aquincumi ásatások megindulása idején olyan pótolhatatlan munkát végzett, amely nélkül a Fővárosi Múzeum sem jött volna létre. A Nemzeti Múzeumban őrzött Schönwisner-féle anyag⁶ alapján írta meg első, Aquincumról szóló munkáját,⁷ amellyel felhívta a külföld figyelmét a magyar régészet eredményeire. Ennek volt köszönhető valószínűleg az is, hogy a nemzetközi őstörténeti és ember-tani kongresszust 1876-ban nálunk rendezték.⁸ Ezen a kongresszuson nevezi el Pulszky az őstörténet negyedik korszakát rézkornak, és akkor vezeti ki Rómer a kongresszus résztvevőinek egy csoportját Óbudára, hogy megmutassa a Hajógyári szigeten feltárt római fürdőmedencét, vízvezetéki csöveket, római téglákat és a katonai amfiteátrum helyét, melyet az ellipszis alakban épült házak árultak el.⁹

A sikeres kongresszus eredményei közé kell számítanunk tudománytörténetünk két fontos eseményét: az Országos Régészeti és Embertani Társulat létrejöttét és az aquincumi rendszeres ásatások megindulását.

Az ásatások ügye mellé ebben az időben olyan férfi áll, aki a Főváros múltja felkutatásának leglelkesebb harcosa: Gömöri Havas Sándor.

Fáradhatatlan munkásságának eredménye nemcsak az ásatások megindulása, a Budapest Régiségei c. évkönyv megalapítása, de közvetve a Fővárosi Múzeum megalapítása is.

Gömöri Havas Sándor változatos politikai pályafutás után 51 éves korában nyugdíjaztatta magát, hogy ettől az időtől (1875-től) kezdve teljesen a főváros múltjának szentelhesse életét. 1872-től fővárosi bizottsági tag és ebben a minőségben eléri, hogy a Műemlékek Országos Bizottsága 1879-ben albizottságot küld ki az aquincumi vízvezeték-pillérek megóvása ügyében.

Az albizottság javaslatának eredménye az 1879. január 19-én kelt 33,387/1878. sz. rendelet, amely szerint

„a római vízvezetékpilléreknek további pusztítástól megmentése iránt a Tanács erélyesen intézkedvén ezeknek fenntartására és jövőbeli biztosítása érdekében a kisajátításról szóló törvény rendelkezései szerint a lakosokkal a célt jogérvényesen biztosítani igyekezzék.”

A főváros lakossága azonban nemcsak avval tesz kárt a római emlékekben, hogy — mint a vízvezeték-pillérek megrongálása

esetében — a római épületek köveit építkezési anyagnak használja, hanem rablóásatásokkal „kincskereséssel” esetleg fontos adatoktól fosztja meg a rendszeres kutatómunkát folytató régészeti tudományt.

Erre vall Hampel jelentése is,¹⁰ amely szerint

„A magyar törvények területén hiányos szabályrendeletek bizonyos pontig biztosítják ugyan a Nemzeti Múzeumnak az értékesebb leleteket, de a fiskus harmada többnyire aranyművesek, kereskedők, gyűjtők kezébe juttatja azokat titokban. A Nemzeti Múzeumot csak egy általános lelettörvény biztosíthatná hatályosan az ily veszélyek ellen, hatálya csak olyan törvénynek volna, mely midőn minden találót arra szorít, hogy leletét felmutassa, nemcsak védi a jogos tulajdonost tulajdonában, de biztosít neki a régészeti érték fejében bizonyos többletet. A fiskusnak harmadáról le kell mondania, mert ez a harmad örökös kútfeje minden titkolásnak, minden sikkasztásnak. Ha ilyenformán törvényileg gondoskodnak a tudományos kincsek fönntartásáról, akkor tekintve, hogy az évente színtrekerülő kincsek értéke, ha csak azokat vesszük, melyeknek megvétele érdemes, jóval felülmúlja a múzeum dotációját.”

Miután a leletek megmentésének kérdése napirendre került, következett az ásatások elrendelése. Trefort Ágoston kultuszminiszter Gömöri Havas Sándort bízta meg az ügyek pénzügyi és adminisztrációs részének vezetésével.

Gömöri Havas látja, hogy az állam nem fog elegendő pénzt az ásatások rendelkezésére bocsáthatni, ezért megkeresi a Főváros Tanácsát, hogy a Papföldön (a mai aquincumi múzeum körüli területen) szervezzen kutatást.

1880 áprilisában Gömöri Havasból, Tormából és Hampelből álló bizottság száll ki a helyszínre. Beszámolójuk szerint jegyzőkönyvírás céljából az ún. Csigadombon telepedtek le, amely alatt castrumot sejtettek. (Ez a domb borította akkor a ma látható amfiteátrumot.)

Hampel is, Torma is a Nemzeti Múzeum szolgálatában álltak, de a múzeumnak nem volt fedezete ásatások végzésére. Ezért a Műemlékek Országos Bizottsága 1880. június 17-én felterjesztésben kérte a minisztert a Csigadombon és a Papföldön végzendő ásatások költségének fedezésére.

Trefort próbaképpen kész volt az ásatások céljaira bizonyos összeget áldozni, és 1880. július 10-én G. Havas megkapta a választ, a miniszter „a római erődítmények nyomainak biztos megállapíthatása végett eszközözendő ásatásokra” hatszáz forintot utalványozott.

Évvél az összeggel még csak el sem lehetett kezdeni a munkálatokat, mivel a feltárni kívánt terület használati bére egyedül háromszáznegyven forintot tett ki.

Gömöri Havas indítványára a Főváros Tanácsa 2000 forintot szavazott meg.

A Csigadomb alatt castrumot, a Papföldön praetoriumot reméltek feltárni. Az eredeti terv szerint Hampel a Csigadombon, Torma a Papföldön ásatott volna, de szeptember 12-én egy, a Nemzeti Múzeumban tartott viharos ülésen cseréltek, és így végül az amfiteátrumot Torma tárta fel.

1880. szeptember 20-án kezdte Torma a munkálatokat, melyeket 40 napon át folytatott 50 munkással. Már a tizedik napon előbukkant az amfiteátrum. Ennek a sikernek hallatára a miniszter tüstént további 220 forintot folyósított. Alig ismerünk még olyan időszakot a magyar tudomány történetében, amikor a közvélemény ilyen osztatlan lelkesedéssel és izgalommal fordult volna a régészeti kutatás eredményei felé.

A Vasárnapi Ujság október 24-én azt írja:¹¹ „midőn munkások Aquincum klasszikus talajából római maradványokat, egy nagyszerű amfiteátrum romjait igyekeznek a tudományos világ, a főváros lakossága feszült érdeklődése mellett napvilágra hozni...”, majd november 21-i számában¹² „Az óbudai amfiteátrum” című cikkben, melyhez illusztrációkat is mellékel (41. kép) így folytatja: „...a hely környékén még sok a kiásandó objektum, bizonyára nagyérdekűek is lesznek közöttük. Ezeket napfényre kell hozni: talán egy egész eltemetett város fekszik ott. Egy félig elporlott Pompei, melyet nem a tűz, hanem a víz iszapja temetett el. Még kiásni és konzerválni sem elég. Meg kell könnyíteni az odajuthatást és kellemessé tenni a látogatást.”

A munkálatok ideje alatt a főváros népe ezrével látogatott ki az ásatások színhelyére, és csak azt sajnálták, hogy az amfiteátrum körül lelt tárgyak megtekintésére nem volt lehetőség, mert az itt előkerült leletanyag — itt kint múzeum nem lévén — a Nemzeti Múzeumba került.

Az amfiteátrum feltárása a tudományos világ számára is szenzációként hatott. Az akkori osztrák-magyar monarchia területén ez volt a harmadik (a polai és a salonai után). Feltárása a carnuntumival esett egy időbe.

Az ásatásokra szánt pénzből, tekintve, hogy az amfiteátrum egyre több pénzt emésztett fel, a Papföldekre már nem jutott és így, míg Torma eredményes munkája gyümölcsét élvezte, Hampelnek nem volt miből ásatnia.

1881 októberére Torma két szelvény kivételével feltárta az amfiteátrumot.

A miniszter újabb 5000 forint kiutalásával végre lehetővé teszi Hampelnek a Papföldön való ásatás elkezdését.

1881. június 11-én meg is indulnak a munkálatok. Hampel feltárja a fürdőt a hypocaustummal, igen gazdag tárgyi emlékekkel együtt. Mindez az amfiteátrumnál előkerült anyaghoz hasonlóan a Nemzeti Múzeumba került.

A feltárt területek téli befedésére újabb 700 forint érkezik, sőt 2 forint napi bér mellett egy ört is tudnak fogadni, aki a feltárt területekre ügyel és állandóan a Krempel-malomban tartózkodik.

Az ásatások ügyét mind Torma, mind Hampel erőteljesen képviselik a szaksajtóban. Az Archeológiai Értesítő 1881-es évfolyamában Hampelnek¹³ tanulmánya jelent meg, amely az ásatások, különösen az aquincumi ásatások ügyével foglalkozik.

Torma azt írja,¹⁴

„hogy a régiségtan fejlődésére mi mélyre ható befolyást gyakorolnak a szakszerű ásatások, felesleges taglalni. Pompei és Olympia műkincsei s nyomukban az antikok ismeretének gyarapodása értékileg sokszorosán meghaladják azt a költséget, amennyibe az ott történt ásatások kerültek.”

Szomorúan állapítja meg, hogy nálunk ilyesmire milyen kevés pénz áll rendelkezésre, hogy eddig tulajdonképpen csak leletmentések történtek építkezés közben. Érdy, Zsigmondy, Rómer és Hampel hűségesen felvette és le is írta a romokat, de ezután az építkezés, amely közben az ásatás történt, tovább folyt és az útban álló romokat az ipar érdeke vagy az „incuria teljesen nivellálni nem késett”... „A tudomány Aquincum lehetőleg teljes képének ismeretét követeli.” A hatóságok érdeklődését így bizonyos mértékig sikerül felébreszteni, illetve ébrentartani. A miniszternél Hegedüs Candid az aquincumi ásatások ügyének buzgó szószólója. Eléri, hogy a miniszter Hampel publikációja számára — külön — fényképekre való pénzt utal ki.

1881. november 19-én meg is jelenik Hampel József 22 oldalas füzeté „Jelentés az óbudai papföldi ásatásokról” címmel. Ebben elmondja hogy 1879-ben kezdődtek a rendszeres ásatások. A Krempel-malomtól délre már régen „kotortak”, és 1879-ben a föld színének áruló mivolta hívja fel a szakbizottság figyelmét a Papföldekre. Az itt előkerült „régiségek, melyek száma a 200-at is meghaladja” — így fejezi be ismertetését — „a Nemzeti Múzeumnak adattak által”. A főváros rómaiakori múltjának feltárását tehát kezdettől fogva siker koronázza.

Ezt azonban nem mondhatjuk Budapest középkori emlékeinek feltárásával kapcsolatban.

1882-ben Kaas Ivor indítványára nemcsak római, de „hazai” régiségek kutatása felé fordul a figyelem. Fehéregyházának és Árpád sírjának feltárását tűzik ki célként.

Árpád sírjának keresése nem új kérdés. Thallóczy Lajos két évvel régebben a szakajtóban és népszerűen is írt a kérdésről.¹⁵ Szerinte

„a negyvenes években, amikor Horvát István történelmi előadásai az ifjúságban a hazafias érzést felkeltették, minden nemzeties eszme lelkes visszhangra talált. Vasváry Pál az ifjúság egyik vezérszónoka már 1845-ben felvetette Árpád sírjának és evvel kapcsolatban az ásatási műveleteknek a kérdését. A 48-as események ezt aztán lehetetlenné tették.”

Érdy János a Nemzeti Múzeum Régiségtárának őre 1851-ben a Magyar Akadémiai Értesítőben (21. o.) ír a kérdésről.

1860-ban is feléled a probléma: Thaly Kálmánék vetik fel. Ekkori működésükről egész kis irodalom keletkezett a Pesti Napló, a Vasárnapi Ujság, a Budapesti Visszhang stb. hasábjain. Ezenkívül Nádasdy és Thaly Kálmán „Az óbudai Fejéregyháza¹⁶ mint Árpád temetkezési helye” és R. Ensel Sándornak „Árpád sírja” láttak napvilágot. (1860-ban egyedül a Pesti Naplóban 14 cikk foglalkozik ezzel a kérdéssel.)

Az ún. Schwanfelder-malomnál kezdtek is kutatásokat, de ezeknek Prottmann rendőrfőnök hamar véget vetett, amennyiben lovasokkal állatta el az ásatások színhelye felé vezető utat.

„1879-ben az Országos Régészeti Társulat megkezdé működését és elhatároztatott, hogy az ásatásokat elvégre fogantatba veszik.... június 2-án előzetes terepvizsgálat alapján a küldöttség teljesítette a harmincegyéves óhajtatást s megásatta a Fehéregyházának vélt templom alapját. (A Viktória-telepen.) Jelen voltak Thaly Kálmán, Luppá Péter országgyűlési képviselő, Torma Károly, Hampel Károly egyetemi tanárok, Zsigmondy Gusztáv mérnök s e sorok írója (Thallóczy L.). Az ásatás két napon át... folyt.... Az eredmény Érdy szerint: Byzánti stílú templom, mely a Szent István korabeli kápolnákkal teljesen megegyez. Henszlmann szerint 1180—1220 közt épülhetett.”¹⁷ 1882-ben Gömöri Havas kezd a kérdéssel foglalkozni a Tanács 1882. február 8/9 sz. határozata alapján.

A Régészeti Bizottmány utasítja, hogy „a honalapító sírját, illetve Fehéregyháza romjait igyekezzék feltalálni”.

Salamon Ferenc „A Nemzet” 1882. október 4-i számában megjelent, „Kell-e még keresni Árpád sírját?” című tárcában azt mondja, hogy Árpád sírjának keresése fölösleges, de Fehéregyháza, a székesegyház és a királynői vár megkeresése fontos volna.

Folyik a vita, vajon Árpád pogány sírja fölé épülhetett-e keresztény templom, vajon összefüggésbe hozható-e az Alba Ecclesia a honalapító sírjával. Gömöri Havas nyolc éven keresztül küzd a feladattal, amelyhez, mint mondja¹⁸ „nem hanyatt homlok, hanem érett megfontolással” fogott, és amelyről kezdetben nem gondolja, hogy végül kellemetlenné és hálátlanná fog számára válni. A kérdéssel most is sokan foglalkoznak: Tholt Titusz budai ügyvéd szerint Fehéregyháza a Radl-malom alatti helyen állt. A napilapokban megjelent közlemények szerzői — többnyire névtelenül — a Radl-malom és a Viktória-telep mellett foglaltak állást.

Ezeket az állításokat Gömöri Havas az Arch. Ért.-ben cáfolta meg.

1883-ban Wekerle László is bekapcsolódott a kérdésbe. 190 oldalas, „Alba Maria, mint Árpád sírja” c. füzetében Gömöri Havas „Fehéregyháza és Árpád sírja” c. dolgozatához kapcsolódik, de eltér ennek felfogásától: az 1869-ben Römer és Henszlmann által a Viktória téglagyár területén talált templomalapokat és a bennük talált nyolc csontvázat „Árpád sírja kimutatván az óbudai Viktória téglagyár telkén megtalált Fehéregyház szentélyében” című újabb, 1886-ban megjelent füzetében írja le.

Evvél szemben Henszlmann, akit Gömöri Havas bekapcsolt a munkába, 1886-ban „Ásatások a Viktória téglagyár telkén Óbudán” című értekezésében leszögezi, hogy egy csúcsíves templom alapzatának földalatti maradványait és római sírokat talált. Határozottan kijelenti, hogy itt legkisebb nyoma sincs a Szent István korában épített Fehéregyházának. Nyolcévi kutatásainak eredményeként Gömöri Havas azt állapítja meg, hogy „Fehéregyháza az óbudai téglagyár előtti útszakasz alján állhatott, hogy Fehéregyháza már századokkal ezelőtt eltűnt a föld színéről, a honalapító hamvai pedig összevegyülván a föld porával,

de legalább a hajdani Alba Ecclesia helyét merem mondani biztosan tudjuk és ez talán mégis eredmény, a másik pedig az, hogy örökre elnémuland az Árpád sírját keresők éktelen zaja.”¹⁹

A középkori ásatások ügye tehát nem olyan szerencsésen, indul mint a római kori feltárások. A Középkori Régészeti Bizottmány foglalkozott a kérdéssel Zichy Jenő elnökletével, Torma Károllyal mint egyik tagjával és az Akadémia részéről Salamon Ferenc bekapcsolódásával. Egy tudománykedvelő főúr, egy régész és egy történész foglalkoznak a középkori ásatások ügyével. Egy sereg lelkes, de tudatlan laikus veszi őket körül. A feltárások számos római kori emléket hoztak felszínre, azonban az Árpád sírja és Fehéregyháza kutatására induló kísérletek csődöt mondanak.

Végül sértődésekbe, személyeskedésekbe fullad az oly nagy lelkesedéssel indult ügy.

Pénzt ezekre a kutatásokra a római ásatásokra szánt összegből vettek el. Lehet, hogy ez, de valószínűbb, hogy a dolgoknak néha tudománytalan jellege, zajos mivolta veszi el Hampel kedvét, aki kijelenti, hogy „ez alkalommal az ásatásokkal nem foglalkozhatik”.²⁰

Végül még Gömöri Havast is támadják, hogy hiába költötte a főváros pénzét.

Hampel visszavonulván az ásatásoktól, Torma az amfiteátrum teljes feltárása és köralakú töltéssel való ellátása után átveszi az akkor már a „Bronzkor emlékei Magyarhonban” című munkáján dolgozó Hampel kutatási területét a Papföldön is, és feltárja a hypocaustum tartozékát, a palaestrát. „Az ásatási költségekhez a kormány és a főváros az előirányzottnál jóval nagyobb összeggel járult hozzá.”²¹

Ebben az évben (1883-ban) került szóba először a Fővárosi Bizottmány ülésén az ásatásokon előkerült anyag nyilvános kiállításának kérdése.

Az előkerült padlócserep-darabokat — hogy el ne kallódjanak — a mérnöki hivatal a Rudas-fürdő építkezése alkalmából felhasználta. Az anyag többi részének kiállításon való bemutatásával Gömöri Havast bízzák meg. Erre azonban, majd csak két év múlva, az Országos Kiállításon kerül sor. A régészet iránt mind külföldön, mind itthon változatlanul nagy az érdeklődés.

Schliemann tyrinsi ásatásai, Rómában az ökölvívó szobrának előkerülése nemcsak a szakajtó, de a napilapok szenzációja is.

A régészet iránti érdeklődést még jótékony célra is igyekeznek felhasználni: az ischli földrengés károsultjai számára a nápolyi múzeum igazgatója, de Petri gigantikus, háromnapos felvonulást rendez Pompeiben.²² „...s ez alatt az idő alatt nemcsak mutatványokban elevenült meg Pompei városa, hanem egy pár kétezer év előtt létezett boltot, kocsmát is felelevenítettek s az utóbbiakban a tüzes falerni bort kifogástalan régi öltözetben járó pincérek szolgálták ki....” Első nap Vespasianus triumfusát játszották meg cirkuszbavonulással és a quadrigajátékok megkezdésével. Második nap Rufus Cornelius házából indult

lakodalmas menet végig a Via dell Abundanzán az Appolló házáig. A harmadik napon gladiator-játékok voltak a császár jelenlétében a cirkuszban. A Casa del Faunóból pedig halottas menet indult el siratókkal.

1885 érdekes és eseménydús év : az országos kiállítás éve, amelyen az ország először mutatja be nagykiterjedésű kiállításon²³ gazdasági és szellemi életének keresztmetszetét (42—4, 46. kép). A szervezőmunkát a Földművelési Minisztérium végzi Matlekovits Sándor és Zichy Jenő elnöke mellett. A Főváros Tanácsa Gerlóczy Károlyt jelöli a bizottságba.²⁴ Gerlóczy már akkor foglalkozik egy állandó Fővárosi Múzeum létesítésének gondolatával, de javaslatából majd csak két év múlva válik határozat.

Az 1885. évi kiállítás volt ez első olyan országos kiállítás, amelyen mezőgazdasági és ipari tematikájú anyag mellett a közlekedés, a honvédség, a műipar és a régészet is bemutatásra került.

A kiállítások legtöbbje ekkor árupropaganda céljából létesült, és felületes információval szolgált, ellentétben a múzeumok bemutatásaival, amelyek tartós élményt, újabb ismereteket kívántak nyújtani szerényebb módon. A múzeum ismételt látogatással számolt, míg a kiállításoknak egyszeri szemléltetés útján kellett mondanivalójukat a látogatók emlékezetébe vésni.

A főváros 300 000 m²-nyi területet engedett át a Városligetben a kiállítás céljaira, amelyen 96 ideiglenes és három állandó épületet emeltek. Az Iparcsarnok, a Múcsarnok (amelyből később Fővárosi Múzeum lett) és a Királypavillon (későbbi Gerbeaud) épült időtálló anyagból.

Nagyjelentőségű, országos ügy volt ez a kiállítás. „Keze és termelvényeinek meglepően nagy sokaságával és kitűnőségével mutatta be hazánk, hogy van, hogy a kultúrnépek sorában ő is tényező”.²⁵ A Fővárosi pavillon anyaga, a város fejlődését ismertető gipszminták, térképek, rajzok, továbbá a Múcsarnokban bemutatott régészeti kiállítás emlékei alkotják majd a létesülő Fővárosi Múzeum első tárgyait.

Az időtálló anyagból készült Múcsarnok épületében nyílik majd meg 1907-ben a Fővárosi Múzeum.

A Kiállítás útmutatója részletesen leírja mindkét épületet. „A Fővárosi pavillon mindjárt az igazgatósági épület mellett van.²⁶ Építési modora, magas középkupolájával, saroktornyával Budapest Főváros címerét jelképezi... A pavillon egy felülről világított középteremből áll, melyhez két szárny vezet. Végeihez jobbról-balról fél nyolcyszöglet képező termek csatlakoznak.”

A főváros életére és legfrissebb közigazgatási eredményeire vonatkozó legújabbkori anyag került itt bemutatásra : a város nevezetes épületeinek gipszmodelljei, építkezések, csatornázások tervei, fényképsorozatok, a tanügy, bábúkkal benépesített egész iskolateremmel.

„A kiállítás legérdekesebb tárgyai az új városi középületek gipszmintái : az épület derékrészében vannak a Ferencz József lovassági lak-tanya, a lipótvárosi Bazilika, az Üllői úti új kórház, a járványkórház

mintái, a Ferencz József tér, a korzó távlati képei, az épület hosszában a Sugárút fényképei”²⁷ (42. kép).

A legtöbb terem falát — ahogyan a ránk maradt fényképekből látjuk — sűrűn húzott molinóval vonták be, erre borultak más textiliák-ból készült, gazdagon bojtózott, ívesen fodrozott drapériák; ezek fölött kaptak helyet több sorban egymás fölött a falraaggatott képek, grafikonok, metszetek, térképek. A gipszmodellek posztamenseit is fodrozott drapériákkal vonták be.

A Vasárnapi Újság szerint²⁸ „Világvárossá emelni a hatalmas lendületnek indult ifjú fővárost, ez a vágy, ez a cél buzdította évtizedek óta legjobbjaink tetterejét...” „S hogy Budapest immár elnyeri méltó helyét a művelt világ nagyvárosai között, ez legszembetűnőbben a kiállítás által nyilvánult. Tudatában volt ennek a főváros. Tudta, hogy bemutatván magát a külföldnek, egyik főkéességéül a kiállítás fog szolgálni, s viszonzásul építette pavillonját aképpen, hogy ez viszont annak egyik legfőbb éke legyen.”

Az ebben a pavillonban bemutatott várostörténeti anyag egy részét a kiállítás bezárása után a városháza raktáraiba helyezik el, az 1896-os millenáris kiállításon megint kiállítják, majd 1907-ben a Fővárosi Múzeum megnyitásakor (az 1885-ös kiállítás Múcsarnokában) újból a közönség elé kerül. A Múcsarnok, a kiállítás másik díszépülete, a képzőművészeti anyag befogadására készült. „Igen szép északolaszországi renaissance stýlben épült nyers téglanyagból. A terület délnyugati oldalán emelkedik a Stefánia útra dűlve. Pompás, Zsolnay-féle pécsi gyárban készült majolika dísszel ékített homlokzatai egyformák, de bejárója természetesen az Iparcsarnok felé tekint. A kiállítás után a főbejáratot átteszik a Stefánia út felé. Lépcső vezet a főbejáratához. Belseje fölé tűzmentes fedél domborul s két nagy csarnoka felülről nyer világítást. ami a kiállított képek elhelyezésére nézve felette kedvező”²⁹ (44. kép).

A Múcsarnok hátsó folyosóján kapott helyet a részben Gömöri Havas által rendezett régészeti anyag, a többi helyiségben bemutatkozó képzőművészeti kiállítást a magyar festészet és szobrászat első reprezentatív tárlatának kell tekintenünk. Ugyanebbe a terembe kerülnek majd 1907-ben a Fővárosi Múzeum arcképei és apróbb tárgyai.

Az 1885-ös év azonban nemcsak kiállítástörténeti, hanem tudománytörténeti szempontból is érdekes. Két kongresszus, júliusban a történeti, augusztusban a régészeti, tartja ez évben üléseit. A történeti kongresszus három témát tárgyal: a történelmet mint tudományt, a történelmet mint nevelési eszközt és a történetírás elveit.³⁰ A Budapesti Történeti Múzeum létrejöttét ez a kongresszus is elősegíti annak ellenére, hogy a történelemtanítás elveinek ismertetése alkalmából még nem hangzott el a történelemnek nemcsak könyvből, de kiállítás segítségével való tanításának elve.

Az óbudai ásatások a szakembereket ugyanúgy foglalkoztatják, mint a nagyközönséget. Meg is állapítják, hogy a kutatások előmozdí-

tása, az előkerülő anyag tudományos feldolgozása és népszerű ismertetése szempontjából egyre szükségesebbé válik a múzeum megvalósítása.

Árpád sírjának és Fehéregyházának kutatása a csak szakmai szempontokat szem előtt tartó kongresszuson fel sem merül. Míg a magyarországi római régészet kezdeteiben is komoly és eredményes munkát végez, középkori régészetünk hazafias álpátosszal, frázispuffogtatással szakmai tévútra jut. Évekig tart az egyre jobban elmérgesedő vita, ami erősen akadályozza e tudományág idejekorán való kibontakozását.

A rómaiakori ásatások nagy tömegérdeklődést váltanak ki. Olyannyira, hogy a Tanács szükségesnek tartja, hogy az egyre jobban elszaporodó kontárásatások megakadályozására leletmentési határozatot hozzon.³¹ Részben ennek eredménye, részben pedig az Árpád-sír körül dúló vita, hogy a régészet hirtelen veszít a népszerűségéből.

Ebből a kedvetlenségből még a kutatókra is átterjedhetett valami, mert Torma, aki pedig már az előző évben megkapta a Tanácstól a megbízást, hogy az 1885-ös kiállításon szereplő régészeti anyag katalógusát elkészítse, nem végzi el a munkát, pedig ez az anyag legnagyobb részben az ő munkájának eredménye. Aquincum monográfiáját sem írta meg, holott erre is kapott megbízást a Tanácstól. Így a Tanács sem olyan lelkes már, és csak nagynehezen szavaz meg 1000 forintot az amfiteátrum és a körülötte levő feltárt területek karbantartására. Ezen a tanácsülésen (1886. május 16-án) Hampel szerint³² Gömöri Havas 3000 forintot kért, mire Ferenczy Antal tanácsstag azt válaszolta, „ami szép és jó, azt pártolni szoktam, de a régészeti ásatások eredményeit figyelemmel kísértem és tapasztaltam, hogy csak kidobott pénz és semmi értelme nincs. A régészet nem tudomány, hanem csak kíváncsiság (derűlség). Visszatérve az ásatásokra nem találtak ott semmit csak egy termet, némelyik azt mondta étterem, némelyik hogy táncterem volt. Nem akarom azt, ami semmi hasznot nem hajt, előmozdítani, a pénzt nem szavazom meg.”

Ez a tudatlan és korlátolt felszólalás nem érdekelné bennünket, ha nem volna a régészet iránti érdeklődés csökkenésének egyik tünete.

Nemcsak az Árpád-sír körül elhangzott, a régészet ügyét bizonyos szempontból kompromittáló beszédek, cikkek tanulmányok okozták ezt.

Az Országos Kiállítás által hangos, bombasztikus hatású, szépített, szenzációs látnivalókhöz szokott közönség sem mutatja azt az érdeklődést a régészet eredményei iránt, mint hét évvel korábban. Akkor az ásatások megtekintése céljából ezrek vándoroltak Óbudára.

Mivel az Országos Kiállítás időleges volt, egyszeri látogatásra szánta mondanivalóját, és bizonyos szempontból Barnum módszerét követve meglepő, emlékezetes szórakozást kívánt nyújtani, így nem hagyhatott időt a látogató képzeletének működésére: az ismeretszerzést kész helyzetek bemutatásával könnyítette meg.

Aquincumba látogatva pedig a közönség csak romokat láthatott. Olyan romokat, melyeket saját képzelőerejének latbavetésével, a kutatók eredményeit népszerűen ismertető füzetkék segítségével tudott csak

gondolatban felépíteni és a régen itt élt lakosság elképzelésével benépesíteni. Mást nyújtott az időleges kiállítás és mást az állandó múzeum anyaga.

A papföldi ásatások eredményeinek feldolgozása és népszerűvé tétele céljából ekkor már nem elég az, hogy a Nemzeti Múzeum régészei a főváros múltjával is foglalkozzanak; nem elég, hogy a főváros pénzén feltárt anyag a Nemzeti Múzeum egyéb emlékei közé sorolva foglaljon helyet. Szükség van arra, hogy olyan intézmény létesüljön, amely csak a főváros múltját tekinti kutatási területének; arra, hogy az előkerülő (ill. a későbbi korokból származó gyűjtött) anyag e célra szolgáló múzeumépületben kapjon helyet.

Ezt a kívánságot fejezi ki, illetve elégíti ki *Kammermayer Károly polgármester 1887. október 20-án kelt határozata*, amelyet Gerlőczy Károly javaslatára tett és amelyben kimondja, hogy *szükség van egy fővárosi múzeum felállítására*.

Ebben a határozatban³³ a létesítendő Fővárosi Múzeum célját is megjelöli:

„ebben összegyűjtessenek és szakszerűleg rendezve hozzáférhetővé tétessenek azok a tárgyak, melyek akár az ország történelmének a fővárossal szorosabban összefüggő egyes kiválóbb eseményeire, akár a főváros speciális helyi történetére vonatkoznak, vagy ilyeneknek emlékeit képezik.”

A határozat a múzeum gyűjtési profilját is megszabja.

„Összegyűjtessenek érmek, pecsétek, okiratok, könyvek, képek, térképek, zászlók, fegyverek, bútordarabok és más oly használati tárgyak, melyek a fővárosban előfordult emlékezetesebb események alkalmából, vagy bármi tekintetben kiváló egyének által használtattak.”

De nemcsak régi anyagot gyűjtsön a múzeum, hanem legújabbkorit is. Gyűjtessenek

„olyan tárgyak is, melyek a főváros fokozatos fejlődését és ennek mindenkori állapotát feltüntetni alkalmasak, amilyenek a fővárosi közintézeteknek és ezek berendezéseinek rajzai, esetleg mintái, a fővárosnak statisztikai és közigazgatási tárgyú kiadványai, a különböző kiállításokra készített tárgyak, az itt nyert érmek és oklevelek stb.”

A határozat az anyaggyűjtés azonnali elkezdésére vonatkozó módosítási javaslatokat is tartalmaz. A Tanácshoz tartozó minden hivatal kérdőíveket kap, és ezeken köteles válaszolni, vajon a felsorolásban előforduló régi vagy új tárgyak melyike van birtokában.

„Hogy tehát a tanács javaslatának megtételekor tiszta képet terjesztessen elő arról, miként a különböző hivataloknál és intézeteknél hány ilyen tárgy létezik: felkérletnek ezek... mikép a fenti tárgyakról a mellékelt minta szerint kimutatást f. hó december végéig a tanácshoz felelősség terhe mellett mutassák be.”

A múzeum későbbi irattárát, leletszaporodási naplóját és leltárkönyveit nézve látjuk csak, milyen gondos előrelátással készült ez a

felszólítás. A főváros kezelésében levő, majd minden intézmény birtokában volt olyan tárgy, amely a múzeum gyűjtési keretébe tartozott. Alig volt olyan fővárosi intézmény, amely az évek folyamán ne járult volna hozzá a múzeum gyűjteményeinek gyarapításához.

A legtöbb reprezentációs hivatali helyiségben festmények függtek, szobrok álltak, a mérnöki hivatal a főváros építéstörténetére vonatkozó fontos adatokat tartalmazó terveket és modelleket gyűjtött. A vízművek, gyakran folytatván mélyépítkezést, leletmentésre való felhívással járult a múzeum anyagának gyarapításához. A köztemetői igazgatóság parcellakiürítésekkel kapcsolatban hívta fel a múzeum figyelmét várostörténeti szempontból értékes sírkövek megőrzésére. A mértékhitelesítési hivataltól a későbbi években sok régi mérce került a múzeum gyűjteményeibe. A dologházi és szegényházi gondnokságok sok esetben juttattak el a múzeumba elhalt ápoltságok tulajdonában volt értékes várostörténeti dokumentumokat. A különböző ipartestületek a céhemlékek gyűjtésében voltak a múzeum segítségére.³⁴ Kezdetől fogva a fővárosi intézményeknek ez az összefogása segítette a múzeum anyagának egybegyűlését.

Ebben az évben (1887) az előző évek pangásával szemben a római ásatások ügye megint fellendül. Ásatások céljaira ismét 3000 forintot szavaznak meg. Torma 300 forint havi tisztelediját, Óbudán lakást és bérkocsihasznaletot kap. Segédként a Nemzeti Múzeumtól kikért ifjú *Kuzsinszky* Bálintot adják mellé. Kuzsinszky tehát a múzeum alapításától kezdve munkálkodik annak naggyáfejlésztésén.

Középkori emlékek felbukkanása szempontjából is szerencsésnek mondható ez az időszak.

A Budavári Bástyasétánynak a Főváros Közmunkatanácsa által foganatba vett leásása alkalmából (írja Gömöri Havas)³⁵ felszínre kerülhető történeti és régészeti tárgyak megóvása iránt a Vallás és Közoktatásügyi miniszter a főpolgármesterhez fordulván, ez a szükséges intézkedésekkel Gömöri Havast bízza meg. Ez utóbbi térképen mutatta ki a feltárt épületek nyomait, az előkerült leleteket összegyűjtötte, és észleleteit a Régészeti és Embertani Társulatban előadta. Népszerű formában a Pesti Naplóban (okt. 25-én) ismertette ezt az anyagot. Jelentés formájában a polgármester kapta meg ugyanezt. Az ügy 1887. dec. 11-én akképp nyert elintéztést,³⁶ hogy a polgármester elrendelte :

„az innét kikerült leletek a budai főegyház építési irodájában őriztessenek addig, amíg a felállítandó Fővárosi múzeumban elhelyezhetők lesznek.”³⁷

A legújabbkori anyag gyűjtését Kuzsinszky indítja meg. A lebontásra kerülő épületek gipszmodelljeit akarja elkészíttetni, és ez ügyben levelezést folytat különböző hivatalos fórumokkal. A Városházán Toldy Ferenc főlevéltáros foglalkozik a létesítendő várostörténeti múzeum anyagának begyűjtésével.³⁸ Egy évvel később, 1888-ban, „Torma úr kijelenté, hogy az óbudai ásatásokkal foglalkozni nem akar”,³⁹ mire a Tanács az ifjú Kuzsinszky Bálintot bízza meg az ásatások folytatásával.

A Budapesti Történeti Múzeum létesítését előkészítő korszak tehát befejeződött.

Az óbudai ásatásokat Schönwisner és Rómer munkáin elindulva Torma és Hampel kezdték el. Később Torma Hampel nélkül folytatta ezt a munkát, majd annak irányítása a múzeum alapításának idején Kuzsinszky Bálint kezébe került.

Eddig az eredeti helyen nem hagyható leletanyag ládába került, innen pedig a Nemzeti Múzeum raktáraiba vagy kiállítóhelyiségeibe. Ebben az évben a főváros béreveszi a Krempel-malom egyik szobáját és ebben Kuzsinszky kiállítja az előkerülő régészeti anyagot. Alig egy évvel a Kammermayer-féle javaslat megjelenése után megvan már csrájában az aquincumi múzeum.

Gömöri Havas is ebben a Krempel-malomban bemutatott kis kiállításban látja az állandó múzeum felállításának első lépését. Fáradhatatlan aktivitásának köszönhető, hogy ezt az első, kezdő lépést gyors egymásutánban továbbiak követik. 1899-ben Gömöri Havas megnyeri munkatársaknak Kuzsinszky mellett újra Hampel Józsefet és Fröhlich Róbertet.

Fröhlich epigrafus, akinek egyetemi tanárrá való kineveztetése ügyében Hampel három évvel később Mommsennel levelez.

Mommsen levelének kelte 1892. okt. 20.⁴⁰ Charlottenburgból azt írja, hogy Fröhlich híret és munkásságát jól ismeri. Részben német régészeti folyóiratokban közzétett pannóniai epigráfiai kérdéseket tisztázó publikációiból, részben barátjától, egy (olvashatatlan nevű) generálistól, akinek Fröhlich római erődítmények megtekintése alkalmából vezetője volt. Meg van győződve arról, hogy Fröhlich a mesterséget jól ismerő epigrafus — amit szerinte, sem Rómerről, sem Tormáról nem lehetett mondani —, akitől még sok várható. A levélben kitér az epigráfia kérdésére általában is. Azt mondja, hogy az epigráfia nem az ókor története,⁴¹ hanem fontos része annak a láncnak, ami az ókor történetét képezi. Szerinte a Dunamedence régészifjúsága könnyebben jut az epigráfián keresztül az ókor megismeréséhez, mint a történelemtanításon át. Avval fejezi be levelét, hogy ezért nem lehetne a régészeti tanszék számára megfelelőbb embert találni, mint az elsősorban epigrafus Fröhlichet. — Gömöri Havas tehát jól választja meg munkatársait, amikor az aquincumi múzeum létrehozásához fog.

„Az Aquincumot sűrűn látogató közönség kedvéért az érdekes leletek és műtárgyak állandó és látható kiállításai fognak rendeztetni.”⁴² Az első ilyen kiállítás a Krempel-malomban volt látható. A Krempel-malom vendéglő volt. Ennek egyik kibérelt szobájába kerültek azok a tárlók és szekrények, amelyek az 1885-ös kiállításon is a régészeti anyagot foglalták magukba. Az akkor kiállított anyaghoz újabb leletek is kerültek. Ezeket Kuzsinszky sorolta „szakszerűen összeállított csoportokban” az előzőekhez, és ismertető füzetkét is ír a kiállított tárgyakhoz.

Az 1889-ben Bécsben ülésező régészeti kongresszus tagjai hajón leutaznak ide, hogy az amfiteátrumot megtekintsék. A nyolcvan tagú

társaság felvirágzott lóvonatú kocsikon érkezik, megtekinti a papföldi ásatásokat, az amfiteátrumot, a Krempel-malomban berendezett „múzeumot” amelynek tárgyait Kuzsinszky vezetője ismertette. A kongresszus tagjainak elragadtatását tolmácsolja Virchow záróbeszédében, amelyet a következő szavakkal fejez be, „jókorá darab kultúrtörténeti területet sikerült itt Önöknek feldolgozni.”⁴³ Ezt a sikert a lelkes Gömöri Havas gyorsan felhasználja a Tanácsnál, és az itt végzett munkának a külföldiek részéről való ilyen elismerésének tudomásulvétele után a gyűlés megszavazza az Aquincumban létesítendő *állandó múzeumépület* felépítését.”⁴⁴

Ebben az évben jelenik meg először a Fővárosi Közgyűlés 1889. évi 506. sz. határozata alapján „szakférfiak közreműködésével” Gömöri Havas Sándor szerkesztésében a *Budapest Régiségei*, amely mai napig is a Budapesti Történeti Múzeum évkönyve.

De nemcsak tudományos szócikkek sora, nemcsak vezető⁴⁵ jelenik meg ebben az évben Aquincumról. Kuzsinszky az igen népszerű és nagy példányszámban megjelenő Vasárnapi Újság hasábjain is hírt ad az óbudai ásatásokról.⁴⁶

A középkori ásatások ügyére ez az év sem hoz szerencsét: egy Wandler János nevű óbudai polgár területén románkori klastrom nyomaira bukkannak a kőérberki dűlőben. A terület kapzsi tulajdonosa azonban olyan nagy kártalanítást követel, hogy a Főváros Tanácsa 1890. szept. 6-án kelt (665/VII) sz. határozatával kénytelen volt az itt célbavett ásatásoktól elállni.⁴⁷

A főváros történetére vonatkozó anyag gyűjtése azonban egy percig sem szünetel. Az 1887-ben hozott határozattal a Fővárosi Múzeum ügye lassan, lépésről lépésre halad a megvalósulás felé. Egy évvel a Krempel-malomban létesített kis kiállítás megnyitása után jelenik meg Kuzsinszky cikke az Archeológiai Értesítőben az aquincumi múzeum létesítésének fontosságáról.

1890-ben újra tárgyalás alá került az állandó fővárosi régészeti múzeum ügye; 1891-ben 7500.— forinttal szerepel a főváros költségvetésében. Ebben az évben a feltárt falakat cementtel óvják az időjárás viszontagságaitól. A következő év (1892) megint szép régészeti sikereket hoz: a dohánygyár és a Viktória malom építkezésénél leletmentés alkalmából 30 feliratos kő került elő.

1894-ig folynak az állandó múzeum építkezésének és berendezésének előkészületei. 1894. május 10-én nyílik meg ünnepélyes keretek közt a múzeum, és ugyanezen év november 2-án hal meg Gömöri Havas Sándor, miután megadatott neki, hogy élete egyik célját, a Fővárosi Múzeumot létrehozza.

Szerkesztésében az általa életrehívott „Budapest Régiségei”-nek négy évfolyama jelent meg. Az V. kötetben közzétett dolgozata már halála után látott napvilágot.⁴⁸ Kuzsinszkynek G. Havasról írt nekrológja szerint

„elévülhetetlen érdeme, hogy propagandát teremtett oly ügynek, mely éppen nem alkalmas arra, hogy általános érdeklődést keltsen, még kevésbé arra,

hogy nagyobb áldozatokra serkentsen. Kezdetben az állam, majd a Főváros áldozatkésztségét szerezte meg s az elért eredmények igazolták, hogy úgy az állam, mint a Főváros a tudomány és a közmívelődés hasznára fordították a pénzüket . . . nem reflektált arra, hogy az ásatások vezetésével tudományos babérokat arasson, hanem megmaradt kezdettől fogva azon mozgató erőnek, mely az ügyet állandóan felszínen tartja."

Gömöri Havasnak számos tudományos, a főváros régmúltjával foglalkozó értekezlete, dolgozata is jelent meg az Archeológiai Értesítőben, az 1884-ben megjelent Pulszky emlékbumban, az általa kezdeményezett Budapest Régiségei első öt kötetében stb. Munkatársai megválasztásában gondos előrelátással cselekedett. A magyar tudományos élet legjobbjában sikerült felébresztenie a várostörténeti múzeum létesítése iránti lelkesedést. Jobb kezekben, mint Kuzsinszkyéiban nem is hagyhatta volna a Fővárosi Múzeum ügyét, hiszen nála a lelkesedés nagy körültekintéssel, alapos szaktudással és fáradhatatlan munkabírással párosult.

A múzeum megnyitását még megérhette Gömöri Havas Sándor, és olvashatta azokat a színes beszámolókat, melyek evvel az eseménnyel kapcsolatban a lapokban megjelentek.

„ . . . A közönség, amely olykor-olykor Óbudára kirándul, hogy az ott eszközölt ásatásokról tudomást vegyen, bizonyára kellemes meglepetést fog érezni, látva a romok által körülvevő téren azt a magasra kiemelkedő épületet, mely alakjánál fogva már messziről elárulja rendeltetését.”⁴⁹

A templum in antis stílusban emelt épületet Orczy Gyula fővárosi mérnök tervezte (az építkezés 11 000 forintba került). Előcsarnokból és egy teremből állt. Raktárai, kutatóhelyiségei nem voltak. Eredetileg a pronaosba akarták a szobrászati anyagot és a feliratos emlékeket helyezni, de mivel ez csak két méter széles volt, 40 darab köemlék számára szűknek bizonyult. Ezért, ahelyett, hogy egymás mellé helyezték volna a kiállításra szánt sírköveket, egymás fölött ágvasták be őket padlótól mennyezetiig a falba. A padlóra pedig csak az került, ami a falakon nem fért el.

A belső terem (6×8 m méretű) cella falait pompeii falfestmények stílusában festették ki. Köemlékek, feliratos kövek, stukkódíszek, padlómozaikok kerültek benne felállításra. Az apró tárgyak, kisebb faragott kövek, érmek a terem közepén szekrényekben voltak láthatók.

„Az épület már most is szűk” — fejezi be mondanivalóját a cikk írója. Ezt a Tanács is tudomásul vette és még ugyanebben az évben megszavazta a bővítés költségeit. Két évvel később, 1896-ban, az épülethez jobbról és balról szárnyépületet csatoltak. (45. kép)

Az aquincumi múzeum megnyitása nem egyetlen lényeges eseménye az 1894-es évnek. Körvonalaiiban kibontakozik már az újkori anyag elhelyezésére vonatkozóan is egy megoldás:

A képviselőház jún. 22-i ülésén új Múcsarnok létesítésére 200 000 forint költséget szavaz meg.⁵⁰ Ha elkészül az Új Múcsarnok, a Régi Múcsarnok épülete felszabadul és helyet adhat annak az anyagnak, amelynek zömét az 1885-ös kiállítás fővárosi pavillonjában kiállított modellek,

rajzok, képek alkották, továbbá a Kuzsinszky által elkészítettett, lebontott épületeket megőrkítő gipszmintákból és a különböző hivatali helyiségekből begyűjtött múzeális tárgyakból áll. 1894-ben megnyílik a Nemzeti Szalon, „a magyar képzőművészek és műpártolók egyesülete”.

Ugyanebben az évben (1894-ben) szerepel Ernszt Lajos magyar történeti gyűjteményének egy része először nyilvánosság előtt. A Történeti Képcsarnokban kerül kiállításra egy 59 darabból álló (magyar vonatkozású politikai arcképeket, írók portréit, művészek önarcképeit, magyar történeti tárgyú festményeket, irodalmi és politikai vonatkozású karikatúrákat, szobrokat, metszeteket, viselettörténeti ábrázolásokat és kéziratokat tartalmazó) gyűjtemény.⁵¹ Ennek az anyagnak bemutatása nagy számú látogatót vonzott. Gyarapszik a leendő Fővárosi Múzeum anyaga is. 1895-ben Kuzsinszky Porzsolt Kálmán segítségével a koronázó főtemplom restaurálása alkalmából kicserélt kötőredőket szerzi meg, és ezeket így megmenti a pusztulástól. Ezeket ideiglenesen Aquincumba viteti, avval az elképzeléssel, hogy ha majd meglesz a városligeti épület, ott találhatnak majd fedélre.

1896-ban nyílik a millenáris kiállítás. Ez nemcsak azért érdekel bennünket, mert fővárosi pavilonjának anyaga később a Fővárosi Múzeumba kerül megőrzésre és bemutatásra, hanem mert a kiállításon szerzett prezentációs tapasztalatok sok szempontból befolyásolják majd a várostörténeti múzeum kiállításainak berendezését.

A millenáris kiállítás, mint az 1885. évi országos kiállítás is, a Városliget területén létesült: történeti és jelenkori főcsoportból állt. A történeti főcsoport rendezőségének (amelyben a magyar tudományos élet kimagasló alakjai foglaltak helyet) elnöke Szalay Imre, a Nemzeti Múzeum igazgatója volt. A jelenkori főcsoport rendezői közé azok a szakemberek tartoztak, akiknek az eddigi nagy ipari kiállítások rendezésében tapasztalataik voltak, továbbá a főváros és különböző vállalatok megbízottjai.

A főváros pavilonja a jelenkori főcsoport művészeti és közművelődési részlegéhez tartozott. Ezt a főcsoportot egyébként inkább mezőgazdasági és ipari tematikájú pavilonok alkották.

A millenáris kiállításon ütközött össze nálunk először a kiállításrendezés két szempontja: a környezetbe-helyezés és a tipologizálás elve.

A történeti főcsoport anyagát nem „modern” személytelen üvegpalotába helyezték el, mint ahogyan azt 1857-ben a londoni kiállításon (mai Victoria and Albert Museum) és a bruxelles-i Cinquentaenaire alkalmából tették.

Az ország történelmének és művészetének itthon és külföldön begyűjtött emlékeit a hazai építészet fejlődését ismertető neoromantikus keretben a román, gótikus, renaissance és barokk építészeti emlékek utánzásából alkotott ún. Vajdahunyadvárban mutatták be.

Ebben az épülettömbben Szalaynak módjában állt mindazokat a múzeumi rendezési elveket megvalósítani, amelyeket tizenegy évvel

később megjelent tanulmányában⁵² le is szögez. A múzeumnak — szerinte — népszerű és élvezetes módon kell az ismereteket terjesztenie. (A történeti főcsoport, amely a honfoglalástól a millenniumig ismerteti Magyarország történeti és művészeti emlékeit rekonstruált környezetbe ágyazva, inkább múzeum, mint kiállítás jellegű volt, hiszen nem időleges bemutatásra készített anyagot tárt a látogatók elé, hanem hazai és külföldi múzeumok, egyházi és magángyűjtemények legértékesebb művészeti és történeti emlékeit) — Helyesebbnek tartja az egyszerű tipologizáló bemutatás helyett a sokkal nagyobb fáradságot, komponálókészséget igénylő interieurszerű bemutatást. Messze megelőzi korát, amikor magyarázó szövegekkel, térképekkel, grafikonokkal kiegészített anyagát egyszerű, díztelen szekrényekbe és tárlókba kívánja helyezni. Ellenzi a zsúfolás elvét és az egyszerűen megtekinthetővé tett raktár-múzeumokat.

E múzeológiai elveknek bölcs mértékletességgel való alkalmazása — sajnos — a kiállításnak nem minden részén valósult meg. A századvég fülledt szalonjaiban gazdagodó polgár szenzációt kívánt, és ezt a kiállítás néprajzi csoportjában és nagy történelmi felvonulását megörökítő körképekben, panorámákban találta meg. A néprajzi faluban életnagyságú bábuk népesítették be a rekonstruált környezetet. A panorámák pedig a barokk korból átmentett szenzációk voltak. Ezekben nem kötött nézőszögből nyújtották hengerpalást belsején a látványt, amiáltal különböző pontokról különböző életszerű hatást tudtak elérni: elmosódott bennük a festészet és a szobrászat közötti határ (hasonló elven alapultak, mint ma a háromdimenziós film).

(Ilyen volt Feszty körképe, továbbá két lengyel festő, Jan Styka és Kossak: Kosciuszko győzelmét ábrázoló panorámája stb.) Az ilyen törekvések a korszak szecessziós levegőjében panoptikumszerű giccsekké váltak.⁵³

A kiállítás jelenkori főcsoportja inkább az anyag tipologizálását tartotta helyes kiállítási elvnek.

Nem érdektelen pár évtized távlatából megvizsgálni a millenáris kiállításon alkalmazott kétféle prezentációs elv továbbfejlődését ill. későbbi időkre való hatását.

A környezetbe-helyezés elve rossz irányba terelődik, olcsó alpátosszal a szenzációéhes tömegeket kiszolgáló szórakozások eszközévé válik.

A tipologizálás elve éppen azért, mert a múzeum el akar ütni, különbözni akar ezektől az olcsó szórakozási lehetőségektől, megmerevedik. A múzeumok hosszú évtizedeken keresztül rideg, raktárszerű kiállításokat létesítenek. Nem akarnak népszerűsíteni, csak látni engedik felhalmozott kincseiket, és ezáltal csak a beavatottakhoz szólnak és a népszéles rétegeit kizárják falaik közül.

A millenáris kiállításon bemutatott fővárosi anyag a Budapesti Történeti Múzeum újkori osztálya első leltárkönyvének 90 tételét képezi. Eredeti régészeti anyag mellett a főváros építészetének fejlődését, népes-

ségének növekedését, a közigazgatás minden vívmányát ismertető makettek, diagramok, képek, rajzok kerültek itt bemutatásra.

Ahogy két évvel az 1885-ös Országos Kiállítás után Kammermayer Károly polgármester határozatban kifejti egy Fővárosi Múzeum létesítésének szükségességét (ennek eredményeként működik már ekkor két éve az aquincumi múzeum), úgy teszik szükségesszerűvé és időszerűvé — két évvel a millenáris kiállítás után — a különböző tudományos események, múzeológiai irányzatok és a közhangulat, Kuzsinszky „A Székesfővárosi múzeum és a vele kapcsolatos könyvtár szervezése tárgyában” című javaslatának felterjesztését (1898 aug. 15-én). Ez a javaslat két pontban fekteti le a létesítendő Fővárosi Múzeum célkitűzéseit és beosztását, majd több oldalas indokolásban részletezi az egyes pontokban kifejtett elveket.

A javaslat szerint :

„1. §.

„A Fővárosi múzeum és a vele kapcsolatos történeti könyvtár célja összegyűjteni és úgy a nagyközönségnek, mint a szakférfiaknak hozzáférhetővé tenni Budapestre vonatkozó minden emléket eredetiben és másolatban, melyek a város múltjára, fejlődésére a legrégibb kortól kezdve a mai napig világot vetnek, nem zárván ki a jelen állapotokat feltűntető tárgyakat sem, melyek a jövő szempontjából érdekesek lehetnek, bizonyosságot tevéen azon nagyarányú munkálatokról, törekvésekről, melyeknek Budapest páratlan felvirágozását köszönheti.”

2. §

A Fővárosi Múzeumnak két osztálya van :

A) A római, amely magába foglalja az aquincumi régiségeket ;
B) hol Budapest ősi, középkori és újkori emlékei vannak s amelyet kiegészít a mai, ill. mindenkori állapotokat feltűntető tárgyak gyűjteménye, a képtár és a történeti könyvtár.”

Kuzsinszky javaslatában a múzeum anyagát is ismerteti.

„A B. részleg keretei a következők :

- I. Budapest őskori és népvándorláskori régiségei. Budapest térképei.
- II. A város egészét s egyes részeit, úm. tereit, utcáit, nevezetesebb köz- és magánépületeit, hidait feltűntető metszetek, photographiák, aquarellek, modellek, köz- és magánépületekről fennmaradt faragványok.
- III. Budapest régi templomi emlékei. A Victoria téglagyár helyén kiásott romok, a margitszigeti templomrom, Mátyás templom, Belvárosi templom stb.
- IV. Budapest történeti emlékei. Mátyás király palotája, török idők, Budavár visszafoglalása, 1838. árvíz, 1848/49. események, országgyűlések, koronázási, jubiláris ünnepek, uralkodók látogatásai, kiállítások, fejedelmi személyekkel kapcsolatos események.
- V. Irodalmi, színészeti és művészeti emlékek. Kiváló írók, művészek arcképei, reliquiái, régi színházak, berendezésük, festők, szobrászok műtermei.”

(A Petőfi ereklyék gyűjtése pl. 1903-ban indult meg. 1909-ben nyílik a Fővárosi Múzeumhoz tartozó Petőfi múzeum a Bajza utcában. Ez azonban a felszabadulás után, mivel akkor külön irodalomtörténeti múzeum létesül, és mert a Petőfi ereklyéknek csak egy része fővárosi vonatkozású, elszakad a Budapesti Történeti Múzeumtól. Színháztörténeti emlékeket

később a Nemzeti Múzeum, a Nemzeti Színház és az Operaház is gyűjt. Majd külön Színháztörténeti múzeum is létesül.)

„VI. A városi kormányzás emlékei. Oklevelek, pecsétek, pénzek, jogszolgáltatás, czéhek, mértékek, súlyok, rendőrség stb.

VII. A főváros ügyében érdemeket szerzett férfiak arcképcsarnoka. Polgármesterek, tanácsnokok, bizottsági tagok, jóltevők.

VIII. Festmények és szobrok. A főváros képzőművészeti bizottsága által eddig megrendelt és ajándékba kapott festmények és szobrok, másolatok, nyilvános pályázatoknál beérkezett szoborművekről.

IX. A város építkezéseire vonatkozó tárgyak, a város egészét vagy részleteit felölelő rendezési tervek, köz és magánépületek tervei, másolatai.

X. A város technikai, gazdasági és kulturális fejlődését illusztráló tárgyak. Közlekedés, közmunkák, ú. m. kövezés, csatornázás, vízvezeték, világítás, vásárcsarnokok, iskolák, kórházak.

XI. A múzeummal kapcsolatos szakkönyvtár.”

A javaslat második része az „Indokolás”, amely szerint

„A Tek. Tanács már 1887 okt. 20-án tartott ülésén⁵⁴ kimondta, hogy a fővárosi múzeum felállítását szükségesnek tartja.

Arra, hogy a fővárosi múzeum szerveztessék, a szükséges feltételek megvannak.

Római osztálya évek óta fennáll s 5 termet és 3 folyosót megtöltő régiségek gyűjteményéből áll. Ennek gyarapodását biztosítják az évről évre rendszeresen eszközölt ásatások...

Ami a múzeum másik osztályát illeti, berendezésére egyelőre ugyan csak a városligeti Múcsarnok áll rendelkezésre, melyet a főváros 100 000 forintért vett meg a kormánytól s a Fővárosi Múzeum céljaira szánt, de ezen épület teljesen alkalmas múzeumnak, elég számos és elég tágas helyiségekkel rendelkezik arra, hogy hosszú éveken át helyet találjon benne a múzeumnak a 2. §-ban vázolt valamennyi csoportja.”

A javaslat a továbbiakban említést tesz arról is, hogy a Nemzeti Múzeum kész lemondani elsőségi jogáról a főváros területén állami munkák során talált leletek esetében, sőt olyan anyagot is átenged, amely a szervezendő Fővárosi Múzeum keretébe tartozik. Hiszen a Fővárosi Múzeum nem kíván semmiben sem „concurrere” lenni a Nemzeti Múzeumnak.

Ennek a javaslatnak eredményeként 1899. április 26-án a főváros közgyűlése határozatot hoz a múzeum és a könyvtár szervezése tárgyában. Matuska polgármester elrendeli a múzeális tárgyak jegyzékbe foglalását, a múzeum berendezésének elkezdését, a tárgyak múzeumba szállítását és elhelyezését.

Ezzel a határozattal meg is indul a Fővárosi Múzeum élete. A következő nyolc év (1907 június 1-ig a városligeti Fővárosi Múzeum megnyitásáig) a gyűjtés és szervezés munkájával telik el.

1899-ben Kuzsinszky a dotáció felemelését kéri, és ezt avval indokolja, hogy

„nem szabad elfelejteni, hogy itt egy állandó intézmény megvalósításáról van szó s az áldozatnak, amit a Főváros hoz, örök időkre nyoma marad.”

13 éven át képviseli — egy adminisztratív tisztviselő, egy szolga és egy ideiglenes díjnok segítségével — a múzeum ügyét. 1900-ból való a múzeum első leltárkönyve, amelyben a már kiállításokról jól ismert anyag mellett a Marsigli és Lanfranconi-féle gyűjtemények metszetei és tárgyai is szerepelnek.⁵⁵

1901-ben a Tanács határozata alapján a városligeti és az aquinumi múzeum „Fővárosi múzeum” név alatt egyesül, és ettől fogva egy tételben szerepel a költségvetésben.

1902-ben a későbbi Kőtár magva, a domonkosok Szent Miklós téri templomáról származó faragványok a Halászbástya északi toronyhelyiségébe kerülnek. 1904-re a városligeti épület minden egyes helyisége elkészült.

1906. ápr. 3-án kelt az a határozat, amely a múzeum megnyitását elrendeli és 1907. jún. 1-én a Fővárosi Múzeum városligeti épülete megnyitja kapuit.

A katalógus belső oldalán a múzeum alaprajza, beosztása látható. (48. kép)⁵⁶

Az útmutató és a ránk maradt fényképek alapján (47, 49–52. kép) tökéletesen elképzelhető a múzeum első kiállításának beosztása.

A termék zsúfoltságát már kezdettől fogva a helyszűke és a anyag gazdagsága okozta. Az épületet nem múzeum, hanem időleges kiállítás csarnokául tervezték.

A múzeum lényeges feladataira az épület tervezése közben nem gondoltak. Gyűjtés, konzerválás, kutatás céljaira az épület jobbszárnyán levő három helyiséget jelölték ki.

Az épület a történeti stílusok tobzódása idején tarka neoreneszánsz díszítést kapott. Ehhez a dekorációhoz igazodott Kuzsinszky, amikor a díszes párkányok alatti falfelületeket is színes mustráspapírral látta el és erre a kiállítófelületre helyezte több sorban egymás fölött a változatos, előző tulajdonosaik ízlése szerint megválogatott keretekbe foglalt képeket. Igyekezett anyagát termekint tematikai egységekbe tömöríteni, ami azonban a helyszűke miatt csak négy teremben sikerült. (A céhemlékekében, a Buda visszafoglalásával foglalkozóban, az arcképcsarnokban, s a terveket és helyszínrajzokat bemutatóban.) A többi helyiségben a csoportokhoz teljesen idegen anyagot is kevert. Így pl. köemlékeket bárhol elhelyezhetőnek tartott.

Biztos, hogy a sok, néha vásári eszközöket is felhasználó időleges kiállítás arra készítette, hogy ettől eltérő „komolyabbat” nyújtson a látogatóknak.

Ebben az időben nyilván erre is volt szükség, ezt is várták a múzeumtól, mert sok az érdeklődő. A látogatási időszakban (júniustól október végéig) 13 400 fő fordult meg a termekben. A múzeum az iskolákkal is keresi a kapcsolatot,

„hogy a főváros tanuló ifjúsága bővíthesse és a szemlélet közvetítésével emlékeztetésben megrögzíthesse azokat az ismereteket, amelyeket az iskolai tanulmányok során Budapest történetére vonatkozóan szerzett.”⁵⁷

A Fővárosi Múzeum oktatási programját illetően tehát messze megelőzi korát. A harmincas évek muzeológiai konferenciáin olyan sokat vitatott kérdés: „a múzeumok és iskolák kapcsolatának” témája már ekkor, itt, ilyen határozott formában fellép. A Budapesti Történeti Múzeum azon részei tehát amelyek később a régészeti ill. újkori osztály elnevezést kaptak, Aquincumban és a Városligetben már 1907-ben működtek. Horváth Henrik munkájának eredményeképpen 1932-ben megalakult a Halászbástya saroktornyában a Kőtár mint a Fővárosi Múzeum új részlege. Ugyanezen időszakban már működött a Fővárosi Régészeti Intézet Nagy Lajos vezetése alatt. Itt az ős- és ókori ásatások mellett középkori régészeti feltárások is folytak Garády Sándor irányítása alatt. Ez utóbbi anyaga és a Kőtár 1945-ben egyesült önálló középkori osztállyá, amely a várasatások anyagából 1952 decemberében nyitotta meg kiállítását a Vármúzeum mai épületében.

J E G Y Z E T E K

¹ 1881: XXXIX. tc. a műemlékek fenntartásáról.

² Arch. Ért. 1875, 124.

³ Torma K., Adalékok Sarmizegethuza és Aquincum felirataihoz. Arch. Ért. VIII, 135.

⁴ 1849—1913.

⁵ Márton Lajos, Hampel József nekrológja. Arch. Ért. 1913.

⁶ Schönwisner István egyetemi könyvtárnok 1788-ban meszes gödör ásatása közben a Flórián utcában római fürdőt talált, és ezt Mária Terézia megbízásából „De ruderibus laconici caldarium Romani” címmel publikálta. Ebben a munkában Aquincum történetét ismertette és megdöntötte a Bonfini féle Sicambria-elméletet. Antonius Itinerariumáról szóló, 1780-ban megjelent kommentárjában Aquincumról mint a provincia főhelyéről ír. Gömöri Havas szerint „Schönwisner mutatta meg, mekkora felkészültséggel kell a római műemlékek és leletek leírásához fogni.” (G. Havas, Óbuda—Aquincum az 1880—88. évi ásatások kezdete és lefolyása. Bud. Rég. I. 1889.)

⁷ Hampel József, Aquincum történetének vázlata. Arch. Közl. 1871.

⁸ Itt volt Virchow, Schliemann barátja, berlini antropológus professzor, Franks a British Museumból, Hildebrandt svéd régész, Worsae dán múzeumigazgató, Broca párizsi orvosprofesszor — Zichy Jenő barátja, Capellini olasz geológus, Pigorini a római Museo Etnografico Nazionale megteremtője. (Hampel József, Arcképek az ősrégészeti kongresszusról. Vas. Ujs. 1876, 603.)

⁹ Borostyáni Nándor, Régészeti kirándulás Aquincumba. Vas Ujs. 1876, 603.

¹⁰ A régiségtár őrének jelentése az országgyűlés által kiküldött múzeumi bizottsághoz. Arch. Ért. 1881.

¹¹ Némethy Lajos, Óbuda római. Vas. Ujs. 1880, 703.

¹² Uő, Az aquincumi amfiteátrum. Vas. Ujs. 1880, 774.

¹³ Hampel József, Hazai archeológiánk jelene és jövője. Arch. Ért. 1881, 261.

¹⁴ Torma Károly, Aquincumi ásatások. Arch. Ért. 1881, 252.

¹⁵ Thallóczy Lajos, A fejéregyházi ásatások. Árpád sirja. Vas. Ujs. 1880, 406.

¹⁶ Pest. Pfeiffer. 1880, 24.

¹⁷ Thallóczy i. m.

¹⁸ Gömöri Havas Sándor, Az óbudai Fehéregyház. Bud. Rég. II. 1890.

¹⁹ Uő, uo.

- ²⁰ *Uő, uo.*
²¹ *Uő, uo.*
²² Vas. Ujs. 1884, 331.
²³ Kiállítási kalauz. Hivatalos adatok alapján szerkesztették Balogh Vilmos, Toldy Ferencz, Gelléri Mór. Budapest, Pesti könyvnyomda r. t. 1885.
²⁴ Budapest. Mit 44 Illustrationen und einem Plan der Stadt. Mit einem Anhang über die Budapester Allgemeine Landesausstellung des Jahres 1885. Zürich 1885.
²⁵ Vas Ujs. 1885, 306.
²⁶ Útmutató az Orsz. Kiállításra. Fővárosi kalauzzal. Szerk. Sziklay János és László Elek. Budapest 1885.
²⁷ Útmutató. i. m.
²⁸ Vas. Ujs. 1885, 374.
²⁹ Útmutató i. m.
³⁰ A történelemtanítással foglalkozó csoport elnöke Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter.
³¹ 1885. júl. 16-án 32444/III. sz. alatt a Tanács elrendelte, hogy a III. ker. területén eszközlendő lebontásokra, ásatásokra és építkezésekre adandó engedélyek ezentúl a Fővárosi régészeti bizottmány elnökével is közöltessenek avégből, hogy az ilyen munkálatok alkalmából napfényre kerülő régészeti és műtárgyak el ne kallódjanak.
³² *Hampel József*, Régészet a Főváros közgyűlésén. Arch. Ért. 1886. 189.
³³ Budapest Főváros Tanácsa 11358/1886. VII. sz. határozata.
³⁴ A kiscelli múzeumban őrzött levéltári anyag (akták 1887-ből) bizonyítja ezen tárgyak múzeumba kerülését. Ezek a tárgyak először a Városházán kaptak helyet, majd az 1885-ös kiállítás bezárása után a Múcsarnokban tárolták őket. (Kuzsinszky jelentése a Tanácsnak. Főv. Közlöny 24. sz. 1900. márc. 1. 378. o.)
Itt mondok köszönetet Bertalan Vilmosnak, a kiscelli múzeum igazgatójának és Seenger Ervinnek, ugyanezen múzeum irattárosának, hogy irattárukat megtekinthetővé tették és sok értékes útbaigazítással segítettek munkámban.
³⁵ *Gömöri Havas Sándor*, Óbuda—Aquincum az 1880—1888-ik évi ásatások kezdete és lefolyása. Bud. Rég. 1889.
³⁶ Budapest Főváros Tanácsa 39388/VII. sz. határozata.
³⁷ *Gömöri Havas Sándor* i. m.
³⁸ *Dr. Kuzsinszky Bálint* A Budapesti Székesfővárosi Múzeum katalógusa. Budapest. 1907.
³⁹ *Gömöri Havas Sándor* i. m. Bud. Rég. I.
⁴⁰ Széchényi könyvtár kéziratárában 1929/36. sz. alatt.
⁴¹ „Allerdings sind die germanischen Inschriften und ist die Epigraphik überhaupt nicht die Geschichte des Altertums, aber nicht bloss ist sie davon ein wichtiges Glied, sondern es sollten ihre leitenden Männer nicht vergessen, das die im Donaulande sich bildende Jugend in die Geschichte des Altertums sicherer und frischer auf diesem Wege eingeführt wird, als auf dem, über Marathon und Salamis. Herr Fröhlich ist ein gründlich gebildeter Mann...” stb.
⁴² *Gömöri Havas* i. m. Bud. Rég. I.
⁴³ „Sie haben hier ein schönes Stück Kulturgeschichte aufgeräumt.”
⁴⁴ *Gömöri Havas* i. m. Bud. Rég. I.
⁴⁵ *Dr. Kuzsinszky Bálint*, Aquincum és romjai. Budapest 1889.
⁴⁶ Vas. Ujs. 1889, 161. és 607.
⁴⁷ *Gömöri Havas*, i. m. Bud. Rég. IV.
⁴⁸ Nekrológja a Bud. Rég. 1897 ben jelent meg.
⁴⁹ Vas. Ujs. 1894, 354.
⁵⁰ „Az Új Múcsarnok ügyében a Magyar Képzőművészek Egyesülete értekezletet tartott. Az értekezlet Schickedanz tanárnak bemutató tervén több változtatást tett.” (Vas. Ujs. 1894, 434.)
⁵¹ Vas. Ujs. 1893, 721.
⁵² *Szalay Imre*, Múzeumainkról. Múzeumi és Könyvtári Értesítő I. 1907.

⁵³ A saalburgi tábormúzeum megnyitása a Fővárosi Múzeuméval egy időben zajlott le 1907-ben, tehát húsz évvel a millenáris kiállítás után. Rekonstruálták az egész tábort: felmenő falak, tetőzet, belső berendezés került a feltárt alapfalak fölé, és Vilmos császár a századvégi nagy felvonulások mintájára a többi bajszos előkelőséggel együtt római milesnek öltözve nyitotta meg a tábormúzeumot.

⁵⁴ 11358

1889/VII

⁵⁵ Lanfranconi Enea által Budapest fővárosnak ajándékozott budapesti történeti képek jegyzéke. Pesti könyvnyomda, Budapest 1887.

⁵⁶ Kuzsinszky Bálint, A Budapest Székesfővárosi Múzeum katalógusa. Budapest 1907.

⁵⁷ 1907. júl. 17-én kelt akta.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 41. Die Ausgrabungen in Aquincum; Zeichnung von Theodor Dörre für „Vasárnapi Ujság“

Abb. 42. Saaldetail des städtischen Pavillons der Ausstellung von 1885 (Städteplanung)

Abb. 43. Saaldetail des städtischen Pavillons der Ausstellung von 1885 (Ausstellung für Schulwesen)

Abb. 44. Die Kunsthalle der Ausstellung von 1885

Abb. 45. Die in 1896 vollzogene Erweiterung des Aquincumer Museumsgebäudes mit zwei Seitenflügeln

Abb. 46. Das Innere der Kunsthalle der Landesausstellung von 1885; Zeichnung von Theodor Dörre

Abb. 47. Das Städtische Museum in 1907, Saal IX.

Abb. 48. Grundriß und Einteilung des Gebäudes des Städtischen Museums im Stadtwäldchen in 1907

Abb. 49. Das Städtische Museum in 1907, Saal III.

Abb. 50. Das Städtische Museum in 1907, Saal X.

Abb. 51. Das Städtische Museum in 1907, Saal IV.

Abb. 52. Das Städtische Museum in 1907, Saal XI.

KÖNYVISMERTETÉSEK

A legújabb német nyelvű középkori várostörténeti irodalomból

„Die Erforschung des Städtewesens ist heute ein so komplexes Unternehmen daß ein Forscher allein sie kaum nach allen Seiten hin mit Erfolg betreiben kann.” (Th. Mayer, *Schweiz. Zeitschr. f. Gesch.* IV. 1954, 126.)

A középkor történeti kutatásában a városok múltjának mindig nagy szerepe volt. A várostörténeti irodalom nagyobb arányú kibontakozása már a múlt század derekán megindult. A források publikálásával párhuzamosan a történettudomány szakágazatai közül elsőnek a jogtörténet vette vizsgálat alá a városok viszonyait, dolgozott ki fontos részleteket és összefüggéseket (pl. a városjogok keletkezése, város és piac viszonya stb.). A jogtörténet után a gazdaság- és társadalomtörténet is fokozott figyelmet szentelt a városok vizsgálatának, sőt hamarosan átvette a vezető szerepet. A városok fennmaradt forrásanyagának részletes feldolgozásával, lehetőleg számszerű, statisztikailag is értékelhető anyagra támaszkodva igyekezett a legapróbb részletekig kidolgozni a városok és a polgárság helyzetét. Erőfeszítései nyomán alakult ki a középkorvégi városoknak az az általánosan elfogadott képe, amely még ma is alapját képezi a középkori városokkal foglalkozó kutatásnak, s amelynek csúcspontját a két világháború között a belga H. Pirenne, a német G. v. Below és F. Rörig munkái jelzik. Bőséges forrásanyag azonban csupán a középkor második feléből maradt fenn, így a gazdaság- és társadalomtörténet csupán hipotézisekkel oldhatta meg a városok keletkezésének kérdését. A hipotézisekkel áthidalt korszak kérdéseinek és főképpen a városok kezdeteinek tisztázását szolgálta a településtörténetnek a kutatásba történt bekapcsolódása. A településtörténet módszertanában kifejezetten történeti ismeretek mellett most már a földrajz, a művészet- és építéstörténet részeredményei is helyet kaptak. Ezzel a módszerrel jelentős eredmények születtek, főképp a városok területének fejlődése, a szervesen létrejött és újonnan alapított városok végleges szétválás-tása terén, de a városok keletkezésének kérdése mégsem nyert megnyugtatóbb megoldást. A legkésebb a régészet kapcsolódott bele a várostörténeti kutatás munkájába. Ennek a tudománynak távolmaradását hosszú ideig a korlátozott ásatási lehetőségek indokolták. A középkori városok

történetük későbbi folyamán átalakultak, modern európai nagyvárosokká lettek. Az átalakulás során főképpen a múlt században a kapitalista fejlődés hagyományra és tudományos érdekre való tekintet nélkül, gyors iramban tüntette el a múlt emlékeit, régészek közreműködése nélkül bontott le városfalakat, templomokat és polgárházakat egyaránt. De akár a fejlődés, a város területi növekedése, akár a város stagnálása volt is a tényleges helyzet, a városok területe mindkét esetben lakott, „fedett” terület maradt, amelyen nagyobb arányú ásatás gyakorlatilag keresztülvihetetlen volt. Alig akadt egy-két olyan középkori város, amelyet lakói teljesen elhagytak volna. Ilyen kivétel volt a haithabu-i (Schleswig—Holstein) és dorestad-i (Hollandia) ásatás, amely a városok kezdeteire is fényt vető jelentős eredményeket hozott. Egyébként azonban a fennmaradt városokban legfeljebb egy-egy pont megvizsgálására nyílt alkalom, és a régészet ennek következtében csupán „adalékokat” szolgáltatott a várostörténet számára. A második világháború ezen a téren szomorú lehetőséggel ajándékozta meg a régészetet. A háború során számos európai város legnagyobb része rombadőlt, s a légítámadások okozta romhalmaz alatt szabaddá vált az út átgondolt, rendszeres régészeti kutatások számára. Ez a kutatás — csakúgy mint hazánkban — mindenfelé új eredményeket hozott létre annak a komplex módszernek segítségével, amelyben történészek, földrajztudósok, régészek és építészek együttesen törekedtek a város története homályos pontjainak felderítésére. A történelem „aktualizálásának” munkája volt ez a szó nemes értelmében, amely a történettudományt és régészetet a mindennapi alkotó élettel kapcsolta össze, a hagyomány és a szülőföld iránti szeretet vonásait mentette meg a jövő nemzedék számára.

Sajnos nem mondhatjuk el a bevezető sorokban azt, hogy ebből a nagyarányú fejlődésből, mely kontinensünket szinte teljes egészében átfogta és még ma is átfogja, a magyar történettudomány is kivette volna részét. Középkori várostörténetünk már a két világháború közti időszakban is egyre kevesebb kiváló művelőre akadt (Kováts Ferenc, Mályusz E., Pleidell A., Nagy Lajos) és a városok múltja nem egyszer idegen kutatók (K. Schünemann) vadászterületévé vált. A második világháború után a régészet nagy erővel indította meg a szabaddá vált területeken az ásatási munkálatokat, amelyeknek eredményei ugyan ma még nem kerültek szintézis formájában feldolgozásra, egyes részeredmények azonban már ismeretessé váltak. Ezzel szemben a történettudomány területén a kutatás állapotát — Szűcs Jenő könyve kivételével — a teljes pangás, a várostörténet iránti teljes érdektelenség jellemzi. A főiskolai tankönyv első verziója is ezt a képet mutatja. A tankönyv vitáján Paulinyi Oszkár állapította meg, hogy a várostörténeti részek „magyar glóbus” szemlélettel készültek.¹ A szöveg nem mutatta sem a német vagy francia, sem a legközelebb eső lengyel vagy cseh hasonló irányú kutatások eredményeinek felhasználását.

Ennek az összefoglaló ismertetésnek megírására éppen várostörténeti kutatásunk pangása késztetett bennünket. Célunk az, hogy néhány

sorban felhívjuk a figyelmet a második világháború után elért új eredményekre s azokra a módszerekre, amelyekkel az új eredményeket érték. Ilyenfajta tájékoztatások elmaradása súlyos hiányt jelentett az idősebb nemzedéknek, amely a két háború közti időszakban rendszeres ismertetéseket kapott az európai tudomány eredményeiről. Még nagyobb kárt okozott az új eredmények ismeretének hiánya az ifjabb korosztály tagjainak. A németnyelvű irodalom ismertetésével éppen ezért olyan sorozat megindítását szeretnénk elérni, amely előbb átfogó jellegű cikkekben adná közre a francia, cseh és lengyel irodalom eredményeit, később pedig „napra kész” színvonalon tartaná a magyar történeszeket és régészeket egyaránt. Hogy éppen a németnyelvű irodalommal kezdjük, annak oka elsősorban az, hogy ez az irodalom több államra is kiterjed, és nemcsak tömegében, hanem bizonyos téren elért eredményeiben is a legjelentősebbnek látszik és a magyarországi fejlődéshez a legközelebb áll.

*

A német nyelvű várostörténeti irodalom legnagyobb problémája a háború utáni esztendőök folyamán is a középkori német város keletkezésének kérdése volt. Az ennek a kérdésnek szentelt irodalom igen nagy, s részben még a régebbi irodalomhoz kapcsolódik. Új források csak az archeológiai kutatás révén nyíltak meg, a munka javarészét ennél fogva még a régebben ismert írott források revíziója, eddig elhanyagolt részletek erőteljes feltárása, új összefüggések kidolgozása alkotta. Emellett a középkor második felének városa a németnyelvű irodalomban háttérbe szorult. Viszonylag kevés munka foglalkozik a XIII. század utáni állapotokkal, s ezek is nagyrészt a svájci városokról szólnak.

A középkori német városok eredetének kérdésében már Rietschel kimutatta, hogy a korai keletkezésű német városok életében bizonyos dualizmus észlelhető. Ezeknek a városoknak két magja van: az egyik a civitas-nak nevezett, várszerűen kiépített igazgatási központ (püspökvárak, uralkodók, világi tisztviselők székhelye stb.), a másik egy ettől elkülönülő, burgumnak nevezett, kereskedőket és iparosokat magában foglaló telep. A két városmag funkciójának megfelelően lakosságuk is élesen elválik egymástól, de a későbbi középkori város nem az egyik vagy másik magból külön alakul ki, hanem a kettő összeolvadásából. Rietschel eredményét megerősítette Röhrig városalaprajzokat vizsgáló munkássága, amelynek során kiderült, hogy a keleti német városok nem mutatnak fel ilyen kettősséget, alaprajzuk és keletkezésük sokkal inkább előre megtervezett, átgondolt alapítás eredménye volt. A régi nyugatnémet városok esetében a dualizmus létezését ez az eredmény még inkább hangsúlyozta, s a középkori német városoknak két alapvető típusát: a szervesen keletkezett város és a tervszerűen megalkított város típusát választotta szét egymástól. Pirenne kutatásai a régebbi nyugatnémet és francia kereskedővárosokra nézve bebizonyították a dualizmus általános érvényét, s a dualizmuson belül is a burgumnak juttatták a vezető szerepet. Az alaprajzot vizsgáló módszert a holland Ganshof 1941-ben a

németalföldi és francia városokra terjesztette ki. Munkájának eredményeként a dualizmus az Alpokon inneni korai európai városokra nézve végleg bizonyított ténnyé vált, a korai európai városok magvát tehát egyrészt a passzív szerepet játszó igazgatási központ, a civitas, másrészt az aktív szerepet játszó kereskedőtelep, a burgum képezte. Még ezekután is nyílt kérdés maradt azonoan az, hogyan lett e kettős magból tipikusan egységes középkori város. A második világháború utáni német kutatás éppen ennek a kettősségnek nyomán indult el, s a dualizmus különféle következményeinek vizsgálatával kereste a várostörténet legfontosabb kérdésének, a városok keletkezési folyamatának magyarázatát. A vizsgálat néhány rövid esztendő alatt két nagy munkát is hozott létre: Hans Planitz bécsi jogtörténész egyetemi tanár és a bonni Edith Ennen műveit.

Planitz a városfejlődés kérdésével már hosszabb ideje foglalkozott behatóan. Munkássága során előbb Köln város történeti forrásainak kiadásában vett részt, majd 1940-től kezdve több nagy tanulmányt jelentetett meg a kereskedőcéhek és a városi coniuratio összefüggéseiről, a német városról mint¹ községről és a városi patríciusokról² a Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte évfolyamaiban. 1954-ben megjelent munkája részben ezeknek a tanulmányoknak sommázása, tehát összefoglaló jellegű munka, amely már nem a problémák kidolgozását, hanem a szerző által megoldott részkérdéseket és az addigi irodalom eredményeit foglalja össze. Az összefoglalás természetéből következik, hogy részletes felvilágosítást sok szempontból még az összefoglaló kötet kiadása után is tulajdonképpen a kötetet megelőzően megjelent cikkek adnak.

A „középkori német város a rómaiaktól a céhek harcáig” címmel megjelent összefoglalás³ megírásában Planitzot két szempont vezette: az egyik a városok topográfiai fejlődésének, a másik a városok jogitársadalmi fejlődésének szempontja volt. Mint a bevezetőben maga is említi, azért szorítkozott ennek a két szempontnak követésére, mert nincsenek olyan fejlődésbeli ismérvek, amelyek valamennyi jelenség egységes magyarázatául szolgálhatnának. A kötet két részre oszlik, első részében a középkori német város kialakulását, a másodikban a XIII. sz. utáni német város jellegzetes vonásait vizsgálja. A munka súlypontját kétségtelenül a városok keletkezését vizsgáló első rész alkotja. A germán előzmények rövid áttekintése után Planitz részletesen foglalkozik a germán provinciákban kialakult római városi élettel, majd áttér a kontinuitás oly sokat vitatott kérdésére. A népvándorlás viharában a római alapítású városok nagyobb része elpusztult és csak kisebb részüik mutat fel települési kontinuitást. Míg azonban a római városfalak, egyes egyházi célt szolgáló épületek folyamatosan fennmaradtak, addig jogi szempontból semmiféle kontinuitásról nem beszélhetünk. „A régi római városjog tehát a Meroving-kor folyamán tönkrement. Csak forma szerint maradt fenn. A királyi hivatalnokokkal és püspökkel szemben a polgárság önkormányzata nem érvényesülhetett.”⁴ Ha Planitz már a Merovin-

gok korára nézve tagadja a kontinuitást, még fokozottabban teszi ezt a Karolingok korára nézve, amelyről már Pirenne is megállapította, hogy a hanyatlás mélypontját jelentette Európa középkori gazdaságtörténetében. Ebben az időben — Planitz szerint — teljesen eltűntek a római városok, a települési egységként még fennmaradt városokban a királyi hivatalnok vagy a püspök a városfalakon belül épít várat magának. A római város helyén tehát germán vár alakult ki, amelyet a Karolingkor latin forrásai civitas-nak, a nemzeti nyelv vár-nak (pl. Regensburg) nevezett el. A hanyatlás mélypontja azonban egyben a fejlődés kezdete is. A római városok romanizált kereskedői ugyan már régen eltűntek, de a helyükbe lépő szírek és zsidók mellett ekkor tűnnek fel az első germán kereskedők, az angliai kereskedelemben érdekelt frizek. Ezek a kereskedők kis telepeket — közhasználatú germán kifejezéssel wik-et — alkotnak a királyi várak, püspökvárak, apátságok mellett. Pirenne-hez hasonlóan Planitz is a kereskedőtelepekben látja a középkori város kialakulásának magvát. Települési szempontból az ásatások és a városalaprajzok vizsgálata után ítélve ezek a telepek igen kicsinyek voltak mind területi kiterjedésre, mind lélekszámra nézve. Az ilyen wik passzív kereskedőhely, mert nem közvetlen környékének gazdasági élete jelenti létalapját, hanem az a távolsági kereskedelem, amelyet a Karoling-korban vándor-kereskedők űznek. Planitz részletesen világít rá a kereskedők társadalmi helyzetére. A távolsági kereskedelmet a bizonytalan viszonyok közt egy ember egyedül aligha folytathatta volna. A kereskedők együttesen utazócsoportot (Hanse) alkottak, amelynek tagjai esküvel erősített szövetséget kötöttek egymással (Gilde). Ebben a kezdeti stádiumban a kereskedő a király alattvalója, a király nevében a praepositus mercatorum (prévót des marchands) bíraskodik felettük. A telep sem önálló, mert a király megbízottjának közvetlen irányítása alatt áll, de a következő korszakban, az Ottó császárok uralkodása idején, amikor a birodalom megerősödése a kereskedelem szabad kifejlődését is lehetővé teszi, lényeges változás áll be ezen a téren is. „A wik most kilép teljesen passzív magatartásából és kezdetét veszi saját községi életének kifejlődése. Lakói, a kereskedők gildékbe tömörülnek és ezen túlmenőleg községi feladatokat ragadnak magukhoz.”⁵ A városok kialakulásában tehát nem az a fogyasztó réteg játsza a legfőbb szerepet, amely a várakban a papság és a lovagvilág tagjaiból és a földjáradékból tőkét kovácsoló személyekből tevődött össze (ahogyan azt Sombart hitte), hanem a távolsági kereskedők rétege. A társadalom vezető rétege csak később, a száz császárok idején jelentett akkora gazdasági erőt, amely a helyi luxus- és iparikkokban jelentkező szükséglet kielégítésére nagyszámú kereskedőt és iparost volt képes a városokba tömöríteni. Az Ottó császárok idejében azonban a wik még nem változott meg külsejében, többnyire csak egy utcából állott, amelynek esetleg csak az egyik oldalán állottak házak, szabad oldalával pedig a folyók felé fordult — mert a távolsági kereskedelem ebben a korban is lehetőleg a folyókon bonyolódott le —, de a telepeket lassan falakkal vették körül a régi sövény vagy cölöpsor helyett.

Ha a későbbi várost alkotó másik centrumot, a várat bővítették, sokszor a wiket is bekapcsolták, az új városfalakkal ezt a telepet is körülvették. A wiken belül továbbra is a *ius mercatorum*, azaz a kereskedő-gildek joga volt érvényben, sőt a X—XI. századi wikre mint kereskedőközségre, a gilde jellemző. Ez a szervezet a wik valamennyi szabad férfilakosát magában foglalta, akik *marcatores*-ként távolsági kereskedelmet folytattak.

A kereskedőtelepek életének részletes ismertetése után kerül sor a német város tulajdonképpeni kialakulásának ismertetésére, amely Planitz szerint a hűbéri állam kialakulásával egy időben, 1156—1197 közt játszódott le. A város külső átalakulása szembetűnő. A lakosság száma iparosokkal és a városba beköltözőkkel nagymértékben megnövekszik, s a város életének a települési alaprajz szerint is a piactér lesz a központja. A régi civitas, amely most már leginkább püspöki székhely, és a kereskedőtelepek, amelyeknek tagjai szervezetségüknél fogva az iparosok és a bevándoroltak felett is vezetést gyakorolnak, ez a két elem együttesen alkotja az egységes várost. Megindul a harc a kereskedők és a városok földesurai között, amely a XII. sz. első éveiben a nagy nyugati városokban a polgárság községgé fejlődésében nyilvánul meg. A polgárság *coniuratio*-t alkot, amely a földesúrral szemben a várost önálló, cselekvőképes jogi személlyé teszi, s ez a jogi személy a városi hatóság, a bíraskodás megszervezésében, továbbá külsőleg a polgárok védelme alatt álló városfalban és a városi pecsétben jut kifejezésre. A városi vezető réteg, a *meliores*, a kereskedők tagjaiból alakult ki, s a későbbi patríciusok uralmának alapját veti meg.

Az így kialakult város mintájára a XII—XIII. században olyan új telepeket hívnak életre, amelyek már nem pusztán kereskedőtelepek, hanem városok lesznek. A német királyok mellett főpapok, hercegek (pl. a Zähringiek Freiburgot 1120 körül, vagy Oroszlán Henrik Lübecket) alapítanak városokat, s az alapítás indítókai között a távolsági kereskedelem, a helyi piac, vagy a „Territorialpolitik” követelése egyaránt szerepel. Mindezek a városok azonban már a kialakult nyugati városok mintáját követik, s az ott végbement hosszú folyamatból csupán annak végeredményét veszik át.

A könyv második részében Planitz ezt a végeredményt, a XIII. sz. német városát veszi vizsgálat alá eredeti két szempontjának megfelelően, a topográfia és a jog fejlődésének szempontjából. A város települési elemeit, a várat, későbbi alapítású városoknál a falut, s a piacot, majd a városok kiterjedését, a városok területi növekedését és végül a városok erődítményeit ismerteti az egyik szakaszban. A másikban a városok szociális rétegződését (polgárok, patríciusok, városlakók, zsidók), az egyes rétegek helyzetét, továbbá a polgárság szövetkezéseit (*Genossenschaften*) írja le részletesen. A kötet utolsó fejezetét a városjogok rövid összefoglalása alkotja. Ebben a második részben a szerző már-már lexikális felsorolásokat és rövid összefoglalásokat nyújt. A második rész egyébként még jobban előtérbe állítja a szerző kitűnő apparátusát (jegyzetei a kötetnek

csaknem egyharmadát töltik ki). Ezzel a kitűnő apparátussal és művészi tökéletességgű illusztrációkkal sajnos nincsenek egészen összhangban azok a városalaprajzok, amelyek egy-egy város topográfiai fejlődésének legfontosabb állomásait hivatottak bemutatni, de amelyek hivatásukat rajztechnikájuk miatt sem képesek mindig egészen betölteni.

Visszatérve az első rész lényegére, meg kell állapítanunk, hogy a középkori német város kialakulása Planitz szerint egyetlen vörös fonalat követett: a távolsági kereskedők sorsát. A római kontinuitás hiányában a Karoling korszakban a távolsági kereskedők wikjei jelentették a várossá alakulás dinamikus tényezőjét. A kezdeti dualizmus másik tagja, az igazgatási központot alkotó civitas teljesen passzív szerepet játszott, mert a wik lakosai közt élt leginkább a coniuratio (Schwurgemeinschaft), germán intézménye, mert a wikekben alakult ki először a községi jog, mert a tulajdonképpeni várost megalkotó egybeolvadás után is a wikek lakói azok, akik megszerzik a városlakók (most már polgárok) felett a vezetést, kiharcolják a város földesurával szemben, vagy kieszközlik a földesúrtól a coniuratio érvényesülését, s ezzel megteremtik az európai középkor egyik legjelentősebb intézményét, a várost. Ezzel az érveléssel bezárult a fejlődés köre. Ha mindaddig köztudomású volt, hogy egyrészt a középkori város települési és társadalmi dualizmus gyermeke, másrészt köztudomású volt, hogy a középkori várost létrehozó elem — legalább is a korai nagy nyugati városokban — a kereskedő volt, akkor most már az is világos, hogy milyen módon lett a kereskedő-elem a városok társadalmi és jogi alapjának megteremtője, hogyan lett a szövetkezetek jogi intézményéből a korai városok coniuratio-ján keresztül község- és városjog, a vándorkereskedők szövetségéből városi polgárság. Az érvelés befejező lépésének kidolgozása Planitz művének legnagyobb érdeme. A munka legnagyobb hiányossága a vizsgálat eleve korlátozott szempontja (topográfia és jogtörténet) mellett elsősorban a kontinuitás teljes elvetése, másodsorban pedig a wikek szerepének túlzott hangsúlyozása. Planitz bírálói éppen ezekre a pontokra mutattak rá, s Ennen külön is hangsúlyozta, hogy a kontinuitás vizsgálata csak úgy végezhető el, hogy a települési és jogi elemek vizsgálata mellett az egyházi intézmények szerepét is figyelembe vesszük. A keresztény kultikus hagyományok kontinuitása, az egyházi szervezet városalakító szerepe semmiképpen sem hanyagolható el. A Planitz által a városfejlődésre általában jellemző tézisek helyességének elismerése mellett Ennen azt is szeméretet vetette Planitznak, hogy az elmélet teljessége, zártsága kedvéért sok olyan részletet hagyott el, amely nem illett bele elméletébe. Ha el is kell ismernünk, hogy a kontinuitás kérdésében Planitz túlságosan merev álláspontra helyezkedett, s ha ugyanakkor arra is rá kell mutatni, hogy mégsem a wik az egyetlen döntő tényező, hogy a fejlődés távolról sem volt olyan szuggesztíven töretlen, mint ahogyan azt Planitz bemutatta, — még e hibák mellett is teljes elismerés illeti meg Planitz teljesítményét, művének eredményét, amellyel a városi fejlődésnek ezt a legfontosabb szakaszát megvilágította. Módszere ellen merülhettek fel kifogások,

eredményeit korlátozhatjuk a korai városok egy bizonyos csoportjára, hangoztathatjuk, hogy más elemek is közrejátszottak a várossá alakulás folyamatában, de a további kutatás kiindulópontja most már a várossá alakulás dualizmusán belül a kereskedőtelepek jogi és társadalmi fejlődése és a dualizmus két tagjának egymáshoz való viszonya lesz.

A középkori német városfejlődés kezdetének vizsgálatával foglalkozik Edith Ennen is 1953-ban „Az európai város korai története” címmel megjelent könyvében.⁶ Mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a cím maga egy kicsit félrevezető, mert a mű ugyanúgy az Alpokon inneni európai város történeti fejlődését tárgyalja, mint Planitz munkája. A szerző ugyancsak évek óta foglalkozik várostörténettel; kritikai állásfoglalásai és a nyugatnémet városok történetével kapcsolatos dolgozatai 1941 óta folyamatosan jelentek meg,⁷ most kiadott könyvének kezdete is 1943-ra nyúlik vissza. A munka kiindulópontja nem kifejezetten a történettudományból ered, hanem a városok mai helyzetéből. A szerző történeti kutatásainak eredményével, az európai városok, az „elvárosiasodás” égető kérdésének megoldásához kíván hozzájárulni. Ilyen szempontból teljesen érthető, hogy az első részt a középkori városi kultúra előfeltételeinek szentelte, a második részben foglalkozik a középkori városok kezdetének kérdésével. Az első rész rövid, de igen szellemes összefoglalást ad az ókori városkultúra legjellemzőbb vonásairól, elterjedéséről, s a második fejezetben ismerteti a germánok települését, társadalmi struktúráját, a germán „oppidum”-okat s végül részletesebben a germán kereskedőtelepeket. Ha az ókori keleti városokról Ennen azt állapította meg, hogy a városok általában zsúfoltak voltak, s a földközi-tengeri népeknél ez a zsúfoltság kifejezetten szokásossá vált; hogy a keleti városok (de még a rómaiak is) az uralkodó osztályok székhelyei voltak, s hogy a jogrendszer és a vallási kultusz központja is a város volt — akkor a középkor elején a germánok szétszórt, egymástól távolfekvő települési rendszerét, a germán vezető réteg tagjainak a városoktól való irtózását és a germán jogot tekintve joggal állapította meg azt is, hogy „a germán világ egész belső struktúrájában távol állott a városoktól”.⁸ A germán „oppidum” is csak a nagyméretű mentsvárak egyik formája, de nem kiindulópontja a későbbi városoknak. Nem lett a városalakulás magva a korai germán kereskedőtelep sem. Ennen itt elsősorban a korai forrásokban fennmaradt germán vándorkereskedő alakját elemzi és megállapítja, hogy a frizek és vikingek alapította kereskedőtelepek (amelyeket Ennen emporiumnak nevez) csupán pihenőhelyül, áru tárolása és elhelyezése céljából épültek; nem tekinthetők egy-egy terület gazdasági kikristályosodási pontjának, közvetlen környékükkel szemben legtöbbször teljesen passzívak, idegen testek maradtak. Maguk a kereskedők germán szokás szerint továbbra is vidéki házukban laktak, állandó lakásul a wik nem szolgált. A wik korai kezdetleges erődítményében (cölöpsor, sövény) is inkább a vásár békéjének határvonalát kell látni. Összefoglalva tehát a germánoknál a városok fejlődésének semmiféle előfeltétele nem volt megtalálható, még azokban a korai kereskedőtelepekben

sem, amelyek gazdasági jellegüknél fogva városmagvakká lehettek volna.

A germánoknak a városokkal szemben elfoglalt negatív álláspontjával szemben a középkori városfejlődés egyik csírája a római városok kontinuitása. Ennen Planitzcal szemben igen nagy súlyt helyez ennek a kérdésnek vizsgálatára. Sorra veszi a városoknak mint települési egységeknek, mint politikai és gazdasági központoknak életét, és nem hagyja figyelmen kívül az egyházi kontinuitás problematikáját sem. A Rajna menti városokban végzett újabb ásatások eredményét és a történeti források tanulságát úgy értelmezi, hogy az egyházi kontinuitás mind szervezeti, mind kultikus szempontból fennmaradt. Főképp a kultikus tiszteletnek kell — Ennen szerint — nagy hatást tulajdonítani. A mártír sírhelyétől a cella memoriae-n át töretlen út vezet a középkori püspökség dómjához, s ez nemcsak utolsó életjel, hanem átöröklött élő hagyomány volt, amely új életet is teremthetett. Így a Karoling-kori civitasba a római „város mint egység, mint zárt szervezet, mint a politikai és gazdasági élet döntő tényezője nem mentette át magát. Csak az egyházi szervezet terén és mint kultikus központ maradt meg helyzete rendületlenül... A civitasok katonai jelentősége különböző, de mégis megtalálható; a katonai jelentőségük iránti természetes érzék ugyan átmenetileg hiányzik a lakosoknál, de ínség idején ismét gyorsan érvényesül. Valódi politikai funkciója csak egyes civitasoknak van.”⁹ Ennen ebben a fejezetben és a következőben is hangsúlyozza azt, hogy a városok kialakulásának folyamatában nem egyedül és kizárólag a wiknek volt szerepe, hanem az igazgatási központot jelentő várnak, a civitasnak is. Planitznak túlságosan a kereskedőtelepekre irányuló vizsgálatával szemben mutat rá arra, hogy a wikek elpusztultak és helyükön nem épült fel középkori város ott, ahol a civitas hiányzott. Bár a városok fejlődésében az aktív szerepet Ennen szerint is a wik játszotta, a civitas mégsem elhanyagolható tényező.

Az ókori városok jellemző vonásainak birtokában, a germán világ városellenes települési és társadalmi rendszerének ismeretében, a kontinuitás és a germán kereskedőtelepek vizsgálata után a szerző felteszi a kérdést: „milyen módon ment végbe a civitas és a wik összeolvadása, kinél volt a kezdeményezés e folyamat során?” Ebben a folyamatban Ennen a wikek fallal történő körülvételének, a kereskedőgildéknek és coniuratio-nak, a kereskedők burgensis-szé való átalakulásának, a városokba való bevándorlásnak és végül a hazai mintaképeknek s elsősorban a Maas menti városoknak tulajdonít nagy szerepet. Planitzcal szemben azt állítja, hogy a wikek fallal való körülvételének igen nagy jelentősége volt, mert ez tette a civitas egyenrangú partnerévé az addig külvárosi jellegű telepet. A kor technikai színvonalának megfelelő fal felépítése nemcsak települési tényezőt jelentett, hanem a wikek vándorkereskedőit ez a tény tette városlakókká, a közösen felépített falakat közösen védő polgárok egységes rétegévé. Mindenütt, ahol a wiket fallal vették körül, a mercatorból burgensis lett, s a gazdasági fejlődés, a nagy exportra dolgozó

ipari centrumok kialakulása lehetővé tette, hogy a vándorkereskedőből a középkori város patrícíus kereskedője legyen.

Ennek a fejlődésnek hazai mintaképei után kutatva Ennen a német községi jog kialakulására mutat rá (tagadja Planitznak azt a tételét, hogy a gilde szervezete azonos volt a község szervezetével). A fejlődésnek ezek a különböző tényezői elsőnek a Maas mentén hoztak létre középkori értelemben vett európai városokat. Ezeknek a városoknak a szervezete sok tekintetben Földközi-tenger melléki hatásokat mutat. Könyvének utolsó fejezetében Ennen az olasz városok korai intézményeit vizsgálja, s az ott kialakult szervezeteknek a Maas menti városokra gyakorolt hatását ismerteti. Megállapítja, hogy a mentelmi jog, a párbaj tilalma nem a germán jogrendszerből fakadt, hanem az olasz városok köréből, mint ahogyan Itáliában a város mint privilegiált község (gefreite Stadtgemeinde) is korábban szerepel, mint a coniuratio. Ezeknek a vonásoknak tehát a földközi-tengeri tájról kellett az Alpokon inneni városok életébe átkerülniök. Az utolsó fejezet szerint „nem Franciaországban és nem az Északi-tenger térségében alakult ki a középkori város, hanem ott, ahol a germán eredetű gildékben és coniuratio-ban megtestesülő erők... még elég erősek voltak ahhoz, hogy a román hagyományokkal és ösztönzésekkel új, középkori városi kultúrává olvadjanak össze, ahová másrészt ezek a román hagyományok még elértek, és ahol még megérthették azokat.”¹⁰

Ezeket az eredményeket tulajdonképpen Ennen speciális vizsgálati módszerével érte el. Mint könyvének előszavában írja, kétféle módszerrel vizsgálta meg az észak-európai város kialakulásának kérdését: a kulturális jelenségek térbeli elhelyezkedését feltüntető kartográfiával és a jelenségeknek egész Európát átfogó összehasonlításával. A kötetben közölt két térkép közül az egyik a wikek fallal történő körülvételét, a másik a burgensis kifejezés elterjedését tünteti fel. Mindkettő valóban alkalmas arra, hogy e jelenségek központjául a flandriai városokat jelölje meg. De már itt meg kell jegyeznünk — amire Ennen bírálói is rámutattak —, hogy a francia, főképp a dél-franciaországi anyag kimaradt a vizsgálatból, aminek következtében az olasz és spanyol intézményeknek közvetlenül a Maas völgyére történő átvitele, Dél-Franciaország átugrása, problematikussá teszi a flandriai városok általános európai jelentőségét, legalább is abban a mértékben, ahogyan azt Ennen teszi. Ettől a hibától eltekintve a szerző érdeme marad, hogy a kontinuitás kérdését és vele együtt a városok kialakulásának egész folyamatát újra vizsgálat alá vette. Mindkét kérdésre vonatkozólag Ennen igyekezett valamennyi számbavehető tényezőt elemezni, s így jutott el a kontinuitásról vallott nézetéhez, így mutatott rá a várossá alakulás folyamatának komplex voltára is. Bár a vezető szerep változatlanul a wik szerepe volt (ezt Planitz kutatásai után nem lehet tagadni), Ennen érdeme marad annak bizonyítása, hogy nem egyedül a kereskedőtelepek jogának érvényesülése alakította ki az európai várost, hanem igen sok, egymást sokszor keresztező gazdasági, társadalmi és jogi

tényező együttesen. A vizsgálat módszere és az eredmények együttesen teszik Ennen munkáját Planitzéhoz hasonlóan fontossá a jövő város-történeti kutatói számára.

*

A korai középkori város tehát Európa északi részén valóban települési, társadalmi és jogi dualizmus szülötte, amelynek születésénél azonban számtalan más tényező is közrejátszott, más-más formát érvényesítve a városok kialakulása során. Ezek között a tényezők között elsőrangú szerepet játszott a gazdasági élet egy-egy ága — erre mutat rá az európai középkori várostörténet egyik nagymestere: Fritz Rörig, kevéssel halála előtt Magdeburg kialakulásáról megjelent kis terjedelmű, de annál nagyobb jelentőségű tanulmányában.¹¹ Magdeburg kialakulása vitatott kérdése volt a kelet-émet történelemnek, s ha nem is volt kétséges, hogy a X. sz. végétől kezdve a keleti terjeszkedés egyik főközpontját alkotta, kérdéses volt az, hogyan kell a 805-től fennmaradt szórványos adatokat értékelni, mi volt Magdeburgban, mielőtt Nagy Ottó császár keleti politikája tervszerűen kiépítette. Amikor Rörig ezt a tanulmányát megírta, már megindultak a tervszerű ásatások a romhalmazzá vált város területén. Rörig azonban nem várta meg az ásatások során kialakuló eredményeket, hanem más irányból, a történeti források és a legújabb kereskedelem-történeti eredmények alapján fedte fel a város kialakulásának folyamatát.

Első ízben 805-ben említi Magdeburgot, mint határpontot, ameddig a kereskedők áruikkal elmennek. A kereskedelem és a kereskedők helyzetét nyomozva, Rörig megállapítja, hogy arról a főleg zsidó kereskedők által űzött, távolsági kereskedelmről van itt szó, „amely a késői antik időktől kezdve a VII. századig Bizáncból és a szíriai kikötőkből, valamint Alexandriából közvetített Marseille és Narbonne felé, és ezekről a támaszpontokról kiindulva a frank birodalom távoli területét is átszötte.”¹² Ennek a kereskedelemnek a frank birodalom keleti részei felé a Rajna menti városok képezték a gerincét, s onnan a Karoling hadi utak mentén bonyolódott le kelet felé. Főcikkei keleti luxuscikkek voltak, s ezekért cserébe rabszolgákat szállítottak. Rörig gondosan összeállította azokat az adatokat, amelyek a Fuldán, Corveyen és Paderbornon át vezető út szláv rabszolgakereskedelméről szólnak, s a korabeli cseh adatokat is figyelembe vette. Magdeburg tehát ennek a kereskedelemnek volt egyik határmenti forgalmi központja, amelyet a vándorkereskedők (köztük frankok is) időről-időre felkerestek. A város környékén nagy számban talált arab érmék után következtetve a kereskedők főleg bevásárlásokat eszközölhettek itt. Magdeburg magja tehát kereskedőtelep, wik volt, amelyet kezdetben csak időről-időre kerestek fel a kereskedők, később azonban a kereskedők megbízottjai ott maradhattak, s ekkor építették fel a wik templomát. Ez maradt a helyzet mindaddig, amíg 830-ban Nagy Ottó megalapította a várost. Ettől az időponttól kezdve kell Magdeburgot városnak tekinteni. A város későbbi forrásai is ezért emlegetik alapítóként Ottó császárt, mert „ami ezt

megelőzőleg volt, a királyi udvar a várkastéllyal és a wik a vándor-kereskedőkkel, az a kor felfogása szerint éppen nem volt város".¹³

Az eddigi felfogással szemben tehát Rörig szerint Magdeburg csak akkor lett várossá, amikor a wik és a királyi vár az Ottó császár által végrehajtott rendezés során egyesült. Bár ez az eredmény összhangban áll Planitz megállapításaival is (az előtanulmányokat Rörig már felhasználta), Rörig nem a települési forma és nem a jogtörténet útján jutott el eredményéhez, hanem a gazdaságtörténet megállapításain keresztül. Az egész fejlődés nagy összefoglalása, az európai város keletkezési problémájának általános vizsgálata a városokat szükségszerűen tipizálja és kiemeli szűkebb vagy tágabb gazdasági háttérükből. Rörig tanulmánya ezzel szemben éppen a gazdasági háttér jellemzői alapján dolgozta ki egy városa vonatkoztatva a várossá alakulás folyamatát. Még inkább a közvetlen gazdasági háttér megrajzolása vezette Walter Schlesingert Chemnitz és néhány más város kialakulásának vizsgálata során.^{13a} Erre a könyvre már csak azért is fel kell hívni a figyelmet, mert a forrásanyag, amelyből a város kezdetét ki kellett hámozni, a mi magyar anyagunkhoz hasonlóan igen kicsi. A XIII. századot megelőzőleg mindössze hét oklevél vonatkozik Chemnitz városára, tizenhat a városban fekvő kolostorra. Ezenkívül csak egy datálatlan, a XIII. század első éveiből való adójegyzék maradt fenn. Schlesinger a város alapításának kérdését ilyen körülmények között a környékbeli városok történetével és az egész vidék fejlődésével együttesen veszi vizsgálat alá.

Chemnitzet az az 1143-ban kelt privilégium említi először, amelyben III. Konrád megerősíti Lotár király régebbi oklevelét a chemnitzi kolostor alapításáról. Ebben az oklevélben forum publicumról és a lakosok vámmentességéről van szó, s úgy látszik, hogy Lotár itt kolostort alapított, a kolostor pedig saját területén várost, és ezt a várost Konrád a távolsági kereskedők privilégiumaival látta el. A kolostor és a város megalapításánál látszólag a meissenai őrgróf is közreműködött. Ezzel a látszattal szemben Schlesinger sorra vizsgálat alá veszi a városfejlesztő tényezőket. A kolostor a városnak csupán egy töredéke felett rendelkezett, s azok a falvak, amelyek a városfalak fenntartásában résztvettek, s ezért lakosaiknak joguk volt veszély idején a városfalakon belül meghúzódni, a kolostor későbbi szerzeményei, de nem tartoztak a kolostor eredeti birtokainak állományához. A város piacterén álló plébániatemplom feletti kegyúri jog sem tartozott eredetileg a kolostorhoz, ezt a jogot a kolostor királyi adományként kapta meg. A kolostor földesurasága tehát nem indokolt, a város alapítása nem történhetett sem kolostori területen, sem a kolostor kezdeményezésére. Ugyanilyen részletes vizsgálat alá veszi Schlesinger a város és a meissenai őrgróf közti viszonyt is. Az őrgróft a város feletti bíraskodás joga zálogjogon illette meg, azt a német királyoktól kapta, s a chemnitzi és más környékbeli kolostorok története alapján világos, hogy a chemnitzi kolostor alapítója nem lehetett a meissenai őrgróf családja. A kolostor és a város, ill. az őrgróf és a város viszonyának vizsgálatát nemcsak negatív ered-

ménnyel zárja le a szerző, mert az is kiderül, hogy a város csak a német királyok alapítása lehetett és királyi birtokon keletkezett.

Chemnitz alaprajzának részletes leírása vezeti be az alapítás időpontjára vonatkozó fejtegetést. Az alaprajz itt csupán azt mutatja, hogy a városnak a XII. században kellett keletkeznie, mivel alaprajza még nem olyan átgondolt, mint amilyen a később alapított keleti német városoké. A közeli Pegau város és kolostor, valamint Altenburg és Zwickau városok történetének elemzése az egész távolabbi vidék gazdaságtörténetével egybevetve végül is a német királyok — közülük elsősorban Lotár — tervszerű telepítési és városfejlesztési politikájának felismeréséhez vezeti el Schlesingert. Altenburg, Zwickau és Chemnitz az Altenburgban kettéágazó, Csehország felé vezető nagy útvonal mentén királyi alapításként keletkezett, és keletkezésük megelőzte a német paraszti telepítést. Nem a helyi piac szükséglete határozta meg ezeknek a városoknak alapítását, mert alapításuk időpontjában környéküket még nagyjából erdő borította, hanem a távolsági kereskedelem. „A középkleti német városok, a kereskedőtelep és a távolsági kereskedelem megfelelnek egymásnak, egymástól el nem választhatók. Ha a távolsági kereskedelem fogalmát úgy fogjuk fel, hogy ahhoz a kereskedőtelep elválaszthatatlanul hozzátartozik, akkor azt mondhatjuk, hogy a középkleti német város a távolsági kereskedelemről nőtt ki.”¹⁴ A kezdeti telepek igen kicsinyek voltak, görbe kis utcákkal. Ezek már nem feleltek meg a Stauf császárok követelményeinek, a városokat bővíteni kellett. Az eredeti kis telepek mellett tervszerűen nagyobb városjellegű telepeket hoztak létre. Az új telepek központja a nagy négyszögletes piactér volt, ezt hálózatszerűen vették körül a piactér négy oldalával párhuzamosan futó utcák. A régi kisméretű piac körül rendszertelenül elhelyezkedő utcákból álló kis kereskedőtelep és az új telep együttesen alkották a várost, s így jött létre a középkleti német vidékre jellemző városalaprajz, amelyben az Ó- és Újváros, ill. ezeknek központja, az Ó- és Újpiac még később is pontosan felismerhető. A városok piacán lebonyolódó távolsági kereskedelem célja Csehország volt, amellyel Lotár király jó politikai kapcsolatokat épített ki, s amelynek kereskedelmi központját az ekkor már nagyvárossá növekedett Prága képezte. Lotár Altenburgot alapította meg, utóda: Konrád alapította meg Zwickaut és adott engedélyt Chemnitz alapításához. A terveket Barbarossa Frigyes realizálta, ő bővítette ki Altenburgot és Zwickaut, és ő vitte keresztül Chemnitz városának megalapítását is. Ez egyben utolsó fejezete volt a német központi hatalom városteremtő tevékenységének; Lipcsét (1156—1170 közt) már a meissenai örgróf alapítja meg.

A városalapítás tervszerűségére vonatkozó fejezet a szűkebb értelemben vett német történettudomány eredménye, de a módszer, amelyet vizsgálata során Schlesinger alkalmazott, általában követésre méltó a várostörténeti kutatás más területén is. A történeti források minden irányban történő elemzése, a gazdasági, társadalmi és jogi jelenségek figyelembevétele, az egyházi viszonyok tisztázása, a város-

alaprajz analízise, főképp pedig a városok környékének vizsgálata, — ezek a munka erős oldalai, s ezeknek együttese teszi ki Schlesinger módszertani fegyvertárát. Ezekkel a fegyverekkel még igen kicsi forrásbázis mellett is lehet eredményeket elérni, — ez Schlesinger könyvének tanulsága a magyar viszonyokra nézve.

*

Egy városnak, ill. egy politikai területi egység városainak keletkezésével foglalkozott a híres svájci gazdaságtörténész, Hektor Ammann is a középkori Schaffhausen gazdasági életéről megjelent könyvének első részében és a Waadt kantonban fekvő városok keletkezéséről megjelent tanulmányában.

Schaffhausen keletkezésénél Ammann elsősorban a természetadta gazdasági viszonyok ismertetéséből indul ki.¹⁵ A város mellett a Rajnán vízesés szakította meg a hajózás forgalmát, amely a Bódeni tótól Schaffhausenig és onnan ismét egészen a Rajna torkolatáig hajózható volt. A természetes útvonalak a Szent Gotthárd-hágótól Zürichen át a felső-dunai városokhoz (Ulm, Augsburg), ill. a Rajna mentén Németalföld felé vezetnek. A várost észak felé ugyan a hegyek elzárják a közvetlen környékétől, de kelet felé megtalálható a város természetes vásárterülete is. A forgalmi utak és a vásárövezet szempontjából kedvező fekvéssel szemben a városnak védelmi szempontból kedvezőtlen a fekvése, de mindent összefoglalva Ammann mégis azt állapítja meg, hogy a természetes táj több lehetőséget nyújtott a város kialakulása számára, mint amennyire a város kialakulását szükségessé tette. Az első adatokból kihámozható kép a XI. sz. derekán (első említés 1045-ben) több kis települési egységet mutat fel: a halásztelep mellett egy széles piacutcat, egy kolostort és egy kis várat, amely az egész földesúri hatóság alatt álló komplexumnak védelmét látta el. Jellemző, hogy a lazán összefüggő telepek temploma még nem plébánia, hanem egy szomszédos plébánia kápolnája. Schaffhausen még nem város (Marktsiedlung kifejezést használja a szerző), mégis a város gazdasági szerepét tölti be abban a fejlődő gazdasági életben, amely a XI. sz. folyamán kialakult. 1100 körül a városnak már mintegy 600 lakosa van, s az ipar és kereskedelem nyomai megtalálhatók. A XII. században Schaffhausen távolabbi és közelebbi környékén kialakul a középkori városok hálózata. A gazdasági alapot a rajnai bor, az ezüsbányászat és lenvászon termelése alkotja, s ezen az alapon több város lakossága talál megélhetést, mint ahogyan egyre több várost alapítanak. Az alapítások hullámára jellemző, hogy Schaffhausen körül is majdnem 50 város keletkezik. Ezek a városok azonban nem tudnak kifejlődni, a gazdasági életbe csak a nagyobb városokon át kapcsolódnak bele, Schaffhausen gazdasági életét nem veszélyeztetik. Ugyanazok a gazdasági erők, amelyek ezeknek a kis városoknak alapításához indítékot adnak, fejlesztik Schaffhausent a XIII. sz. derekára igazi várossá. Az 1253-ból való adatok szerint a fallal körülvett és most már saját plébániával rendelkező

városban 370 ház áll, lakóinak száma kb. 2000, bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe, s fejlett iparral rendelkezik.

Mindez aligha lett volna ilyen meggyőző erővel kikövetkeztethető akkor, ha Ammann a schaffhauseni forrásokra korlátozza magát. A városra és kolostorra vonatkozó néhány töredékes és elszórt adat helyes mértékben csak a nagyobb gazdasági összefüggéseken belül kapja meg igazi jelentőségét, mutatja be a város funkcióját. Ammannak ez a módszere nem új, ugyanezt már a két háború között megjelent dolgozataiban is megtalálhatjuk, amelyekben egy-egy svájci városnak, ill. egész Svájcnak a középkori Európa gazdasági életében játszott szerepét tárgyalta.¹⁶ Ammann felfogása szerint tehát nemcsak magának a városnak fejlődését kell figyelembe venni, hanem különös gondot kell fordítani arra a tágabb vagy szűkebb területre, amelyen belül a kérdéses város a gazdasági központ szerepét játszotta. Bizonyos természetes tájegységek alakulnak így ki, amelyeknek központjában a város állott, s a város létrejötté, későbbi gazdasági élete is ezen a gazdaságföldrajzi kereten belül magyarázható és magyarázandó meg. Ilyen egységek mellett (és néha ezeken belül is) nagy- és kisvárosok, ill. mezővárosok kölcsönös összefüggéseket mutatnak, s kölcsönös összefüggésük bizonyos város-tájegységeket is létrehoz. Míg Rörig Magdeburg esetében egy gazdasági ág szerepéből, Schlesinger a közelebbi tájék és a kereskedelem viszonyából magyarázta meg a város keletkezését, addig Ammann a gazdasági tájegység életéből kiindulva, azon belül a lehetőséghez képest minden gazdasági jelenséget megvizsgálva kutatta fel azokat az erőket, amelyek Schaffhausent várossá alakították.

A waadt-i városok keletkezésének kérdése egy francia munka bírálatának során vetődött fel.¹⁷ Ammann itt is a már ismertetett módszerrel dolgozik, de ebben az értekezésben azt is bemutatja, hogy a pusztán gazdasági jellegű kérdések mellett a városok (és főképpen a kisebb városok) keletkezésénél a politikai és birtokviszonyok is hatottak, s ezeket is figyelembe kell venni. Míg tehát Ammann a megvizsgálandó kérdések számát az egyik oldalon megnöveli, a másik oldalon a gazdasági tájegység keretébe helyezi őket. „A középkori Európában ugyanúgy egészen különböző veretű várostájak voltak, mint ahogyan alapvetően különböző városok is. És ezek emellett még néha közvetlenül szomszédosak is voltak. A várostájak szembeállítása még az egyes városok összehasonlításánál is jobban érthetővé teszi, mennyire sokszínű volt a középkori városok valóságos képe. Ez a szembeállítás még világosabban felismerteti velünk, hogy az általános ismeretek megszerzése szempontjából milyen óvatosnak kell lennünk egyes ismérvek és egyes, még oly beszédes példák felhasználása során. A várostájak kidolgozása és összehasonlítása, tehát egyes városok széles tömegének bevonása a kutatás számára az eddiginél biztosabb utat mutat. Ezen a téren is érvényes az, hogy határainkon túl kell néznünk, és idegen ismeretekből kell saját területünk számára indítékot és ösztönzést meríteni.”¹⁸ Úgy hisszük, hogy ez a módszer nagy eredményeket mutathat fel nemcsak

Svájcban, ahol a módszer helyességét Ammann meggyőzően bebizonyította, hanem minden olyan területen, ahol a történeti forrásanyag bősége a gazdasági tájegység többé-kevésbé pontos és összefüggő határvonalának megrajzolására lehetőséget ad. Végezetül pedig még külön ki kell emelnünk, hogy ez a módszer nemcsak a nagyvárosokra vonatkozólag hasznos, hanem még jelentősebb a kisvárosok és mezővárosok keletkezése szempontjából. A mai nagy távolságokhoz és ennél fogva nagyobb területi kiterjedéshez szokott kutató számára ez a módszer könnyebben fogja megmagyarázni a középkori mezővárosok keletkezésének és fennmaradásának szükségességét, a nagy- és középvárosok és mezővárosok közötti összefüggéseket, mint bármelyik másik, eddig ismertetett kutatási szemlélet.

*

A gazdaságtörténeti jelenségekkel szemben főképpen a jogtörténet jelenségeit kutatja Planitz egyik tanítványa, Herbert Fischer bécsi docens a települések áthelyezéséről írott tanulmányában, amely ugyan elsősorban az osztrák tartományok XII—XV. századi fejlődését veszi vizsgálat alá, egyes esetekben azonban mind területi, mind időbeli vonatkozásban túllépi a saját maga által megszabott határvonalakat, magyar, cseh, német birodalmi és dalmát anyagot is felhasználva. A munka célja a települések áthelyezésének (*translatio civitatis*) vizsgálata. Az első fejezetben az eddigi irodalom áttekintése után Fischer meghatározza a településáthelyezés fogalmát. Eszerint olyan zárt folyamatot kell értenünk alatta, amely az egész települést mint egységet mind külsőleg, mind jogilag érinti. Nem elég tehát a település tényleges áthelyezése (házak stb. lebontása és más helyen történő felállítása), mint ahogyan nem elegendő valamilyen privilégium pusztán átruházása sem, hanem csak a két esemény zárt egysége minősül településáthelyezésnek. Ilyen meghatározás mellett a település áthelyezése a korai várostörténet egyik fejezete, mert a fokozatosan, szervesen kialakuló város és az újonnan alapított város közötti átmenettel azonos. Ennek megfelelően első előfordulásai is a Karoling-korba nyúlnak vissza, amikor a római eredetű városokat helyezik át az új haditechnikának megfelelő pontokra, fénykorát pedig a XII—XIII. században éri el, amikor a városhálózat kialakulása több áthelyezést tesz szükségessé. A második fejezetben azután a szerző részletesen végigkíséri a látszólagos és tulajdonképpen *translatio* jelenségeit történeti szempontból. Ennek során Fischer a legapróbb részletekre kiterjedő gondosságról tesz tanúságot. A helyhez kötött privilégiumok áthelyezése során pl. külön vizsgálja meg a vásár- és az árumegállító jog, a pénzverési, utakkal, hidakkal kapcsolatos jogok, a plébániajog és a városépítési jog eseteit. A harmadik fejezet a *translatio* jogi kérdéseit világítja meg. A könyv nemcsak beosztásánál, hanem módszerénél fogva is elsőrangú kézikönyv szerepét vállalta. A várostörténettel és különösen a városok településtörténetével kapcsolatban szinte valamennyi kérdésre vonatkozólag bőséges felvilágosítást kapunk, s az 1952-ig megjelent részletes irodal-

mat is. A tájékozódást a kötet indexei elsőrangúan szolgálják, mert a helynévmutató és a mai német műszavakkal készített tárgymutató mellett Fischer még egy szótárt és formuláré-mutatót is csatolt, amelyekben mind a középkori latin, mind a középkori német terminus technicusok megtalálhatók. Ha egy tekintetet vetünk erre a három tárgymutatóra, akkor világossá válik előttünk Fischer tanulmányának gazdagsága, amely egy ismertetés keretében nem is sejtethető. Sajnálatos, hogy a részletes irodalmi utalások (majdnem szakkibibliográfiának nevezhetnénk ezeket) a többször előforduló műveket csak szerzőjük szerint idézik, s a szerző neve után a részletes címet csak hosszas visszakereséssel lehet megállapítani. A kötet használhatóságát ez a tény ugyan csökkenti, de értékét nem kisebbítheti.

*

Mint már a bevezetőben rámutattunk, a régészet nagyobb mértékben a második világháború után kapcsolódott be a városok múltjának kutatásába. A harmincas évek nagy ásatásai (Haithabu, Dorestad) után most széles kutatóterületen nyílt meg a lehetőség az ásatások számára, s bár a végleges eredményeket még nem vonhatjuk le, a részeredmények máris rendelkezésre állanak. Ezeknek alapján veti fel Jankuhn H. kiel professzor a kérdést:^{19a} milyen segítséget nyújthat az archeológia a várostörténésznek? Jankuhn szerint három területen várhatunk a régészeti kutatásoktól új, közvetlen eredményeket: 1. a gazdaság- és kereskedelemtörténet, 2. a várostopográfia, 3. a városok kronológiája terén. Miután a várostörténeti kutatások olyan nagy fontosságot tulajdonítanak a távolsági kereskedelemnek, a régészet a korai ipari gócpontok felkutatásával, azok termékei elterjedésének vizsgálatával járulhat hozzá a legfontosabb kereskedelmi útvonalak felrajzolásához. Kétségtelen, hogy ez a módszer bizonyos nehézségekkel jár. Ilyen elsősorban az, hogy csak az időtálló iparcikkek (fémtárgyak, kerámia stb.) műhelyei és termékeinek elterjedése mutatható ki. Másodszor megnehezíti az ilyen irányú kutatást a keresztény temetkezési szokás, amely a sírokat nem látja el mellékletekkel. Ez a szokás már a Meroving-korban csökkent a temetők régészeti jelentőségét a nyugati frank területeken, a hasonló korú északi temetőkhez képest. Mégis a Rajna menti ipar egyes cikkeinek (üveg, kerámia), vagy bizonyos fegyverek elterjedésének vizsgálata konkrét eredményekre vezethet és vezetett már eddig is. Ennennek azzal a megállapítással szemben, hogy a korai wíkek nem illeszkedtek bele környezetük gazdasági életébe, hanem teljesen passzív kereskedőhelyek voltak, Jankuhn rámutat arra, hogy pl. Birka környékén igen sok nyugat-európai üvegáru található, amely nyilvánvalóan Birka kereskedőinek közvetítésével került oda. A városok topográfiáját nemcsak a teljesen elpusztult wíkek ásatásánál sikerült pontosan megállapítani, jelentősek egy-egy város erődítményeire, azok fejlődésére vonatkozó ásatások is. Végül fontos adatokat szolgáltathat a régészet egyes városok kronológiájához is. Jankuhn

megjegyzi, hogy egyes szerencsés esetekben még ezen túlmenőleg is pozitív eredményeket várhatunk az ásatásoktól, de az ilyen eredmények mindig csak kivételesek lesznek, s törvényszerűen csak a fentebb meghatározott három kérdésre kaphatunk feleletet. De ezekre is csak abban az esetben — hangsúlyozza befejező soraiban —, ha a régész teljesen tisztában van a történések előtt álló teljes problematikával, s az egyes kérdések ismeretében nyúl a régészeti anyaghoz.

Jankuhn általános módszertani témájával szemben egy konkrét történeti kérdést választott ki Petrikovits Harald, a Rajna és a Duna mentén fekvő római városok kontinuitásáról szóló cikkében.²⁰ A háború előtti és közvetlen a háborút követő ásatások eredményeit foglalja össze az egyik legvitatottabb történeti kérdés, a római városok továbbélése szempontjából, s az általános kérdést két részre bontja: mikor következett be a római élet teljes elapadása a római városokban, és volt-e legalább is települési kontinuitás? Az első kérdés vizsgálatának alapja az a tézis, hogy a római városi élet hordozói egy kevésbé differenciált alsó réteg felett élő nagybirtokosokból, hivatalnokokból, kereskedőkből és iparosokból, valamint kiszolgált katonákból álló réteg tagjai voltak, akikhez a IV. században még a papság is csatlakozott. A városi senatorok sorsának vizsgálatából, továbbá a hadsereg és a hivatalszervezet visszavonásának korából Petrikovits arra a következtetésre jut, hogy a római városok már az V. században sem feleltek meg azoknak a társadalmi kritériumoknak, amelyekkel a IV. századi római városok még jellemezhetőek voltak. A települési kontinuitás kérdésére Petrikovits igennel felel és hozzáteszi, hogy valamelyes lakosságnak is kellett a városokban maradnia. Ez a lakosság igyekezett megvédeni a várost, átépíteni és a kor követelményeihez alkalmazni a város védelmi berendezéseit, nem egyszer átköltözött az elhagyott légiótáborba, sőt a Trierben és Strassburgban kiásott fazekaskemencék tanulsága szerint ipart is űzött. Így tehát a „Rajna és a Duna mellett Budapestig terjedő határsávban a IV. század római városai nem maradtak fenn a korai középkorban valódi városokként,” de állíthatjuk, „hogy lakosságuk nem is hagyta el egészen azokat. Külvárosokhoz hasonló életet tartottak fenn bennük egyrészt az állami és egyházi tényezők, másrészt a Rajnán, a Dunán és mellékfolyóikon folyó kereskedelem, mindenekelőtt azonban egy nem lebecsülhető alsóbb népréteg. Ennek köszönhető az ókori alsóbb kulturális vívmányok átadása a középkor számára. Ezt az örökséget vette át a X. század városa.”²¹ Petrikovitsnak ez az összefoglalása 1950-ben kelt, azóta ebben a vonatkozásban is számos ásatást végeztek, amelyeknek eredményeit részben már közzétették, vagy legalábbis előzetes jelentést közöltek róluk. Sajnos a budapesti könyvtárakban még a legfontosabbnak látszó kölni dómhegyen végzett ásatások feldolgozása sem volt megtalálható, így ennek az eredménynek próbáját nem ismerjük.²²

Míg Jankuhn cikke általános módszertani tárgyú, Petrikovits pedig egy kérdést vett vizsgálat alá, addig Unverzagt W. a Rörig emlék-

könyvben előzetes jelentést ad a Magdeburg város területén végzett régészeti kutatásokról.²³ A várost 1945. január 16-án ért légitámadás romhalmazzá verte a város egész történeti magvát, kivéve a dómot és a Liebfrauenkirche-t. A romtalanítás 1948-ban indult meg. A munka igen gyors ütemben folyt, nagyobb részt baggerek segítségével. A tudományos munkának tehát itt is — mint a többi német városban — versenyt kellett futnia a baggerek hatalmas teljesítőképességével. Ez a gyorsaság természetesen nem vált mindig a tudományos kutatás javára. Magdeburgban az addigi várostörténeti kutatás két városcentrum létét tételezte fel, s az egyikben egy nagyméretű templom alapját sikerült kiásni. De általában sikerült az erőltetett munkatempó mellett is, sokszor pinceablakból pinceablakba mászva felvenni az 1631-i hatalmas tűzvész előtti épületrészeket és azokat a tervrajzon rögzíteni, a XIII. század derekáról való kereskedőcsarnokot és egy magánház alapjait biztonságba helyezni. A munka a beszámoló időszakában már csupán a város erődítményeinek megállapítására és a feltárt anyag feldolgozására irányult. Annyi már 1952-ben megállapítható volt, hogy a XIII. századnál régebbi leletek csak az Alter Markt-on kerültek elő. Ugyancsak megállapítható volt, hogy a XIII. században — valószínűleg a XII. századvégi tűzvészek következtében — a várost teljesen átépítették, talán ennek volt első ténye a dóm átépítésének megindítása 1207-ben. A város alaprajzát is teljesen átalakították akkor, az új főút vonal a Breite Gasse lett. Magdeburg régészeti leletei tehát a XII. sz. végén, a XIII. sz. elején hatalmas gazdasági fellendülésre mutatnak, amely 1284-ben, a városi bíróság megvásárlásával érte el tetőpontját. A felvirágzás oka a német keleti terjeszkedés nagyarányú előrenyomulása lehetett, amely Magdeburgot határvárosból a belső kereskedelem egyik fontos csomópontjává alakította át.

Unverzagt előzetes jelentésének kereteibe jól beleilleszkedik a Német Tudományos Akadémia egyik gyűjteményes kiadásában megjelent cikk, a Magdeburgban kiásott középkori kútnak és leleteinek leírása.²⁴ Ez a kút és a leletek pontosan meghatározzák a város egyik fontos pontjának, az Elba partjának települési és topográfiai viszonyait.

Ugyancsak a „Frühe Burgen und Städte” c. gyűjteményes kötetben jelent meg a Lipcse Óváros területén előkerült leleteknek egy általános értékelése is.²⁵ Ezek a leletek a város kronológiájához és topográfiájához nyújtanak értékes adatokat, mert ezek alapján kimutatható, hogy a város első települési magvát a későbbi Matthäifriedhof területén álló szláv vár (egyben a Libzi nevű szláv várkerület központja) alkotta, s a későbbi városi központ az ettől délkeletre fekvő piactér volt.

Unverzagt cikke, a hozzákapcsolódó magdeburgi kútról írott cikk, s a lipcsei leletek összefoglalása — ez az, ami ma a háborús pusztítások nyomán megindult nagyarányú német régészeti munkából rendelkezésünkre áll. És itt nem egyedül az utolsó évek helytelen és vak könyvvásárlási politikáját kell hibáztatnunk, mert — bár fontos munkák nem találhatók meg hazánkban — sokkal többet a háború utáni ásatásokról

még nem is nagyon publikáltak. A régészeti munkának ui. csak az első fele, az ásások, a fennmaradt középkori épületek és épületrészek felvétele fejeződött be. A romtalanítás gyors üteme, az emberi szükségleteket szolgáló újjáépítés igen nagy feladatokat rótt a régészekre. Nemcsak a magdeburgi Elbaparton fekvő kút ásásánál kellett a leletek megmentése és a felvétel érdekében az életveszélyt vállalni, amit a megrepedt pinceboltozatra nehezedő többméteres törmelék nyomása jelentett. Hogy az ásásokat még ilyen körülmények között is sikerült tervszerűen keresztülvinni, az elsősorban a munka megszervezésének javára írandó. A magdeburgi ásásokat a „Magdeburg város őstörténetének és korai történetének kutatására alakult munkaközösség” vezette, amelynek tagjai nemcsak a Német Tudományos Akadémia, a műemlékhivatal és a levéltár hivatalos küldöttei voltak, hanem olyan híres történészek és régészek vettek részt benne, mint F. Röhrig és W. Unverzagt. Hasonló munkaközösségek jöttek létre Drezdában és Lipcsében is, de valószínűleg minden jelentősebb német városban, amelyben a háborús romok eltakarítása lehetővé tette a régészeti kutatásokat. Történészek, települési szakemberek és régészek együttesen igyekeztek a város kezdetének és korai életének emlékeit megmenteni és a felmerülő nehéz kérdéseket megoldani. Olyan gyümölcsöző együttműködésre került sor a háború utáni nehéz esztendőben, amilyen az azt megelőző években eddig soha nem volt tapasztalható. Meggyőződésünk, hogy ezek a munkaközösségek a most folyó és a következő esztendőben véghezviszik a munka második felét, a feltárt városalaprajzok és a leletek feldolgozását is és azoknak alapján a keletnémet városok múltjáról is többet fogunk tudni.

Nem a háborús pusztítás indokolta a „Frühe Burgen und Städte” kötetének egy másik cikkét,²⁶ amely a Saale—Mulde folyó közötti vidék városainak keletkezését tárgyalja archeológiai leletek alapján. Négy olyan kisvárosról van itt szó, amelyek nem voltak nagy kereskedővárosok, hanem a helyi szükséglet kielégítését szolgáló piacok. Az eddig előkerült leletek és fennmaradt műemlékek alapján megállapítható volt, hogy a két szorb „civitas”-ból (amely egy szorb előkelő székhelyéből és egy külvárosból állott) illetőleg két szorb faluból német várak felépítésével lett város úgy, hogy a szorb telepek német kisvárosokká alakultak át. „Ezek a példák egyben megmutatják, hogy a régészeti kutatás részéről nagyobb ásások nélkül is lehetséges eredmény. A történeti folyamat adva van az okleveles adatokban. A műemlékek és leletek vizsgálata ezeket az adatokat helyi és — amennyiben az írott forrásokban hiányok vannak — kronológiai szempontból is kiegészítheti és életszerűvé teheti. Így az alaprajzok bemutatása révén szemléltető és biztos képet kaphatunk a városok alaprajzáról és korai állapotáról.”²⁷

Egyes kisebb ásások és műemléki felvételek szolgáltatnak alapot Paul Hofer számára a berni városi erődítmények vizsgálatához.²⁸ Az írott források és a történettudomány eredményeinek számbavétele után részletesen ismerteti az alkalmi ásások eredményeit, és megvizsgálja a városi erődítményrendszer még fennmaradt elemeit. A legkorábbi

települési mag, a XII. században már kibővített Nydegg várnak ismeretése után a szerző megállapítja, hogy a város nyugati oldalát első ízben lezáró falakat 1152—1160 közt építették fel a mai Kreuzgasse vonalán, ezt követte a városnak nyugati irányban történő lezárása, az 1191 körül épített fal, s a hozzá kapcsolódó Zeitlockenturm. Ennek a két első erősítési vonalnak a feltárása teljesen megerősíti Strahmnak azt a pusztán okleveles adatok alapján levont következtetését, hogy a Zähringiek által alapított város alapítása nem egyszerre történt, hanem két egymást követő időszakban, amelyek közül az első 1160-ban, a második 1190-ben ért véget, s a város alapításául ezt a második időpontot tartotta fenn a helyi hagyomány. A XII. századot követően Bernben a város fejlődése még a középkor folyamán két újabb, nyugat felé eső várfalbővítést és a Nydegg vár mellett még egy bővítést tett szükségessé, míg az Aare folyó felé eső rész szabadon maradt, csak a XVII. században erősítették meg a partot is, s ugyanebben a században nyugat felé is sáncrendszert építettek ki a kor haditechnikájának megfelelően. Hofer részletesen ismerteti az egyes védelmi övezeteket, s összefoglalásként nemcsak a város erődítményeiről emlékszik meg, hanem a városi erődítményeknek az egész svájci területre vonatkozó fejlődését is tekintetbe veszi. Ebben a keretben még jobban előtérbe lép Bern sajátága, a kettős városfal rendszerének megtartása az egész középkoron át.

Hofer tanulmánya nem annyira a város fejlődése, mint inkább az erősítési technika fejlődése szempontjából kutatta fel Bern falait és tornyait, H. Schwartz-nak a Rörig emlékkönyvben megjelent, Soest város erődítményeit tárgyaló cikke ugyanebből a szemszögből vizsgálja meg a városnak részben még ma is fennálló erődítményeit.²⁹ Az első városfal 945 körül keletkezett, de ebből semmi sem maradt fenn, csupán vonalát lehet a város alaprajzán nyomon követni. A második gyűrűt képező fal a XII. sz. második felében épült fel, hatalmas területet (102 hektárt) ölelve fel. Újabb erődítmények építésére már nem is került sor Soestben, a kettős falból, töltésből és árokból álló erősítés a harmincéves háborúig fennmaradt, de akkor már nem nyújthatott védelmet a városnak.

Schwartz cikke és az itt ismertetett tanulmányok valamennyien Jankuhn megállapítását támasztják alá, hogy a várostörténet számára a régészet elsősorban a városok topográfiájának feltárása és egyes építmények kronológiája révén tud segítséget nyújtani. Mindkettőre nézve Hofer könyve a példa, s a magdeburgi ásatások mutatják, hogy Jankuhn-nak a történészek és régészek együttműködésére vonatkozó figyelmeztetése nemcsak megszívlelendő, hanem az egyedüli eredményes utat is jelenti.

*

Hofer és Schwartz tanulmányai régészeti szempontból világították meg a városalaprajzot, annak egy-egy vonását tisztázták az archeológia eszközeivel. Ilyen szempontból nézve, mindkettőjük munkássága beletartozik abba a ma már szinte áttekinthetetlen irodalomba, amely a városok alaprajzát veszi vizsgálat alá. Ez az irodalom — mint már említ-

tettük — a két háború közt alakult ki, s újabb terméséből itt most a Rörig emlékkönyv két cikkét emeljük ki. Az egyiket F. Timme írta, aki már 1931-ben megjelent disszertációját is Braunschweig város kialakulásának szentelte, a másik H. Rothert tollából származik.³⁰

Timme ezúttal a Rajna menti Andernach városának kialakulását veszi szemügyre,³¹ témaválasztását a város fekvésén és a korai (1104) vámjegyzéken kívül az is indokolja, hogy a folyómenti átrakóhelyek esetében a kereskedelem és a helység kialakulása között bizonyos összefüggések állapíthatók meg. Az ilyen átrakóhelyeken a várossáfejlődés a kikötők gazdasági életének kialakulásával azonos. Az ilyen városok már jóval a jogi értelemben vett várossáemelés előtt „városi” kereskedelmi funkciókat gyakorolnak. Törvényszerűen korábbiak, mint az ipari piacok, megerősítve ezzel Schmoller megállapítását, hogy a kereskedelem megelőzte az ipart. Lényegében tehát Timme témája a Planitz által wiknek nevezett kereskedőtelepek topográfiájának fejlődése.

Andernach a római korban megerősített város volt, amelynek lakói résztvettek a rómaiak által erősen fellendített folyami hajózásban. Ha maga a római város az V. században meg is szűnt, a folyami hajózásban a kontinuitás valószínűleg fennmaradt. A legkorábbi városmag a Rajnával párhuzamos, hosszúkás téglalap alakjában helyezkedett el, s a folyót kísérő szárazföldi útvonal alkotta főútörét. Ez az útvonal vette fel a folyó kikötőjéből jövő áruk forgalmát, s ezért a főutcat a folyóparttal párhuzamos kis keresztutcák kötötték össze. A város fejlődésének első szakasza 1100 körül zárul le, a második a XIII. sz. első felében. Andernach városához hasonlóan igen sok folyómenti wik keletkezett, ilyen volt a nagyvárosok közül Köln, Regensburg, Worms és Mainz is. Ezek a korai kereskedőtelepek mind a folyópart felé fordulva jöttek létre, s nem voltak a későbbi értelemben vett piacok, hanem csupán átrakóhelyek a távolsági kereskedelemben. Ezekben a városokban az iparcikkek értékesítésére kialakuló piacterek csak a X. sz. után jöttek létre vagy magán az átrakóhelyen, vagy valahol másutt a szárazföldi útvonal és a folyó között. A piactér tehát ezekben a városokban nem a város központjában, nem is az útvonalak kereszteződésénél található, mint az a középkori városokban általános. Az ilyen városok alaprajza vagy egyetlen útvonalból, vagy párhuzamos utcákból áll, esetleg a terep adottságainak megfelelően deltaformájú.

H. Rothert két vesztfáliai város alaprajzában a városfejlődés másik két típusát mutatja be.³² Soest és Lippstadt alaprajza már a középkor végén is kétféle típusra vallott: Soest a mi magyar falvainkhoz hasonlóan szinte teljesen áttekinthetetlen háztömb-halmazt mutat, míg Lippstadt esetében felismerhetők a tervszerűség nyomai. A két város közül Soest az idősebb. A régészeti leletek tanúsága szerint a VI—VIII. században keresztény temető állott a későbbi város központjában. Nagy Károly itt a Duisburg—Essen—Dortmund—Soest—Paderborn úton királyi majort (Königshof) építtetett fel, 964-ben pedig a kölni érsek alapított a városban társaskáptalant. A város települési magvát

tehát a királyi major alkotta, amelynek területén a legkorábbi, még Karoling-kori Szt. Péter templom mellett a püspökvárt képező lakótorony és a Patroklos-káptalan felépült. A káptalan immunitása azonban nem terjedt ki az egész adományként megkapott királyi majorra, amiből Rothert arra következtet, hogy a major egy részén ekkor már kis kereskedőtelep is létezett. Ezt a települési magot a szerző Marktburnak nevezi, s mellette még két települési centrumot állapított meg: a sósutak kiaknázására létesült kis falut (Sälzerdorf) és két nemesi kuriát. Amikor a város a XI. században virágzásnak indult és kibővítése szükségessé vált, át kellett helyezni a kereskedelmi utakat a városon belül. Ez az áthelyezés tette olyan áttekinthetatlenné Soest alaprajzát.

Lippstadt esetében is királyi major a város települési magva, ezenkívül azonban a majoron kívül már igen korán kialakult a piactér, rajta egy Szt. Miklós templommal. A XII. század végén ehhez a maghoz egy tervszerűen megalapított újabb városrészt csatolt a város földesura, Bernhardt zur Lippe. Az új városrész a folyó hídjá mellett állott, piactérén egy Mária templommal, körülötte egységesen 25×100 láb méretű telkekkel. A város középkori fejlődését Bernát fiának 1220 körüli újabb városbővítése fejezte be.

Amint azt Soest esete mutatja, a városalaprajz vizsgálata nem nélkülözheti a gazdasági, társadalmi és jogi szempontokat sem. A legkorábbi kereskedőtelep sem lett volna kimutatható az immunitás területi kiterjedésének vizsgálata nélkül. A két háború közt létrejött városalaprajz-vizsgálatnak valóban ki is alakult egy külön ága, amely a topográfiai kutatást elsősorban jogi elemekkel bővítette ki és létrehozta a *Verfassungstopographie*-t, amit magyarul talán legjobban a városok közjogi topográfiájának nevezhetnénk. Egyik legjelentősebb művelője így határozza meg ezt a kutatási ágat: „A közjogi topográfia arra a kérdésre keres feleletet, hogy a város joga, azaz az írott városjog és a városi szokásjog mennyiben jutott látható kifejezésre a városalaprajzban és a város-tervrajzban, azaz a várostervben és a városi építményekben?”³³ A kutatási ág atyjának Karl Frölich goslari egyetemi tanárt nevezhetjük, egyik legkitűnőbb művelője pedig Hans Strahm svájci egyetemi tanár. Sajnos az idevágó szakirodalom olyan kevésbé található meg könyvtárainkban, hogy itt mindössze a két említett kutató egy-egy cikkét mutathatjuk be, s le kell mondanunk Strahm egyik legjelentősebb, 1945-ben megjelent munkájának ismertetéséről.³⁴

Strahm a *Zeitschrift für Schweizerische Geschichte* 1950. évfolyamában Bern város alaprajzával kapcsolatban általános megjegyzéseket fűzött a középkori városok közjogi topográfiájához.³⁵ Strahm kiindulópontként a középkori város meghatározását adja: „A középkori várost olyan körülkerített, viszonylag sűrű településű, természetes és mesterséges erődítményekkel ellátott piacnak határozhatjuk meg, amelyet saját joggal láttak el, s amely a környező vidéktől minden életviszonylatban világosan elválik.”³⁶ Strahm maga is úgy látja, hogy ez a meghatározás távolról sem teljes, mint ahogyan kimerítő meghatározást a város

általános fogalmára nem találhatunk, csupán az egyedekre, az egyes városokra. Ezeknek a városoknak történetét a szerző szerint négy külön szempont szerint kell vizsgálat alá venni: 1. topográfiai, 2. társadalom- és gazdaságtörténeti, 3. jogtörténeti és 4. történeti-politikai szempontból. Ha meg is határozható, hogy az egyes szempontok milyen tartalommal bírnak, gyakorlatilag a kutatás mégsem választható el ilyen mereven, hiszen a kölcsönhatások a különböző szempontok alá tartozó jelenségeket összeforrasztják, s azok egymástól el nem választhatók. Módszertanilag fontosnak tartja Strahm a szervesen kialakult és tervszerűen megalapított városok szétválasztását. Az előbbieket esetében Strahm még Planitznál is élesebben tagadja a kontinuitást. Szerinte a VIII. században a még fennmaradt római nyomokat új formák váltották fel. „A középkor ugyan több szempontból a korábbi római korhoz csatlakozik, de semmiképpen sem képezi annak *szerves* továbbfejlődését.”³⁷ A kontinuitás hiánya Strahm szerint nemcsak a községi jog területén feltűnő, hanem az ásatások bizonyossága szerint az utcák, háztömbök sem képezik a római városok folytatását, tehát még települési kontinuitásról sem beszélhetünk. Ugyanígy tagadja a szerző a kontinuitást a kelta-római, ill. későbbi germán mentsvárak és a középkori városok között. Áttérve a szervesen kialakult és tervszerűen alapított városok közti különbségre Strahm rámutat arra, hogy a szervesen kialakult városok esetében is sokszor találkozunk tervszerű városbővítéssel, aminek következtében a kutató hajlamos arra, hogy a bővítést, tehát a város egy részére vonatkozó eseményt az egész város alapításával tévessze össze. Nehézséget okoz a források alapításra vonatkozó elbeszélése is. Hiszen a középkorban nemcsak a fundatio-t tartották alapításnak, hanem a dotatio-t is, eltekintve attól, hogy a krónikások — sokszor már csak a klasszikus alapítási legendák utánzása kedvéért is — nem egyszer megtévesztő formákba burkolják az alapítást. Éppen emiatt fontos az, hogy az alapításoknál minden alkalommal megállapítsuk: mi előzte meg az alapítást, milyen települési magot találunk az alapítás előtt? Mert — a keletnémet területek egyes városait kivéve — általában nem találkozunk olyan várossal, amelyet minden előzmény nélkül, irtásterületen alapítottak volna. Az alapított városok minden kétséget kizáró ismerve a városalaprajz tervszerűsége. „Ha ilyen tervszerűség található a városalaprajzban, akkor a város keletkezése történetének okmányyszerű, az írott forrásokkal egyenrangú bizonyosságával rendelkezünk.”³⁸ A tervszerűen megalapított városok helyének kiválasztása, a városalapítást megelőző települési mag és az alapítás tervszerűségének vizsgálata teszi ki a városalapítás vizsgálatának legfontosabb részeit. Strahm ebből a szempontból mutatja be Bern alapítását. A várost megelőző települési mag az 1273-ban lerombolt Nydegg vára és a hozzátartozó váralja. Ettől nyugatra 1152 után, előbb a mai Kreuzgasse vonaláig, majd 1192 után a mai Zeitglockenturmig egymás után kétszeri tervszerű alapítással van dolgunk, amit a tervszerű, egyöntetűen kimért 60×100 lábas teleknagyság bizonyít. Bernben ez a teleknagyság még ma is pontosan nyomonkövethető, de Strahm érdeme

volt, hogy ezt a tényt a mai tudomány számára felfedezte. A cikk megjelenése óta Hofer idézett tanulmánya régészeti szempontból is bebizonyította Strahm érvelésének helyességét.

A legújabb közjogi topográfiai irodalom által a középkori városokról rajzolt képpel foglalkozik a Rörig emlékkönyvben K. Frölich.³⁹ A cikk bevezető részében módszertani kérdéseket tárgyalva megemlékezik a város fogalma meghatározásának nehézségeiről és a más tudományágak által nyújtott segítségről. A településtörténet és -földrajz, régészet, művészettörténet és helynévkutatás eredményei mind elősegíthetik a közjogi-topográfiai vizsgálatot. A továbbiakban a szerző az egyes topográfiai problémákkal, a város kezdeteinél a tervszerűen alapított városok létrehozását, a városok alaprajzáinak kialakulását, az alaprajzban később bekövetkezett változásokat, a sikertelen alapításokat, a kettős városokat tárgyalja meg. Frölich cikke a második világháború utáni egész irodalmat áttekinti, s így mással nem is jellemezhetjük, mint azzal, hogy minden kutatónak, aki a városalaprajz és a város kialakulásának problémájával kíván foglalkozni, elengedhetetlen bevezető olvasmány, amely nemcsak magukkal a problémákkal, hanem azok valamennyi részletével és irodalmi vonatkozásával is megismerteti az olvasót.

*

Ismertetésünk befejezéseként két keletnémet város példáján szeretnénk bemutatni azt a munkát, amellyel az egyes városok korai történetét a különböző tudományágakat képviselők munkaközössége tisztázni igyekszik. Drezda 1945-ben ugyancsak légitámadás áldozata lett, a romeltakarítással kapcsolatban ugyancsak lehetőség nyílt a város koraközépkori történetének felkutatására. A drezdai városi tervezőintézet mellett külön munkaközösség alakult a városmag vizsgálatára. A meginduló ásatások vezetését a drezdai múzeum vette át, s egy külön kiadványsorozat első kis füzetében „összefoglalja Drezda városának történeti alapjait, s ezzel bevezetést ad ahhoz a kutatáshoz, amely most a Belvárosban megindul”.⁴⁰ A rövid szövegből és kilenc térképből álló dolgozat az Elba völgye városalapítás előtti viszonyainak ismertetésével kezdődik. A későbbi történeti adatok, ásatási megfigyelések alapján megállapítja a meanderek helyét és kiterjedését, a környező telepeket, s az első részt azzal a megállapítással zárja, hogy a későbbi város egy részét alkotó legelőhöz földesúri major is tartozott. Az általános képet a helynévkutatás eredménye egészíti ki. Drezda neve a szorb „drezga” ’mocsári erdő’ szóból ered. A második fejezetben a szerző a város szűkebb területét veszi szemügyre. Az alkalmi ásatások szintviszonyai, a régi hídlábak helyzetéből kiszámítható eredeti Elba-szint és a folyófenék magassága mellett külön figyelmet szentel a Taschenburg melletti ásatásnak, amely egy középkor eleji gátat fedett fel, s így a várdomb magasságviszonyait és kronológiáját is tisztázta. Az utak ezen a városalapítás előtti területen világosan rámutatnak az Elba átjárójának pontos helyére, amely a Frauenkirche mellett feküdt. Itt kell az eredeti Drezda falut

keresni. A falu történetét az egyházi viszonyok világítják meg. A Frauenkirche még a szorb időkből kell, hogy származzon, mert hatalmas területe (22 falura kiterjedő plébánia) és az a tény, hogy a plébános nem a falvak szolgáltatásaiból, hanem egy külön kiválasztott és szorbul „papfalu”-nak (Poppitz) nevezett falu egész jövedelméből él — a régi szláv várkerületi plébániákhoz teszi hasonlóvá. A Frauenkirche közelében fekvő ispotály eredetileg megerősített ház volt, amely az átjárót védte. Drezda kezdete tehát egy kis szorb falu volt, amely a földesúr (a meissenai örgróf) fennhatósága alatt az Elba átjárójánál épült, plébániatemplommal és a földesúr megerősített majorjával rendelkezett. A város alapítását a meissenai örgróf és a dohnai várgrófok közti politikai harc világítja meg, s az 1206—1216 között alapított várossal a meissenai örgróf az 1180 körül felfedezett freibergi ezüsbányák felé vezető utat kívánta biztosítani az Elba átkelőhelyénél. A város azonban nem az eredeti falu helyén épült fel, hanem attól nyugatra, s a falunak csupán egyik részét vette be a városfalak közé. Így alakult ki Drezda legkorábbi alaprajza, amelyben a város a Taschenbergen fekvő várhoz vezető útvonal mint főtengely körül helyezkedett el, s bár a piactér a város központjába került, a plébániatemplom azonban az eredeti falu nagyobb részével együtt a városon kívül állott, külvárost képezve.

Amint ebből az ismertetésből is látható, a város kezdetének, a várost megelőző települési mag kérdésének tisztázására a szerző a legkülönbözőbb tudományágak eredményeit igyekezett felhasználni. Geológia, földrajz, régészet, helynévkutatás és a történettudomány legkülönbözőbb ágai járulnak hozzá Drezda korai történetének tisztázásához, és adtak alapot a most megindult tervszerű ásatáshoz.

Lipcse várostörténeti múzeuma is új sorozatot indított meg az 1943 decemberében elpusztult város múltjának művelésére. Ennek a sorozatnak első füzeté nem magának a városnak, hanem a régi Lipcse egyik külvárosának történetét tárgyalja, részletesen taglalva a külváros egyes települési alkotóelemeit.⁴¹ A második füzet a híres Bach-templom, a Tamás-templom patrocíniumát dolgozta fel.⁴² A szerző végső megállapítása szerint a templom védszentje Becket Tamás canterbury-i érsek volt, de ez a patrocínium egy eredeti Szt. Miklós patrocínium helyére lépett. A patrocínium változására az adott okot, hogy a meissenai örgróf ágostonrendi káptalant alapított, s ezzel elvette a várostól a város eredeti plébániatemploma feletti kegyuraságát. Főpapok és főurak találkozására volt ez a város elleni szövetségben, amelynek polgárságát megtörni igyekeztek. A sorozat harmadik füzeté a város építkezési tradícióit tárgyalja. Sajnos a középkorból alig maradt fenn épület Lipcseben, így ez a rész a fentebb, a régészeti cikkek közt ismertetett városkialakuláson túlmenően csupán két templommal foglalkozik részletesen.⁴³ Ezzel a sorozattal párhuzamosan megindított másik sorozat nemcsak a városra, hanem annak környékére is kiterjed. Első füzetében Lipcse és környékének egyházi és világi főhatóságait, ill. ezek kiterjedését tárgyalja részletesen.⁴⁴

A két keletnémet város történeti munkaközösségének ismertetésével végére értünk hosszúra nyúlt beszámolóknak. Mindent nem sikerült ugyan felölelnünk a németnyelvű gazdag irodalomból, de egy témakört, a középkori városok keletkezésére vonatkozó irodalmat, annak problémáit, módszerbeli fejlődését talán mégis sikerült felvázolni. És talán még más is: indítékot, ösztönzést adni a hazai kutatók számára — s ez volt a célunk.

Fügedi Erik

*

¹ A Történettudományi Intézet Értesítője. 1954. 10—12. sz. 200.

² Kaufmannsgilde und städtische Eidgenossenschaft in niederfränkischen Städten im 11. und 12. Jh. Zschr. Sav. Stift. f. Rechtsgesch. Germ. Abt. LX/1940, 1—116. — Frühgeschichte der deutschen Stadt. Uo. LXIII/1943, 1—91. — Die deutsche Stadtgemeinde. Uo. LXIV/1944, 1—85. — Zur Geschichte des städtischen Meliorats. Uo. LXVII/1950, 141—175.

³ *Hans Planitz*, Die deutsche Stadt im Mittelalter. Von der Römerzeit bis zu den Zunftekämpfen. Graz—Köln 1954. A könyvet a Tanulmányok előző kötetében Kubinyi András már ismertette, itt most csupán azért térünk vissza rá, mert az egész német irodalomra gyakorolt hatása miatt nem szakítható ki az irodalom általános jellemzéséből.

⁴ Uo. 30.

⁵ Uo. 60.

⁶ *Edith Ennen*, Frühgeschichte der europäischen Stadt. Bonn 1953.

⁷ Felsorolását l. *Ennen* i. m. XIX. — Számunkra csak a Vjschr. f. Soz. u. Wirtschaftsgesch. XXXVIII/1949, 48—69. lapjain megjelent Planitz-bírálat volt hozzáférhető.

⁸ *Ennen* i. m. 42.

⁹ Uo. 111.

¹⁰ Uo. 298.

¹¹ *Fr. Rörig*, Magdeburgs Entstehung und die ältere Handelsgeschichte. Deutsche Akademie der Wiss. zu Berlin. Vorträge u. Schriften. Heft 49. Berlin 1952.

¹² Uo. 11.

¹³ Uo. 33.

^{13a} *W. Schlesinger*, Die Anfänge der Stadt Chemnitz. Weimar 1952.

¹⁴ Uo. 185.

¹⁵ *H. Ammann*, Schaffhauser Wirtschaft im Mittelalter. H. és é. n.

¹⁶ Felsorolva: Schweiz. Zschr. f. Gesch. IV/1954. 15, 26.

¹⁷ *H. Ammann*, Über das waadtländische Städtewesen im Mittelalter und über landschaftliches Städtewesen im Allgemeinen. Schweiz. Zschr. f. Gesch. IV/1954, 1—87.

¹⁸ Uo. 87.

¹⁹ *H. Fischer*, Die Siedlungsverlegung im Zeitalter der Stadtbildung. Wiener Rechtsgesch. Arbeiten, hgg. vom Institut für europäische Rechtsgesch. in Wien, I. Wien 1952.

^{19a} *H. Jankuhn*, Der Beitrag der Archeologie zur Erforschung des frühmittelalterlichen Städtewesens im 7—11. Jh. Frühe Burgen und Städte Dt. Akad. d. Wiss. Schriften der Sektion f. Vor- u. Frühgesch. 2. 1954, 213—223.

²⁰ *H. Petrikovits*, Das Fortleben römischer Städte am Rhein u. Donau im frühen Mittelalter. Trierer Ztschr. 1950, 72—81.

²¹ Uo. 80.

²² *O. Doppelfeld*, Der unterirdische Dom. Grabungen im Dom zu Köln. 1948.

²³ *W. Unverzagt*, Überblick über den Stand der archäologischen Stadtkernforschung in Magdeburg. Gedächtnisschrift f. F. Rörig. Lübeck 1952.

- ²⁴ E. Nickel, Ein mittelalterlicher Brunnen in Magdeburg. Frühe Burgen und Städte. 158—166.
- ²⁵ G. Müldenberger, Die mittelalterlichen Bodenfunde im Bereich der Leipziger Altstadt. Uo. 143—148.
- ²⁶ P. Grimm, Frühe Burgen und Städte im Saale-Mulde Gebiet. Uo. 137—142.
- ²⁷ Uo. 142.
- ²⁸ P. Hofer, Die Wehrbauten Berns. Bern 1953.
- ²⁹ H. Schwartz, Die Befestigung einer Hansestadt. Gedächtnisschrift f. F. Rörig. 437—448.
- ³⁰ F. Timme, Die wirtschafts- und verfassungsgesch. Anfänge der Stadt Braunschweig. Kiel 1931.
- ³¹ F. Timme, Andernach a/Rhein und die topographische Anfänge der älteren Flussuferstädte. Gedächtnisschrift f. F. Rörig. 401—422.
- ³² H. Rothert, Westfälische Stadtpläne (Soest und Lippstadt). Uo. 423—435.
- ³³ Zschr. f. Schweiz. Gesch. XXX/1950. 405.
- ³⁴ Die Area in den Städten. Schweizer Beitr. z. allgemeinen Gesch. III/1945. 22—61.
- ³⁵ H. Strahm, Zur Verfassungstopographie der mittelalterlichen Stadt mit besonderer Berücksichtigung des Gründungsplanes der Stadt Bern Zschr. f. Schweiz. Gesch. XXX/1950. 372—410.
- ³⁶ Uo. 372.
- ³⁷ Uo. 380.
- ³⁸ Uo. 395.
- ³⁹ Das verfassungstopographische Bild der mittelalterlichen Stadt im Lichte der neueren Forschung. Gedächtnisschrift f. F. Rörig. 61—94.
- ⁴⁰ A. Hahn, Zur Frühgeschichte Dresdens. Forschungen zur ältesten Entwicklung Dresdens. Heft 1. Lipse 1953, 4.
- ⁴¹ Aus Geschichte und Neuaufbau der ehemaligen Rannischen Vorstadt Leipzigs. Leipziger Stadtgeschichtliche Forschungen. Heft 1. Lipse 1952.
- ⁴² C. Niedner, Das Patrozinium der Augustiner-Chorherren-Stiftskirche St. Thomae zu Leipzig. Leipziger stadtgesch. Forsch. H. 2. Lipse 1952.
- ⁴³ Leipziger Bautradition. Leipziger stadtgesch. Forsch. H. 4. Lipse 1955.
- ⁴⁴ F. Günther, Die Entwicklung der Landeshoheit über Leipzig und im Leipziger Landkreise. Studien z. Gesch. Leipzigs u. seiner Landschaft. Lipse 1948.

Isztorija Moszkvi. Tom I. Period feodalizma XII—XVII vv. (Moszkva története I. kötet. A feudalizmus korszaka, XII—XVII. század). Izdatyelsztvo Akagyemii Nauk SzSzsR, Moszkva 1952.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája elhatározta, hogy a 800 éves főváros, Moszkva történetét hat kötetben feldolgozza. Tudomásunk szerint eddig öt kötet jelent meg, hamarosan teljes lesz tehát a nagy-jelentőségű tudományos kiadvány.

Az alábbiakban csupán az első kötettel foglalkozunk. Úgy véljük azonban, az olvasót érdekelni fogja az egész hatkötetes kiadvány felépítése, helyesebben az egyes kötetek korszakbeosztása. Az első kötet elején közölt tájékoztatás alapján ezt a következőképpen adhatjuk meg:

Az első kötet periódushatárait már a címben közöltük. A második kötet az egész XVIII. századot, a harmadik kötet a XIX. század első felét foglalja magába. A negyedik és ötödik kötet a kapitalizmus és imperializmus korszakát tárgyalja és pedig úgy, hogy a negyedik kötet az 1860-as évektől a századfordulóig, az ötödik kötet pedig a századforduló-

tól az 1917. évi februári forradalomig terjedő évek történetét öleli fel. A hatodik kötet Moszkva forradalom utáni történetét fogja ismertetni.

Felesleges hangoztatni, milyen nagy jelentőségű vállalkozás ez a tekintélyes terjedelmű és a színvonal tekintetében nagyon igényes történeti mű. Az első kötet egyik szovjet bírálója, D. Sz. Lihacsev megállapítja, hogy „Moszkva névével eltéphetetlenül össze van kötve Oroszország múltja, a Szovjetunió jelene és az egész világ jövődjé”. A kötetet lapozgatva az olvasó előtt is világos, hogy a kötet munkatársai, miközben Moszkva történetét tárgyalják, mindenkor arra törekedtek, hogy ne egyszerű várostörténetet írjanak — bár természetesen Moszkva város történetének megírása volt a feladatuk —, hanem úgy mutassák be az olvasónak Moszkvát, mint az egységes orosz állam megteremtésének kezdeményezőjét és az orosz nép nemzeti életének központját.

Moszkva történetével eddig is sokan foglalkoztak, mind az Októberi Forradalom előtt, mind után, polgári és marxista történészek egyaránt. Részletesen taglalták a város történetét az Orosz Birodalom, illetve a Szovjetunió történetét tárgyaló munkák is. Ezek azonban többnyire vagy egyes részletkérdéseket ragadtak ki, vagy csak egy meghatározott korszakot dolgoztak fel, végül — és ez többé-kevésbé valamennyire áll — többnyire elavult szemlélettel készültek. A legnagyobb terjedelmű és igényű, Moszkva történetét tárgyaló korábbi mű még az Októberi Forradalom előtt, polgári tudós tollából íródott: I. J. Zabjelin „Isztorija goroda Moszkvi” címen, és két kötetben jelent meg 1905-ben. Az első kötet csak a Kreml történetét foglalta össze, a második kötete, amelynek a város többi részével kellett volna foglalkoznia, befejezetlen maradt. N. A. Szkvorcov 1913-ban közzétett archeológiai és topográfiai munkája, bár címe szerint egész Moszkvát kellett volna tárgyalnia, ugyancsak a Kreml problémáira szorítkozott.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának hatkötetes Moszkva történetét a legkiválóbb szovjet történészek írták. Az első kötet szerkesztője Sz. V. Bahrusin a Tudományos Akadémia levelező tagja, munkatársai pedig A. A. Novoszelszkij, a történettudományok doktora, A. A. Zimin és N. V. Usztyugov, mindketten a történettudományok kandidátusai. Rajtuk kívül ezen a kötetben még tíz kiváló szovjet történész dolgozott, köztük az azóta elhunyt K. V. Bazilevics, valamint A. N. Szvirin és M. N. Tyihomirov — valamennyien olyan történetírók, akiknek névével gyakran találkozhatunk a Szovjetunió Tudományos Akadémiája történeti folyóiratainak szerzői közt.

A bevezetés végén felsorolják a kötet összeállításának tudományos munkatársait: a fent említett tizennégy tudóson kívül még tizenhat más szakember is dolgozott a kötetben, mint anyaggyűjtő, a mutatók összeállítója, a középkori topográfia szakértője, kronológus, térképek és vázlatok tervezője, az illusztrációk szerkesztője, bibliográfus, vagy mint technikai szerkesztő. A munkatársaknak ez a nagy száma is mutatja azt a figyelmet és áldozatkészséget, amelyet a Szovjetunió Tudományos

Akadémiája a főváros történetének megírására szentelt, hiszen ez a harminc szakember csak az első kötet elkészítését végezte.

Az első kötet igen nagy időszakaszt dolgoz fel: 1147-től, Moszkva város első említésétől I. Péter cár koráig terjedő nem kevesebb, mint ötszázötven évet. Sőt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy ez a kötet archeológiai bevezetéssel kezdi az írásos történelem taglalását, így a tárgyalt időszak visszafelé évezredekre is elnyúlik. Az írásbeliséget megelőző őskort figyelmen kívül hagyva is hatalmas periódust két szakaszra bontják: nem az eltelt idő arányában, mert az első szakasz a XVII. század kezdetéig terjed, míg a második szakasz — amelynek tárgyalása alig néhány oldallal rövidebb az elsőnél — csak a XVII. századdal foglalkozik.

A két nagy szakaszon belül az alábbi fejezetcímekeket találjuk:

1. Az ősi Moszkva: ebben tárgyalják a Moszkva területén feltárt legrégebbi településeket, a Moszkva városáról szóló legkorábbi tudósításokat, a városnak Dolgorukij Jurij nagyfejedelem által történt „megalapítását”, végül a XII—XIII. századi Moszkva életét.

2. Moszkva, mint a Moszkvai Nagyfejedelemség székhelye (XIV. század és a XV. század első fele). Ebben a részben olvashatunk a városról, mint az egységes, központosított állam létrehozásának kezdeményezőjéről, a város XIV—XV. századbeli gazdasági életéről és lakosságáról, a fejedelmi székhelyről, az orosz föld megvédelméért vívott harcairól, köztük Donszkaj Dmitrij fejedelemről, aki a Don melletti Kulikovónál megverte a tatárok verhetetlennek hitt seregét. Ugyanitt írunk az 1382. évi moszkvai felkelésről, amely a XIV. századi Oroszország legnagyobb antifeudális felkelése volt és amely a városnak a tatár Tohtamüs vezér által történt ostroma során robbant ki. Ezután következik a moszkvai nagyfejedelem hatalmának jelentős megnövekedése. A fejezet következő részei már nem politikai történelmi témákkal foglalkoznak: egyik részben a város topográfiájáról és külső képéről, a másikban a város környékéről olvashatunk. Két fejezetrészt szenteltek a korabeli kulturális életnek is, egyik a moszkvai irodalommal, másik a festészettel és iparművészettel foglalkozik.

3. Moszkva mint a központosított orosz állam fővárosa (XV. század vége, XVI. század eleje). Ebben a város gazdasági életéről, az orosz állam politikai életében és nemzetközi kapcsolataiban játszott szerepéről, a Kreml építéséről, a moszkvai váraljáról, a társadalmi mozgalmakról és a társadalmi-politikai eszmékről olvashatunk egy-egy részben. A fejezet befejezéseként itt is a moszkvai festészettel foglalkozik egy rész.

4. Moszkva a központosított orosz állam megerősödése korában (XVI. század) c. fejezetben a város gazdasági életéről, területéről és lakosságáról, a központosított orosz állam megerősítéséért folytatott harcáról, védelmi erőrendszerének kialakításáról, külső képéről és berendezéséről találunk egy-egy fejezetrészt. A kulturális kibontakozást tárgyalják a „műveltség, tudomány, irodalom”, valamint az „építészet, festészet és iparművészet” című fejezetrészek.

5. Moszkva a parasztháború és az intervenció korában (XVII. század eleje). Az első részben a parasztháború kezdetéről, a következőkben a Bolotnyikov-felkeléssel kapcsolatos moszkvai eseményekről, a városnak II. Ál-Dimitrij által történt ostromáról olvashatunk egy-egy fejezetrészt. A kötet egyik legszebben megírt része az, amely a városnak a lengyel intervenciók által 1610—1611. években történt elfoglalásáról és a nép ellenállásáról szól. Ezután következik egy külön fejezet rész arról, miként szabadult meg a város és az egész ország a lengyel intervenciótól.

A kötet második szakasza Moszkva XVII. századi életét ismerteti.

1. Az első fejezet címe: Moszkva mint az ország gazdasági központja. Ebben az iparról és a kisárutermelésről, a moszkvai manufaktúra fejlődéséről, végül Moszkva kereskedelméről találunk egy-egy fejezetrészt.

2. Terület és a lakosság. Itt — annak megfelelően, hogy a XVII. századból már lényegesen több forrásanyag áll rendelkezésükre, mint a megelőző korszakból, sokkal nagyobb részletességgel tudnak beszélni a lakosságról, annak mindennapi életéről. Egy rész szól a város területének növekedéséről, és a lakosság összlétszámáról, egy további a lakosság összetételéről, külső képéről és berendezéséről, végül a város alatti majorokról.

3. Moszkva mint politikai és közigazgatási központ. Ez a fejezet nem tagolódik külön részekre.

4. A moszkvai népi mozgalmak. Az 1648. évi, majd az 1662. évi felkelés, az 1670—1671. évi parasztháborúk visszhangja, végül a vallási szakadás és a népi mozgalmak című fejezetrészek foglalnak helyet ebben a fejezetben.

5. Műveltség, tudományos-technikai eszmék és irodalom Moszkvában. E fejezetben a fenti három kérdéscsoportot egy-egy külön rész tárgyalja.

6. Moszkvai művészet a XVII. században. Ennek részei: építészet, festészet, iparművészet, színház.

A fentiekben ismertettük a kötet tematikájának vázát.

Ehhez még részletes bibliográfia csatlakozik, amely fejezetenkénti tagolásban, mintegy 30 oldalon sorolja fel a megfelelő kérdés irodalmát. Háromféle mutatója van a kötetnek: személynév-, topográfiai és földrajzi mutató. Az utóbbi kettő között az a különbség, hogy míg a topográfiai mutató csak a Moszkva városán belüli topográfiai fogalmakra utal, a földrajzi mutató csak a Moszkván kívüli földrajzi fogalmakra (köztük településekre, fizikai földrajzi elemekre is) vonatkozóan közli az oldalszámokat.

A kötet tájékoztató apparátusát az illusztrációk és a térkép-vázlatok mutatója egészíti ki.

Láthatjuk ebből a fenti vázból, hogy az orosz történelem periódusain végighaladva, a központi gondolat mindig az, hogy milyen szerepe volt Moszkvának az orosz nép, a központosított állam létrejöttében, valamint az idegen betolakodók kiűzésében. E központi

probléma mellett, amelynek következtében Moszkva politikai története az egész orosz nép és az orosz állam politikai történetének szerves részeként rajzolódik ki, bemutatja a kötet Moszkvának az orosz kultúra fejlődésében az irodalom, festészet, építészet, iparművészet területén játszott szerepét. Plasztikus ábrázolásban láthatjuk, hogy Moszkva, amely előbb egy fejedelemség, később az oroszországi központosított állam fejének, a cárnak fővárosa, amint a XIV—XV. században a központosított állam létrehozásának kezdeményezője és bázisa volt, a későbbiekben az állam külpolitikájának, honvédő erejének, az oroszországi érdekek védelmének központjává lesz, amelynek igen nagy jelentősége van az orosz földnek az intervencióktól, tatároktól, lengyelektől, litvánoktól való megszabadításában.

A kötet külföldi bírálója nem tekintheti feladatának, hogy részletekbe bocsátkozzék. Nem vizsgálhatja azt, hogy a téma forrásanyagát kimerítették-e a szerzők, az irodalom mellett szükség esetén fel tudták-e használni a kiadatlan levéltári forrásanyagot is. Utóbbi illetően hivatkozhatunk arra, hogy — különösen a kötet vége felé, a kulturális vonatkozású fejezetekben — több ízben utalnak a Régi Iratok Központi Állami Levéltárában (Moszkvában) őrzött levéltári állagokra. Az alábbiakban főleg ahhoz a kérdéshez szólunk hozzá, hogy a magyar főváros történetével foglalkozó kutató milyen tanulságokat meríthet ebből a műből, milyen problémák felvetésére és megoldására tanítja meg őket ez a munka? Ennek megfelelően a város történetéből nem azt igyekszünk kiragadni, ami a szovjet olvasó számára a legfontosabb, hogy ti. az orosz állam kialakulása és az oroszországi kultúra kibontakozása területén milyen szerepe volt Moszkvának, hanem azt, hogy a következőket marxiszták történész milyen szempontokkal közelíti meg a várostörténelem problémáit, milyen kérdésekre keres és milyen mód-szerekkel talál azokra feleletet.

A város kialakulásának és őstörténetének tárgyalásánál elengedhetetlenül szükséges annak vizsgálata, hogy az a hely, ahol a város keletkezett, milyen földrajzi körülményeknél fogva alkalmas emberi megtelepedésre, miért kellett szükségszerűen éppen ott és nem máshol kialakulnia olyan településnek, amely nem utolsósorban földrajzi helyzeténél fogva nagyvárossá fejlődött. Nem vagyunk természetesen hívei a földrajzi determinizmusnak, a földrajzi környezet csak egyik, de nagyon lényeges tényezője a társadalomtörténet alakulásának. Ezt a tényezőt figyelmen kívül hagyni semmi esetre sem szabad.

Hogyan áll ez a kérdés Moszkva történeténél? Kétségtelenül érinti ezeket a kérdéseket, sőt, különösen a kereskedelmi utak vonalának alakulását, szinte állandóan szem előtt is tartja. Minden kisebb periódus tárgyalásánál említi, hogy Moszkva városa milyen fontos kereskedelmi utak metszéspontjában fekszik, és ez a tény milyen döntően hatott a város fejlődésére, hiszen Moszkva mindenekelőtt kereskedőváros volt. Mégis, úgy érezzük, hogy talán valamivel többet is foglalkozhattak volna a kötet szerkesztői, különösen az őstörténeti részt író A. V. Arci-

hovszkij és M. N. Tyihomirov azokkal a fizikai földrajzi tényezőkkel (geológiai és éghajlati viszonyok, az emberi munkától még meg nem változtatott nyerstáj természete stb.), amelyeknek jelentékeny befolyásuk volt arra, hogy éppen Moszkva területén telepedtek meg olyan nagy számmal az emberek és hogy az egykori őserdők helyén már a XIV—XVI. században Kelet-Európa egyik legnagyobb városát találjuk.

Nagyon fontos az írásbeliség koránál régebbi időkből fennmaradt régészeti leletek részletes ismertetése, hiszen azokból az évszázadokból, amikor a már megtelepedett ember még nem ismeri és nem használja az írást, a mindennapi életének ezekből a napjainkig fennmaradt emlékeiből ismerhetjük meg életmódjukat, társadalmi rétegződésüket, anyagi és szellemi kultúrájukat. Moszkva történetének írói sokat és eredményesen merítenek az archeológia tanításából: rendkívül érdekes leírást kapunk a „gorodiscsék” és „kurgánok” építőiről, a népvándorlás korának azokról a népeiről, akik Moszkva közvetlen közelében, sőt magában a városban is életüknek számos nyomát, fegyvereiket, kultikus kis szobraikat, kezdetleges ékszereiket hagyták. Ennél a résznél az olvasó legfeljebb azt hiányolhatja, hogy a szerzők nem tesznek kísérletet az írásbeliség korát megelőző népek etnikai meghatározására. Meg lehetett volna vizsgálni a Moszkva környéki földrajzi, elsősorban vízrajzi neveket nyelvészeti szempontból, mert ezek elsőrangú forrásai a település-történelemnek.

Alaposan és szépen feldolgozták a város alapítására vonatkozó népi hagyományokat, amelyeket a középkori krónikák őriztek meg.

A vár mint a város magva, körülötte a váralja, az iparos népesség lakóhelye, ekörül pedig a városhoz tartozó mezőgazdasági települések láncá — ez volt a XII—XIII. századi Moszkva szkémája, de általában elmondhatjuk ezt a feudális városokra, bárhol is legyenek. A vár az igazgatási és gazdasági központ, egyúttal az nyújt védelmet az egész városnak és környékének ellenséges támadás esetén. Az egykor jelentéktelen városka fejedelmi székhely lett, majd pedig a nagy birodalom fővárosa: mindez nem véletlen események sorozatának tulajdonítható, hanem történeti szükségszerűség eredménye.

A szerzők idézik Engels tanítását a középkori városok kialakulásának társadalmi szükségességéről, valamint azt a tételt, hogy míg Nyugat-Európában a feudális anarchiát felváltó központosított monarchia a nemzettéválással egyidejűleg alakul meg, Kelet-Európában, a tatár- és török támadásokkal szembeni védekezés kényszere folytán a központi monarchia kialakulása jóval megelőzi a népek nemzetté válását.

A XIV—XV. századi városi élet tárgyalásánál olvashatjuk azt a megállapítást, amely Moszkvára és a többi orosz városra egyaránt áll: a hegyen, a vár körül laknak a gazdagok és előkelők, a folyó partján, tehát a síkságon a szegénység. Úgy gondoljuk, ez nagyjában egész Európában így volt, bár természetesen a mi budai várhegyünkön is laktak szegény emberek és a vízivárosban is tekintélyes polgárok, de ez mint megvizsgálásra érdemes szempont, nem haszontalan.

A fejezet szerzője (M. N. Tyihomirov) igyekszik tisztázni azt az igen fontos kérdést, hogy milyen mesterséget űző iparosok laktak ekkoriban Moszkvában. Első helyen — megállapítása szerint — a fém-művesek állnak: kovácsok — köztük nem utolsósorban fegyverművesek — vasöntők, harangöntők, ötvösök (ezüst- és aranyművesek), továbbá bőrművesek, vargák, ködmönösök, tehát — vonhatjuk le Tyihomirov adataiból a konkluziót — úgy látszik, hogy a fémek és a bőrök megművelése volt Moszkva XIV—XV. századi gazdasági életének főterülete. Természetesen minden más olyan iparágat is megtalálunk, amely a korabeli városokban szokásos, tehát faműveseket, főleg ácsokat, továbbá kőműveseket és kőfaragókat, fazekasokat stb.

Az iparénál nem kisebb jelentősége volt Moszkvában a kereskedelemnek. Különösen a víziutak (Volga, Don), amelyek a kis Moszkva folyón és az Okán keresztül voltak elérhetők, segítették elő a nagyarányú kereskedelem kifejlődését. Moszkva nemcsak annyiban kereskedőváros, hogy lakosságának jelentős hányada kereskedőkből állt, hanem abban is, hogy idegen kereskedők egyre sűrűbben keresték fel, és ott bonyolították le üzleteiket. Ennyiben hasonlatos a szerepe Pesthez, de Pest nagyarányú kereskedővárossá csak jóval később, a XVIII. század végével lesz, míg Moszkva már a XV. században fontos szerepet tölt be Kelet-Európa kereskedelmi életében. Külföldi kereskedők is gyakran keresik fel, nem egy meg is telepszik ott, főleg görögök és olaszok.

Az ipar és kereskedelem tárgyalásánál a szerző az írásos források adataiból építi fel mondanivalóját, bőven idézi is az archaikus orosz nyelvű kútfők idevágó szövegrészeit. Úgy gondoljuk, hogy nem lett volna érdektelen megvizsgálni a nagyjában ebben az időben állandósuló családneveket olyan szempontból, hogy — bár a névanyag kétségtelenül nem használható fel olyan közvetlen egyszerűséggel, mint az elbeszélő kútfők — abból is lehet közvetve és spekulatív adatokat kiolvasni. Először is megtudhatjuk a forrásokban fennmaradt iparos- és kereskedő-névsorokból a nemzetiségi összetételt. Igaz, Moszkva kétségtelenül sokkal inkább orosz lakosságú város a XIV—XV. században, mint amennyire magyar volt Buda vagy Pest; az idegen, azaz nem orosz eredetű iparosok és kereskedők számbeli aránya Moszkvában aligha lehetett jelentős, de mégsem érdektelen az a kérdés, hogy pl. a kereskedők között hány görög vagy olasz lehetett? A szerző csak röviden utal arra, hogy voltak ilyenek, de a kérdés taglalásába nem bocsátkozik.

A családnevek vizsgálata azonban a nemzetiségi hovatartozáson kívül arra is alkalmas lenne, hogy a tiszta orosz nevet viselők eredetére (korábbi lakhelyükre, ahonnan Moszkvába vándoroltak), vagy foglalkozására is következtessünk belőle. Persze nem minden családnev alkalmas ilyen következtetések levonására. Éppen az oroszban a családnevek legelterjedtebb csoportja az, ahol az apa keresztnévéből genitivusos képzéssel alakul ki a családnev (mint a magyarban a Péterfi, Pálfi, Istvánfi-típus), tehát ilyen lesz az orosz család neve: Geraszimov,

Ivanov, Mihailov, Nyikiforov, Pavlov, Petrov, Sztjepanov stb. Ezek a nevek nem alkalmasak ilyen vizsgálatra. Emellett ha nem is ilyen gyakori, de szép számmal van képviselve a foglalkozásnévből eredő orosz családnév is, mint pl. Goncsarov (fazekas), Kolesznyikov (kereskedő), Kuznyecov (kovács), Meljnyikov (molnár), Szapozsnyikov (varga) stb. Ugyancsak gyakoriak a helységnévből képzett családnevek is, mint Bogojavlenszkij, Csajkovszkij, Novoszelszkij, vagy a más típusba tartozó, de ugyancsak helységnévi eredetű Iljin, Tulin, Zimin stb. Előbbiekből a foglalkozások differenciáltságára, utóbbiból arra lehetne következtetni, hogy Moszkva XIV—XV. századi lakossága mely vidékről gyarapodott új jövevényekkel.

A kereskedelem tárgyalásánál, úgy gondoljuk, nagymértékben segíthetett volna, főleg a külföldi vagy külföldet járt moszkvai kereskedők kapcsolatainak vizsgálatánál, ha a numizmatika nagyobb szerepet kap ebben a kötetben. Feltételezhetően nagy számmal találhattak egy olyan nagy kereskedővárosban mint Moszkva, vagy közvetlen környékén, külföldi pénzeket, német birodalmi, itáliai, arab kereskedők, vagy ezekkel az országokkal kereskedő oroszok gazdasági tevékenységének kétségtelen emlékeit.

Mennyi lehetett ekkoriban a város lakossága? A feudális kori városok lakóinak létszámában hihetetlen ingadozásokat lehet tapasztalni: nagy himlőjárványok („fekete halál”), ellenséges betörések, amelyekben Moszkva története gazdag, erősen leapasztották a város lakosságát, de azután hihetetlenül gyorsan ismét felszaporodott. A házak óriási többsége fából épült, néhány nagy tűzvész a város felét, vagy annál is nagyobb részét elpusztította, de a város azután ismét felépült. A lakosság — különösen a XIV. század folyamán — gyorsan nőtt a földesuraik elnyomása elől elmenekült szökevény jobbágyok révén.

A XIV. század végén már több ezer udvar, azaz gazdaság volt a városban. Ezekből az adatokból persze csak nagyon óvatosan lehet következtetni a lakosság létszámára, M. N. Tyihomirov nem is kockáztatja meg a számszerű becslést.

Hogyan rétegződött Moszkva lakossága? A lakosság többségét az ún. „fekete emberek”, vagyis iparosok és testi munkából élők alkották. A gazdagokat a kereskedők közt találjuk, ezeknek száma jóval kisebb. A „fekete embereket” századokba szervezték. Eltérően a különféle hercegi, bojári vagy egyházi tulajdonban levő szegény emberektől, ők csak a nagyfejedelemsnek, Moszkva urának hatalma alatt álltak. Számos jel mutat arra, hogy a város szegényei éles osztályharcot vívtak a gazdagok ellen, hol nyíltan, hol a felszín alatt. A gazdag kereskedők befolyása egyre nőtt, kezdetben csak a városon, később a fejedelemségen belül is. Moszkvában is gyakori jelenség az, ami Magyarországon és a nyugat-európai országokban is ismeretes: a meggazdagodott kereskedő-fi a nemesség soraiba emelkedik és nagybirtokossá lesz.

A XV. században egyre több kőépület, elsősorban templomok és kolostorok épülnek, megváltozik a város képe. Milyen volt a tele-

pülés sűrűsége, az utcahálózat? E kérdésekre is válaszol a kötet és — ez ugyan inkább a későbbi korszakokra vonatkozik — számos egykorú, azaz XVI—XVII. századi metszetet közöl a város alaprajzára vonatkozólag, valamint néhány modern szkémát, amely a települést igen szemléletesen érzékelteti.

Az egységes, központosított orosz állam kialakulása (XV—XVI. század) rendkívül kedvezően befolyásolta a város fejlődését, de nemcsak azáltal, hogy egy nagy birodalom fővárosává tette. Nem kisebb jelentősége van annak, hogy az erős monarchia sokkal jobban tudta biztosítani a kereskedők biztonságát, mint amilyen az a feudális széttagoltság korában volt; a kereskedelem ugrásszerű fellendülése pedig nagy vagyont és még több lakost vonzott Moszkvába. Ezekben az időkben a török hódítás már szinte teljesen megakasztotta a Levante tengeri kereskedelmét, az Európa és Ázsia közti kereskedelem főútvonala a Földközi-tengerről a szárazföldre, éspedig Oroszországra helyeződött át. Hatalmas lökést adott ez is a moszkvai kereskedelem fejlődésének.

A XVI. századi uralkodók, elsősorban Rettegett Iván, számos új központi állami hivatalt (prikázokat) alapítottak, ez a körülmény megint jelentősen hozzájárult a város növeléséhez. Moszkva már korábban székhelyévé lett a metropolitának. A központi hatalom létrehozásáért vívott harcokban legyőzött bojárók, a gazdasági vetélkedésben a moszkvai kereskedők által anyagilag megrendített más városbeli (novgorodi, pszkovi stb.) kereskedők házuk népével Moszkvába költöztek. Mindezekhez járult a régi európai királyi udvarok fényűzését utánzó cári udvar ottléte. Nem mellőzendő az a körülmény sem, hogy a tatár hódítók ereje ekkorra már annyira megcsappant, hogy nem jelentettek komoly fenyegetést Moszkva számára, mint a XIII—XV. században. Ennyi szerencsés tényező találkozása hogyan segítette volna elő Moszkva gyors iramú fejlődését!

Mennyire más, mennyire különbözik ettől a mi fővárosunk külső és belső története egyaránt. Moszkva 800 éve tűnik fel az ismeretlenség homályából, bár már akkor is, talán régebbi idő óta lakott hely (első írásbeli említése 1147-ből való). Háromszáz éven át több ostromot kell kiállnia, sok nehézséggel kell megküzdenie, de ezek nem oly súlyosak, hogy akadályozzák egyenes irányú fejlődését. Megszabadul a külső nyomástól (az 1610—12. évi lengyel intervenció csak intermezzo, amely nem tudja visszavetni a várost), minden kereskedő versenytársát legyőzi, a számos széttagolt fejedelemségből erős, egységes központi monarchiát szervező állam központjává lesz, lakossága lényegében békésen gazdálkodik, nő a város és lakóinak gazdagsága, tekintélye. Mi volt ezzel szemben Buda és Pest története? Legalább kétezeréves múltjuk ellenére, amelyből jó félezer éven át csak tengődtek, a magyar királyság első négy évszázadában játszott fényes szerep után nagy részükben elpusztultak. A török hódítás — bár csak 150 évig tartja a dunaparti két várost megszállva — csaknem 300 évre visszaveti a fejlődésben. Elveszti királyi székhely jellegét, egyházi fejedelemnek soha

sem lesz székhelyévé, az ipar és kereskedelem területén is csak a XIX. század első felében jut el országos vezető szerephez. Fejlődését tehát nem az egyenesvonalú, csak jelentéktelen visszaesésekkel tarkított növekedés jellemzi, mint Moszkváét, hanem ellenkezőleg, a visszaesés és pangás a döntő tényező a XVI. század derekától a XIX. század elejéig. Moszkva és Budapest fejlődése különbözőségének, szinte úgy mondhatnók ellentétességének szem előtt tartása számos ilyen és ehhez hasonló gondolatot ébreszt Moszkva történetének magyar olvasójában.

Az egységes orosz állam kialakulásával egyidejűleg kifejlődött az orosz emberekben, akár moszkvaiak, akár nem odavalósiak, az a hit, hogy Moszkva a világ fővárosa. Meggyökerezett a „harmadik Róma” elmélet is, amely szerint a két Róma bukása után Moszkva a kereszténység földi fővárosa. A történeti irodalomban, évkönyvekben, krónikákban egyre nagyobb teret kapnak az efféle nézetek, a görögkeleti egyház ideológiájában is gyökeret vernek, és így az egész birodalomban elterjednek. Moszkvának igen nagy jelentősége van az orosz irodalom és művészet (elsősorban az építészet és vallásos festészet) stílusformáinak kibontakozásában, a sajátos és megkapóan eredeti orosz stílus, amely a nyugat-európai művészeti formákhoz szokott embert valósággal elbűvöli, ekkoriban már igazi nemzeti stílussá vált és Moszkvából elterjedve az óriási birodalom legtávolabbi zugáig is, Oroszország politikai és kulturális egységének kifejezőjévé lett.

Milyen volt a város gazdasági élete a XVII. században? Milyen volt a város külső képe? Ekkor kezd egyre jobban kibontakozni a bér-munka. Az iparos mester korábban jobbára maga dolgozott, most erősen terjed az inas- és segédtartás. Milyen munkafeltételek uralkodtak a városban? A bér munkával párhuzamosan terjed a piacratermelés. Az iparosok közt igen nagy az ácsok jelentősége, mert Moszkva lakóházainak nagy többsége még mindig fából épült. Mellettük nagy szerephez jutottak a már korábban is jelentős fémműveseken kívül, az ablak-készítők, kádárok, fazekasok, szerszámkészítők, ötvösök és — tekintettel a vallásos kultikus szükségletre — a gyertyaöntők. A fejezet szerzője, Sz. V. Bahrusin azt is közli, hogy a város mely részén települtek az egyes iparágak képviselői. A takácsok többnyire nem is magában Moszkvában laktak, hanem a környékbeli falvak parasztjai téli munkaként foglalkoztak szövessel. Egyébként nekünk is van arra adatunk, hogy Budán és Pesten sem éltek nagy számmal takácsok, hanem a környékbeli, főleg a Pesttől délre és délkeletre eső falvak parasztjai szőtték a két dunaparti főváros lakossága számára a szükséges vásznat. Egyike volt a legtekintélyesebb moszkvai iparágaknak a szűcsöké. A vallási kultusszal függött össze, hogy az ikonfestők is nagy számmal éltek Moszkvában, készítményeikkel az egész országot ellátták, illetve a vidéken működő ikonfestőknek a stílusban követendő például szolgáltak.

Voltak ekkor már Moszkvában híres iparos-nemzetségek, amelyekben apáról-fiúra szállt a mesterségbeli tudás. Az egész országból áram-

lottak a jó iparosok Moszkvába, ahol mesterségbeli tudásukat jól meg tudták fizettetni. Ezzel együtt járt az, hogy az ipari készítmények minősége is javult, a készítmények egyre tökéletesebbek lettek. Az ipar mind jobban differenciálódott és egyre inkább előtérbe lépett a megrendelésre dolgozás helyett a piacra termelés.

Honnan hozták a mesterségük gyakorlásához szükséges nyersanyagot a fővárosba? Úgyszólván az egész országból, sőt még külföldről is. Elsősorban vasra volt szükségük, hiszen, mint említettük, a legfontosabb iparág a fémművesség volt, azon belül a fegyverművesség (ágyú- és puskagyárok). Másik fontos ipari nyersanyag a fa és a viasz.

A város élelmezésénél nagy szerepe volt annak a gabonának, húsnak, vajnak, viasznak, méznek stb., amit az egyházi testületek tized gyanánt kaptak a lakosoktól és piacra bocsátottak. Ezenkívül persze a környékbeli falvak lakói is a moszkvai piacra vitték terményeiket. A szarvasmarhát, juhot, kecskét, sertést főleg a szomszédos falvakból kapta a főváros népe, a sót a tenger mellékéről, fűszereket Ázsiából. A gazdag moszkvaiak asztalán nem volt ritka a nyugat-európai bor, főleg a rajnavidékiek és franciaországiak voltak kapósak. Úgy tudjuk, a későbbiekben a magyar borok is keresettek, különösen a tokaji, amelyet főleg lengyel kereskedők ismertettek meg Európával, köztük a cári birodalom népeivel is. Erről azonban Sz. V. Bahrusin a felsorolt borfajták közt nem tesz említést (165. old.).

Moszkvai kereskedők gyakran utazgattak üzleti ügyekben. Pszkovban külön szállásuk is volt, de sok más oroszországi városban is említést tesznek róluk. Ugyanígy már a XVII. században olvashatunk arról, hogy külföldi kereskedők gyakran felkeresték Moszkvát. Így elsősorban angolok, németek és örmények, de szép számmal akadnak ázsiai kereskedők is. Amint nő a kereskedelem, nagy és egyre nagyobb lesz a moszkvai vám jelentősége is. A vámkönyvek fontos történeti források, a szovjet történettudomány nagyra értékeli őket és közülük többet már nyomtatásban ki is adott. Nálunk bizony még nem sok történet a gazdaságtörténelem eme fontos kútforrának megismertetésére.

A XVII. századból már elég sok hiteles forrás maradt fenn. Ezeknek a felhasználásával becslésekbe lehet bocsátkozni a város lakosságának létszámát illetően. Sz. V. Bahrusin egy egykorú külföldi tudósítást, amely 80 000 lakosról beszél, nem fogadja el, mert szerinte több lakosa volt Moszkvának a XVII. század elején. Különösen a váralja, az iparosok lakóhelye gyarapodott. A közeli falvak lassanként összeolvadnak a külvárosokkal.

Nem szabad elfeledkezni a moszkvai helyőrségről, az állandóan ott tartózkodó fegyveresekről. A sztrelicek (lövészek) számát 3 000-re lehet becsülni, ezekhez járultak még a tüzérek és egyéb katonák.

Milyen volt az egyszerű moszkvai polgár háza? Milyen helyiségekből állt? Milyen volt a berendezése? Hogyan fűtöttek télen? Ezekre a kérdésekre keres választ az a fejezet, amely a város külső képéről és berendezéséről szól. Nálunk sajnos ilyen kérdéseket történeti műveink

nem igen szoktak felvetni, jobbára csak a néprajz foglalkozik vele, sztatikusan, a mai állapotot tanulmányozva. Nagyon tanulságosak azok az adatok, amelyekben a szerző összehasonlítást tesz a szegények és gazdagok lakóházai közt. A házak meglehetősen szabálytalanul helyezkedtek el, ezért fel kellett merülnie már ekkor, a XVII. század folyamán, az első városrendezési terveknek. Szabályozni akarták az utcák szélességét is, azt is megtiltották, hogy az épületeket hozzáragasszák a város falához.

Ez a fejezet a városon belüli hidakkal, új utcák létesítésével, fürdőkkel, egészségügyi ellátással, kutakkal, vízvezető csatornákkal is foglalkozik, vagyis csupa olyan létesítménnyel, amelyet a város a lakosság jóléte érdekében készítettett. Minthogy Moszkva legtöbb épülete fából épült, s emiatt gyakran egész városrészek égtek le (pl. 1547., 1571., 1591. években), meg kellett szervezni a tűzbiztonságot. A város ugyancsak tett intézkedéseket az élet- és vagyonbiztonság érdekében, éjjel őrzáratok járták az utcákat, hogy a rablók ellen védjék a város nyugalmit. Intézkedés történt a részegeskedés leküzdése érdekében is.

Érdekes és rendkívül tanulságos az a fejezetrés, ahol Sz. V. Bahrusin és A. A. Zimin a „műveltség, tudomány és irodalom” c. fejezetben az írni-olvasnitudás elterjedését követi. Az erre vonatkozó forrásanyagból az tűnik ki, hogy a moszkvai nemességnek mintegy 41%-a tudott írni 1604-ben (340 nemesből 140). Milyen módon folyt az iskolába járó gyermekek tanítása, kik voltak a tanítók, az egyszerű írás-olvasáson kívül milyen más ismereteket kaptak az iskolában — ezekre a kérdésekre is kapunk választ ebben a fejezetben.

Megjelennek és egyre jobban terjednek a nyomdák (már a XVI. század derekán). Különösen a könyvnyomtatás által nagymértékben hatott Moszkva az egységes orosz irodalmi nyelv kialakulására (amint e fejezetből kitűnik, összehasonlíthatatlanul nagyobb Moszkva jelentősége a XVII. századi orosz irodalmi életben, mint Budáé vagy Pesté, vagy az akkori Magyarország bármelyik másik városának a magyar irodalom fejlődésére). Ez Moszkva hatalmas politikai-igazgatási jelentőségével függ össze: a roppant birodalom idegszálai itt futottak össze.

A XVI—XVII. században elterjedtek a természettudományos-humanista nézetek is és, akárcsak Nyugat-Európában, óriási mértékben megnőtt a művelt emberek érdeklődése az antik világ, de itt elsősorban nem a római, hanem a hellén világ iránt. Elkészültek Moszkvában az első térképek, köztük asztrológiai térképek is, mert hiszen ennek a kornak laikus közvéleménye is erősen érdeklődött a csillagászat iránt (Nyugaton Kepler és Galilei vizsgálják ezekben az évtizedekben a csillagos eget). A kor vallási beállítottságú ideológiájának tulajdonítható az, hogy a szociális mozgalmak rendszerint vallásos eretnekmozgalmak köntöskében jelentkeznek.

A XVII. század gazdaságtörténeti fejezetének írója, N. V. Usztyugov felveti a munkaerő kizsákmányolásának és általában a munkabérnek kérdését is. Ez, valamint a következő, J. I. Zaozerszkaja által a manu-

fakturák kialakulásáról írt fejezet többek között arra a kérdésre keres választ, miképpen dolgoztak a moszkvai iparosok, milyen szervezetekbe tömörültek? Céheik nyugat-európai értelemben nem voltak, de ahhoz hasonló testületeik („rjad”-nak nevezett korporációk) igen. Ezek azonban egyáltalában nem voltak egymással összehangolva, sőt egymástól erősen eltérő berendezésűek. Szokásba jött a mester és az inas közti szerződés megkötése. Eszerint az inas fizetett mesterének a tanításért, ennek fejében a mester házába fogadta, élelemmel, ruhával látta el, tanította. Számos adat szól arról is, hogy a mesterek kegyetlenül kizsákmányolták a gondjaikra bízott inasgyermeket, ütötték-verték őket. Adataink szerint nők is dolgoztak, különösen az építőiparban.

Manufaktúrák főleg a fegyvergyártás területén keletkeztek (nem nevezték manufaktúrának, de ahhoz hasonló szervezet volt ez, amelyet a nyugat-európaihoz hasonló társadalmi szükséglet hívott életre). A moszkvai fegyvergyárban a XVII. század végén mintegy 300 munkás dolgozott, amely így valóságos nagyüzem. Már nemcsak Moszkva város szükségletére gyártottak ágyukat, hanem más városok megrendelésére is. Mindinkább kialakult ezekben a manufaktúraszerű üzemekben a munkamegosztás. Az ágyú- és puska gyáron kívül lőpormalom és gránátgyártó üzem is működött Moszkvában a XVII. században.

A tégláégetőknél az a különös sajátosság figyelhető meg, hogy nem alakult ki racionális munkamegosztás: minden munkás a munka valamennyi fázisát végezte, tehát nem manufaktúra, csak egyszerű kooperáció ez az üzem.

Voltak Moszkvában olyan üzemek is, amelyek nemcsak a város, hanem már az egész birodalom szükségleteire dolgoztak. Ilyen volt a pénzverőház, ilyenek a papírmalmok, amelyek az egész ország számára gyártották az imakönyvekhez, vagy egyéb, a vallási kultusszal összefüggő, sőt világi célokat szolgáló könyvekhez szükséges papírt. Mindezek manufaktúra-formában szervezett kincstári üzemek voltak.

Teljes bérjegyzékek természetesen nem maradtak ránk, csak töredékek. Ezekből kitétni, hogy egyes ügyes mesterek igen szépen kerestek, a gyengébbek kevesebbet. A munkavállalók általában pénzbeli és egyúttal természetbeni fizetést kaptak.

Már a korábbi korszakoknál is utaltunk rá, hogy a XVII. századtól kezdve megrendelésre termelés mellett egyre nagyobb fontossága lesz a piacra termelésnek. Vannak azonban olyan iparágak is, ahol úgyszólván kizárólagos a megrendelésre termelés, így pl. a fényűzési iparágakban (díszruhák az udvar tagjai részére, egyházi ornátusok stb.).

A munkaidő a moszkvai üzemekben a XVII. század folyamán általában naponta 12–14 óra, a munkafeltételek kedvezőtlenek, a bérek — eltekintve a néhány nagyon jól kereső kiváló mestertől — alacsonyak. A munkás teljesen ki van szolgáltatva a munkáltatónak. Azt persze nem szabad elfelejteni, hogy ezek még nem szabad bér munkások, olyanok, mint akikről Marx a XIX. század közepén írt. Ezek többsége születésétől többé-kevésbé függő helyzetben van vagy a cári

kincstárral, vagy valamelyik egyházi testülettel, vagy a várossal szemben (mint a fekete századok tagjai). A szabad bér munkások száma még elenyészően kevés.

Ebben a korszakban kialakult már az oroszországi piac, amelynek természetes központja Moszkva. A gazdaságon kívüli kényszer is közrejátszik a város gazdasági virágzásának szinte szüntelen fenntartásában: ha rossz a termés, a város környékén levő falvak lakóit arra kényszerítik, hogy terményeiket csakis Moszkvában adhatják el. Kialakultak egyes termények állandó piaci helyei a városban (amint Pesten is látjuk a XVIII. században), máshol van a hal-, máshol a főzelék-, vagy élő állatpiac. Megindul a kínai tea és a svéd vas importálása a moszkvai piacra (utóbbi főleg Novgorodon át). Moszkva a szibériai prémeknek európai jelentőségű piaca, a vámkönyvekből kitűnik, milyen hatalmas mennyiségű prém került be a városba, s onnan tekintélyes részben külföldre.

A tengeri kereskedelem élénkülésével megjelennek Moszkvában a holland és angol tengerészek, sőt egymás közt vetélkednek az orosz piacért. Mind nagyobb jelentőségre tesz szert a kereskedőtőke, nagy moszkvai kereskedőcsaládok emelkednek ki a többi, kevésbé ügyes vagy szerencsés közül, és egy részük ipari vállalatokat is létesít.

A XVII. század végén Moszkva már Európa egyik legnagyobb városa, kb. 200 000 lakossal (Sz. A. Bogojavlenszkij adata, 446. old.). Sajnos az egész városra kiterjedő összeírások nem maradtak korunkra, bár lehettek ilyenek is. Vannak azonban egyes városrészekre vonatkozó összeírások, de ezek is tökéletlenek. Némelyikük a nőket nem veszi figyelembe, mások felveszik az özvegyeket, de a férjükkal élő asszonyokat nem. A gyermekek általában nem szerepelnek ezekben az összeírásokban. Megbízhatatlanságuk ellenére is, jobb híján, használhatók. Tanulmányozásuk arról győz meg, hogy nagy volt az ingadozás a lakosság számában, ugyanúgy, mint a korábbi századokban. Feketehimlőjárvány esetén előfordult egyes városrészekben, hogy a „fekete emberek”, azaz a közönséges munkából élő szegények 80%-a is elpusztult (akárcsak az 1831. évi kolerajárvány idején nálunk, amikor Budán forrásaink szerint főleg a szőlőmunkások közül szedte a járvány áldozatait).

Külön problémát jelent a városban lakó kiváltságosoknak, nemeseknek és papoknak esete. Az ezeknek háztartásában élő, gyakran igen nagy számú szolgaszemélyzet külön színfolt volt a város amúgyis tarka, sokféle kondíciójú és állapotú lakosságának seregében.

Nincs arra lehetőség, hogy a kötet valamennyi fontosabb megállapítását idézzük, vagy akár csak röviden rámutassunk azokra. Nem is lehet célunk a kötet tartalmi kivonatát adni. Arra törekedtünk, hogy bemutassuk a magyar olvasónak ezt az igen nagy jelentőségű és magas tudományos színvonalú munkát, tehát inkább a probléma-felvetéseit igyekeztünk kiemelni. Néhány kritikai ízű megjegyzést fűztünk hozzá, kizárólag a XIV. századinál korábbi részekhez, mert itt — úgy véljük — nem használták ki a szerzők az összes lehetőségeket. Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy igen hasznos és gyümölcsöző volt a kötet szer-

kesztőinek az a törekvése, hogy a történeti segédtudományokat össze-egyeztessék és felhasználják a történeti adatok egyeztetéséhez. A későbbi korszakban, amikor az írásos emlékek száma már sokkal nagyobb és maguk a források is részletesebbek, a mai követelményeknek jobban megfelelők, biztosabb talajon álltak a szerzők, akiknek szaktudásáról, tudományos igényességéről és szorgalmáról csak elismeréssel lehet nyilatkoznunk.

Külön is ki szeretnénk emelni a kötet példás kiállítását. Nem kevesebb, mint 260 illusztráció díszíti, emlékeztetve a Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelent ötkötetes Magyar Művelődéstörténetre. Az illusztrációk, néhány modern szkéma kivételével, egykorú metszetek, festmények, szobrok, ruhák vagy egyéb használati eszközök reprodukciói, vagy egykorú épületekről készült fényképfelvételek, amelyek rendkívül izléseesen egészítik ki a könyv mondanivalóit.

Bélay Vilmos

Olga Łaszczyńska,

Rachunki budowy zamku krakowskiego 1535 (Kraków 1955)

Olga Łaszczyńska,

Rachunki generalne Seweryna Bonera 1545 (Kraków 1955)

(Zródła do dziejów Wawelu I—II.)

A krakkói Wawel történetére vonatkozó források sorozatának első két kötete fekszik előttünk. Mind a kettő számadáskönyv, Seweryn Boner idejéből.

Boner (1486—1549) egyéb méltóságai mellett 1523—1549 között krakkói nagyprokurátor volt. (Rachunki budowy... [továbbiakban I.] 1. 1. j. és Rachunki generalne... [továbbiakban II.] 1. 1. j.) Számadásokat vezetett a neki kiutalt királyi jövedelmekről és az ezekből a királyi udvartartás számára kifizetett összegekről. Ezekből az összegekből folyósított viceprokurátorának a krakkói vár építésére és karbantartására, aki erről szintén számadásokat vezetett.

A számadások szinte hiánytalanul megvannak Boner hivatalnokoskodása idejéből. Az építési számadások egy-egy naptári évet ölelnek fel, 1524—1548-ig 18 kötet maradt fenn. Ezeket — az 1535. évi kivételével — kiadta Chmiel Wawel c. munkájában. (I. VII—VIII.)

Az udvartartási számadások közül nem egy több évi időszakra vonatkozik, mások ellenben csak egy naptári évet tartalmaznak. Nagy részük szintén fennmaradt, és zömében Chmiel adta ki ugyanott. (II. VII.)

Az ismertetendő két kötet közül az első az 1535. évi építési, míg a második az 1545. évi udvartartási számadás. A kötetek élén rövid bevezetés található, majd a számadások szövege következik, amelyeket igen részletes és alapos jegyzetek kísérnek. Széleskörű irodalom felhasználásával készültek ezek a jegyzetek. Szinte minden, a számadásokban előforduló személy életrajzi adatait megismerhetjük belőlük. A szövegről részletes mutatók készültek. Néhány képtábla is kiegészíti a köteteket. Ezek az eredeti kötetek kötéseit, vízjeleiket és néhány lapot ábrázolnak.

A kiadványok tekintettel vannak az egykori lapszámozásra is: ezeket szögletes zárójelben a szöveg mellett balra mindig feltüntetik.

Maguk a számadások eltérnek a korabeli — helyesebben néhány évtizeddel korábbi — magyar királyi számadásoktól. Ez utóbbiak ugyanis a különféle jellegű kiadásokat időrendben együtt, mintegy kiadási naplóként tüntetik fel (pl. az Ernuszt-féle számadásban egyesített különféle számadások), míg a lengyel számadásokban a bevételek és kiadások tárgyi csoportokból álló fejezetekben vannak összeállítva. A csoportokon belül időrend van. Ha egy csoportban nem volt kiadás, azért üres lapot hagytak számára. Pl. az 1545. évi számadásban a diplomáciai kiadások rovatai üresen maradtak. (II. 36.)

Az udvartartási számadás végén összesítést találunk az egyes tárgyi csoportok kiadásainak végösszegéről és az egész számadás eredményéről. Az építési számadás végén semmiféle összesítés nincs.

Sajnálatos, hogy Łaszczyńska, aki egyébként nagyon gondosan járt el, nem készített tartalomjegyzéket ezekről a tárgyi fejezetekről, pedig ez nagy segítséget nyújthatna a kutatóknak.

Mindkét számadás garasban és dénárban számol. (18 dénár: 1 garas.) Azonban 1535-ben márkára, 1545-ben (számítási) forintra számítják át. 48 garas = 1 márka, illetőleg 30 garas = 1 forint. Más pénznemben történt fizetések át vannak erre a rendszerre számítva, kivételt egyedül a magyar aranyforint képez 1545-ben. Ezt ugyanis nem számítják át lengyel pénzre, és a magyar forintban történt kifizetéseket külön számolják el. Ebben az évben Boner bevétele 30 garasos számítási forintban 7579 Ft 9 gr 13 dén., míg magyar aranyban 12 614 Ft. (A kiadásoknál viszont csak 966 magyar aranyforintot ad ki.) (II. 118.)

Az 1535. évi építési számadást Boner viceprokurátora, Melchior Czyrzkowski vezette a főnökétől a krakkói vár építési költségeire neki utalványozott összegekről. Czyrzkowski 1525—1542 közt volt krakkói viceprokurátor. (I. 1. 2. j.)

A számadás a királyi vár építési kiadásaival kezdődik. Sorra veszi a különböző mesteremberek részére történt kifizetéseket. Megismerjük a mesterember nevét, a vele dolgozó segédek számát és azt, hogy hány napra és milyen bért kaptak. Többnyire hetenkint fizettek. Szerepelnek (külön fejezetekben) kőművesek, ácsok, kovácsok, asztalosok, festők, üvegesek, kádárok. Az építőanyagok mennyiségét, árát és szállítási költségeit is feltünteti a számadás. Külön rovatokat találunk a téglá (külön-

bőző fajtájúak), kő, föld, homok, agyag, gerenda, deszka, zsindely részére. Van egy vegyes rovat is, amely a legkülönbözőbb jellegű kiadásokat tartalmazza.

A szorosan vett királyi vár után a fegyvertár, a királynéi nagyobb és kisebb kert, a királyi és királynéi kocsiszín, az istálló-mester lakása és több vidéki épület építkezésére történt kifizetésekkel találkozunk. Mindegyiknél találunk külön rovatokat a fenti csoportok némelyikéből.

A festőknél nem nagyon lehet megkülönböztetni a művészeket a falfestőktől. Néhány név, pl. Hans Dürer, Stanislaw Szczerba, Andrzej Jungholz stb. ismeretes közülük.

Közvetlen magyar vonatkozású adatot nem találunk. János király későbbi felesége, Izabella ágya elkészítésére fizettek (I. 20, 59) és készítettek két ládácskát a részére. (I. 62.)

Az egyik téglakészítő, Leonard Foglweder (I. 84—85.) talán magyarországi származású. Mátyás királyunknak volt egy hasonló nevű pénzügyi bizalmasa: budai polgár és bécsi háztulajdonos.

A második kötet éppen egy évtizeddel fiatalabb; 1545. évből Boner udvartartási számadása.

A számadás elején a bevételeket állítja össze Boner. Ezek a különböző sókamarákban és szalinákban eladott sóból, Péterfillérekéből, a Fuggerek által szerződés szerint évente fizetendő 200 (számítási) forintból (II. 20—21.), továbbá Boner egyéb tisztségei tiszta jövedelméből tevődnek össze.

A kiadások — akár az építési számadásnál, vagy ebben a számadásnál a bevételek — tárgyi fejezetekre oszlanak.

Először a király személyes szükségleteire, illetőleg utasítására történt kifizetésekkel találkozunk. Ebben a fejezetben zömében luxus élelmiszerek szerepelnek, amelyeknek egy részét Nürnbergben és Boroszlóban vásároltak meg Boner faktorai. Persze egyéb kiadás is van: pl. alamizna apákak részére.

A következő fejezet ékszerekkel kapcsolatos kiadásokkal foglalkozik, majd néhány tanácsos és aulicus részére történt kifizetés után a mesteremberek bérei, azután a futárok következnek. Ezek közt szerepel annak a 10 Joachimstaler (eredetiben: jochemtaler) összegű kölcsönnek megtérítése a Fuggerek faktorainak, amelyet gazdáik adtak Boner Speierbe küldött ügynökének. (II. 40.) Majd szállítási kiadásokkal találkozunk.

A királyi rész után a királynéra vonatkozó fejezetek következnek. Sforza Bona személyes szükségletei között leginkább bor (magyar és olasz) szerepel. Udvarmesterének május havi bére után olasz cselédeknek fizetését foglalták írásba.

Míg a királykisasszonyok (Zsófia, Anna, Katalin) részére gyöngyöket, ékszereket, selymeket vásárolnak, addig az ifjabb király, Zsigmond Ágost kiadásait leginkább az utazásai alkalmával elfogyasztott élelmiszerek, lakásának berendezése töltik ki. A fiatal, még ebben az évben meghalt neje, Habsburg Erzsébet részére nyitott fejezet zömét már a temetési költségek felsorolása teszi ki.

Ezek után a konyha (zömében fűszer), borospince, istálló kiadásai következnek. Érdekes, hogy a királyi udvar a zabot, szénát és szalmát vásárolta, pedig feltehetően a királyi birtokokról is hozzájuthattak. Elég komoly összeget adtak ki ezekre : 3859 Ft 2 gr 15 dénárt (II. 89.) számítási pénzben, amikor az összkiadás 31 587 Ft 16 gr 13 dén. és 966 magyar aranyforint ! (II. 118.) És ebben az összegben nem szerepel a királyi utazások alkalmával vásárolt abrak!

Hosszú rész foglalkozik a királyi udvartartás vidéki utazásainak költségeivel. Úgy látszik, hogy a legapróbb részletekig (pl. zsemlye) mindent vásároltak (élelmiszer, abrak, bor). Itt csak az uralkodó, neje és leányai közös utazásai szerepelnek, fiáét — miként láttuk — külön tüntették fel.

Ezek után találkozunk a krakkói vár építésére a viceprokurátornak utalványozott összegekkel. A viceprokurátor ezek felhasználásáról külön számadást vezetett : ilyen számadás az előbb ismertetett 1535. évi. 1545-ben többet kapott a viceprokurátor, mint akkor. Most ugyanis 4076 számítási forintot, garasra átszámítva 122 280 garast, míg akkor 2260 márkát, azaz 108 480 garast kapott.

Volt olyan építési kiadás is, amelyet Boner közvetlenül fizetett ki. A fentihez képest csak jelentéktelen összeg : 216 Ft 15 gr. Ólmot vettek rajta a Fuggerek ügynökeiktől (II. 99.), de a nagyobb tételt a királyné fürdőszobájának költsége képezte.

A katonai kiadásokat ágyúk és egyéb hadiszerek készítése, tűzmesterek fizetése jelenti. Igen érdekes egy tűzmesteri szerződés, ami bekerült a számadásba. Michael Sedorfot felfogadta a király tűzmesternek, azzal, hogy Kamieniec városban kell szolgálnia. Mindenben engedelmeskednie kell a város előljáróságának. Köteles puskaport, salétromot is gyártani. A király minden évre fizet neki 50 számítási forintot és hét öl lundeni posztót, míg a kamienieci polgároktól szabad lakást kap. Ha tábori szolgálatra kell vonulnia, akkor kiadásait úgy térítik meg, mint a király többi tűzmesteréét. (II. 104.)

A számadás végén a sószállítás költségeit, majd néhány kisebb kiadást (papír, viasz stb.), végül pedig az összegezéseket találjuk meg.

Magyar vonatkozásban a magyar bor a leglényegesebb adat. Az udvar — még Bona királyné is — leginkább magyar bort ivott. Alig találjuk egyéb — pl. olasz, morva, osztrák — bor említését. Bonának Szentgyörgyről (Pozsony megyében), majd Kassáról közvetlenül vásárolnak és szállítanak bort. (II. 42, 45.) Boner is vásároltat szolgája által az udvarnak. Még 1544-ben küldte el Magyarországra, Morvaországba és Ausztriába. Nálunk Pozsonyban, Szentgyörgyben, Sopronban és Kőszegen járt (esetleg Bazinban is). Meg kell jegyeznünk, hogy a számadás kiadója itt hibát követett el. A felsorolásban Edenburg után következő Ginciumot, ami nyilván Kőszeg német nevével, Günsszel azonos (II. 76.), sajtóhibának véli Lincium helyett. (Uo. a. j.) Valószínűleg egy másik névnel is tévedett. Pozsony és Szentgyörgy között egy Lepesingum nevű helység szerepel. Łaszczynska Szászországba helyezi (II. 75. 156. j.),

pedig csak a fenti három ország jöhetne szóba, és a helység magyar helységek közt van felsorolva. Valószínűleg a Pozsony megyei Bazin mezővárosról van szó, amelyet német oklevelek gyakran neveznek Pösingnek.

Gyakrabban szerepel a kassai bor. (II. 78, 81, 83. stb.) Ez alatt valószínűleg a hegyaljai értik, hiszen a kassai polgároknak nagy szőlőik voltak a Hegyalján, és a borkereskedelemben is tevékeny részt vettek.

Számadáskönyveink igen gazdag anyagot tartalmaznak a XVI. sz. első felének mind gazdasági, mind kultúrtörténetére vonatkozóan. Természetesen nemcsak a lengyel viszonyok kutatói használhatják eredményesen, hanem a magyar kutatás számára is segítséget nyújthat. Nem számítva azt a kevés közvetlen adatot, mint a magyar bor és aranypénz nagyfokú elterjedése, továbbá a bor magyarországi ára (mert a borvásárlásnál meg van adva a bor ára Kassán vagy Szentgyörgyön, továbbá külön a szállítási költség is), hanem még inkább a közvetett adatok segíthetnek bennünket. Az udvartartás élete, valamint a várépítkezés analógiát nyújthat magyar kutatóinknak, akiknek — sajnos — nem áll rendelkezésre ilyen, szinte kimeríthetetlen gazdagságú forráscsoport. Igen lényeges adatokat nyerhet a nemzetközi kereskedelem, ár és bérviszonyok kutatója is — különösen, ha az összes, tehát a Chmiel és mások által kiadott számadásokkal együtt használja fel.

Amikor a magyar kutató kezébe veszi ezeket a mintaszerű, modern forráskiadványokat, szomorúan kell megjegyeznie, hogy nálunk a csak igen szórványosan fennmaradt királyi számadások, amelyek pedig épp ezért sokkal fontosabbak, csak régi, hibás kiadásokban vannak meg. Legjelentősebb számadásunk, az Ernuszt Zsigmond-féle 1494—95-ös kincstartói számadás pl. különösen megérdemelne egy modern, részletes bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kritikai kiadást. Az Engel-féle, XVIII. század végi kiadásba nem egy sajtóhiba csúszott be, és — közel kétszáz éve — még mindig ezt kénytelen a kutató használni. Reméljük azonban, hogy egyszer nálunk is sor kerül királyi számadásaink új kiadására.

Kubinyi András

Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien

(Bd. 5—11. 1947—1954.)

Bécs történetével egy nagy múltú egyesület, jelenlegi nevén a Verein für Geschichte der Stadt Wien foglalkozik. Az egyesület 1953-ban ünnepelte fennállásának századik évfordulóját. Célja a város történetének megírása, és a rávonatkozó források kiadása. A város tanácsának nagylelkű támogatásával 1918-ig megjelent Bécs története 1740-ig (hat kötet) és 18 kötet forráskiadvány. A két világháború között kevesebb támogatást élvezett az egyesület, úgyhogy csak folyóiratait tudta kiadni. 1945 óta megint

nagyobb mértékben folytatódott a munka : a bécsi városi tanács szubvencionálja kiadványait, és az egyesületet külön is támogatja. Nagyobb összegeket juttat az egyesületnek az osztrák kultuszminisztérium is. Így azután újból megindulhattak a folyóiratok, és több kötet készülhetett el nyomdakész állapotban mind a várostörténetből, mind a forráskiadványokból. Ezenkívül előadásokat is tartanak. Az egyesület két folyóiratot ad ki. Az egyiknek, amely évente négyszer jelenik meg 24 oldalon, 1953-ig 31 kötete jelent meg. 1946-tól a Wiener Geschichtsblätter címet viseli. Itt rövid, néhány oldalas cikkek és adatközlések jelennek meg, ezenkívül alapos könyv- és folyóirat-ismertetéseket is találunk, végül itt közlik az egyesületi híreket is. Az ismertetések nemcsak Bécs, hanem más városok történetével is foglalkoznak.

A másik sorozat — amelynek fenti évfolyamait most ismertetjük — a Jahrbuch. 1953-ig 77 kötete jelent meg, mai nevét 1939 óta viseli. Időnként összevonva jelenik meg két évfolyam. Terjedelme 100—200 lap és kötetenként kb. nyolc tanulmányt tartalmaz. A kötet mostani szerkesztője Dr. Rudolf Geyer, Bécs város levéltárának igazgatója.

A továbbiakban rövid ismertetését adjuk az 1947 és 1954 között megjelent köteteknek, nem ragaszkodva a kötetek sorrendjéhez, hanem a cikkekben tárgyalt korszakok és témák szerint.

Érdekes társadalomtörténeti fejlődésképet nyújt *Rudolf Geyer* tanulmánya : Bauer, Bürger, Arbeiter ; eine sozialgeschichtliche Skizze. (7. 1948. 5—17.) Végig kíséri a társadalom történetét a kezdetektől 1848-ig. Szerinte 1848 jelenti a parasztság végleges felszabadulását, a (rég értelemben vett) polgárság teljes felbomlását, és a munkásság számára az első lehetőséget a politikai és társadalmi emelkedésre.

A város történetével foglalkozó tanulmányok között *Leopold Schmidt* két cikkét kell először emlitenünk : Der Richter über dem Riesentor von St. Stephan (8. 1949/50. 80—93.) és Der „Stock im Eisen“ als mythischer Stadtmittelpunkt Wiens. (10. 1952/53. 75—81.) A katedrális óriáskapuja feletti szobrot ikonográfiai összehasonlítások alapján bíróábrázolásnak értelmezi. Azért helyezték itt el ezt a szobrot, mert a város középkori történetének kezdetén itt, a templom körüli temetőben volt a bírói szék, amelynek jelképe épp az ún. Stock im Eisen volt. Ez utóbbit tartották a város középpontjának.

Hans Wolf tanulmánya, Die Wiener Pfarre und ihre Gründer (9. 1951. 7—27.) az eddigi irodalomban a városi plébánia alapításával kapcsolatos megállapításokkal vitatkozik. Igen érdekes ipartörténeti cikket közöl *Anton Malecek*, Beiträge zur Geschichte der Wiener Lautenmacher im Mittelalter (5/6. 1947. 5—23.). Lantosok már a XIII. századtól szerepelnek. Bécsben az első lantkészítők a XIV. században tűnnek fel. A tanulmányban megtaláljuk a bécsi középkori lantkészítők névsorát, megismerkedünk életrajzukkal és a lantkészítés technikájával is. Ez utóbbi magyarázatára hat kép is szolgál. Nagyon jelentős számunkra *Otto Brunner*, Neue Arbeiten zur älteren Handelsgeschichte Wiens (8. 1949/50. 7—30.) c. tanulmánya. Tulajdonképpen ismerteti a *Bastian* forráskiadványában

(Das Runtingerbuch, a *Deutsche Handelsakten* VI. kötete) található bécsi vonatkozásokat, és ezek alapján áttekintést nyújt Bécs XV. század eleji kereskedelméről. A Runtinger-cég, amelynek számadásait Bastian kiadta, regensburgi volt. A cikk számos magyar, köztük budai adatot tartalmaz. Úgy látszik a XV. század elején nem érvényesült erősen Bécs árumegállító joga Magyarországra felé, mert egy 1428-as adat szerint délnémet kereskedők Bécsen át járnak Budára (17). A cikkben elszórt adatokon kívül külön is foglalkozik a magyar kereskedelemmel. Buda esetében is kivizsgálandó kérdés az a megállapítása, hogy Bécsben, fejedelmi székhely jellege miatt, az árukereskedelemben csak kevés bécsi tőke forgott (26). Ezen kívül foglalkozik a cikk a távolsági kereskedelem költségeivel is. Az ismert *Alfons Lhotsky* Thomas Ebendorfer c. tanulmánya (5/6. 1947. 93—107.) a XV. század nagy osztrák történetírójának életéről és műveiről szól. Tulajdonképpen azt akarja kimutatni, hogy „wohin die cisalpine Kultur ohne den später einsetzenden Einfluss der italienischen Renaissance mit *eigenen* Mitteln und aus *eigener* Kraft geführt haben würde” (93). Erre a legjobb példa Ebendorfer élete. A nagy tudóst és diplomatát római útja alkalmával sem fogta meg az antik hatás. A középkori városi közigazgatás kérdésével a városi patriciátus szerepével foglalkozik *Walter Weinzettl* Die undatierte Genanntentliste der Wiener Ratstafel c. cikke (11. 1954. 3—28.). A külső tanács helyére lépett „Genanntenkollegium” a város közigazgatásában fontos szerepet viselt. A közölt lista a XV. század második felének elejéről származik. A tagok életviszonyai alapján megállapítja, hogy mind háztulajdonos volt, foglalkozásuk különböző, de az a negyven, aki az oklevelekben állandóan szerepel, a város leggazdagabb, Weinzettl által honoratiornak nevezett rétegéből való. Egy térképen bemutatja a „Genannten”-ek birtokában levő házakat. *Alfons Lhotsky* másik tanulmánya, *Mittelalterliche Lobsprüche auf Wien* (11. 1954. 29—34.), összeállítja a Bécsset dicsérő középkori szövegeket.

Bécs ipartörténetének legjobb szakértője, *Heinz Zatschek* több, igen érdekes cikkel gazdagította Bécs történetét. Die Handwerker Wiens c. tanulmányában (8. 1949/50. 31—38.) Aeneas Sylviusnak egyik Bécsről szóló leveléből indul ki, amely szerint kevés Bécsben az itt született lakos, és többnyire idős korban házasodnak a férfiak, de fiatal nőket vesznek el. XVII. századig terjedő adatsorozattal igazolja ezt a tételt. Az iparosok többsége nem bécsi eredetű, és mivel a céhszabályok értelmében az a legény, aki mesterözvegyet vesz el feleségül, könnyebben nyeri el a mesterjogot; ez általános szokássá válik, idős feleségük halála után maguk is öreg korban fiatalal házasodnak össze. Így azután ritka az iparos családokban a gyermekáldás. Egy másik cikkében (Aus der Geschichte des Wiener Handwerks während des Dreißigjährigen Krieges, 9. 1951. 28—74.) lényegében az előbbi tanulmányt folytatja. Fennmaradt a bécsi pékcéh 1633. évi tagnévsora. Zatschek a végrendeletekből és egyéb levéltári adatokból minden egyes tag életét ismerteti. Az adatok itt is igazolják az Aeneas Sylviusi megállapítást. Az 51 tag közül 33 származáshelyét

ismerjük, de ezek közül csak 7 bécsi és 4 egyéb Habsburg birodalmi származású mester van. A cikk egyben az iparosság vallási megoszlására is szolgáltat adatokat. Harmadik tanulmánya Zatscheknek (Handwerk, Stadt und Landesfürst, 10. 1952/53. 138—200.) egy I. Lipót uralkodása elején tervbe vett császári iparszabályzattal foglalkozik. A város ekkor egy bizottságot küldött ki, amely tárgyal minden iparág képviselőjével. A tanulmány leközli a bizottság 1659—60-ban készült jegyzőkönyvét is.

Rudolf Till, Geschichte der spanischen Juden in Wien (5/6. 1947. 108—123.) c. cikke a XVII. század elejétől Törökországból Bécsbe került spanyol zsidókkal foglalkozik. Egészen 1938-ig megvolt — részben önálló — szervezetük. *Anton Schachinger* két folytatásban megjelent tanulmánya (Das grosse Reorganisationswerk im kaiserlichen Wienerwald, die sogenannte Neueinrichtung des nö. Waldamtes unter Kaiser Leopold I. und seine Modifikation im ausgehenden 17. Jahrhundert. 10. 1952/53. 201—33. 11. 1954. 53—70.) a császári erdőbirtokok szervezetével és jövedelmével foglalkozik, szigorúan ragaszkodva az ez ügyben kiadott császári rendeletek pontjaihoz. *Friedrich Walter* a, sajnos, jegyzetek nélkül megjelent cikkében, Maria Theresia und Wien (9. 1951. 75—90.) a császárnő és a város közti viszonyról foglalkozik. Érdekesen jellemzi a császárnőt egy, az 1741-es háború alatt írt levele: „ich will Grund und Boden haben, und es müssen alle meine Armeen, alle Ungarn totgeschlagen werden, bevor ich irgend etwas abtrete... Schonet das Land nicht...”. *Josef Karl Mayr* tanulmánya, Zwei Reformatoren der Wiener Armenfürsorge (8. 1949/50. 109—135., 9. 1951. 151—186.) a bécsi szegénygondozás XVIII. század végi megreformálásával foglalkozik. Igen érdekes *Rudolf Till* cikke Die Wiener Stadtverwaltung im Jahre 1848. (7. 1948. 18—41.) A városi autonómiát már I. Ferdinánd megnyírálta, majd 1783-ban II. József végleg eltüntette. 1848-ban először egy polgárbizottság jött létre, amely tavasszal választást rendezett. A megválasztott községi bizottság, majd az október 5-én megválasztott községtanács intézte az ügyeket. Till részletesen foglalkozik mind közigazgatási, mind pedig politikai működésükkel. Védi őket a forradalom elárulásának vádjá elől. A legmodernebb témával foglalkozó tanulmányt, Die sozialdemokratische Fraktion im Wiener Gemeinderat (10. 1952/53. 251—84.) *Franz Patzer* írta. A cikk ismerteti a szociáldemokraták működését a bécsi községtanácsban az első világháború előtt, és harcaikat az uralkodó keresztényszocialista párttal.

Jogtörténet. Die Wiener Stadtrechtsfamilie c. cikkében (7. 1948. 52—77.) *Herbert Fischer* a bécsi jog hatását mutatja ki a középkori városokban. Sok, főleg osztrák, de külföldi város, köztük magyarok is, veszi át vagy közvetlenül, vagy közvetve a bécsi jogot. *Felix Czeike*, Das „Burgrecht” in Wien im XV. Jahrhundert (10. 1952/53. 115—137.) c. tanulmányában a tőkekihelyezés egyik középkori módját ismerteti. Ez tulajdonképpen ingatlanra adott kölcsön lenne, azonban nem visszafizethető — legalábbis az első időben —, hanem az adós örökös járadékot köteles fizetni, amely az ingatlan mindenkorai tulajdonosát terheli. Első-

sorban egyháziak hasznosították így kényelmesen tőkéiket. 1360-ban a főherceg lehetővé teszi a járadékfizetés megszüntetését, ha az adós vissza akarja fizetni a kölcsönt. *Heinrich Demelius* jogi szempontból vizsgálja Bécs középkori telekkönyveit (*Über die alten Wiener Grundbücher*, 9. 1951. 110—118.), míg *Theo Mayer-Maly* egy 1491-es örökösödési per kapcsán vizsgálja a római és bécsi jog összeütközését. (*Ein Wiener Ehegutsprozess aus der Rezeptionszeit*. 11. 1954. 39—52.)

Topográfia. A középkori oklevelekben gyakran szereplő Erdburg helyével foglalkozik *Hans Pommer*, *Zur Topographie von Erdburg* c. tanulmányában (11. 1954. 35—38.). Ez a hely Erdburg területén feküdt. Érdekes *Walter Weinzettl* tanulmánya, *Hietzing. Seine siedlungs- und sozialgeschichtliche Entwicklung bis 1820* (10. 1952/53. 82—114.). Hietzing a koraközépkortól a klosterneuburgi kolostor birtoka volt. A tanulmány kitér a földesúr és a parasztok viszonyára, a község betelepülésére, a lakosok foglalkozási megoszlására és a birtokváltozásokra is. Több térkép szolgál az adatok megmagyarázására. Jelentős cikk *Karl Janeceké*, *Zur Besitzgeschichte des Wiener Schottenkloster* (5/6. 1947. 24—92.). A bécsi skót, bencések kolostorának gazdag urbarium, telekkönyv és egyéb levéltári anyaga alapján írja meg a kolostor birtoklástörténetét. Ismerteti a birtoklás jogalapját; háromfajta jogon birtokol a kolostor: Obereigentum, amikor a földesúr csak járadékot kap tulajdonáért; Untereigentum, amikor ő élvezi a területet, de érte másnak fizet járadékot; végül Volleigentum, amikor a birtokláson kívül a haszonélvezet is az övé. Térképeken is érzékelteti a város alaprajzán a háromfajta jogon bírt területek fekvését. Végül a birtok igazgatásával foglalkozik. Még csak azt kell megjegyezni, hogy a kolostor birtokszerzése 1467-ben megszakad, ettől kezdve birtokai fogynak.

Építészet és művészettörténet. *Alois Kieslinger* tanulmánya, *Der Bau vom St. Michael in Wien und seine Geschichte* (10. 1952/53. 1—74.), építőanyag-vizsgálati kutatás eredménye. A templom Wien legnagyobb román stílusú temploma, amelyből csak az 1416-ban készült kórus, a két apsziskápolna, és néhány, részben gótikus, részben barokk kápolna, továbbá a torony teteje újabb. Részletesen, külön fejezetekben foglalkozik *Kieslinger* az épület minden kis részével. 34 kép illusztrálja a cikket: alaprajzok, metszetek, kőfaragójelek rajzai, rekonstrukciós rajz, és az egyes részek fényképei. A bécsi külvárosi házak fejlődéstörténetével foglalkozik *Arthur Haberlandt* *Vom Weinbauerhof in Grinzing und Sievering zum Altwiener Vorstadthaus* (8. 1949/50. 54—79.) c. cikke. A fejtegetéseket 12 kép illusztrálja. Betűrendbe szedett repertóriumot ad bécsi művészek adatairól *Gustav Gugitz* közleménye, *Bildende Kunst und Kunstgewerbe in den Testamenten des Archivs der Stadt Wien aus den Jahren 1548—1783*. (9. 1951. 119—150.) A kimutatás tartalmazza a művész nevét, halála évét, foglalkozását, a rá vonatkozó adatok levéltári jelzetét és esetleg egyéb adatokat is. *August, Graf Preysing* tanulmánya, *Das Familienbildnis der Grafen Fries* (9. 1951. 91—109.), egy XVIII. századi mecénás családdal foglalkozik. A család minden tagját

ismert festőkkel festették le. Ezeket a képeket ismerteti Preysing. *Anton Macku*, *Bürgerliche Baukunst des Vormärz* c. tanulmánya (8. 1949/50. 39—53.) a bécsi Krongasse építéstörténetét tárgyalja. 1825-től parcellázták a „Magyar Koronához” címzett kocsmá telkét. Itt épült a Krongasse. A cikk ismerteti az utcát, a házakat, lakásokat és a házak homlokzatát. Hét kép, köztük eredeti építési tervrajz, illusztrálja a tanulmányt. *Richard Kurt Donin*, *Zwei Fassadenentwurf des Dombaumeisters Friedrich von Schmidt für die Kirche SS. Maria e Donato in Murano* c. cikke (10. 1952/53. 240—250.) a muranói püspöki székesegyház restaurálási terveivel foglalkozik a XIX. század közepéről.

Kultúrtörténet. Színháztörténeti vonatkozású *Gustav Gugitz* tanulmánya, *Die Familie Hilverding und ihre theatrale Sendung* (11. 1954. 71—103.). A Hilverding-család a marionett-színház terén működött a XVII. század végétől. *Max Kratochwill*, az ismert zeneszerző Gluck életéhez nyújt adatokat. (Christoph Willibald Glucks Heiratskontrakt, 10. 1952/53. 234—39.) A jozefinizmus korára jellemző *Kurt Strasser* cikke, *Die „Predigerkritiken”* (11. 1954. 104—11.). 1782-től a bécsi felvilágosodott körök egy hetilapot adtak ki, a továbbiakban változó címmel, amelyben a héten elhangzott egyházi prédikációkkal foglalkoztak. *Julius Marx* két konkrét eset kapcsán foglalkozik Metternichnek a cenzúrába való beavatkozásával. („Dolliners Manuskript. Ein Beitrag zur Geschichte der Zensur im Vormärz.” [7. 1948. 42—51.] és Metternich als Zensor [11. 1954. 112—133].). *Riki Raab* Ziehrer zeneszerző és művészbáratai leveleiből közöl le néhányat. (Künstler-Briefwechsel 8. 1949/50. 105—109.)

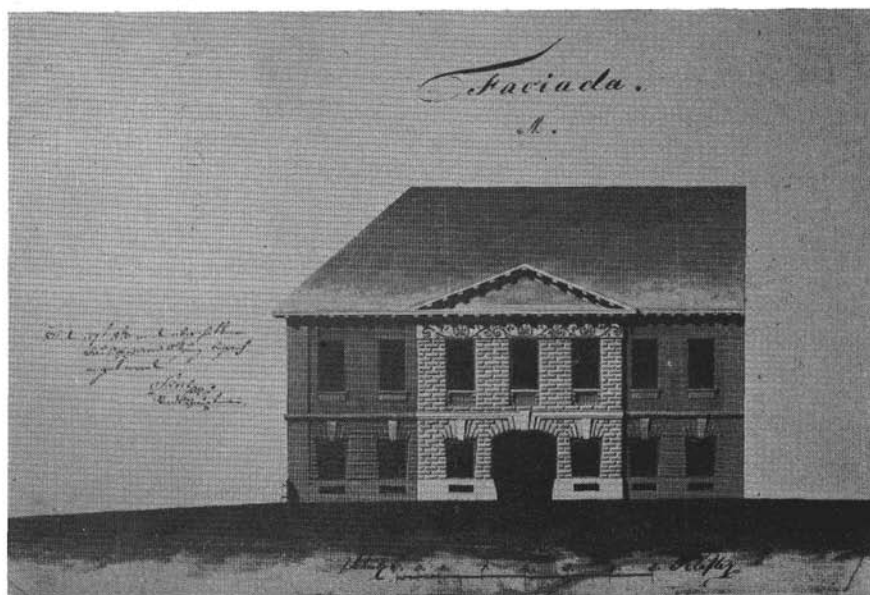
Különálló jellege van *Gustav Gugitz* két tanulmányának. Az egyik: *Der Zeiselwagen* (7. 1948. 78—91.) egy bécsi távolsági fuvarszkózzal ismerteti meg, míg a *Die Sesselträger in Alt-Wien* (8. 1949/50. 94—104.) a szállítómunkások egy fajtájáról szól. Jellegetessége mindkét cikknek, hogy a levéltári forrásadatok mellett igen részletesen foglalkozik az anekdotákkal, egykorú versekkel. Így azután a cikkek bizonyos fokig kuriózum-közlő jellegűek.

Utoljára említjük *Heinz Zatschek*, *Zur Ausgabe der Urkunden des Wiener Bürgerspitals* (5/6. 1947. 124—148.) c. cikkét, amelyben középkori oklevelek kiadásának szempontjairól ír.

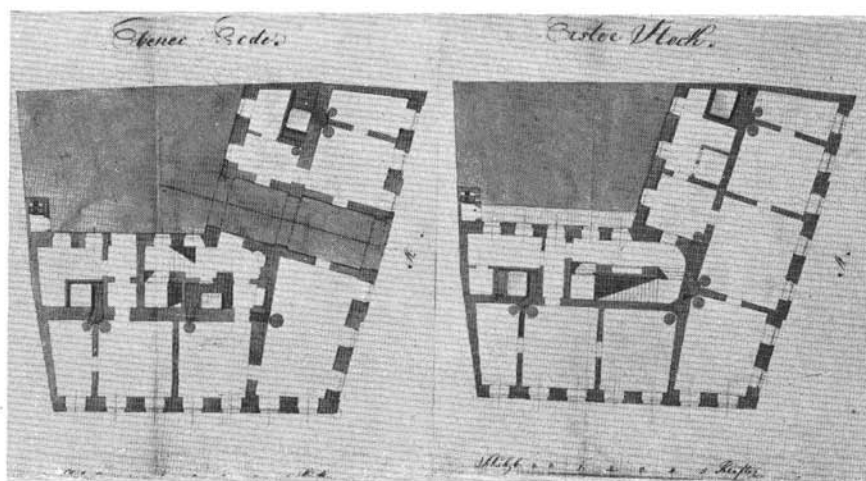
A rendelkezésünkre álló terjedelem nem engedi meg, hogy az egyes cikkekkel kritikailag is foglalkozzunk. Célunk csak az volt, hogy ismertessük és felhívjuk a figyelmet a szomszéd állam fővárosa kutatására. Összefoglalóan meg kell állapítanunk, hogy a cikkek legnagyobb része igen alapos, forrásokkal jól alátámasztott tanulmány.

Kubinyi András

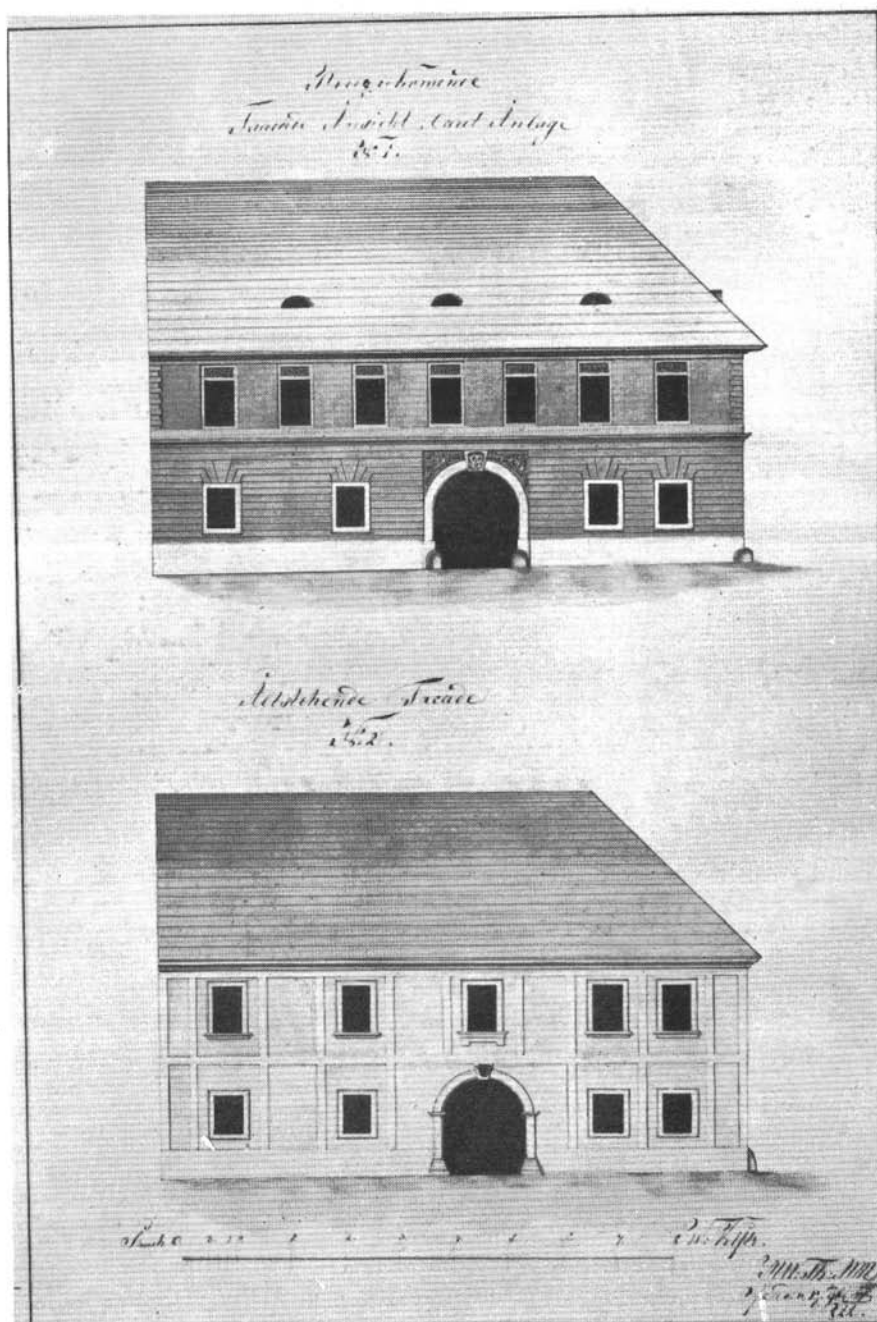

1. kép. I. Országház u. 19. Homlokzat. Eberl Carlo terve

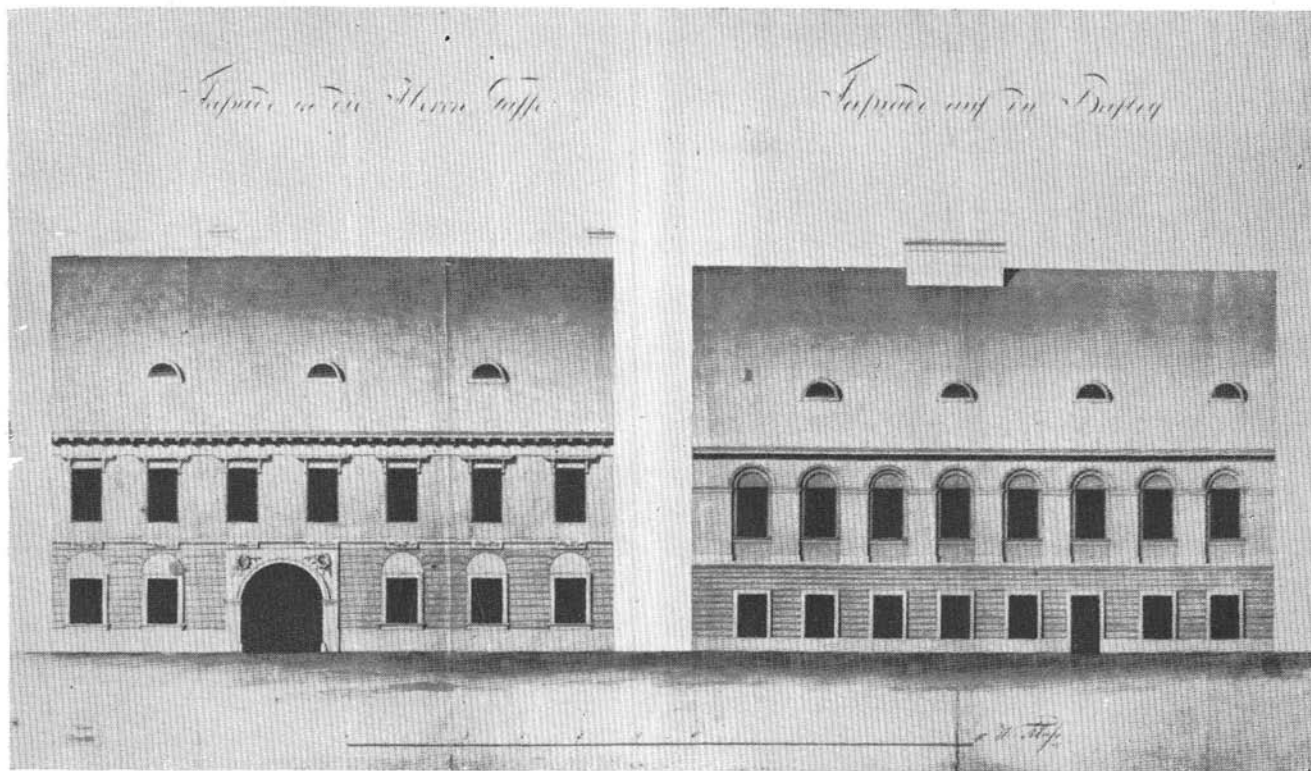
2. kép. I. Országház u. 19. Földszinti alaprajz. Eberl Carlo terve

3. kép. I. Országház u. 19. Emeleti alaprajz. Eberl Carlo terve

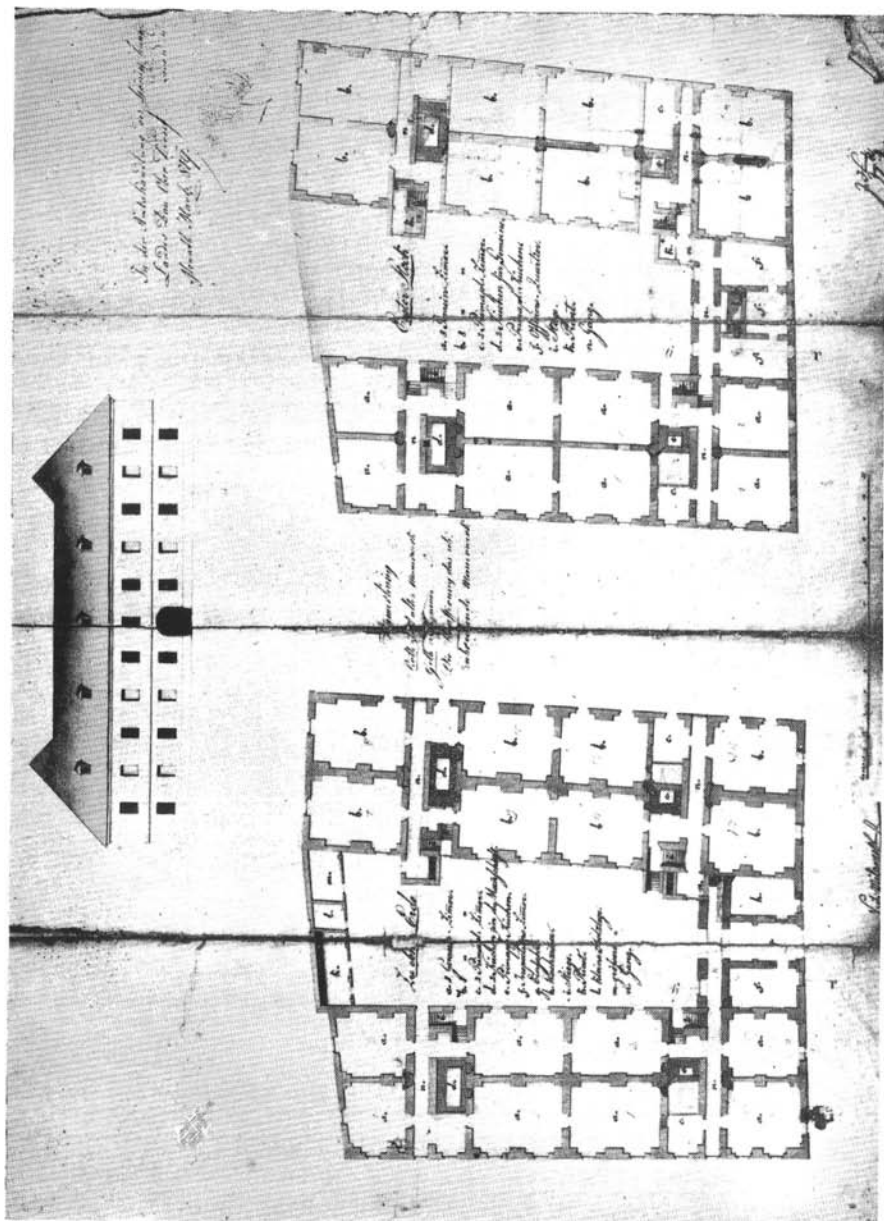

4. kép. I. Táncsics Mihály u. 13. Weixlgärtner Mihály terve

5. kép. I. Uri u. 22. — Tóth Árpád sétány 20. Ismeretlen terve

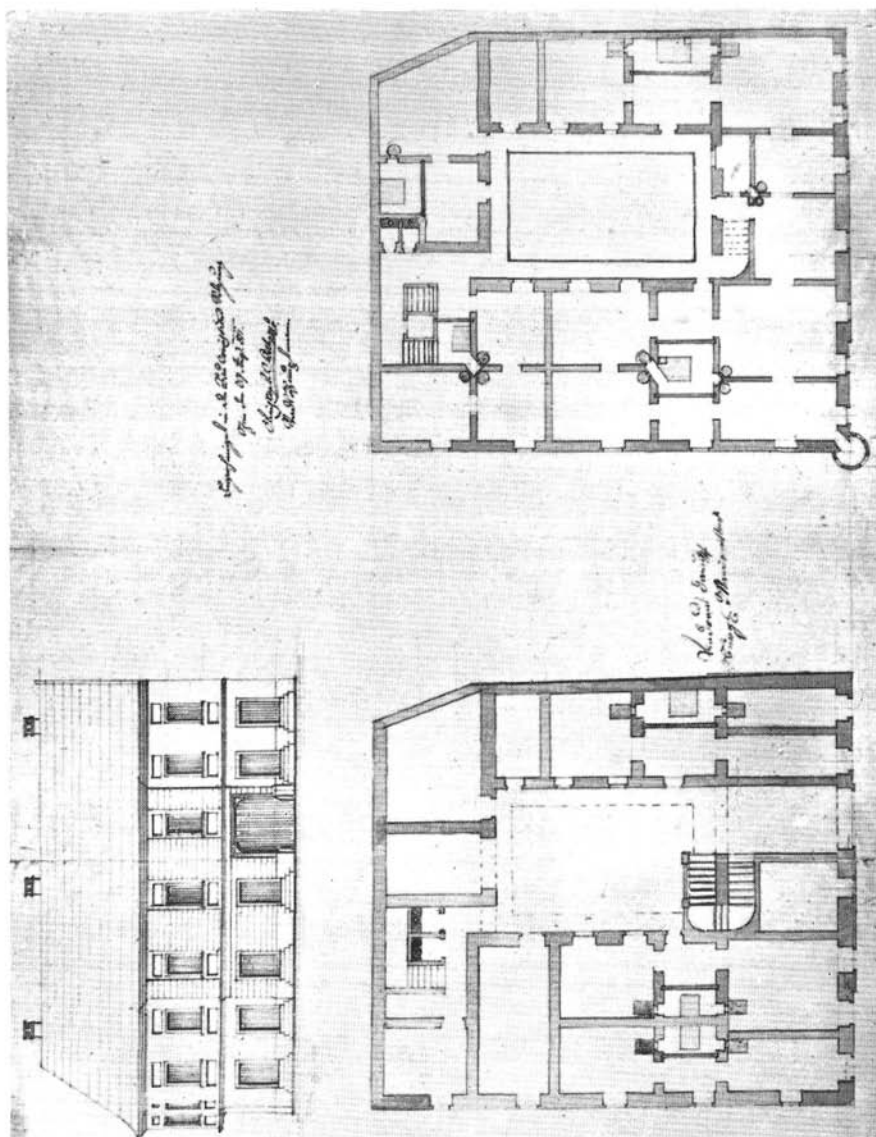

6. kép. I. Kapisztrán tér, Nándor laktanya. Hummel J. terve

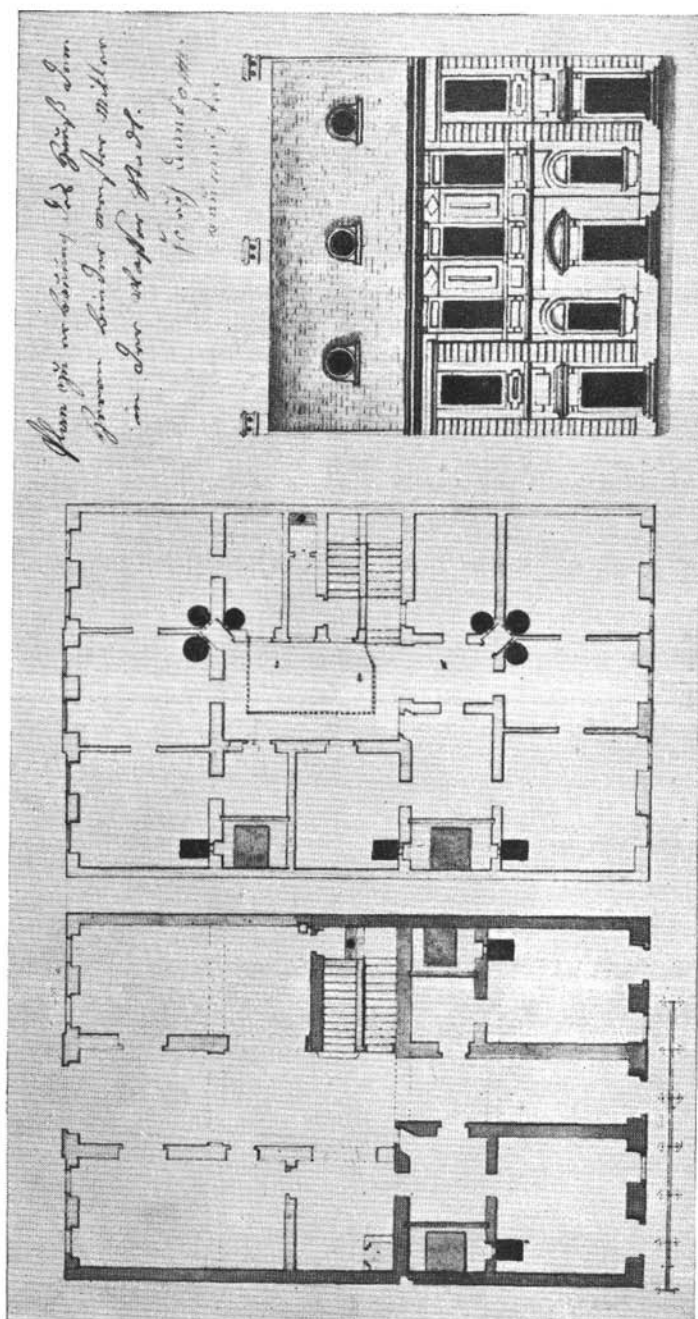

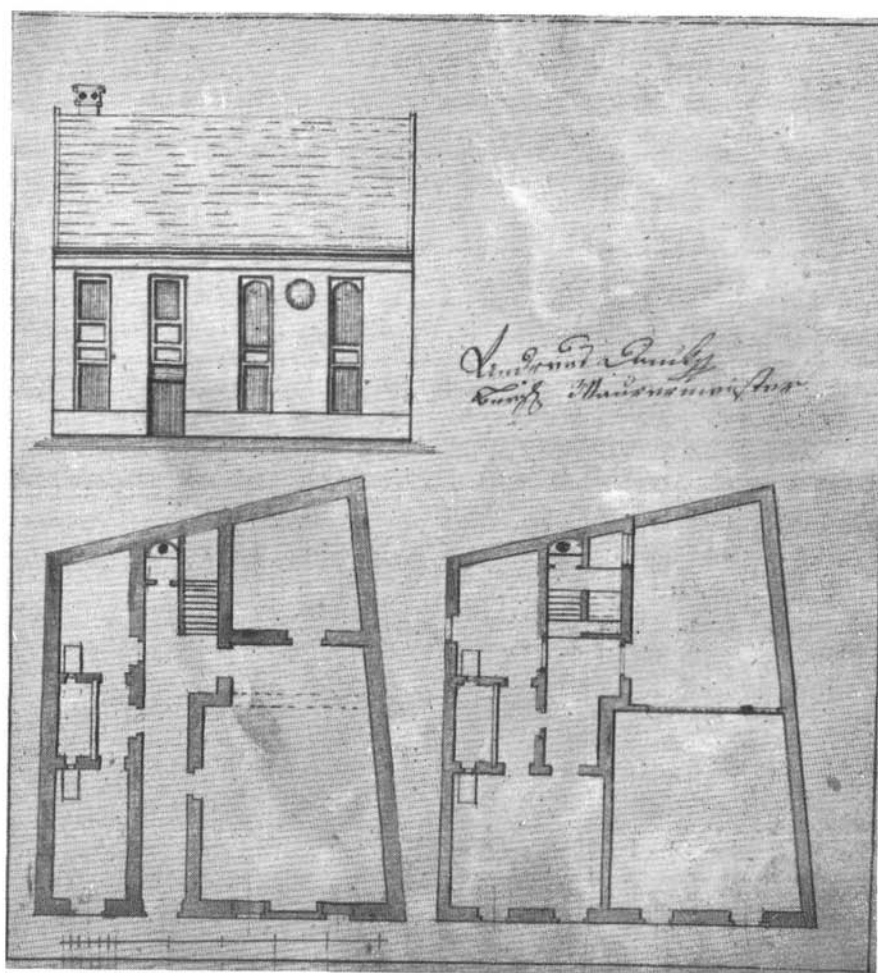

10. kép. I. Fő u. 20. Dankó András terve

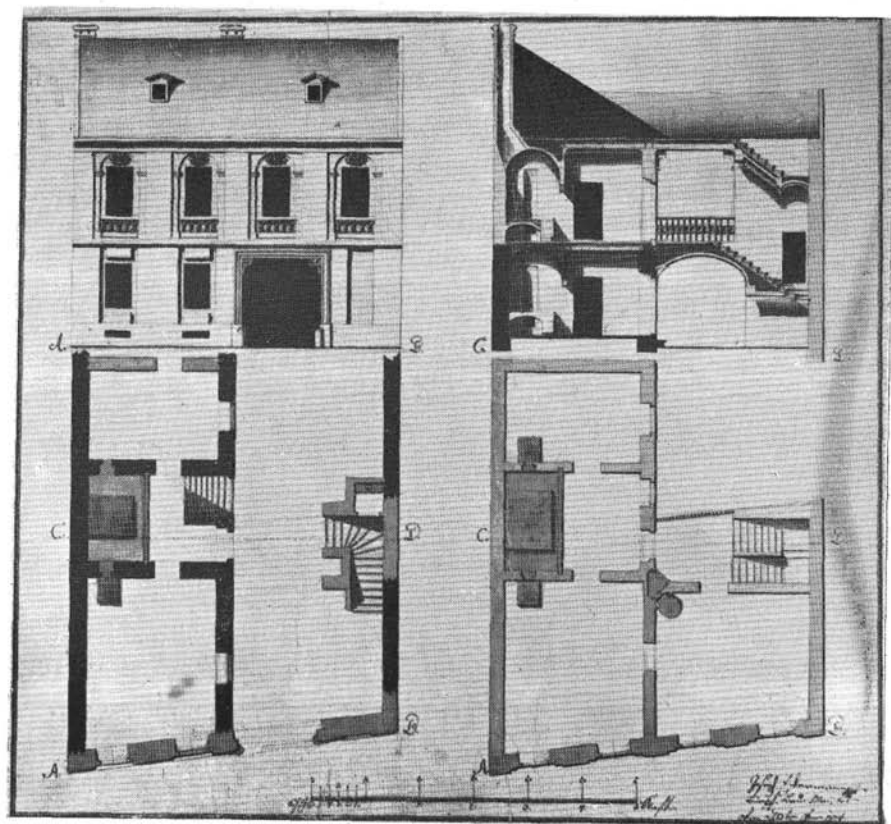

11. kép. I. Fő u. 23. id. Dankó József terve

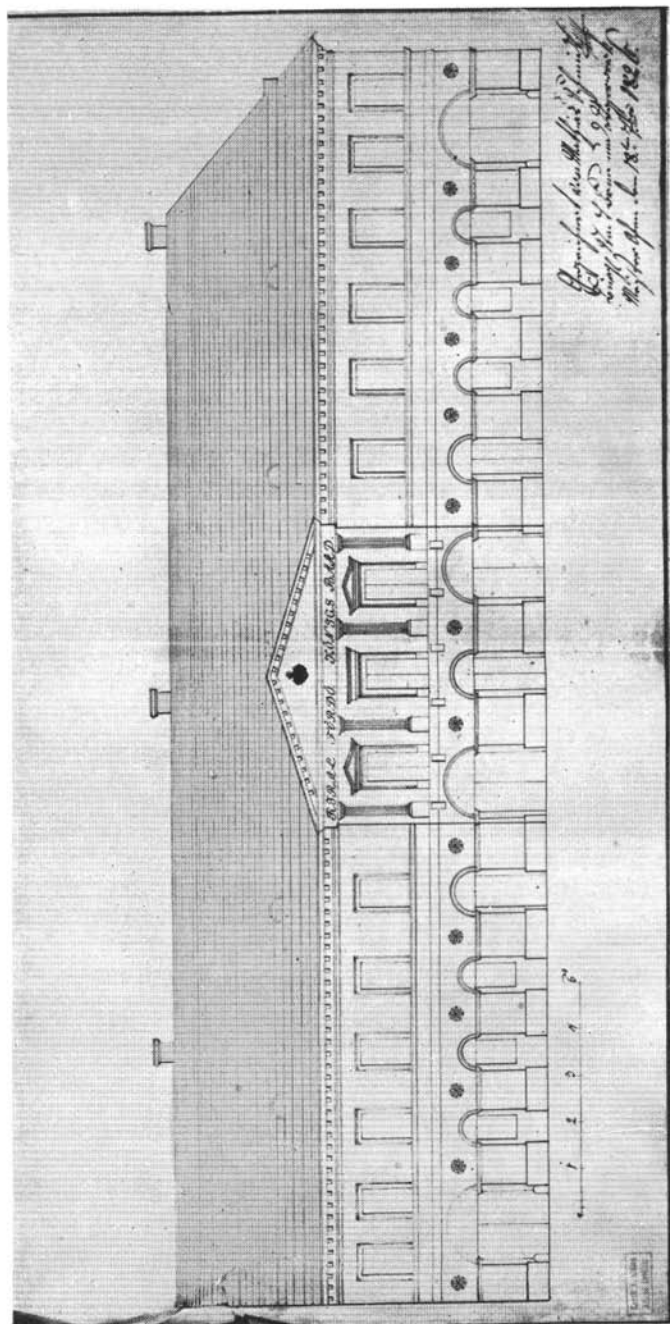

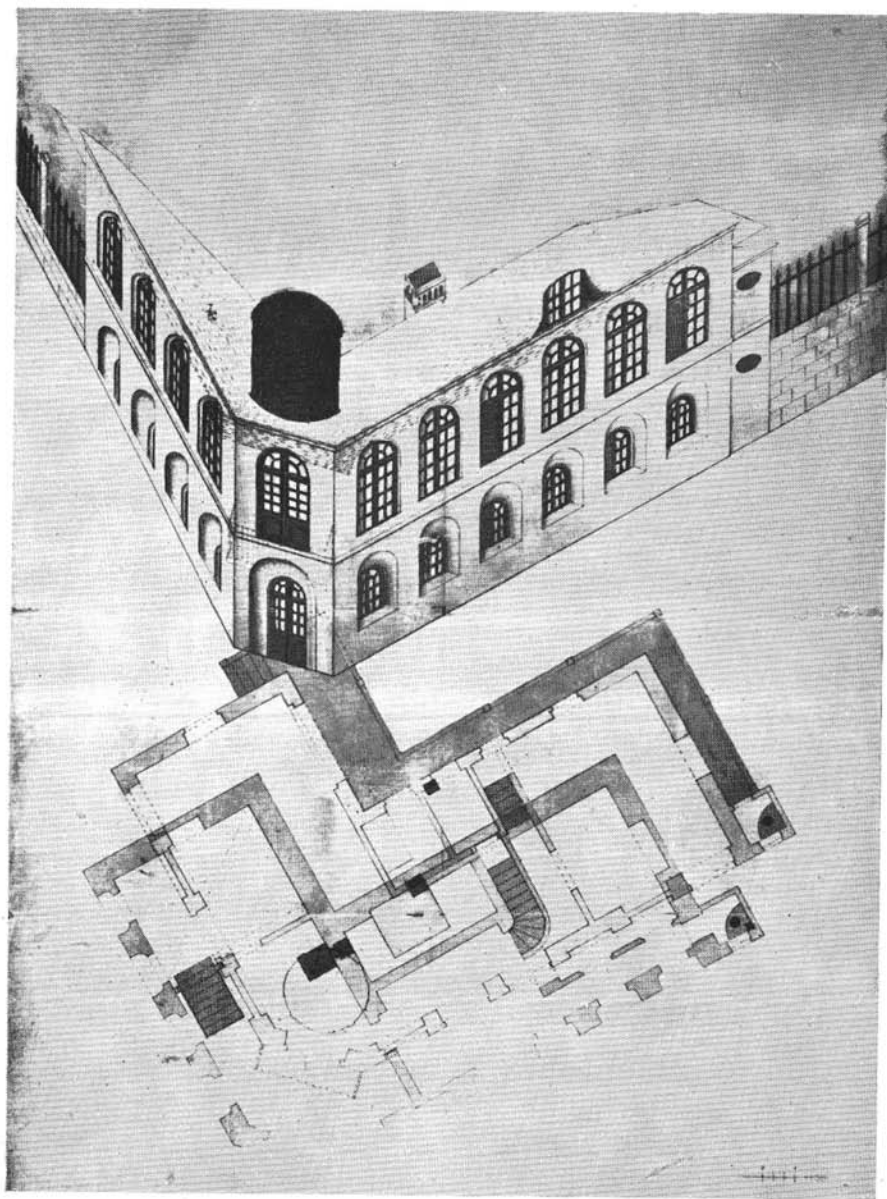
12. kép. I. Öntőház u. 5—7. Dankó András terve

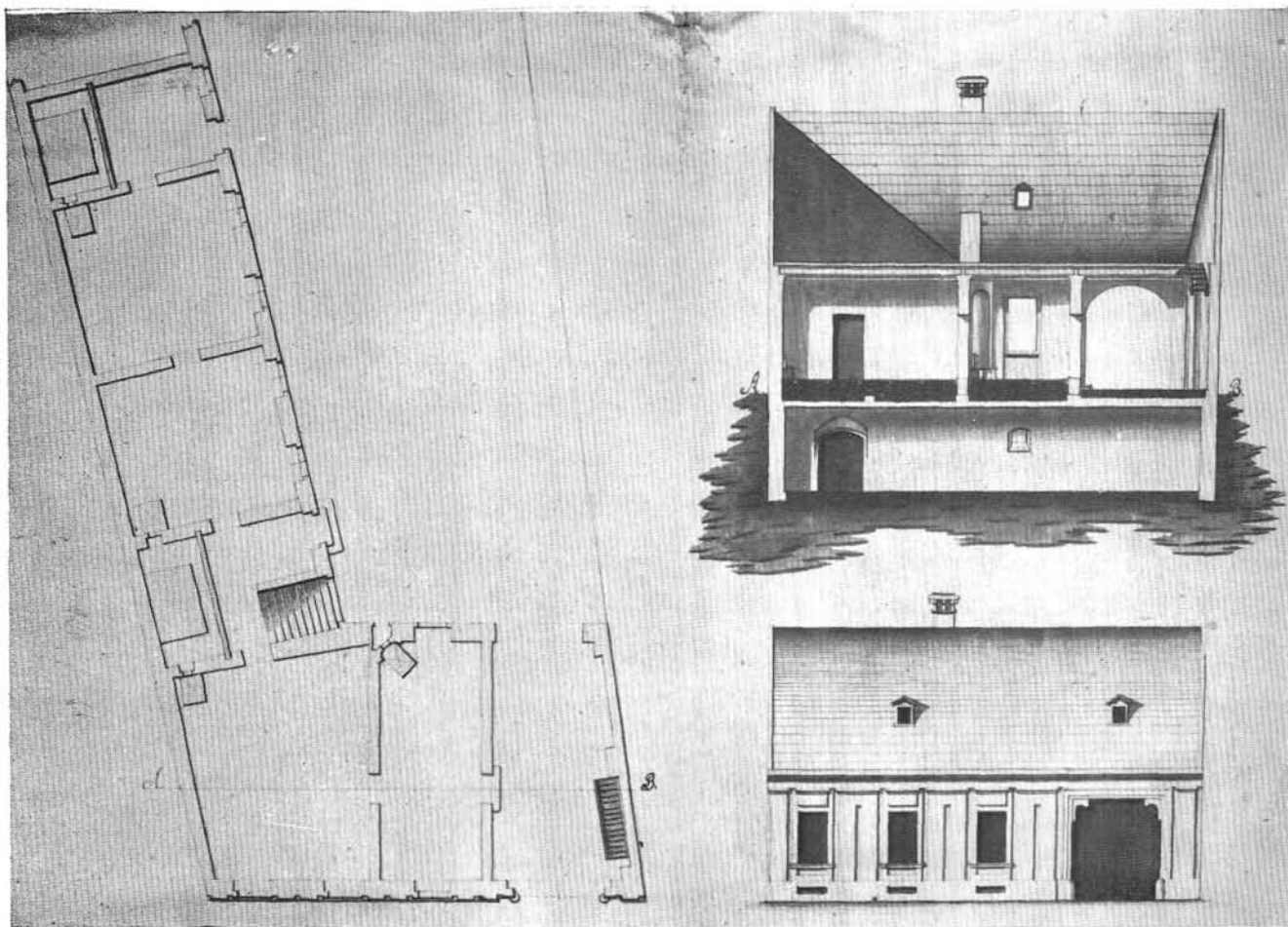
13. kép. II. Csalogány u. 13. Id. Eckermann József terve

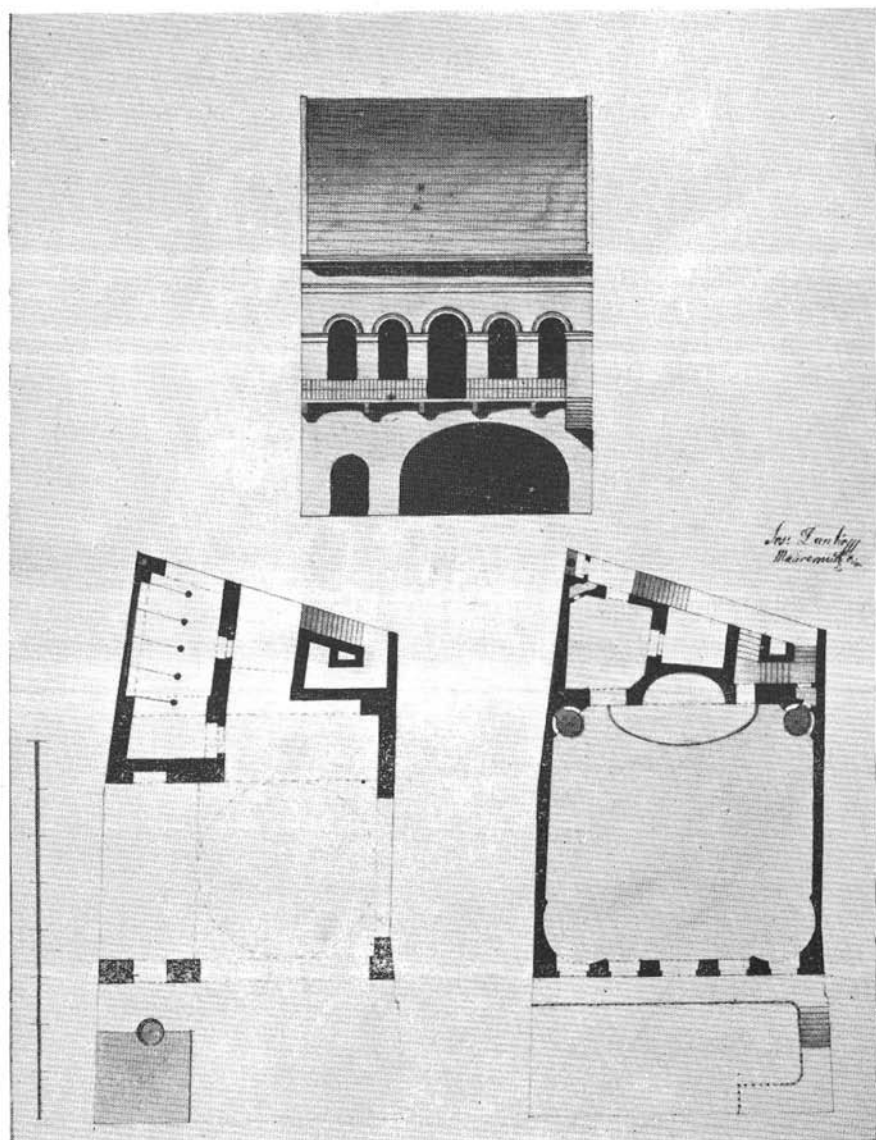
14. kép. II. Fő u. 82—86. Schmidt Mátész rajza

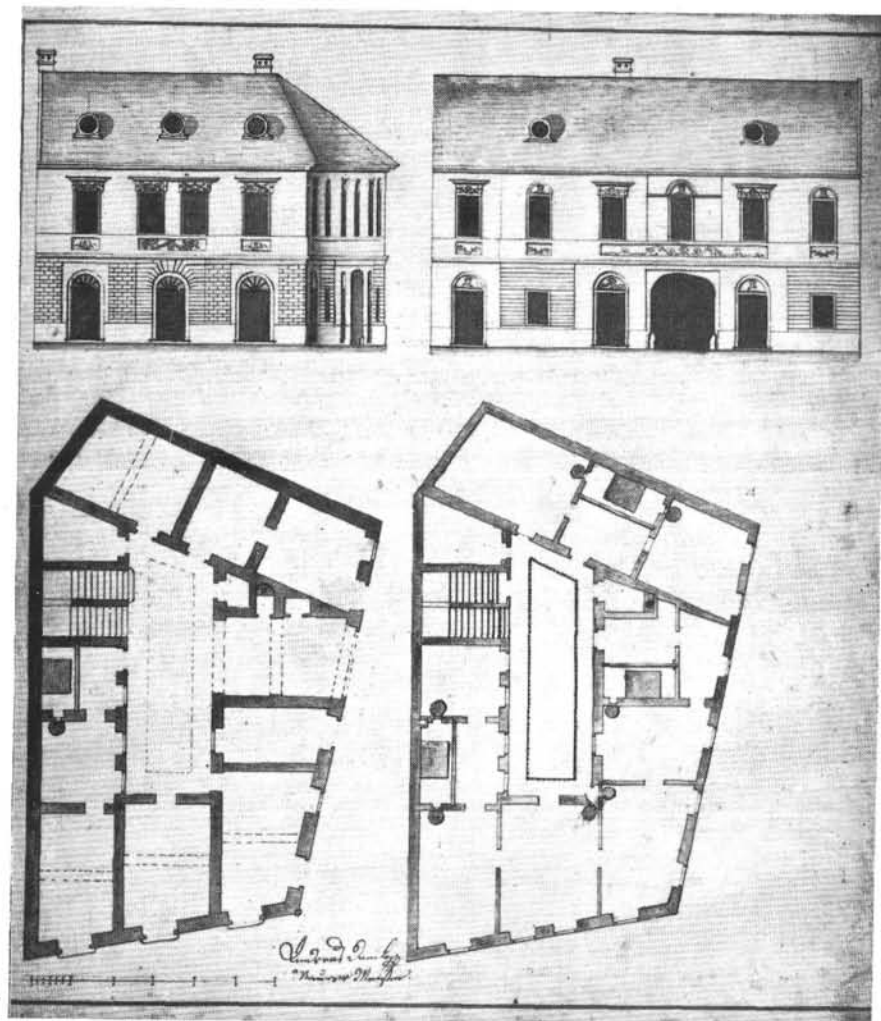
15. kép. II. Buday László u. 10. Valószínűleg Frak X. Ferenc terve

16. kép. II. Mártírok útja 14. Id. Eckermann József terve

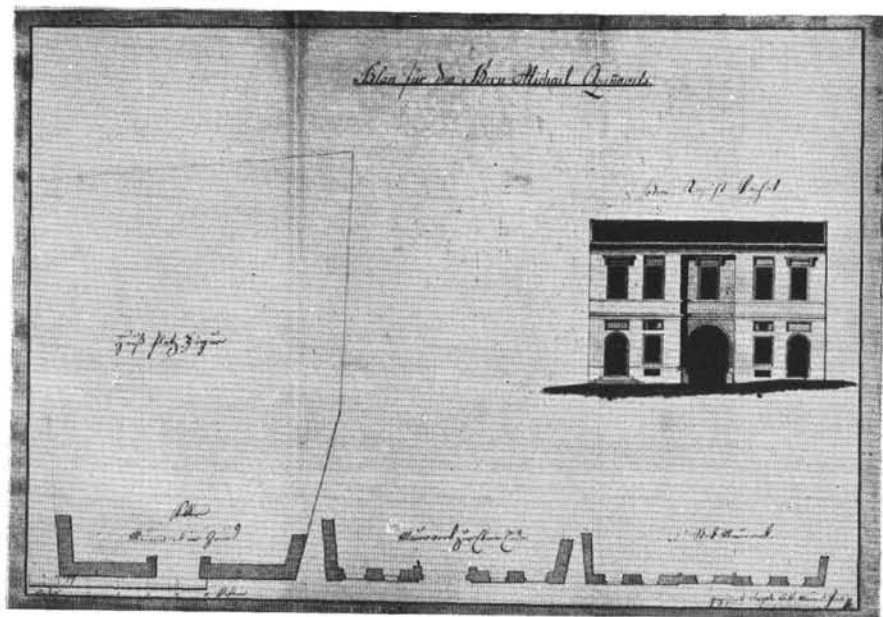

17. kép. I. Apród u. 8. Ifj. Dankó József terve

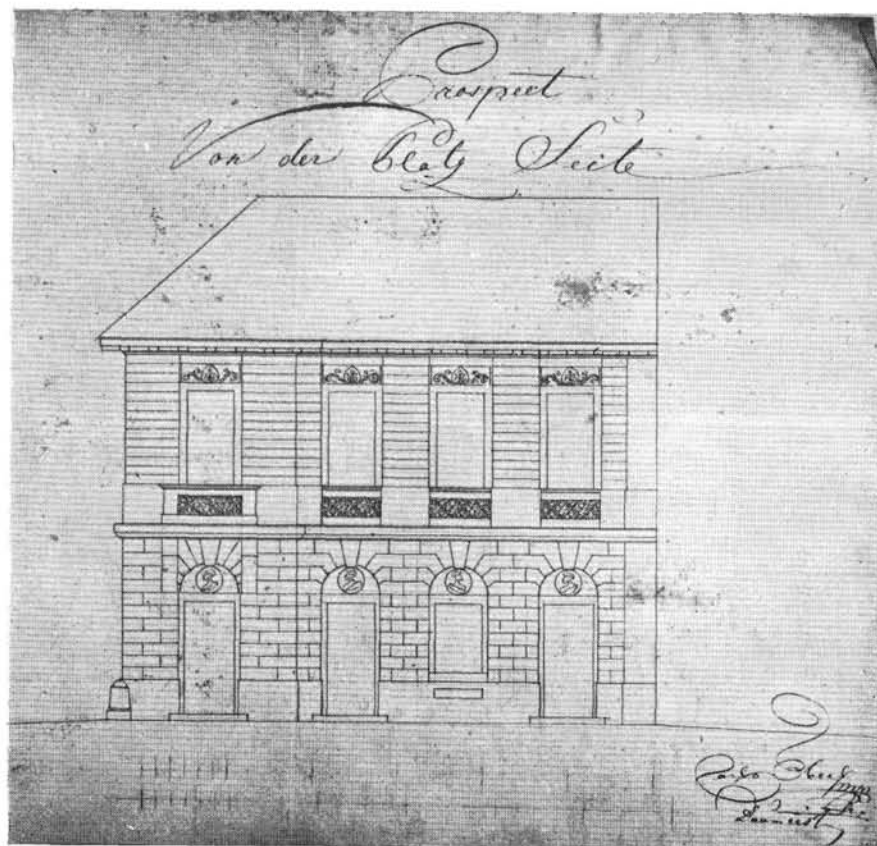

18. kép. I. Attila körút 36. Dankó András terve

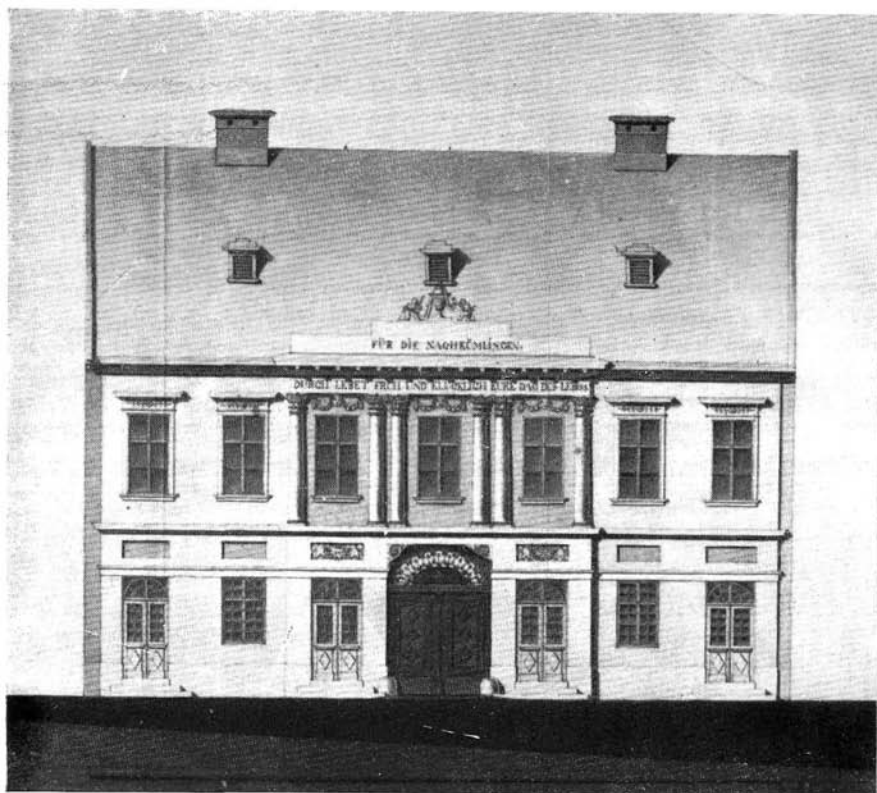

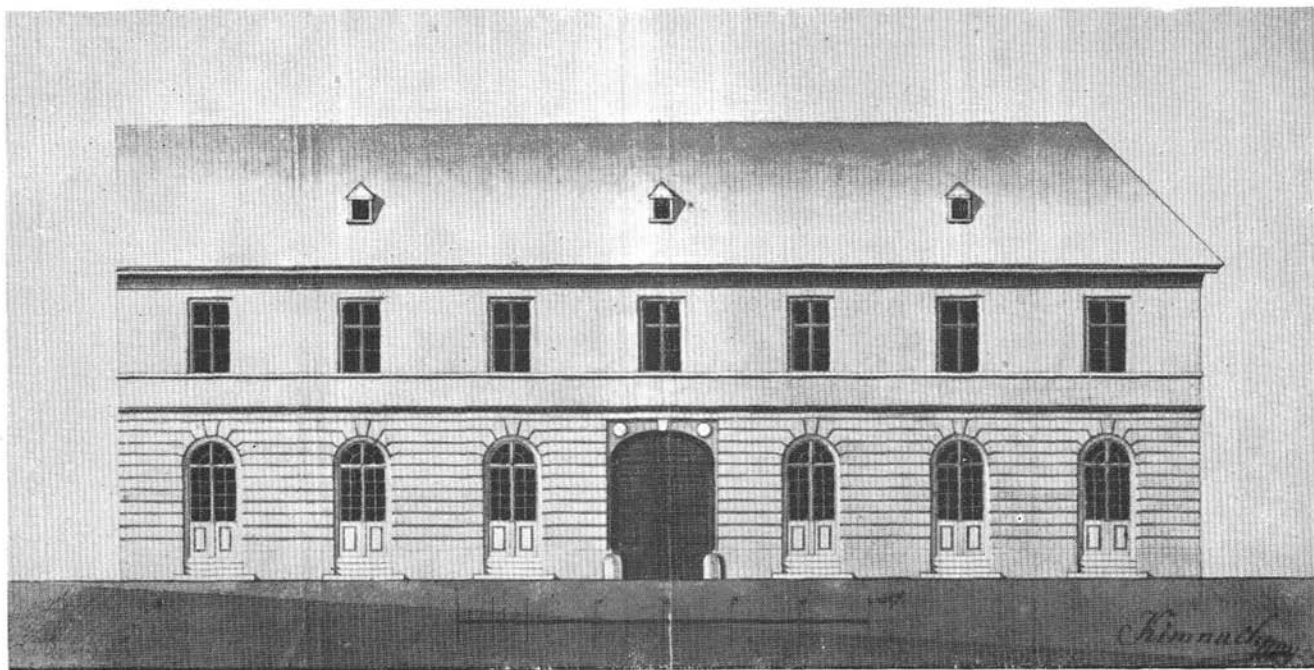
19. kép. I. Attila körút 47. Irk József terve

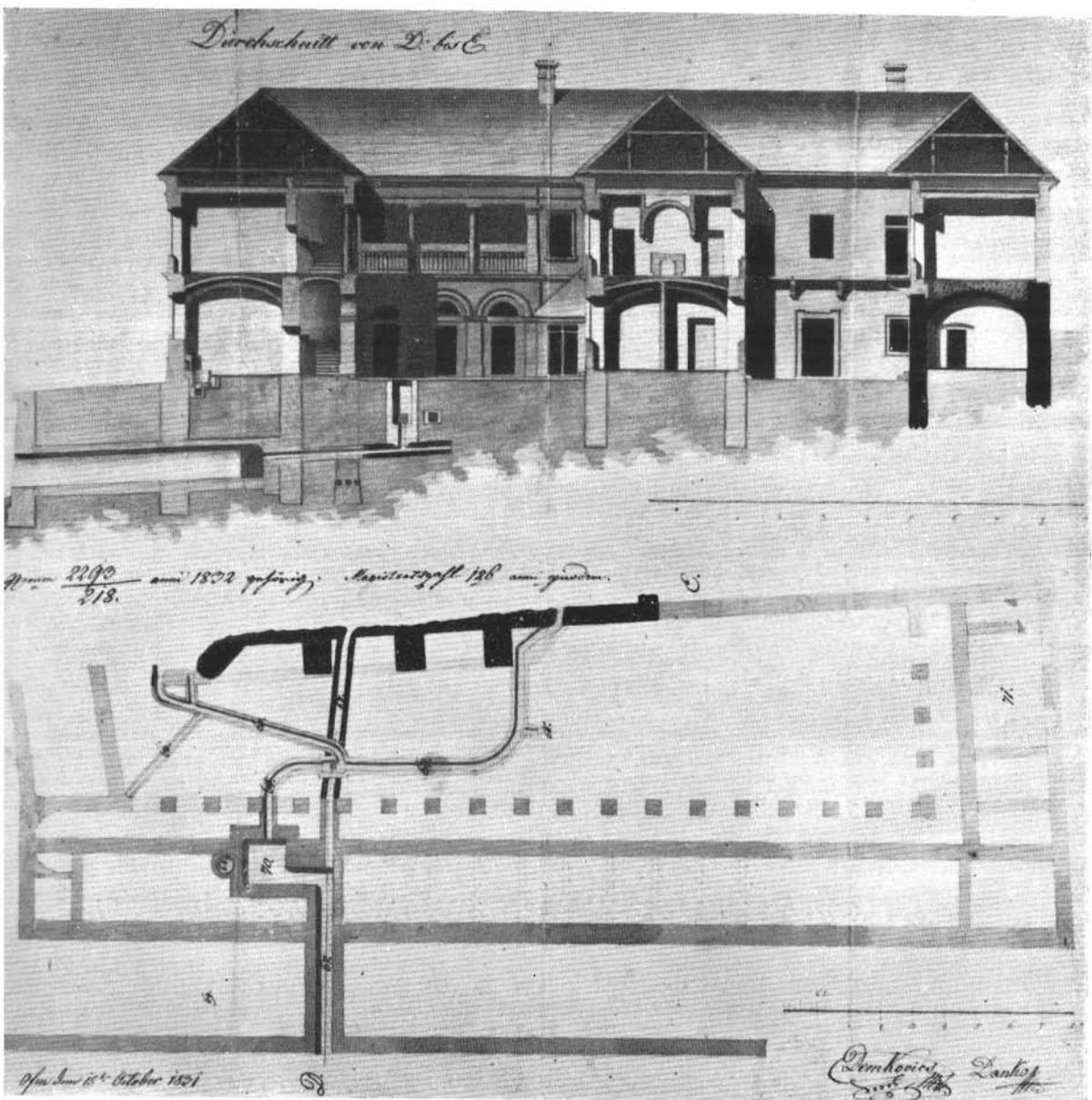
20. kép. I. Döbrentei tér 4. Eberl Carlo terve

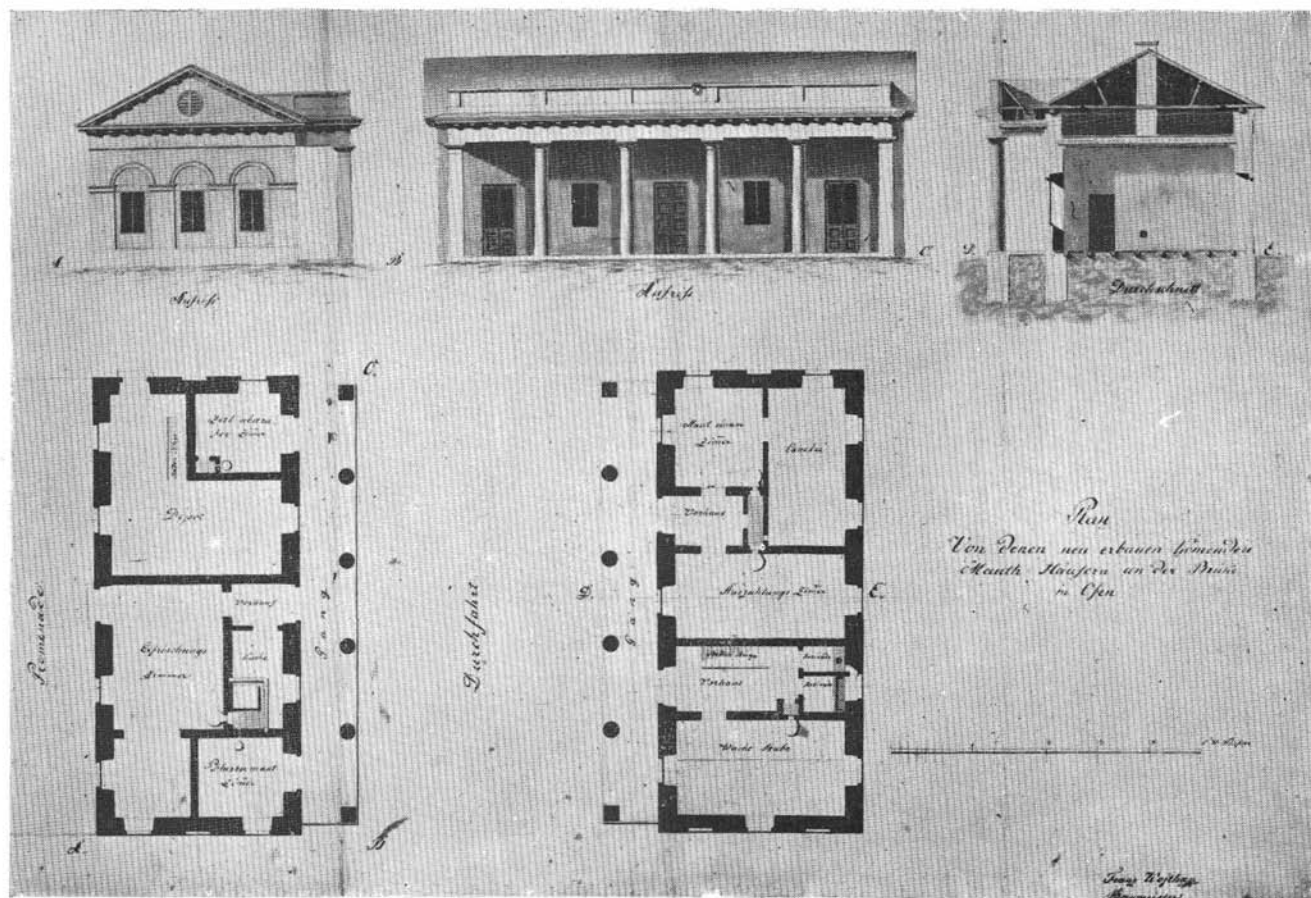
21. kép. I. Döbrentei tér. Laitl József terve

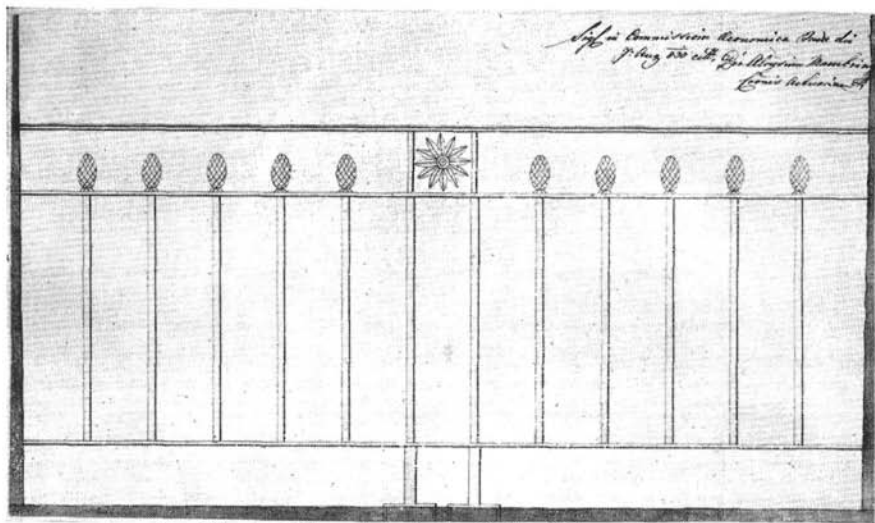
22. kép. I. Döbrentei tér. Kinnach Lajos terve

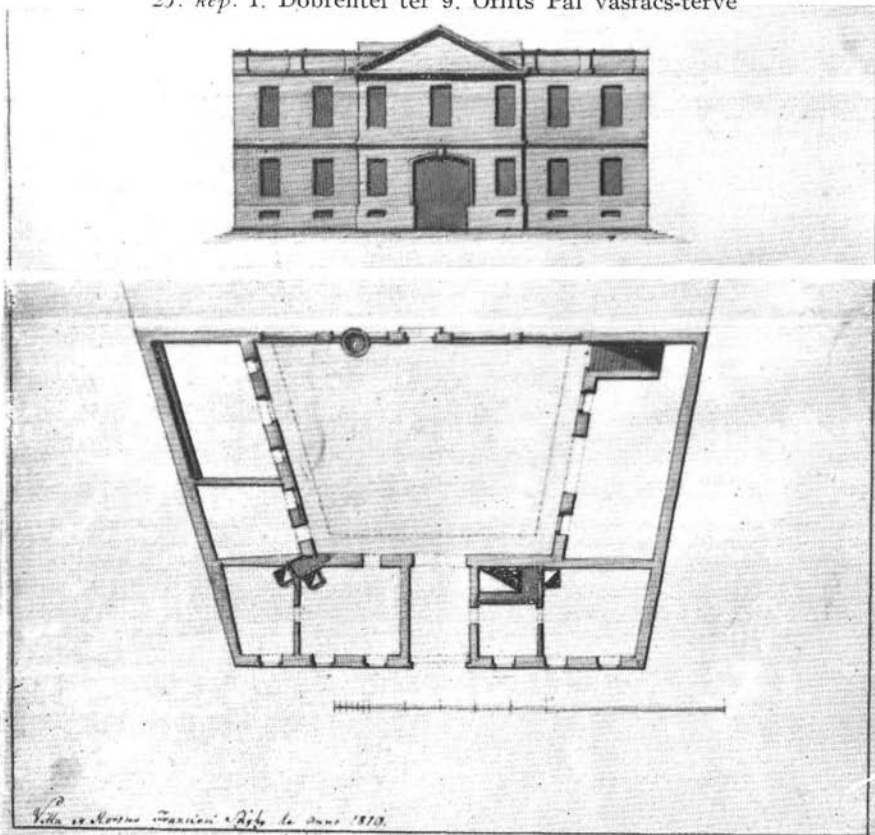
23. kép I. Döbrentei tér 9. Rudas-fürdő. Ifj. Dankó József terve

24. kép. I. Hajóhid őrháza. Wojtha Ferenc terve

25. kép. I. Döbrentei tér 9. Orlits Pál vasrács-terve

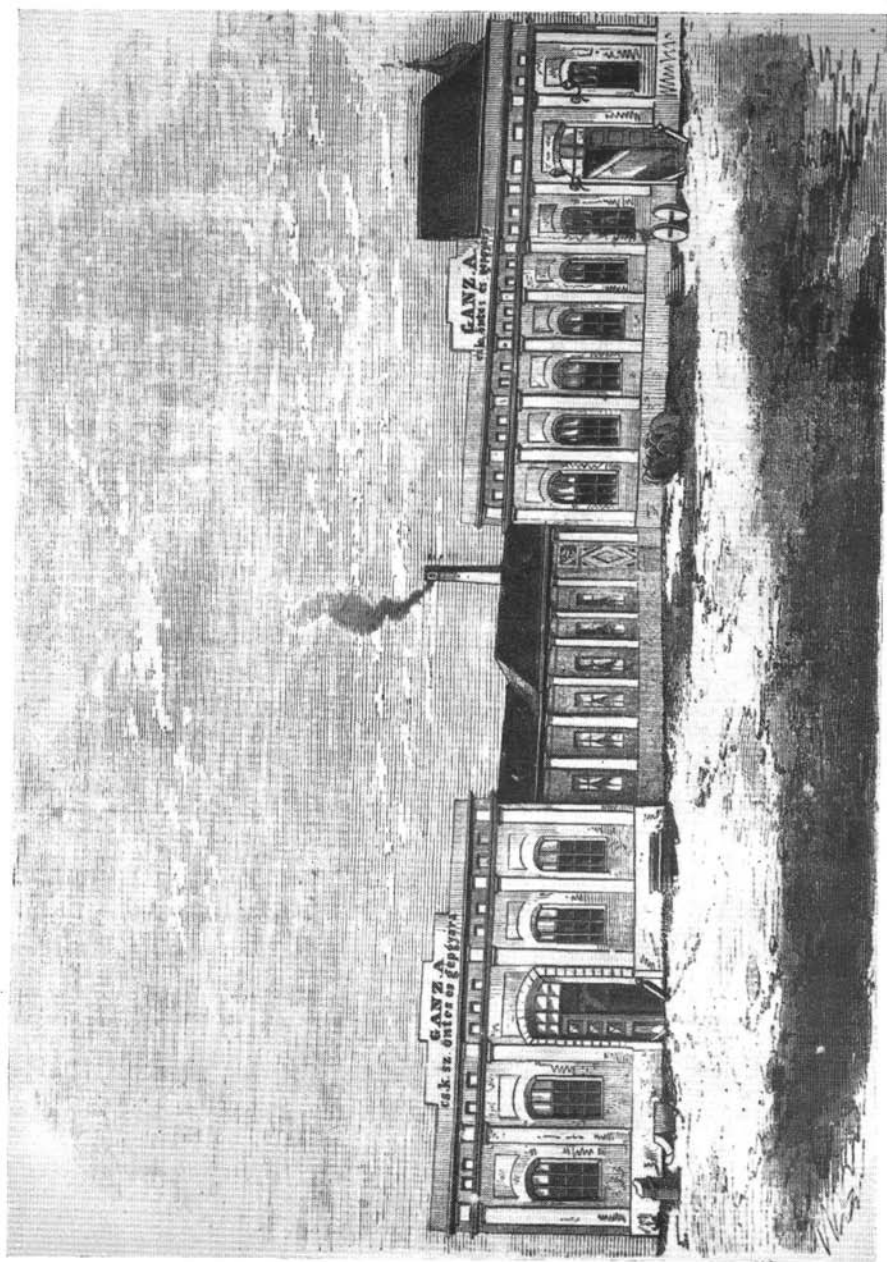
26. kép. I. Déli pu. helyén. Ismeretlen terve

27. kép. Ganz Ábrahám arcképe 1866-ból (M. Nemzeti Múzeum)

28. kép. A Ganz-gyár 1862-ben (Vasárnapi Ujság 1862)

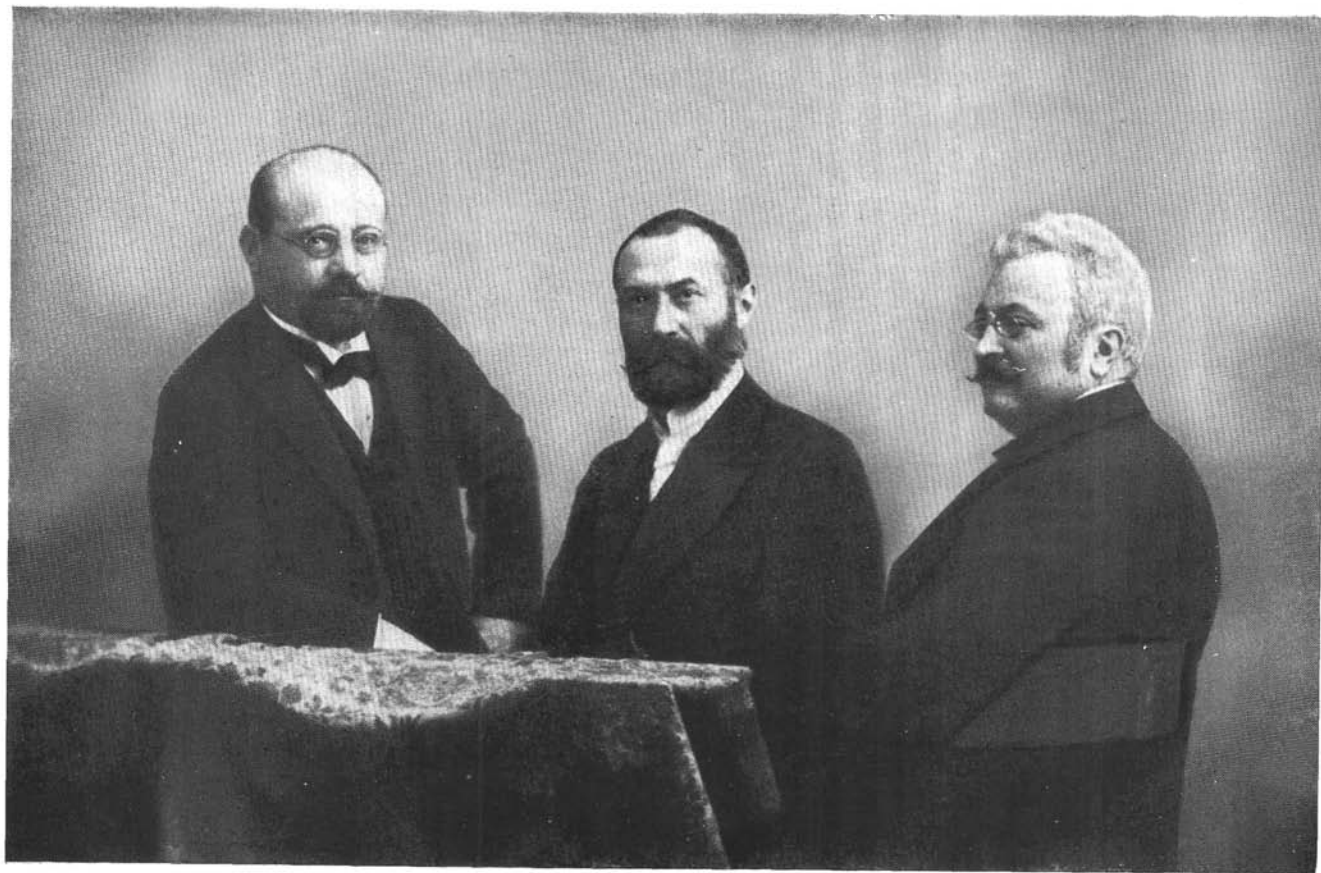

30. kép. Mechwart András arcképe az 1860-as évekből (M. Nemzeti Múzeum)

31. kép. A Ganz-gyár első elektromos műhelye a Kacsá utcában (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

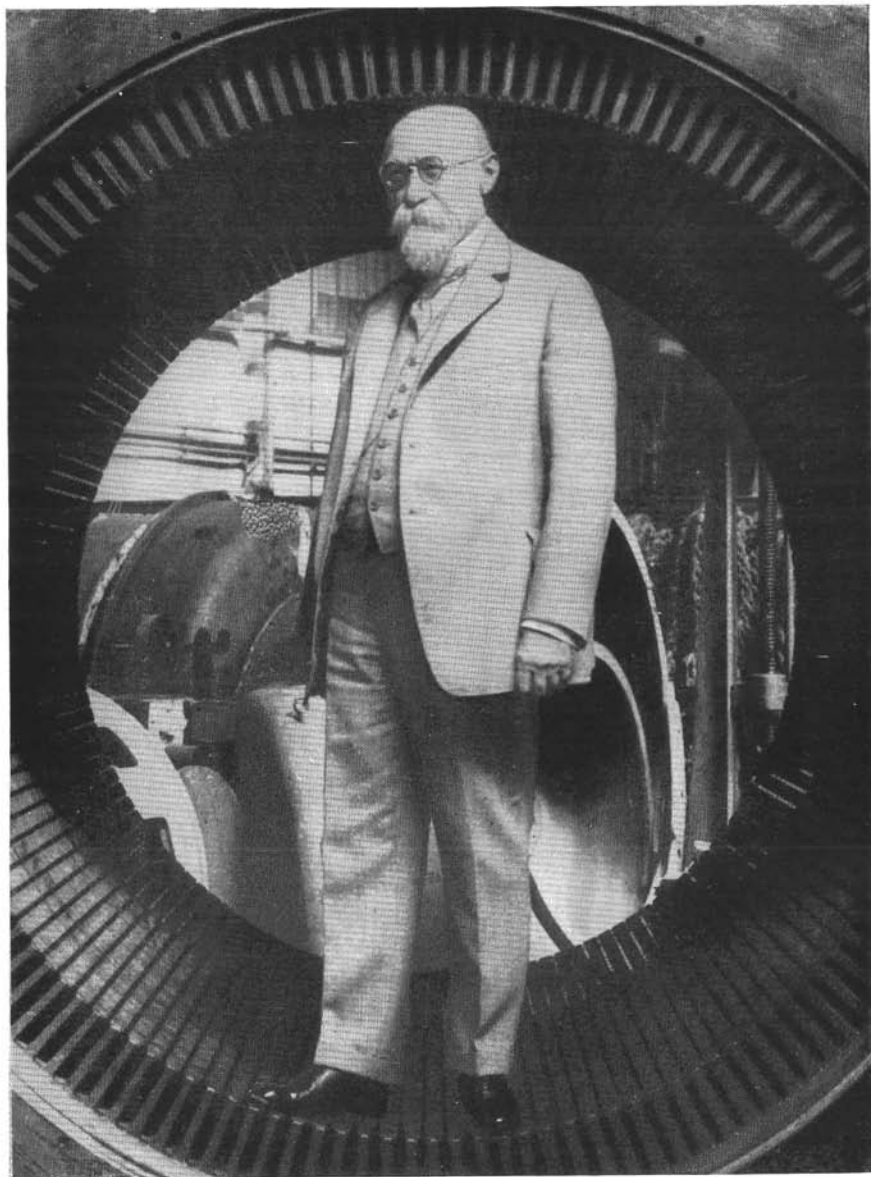

32. kép. A Déri—Bláthy—Zipernovský-triász (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

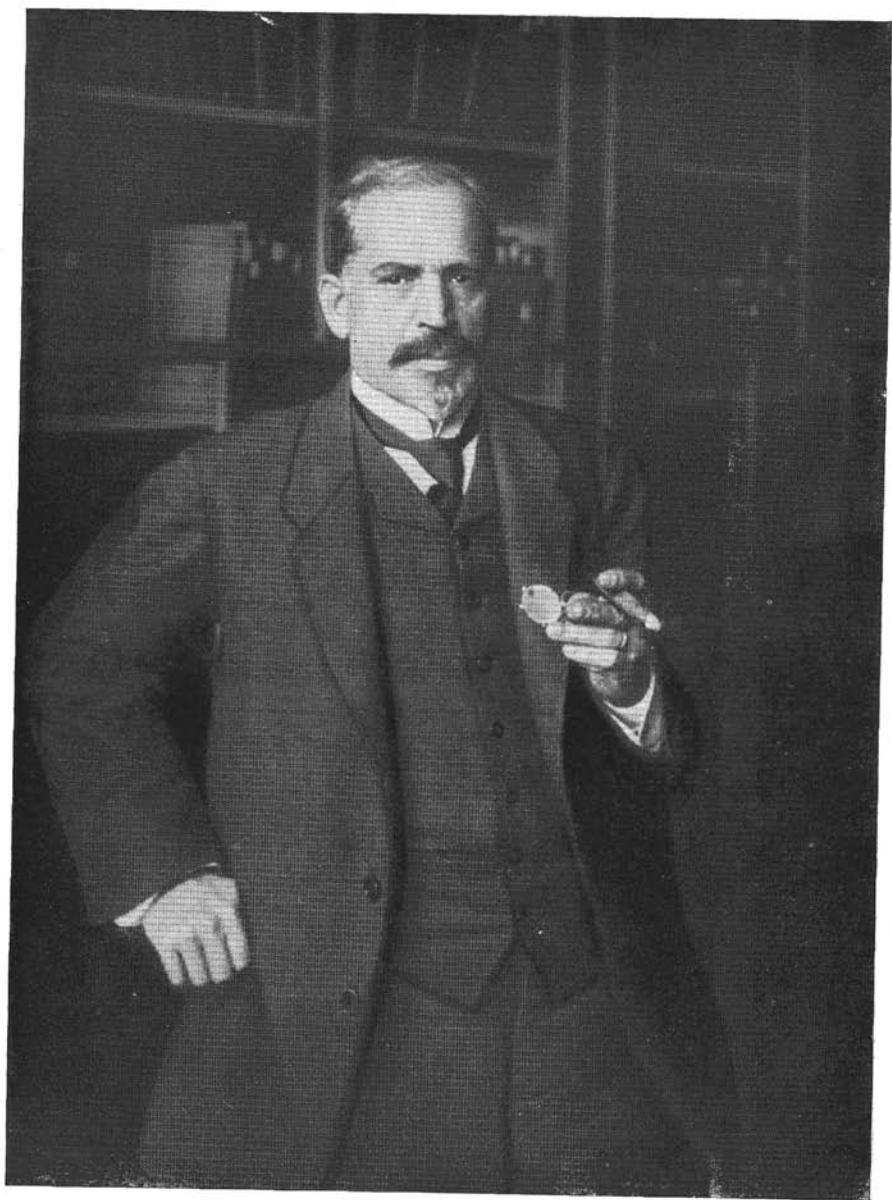
33. kép. Zipernovský Károly arcképe 1898-ból (M. Tudományos Akadémia Könyvtára, kéziratár)

54. kép. Bláthy Ottó Titusz (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

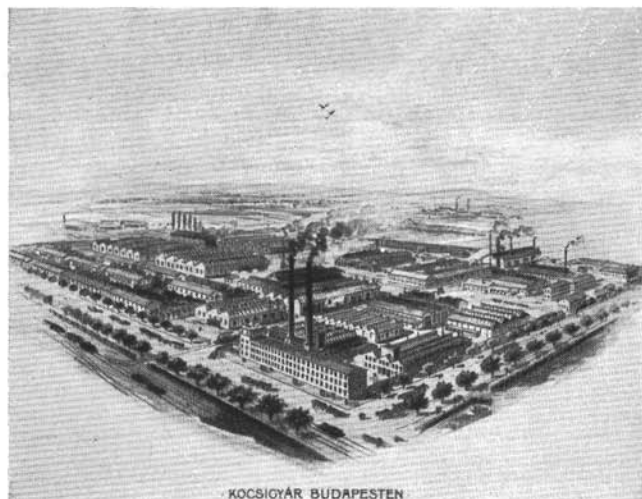

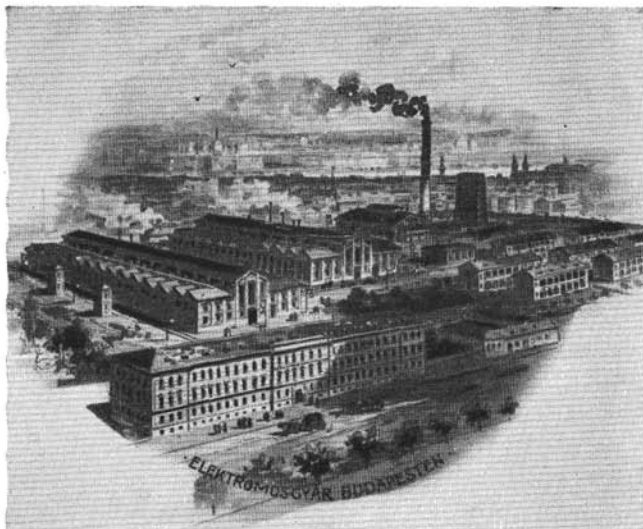
35. kép. Bánki Donát arcképe (M. Tudományos Akadémia Könyvtára, kéziratár)

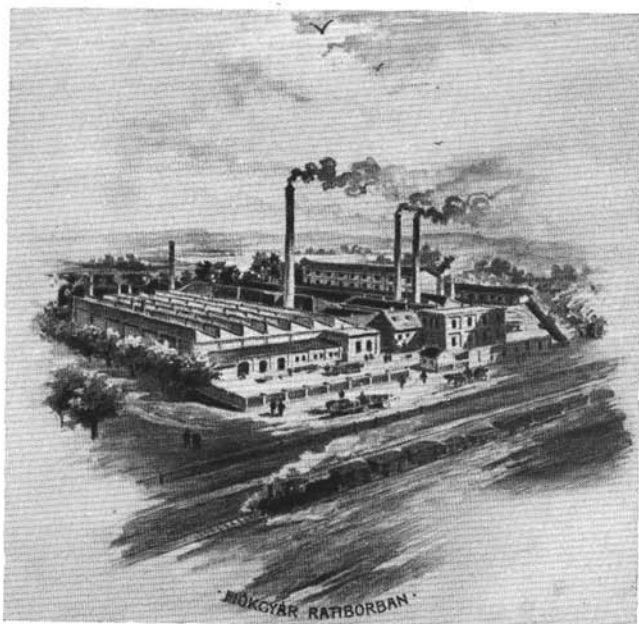
36. kép. A Ganz-törzsgyár az 1890-es években (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

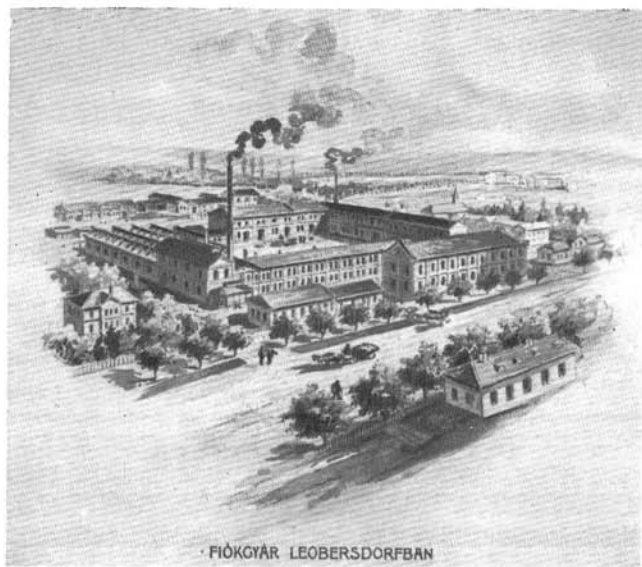
37. kép. A Ganz-vagongyár az 1890-es években (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

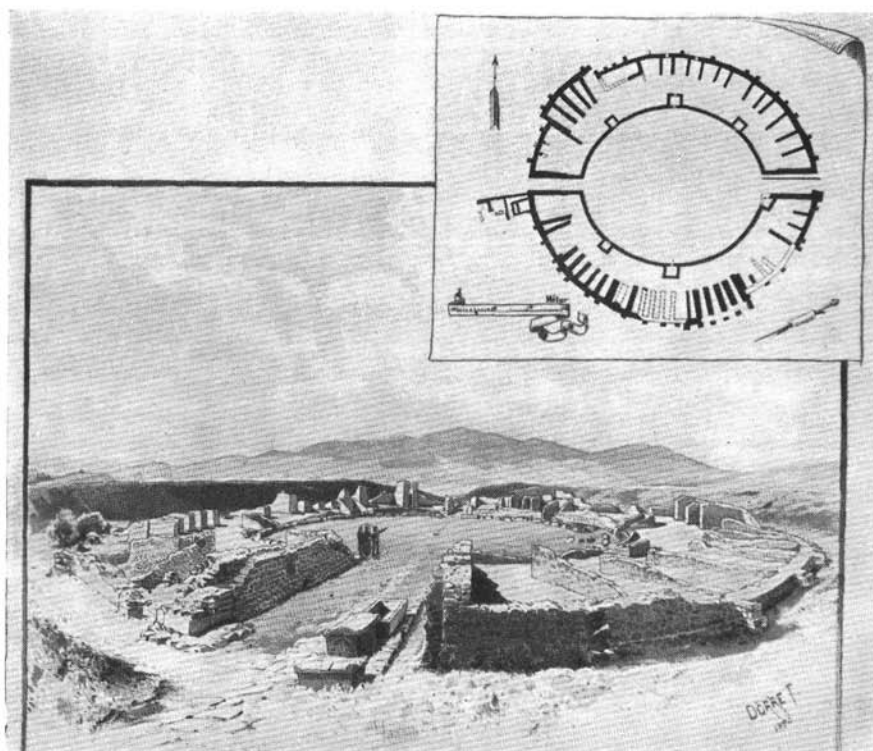
38. kép. A Ganz Villamossági Gyár az 1890-es években (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

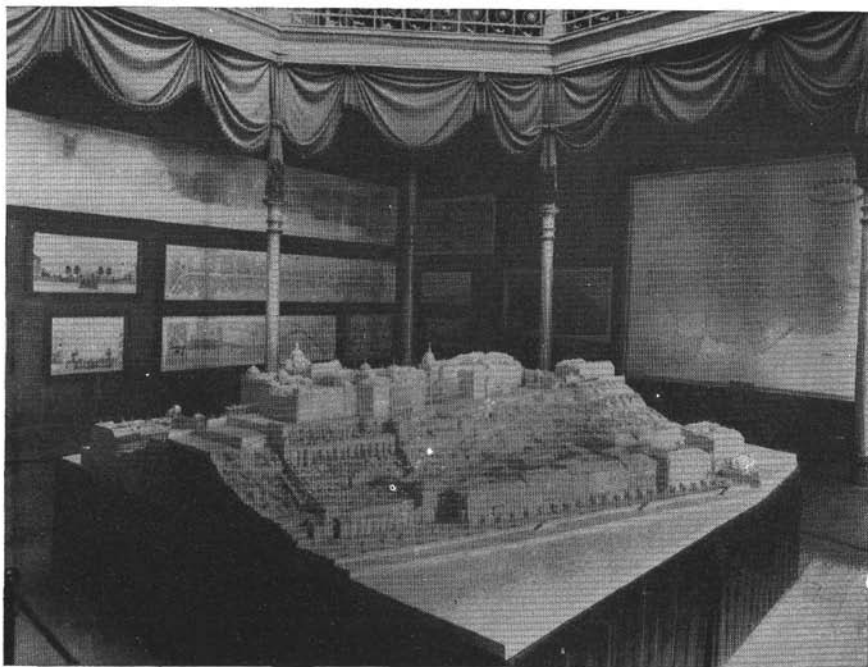
39. kép. A ratibori Ganz-gyár az 1890-es években (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

40. kép. A leobersdorfi Ganz-gyár az 1890-es években (Ganz Villamossági Gyár könyvtára)

41. kép. Az aquincumi ásatások. Dörre Tivadar rajza a Vasárnapi Ujság számára

42. kép- Az 1885-ös kiállítás fővárosi pavillonjának teremrészlete (várostervezés)

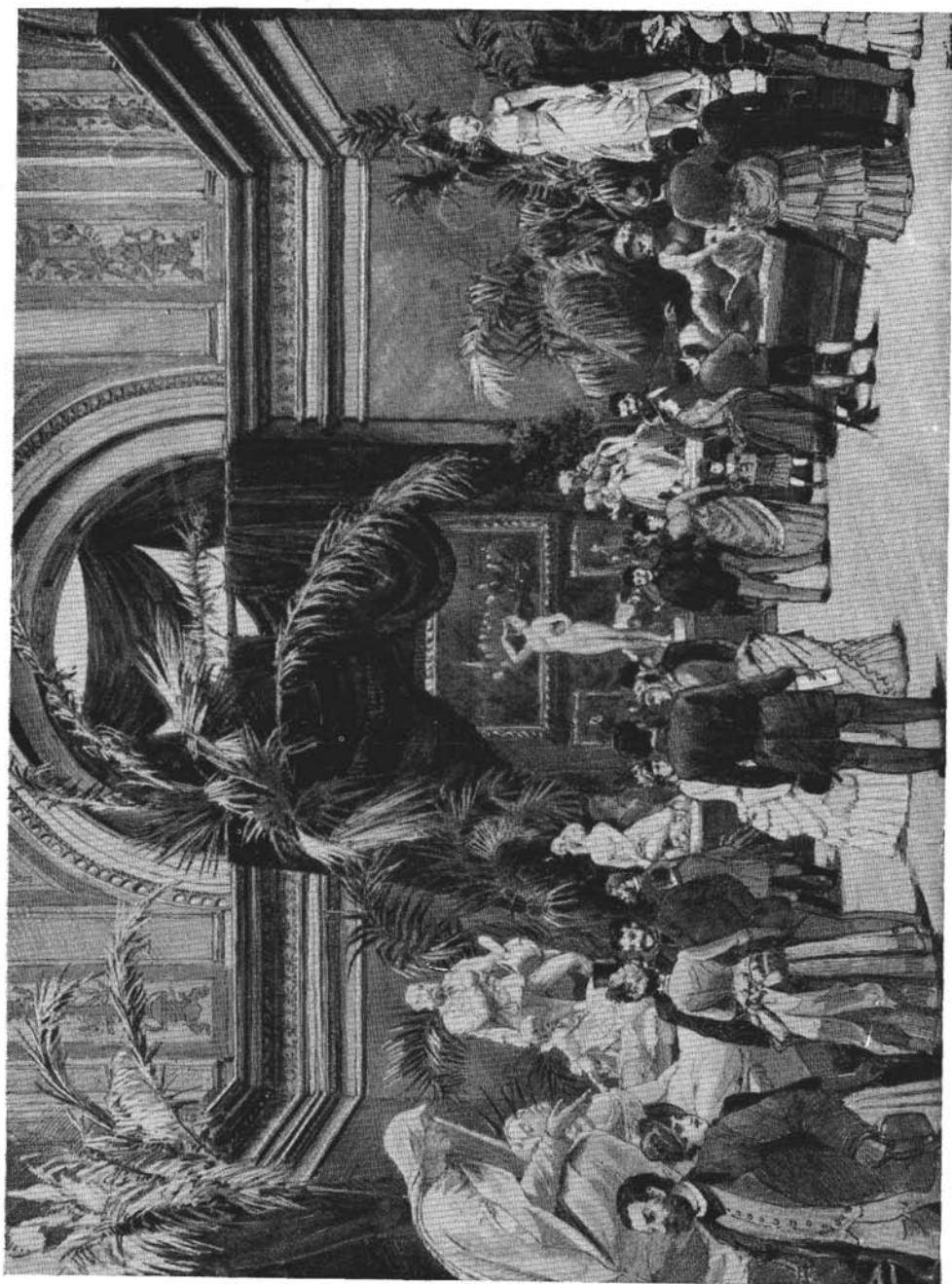
43. kép. Az 1885-ös kiállítás fővárosi pavillonjának teremrészlete (iskolaügyi kiállítás)

44. kép. Az 1885-ös kiállítás műcsarnoka

45. kép. Az aquincumi múzeumépület kibővítése két oldalszárnnyal 1896-ban

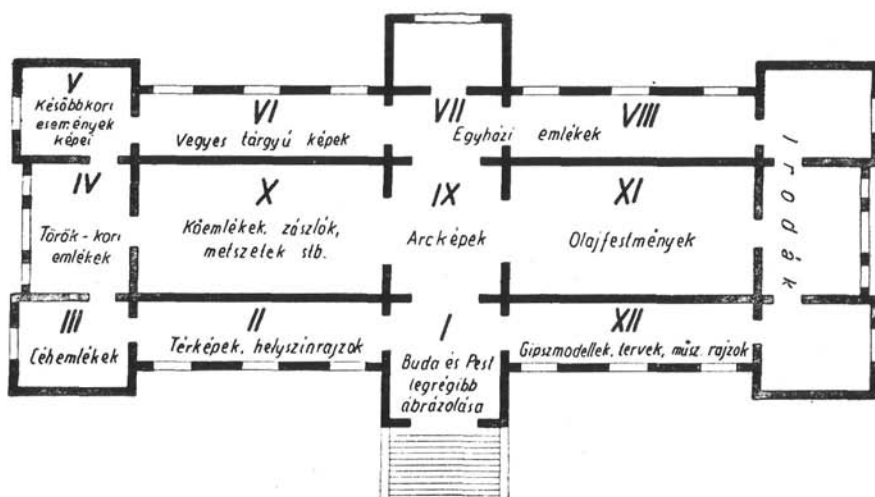

46. kép. A Műcsarnok belseje az 1885. évi Országos Kiállítás alkalmából. Dörre
Tivadar rajza

47. kép. A Fővárosi Múzeum 1907-ben, IX-es terem

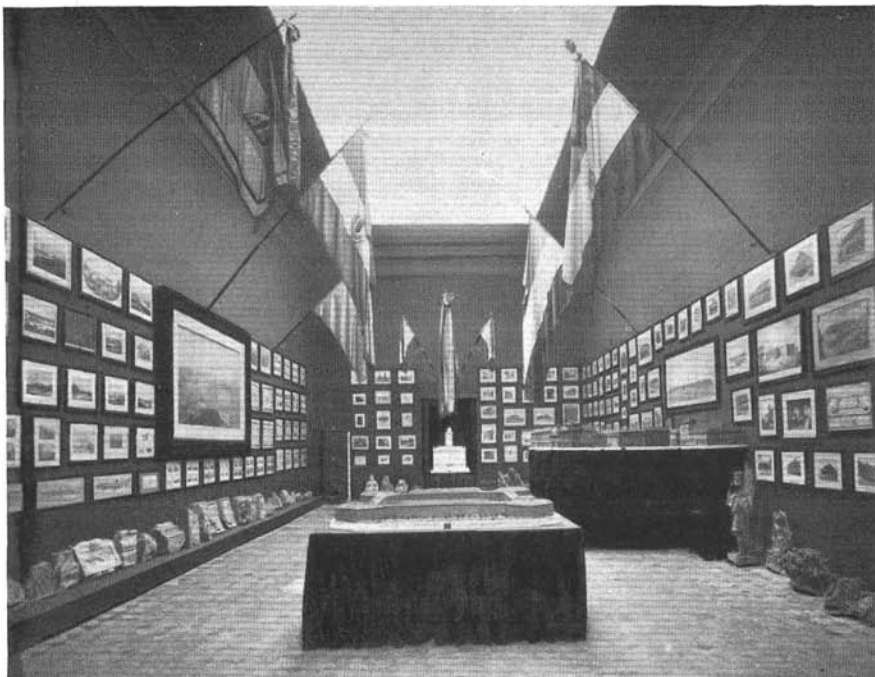
48. kép. A Fővárosi Múzeum városligeti épületének alaprajza és beosztása 1907-ben

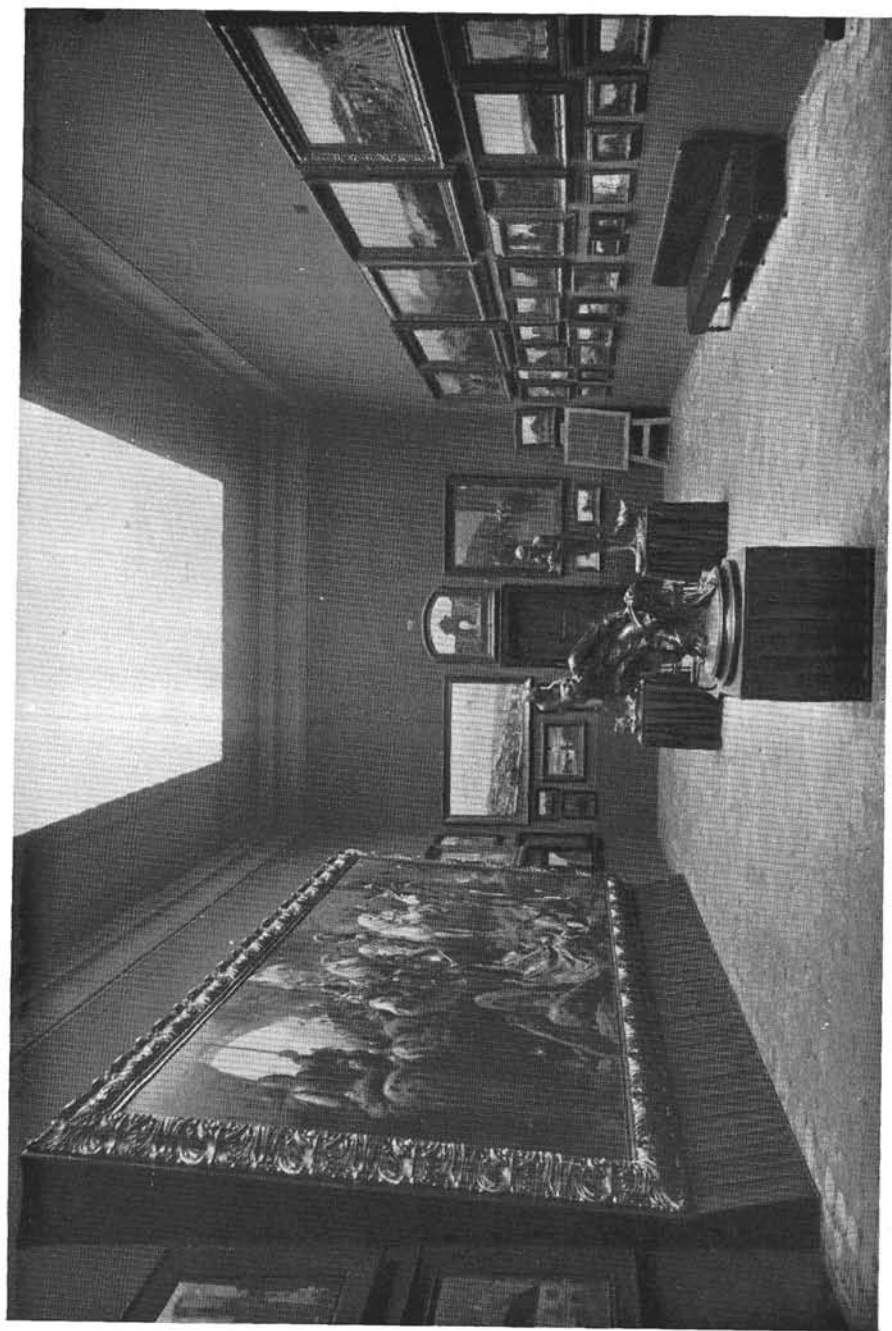
49. kép. Fővárosi Múzeum 1907-ben, III-as terem

50. kép. Fővárosi Múzeum 1907-ben, X-es terem

51. kép. Fővárosi Múzeum 1907-ben, IV-es terem

52. kép. Fővárosi Múzeum 1907-ben, XI-es terem

